

“Олтин мерос” халқаро хайрия жамғармаси Фарғона вилоят бошқармаси

Нодирбек Абдулаҳатов, Толибжон Ғозиев

Бурҳониддин Марғиноний:

тарихий ҳақиқат ва асотирлар

“Янги аср авлоди”

Тошкент – 2010

тақризчилар:

МУҲАММАДЖОН ИСОМИДДИНОВ,

тарих фанлари доктори, профессор.

АШИРБЕК МЎМИНОВ,

тарих фанлари доктори, профессор.

Масъул муҳаррир:

ДУРБЕК РАҲИМЖОНОВ,

тарих фанлари номзоди, доцент

Мазкур китоб буюк фикҳшунос олим, улуғ ватандошимиз Бурҳониддин Марғиноний яшаган давр тарихи ва авлодлари тақдири баёнини ўз ичига олиб, унда халқимизнинг бой маданий мероси, ижтимоий-сиёсий аҳволи, турмуш-тарзига доир айрим саҳифалари ёритиб берилган.

© Н.Абдулаҳатов., Т.Ғозиев

ҲИДОЯТ СОҲИБИ

Буюк шахслар ҳақида халқ орасида доимо тарихий фактлар билан бир каторда турли ривоятлар, қарашлар ва афсоналар кенг тарқалади. Бундай маълумотларнинг қанчалик кенг миқёсли ва кўп бўлиши мазкур кишининг шунчалик машҳурлигидан дарак беради. Аммо инсон ақлини ҳайратга солувчи бу каби ривоятлар остида ўзига хос тарихий ҳақиқат ҳам ётади.

Бурҳониддин Марғинович номи билан шуҳрат қозонган Абул Ҳасан Али ибн Абу Бакр ал-Фарғоний ар-Риштоний ал-Марғинович ана шундай – фақиҳлар томонидан эътироф этилган, халқ орасида машҳур олимлардан бири ҳисобланади. Олим “ал-Ҳидоя” асарини ёзиш билан ҳанафий фикҳи тараққиётига беқиёс ҳиссасини қўшди. Бу китобнинг ёзилиши Бурҳониддин Марғиновичнинг нафақат фикҳни яхши биладиган, балки унинг кенг илм соҳаларини қамраб олган қомусий олим эканидан дарак беради. Чунки у мазкур асарида мусулмон оламида машҳур олимлар, хусусан ҳанафий ва минтақада фаолият юритган фақиҳлар чиқарган фатволарни қиёсий ўрганиб, улардан ҳақиқатга яқинроқ ва амалда кўпроқ қўлландиганларини ажратиб кўрсатиб берди.

Олим Фарғона диёрида туғилиб вояга етган бўлса-да, она юрти илмий салоҳиятини янада юксалтириш учун ўша даврнинг илмий марказларидан бўлган Самарқанд шаҳрида ўз таҳсилини давом эттирди. Бунда у кўплаб олимлар билан учрашди, илмий мунозараларда қатнашди.

Бурҳониддин Марғиновичнинг илмий мероси шу қадар шуҳрат қозондики, унинг “ал-Ҳидоя” асари кейинчалик шарҳланиб, унга мухтасарлар ёзилди ва бу бирламчи манба мадрасаларда ҳанафий фикҳи бўйича ўқитиладиган асосий дарсликка айланди. Олим томонидан фикҳга оид ёзилган “Бидоёт-ал-мубтадий” (“Қонунни ўрганишга кириш”), “Кифоят ул-Мунтаҳий” (“Яқунловчилар учун тугал таълимот”) китоблари унинг шоҳ асари “ал-Ҳидоя”га асос бўлди. Мазкур китоб нафақат Мовароуннаҳрда, балки бутун ислом Шарқида бир неча тилларга таржима этилиб, маълум ва машҳур бўлиб кетди. Ундан асрлар давомида ислом ҳуқуқшунослиги бўйича қўлланма сифатида фойдаланилган.

Бурҳониддин Марғинович яна бир қанча асарлар ёзган. Хусусан, “Нашр ал-мазҳаб” (“Мазҳабнинг тарқалиши”), “Китоб-ат-тажнис ва-л-мазид” (“Фуқаролик ҳуқуқини тақдим этиш”), “Китоб ул-фароиз” (“Мерос ҳақида китоб”), “Мазид фи фуруъ ал-ҳанафий” (“Ҳанафий мазҳабига қўшимчалар”) номли китобларида ижтимоий-иқтисодий муносабатлар, мулкчилик турли шакллари (давлат ва хусусий мулкчилик), молиявий фаолият, жиноят ва жазонинг ҳуқуқий асосларини, фуқаролик ҳуқуқи назарияси ва амалиёти, қозилик муассасалари таркиби, тартиби ва жиноий ишни кўриш масалаларини батафсил ёритиб берди.

Ислом оламида олимнинг ҳаётини ўрганишга бўлган қизиқиш доимо катта бўлган. Аммо бу каби фозил кишиларга хос хусусиятлардан бири шундай эдики, илм учун, инсонлар манфаати учун жон куйдириб меҳнат қилсалар-да, ўз ҳаётлари ҳақида ёзишни кўпинча “унутар” эдилар. Шу сабабли ҳам кейинги

тадқиқотчилар олим ҳақидаги турли манбалардаги қисқа-қисқа маълумотларни жамлаб, ўша давр муҳитини тиклашга ҳаракат қилдилар.

Мазкур амалга оширилган ишда манбаларда келган Бурҳониддин Марғиноний яшаган давр, муҳит, унинг атрофидаги одамлар билан боғлиқ ёзма ва оғзаки маълумотлар, ибратли ҳикоялар жамланиб, умумлаштирилган. Бу китоб ўқувчиларимизни юртимиздан чиққан буюк олим ҳақидаги маълумотлардан баҳраманд этади деган умиддамиз. Шунинг билан бир қаторда асар мамлакатимиз маънавияти тарихини ўрганишда муҳим қўлланма бўлади. Ёшларни юксак фазилатларга эга қилиб тарбиялашда ҳам бу китоб алоҳида аҳамият касб этади.

Масъул муҳаррир т.ф.н., доц. Д.Раҳимжонов

БУРҲОНИДДИН МАРҒИНОНИЙ ИСМИ, УНВОНИ ВА КУНЯСИ ХУСУСИДА

Ўрта асрларда “Илм дарахтининг асоси Макадда-ю, аммо ҳосили Хуросонда пишадур” деган нақл машҳур бўлган эди. Бинобарин, Мовароуннаҳр диёридан жумладан, Фарғона водийсидан етишиб чиққан олимлар ислом оламининг йўлчи юлдузларига айланганликлари тарихдан маълум.

Ислом оламида (нафақат ислом оламида) донг таратган машҳур юртдошларимиздан бири – илми фикҳ, яъни ислом ҳуқуқшунослиги илмининг энг забардаст алломаларидан бири “Бурҳониддин вал-милла” (яъни, ислом олами халқлари ва ислом динининг ҳужжати, далили, исботи дегани) номи ила шарафланган буюк фақиҳ Имом Абу-л-Ҳасан Бурҳониддин Али ибн Абу Бакр ибн Абдулжамил ал-Фарғоний ар-Риштоний ал-Марғинонийдир.

Улуғ фақиҳ Бурҳониддин Марғиноний (1123-1197) ҳақида Абдулхай Лакнавий ўзининг “ал-Фавоид ул баҳиййа фи тарожим ил ҳанафиййа” асарида шундай ёзган эди:

“Бурҳониддин Марғиноний имом, фақиҳ, муҳаддис, Қуръон муфасссири бўлиб, уни ёд билган олим, фанларни йигиб туртибга солувчи, закий, тадқиқотчи, ҳудожўй ва покдомон инсон, улуғ фақиҳ, адабиётчи, шоир, фан ва адабиётда унинг тенги йўқ”¹.

Бурҳониддин Марғиноний илмий меросига бўлган қизиқиш асрлар давомида тадқиқотчиларни диққат марказида бўлиб келган. Бу борада шарқшунос олим муҳтарам Одилжон Қориевнинг самарали меҳнатларини алоҳида таъкидлаб ўтиш лозим. Бинобарин, Одилжон Қориевнинг кўп йиллик олиб борган самарали тадқиқотлари туфайли Бурҳониддин Марғинонийнинг илмий мероси кенг ёритиб берилган².

Бурҳониддин Марғиноний суннийлардаги тўртта асосий мазҳаб асосчилари ва уларнинг шоғирдлари яратган барча асарларни ўрганиб чиқиб, уларни мукамал билибгина қолмасдан, унинг ўзи ҳам фикҳга оид бир қатор фундаментал асарлар яратган. Унинг бизгача етиб келган асарларидан “Ал-

¹Маҳмуд Ҳасаний. Ал-Марғинонийнинг «Ҳидоя» асари ва унга ёзилган шарҳлар. Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, Т. 2000. – Б.23.

²Бу ҳақда қаранг: Қориев О.А. Бурҳониддин ал-Марғиноний – ҳуқуқшунос // Шарқшунослик. 1993. № 4; Қориев О.А. Ислом ҳуқуқшуносолиги ва Бурҳониддин ал-Марғиноний // Ҳаёт ва қонун. 1994. 2-сон; Қориев О.А. “Ҳидоя”дан “Никоҳ китоби”. Араб тилидан таржима // Ҳаёт ва қонун. 1994. 3-сон; Қориев О.А. Бурҳониддин ал-Марғиноний // Маънавият юлдузлари. Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1999; Қориев О.А. Ал-Марғиноний – машҳур фикҳшунос. Т.: Мерос, 2000; Қориев О.А. Ҳидоятга бошлаган “Ҳидоя” // Мозийдан садо. 2000; Қориев О.А. Бурҳониддин ал-Марғинонийнинг “Ҳидоя” асаридан. Шерикчилик ҳақида китоб // Имом ал-Бухорий сабоқлари. 2000. 2-сон; Қориев А.А. Бурхан-ад-дин ал-Маргинани и его место в истории фикха. Афгореферат дс.канд.ист. наук. Т., 2001; Қориев А. Ал-Маргинани // Ислам на территории бывшей Российской империи. Энциклопедический словарь. Вып. 4. М., 2003; Қориев О.А. “Ал-Ҳидоя” асарининг қадимий нусхаси // Имом ал-Бухорий сабоқлари. 2005. 2-3 сон; Қориев О.А. Фарғона фикҳ мактаби ва Бурҳониддин ал-Марғиноний. Т.: Фан, 2009.

Ҳидая фи шарҳ бидаят ал-мубтади” (Бошловчилар учун дастлабки таълим асарининг шарҳи – Тўғри йўлга бошловчи китоб), “Бидаят ал-мубтади” (Бошловчилар учун илк таълим), “Кифоят ал-мунтаҳий” (Яқунловчилар учун тугал таълим), “Нашр ал-мазҳаб” (“Мазҳабнинг ёйилиши”), “Китаб ал-тажнис ва-л-мазид” (Ажратиш ва илми зиёда қилиш китоби), “Манасик ал-ҳаж” (Ҳаж арконлари), “Китаб мажму ал-навазил” (Нозил бўлган нарсалар тўплами), “Китаб ал-фараид” (Мерос ҳақидаги китоб) сингари асарлар шулар жумласидандир.

Шунингдек, бу зотнинг қаламига мансуб “Китоб ул-машойих” (Шайхлар ҳақидаги китоб) асарида ўзи таълим олган 40 дан ортиқ шайх ва алломаларни санаб ўтган. Бу рўйхатда Нажмуддин Умар ибн Муҳаммад ан-Насафий, Абу ал-Асир ал-Бадавий, Абу Ёқуб ас-Саярий, Абу Исҳоқ ан-Навқадий ва Жаъфар ал-Ҳиндувонийларнинг номлари бор. Афсуски, бу манба тўғрисида биз бошқа манбалар воситачилигида биламиз, холос. Унда келтирилган маълумотлар эса ўша манбалар учун дастур бўлиб хизмат қилган.

Олим бутун ислом оламида машҳур бўлган “Ҳидоя” асарини ҳижрий 573 (милодий 1178) йилда Самарқандда ёзиб тугатди. Бу асарни ёзилиши билан боғлиқ ривоятлар халқ орасида ҳозиргача сақланиб қолган. Маҳмуд ибн Сулаймон ал-Кафавийнинг келтиришича, Бурҳониддин Марғиноний ўзининг “Бидоят-ал-мунтаҳий” асарининг сўз бошида “Ҳидоя”нинг яратилиши тўғрисида шундай ёзган эди:

“Ироққа сафар қилганимда, “Ал-Мухтасар ал-Қудурий” (“Қудурий қисқартмаси”) ни кўрдим. У фикҳ бобида ажойиб асар эди. Бу пайтда каттаю-кичик, барча “Жомеъ ус-Сагир” (“Кичик тўплам”) дан фойдаланган эди. Шунда фикҳга оид барча асарларни жамлаб, улардан энг зарур масалаларни олдим ва бу асарга “Бидоят ал-мунтаҳий” деб ном бердим. Кейинчалик ушбу асарга шарҳ ёзиб, уни “Кифоят ул-мунтаҳий” деб номладим”¹.

Кейинроқ бу асарнинг ҳам ҳажми катталиқ қилиб, янада мўъжаз бўлган, бутун ислом оламида ҳанафий мазҳабининг фикҳ масалаларида асосий қўлланмасига айланган Ҳидоя асари яратилди. Мазкур асарни ҳанафий мазҳабидан тутган ўрни тўғрисида аллома Ҳаддод қуйидаги таърифни беради: “Ҳидоя” ҳам Қуръон сингари ўзидан илгари ёзилган китобларни (фикҳшунослик бўйича) эътибордан қолдирди”. Шомлик алломалардан бири “Ҳидоя”ни ўқиб чиқиб, “Ажабо! Ўзи ажамлик бўлса, бу гапларни қаердан топдйкин?! Биз араб бўла туриб, бу гапларни билмаймиз”, – деб ҳайратланган эди. “Ҳидоя” китоби хусусида Бурҳониддиннинг ўғилларидан бири Имомиддин қуйидаги арабча байт битган бўлиб, бу байтнинг мазмуни шундай:

“Ҳидоя китоби ҳидоят йўлига етаклайди ва ожизлар йўлини ёритади, Шундай экан уни лозим деб бил, уни ёдлаб ол, эй ақл эгаси, кимки уни ўзлаштира, энг олий мақсадга эришган бўлади”.

¹ Қориев О.А. Бурҳониддин ал-Марғиноний // Маънавият юлдузлари. Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1999. – Б. 132-133.

Шу ўринда самарқандик тарихчи Комилхон Каттаевнинг “Имом Бурҳониддин Марғиноний” китобида улуғ аллома тўғрисида баён этилган қуйидаги фикрларни келтириб ўтсак:

“Имом Бурҳониддин Марғиноний каби зоти муборақларимизнинг даражаларини, мавқеларини ва улуғликларини қандай тасаввур қилиш мумкин? Кейинги асрларда илму маданиятда энг ривожланган иқлим ҳисобланган Оврупо қитъаси илм аҳллари томонидан, ҳужжатли далиллар билан тан олиниб, эътироф этишларига қараганда, Оврупо цивилизациясига, уйғониш даврига мусулмон-араб илму маданиятидек катта таъсир кўрсатган бошқа маданият бўлмаган. Ажабланарлиси ва фахрланарлиси шулким, араб тилида ижод этган машхур уламолар салоҳиятининг аксарияти юртдошларимиз бўлишган. Илму фан ривожланган ва “олтин аср” деб номланган ўша даврнинг машхур алломалари бўлган Имом Бухорий ва Имом Мотуридий, Имом Бурҳониддин Марғиноний ва Абу Али ибн Сино, Форобий ва Хоразмий, Абу Райҳон Беруний ва Замахшарий ҳамда Аҳмад Яссавий ва Баҳоуддин Нақшбанд, Мирзо Улуғбек ва Али Қушчи, Хожа Аҳрор Валий ва Махдуми Аъзам, Алишер Навоий ва Бобур Мирзолар ҳар бирлари алоҳида-алоҳида тармоқларда хизматлари туфайли шуҳрат чўққисига эришадилар ҳамда илм-фан ривожига беқиёс таъсир кўрсатдилар.

Мусулмон фан ва маданиятининг рамзи ва Пайғамбар(с.а.в.) ворислари ҳисобланмиш ушбу бузругворлар хизматларини назарда тутган Оврупо олимлари қуйидагича эътироф этишган ва тан олишган. Овруполик арабшунос профессор Седилат ўзининг “Араблар тарихи” китобида шундай деб ёзади: “Мусулмонлар ўрта асрларда илм, фан ва фалсафада ягона эдилар. Улар бу нарсаларни қадамлари қаерга етса, шу ерга тарқатдилар. Бу нарсалар улар орқали Оврупода ҳам тарқалди. Оврупонинг уйғониши ва тараққиётининг асосий сабабчилари ҳам мусулмонлардир”.

Социолог профессор Густав Лугон ўзининг “Араб цивилизацияси” деган китобида шундай дейди: “Форс, Рим ва бошқа халқларнинг Шарқда қила олмаган ишларини араблар тезда ва ҳеч бир мажбурлашсиз амалга оширдилар... Тарихда бундай зўр таъсирга эга бўлган араблардан бошқа ҳеч бир халқ йўқ”.

Профессор Либри эса бундай деган эди: *“Агар тарих саҳнасида араб пайдо бўлмаганида, Оврупонинг уйғониши бир неча асрларга орқага сурилар эди. Арабларнинг таржималари Оврупо дорулфунунларида олти аср давомида ягона ўқув қўлланма бўлиб келган”.*

Овруполик олимларнинг бу таърифларидан ортиқроқ эътироф бўлмаса керак. Дарҳақиқат, биз учун энг қимматлиси шулким, илм-фан ҳақидаги Оврупо олимларининг бундай фикрларида айнан биринчи навбатда Мовароуннаҳр олимлари назарда тутилаётганини бутун олам билиб турибди. Араб мусулмон илму фани, маданияти замирида ижод этган юртдошларимиз илму урфоннинг энг асосий соҳаларида энг биринчи қадам қўйган олимлар эдилар. Шунинг учун ҳам, ҳозирги араб юртларидаги илм аҳли буюк юртдошларимиз хотиротлари олдида ҳамиша бошлари таъзимдадир.

Фуқаролик масалаларнинг аксарияти ислом фикҳи асосида олиб борилади. Ҳозирги замонамизда жорий барча ҳуқуқшунослик асосан, ислом фикҳи негизида тузилгандир. Кўпгина ислом мамлакатларидаги олий ўқув юртлирида ватандошларимиз Бурҳониддин Марғинович, Абу Лайс Самарқандий каби машҳур ҳуқуқшуносларимизнинг асарлари асосий дастур сифатида ўқитилмоқда. Муслмон бўлмаган мамлакатларда, асосан Оврупо мамлакатларида ҳам ислом фикҳига, ушбу алломаларнинг асарларига эътибор каттадир.

Атоқли фақиҳ Бурҳониддин Марғиновичнинг фикҳ илмига оид “Бидоят ал-мубтадий” номли кўп жилдди асари Шарқ мамлакатларидаги мадрасаларда ҳанузгача асосий қўлланма бўлиб келаётир; Бу асар форс, англиз, рус каби хорижий тилларда таржима қилингандир.

Ёзишмамизнинг хотима қисмида яна шуни ҳам таъкидлаш жоизки, нафақат ислом олами, балким бутун инсоният ҳуқуқий тафаккур тараққиётида беқиёс улкан ҳисса қўшган буюк аллома Имом Бурҳониддин Марғиновичнинг ўз замонасида ҳамтоси, монанди ва тенги йўқ эди. Илмда, тақвода, эҳёда ҳамда ҳассосиётда тафаккур ва ҳуқуқ аҳлининг пешвоси эди. У ўзининг юксак қобилиятини ҳуқуқшунослик илмининг ривожига бахшида этди. Бу табаррук зот ханафия мазҳаби ҳуқуқшунослигини кенг ёйишга қўлидан келган барча хизматларни бажарди. У ўз исми билан доврў таратган Имомнинг қаламига мансуб “Ҳидоя” асари ҳуқуқ илми борасида ўта мукамал эканлигини нафақат ислом олами, ҳатто Оврупо аҳли илмлари ҳам эътироф этишган”¹.

Асли номи Али бўлган бу зот жуда кучли фикҳ илмига эга бўлгани учун ҳам “Бурҳониддин” – “дин хужжати, дин далили”, деган унвон олган бўлиб, қисқача номи Бурҳониддин Марғиновичдир. Буюк фақиҳнинг айнан Бурҳониддин номи билан машҳур бўлганини назарда тутиб мазкур унвон хусусида шарқшунос олим О.Ғафуровнинг фикр-мулоҳазалари билан танишиб чиқсак:

“Бурҳон. Кўпгина муслмонча исмлар каби Бурҳон ўрта асрлардаги эътиборли Бурҳониддин унвонининг қисқартирилган шаклидан келиб чиққан ва арабчадан таржимада “Диннинг исботи” деган маънони билдирган. Бундай унвонга асосан муслмон руҳонийлари, фикҳшунослар ва олимлар сазовор бўлганлар.

Гарчи Бурҳон мўғтабар араб лақабларидан келиб чиққан бўлса-да, лекин уни араб мамлакатларида учратишингиз амримаҳол. Ўрта Шарқ мамлакатларида ҳам гоаят сийрак ишлатилади. Аммо Марказий Осиёда, айниқса Бухорода Бурҳон энг урф бўлган исмлардан бири эди. XI асрларда Бухоронинг подшоҳи халифа Умар маслаклардошлари авлодидан деб ҳисобланган Умарнинг ўғли Абдулазиз эди. Унга берилган мўғтабар “Бурҳонул-миллат-ваддин” – миллат ва дин далили” лақабининг ўзиёқ унинг нечоғли олий даражага эга бўлганлигини кўрсатиб турибди. Бундай “залворли” унвон ўша пайтларда давлатдаги энг ҳурматли ва обрў кишиларга қўйилган. Уч асрдан кўпроқ давр мобайнида Бурҳонларнинг тақводор сулоласи Бухоройи шариф тақдирини қўлда тутиб турди. Бурҳонлар хонадониди шаҳар

¹ Каттаев К. Имом Бурҳониддин Марғинович, Имом Али Суғдий ва ҳуқуқшунослик. Самарқанд, 2007. –Б. 21-27.

халифалигининг раиси (бошлиқ)лик лавозимини отадан ўгилга мерос бўлиб келади. Бурҳонлар шаҳарни қурол кучи билан босиб олганларнинг олий ҳокимиятини оғиздагина тан олар эдилар... Ўзининг жаҳонга Бухоройи шариф Ислом динининг таянчи, деб ном чиқаришида бу кўҳна шаҳар маълум даражада Бурҳонлардан ҳам миннатдор бўлиши керак. Хатто Бурҳон деган муборак лақабнинг ўзи ҳам буни тасдиқлагандек бўлиб турибди. “Миллат ва дин далили” – бундай таржима гоят жўн ва сўзма-сўздир. Бурҳониддин унвони “ҳақиқат” ёки “диннинг ҳақиқий ифодачиси” деган маънони англатади”¹.

Бурҳониддинни “ал-Фарғоний ар-Риштоний ал-Марғиноний” дейилган тахаллус нисбалари эса, унинг ва ота-оналарининг юртларига нисбатан берилган. “Марғиноний” нисбаси туғилган юртини англатиб, қадимда араблар Марғилон шаҳрини “Марғинон” деб аташгандир. Унга Абу-л-Ҳасан куняси қўшиб айтилган².

Тарихдан маълумки, Бурҳониддин Марғиноний фарзандлари ичида Ҳасан исмли ўғлининг номи учраймайди. Шундай экан унинг Абу-л-Ҳасан куняси билан аталишининг сабаби нимада? Бизнингча, бу унинг Али исми билан боғлиқ. Зеро, Али исми кишиларга Абу-л-Ҳасан кунясини қўшиб айтиш одати ўрта асрларда анъанавий кўринишга эга бўлган. Гарчанд уларнинг Ҳасан исмли ўғли бўлмасада, “Абу-л-Ҳасан” куняси қўшиб айтилган. Бунинг сабаби ҳазрат Али ибн Абу Толибнинг куняси Абу-л-Ҳасан бўлиб, айрим ҳолларда Али ўрнида “Абу-л-Ҳасан” номи қўлланилган. Вақтлар ўтиши билан Али исми билан аталган бошқа шахсларга ҳам шу анъана қўлланилган бўлса керак.

Маълумки, ҳазрат Али каррамаллоҳу важҳаҳу (ул зотнинг юзини Аллоҳ мукаррам қилсин) Расули акрам Муҳаммад (570/571-632) алайҳиссаломга энг яқин олти кишидан ҳамда жаннати эканликлари башорат қилинган ўн саҳобадан бири бўлган. Манбаларнинг кўрсатишича, ҳазрат Алининг отаси Абу Толиб камбағал бўлган, шу сабабдан пайғамбаримиз (с.а.в.) у кишининг ўғлини ўз тарбиясига олган эди³. Ҳазрат Али ибн Абу Толиб туғилганда, Расули акрам (с.а.в.) ўттиз ёшда эди. Али Абу Толибнинг энг кичик ўғли эди. Алининг онаси Фотима хонимнинг айтишига кўра, ўғли туғилганда унга Али деган номни пайғамбар (с.а.в.) танлаган экан, ҳатто тилларини унинг оғзига солиб, озгина эмдирган ҳам экан⁴. Алалхусус, ҳазрат Али(к.в.) кейинчалик, Муҳаммад пайғамбар (с.а.в.)нинг йўлдошига айланиб, ҳатто кечалари ҳам у билан ёнма-ён ухлаган. Ҳазрат Али Расули акрам(с.а.в.)нинг дунёдан эрта ўтиб кетган ўғилларининг ўрнини босганлиги учун ҳам улар бир-бирларига ота ва ўғилдек

¹ Гафуров О. Асма ул-хусна ёхуд табаррук исмлар. I қисм. Т., 1998.-Б.38-39.

² Маълумки, куня бу отанинг фарзанд номи билан аталган лақабидир. Яъни “Абу Толиб”, – “Толибнинг отаси”, “Абу-л-Қосим” – “Қосимнинг отаси” кабилар бунга мисол бўлади. Шуни айтиб ўтиш керакки, баъзан ўғли йўқ кишиларга қандайдир бошқа исм билан куня қўйиб келинган. Масалан, араб файласуфи Абу Аълони кўрсатиш мумкин. У Фарзандсиз бўлса-да, “Абу Аъло” кунясини ўзига олган эди. Бу тўғрисида Абу Райҳон Берунийнинг қуйидаги фикрни келтиради: “Араблар кунялар билан кичикларнинг қадрини улуғлайдилар ва катталарнинг номини айтмай, куняларини айтиш билан кифояланадилар”.

³ Большаков О.Г. История халифата. В 4 т. Т.1. Ислам в Аравии (570-633). М., 2002. С.66.

⁴ Абдусодиқ Ирис. Чаҳорёр // Мулоқот. Т., 1993, № 3-4.- Б. 39.

бўлиб қолганлар¹. Ул зот Муҳаммад алайҳиссаломнинг пайғамбар бўлишларининг иккинчи кунда, ўн яшарликларида иймон келтирганлар. Келтирилган маълумотлардан кўриниб турибдики, ҳазрат Али асло бутларга сиғинмаганлар. Шунинг учун ҳам унинг муборак исмлари айтилганда “Каррамуллоҳу важҳаҳу” (ул зотнинг юзини Оллоҳ мукаррам қилсин) дея таъзим бажо келтирилади².

Қадимдан халқ эртаклари ва дostonларидаги идеал қаҳрамонлар сифатлари ҳазрат Алига қиёслаб келинган ва халқ бахшилари ҳам Алининг илоҳий куч – қуввати, мардлиги ҳақидаги афсона ва ривоятлардан келиб чиқиб, ўз севган қаҳрамонларига Али сифатларини тақаганлар³. Хусусан, X асрдан тортиб то XX аср бошларига қадар Марказий Осиёда яшаб ижод этган кўплаб адибларнинг асарларидаги бош қаҳрамоннинг хислатларини айнан ҳазрат Алига қиёслаш анъанага айланганлиги барчамизга маълум. Чунки ҳазрат Али қаҳрамонлардек – халқ идеали. У беқиёс куч тимсоли, тинчлик, мустақиллик, мардлик, паҳлавонлик, тўғрилиқ, меҳрибонлик, дўстлик, адолатпарварлик, соддадилликнинг рамзий ифодаси. Унинг жасур ҳаракатида оғирлик, салмоқдор вазминлик бўртиб турса-да, кераксиз шошқалоқлик, исёнкор руҳ бегона. Ҳар бир фаолияти ягона мақсад томон йўналтирилган⁴. Айнан шу сабабдан кўплаб мусулмон адиблари қадимда ўз қаҳрамонларини мардлик рамзи ҳисобланмиш Али ибн Аби Толибга қиёслаб таърифлашга алоҳида урғу берганлар.

Абдуллоҳ ибн Айёш ибн Абу Робийъа ҳазрат Алига шундай таъриф берган эди: *“Алида илмда хоҳлаганингча ўтқир тиши бор эди. Унинг машаққатда соддалиги бор эди. Ислолда қадимлиги бор эди. Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам ила аҳди бор эди. Суннатда фикҳи бор эди. Урушда қутқариши бор эди. Молда сахийлиги бор эди”*.

Абдулазиз Шанавийнинг қуйидаги маълумотлари ҳазрат Алининг чуқур илм соҳиби эканлигига яққол мисол бўлади деб ўйлаймиз:

“Оллоҳ таоло Алига Расулуллоҳнинг неваралари Ҳасанни ато этди. Шундан сўнг ҳазрати Алини Абул Ҳасан деб чақирадиган бўлишди...”

Саҳобалар ва тобеъинлар Абу-л-Ҳасанни фикҳ, фатво ва ҳукм масаласида етакчи бўлганига ижмоъ(сўзлари бир жойдан чиққан) қилганлар. Аввалги халифа Абу Бакр, амирул мўминин Умар ва учинчи халифа Усмон қийин ва мушкул масалаларни ҳал қилишда Алига мурожаат қилишган. Форуқ Али хусусида шундай дер эди:

- Али бизнинг қозимиз.

Абул Ҳасансиз бирон масалани ҳал қилишда Оллоҳдан паноҳ тиларди. Буни Умарнинг қўйидаги сўзлари ҳам исботлайди:

- Агар Али бўлмаса, Умар ҳалок бўларди.

¹ Вахтин Ю. Б. Жизнь пророка Мухаммеда. Т.: Литературно-художественное издание, 1991 С. 35.

² Osmonlicha ansiklopedik buyuk lug'at. Anqara, 1993. - Б.55.

³ Саримсоқов Б. Дostonлар юзасидан тестологик қайдлар // Ўзбек халқ ижоди бўйича тадқиқотлар. 4 китоб.Т.: Фан, 1976. –Б.141.

⁴ Имомов К. Эртақ ва дostonларда идеал қаҳрамон талқини масаласига доир // Ўзбек халқ ижоди бўйича тадқиқотлар. 4 китоб. Т.: Фан, 1976. –Б.127.

Қуръон таржимони деган шарафга эришган Абдуллоҳ ибн Аббос айтади:

- Илмининг ўндан тўққиз қисми Али ибн Абу Толибга берилган, қолган бир қисмини у бошқалар билан бўлишиб олган.

Бир киши Абу Ҳафсанинг олдига келиб сўради:

- Эй мўминлар амири, умра қаердан бошланади?

- Алидан сўра.

Мўминлар онаси Оиша онамиз сўради:

- Ким сизларга Ашууро кунини рўза тутушиш ҳақида фатво берди?

- Али ибн Абу Толиб, - дейишди. Авлодлар муаллимаси Оиша (р.а.) айтдилар:

- У суннатни бошқалардан кўра яхши билади.

Буюк саҳобий Абдуллоҳ ибн Масъуд айтади:

- Мадинада фароизни (мерос илмини) билгучирогини Али ибн Абу Толибдир.

Абул Ҳасан (р.а.) айтардики:

- Мендан сўрайверинглар, Оллоҳга қасамки, мендан бир нарсани сўрасанглар, унинг хабарини бераман. Мендан Оллоҳнинг китоби ҳақида сўранглар. Мен ҳар бир оятни қай вақт - кечаси нозил бўлганми ёки кундуз, водий ёки тоғда нозил бўлганми, ҳаммасини биламан”¹.

Қадимги даврлардан буён аждодларимиз фарзандларини ҳазрат Алидек илмли, шижоатли ва жасур бўлиб ўсишларини истаганликлари боис, уларга Муртазо, Асадуллоҳ, Шоҳимардон, Ҳайдарали, Алишер, Алижон, Алимардон сингари исмларни қўйганлар².

Исмларга Али исмини қўшиб айтишда болани Али ўз паноҳида асрасин деган тушунчалар ётган³. Масалан, Шерали ва Алишер исмларини олайлик. Мазкур исмлар “Шердек жасур довюрак ўғилни Али ўз паноҳида асрасин” деган маънода бўлиб, кишилар бундай исмлар болаларни асраб, уларни ҳимоя қилиб келишига ишонганлар⁴. Бундан ташқари чақалоққа Али исмининг берилиши унинг ҳаётига, тақдири ва бахтига катта таъсир кўрсатади деб қаралган⁵. Чунки Али билан боғлиқ исмлар хосиятли номлардан бири бўлиб, болада ҳазрат Алига хос яхши хислатларни юзага келтиришига шубҳа қилмаганлар. Тадқиқотчиларнинг фикрига кўра, ўзбек халқи орасида фарзандларига айнан Али, Алишер исмини қўйиш анъанага айланган⁶. Чунончи, тарихда Али исми билан аталган жуда кўплаб машҳур зотлар яшаб ўтганларки, беихтиёр уларни бу қадар машҳур бўлишларида хосиятли исмларининг ҳам таъсири бўлганлиги эҳтимолдан холи эмас.

Юқоридан келтирилган маълумотлардан англашиладики, Бурҳониддинга ал-Марғинонийга Али исмини қўйишда ота-онаси уни ҳазрат Алиб ибн Абу Толиб (каррамаллоҳу ваҷҳаҳу) сингари бекиёс илм соҳиби

¹ Абдулазиз Шанавий. Расулуллоҳнинг издошлари / Таржимон Илҳом Элмуродов. Т.: Мовароуннаҳр, 2008. – Б. 71-72.

² Маллицкий Н. Г. Система наименования у коренного населения (гор. Т) // Известия Средне-Азиатского комитета. Выпуск третий. Т., Средазкомстарис. 1928. С. 243.

³ Бегматов Э.А. Ўзбек исмлари. Т.: Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси, 1998. –Б.27.

⁴ Гафуров А. Имя и история. М.: Наука, 1987. С. 40

⁵ Абдулаҳатов Н., Азимов В. Эл ва ер фарзанди. Т.: Шарқ, 2008. – Б. 32.

⁶ Никонов В.А. Узбеки // Системы личных имен у народов мира. М.: Наука, 1986. С.314.

бўлишини истаганликлари сабаби бўлса керак. Бинобарин, уларнинг бу орзуси рўёбга чиқанлигини фарзандларининг буюк фақих бўлиб етишганлигидан билса бўлади.

Таъкидланганидек, Соҳиби Ҳидоя диний илмларнинг барчасини эгаллаган қомусий олим эди. У киши ҳуқуқшунос, тарихчи, тилшунос ва адабиётшунослик фанларини мукамал эгаллаган. Масалан, у “Китоб ул-машойих” асарида замонасининг машҳур шайхлари тўғрисида ёзар экан тарихчи олимлар сингари маълумот беради. Қолган соҳаларда унинг истеъдоди “Ҳидоя” асари орқали яққол намоён бўлади. Ҳуқуқ, тил ва адабиёт қонунларига тўла асосланган ҳолда битилган мазкур асар ўзининг мукамаллиги билан ҳам шуҳрат қозонган.

Бурҳониддин Марғиновични дунёга танитган асар “ал-Ҳидоя” эканлигини яхши биламиз. Бинобарин, “ал-Ҳидоя” ислом ҳуқуқшунослигининг энг асосий қўлланмаларидан биридир. Бу асарда дастлабки фикҳ олимларининг яратган энг йирик асарларидаги бош ғоя ва мазмун жамланган. Шу боис ҳам Заҳириддин Муҳаммад Бобур бу тўғрида ёзар экан: *“Яна соҳиби”Ҳидоя”ким, Имом Абу Ҳанифа мазҳабида “Ҳидоя”дин муътабарроқ китоби фикҳ кам бўлғай, Фаргонанинг Марғинон отлиқ вилоятидандур, ул ҳам дохили Мовароуннаҳрдур*” – дейди¹.

¹ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Порсо Шамсиев, Содик Мирзаев ва Эйжи Мано(Япония) нашрлари асосида қайта нашрга тайёрловчи: Саидбек Ҳасанов.Т.: Шарқ, 2002.–Б. 59.

БУРҲОНИДДИН МАРҒИНОНИЙ ҲАҚИДАГИ АСОТИР ВА РИВОЯТЛАР

Маълумки, афсона ва ривоятларда соф тарих акс этмайди, балки реал тарихий воқеаларнинг акс-садолари, уларнинг ғояси, тарихий шахслар, образлар, жой ва воқеаларнинг номлари орқали ўз ифодасини топади¹. Бинобарин, ўзбек халқ оғзаки ижодининг тадқиқотчиси К.Имомов таъкидлаганидек, “Ривоят ҳаётий воқеаларни бадиий уйдирмалар воситасида ҳикоя қилувчи фольклорнинг реалистик характериға хос бўлган алоҳида туридир”². Чунончи, халқимиз тарихида ўзининг буюк асарлари билан ўчмас из қолдирган Бурҳониддин Марғиноний ҳаёти ва фаолиятининг айрим қирралари шу кунга қадар сақланиб қолган ривоятларда ўз ифодасини топган. Гарчанд мазкур ривоятлар тарихий ҳақиқатга бир мунча тўғри келмасада, бироқ уларни халқ оғзаки ижодининг бадиий намунаси сифатида нақадар муҳим эканлигини унутмаслигимиз зарур. Мана шу нуқтаи назардан келиб чиқилса, Бурҳониддин Марғиноний номи билан боғлиқ ривоятлар аллома ҳаёти ва фаолиятини ўрганишда муайян даражада ўзига хос аҳамият касб этади. Қолаверса, аллома ҳаётига доир ривоятлар мавзуси шу кунга қадар тадқиқот объекти сифатида ўрганилган эмас.

1998-2008 йиллар давомида олиб борган изланишларимиз давомида Фарғона вилоятининг Риштон тумани ва Марғилон шаҳрида аҳоли орасида сақланиб қолган Бурҳониддин Марғиноний номи билан боғлиқ ривоятларни ёзиб олишга муяссар бўлдик. Қолаверса, унинг Самарқанддаги фаолиятига доир ривоятлар ёзма манбаларда ҳам ўз ифодасини топган. Шу сабабдан уларни шартли равишда Риштон ва Марғилон, Самарқанд ривоятлари туркумига киритдик.

РИШТОН РИВОЯТЛАРИ

Заррин ариқ

Нақл қилишларича, Бурҳониддин вафот этмасидан бир неча кун аввал ўз хокини ватани Риштон қишлоғига олиб келиб дафн этишни васият қилган ва унинг васияти кейинчалик бажарилган экан. Риштондаги Соҳиби Ҳидоя билан боғлиқ ривоятларнинг бирида айтилишича, Мавлоно Бурҳониддин ҳаёт шамининг ўчиш арафасида турганлигини ҳис қилган вақтда Самарқанд ҳукмдоридан она юрти Риштон кентига кетишга ижозат сўрайди. Ҳукмдор буюк алломанинг илтимосини рад эта олмай розилик беради ва Мавлоно Бурҳониддинга махсус ароба ясатиб, кўп миқдорда олтин-кумуш тангалар билан кузатиб қолади. Соҳиби Ҳидоя Риштонга кеч кирганда етиб келади. У йўл мобайнида тангаларни бир-бир ташлаб келаверган. Эрталаб

¹ Жуманазаров У. Ўзбек фольклори ва тарихий воқелик. Т.: Фан, 1991.– Б. 178.

² Имомов К. Ўзбек халқ прозаси. Т., 1984. – Б.88.

риштонликлар кўрсалар-ки, ариқларда олтин тангалар ётганмиш. Ўшандан бўён бу ариқ “Заррин ариқ”, деб аталиб келинган экан¹.

Маълумки, Бурҳониддин Марғинович “Соҳиби Ҳидоя” номи билан машҳур бўлган. Шу боис ҳам Мирзо Бобур “Соҳиби “Ҳидоя” Марғиновичнинг Рушдон отлиқ кентидиндур дея тилга таъкидлаб ўтади². Айнан шу ном билан улуғ аллома қадимдан машҳур бўлган ва зиёратгоҳлари ҳам шу ном билан юритиб келинган.

Бурҳониддин ва Султон Санжар

Салжуқийлар ҳукмдори Султон Санжар³ билан Бурҳониддин Марғинович ўртасида бўлиб ўтган воқеалар тўғрисида халқ орасида ривоятлар сақланиб қолган. Шулардан бири қуйидагича:

“Айтишларича, Султон Санжар Фарғонага қилган ҳарбий юришидан қайта туриб Риштон шаҳри яқинидаги соя-салқин ерда (ривоят бу жойни “Соҳиби Ҳидоя” қабристонининг ўрни эканлигини таъкидлайди) дам олиш учун тўхтади. Пешин намози вақти бўлганлиги учун Султон имомгарчиликка ўта оладиган мулла ҳозир бўлишини сўрайди. Маҳаллий аҳоли бу ишга ёш Бурҳониддинни таклиф қилади. Бурҳониддин кўрса-ки, ҳукмдор ва унинг одамлари йўл ва жанг азобидан толиққан бир ҳолатда экан. Шу боисдан ўн ракатли намозни тўлиқ, лекин қисқа зам сураларда ўқиб тугатади. Шунда амир ва уламолар: “Шоҳимиз ва аҳли мусулмонларни ҳурмат қилмай, нечук намозни қисқа қилдинг?”, деб дашном берадилар. Бунга жавобан ёш Бурҳониддин “Малол келиб ўқилган намознинг савоби кам бўлур”, дейди. Ёш имомнинг жавоби Султон Санжарга маъқул келиб, уни ўзи билан бирга Самарқандга олиб кетган экан”.

Бу ривоятнинг қай даражада асосли эканлиги борасида фикр билдира олмасак-да, унда иштирок этаётган шахсларнинг даврлари тарихийликка мос тушмоқда. Шунга кўра, халқ орасида сақланиб қолган мазкур ривоятнинг талқинида маълум бир маънода асос бордек туюлади. Бунга бошқа яна бир сабаб ҳам бор. Чунончи, ушбу тарихий шароитнинг вужудга келиши билан боғлиқ, яъни Самарқандда ҳукмдорларнинг ўзгариши олимнинг тақдирида катта рол ўйнаган. Бу ҳақда кейинроқ сўз юритамиз.

МАРҒИЛОВ РИВОЯТЛАРИ

Гўри аввал

¹ Дала тадқиқотлари. 1999 йил. Фарғона вилояти, Риштон тумани, Зодиён қишлоғи.

² Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома... – Б. 35.

³ Султон Санжар – Салжуқийлар сулоласига мансуб саккизинчи ҳукмдор (1118-1157). Унинг даврида Салжуқийлар ҳукумати Мовароуннаҳрнинг сиёсий ҳаётида маълум роль ўйнаган.

Гўри аввал зиёратгоҳи Марғилон шаҳри Гўри Аввал маҳалласида жойлашган. Ривоятларга кўра, ҳазрат Бурҳониддин Марғиноний ушбу Гўри аввалга биринчи марта дафн этилган дейилади. Сабаби, ул зот сакта (мияга қон югуриб вақтинча беҳуш ётиш) касали билан оғриган эканлар. Ул зотнинг шогирдлари, ёру биродарлари “Ҳазрат вафот этдилар”,- деб ушбу жойга, Марғилон шаҳрининг энг марказий жойига (ҳозирги Гўри Аввал маҳалласининг бошига) дафн этадилар. Бурҳониддин Марғинонийни қабрига қўйиб кетаётганларида унинг яқинларидан бири ул кишининг вафот этганликларини эшитиб, олис ердан Марғилон сари йўлга чиқади. У Марғилонга етиб келган заҳоти шогирларига қарата :

– Ҳазрат Бурҳониддин бир китобни бошлаган эдилар. Шу китоб ёзилиб битдими? Шунини бир кўрсам эди, – дейдилар.

Айтишларича, бу китоб “Ҳидоя” бўлган. Бурҳониддин Марғиноний китобларининг биринчи муқовасида:

– Бисмиллоҳир раҳмонир раҳийм, кимда-ким чоршанба куни иш бошласа, ана шу иш битмасдан қолмас,– деган ҳадис ёзилган экан.

Савол берган киши мазкур жумлаларни ўқиб бўлгач, жонҳолатда:

– Бу зот ҳали ҳаётлар, чунки китоб ярмига борибди. Ҳазратимни қаерга дафн этдиларингиз, – деб сўрабдилар. Шунда шогирдларидан бири Бурҳониддинни қабри қаерда эканлигини айтади. Бироқ бу жавобдан қониқмаган ўша киши :

– Ёзилаётган китоб ва айтилган ҳадисга биноан бул зот ҳали ҳаётлар. Қабрни бориб хабар оламиз, – дейдилар.

Барчалари ортларига қайтиб келиб, қабрни очиб қарасалар, Бурҳониддин тирик. Шунда билибдиларки, вақтинчалик беҳушлиқдан фориг бўлгач, яна ўзларига келган экан. Ўзига келган ҳазрат Бурҳониддин: “Мени оламдан ўтди деб оила аҳллари, шогирдларим жанозамни ўқишиб, қабрга қўйишибди-да, буюғи энди Оллоҳдан”, дея Қуръон тиловати билан машғул эканлар. Унинг тириклигини кўрган шогирдлари Оллоҳга минг ҳамду санолар айтиб хурсандликларидан уввос кўтариб фарёд қилган эканлар. Воқеани шу тарзда яхшилик билан ниҳоясига етганидан сўнг улуғ зот “Ҳидоя” ни ёзишда давом этганлар¹.

Шундан кейин, Бурҳониддин Марғиноний Самарқанд ва Бухорода таълим олганлар, Маккаи мукаррамани, Каъбани зиёрат қилганлар ва вақти келиб Самарқандда вафот қилганлар.

Ул зотнинг биринчи нурли қабрлари шу ерда бўлиши сабабли бу маскан “Гўри аввал” номини олган дейишади.

Маълумотларга кўра, Гўри аввал зиёратгоҳи олдида шу ном билан аталувчи мадраса ҳам бўлган. Қўқон хонлари даврида Гўри аввал мадрасаси учун Заркент, Рамадон қишлоқларидаги ерлар вақф қилиб берилган эди². Бундан кўринадики, Гўри аввал зиёратгоҳи яқин ўртада ривоятлар асосида пайдо

¹Дала тадқиқотлари. 2003 йил. Фарғона вилояти, Марғилон шаҳри, Гўри Аввал маҳалласи.

²Троицкая А. Л. Каталог архива Кокандских ханов XIX века... – Б. 178.

бўлган зиёратгоҳ эмас, балки тарихда қадимдан мавжуд бўлган муқаддас жойлардан биридир. Зеро, ушбу зиёратгоҳ бўлмаганида, унинг олдида Гўри аввал мадрасаси ҳам бино қилинмаган бўлур эди.

Айтиш жоизки, авваллари Бурҳониддин Марғинович номи билан боғлиқ Гўри аввал зиёратгоҳи Гўри аввал бозорига кириш қисмига яқин ерда жойлашган бўлиб, ўтган асрнинг 50-йилларига қадар сақланиб турган. Бироқ шундан сўнг янги бино қурилиши баҳонаси билан бузиб юборилган. Ҳозирда Гўри аввал деб юритиб келинаётган зиёратгоҳ аслида Мирпўстин ота мозори номи билан машҳур бўлган. Айтишларича Мирпўстин ота косибларнинг пири бўлганлиги боис косибчилик билан шуғулланувчи ҳунармандлар Мирпўстин ота мозорини зиёрат қилиб келганлар.

Бурҳониддин Марғинович ва ҳасадгўйлар

Ривоятлардан бирида келтирилишича, Бурҳониддин Марғинович “ал-Ҳидоя” китобининг дастлабки нусхаларини ўқиш учун ўша вақтдаги ҳукмдорларидан бирига топшироқчи бўлиб саройга келибди. Ўша вақт саройдаги мажлисда ул зотни билим ва тафақурини зимдан кўра олмайдиган баъзи бир ҳасадгўй уламолар ҳам ҳозир эканлар. Улар қулай фурсатни пойлаб туриб, ҳукмдорга Бурҳониддин Марғинович ва унинг китоби ҳақида имкон қадар бўлмағур фикрларни айтишдан ўзларини тўхтатмабдилар. Ҳасадгўйларнинг қабих режалари амалга ошиб ҳукмдор ул зотнинг китобларини қабул қилолмаслигини маълум қилибди. Фаросатли зукко олим Бурҳониддин Марғинович бу ишларнинг бошида кимлар турганлигини ўша заҳоти тушуниб саройдан афсус билан чиқиб кетибди. У шу кетганича ҳаж қилиш ниятида йўлга чиқибди. Ҳаж зиёрати вақтида Маккадаги масжидлардан бирида намоз ўқий туриб Бурҳониддин Марғинович “Эй бори Худо, агар мен ҳақ бўлсам, шу масжидларнинг устунлари овоз берсинлар”, дея Худога муножот қилибди. Шу вақт масжид устунларидан “Эй Бурҳониддин сен ноҳақ эмассан” деган овозлар эшитилибди. Нақл қилишларича, ўша онда бу ҳолат унга ҳасад қилган уламолар ва ҳукмдорнинг тушида ҳам аён бўлган экан¹.

Худди шунга ўхшаш яна бир ривоятга кўра, Бурҳониддин Марғинович кўп йиллик машшақатли меҳнатдан сўнг “ал-Ҳидоя”ни ёзиб тугатгач ўша даврни аҳкомларига биноан китобини кўриб чиқиб фикр-мулоҳазаларини билдириш учун қирқ нафар уламолардан иборат ҳакамлар ҳайъатига топширибди. Бурҳониддинга нисбатан кўпдан бери адоватда бўлиб келган бу уламолар бир овоздан “ал-Ҳидоя”ни яроқсиз асар деб тан олибдилар. Бундай ноҳақликка чидай олмаган Бурҳониддин бинони тарк этар экан “Ё бори Худо, ким ҳақ, ким ноҳақ ўзинга аён” дея фарёд қилибди. Шу вақт бино қулаб халиги қирқ ғаламисларнинг барчаси ҳалок бўлибди.

Бурҳониддин Марғинович

¹Дала тадқиқотлари. 2003 йил. Фарғона вилояти, Марғилон шаҳри, Гўри Аввал маҳалласи.

ЧИЛЛАХОНАСИ

Нақд қилишларича, Бурҳониддин Марғинович ўзларининг машҳур асарларидан бири “Ҳидоя” нинг дастлабки қисмларини Марғилонда яшаган кезларида вақтида ёзишни бошлаган экан¹. Шу сабабдан ул зот ижод қилган жойни ҳозирда аҳоли “Соҳиби Ҳидоя чиллахонаси” деб атайдилар. Ушбу зиёратгоҳ Марғилон шаҳридаги Пур Сиддиқ зиёратгоҳи яқинида жойлашган.

Соҳиби Ҳидоя чиллахонасининг XIX асрдаги кўриниши асримизнинг етмишинчи йилларига қадар сақланиб қолган. Мазкур чиллахонанинг 1964 йилда олинган фото сурати Фарғона вилоят ўлкашунослик музейининг фотоҳужжатлар фондида № КП 2414/12 рақами остида сақланади. Айнан шу чиллахонанинг пайдо бўлиши ва яратилиш тарихи билан боғлиқ ривоятлар халқ орасида кенг тарқалган.

Нақд қилишларича, Бурҳониддин Марғинович 9 ёшидан бошлаб 13 йил давомида Марғилондаги Пур Сиддиқ мадрасасида таълим олганлар ва шу ерда ўз нонларини ҳалол топиб ейиш мақсадида қосибчиликни ўрганганлар. Шу тариқа “ал-Ҳидоя” асарининг биринчи қисми бўлган “Дафтари аввал” китобини рўза тутган ҳолда Марғилонда ёзганликлари ҳақида ҳали-ҳануз ривоятлар сақланиб қолган.

Ривоят қилишларича китобнинг ёзилиши Бурҳониддин учун осон кечмаган. Бу ҳақда таниқлик ҳуқуқшунос олим Абдулҳаким Шаърий Жўзжоний шундай ёзади: “Шайх Акмалуддиннинг ёзишича, бу иш унинг 13 йиллик ҳаётини қамраб олди. Муаллиф янги асарни яратиш учун ўзининг бутун куч ва истеъдодини ишга солди. Абдулҳай Лакнавий манбаларга таяниб ёзишича, у 13 йил (асарни ёзиш муддати) давомида рўза тутарди. Унга овқат олиб келган ходимни жўнатиб, таомни шогирдларидан бири ёки бошқа бирон кишига едириб, бўш идишни қолдирарди. Ходим таомни устоднинг ўзи егандир, деб ўйлаб идишни олиб кетарди. Шу тарзда, у бошқаларга билдирмасдан рўза тутаверади. Чунки рўза инсонга руҳий куч бағишлайди ва фикрни жамлашга ёрдам беради”².

САМАРҚАНД РИВОЯТЛАРИ Соҳиби Ҳидоя ва Амир Темур

Шуни таъкидлаб ўтиш жоизки, Бурҳониддин Марғинович билан Соҳибқирон Амир Темур яшаган йиллар ўртасида икки асрлик фарқ бўлса-да, маҳаллий халқ орасида Бурҳониддин ва Амир Темурни бир даврда яшаб ўтганликлари ҳақидаги ривоятларга дуч келаемиз. Шу билан бирга Соҳиби Ҳидоя авлодларининг хизматларини Бурҳониддин Марғиновичга нисбат бериш сингари айрим ҳолатлар ҳам мавжуд бўлган. Масалан, Мовароуннаҳрга

¹ Тожимуҳаммад ҳожи Фозилжон ўғли... – Б. 3.

² Абдулҳаким Шаръий Жўзжоний. Марғинович ва унинг издошлари..Т., 2000. – Б. 13.

қилинган Чингизхоннинг хуружи вақтида Бурҳониддин Марғинович ҳаёт бўлмаса-да, бироқ турк олими Шамсуддин Сомий ўзининг “Қомуси аълом” асарида қуйидагича маълумот беради:

“Чингиз хуруж қилган чоғларда у (яъни Бурҳониддин ал-Марғинович) Бухорода дарс ўтиши билан шугулланар экан. Бухоро аҳолиси фақиҳни ушбу жаҳонгир билан сулҳ тузиши учун ўз томонларидан вакил қилиб юборади. Лекин шартнома айрим кишилар томонидан бузилгани сабабли Чингиз шаҳарга ўт қўйиб, аҳолини қатл этиши жараёнида “Ҳидоя” муаллифи ҳам ҳаётдан кўз юмган экан”¹.

Шунга ўхшаш яна бир воқеа Мулло Салоҳиддин Тошкандийнинг “Темурнома” достонида ҳам келтирилган. Чунончи, мазкур асардаги “Амир Соҳибқироннинг Бурҳониддин Соҳиб Ҳидоятга келмоғи, ул кишини муноқашаларининг баёни” фаслига алоҳида эътибор қаратиш лозим. Достонда Амир Темурни Бурҳониддин Марғинович билан учрашганлиги ва ғанимларига қарши курашда Соҳиб Ҳидоятнинг кўмагига таянганлиги ҳикоя қилинади:

“...Бу сўз шарҳи Носир Хисравдурким, ани мукно дерлар, воқеаси шулким, анинг асли Бадахшонда тутилган эрди. Ул лаъининг таъби зеҳни кўб етук эрди. Неча йил Бухорои шарифда таҳсили илм қилди. Ул амир Тегин Салжутни уйига кўп келар эди. Бир кун айди: Агар менга йўлдош бўлсанг, дини Муҳаммадни барҳам урарман деди. Бу койиди. Андин кейин зойиб бўлуб, қирқ йилгача ҳеч киши уни кўрмади. Қирқ йилдан кейин ўзига Мукно от қўйиб келди. Талли деган жойга мағора (зор) қилди. Ул жой Шаҳрисабзга яқин эрди. Ҳар илм ва адивияларни билиб, ҳар қайси ерда касал ва ноқис бўлса, келтурсалар шифо топар эрди. Кўзи кўр бўлса, очилур эрди. Бари эллат оқ кийимли бўлуб, анга муътақид (эътиқод қилувчи) бўлдилар, уч кун горга кириб, зойиб бўлуб, кейин чиқиб айди: “мани бу эрта расул, яъни ялавоч (хабар берувчи, пайгамбар) қилдилар”. Яна ул лаъин айди: “барчаларингиз айтингиз: Носир Хисрав расули ҳақдур”. Одамлар айдилар: “бу даъвои қилсанг, мўъжиза кўргузгил”. Бу бадбахт айди: “ушбу чинор ёғочи узра Жаброил манга сўзлаюр”. Барчалари чинор олдига келдилар, ёғочдин овоз чиқтиким, “ман Номус Акбар, яъни Жаброилдурман, Носир Хисрав пайгамбари худодур”. Барчаларини ақллари қусур ўлуб анга имон келтирдилар...

Ул бадбахтни иши ўша кунларда авж қила берди, хабари Мовароуннаҳрга машҳур бўлди. Аммо ҳар жойда касал бўлса, онинг олдига борса сихҳат топар эди. Носир Хисрав қавми оқ кийимлиқларни барча бошлиги бирла уламолар кофир деб ҳукм қилдилар. Носир эшиттиким, аларни аиммаи дин (дин пешволари), уламолар кофир деб ҳукм қилибдур. Анда ул “Фидойи Носир” деб қавмига от қўйиб, начанд мусулмонларни ўлдуруб, хусусан, аиммаи динни кўб ўлдурди. Ўшал йил Бухорода ва Самарқандда ва Балхда тўрт минг муллони мусулмонлардин қатл қилибдур. Буларни хавфидин ер остига уламолар беркиндилар. Носир эшиттиким, Соҳиб Ҳидоят Самарқандда уни кофирлигига ҳукм қилибдурлар. Анда фидойидин бир кишини юборди, ул Самарқандга келиб, табиб суратида бўлуб, Соҳиб Ҳидоят кўзлари қарилгидин хира бўлуб эрди. Айди: “мен сизни кўзингизни равшан қилурман”, деб бир доруни кўзларига қўйиб, ул ҳароми чиқиб кетди. Дарҳол кўзлари кўрмас бўлди. Кейин шогирдларига дарс айтмоққа машғул бўлдилар...

¹ Qomus al-a'lom, 2 nchi jild. Istanbul, 1316(1898 miladiy). – Б.1302

Арбоби таърих дерларким, ўшал йил Носир ҳикматда топиб эрдиким, Амир Соҳибқирон хуруж қилгай. Аммо билмас эрдиким, қайси кишидур. Носир қавмлари буюрдиким, Турагай баҳодир ўгли бирла таҳаййит учун сажда қилсун. Носир айди: “Булар ҳали янги келган, аввал менга имон келтурсун, сўнгра сажда қилмоқга буюргайман” деб ўз шаъриатин баён қилиб, буларни чинор такига келтуриб айди: “Эй мукно, сан шаҳодат бергил мани набилигимга. Ўшал замон йигочдин овоз чиқтиким: “анта расуллиллоҳ(сен пайгамбарсан)”. Аммо Жаброил андоғ фасоҳат ила сўзлаюрким, Турагайни сайд қилса. Соҳибқирон кўрдиким, отаси анинг сўзига эътиқод қилгудек. Амир Темур айди: “Эй Носир, шарҳи Қуръонман деюрсан, Қуръонда саждаи таҳаййит манъдур”. Бовужуд, Соҳибқирон қуввати муноқашаси (тортишувга қуввати) бўлмаса ҳам кўб сўзларни деди. Носир айди: эй амир Турагай баҳодур, ўғлунга айгил, хомуш бўлсун”. Турагай баҳодур Амир Темурни қўлидан ушлаб келтурди. Носир кофир айди: “Нимага жавоб дерсан, имон келтурурсанму ё йўқ”. Турагай баҳодур тонгла жавоб берурман, деб уйларига ёндилар. Келиб ўғлига гинакаш қилди. Амир Соҳибқирон айди: “Эй ота, имон келтурмангизким, ул кофирдур. Ман бу кеча Самарқандга борурман, аиммаи дин олдиларига, кўрайким, нима деюрлар. Бир киши уламолардин келиб Носир била ижлос (масжлис) қилсун, сиз андин тонгла ўн кунга муҳлат сўранг”. Аммо Соҳибқирон отасига видоъи қилиб, Самарқанд сарига юзланди...

Алқисса, Соҳибқирон Самарқанд ичра кирди. Чақириб айтдиким: “эй аҳли ислом, ҳар киши уламодин бўлса, бориб Носир Хисрав билан мунозара қилсин, шариатдин сўзласун, қиёматда шафоат истаса, дини Расул алайҳиссаломга ривож берсун”. Муни эшитиб, барча мусулмонлар йигладилар. Амир Темур ҳам йиглар эрди. Одамлар айтдилар: “уламоларимиз фидоийлардин қўрқиб, ер остида беркиниб ётурлар. Улар орасинда олимлар муаллими Соҳиб Ҳидоятдурлар”. Соҳибқирон: “Мени ул азизга олиб боринглар”, деди. Анда мударрис олдиларига бордилар. Соҳибқирон кўрдиларким, ҳазрат Соҳиб Ҳидоят мударрис афандимиз кўзларини рўмол ила боғлаб дарс айтиб ўлтирурлар.

“Ман қулингиз амир Тарагай Баҳодир ўгли бўлурман, хизматингизга келдим. Қадами шарифингизни Носир олдиға еткурсангиз”, деди Амир Темур. Бунга жавобан Соҳиб Ҳидоят айтдилар; “Ман малоҳидани кофир қилиб эрдим. Ул шумлардин бири табиб бўлиб келиб, кўзимга дору қўйиб, кўрмас қилиб қўйди. Ман ҳам алардин қўрқувда эрурман”.

Аммо Носир шум фидоийлардин бирини юбордиким, Амир Темур мулоқотда бўлгач, шоҳид бўлиб, ёлгончи дегил. Ўшал ҳол шум фидоий келди. Амир Темур Соҳиб Ҳидоятга сўзлаб ўлтирур эрди, дарҳол маърака ўртасига кириб айтди: “Ман билурман бу йигит фидоийлардин, мусулмонларни барҳам ургали келибдур”. Анда Амир Темур: “Турагай Баҳодир ўглидурман”, деди. Халқ бовар қилмади Темурни ушлаб, ўшал кечаси мадрасаи Низомулмулкда сақладилар. Соҳиб Ҳидоят воқеада кўрдилар. Ўшал кеча Расули акрам саллаллоҳу алайҳи вассаллам афандимиз қора кийим кийиб келдилар ва айтдилар: “Эй, Бурҳониддин! Тургил, ул йигит чин сўзлаюр. Ул йигитни топиб, малоҳидаларга анинг бирла боргил, зафар топгайсан”.

Филҳол уйқудин турдилар, кўзлари мунаввар бўлиб, очилибдур. Олам муаттар бўлибдур. Ўшал соат йиглаб, Амир Темурни топиб келтурдилар. Одамлар

эшитдилар-ки, Соҳиб Ҳидоятнинг кўзлари сихат топибди, деб хосу ом зиёратга келдилар. Амир Соҳибқиронни яна навозиш қилиб сийладилар. Соҳибқиронга Соҳиб Ҳидоят айтдилар; “Эй, ўғлим! Сан боргил, кетингдан тезлик ила ман борурман”. Амир Темур илгари жўнади. Ҳазрат Соҳиб Ҳидоят асбобларини муҳайё қилиб, неча теваларга китоб юклаб, миқдор тўрт минг улуг, машҳур мулалар била йўлга туштилар...

Андин кейин малоҳида қавмларни Мавлоно Бурҳониддин афандимиз имдодлари(мададлари) ила тамомила ҳалок қилдилар”¹.

Келтирилган ривоятнинг давомидан маълум бўлмоқдаки, Мавлоно Бурҳониддин шум Носир Хисравни мунозарага чақиради ва савол-жавобларда уни енгади ва шу тарзда Соҳибқирон Амир Темурга яқиндан ёрдам беради.

Мазкур ривоят талқин этилган воқеалар силсиласи билан яқиндан танишган китобхон асардаги тарихий маълумотлар бир мунча чалкашликлардан иборат эканлигини билиб олиши қийин эмас. Табиийки, Бурҳониддин Марғинович тўғрисидаги мазкур ривоятнинг ўзи ҳам илмий тадқиқотни талаб қилади. Шу ўринда Бурҳониддин Марғинович ва Амир Темур ҳақидаги мазкур ҳикоянинг мазмуни диний чегарадан чиқиб фольклор асарига айланганлиги, яъни уларни айнан бир даврда яшаб ўтганлиги ҳақидаги ривоят ўқувчилар таажжубга солмаслиги керак. Эҳтимол юқорида келтирилган ривоят ҳам ортиқ даражада бўрттириб юборилгандир. Бироқ ривоятнинг мазмунидан келиб чиқадиган бўлсак, унда Бурҳониддин Марғинович ислом ҳуқуқшунослиги илмининг энг забардаст алломаларидан бири эканини ҳамда Амир Темурнинг Бурҳониддин Марғиновичга нисбатан юксак эҳтиромда бўлиб келганлигини яна бир бор исботлайди.

Қолаверса, Амир Темур ва Бурҳониддин Марғинович билан боғлиқ “Темурнома” сингари асарларнинг пайдо бўлишини ўзига хос сабаблари ҳам мавжуд. Америкалик тадқиқотчилар Р. Села ҳамда С.Левайнинг бу ҳақда келтирган фикрларига кўра, XVIII-XIX асрларда Амир Темур тўғрисида ривоятмуз асарларни яратилишига ўша пайтлардаги Марказий Осиёда юзага келган ижтимоий-иқтисодий тангликлар сабаб бўлган. Бундай мазмундаги асарлар замоннинг носозлигига нисбатан ўзига хос тарзида берилган жавоблардан бири эди².

Қизиғи шундаки Бурҳониддин Марғинович ва Амир Темур ҳақидаги мазкур ривоятлар ўз навбатида салкам саккиз асрлик тарихдан хабар беради. Жумладан, “Темурнома” асарининг муаллифи ҳикоя қилган Носир Хисрав ва оқ кийимчилар қавмининг ўртасида ҳам уч юз йиллик фарқ мавжуд.

Атоқли форс-тожик шоири Носир Хисрав (1004-1088) истеъдодли шоир сифатида танилиш билан бирга диний ва дунёвий билимларни пухта эгаллаган олим сифатида ҳам машҳур бўлган. Носир Хисрав дастлаб ғазнавийлар, сўнгра салжуқийлар салтанатида молиявий соҳада йирик амалдорлик вазифаларини бажарган.

¹ Темурнома.Т.: Чўлпон. 1990. – Б. 66.

² Islamic Central Asia. An Anthology of Historical Sources / Edited by Scott C. Levi and Ron Sela. Indiana University Press, 2010, p. 247-254.

1045 йилда Носир Хисрав давлат хизматидан бўшаб сафарга отланади. Унинг бу сафари етти йилга чўзилиб, 1052 йилгача давом этади. У Эрон, Арманистон, Озарбайжон, Сурия, Миср, Арабистон, Ироқ диёрларидаги Табриз, Қоҳира, Қуддус, Макка, Мадина, Лаҳсо, Яман, Басра, Исфаҳон ва бошқа бир қатор шаҳар ва вилоятларда бўлади. Мисрда икки йилдан ортиқ муқим яшайди ва шу ерда шиа мазҳабидаги исмоилия оқимининг фаол тарафдорига айланади¹.

Носир Хисравнинг сафардан ватанига қайтиб келиши биланоқ, исмоилия таълимотини тарғиб қилиб бошланган даъватчилик фаолияти сунний мазҳабдаги диний уламолар ва салжуқий ҳукмдорлари томонидан қаттиқ қаршиликка учраган. Натижада у ўлим жазосига ҳам маҳкум этилган. Носир Хисрав бу жазодан қутулиш учун қувғин ва таъқиблар остида Мозандарон ва Табаристон вилоятларида яширинча ҳаёт кечиришга мажбур бўлган. Кейинчалик у Бадахшонга келади ва шу ерда умрининг охиригача яшаб қолади.

Носир Хисравнинг исмоилия оқимининг тарғиботчиси сифатида доврў қозонганлиги, бунинг оқибатида уни сунний мазҳабдаги диний уламолар томонидан қаршиликка учраши ўз даврида Носир Хисрав тўғрисида аҳоли орасида турлича қарашларни ва ривоятларни пайдо бўлишига сабаб бўлган. Бу эса кейинчалик уни “Темурнома”да сохта пайғамбарликни даъво қилувчи шахс сифатида таърифланишига асос бўлган кўринади. Шу ўринда қўқонлик маърифатпарвар муаллим, адабиётшунос ва ўлкашунос олим Пўлотжон Домулла Қайюмов (1885-1964) “Тазкират уш-шуаро” китобидан қуйидагиларни келтириб ўтсак:

“Носир Хисравий... Имом Али ар-Ризонинг авлоди бўлганидан Саййид Носир деб ҳам юритиладур. Машҳур раис ул-ҳукамо Абу Али ибн Сино билан асрдош эди. Улуми адабийя, тарих, улуми ҳақимийада илми тибга олим эди.

Исфаҳон шаҳаридан чиқиб Гилон шаҳарига келиб бир неча вақт турган эди. Бундаги уламолар билан бўлган, илмий мубоҳасаларда ғолиб чиқмиш, кучи етмаган ҳолда кофирликда айблаб ҳукм чиқариш диний олимларни феъли бўлганидан унинг иғвоси натижасида Хисравнинг ҳаёти таҳликада қолганидан шарқи-шимолга, яъни Хуросон вилоятига чиқиб боради. Йўлда ўшал замоннинг шайхларидан Ҳамадоний Шайх Абул Ҳасан Хароқийнинг зиёратига тўхтаб шайхга мурид бўлади. Бир неча вақт хонақоҳда хизмат этади. Иршодга эга бўлуб, сўнгра Хуросонга етиб келмишдур. Машҳад шаҳарига турган эди. Бир оз вақт ўтгач, Хуросон уламолари ҳам бу кишига қарши бўла бошлайдилар. Турли тухматларни ёғдира бошлайдилар.

¹Бу ҳақда қаранг: Брагинский И. С. Из истории таджикской народной поэзии. М.: Издательство АН, 1956; Бертельс А.Е. Насир-и Хусров и исмаилизм. М., 1959; Ашуров Г. Философские взгляды Носири Хусрава (на основе анализа трактата Зад-ал -мусафирин). Д., 1965; Додихудоев Х. Очерки философии исмаилизма (общая характеристика философской доктрины X-XIV вв.) Д.: Дониш, 1976; Саидчалолӣ Бадахший. Баҳр -ул -асрор. Хоруғ.: Помир, 1992; Носир Хисрав. Сафарнома. Т.: Шарқ, 2003.

Хуросоннинг очик фикрли олимларидан қозиюл қуззот Абу Сахл Сафлуғийнинг тавсияларига (кўра) бир оз четроққа бориб туришнинг лозим кўруб, шарққа томон бориб Балх шаҳарига бормишдур.

Хосил Сайид Носир Хисравийдек зот боқий умрини Бадахшон тоғларининг ораларида ўтказишга мажбур бўлмишдур. Кейинча бундаги халқ бунинг атрофига тўпланиб ҳурмат кўрсата бошламишлар. Доимо ўзи билан бирга юрадурган укаси Абу Саид билан бирга Бадахшондаги баланд тоғлар орасидаги ғорга кириб ўзларига ватан этиб шунда тура бошлабдурлар. Элу халқдан четда яшаб шунда вафот этмишдур. Жасади шул ғорга кўмилмишдур.

“Тақвим ут-таворих” номли китобнинг кўрсатишича, ҳижрий билан 481. (м.1088) нчи йилда вафот этмишдур. Халқнинг ҳужумига дуч келмасдан олдин етти йиллар чамаси шарқий Эрон, Ироқ, Шом, Фаластин, Мисрда Ҳижоз томонларга саёҳат этмиш эди. Бунда ўз кўрганларини ёзиб бир саёҳатнома қолдирмишдур. Бу китоб кейинча бир француз шарқшуноси томонидан (Мосье Шифар) французчага таржима этилиб форсча асли билан бирга Париж шаҳарида босдирилмишдур. Бундан бошқа “Кунуз ул-хақоик” номли наср ва назм бир китоби бордур. “Рўшно ойнома”, “Саодатнома” номли манзум асарлари бордур. Тўла-тўқис мураттаб девони ашъори бордур.

Бу шоирнинг эътиқоди устида бир канча гаф-сўзлар бор бўлуб, баъзилар даҳрий эди, дейдилар. “Оташкада” соҳиб Озарийнинг айтувича бу киши Бағдод шаҳарида ва Мисрда шоҳлар саройида вазирлик мансабида ҳам бўлгани тўғрисида сўзлайди. Бу вақтда Бағдод халифаларига яқин турган кишиларнинг каттиқ талабларига кўра Исмоилия мазҳабига яқинлашдириб бир тафсир ёзишга мажбур бўлган. Бу тафсир тамом бўлуб, истифода этила бошлагач, бу киши(га) ҳужум этила бошлаган. Ҳаёти хавф остида қолган. Бу тафсирни ўқиш манъ этилиб баённома чиқарилгандур. Олимнинг асарларидан “Иксири аъзам”, ва “Қонуни аъзам”, “Дастури аъзам” ва “Зод ул-Мусофирийн”, “ал-Муставлий” (фиқҳда) номли асарлари тўғрисида ҳам ихтилоф бордур. Ҳар ҳолда амволлари муқро бўлуб, бу олим тўғрисида ҳануз бир натижа келинмагандур”¹.

Айтиб ўтиш жоизки, “Темурнома” муаллифи Носир Хисрав билан VIII асрнинг иккинчи ярмида Турон заминда халифалик истибдодига қарши кўтарилган “Оқ кийимликлар кўзғолони” ва унинг раҳнамоси Муқаннани бир шахс сифатида тасвирлайди. Чунончи, доимо юзига парда ёпиниб юргани учун “Муқанна”, яъни “Ниқобдор” лақабини олган “Оқ кийимликлар кўзғолони”нинг раҳбари Ҳошим бин Ҳақимнинг фаолияти ва тарихига доир ёзма манбаларда турлича маълумотлар мавжуд. Бу ҳолат тадқиқотчиларнинг фикрларида ҳам акс этган². Хусусан, ўрта асрлардаги тарихий асарларда айрим

¹ Пўлотжон Домулла Қайюмов. Тазкират уш – шуаро. II – китоб. Т.: ЎЗР ФА Давлат адабиёт музейи, 2006. – Б.148-149.

²Бу ҳақда қаранг: Садриддин Айни. Исьёни Муқаннои. С., 1944; Якубовский А.Ю. Восстание Муқанна – движение людей в «белых одеждах» // СВ., V. 1948; Кадырова Т. Из истории крестьянских восстаний в Мавераннахре и Хорасане в VIII - начале IX в. Т.: Наука, 1965; Абу Райхон Беруний. Танланган асарлар. I том.Т.: Фан, 1968; Большаков О.Г. Хронология

тарихчилар Муқаннани пайғамбарлик даъвосини қилганликда ҳам айблайдилар. Муқанна шахсига ёпиштирилган айнан шу ёрлик узоқ вақтга қадар сақлаб қолинганлиги туфайли оқ кийимликлар тўғрисидаги қарашлар “Темурнома” да ўз ифодасини топган бўлса керак.

восстания Муканны // История и культура народов Средней Азии. М.: Наука, 1976; История ат-Табари. Т.: Фан, 1987; Наршахий. Бухоро тарихи. Т., 1991; Ибн ал-Асир. Ал-каmil фи -т- тарих. Т.: Ўзбекистон, 2006; Ғулом Карим. Муқанна. Т.: Ўзбекистон, 2009.

БУРҲОНИДДИН МАРҒИНОНИЙНИНГ ҚАБРИ МАСАЛАСИ

Маълумотларга қараганда, Бурҳониддин Марғиноний милодий 1197 йилда иккинчи марта ҳаж сафарига отланади. Бироқ, Самарқандни тарк этишга улгурмай оғир хасталиқдан вафот этади. “Самария” муаллифининг ёзишича, бу ҳодиса ҳижрий 593 йил, зулҳижжа ойининг 14 кунида, сешанбада (1197 йил 29 октябр) содир бўлган. Уни Чокардиза қабристонига дафн этганлар. Мавлоно Бурҳониддиннинг қабри тўғрисида Абу Тоҳирхўжа жумладан шундай дейди:

“Мавлоно Бурҳониддин Марғинонийнинг мозори. Ул киши “Ҳидоя” китобининг эгаси бўлган. Ушбу Бурҳониддин Марғилонийнинг қаби ҳам. Чокардиза қабристонига, катта кўчанинг кунботари ҳовузга ўхшаган чуқурнинг ёнидадирким, шу катта йўл ўша ҳовуз орқали [шарқий-шимолга қараб ўтади]. [Мавлоно] Бурҳониддиннинг қабри [ўша] катта йўлнинг жануб тарафида, пишиқ гиштан қилинган баланд суфададир”¹.

Мазкур маълумотлардан кўриниб турибдики, Бурҳониддин Марғинонийнинг қабри асрлар давомида аҳоли томонидан зиёрат қилиб келинганлиги боис Самарқанд зиёратгоҳлари сўз юритган Абу Тоҳирхўжа ўз асарида унинг қабри ҳақида алоҳида тўхталиб ўтган. Мазкур фикримизни ўрта асрларга мансуб ёзма манбалардаги маълумотлар ҳам тасдиқлайди. Чунончи, XVI асрда яшаб ўтган турк олими Сейди Али Раис ўзининг “Миръотул мамолик” (“Мамлакатлар кўзгуси”) номли асарида Самарқаддаги зиёратгоҳлардан бири Бурҳониддин Марғинонийнинг мозори эканлигини таъкидлаб ўтади:

“Самарқандда Дониёл пайгамбарнинг қабрини, Хизр пайгамбарнинг қадам жойини, Расул алайҳиссаломнинг хирқа (уст кийим) ва кафиларини ва Қуръони каримнинг ҳазрат Али қўли билан ёзилган нусхасини зиёрат қилдик. Уламо ва шайхлардан “Ҳидоя эгаси” Бурҳониддин Али бинни Абу Бакр Марғилоний, шайх Абу Мансур Мотуридий, Шоҳи Зинда, Хожа Убайдулло Аҳрор, хожа Абдий бирун, Хожа Абдий дарун, Чўпон ва Қозизодайи Румий қабрларини зиёрат қилдик. Чорсаду чили чор ҳазор номли қабристонга бориб, Мовароуннаҳр фатво эгалари бўлган уламоларнинг қабрларини ҳам зиёрат қилдик”².

Бурҳониддин Марғиноний қабри масаласида фикр ва мулоҳазалар билан танишар эканмиз, Чокардиза қабристони хусусида ҳам айрим маълумотларни келтириб ўтсак. Маълумотларга кўра, улуғ алломалар кўмилган Чокардиза (Жакардиза, Шакаржизза деб ҳам аталади) қабристон X-XI асрларда пайдо бўлиб, Самарқанднинг жанубий-шарқида жойлашган. Тарихчи Комилхон Каттаевнинг таъкидлашига қараганда, бир вақтлар ўша ерда ҳарбий истехком-

¹ Абу Тоҳирхожа Самарқандий. Самария (Самарқанд мозорлари зикри) / Сўз боши, форс тилидан таржима, иоҳлар муаллифлари: Ш.Воҳидов, Б.Аминов. Т.: Янги аср авлоди, 2009 – Б. 146.

² Сейди Али Раис. Миръот ул мамолик. Таржима ва изоҳлар муаллифи Ш.Зунунов.Т.: ЎзФА нашриёти, 1963. – Б.99.

қалъа бўлган. Чокардиза номи ҳам шундай қилиб чиққан, яъни Чокар – лашкар; диза – қалъа дегани. Шу мавзедан Чокардиза ариғи ҳам ўтган¹.

Собиқ совет ҳокимяти даврида Чокардиза қабристонни текисланиб, унинг ўрнида уйлар қурилгач улўғ алломаларнинг қабрлари топталиб йўқ бўлиб кетган. Бу ҳақда қадимшунос олим Амриддин Бердимуродов “Чокардиза отрядининг тадқиқотлари” номли мақоласида жумладан қуйидагиларни келтиради:

“Ўрта асрларга оид Чокардиза қабристонига олиб борилган тадқиқотлар натижасида қуйидагилар аниқланди:

1. Чокардиза қабристонни эрамининг Х асридан бошлаб шаклланган ва бу ерга марҳумлар то XX асрнинг 50-йилларигача дафн этилган.

2. Қабристоннинг сақланган маданий қатламнинг қалинлиги то 4-5 метрларгача етади.

3. Қабрлар айрим жойларда 5-6 қаватгача етади.

4. Қабристоннинг жанубий-ғарбий томонида XIV-XV арларда Амир Темур томонидан Саййидлар учун қурилган мақбара жойлашган. Аммо, бу мақбаранинг ҳам деворлари бузиб олинган, фақатгина унинг сағанаси сақлангандир.

5. Қазималар мобайнидабу ердан 30 дан ошиқ қабртош-қайроқлар топилди. Уларнинг кўпчилиги XII-XIII асрларга оиддир.

6. Қабристоннинг умумий майдони 4,5 га бўлиб, ҳозирда унинг усти тўлиқ ўзлаштирилган, қабрлар ва қабртошлар йўқ қилинган.

7. Имом Абу Мансур Мотуриддиннинг қабри. Чокардиза қабристоннинг энг баланд қисмида, унинг жанубий томонида жойлашган бўлиб, қабрнинг шимолий томонида масжиднинг пойдевори сақланган.

8. Чокардиза қабристонига зиёратга келганлар қийналмасликлари ва қабрларни оёқ ости қилмасликлари учун ўша даврларда махсус тош йўлаклар барпо қилингандир”².

Шомийнинг “Радул мухтор” асарида келтирилишича, бу қабристонга 400 га яқин Муҳаммад номли фақиҳлар дафн этилганлиги учун “Муҳаммадийлар қабристонини” (Турбатул-Муҳаммадийин) номи билан машҳур бўлган³. Алалхусус, Чокардиза қабристонинг машҳурлиги ҳақида Абул Ҳакими Самарқандий шундай ёзади:

“Бу мавзеъда кўпгина мужтаҳид ва соҳибкароматларнинг қабрлари жойлашгандир, ва подшоҳлар у замин тупроғини кўзларига сурма каби суртар эдилар...Нақл қилибдурларким, Мадинаи мунаввардаги Бақия қабристонидан ва Маккаи Макааррамадаги Муалло қабристонидан бошқа, Чокардиза қабристонидан бузургроқ қабристон йўқдир. Басе фикримизнинг якунида шуни айтиш жоиздурки,

¹ Абул Ҳакими Самарқандий. Қандия. Таржимон, сўзбоши, изоҳ ва луғат муаллифи Комилхон Каттаев...– Б. 76.

² Бердимуродов А. Чокардиза отрядининг тадқиқотлари // Ўзбекистонда археологик тадқиқотлар. Самарқанд, 2001.– Б.45-46.

³ Абдулҳаким Шаърий Жўзжоний. Марғинович ва унинг издошлари...– Б.10.

Арабу-Ажамда машхур бўлган “Ҳидоя” китоби соҳибининг қабри ҳам иншоолло ўша ердадур”¹.

Фикримизча вақтлар ўтиши билан Бурҳониддин Марғиноний қабри тўғрисида турли ривоятлар пайдо бўлган. Масалан, Васлий Самарқандийнинг (1869-1925) “ал - Калому-л-афхам фи маноқиби-л-Имоми-л-Аъзам” (Имоми Аъзам маноқибига оид тушунарли сўзлар) номли рисоласидаги қуйидаги маълумотларга эътибор берайлик:

“Жаноби фақиҳи Муҳаққиқ ибн Обидин “Дурр – ул-мухтор ” ҳошияси “Радд ул-мухтор”да ёзмишларки, Самарқандда бир мазор бордур. Анда тўрт юз Муҳаммад номли ҳанафий мазҳаб улуғ уламоларнинг қабрлари бордур. Ҳар қаюлари аҳли фатво, аҳли тасниф ва тадрис эрдилар. Аларда кўп буюк уламо чиқгон, тўла шогирдлар ва ўзга мусулмонлар фойда этқон эрдилар. Қачонки “Ҳидоя”нинг соҳиби оламдан ўтдилар, шундог зотни ўшал уламолар қаторида қўймоқ беадаблик бўлур, деб дафн қилмоқни ман қилдилар”². Бизнингча, Васлий Самарқандийнинг бу тарзда маълумот келтиришида Бурҳониддин Марғинонийнинг тириклик вақтида айрим шахслар ўртасида юзага келган зиддиятлар сабаб бўлганлиги эҳтимолдан холи эмас. Қолаверса, ўтган асрнинг 40-50-йилларида Чокардиза қабристонини бузиб юборилиши натижасида Соҳиби Ҳидоянинг қабри қаерда жойлашганлиги тўғрисида турли тахминларни келтириб чиқарган.

Шундай ривоятлардан бири тўғрисида таниқли журналист марғилонлик Адҳам Каримов ўзининг “Ислом оламининг йўлчи юлдузи” номли мақоласида келтириб ўтган эди: *“Асли наманганлик бўлган Абдумўмин қори Берди ўгли аввал Кўқон мадрасасида таълим олган. У диний билимлар қомусчиси ва тарихчи бўлган. 1930 йиллар бошида диндорларга уюштирилган қатагон туфайли Хатирчига келиб қолган уламо эди. Абдумўмин қачон Самарқандга йўли тушса, албатта Марғиноний қабрини зиёрат қиларди. Ана шундай таширфларнинг бирида Абдумўмин қори кўҳна қабристонни текисланиб бораётганлигини кўриб, юраги увишиб кетади. Шундан кейин Абдумўмин қори бир неча марта тушида Бурҳониддин Марғиноний билан мулоқотда бўлади. Аллома, “ҳали ўгил кўрасан, исмини “Бурҳониддин” қўясан. Менинг ҳокимни бу ердан олиб кетгин...”- деяди ҳар гал. Нақл қилишларича, ҳақиқатдан ҳам, Абдумўмин қори оиласида ўгил туғилди, уни Бурҳониддин деб атадилар. Абдумўмин қорининг кўп сайи-ҳаракатлари билан Бурҳониддин ал-Марғинонийнинг суяк ва хоклари Самарқанддаги Чокардиза қабристонидан Хатирчи туманига олиб кетилди”.*

Шу ўринда Бурҳониддин Марғинонийнинг қабрини аниқлаш борасида кўпдан бери тадқиқот олиб борган самарқандлик тарихчи Комилхон Каттаевнинг изланишларига алоҳида тўхтаб ўтиш лозим:

“...Шуни маълум қиламизки, икки буюк Имом - калом ва ақида илмининг асосчиси Имом Мотуридий (944 й. вафот этган) ҳамда фикҳшуносликнинг ҳанафий мазҳабидаги пешвоси ва пири Имом Бурҳониддин Марғиноний (1197

¹ Абул Ҳакими Самарқандий. Қандия... – Б.12.

² Васлий Самарқандий. Ал - калому-л-афхам фий маноқиби-л-имомии-л-аъзам. Т., 1991. — Б.9.

й. вафот этган)ларнинг дафн этилган мавзелари Самарқанднинг Чокардиза қабристонига эканлигини бутун ислом олами олимлари бир фикрда бўлиб тасдиқлаганлар.

Ва лекин, асримизнинг 30-йилларига келиб, Чокардиза қабристони мустабид тузум даврида ер билан текисланиб ташланди. Натижада қабрларнинг устидан уйлар қурила бошланди.

Икки алломанинг қабрлари ҳақидаги асосий маълумотлар “Самария”, “Қандия” ҳамда асримиз бошларидаги рус олимларининг асарларида ёзилган маълумотлар бўлиб, муаллифлар ушбу Имомларнинг қабрларини ўз кўзлари билан кўришган экан.

Бизнинг ҳозирги тахминий фикримизга кўра, Имом Мотуридидийнинг қабрлари Ғиждувон кўчасидаги 4-6 сон ҳовлиларда; Имом Бурҳониддин Марғинонийнинг қабрлари эса ўша кўчадаги 1-сон ҳовлида жойлашгандир (ушбу ҳовлилар вилоят ҳокими раҳбарлигида бориб кўрилди).

Ҳозиргача бирор манба қабрларнинг аниқ нуқтали жойини кўрсата олмагани ҳолда биз нимага асосланиб бу фикрни айтаётимиз?

Кекса кишиларнинг, муллаларнинг оғзаки гувоҳликларини асосий манба деб қабул қилишимиз мумкин. Чунки, Имомларнинг қабрлари бор-йўғи 60 йил олдин мавжуд бўлган. Ҳозирги кексалар уларни ўз кўзлари билан кўришган, оталаридан эшитишган. Шуларни ҳисобга олган ҳолда Имомларнинг қабрлари ушбу икки ҳовлида бўлиши мумкин, деган 70-80% фоизлик фикр билдира оламиз.

2000 йил бошларида Имом ал-Мотуридидий ва Имом Бурҳониддин ал-Марғинонийларга бағишлаб ўтказилган халқаро анжуман арафасида марказий матбуотда Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси аъзоси Раҳим Қодирнинг мақоласи эълон қилинади (“Ўзбекистон овози” газетаси 2000 йил 14 март). Унда муаллиф Имом Бурҳониддин Марғинонийнинг қабри ва суяклари Самарқандда эмас, балки Навоий вилоятининг Хатирчи туманида эканлигига ўқувчини ишонтиришга ҳаракат қилган. Тўғри, Раҳим Қодир ўз мақоласида ушбу сатрлар муаллифининг исботли далилларида хурмат билан қарашини ёзган эрса-да, аммо, Марғинонийнинг қабри Хатирчи туманида, деб ўз фикрида қатъий туриб олди (ёзувчи дўстимиз ушбу мақоласини ёзишдан олдин икки карра уйимизга ташриф буюрганида, Имомнинг қабр жойи Самарқанднинг Чокардиза мавзеида ҳозирга қадар турганлигини далиллар воситасида исбот қилишга уринган эдим)...

Ўртага ташланган муаммони ҳал қилиш учун Республика комиссияси топшириғи билан Самарқанд вилоят ҳокимияти қошида комиссияси тузилиб, унинг хулосаси қуйида айнан келтирилмоқда:

“...Самарқанд тарихига оид бир неча мўътабар манбаларда, шунингдек, Ислом тарихи ёритилган манбаларда Бурҳониддин Марғиноний Самарқанд шаҳридаги Чокардиза қабристонига дафн этилгани қайд этилган ва мазкур қабрнинг аниқ ўрни кўрсатилган.

Чокардиза қабристони ўтган асрнинг 40-йилларигача деярли тўлиқ сақланган. Аммо 1946-55 йилларда қабристон суриб ташланиб, уй-жой қуриш учун талабгорларга бўлиб берилган. Шу тариқа халқимизнинг минг йиллик шаън-

шавкатига ҳужжат бўлмиш жаҳоний сиймоларимизнинг мақбаралари вайрон этилиб, авлодлар хотирасидан бутунлай ўчириб ташланган. Шундай улуг маконда била-туриб уй-жой қуришга жазм этган мансур кимсалар ҳатто сағана тошларини пойдеворга ишлатишдан тоймаганлар. Охирги уй-жойлар 1955 йилда қуриб битказилган. Худди шу даврда мўътабар манбаларда тилга олинган Бурҳониддин Марғинович ва Имом Абу Мансур ал-Мотуридий қабрларини аниқлаб турган белгилар йўқ бўлиб кетган.

Масаланинг нечоғлик муҳим эканлигини қалбдан ҳис этган Республика комиссияси мутасаддилари дарҳол вилоятнинг кўзга кўринган олимларини йиғиб, Бурҳониддин ал-Марғиновичнинг қабри борасида юзага келган баҳсни ечишга чақиришди. Тезда иқтидорли олимлардан иборат гуруҳ ташкил этилди. Унинг таркибида самарқандлик манбашунослар, археолог олимлар ва диний уламолар... архив материаллари асосида Чокардиза қабристонига аллома қабри ўрнини аниқлаш, қабристон ва унга туташ ҳудуднинг баҳсда кўтарилган 1966 йилгача бўлган қиёфасини тиклаш билан шуғулландилар. Шунингдек, улар қабристоннинг 1940 ҳамда 1955 йилгача бўлган харитасини тиклашди ва шу асосда дастлабки қуйидаги хулосаларини бердилар:

1. Чокардиза қабристонига 1946 йилгача тўлиқ сақланган.

2. 1946 йилда қабристон ўрни... ўзлаштирилиб уй-жой қурилган. Қурилишлар 1955 йилда ниҳоясига етган.

3. Бурҳониддин Марғинович қабри шу давргача, яъни 1955 йилгача сақланган бўлиши мумкин, аммо 60-йилларнинг ўрталарида қабр бўлмаганлиги аниқ. Буни ўша йилларда ўрта ёшларда бўлган Чокардиза маҳалласи фуқароларининг эътирофларидан ҳам билса бўлади.

Тадқиқотчилар ҳайъати қуйидагиларни маълум қилишни ўз бурчи деб ҳисоблайдилар:

4. Имом Бурҳониддин Марғинович қабри Самарқанддаги Чокардиза қабристонигадир...¹.

Комилхон Каттаевнинг келтириган маълумотларидан шу нарса маълум бўладики, демак Самарқанд шаҳрининг Гиждувон кўчасидаги 1-сонли хонадон ҳовлисида Имом Бурҳониддин Марғинович қабри сақланиб қолган. Бошқа ҳудудлардаги Бурҳониддин Марғинович номи билан боғлиқ зиёратгоҳлар эса аслида қадамжолар сифатида эъзозлаб келинган.

Бундан кўринидаки тарихчилар орасида ўз ечимини топмаган жумбоқлардан бири, юқорида таъкидланганидек, буюк фақиҳ Бурҳониддиннинг қабри масаласидир. Зотан, бирон-бир аниқ илмий хулосага эга бўлмасак-да, юқорида келтирилган ривоятларни (ўрни келса асосли ривоятларни) эътибордан қочирмасликни сўрардик.

Масалан, Риштондаги “Соҳиби Ҳидоя” зиёратгоҳини олайлик. Мазкур зиёратгоҳ яқин ўтмишда барпо бўлиб қолмаган. Аксинча “Соҳиби Ҳидоя” мазори бир неча асрлик тарихга эга. Чунки қабрга терилган ғиштлар орасида темурийлар даврига доир пишиқ ғиштларнинг мавжудлиги ҳам “Соҳиби Ҳидоя” мазорини қадимий зиёратгоҳ эканлигидан далолат беради. XX асрнинг

¹ Каттаев К. Имом Бурҳониддин Марғинович...–Б. 35-43.

иккинчи ярмида олинган “Соҳиби Ҳидоя” мазоридаги қабр сурати сақланган бўлиб, унда битилган форсча байтни ҳам ўқиш мумкин:

Маълум шуд зи жунбиш басинам яки
 Нафас дар дасти ихтиёр набошад.
 Баёни умр ҳар дам баранги шифта соат,
 Нигоҳ кўн ғофил набош аз сафар карвон умр.

Мазмуни:

Маълум бўлди жунбишдан дилимга бир байт,
 Нафас кишиларнинг ихтиёрида эмас.
 Умрнинг ҳар нафаси ўзининг турфа тусини кўрсатади,
 Қолма ғафлатда ибрат ол умр карвони ўтганлардан.

Табиийки, бизнинг ушбу маълумотларимиз ўз навбатида “Бурҳониддин Марғинович Самарқандда кўмилган бўлса, қандай қилиб, Риштонда, Марғилонда ва Хатирчида унинг номи билан боғлиқ қабрлар бўлиши мумкин?”, деган саволни келтириб чиқариши муқаррар.

Шундай экан ушбу масалада “Тарихи Муллозода” китобида келтирилган қуйидаги фикрга эътибор берайлик: *“Кашф ва аён аҳлидан бўлган баъзи кишилар айтишича, агар [зиёрат қилувчи] кишилар бирор бир азиз ёки улуг турбатига етишса ва ўша бузург шу жойда дафн этилган деб ишонч Хосил қилса ва у ҳақиқатда бундай бўлмаса-да, ўша бузургнинг файзи ва мадади унинг камол тариқига нуқсонсиз етказди, чунки руҳлар оламидда яқинлик ва узоқ бўлиш тушунчаси йўқдир... [Хожа Порсо] юқорида айтилганларни маъқулладилар. Бас, қайси бир мазор бирор-бир улуг номи билан шуҳрат топган бўлиб, аслида бошқа шахс кўмилган бўлса [ҳам], зиёратчи уни муаззам ва муқаррам тутмоғи лозим, токи ул азиз руҳининг баракотидан баҳраманд бўлсин”¹.*

Юқорида келтирилган “Тарихи Муллозода” асаридаги ушбу баёнлар бизга Риштондаги “Соҳиби Ҳидоя” мазори хусусидаги мавжуд мунозараларга ҳам нуқта қўяди деган умиддамиз. Бинобарин, қадимдан Бурҳониддин Марғинович номи билан боғлиқ “Соҳиби Ҳидоя” мазори бундан кейин ҳам юртимизнинг табаррук қадамжолари сифатида ҳалқимиз томонидан эъзозлаб келинаверади.

БУРҲОНИДДИН МАРҒИНОНИЙ ХОНАДОНИ

Юқорида айтиб ўтганимиздек Бурҳониддин Марғинович илмий меросига бўлган қизиқиш асрлар давомида тадқиқотчиларни диққат марказида бўлиб келган. Бироқ унинг аждод ва авлодлари тарихи ҳамда

¹Аҳмад ибн Маҳмуд Бухорий. “Муъин ал-фуқаро”. Тарихи Муллозода (“Бухоро мазорлари зикри”). Сўзбоши, форс тилидан таржима, изоҳлар муаллифлари: Ш.Воҳидов, Б.Аминов. Т.: Янги аср авлоди. 2009–Б. 31-32.

уларнинг Моваруоннаҳр халқлари тарихида тутган ўрни мавзуси бир мунча кам ўрганилган. Буни аввало маълумотларнинг етарли эмаслиги билан изоҳлаш мумкин.

Ёзма адабиётларда Бурҳониддин Марғиноний ислом тарихида “Хулафои рошидин” (“тўғри йўлдан борувчи халифалар”), Мовароуннаҳрда чорёрлар деб аталган дастлабки тўрт халифадан биринчиси (632-634), Муҳаммад (с.а.в.)нинг қайинотаси, йирик савдогар, Макканнинг Қурайш қабиласидан бўлган Абу Бакр Сиддиқ Абдуллоҳ ибн Абу Қаҳҳоқа ибн Омирнинг (571/572-634) авлоди, яъни “Сиддиқий” эканлиги таъкидланади. Бу ҳақда Давлатшоҳ Самарқандий “Самарқанд улуғларининг насаби Абу Бакр Сиддиққа... уланади” деган маълумотни келтирса, “Қандия” китобида “Оллоҳнинг аҳли (Аҳдуллоҳ) орасида уч азиз бузургвор машҳурдирлар. Биринчиси – Султон Бурҳониддин ибни шайх Аллоиддин Соғарчи. Иккинчиси – Сайид Бурҳониддин Қилич бўлиб, ул зот Имом Абдулло авлодидандурлар ва Даҳбед хожалари ул зотнинг наслидандурлар. Учинчиси: – “Ҳидоя”нинг соҳиби Имом Бурҳониддин Сиддиқи бўлиб, ул зотнинг қабрлари Чокардиза мазоридадир ва Хулоку ул зотнинг наздида мусулмон бўлгандур”¹ деган маълумотларни кўриш мумкин.

Айтиб ўтиш жоизки Ўзбекистон мустақилликка эришгач азиз-авлиёлар билан боғлиқ кўплаб маноқиб ва насабномалар топилиб, нашр этилмоқда. Бу аввало халқимизнинг миллий маданий меросларига бўлган эътиборида яққол кўзга ташланади. Бир неча ўн йиллар мобайнида яшириб сақлаб келган мазкур асарларни мустақиллик туфайли кенг жамоатчиликка ҳавола этишнинг имконияти туғилди. Шу пайтга қадар йўқолган деб қаралган насабнома ва шажараларни нафақат кўриш балки улардан фойдаланиш учун ҳам шарт-шароитлар вужудга келди. Бундай маноқиб ва насабномаларнинг яна бир жиҳати шундаки, уларда нафақат маълум бир авлиёнинг балки у яшаган давр ҳамда бошқа машҳур кишиларнинг ҳаётига доир маълумотлар ҳам келтириб ўтилган. Жумладан, Бурҳониддин Марғиноний насабини Абу Бакр Сиддиққа бориб уланиши ҳақидаги муҳим маълумотлар Абдулҳай ибн Абдулфатҳ ал-Хусайний қаламига мансуб “Насабномаи Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор” (Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор насабномаси) асарида учрайди. Бу ҳақда Абдулҳай ал-Хусайний шундай ёзади:

“Соҳиби Ҳидоя”нинг насаблари шул тариқададир: Бурҳониддин Али ибн Абу Бакр ибн Абдулжамил ибн Халил ибн Абу Бакр ибн Муҳаммад ибн Абдураҳим ибн Умар ибн Омир Абу Бакр ибн Абдуллоҳ ибн Қосим ибн Муҳаммад ибн Амир ал-мўъминин Абу Бакр Сиддиқ соҳиби Расулуллоҳ саллаллоҳу алайҳи ва саллам (Оллоҳ улардан рози бўлсин!)”².

Айтиш жоизки, Бурҳониддин Марғинонийга қадар ҳам Мовароуннаҳр фақиҳлари орасида Абу Бакр Сиддиқ авлодларидан бўлган фарғоналик уламолар яшаб ўтганлар. Ёқут Ҳамавийнинг келтирилган маълумотларига кўра, Аш-Шариф Ҳамза ибн Али ибн ал-Муҳсин ибн Муҳаммад ибн Жаъфар ибн Мусо Фарғонанинг Ҳайлам шаҳридан бўлиб, ал-Ҳайлабий номи билан маҳур

¹ Абул Ҳакими Самарқандий. Қандия... – Б.67.

² Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор. Табаррук рисолалар. Нашрга тайёрловчилар: Маҳмуд Ҳасаний, Баҳриддин Умрзоқ, Ҳамидуллоҳ Амин. Т.: Адолат, 2004. – Б.278.

бўлган. Ёқут ал-Ҳайлабийни Абу Бакр Сиддиқ авлодларидан эканлигини зикр қилади. Фозил фақиҳлардан бўлган ушбу зот 1119 йил Самарқандда вафот этган¹.

Дарвоқе Бурҳониддин Марғинович аждодлари ҳақида сўз юритилганда, албатта Марғилон шаҳридаги Пури Сиддиқ зиёратгоҳи хусусида ҳам тўхтаб ўтиш лозим бўлади. Бизнингча, Бурҳониддин Марғинович аждодларини Фарғона водийсига келишлари айнан шу зиёратгоҳда дафн этилган зот билан бевосита боғлиқ бўлса керак. Зеро, Бурҳониддин Марғинович яшаган даврда юқорида айтиб ўтилганидек Фарғона водийсида халифа Абу Бакр Сиддиқнинг бир қанча авлодлари яшаган бўлиб, бу ерда уларнинг аждодлари билан боғлиқ зиёратгоҳ ҳам бўлганлиги эҳтимолдан холи эмас.

Пур Сиддиқ мозори (яна бошқа номлари Пури Сиддиқ, Фур Сиддиқ) Марғилон шаҳри Йўрмадўз маҳалласида жойлашган. Зиёратгоҳнинг дастлабки қурилган даври номаълум. Бироқ аввалги вақтларда мақбара ғиштлари орасида Қорахонийлар даврига оид пишиқ ғиштларнинг мавжуд бўлганлигидан зиёратгоҳнинг дастлабки қурилган даври XI-XII асрларга мансуб бўлса керак деган тахминни айтишимизга имкон беради. Бироқ шуниси аниқки, Пур Сиддиқ мозори теурийлар ва ўзбек хонлари даврида нафақат Марғилонда балки Мовароуннаҳрда ҳам машҳур бўлган.

Машҳур бошқирд шарқшуноси Заки Валидий Тўғон (1890-1970) келтирган маълумотларига кўра, Бухоро хони Субхонқулихон (1680-1702) томонидан Пур Сиддиқ мозорига вақф ерлари ажратилган эди².

Маълумотларга кўра, Пур Сиддиқ зиёратгоҳи ва шу ном билан аталувчи масжид ва мадраса учун Пур Сиддиқ, Тўқсоба маҳалласидаги дўконлар, Оқ ариқ, Тошлоқ, Заркент, Варзак, Қақир, Бойистон қишлоқларидаги ерлар вақф қилинган бўлиб, улардан ер солиғи ҳам олинмаган. Бу ҳақда Қўқон хонлари Мадалихон, Худоёрхон томонидан Пури Сиддиқ зиёратгоҳи мутаваллийларига махсус ёрлиқлар берилган³.

Даврлар ўтиши билан зиёратгоҳнинг атрофида масжид, минора мақбарали ҳовли, дарвозахона ҳамда каптархонадан иборат бўлган архитектура комплекси пайдо бўлган⁴. Шу сабабли у халқ ўртасида “Каптарли мазор” деб ҳам аталади.

¹ Бобожонов А. Ёқут ал-Ҳамавийнинг “Муъжам ал-булдон” асарида Фарғона ва фарғоналик олимлар... – Б.165.

² Валидов З. А. Некоторые данные по истории Ферганы XVIII- столетия // Протоколы заседаний и сообщения членов Туркестанского кружка любителей археологии. Вып 2-й Т., 1916. С 73.

³Қаранг: ЦГА. Узбекистан. Фонд №И-19 Оп.№ 1, Д. № 34739. № 3; ЦГА. Узбекистан. Фонд №И-19 Оп.№ 1, Д. № 34746. № 7; ЦГА. Узбекистан. Фонд №И-19 Оп.№ 1, Д. № 34746. № 2; ЦГА. Узбекистан. Фонд №И-19 Оп.№ 1, Д. № 34739. № 2; ЦГА. Узбекистан. Фонд №И-19 Оп.№ 1, Д. № 34739. № 6; ЦГА. Узбекистан. Фонд №И-19 Оп.№ 1, Д. № 34739. № 8; ЦГА. Узбекистан. Фонд №И-19 Оп.№ 1, Д. № 34739. № 4; ЦГА. Узбекистан. Фонд №И-19 Оп.№ 1, Д. № 34739. № 11; ЦГА. Узбекистан. Фонд №И-19 Оп.№ 1, Д. № 34739. № 13.

⁴Раҳматиллаев Ҳ, Жаборов М. XVIII-XIX асрларда Марғилонда бунёд этилган тарихий мажмуалар//Марғилон асрлар силсиласида (Республика илмий-амалий семинар материаллари). Фарғона. 2005. – Б.72.

Қадимдан Пур Сиддиқ мазоридаги каптарларни ушлаш ёки ўлдириш гуноҳ ҳисобланган.

Одатда қабристон ва зиёратгоҳлар муқаддас жой ҳисобланганлиги учун, бу ҳудуддаги жонзотлар ва ўсимликларга озор бермай келинган. Билакс уларга кишилар ҳар доим ғамхўрлик қилиб келганлар. Шу сабабдан ҳам Пур Сиддиқ зиёратгоҳи мажмуасидаги каптарларга ҳар даврда ғамхўрлик қилинганлиги учун, каптарлар бу муқаддас жойни тарк этмаганлар. Бу ҳолатни Мадинаи Мунавваранинг Ҳарам ёнидаги ислом дунёсидаги энг машҳур Жаннатул Бақий қабристонидан ҳам кўриш мумкин.

Нақл қилишларича, Пур Сиддиқ душманларидан қочиб ғорга яширинганларида каптарлар қанотлари билан ғор оғзини беркитиб турганлар. Шундан сўнг Пур Сиддиқ каптарлар билан дўстлашиб қолибди. Каптарлар ҳам Пур Сиддиқ вафотидан сўнг у билан бирга қолиш учун мазорда яшаб қолибдилар. Мазор шу сабабдан кейинчалик Каптарлик мазор номини олган экан¹.

Марказий Осиёдаги машҳур зиёратгоҳларда каптарлар билан боғлиқ халқона қарашлар бир неча асрлик тарихига эга бўлиб, ҳар бир зиёратчи зиёратга келган вақт шу каптарларга дон бериши зиёратнинг маълум бир одатларидан ҳисобланган. Агар улар каптарларни чўчитмай дон бера олсалар, ишлари юришиб, бало-қазодан халос бўлади деб қаралган². Бу ердаги каптарлар билан боғлиқ ривоят Муҳаммад пайғамбар(с.а.в.) билан ғорда яширинган саҳоба Абу Бакр Сиддиқ (р.а.) воқеасини ўзига хос талқинларидан бири бўлса керак. Чунки, Муҳаммад пайғамбар (с.а.в) душманлардан яшириниш учун ғорга киришлари билан содир бўлган воқеада каптарлар алоҳида тилга олинган эди. Бу ҳақда дин ва давлат арбоби Алихонтўра Соғуний (1885–1976) “Тарихи Муҳаммадий” асарида қуйидагиларни баён этади:

“Пайгамбаримиз Абу Бакр Сиддиқ билан шу кун қоронгу кечада Абу Бакр Сиддиқ уйидин чиқиб, Мака атрофидаги тоғ томонга қараб юрдилар. Босган изларини билдирмасга оёқ учлари ила юрар эдилар. Ё, Расулаллоҳ, бунда зиёнлик, захарлик жонивор бўлмасин, сиз кирмай турунг, мен горнинг ичини тозалаб чиқай, деб Абу Бакр Сиддиқ дастлаб горга ўзлари кирдилар. Ғор ичини аригдаб (тозалаб), тешикларига ридоларини йиртиб тикдилар... Эрталаб туриб қарасалар гор оғзида бир туп бутоглик ёғоч (дарахт) униб чиқмишдур. У ёғочга бир жуфт ёввойи каптар келиб уялиб, тухум солмишдур, бунинг устига ўргамчиклар қалин тўр тортиб, гор оғзини қопламишлар эди. Бундоқ хожат вақтида ҳар турлик мўъжизалар кўрсатиб, пайгамбарларини қувватлаш Оллоҳ таолонинг одатидур. Аммо Қурайш кофирлари бўлса, пайгамбаримиз ҳақида қилган макр-хиёнатлари бўшга чиқиб, аларнинг қўрқинчлари яна ҳам кўпайди. Ҳар тарафга жар чақириб, киши чоптирдилар. Муҳаммадни ўлдириб, ёки тириклай тутиб келтиргувчилар бўлса, юз қизил туклик нор туя беришларини ҳаммага билдирдилар. Қурайш йигитларидан бир нечалари

¹ Дала тадқиқотлари. 2004 йил . Фарғона вилояти, Марғилон шаҳри, Ўқчи маҳалласи.

²Абдулаҳатов Н. Фарғона зиёратгоҳлари // «Буюк ипак йўли ва Фарғона водийси» мавзусидаги Республика илмий-амалий анжумани материаллари. Тошкент, 2004. – Б. 54.

моҳир изчилар эргаштириб, юқори-қуйи Макка атрофига ёйилдилар. Алардин бир қанчаси Савр тоғи йўлидин изчиларнинг кўрсатиши билан из қувишиб, тўғри гор оғзига келишди. Баъзилари илгарилаб юриб, гор оғзидаги уялаган, тухум очган каптарларни кўриб, ўргимчаклар тўрларига кўзи тушиб-бу ер киши оёғи теккан жой эмас, деб орқасига қайтди. Чунки уларнинг изчилари: – қочган кишинглар шу горга кирмишдур, деган эди. Анда бировлари горга кириб қарашга буюрди. Убай ибн Ҳалаф деган киши раисларидин эди. Бу айтди: “Бунга киришга нима хожат бордур. Муҳаммад туғилмасдин илгари, бу ўргимчак тўрини тортмишдур, бу горга кирган бўлса, нечук анинг тўрлари бузилмасин, каптар тухуми қандай синмасин”, деди. Бунинг сўзи баҳона бўлиб, гор ичига эгилиб қараб қўймасдин, ҳаммалари қайтдилар. Бу ишлар Худо қудратига бир баҳона эди”.¹

Эътибор берган бўлсангиз, Пур Сиддиқ ва каптарлар тўғрисидаги ривоятда ҳам айнан шу ҳолат мавжуд. Шу сабабдан ҳам Пур Сиддиқни Абу Бакр Сиддиқ авлоди эканлиги тўғрисидаги қарашларда каптарлар воқеасининг ҳам маълум бир таъсири бўлганлиги эҳтимолдан холи эмас.

Пур Сиддиқ мазорига келган зиёратчилар бирон бир мушқули бўлса, дастлаб зиёратни каптарларга дон сепишдан бошлаганлар².

Пур Сиддиқ зиёратгоҳи ҳақида сўз юритар эканмиз “Пур” сўзининг маъносига ҳам эътибор бериб ўтсак. Форс тилида “Пур” сўзи “ўғил” ва “тўла”, “кўп” маъносини англатади³. Шу сабабдан мазорга дафн этилган улуғ зот ҳақида турли қарашлар мавжуд бўлган. Унга кўра мазорга халифа Абу Бакр Сиддиқ(р.а.) нинг фарзандларидан бири дафн этилган ва шу сабабдан мазор Пур Сиддиқ деб аталган⁴. Бироқ марғилонлик кексаларнинг айтишларича, бу ерга Абу Бакр Сиддиқ (р.а.) нинг набираси ёхуд чевараси дафн этилган бўлса керак.

Шу ўринда Қўқон хони Амир Умархон (1810-1822) томонидан Пур Сиддиқ мазорига берилган вақфномага эътиборимизни қаратайлик.

Абулмузаффар ал-Мансур саййид Муҳаммад Умар баҳодирхон сўзумиз. Айни замонда улуғ саййидлар ва қозилар ва ислом уламолари ва карамли шайхлар, амалдор ва мубоширлар девон амирлари ва султонлик ишларининг мутасадди амалдорлари ва мутакаффиллари, давлат ишини бошқарувчилари ва бошқа улуғлар ва у ерларда турувчи ва яшовчи аҳолига, воқиф ва огоҳ бўлиб билингларики, чунончи ўтмишда ўтган садоқатли собитнишин хайрулбашар Ҳазрат Абубакр Сиддиқ Акбарки, ушбу Кабутархонада Пури Сиддиқ азизлар номи билан шуҳрат топган⁵.

Мазкур вақфномани тушунарли бўлиши учун биз ўқувчиларга мухатасар мазмунини баён этамиз. Унга кўра, Амирул мўъминин Ҳазрат Усмоғ(тахм. 575-656) даврида саҳобаи кибор ва тобеъин номдорлар билан Фарғона диёрига келдилар. У вақтларда бу сарзаминдаги кишилар муғлар тоифасидан бўлиб оташпараст эдилар. Жангда оташпарастлар жангчилар сони жиҳатидан ислом

¹ Алихонтўра Соғуний. Тарихи Муҳаммадий... – Б. 68

² Дала тадқиқотлари. 2003 йил. Фарғона вилояти, Марғилон шаҳри, Йўрмадўз маҳалласи.

³ Персидко-русский словарь. Составитель Б. В. Миллер. - М., 1953. С.90.

⁴ Муминов А. К. Кокандская версия исламизации Туркестана//Подвижники ислама.- М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2003. С. 151.

⁵ ЦГА. Узбекистан. Фонд №И-19 Оп. № 1, Д. № 34739. .№ 12

кўшинларидан устун келадилар. Ҳидоят йўлига киргизмоқчи бўлган саҳоба ва тобеъинлар исёнчилар томонидан қириб ташланади. Шу тарзда Марғилонга Пури Сиддиқ дафн этилади¹.

Эътибор берсангиз, ушбу маълумотлар XIII аср охири-XIV аср бошларида яшаган Жамол Қаршийнинг “Мулҳақот ас-сурах” (“ас-Сурахга илова”) номи билан машҳур бўлган асарида ҳам тилга олинган Сафед булон воқеасига жуда ўхшаб кетади. Чунки мазкур асарда ҳам саҳоба ва тобеъинларнинг кўплари Фарғона водийсига халифа Усмон даврида келганликлари айтилган. Демак, ўрта асрлардаёқ Фарғона халқлари орасида арабларни дастлабки юришлари Қутайба ибн Муслим билан эмас, балки дастлабки халифалар даври билан боғлиқ экани тўғрисида қарашлар мавжуд бўлган. Бу эса зиёратгоҳларнинг аксарияти саҳобалар билан боғлиқ деган тушунчаларни келтириб чиқарган бўлиши ҳам мумкин.

Вақфномадаги маълумотлардан кўринадики, қадимдан Пур Сиддиқ зиёратгоҳида дафн этилган зот бу Абу Бакр Сиддиқнинг яқин авлоди деб қаралган ва шул сабабдан аҳоли ва мамлакат ҳукмдорлари томонидан бағоят эъзозлаб келинган.

Агар Умархон томонидан берилган вақномага асосланганидан бўлсак Пур Сиддиқ зиёратгоҳига дафн этилган зот Абу Бакр Сиддиқ (р.а.)нинг чевараси ҳазрат Абу Бакр номи билан боғлиқ бўлиши мумкин. Чунончи, зиёратгоҳ аҳоли орасида кўпроқ Пур Сиддиқ номи билан машҳур бўлганлиги ва вақфномаларда шу ном билан қайд этилганлиги боис, биз матнда асосан зиёратгоҳни шу ном билан тилга олдик.

Яна баъзи бир ривоятларга кўра бу зиёратгоҳга халифа Абу Бакр Сиддиқнинг авлодларидан бўлган Пур Сиддиқ исми авлиё ва унинг синглиси Пошшоҳон дафн этилган². Иккала қабрнинг узунлиги 6 метр бўлиб, қабр атрофида турли эчки шохлари мавжуд бўлган. Зиёратгоҳ ўтмишда аҳоли томонидан оммавий тарзда зиёрат қилиб келинганини кўрсатади.

Нақл қилишларича, Бурҳониддин Марғиноний Пур Сиддиқ мазорига, яъни аждодлари дафн этилган мазорга зиёратга тез-тез келиб турган. Унинг айнан Пур Сиддиқ мазорига бўлган ихлоси шу ерда кейинчалик чилла тутганлигига сабаб бўлган бўлса керак деган тахминлар ҳам мавжуд. Қолаверса, Абу Бакр Сиддиқ авлодларидан бўлган яна бир улуғ зот Мавлоно Лутфуллоҳ Чустийнинг Марғилонга кўп бор келишлари ҳам Пур Сиддиқ зиёратгоҳи билан боғлиқ бўлиши мумкин. Шуниси қизиқки, Мавлоно Лутфуллоҳ асли чодаклик бўлиб, Бурҳониддин Марғинонийнинг амакиси Мавлоно Ҳусомиддин ҳам Чодакда яшаган. Шу сабабдан Бурҳониддин Марғиноний бир мунча вақт амакиси билан бирга Чодакда яшаган. Бу ҳақда Муҳаммад Муфти Оҳангароний қуйидагиларни ёзади;

“Махфий қолмасинким, Мавлономиз Лутфуллоҳ ҳазратлари ўша вақтларда араб ва ажамда “мухтаҳидлар кони” ва “орифлар сандиги” аталган Фарғона диёридан дирлар. Тақво аҳли орасида бу диёр жуда машҳурдир. Ул ҳазратнинг тугилган

¹ ЦГА. Узбекистан. Фонд №И-19 Оп. № 1, Д. № 34739. . № 12

² Дала тадқиқотлари. 2004 йил . Фарғона вилояти, Марғилон шаҳри, Йўрмадўз маҳалласи.

жойлари Чодак бўлиб, қадимий жойдир. Чодак Ахсикатдан беш фарсах узоқликда бўлиб, унинг ғарб томонида, икки тоғ оралиги ва дарё бўйида жойлашган.

Кўп машойихлар ва улуғ олимлар шу ерда камол топганлар ва дафн этилгандирлар. Сафид булонда бўлиб ўтган жангда мағлубиятга учраган бир гуруҳ тобеъинлар ҳам Чодакда дафн қилинган эканлар. Шайхулисом ва соҳиби “Ҳидоя” Бурҳониддин Марғиноний ҳам шу жойда ўз амакиси ва устози бўлмиш Мавлоно Ҳусомиддин қошида зоҳирий илмларни ўргангандир”.¹

Биз ушбу маълумотларни келтирар эканмиз, Пур Сиддиқ зиёратгоҳида дафн этилган улуғ зот туфайли Бурҳониддин Марғиноний ва Лутфуллоҳ Чустийни ҳам Марғилонга келиб илм олган деган фикрни айтишимизга асос бўлди. Бинобарин, Мавлоно Лутфуллоҳ Марғилонда Бурҳониддин Марғиноний асарларини ўрганганлиги ҳақида Мавлоно Муҳаммад Муфти Оҳангароний шундай нақл қиладилар:

“Мавлоно Лутфуллоҳ Самарқанддан ота-оналари зиёрати учун Чодакка келдилар. Зиёратдан сўнг Марғинон шаҳрига Мавлоно Шоҳ Ҳусайн хизматларига келиб, “Ҳидоя Шариф”нинг қолган жойидан сабоқ олишни бошладилар”.²

Маълумотларга кўра, Бурҳониддин Марғиноний ўзидан нафақат нодир асарлар, балки ахлоқ ва одобда беқиёс гўзал фазилат соҳиби бўлган уч нафар ўғил фарзанд ҳам қолдирган эди. Ўғил фарзандларининг исмлари Жалолиддин Муҳаммад, Низомиддин Умар ва Имомиддин Абу Бакрлардир. Бу уч ўғил оталаридан сўнг кетма-кет Самарқандда шайхул ислом вазифасида турганлар³. Уларнинг фаолиятлари ҳақида шарқшунос олим О.Қориев қуйидагиларни келтиради:

“Имодуддин ибн Али ибн Абу Бакр ибн Абдулжалил ал- Фаргоний ал- Марғиноний – “ал-Ҳидоя” асари муаллифининг ўғли ва “ал-Фусул ал- Имадийя” (Имодий фасллари) асари муаллифининг отаси. Илмни ўз отаси ва Заҳируддин ал- Бухорийлардан олган. “Одоб ул-Қози» (Қозилар одоби) номли асар ёзган. Фатво чиқара олиш даражасидаги фақиҳ бўлган².

Умар ибн Али ибн Абу Бакр ибн Абдулжалил Шайхулисом Низомуддин ал-Фаргоний ал-Марғиноний “ал-Ҳидоя” асари муаллифининг ўғли. Манбаларда олимнинг таваллуд ва вафот саналари хусусида маълумотлар келтирилмаган. У, аввало, илмни ўз отаси Бурҳонуддин ал-Марғинонийдан олган. Илмий меросини “Жаваҳир ал-Фиқҳ” (Фиқҳ илми жаваҳирлари), “ал-Фаваид” (Фойдали нарсалар) ва бошқа асарлари ташкил этади. У ўз даврининг муфтийларидан бўлган

Муҳаммад ибн Бурҳонуддин Али ибн Абу Бакр ибн Абдулжалил Абу-л-Фатҳ Жалолуддин ал-Фаргоний ал-Марғиноний. Бу зот ўз отаси қўл остида вояга етиб,

¹ Муҳаммад Муфти Оҳангароний. Мавлоно Лутфуллоҳ маноқиби. – Б.18.

² Ўша асар. – Б. 29.

³Бу ҳақда қаранг: Мамажонов А. Бурҳониддин ал-Марғиноний ва ул зотнинг фарзандлари хусусида // “Марғилон шаҳри ўтмиши, бугуни ва эртаси” мавзусидаги Республика илмий семинар материаллари. Фарғона, 2007. Раҳимов О. Бурҳониддин Марғилоний ва унинг авлодларининг ислом дунёси қонуншунослигини ривожига қўшган ҳиссаси // “Марғилон шаҳри ўтмиши, бугуни ва эртаси” мавзусидаги Республика илмий семинар материаллари. Фарғона, 2007.

ундан илм ва одоб ўрганган. Замонасининг етакчи фақиҳлари даражасига етган”¹.

Самарқанд музейидаги Амир Темур даврига оид вақф ҳужжатларини тадқиқ этган шарқшунос олима О. Д. Чеховичнинг таъкидлашича, Амир Темур даврида шайхул ислом вазифасида турган Хожа Абдул Маликнинг Бурҳониддин ал-Марғинонийга қадар бўлган насабномаси хусусан *Абу Аҳмад Абдул Малик ибн шайхул ислом Абдул Халил ибн шайхулислом Абу Бакр ибн шайхул ислом Жалолиддин Муҳаммад ибн шайхул ислом Зайниддин Абдул Раҳим ибн шайхул ислом Имомиддин Абу Бакр ибн шайхул ислом вал муслимин Бурҳониддин* сингари ота-боболарининг исмлари ҳам келтирилган².

Бурҳониддин Марғиноний фарзандларини ўша даврларда Мовароуннаҳрнинг пойтахт шаҳри ҳисобланмиш Самарқандда шайхул ислом вазифасида турганликларини айнан шу вақфномадан ҳам кўриш мумкин. Агар XIV асрга мансуб ушбу вақфномадаги маълумотларга таянадиган бўлсак, Бурҳониддин ал-Марғинонийнинг учинчи фарзанди Имомиддин ва унинг авлодлари бир неча аср давомида Самарқандда шайхул ислом вазифасида турганлар.

Бурҳониддин ал-Марғинонийнинг иккинчи фарзанди Жалолиддин Муҳаммад тўғрисида Лакхнавий қуйидагиларни келтириб ўтган: *“Муҳаммад “ал-Ҳидоя” китобининг муаллифи бўлган Бурҳониддин ал-Марғинонийнинг ўғлидир. У отасининг бошпанасида ҳаёт кечирган ва илм ҳамда адаб билан тирикчилик қилган. У ўз замонасида мазҳаб раҳнамоси даражасига эришган эди. Отасидан фикҳ илмини ўрганган. Замонасининг аҳллари унинг фазилатларини тан олган эдилар”*.

Жалолиддин Муҳаммаднинг тақдири қандай бўлган бизга қоронғу. Бироқ худди шу ном билан аталувчи Самарқанд шайхул исломининг номи Шиҳобиддин Муҳаммад ан-Насавийнинг *“Сийрат ас-султон Жалол ад-дин Мангубурни”* асарида учрайди³. Мазкур китобда келтирилган маълумотларида самарқандлик шайхул ислом Жалолиддин номи ҳам тилга олинади:

“Султоннинг амалга оширган тадбирларидан яна бири самарқандлик шайхлар Жалолиддин, унинг ўғли Шамсиддин, укаси Авҳадиддинни қўзғолон кўтариб, низолар оловини кучайтирмаслиги учун Насага жўннатиргани бўлди. Улар маърифат жабҳасида улугликка эришган, деярли барча фанларнинг тараққий этишида ўз ҳиссаларини қўшган олижаноб инсонлар эдилар. Авҳаддин мунозара фанида мўъжизакор кучга эга бўлиб, у ал-Амидий билан бемалол баҳслаша оларди. Унинг фикрлари, хулосаларининг нотўғри эканлигини яққол исботлаб бера оларди. Шон-шухрат борасида ан-Нишопурий билан мусобақалашар, унинг фикрлари асоссиз эканлигини кўрсатарди.

Авҳаддин Насада қувгинликда ажал топди. У тақдир ёрдамида ўз насибасидан ортигига эга бўлмади. Авҳаддин ўлиmidан кейин унинг акаси Жалолиддин Султон номидан Мозандаронда вазирлик қилаётган Амидиддин ал-Дехистоний тақлифига

¹ Қориев О.А. Фарғона фикҳ мактаби ва Бурҳониддин ал-Марғиноний... – Б.58-59.

²Чехович О. Д. Вакуфный документ времени Тимура из коллекции Самаркандского музея // Эпиграфика Востока IV.М. - Л.,1951. С. 56-63.

³Массон М. Е. Городища Нисы в селении Багир и их изучение // Труды Южно-Туркменистанской археологической комплексной экспедиции. Том I. Ашхабад, 1949. С.70.

кўра Деҳистонга кўчиб ўтди. У бу ерда яшаб ҳурмат-эътиборга сазовор бўлди. Тоторлар барча мамлакатларга ҳужум қилиб шаҳарлар аҳолисини қиргин-барот этганда ҳам у шу ерда яшаётган эди. Унинг шундан кейинги тақдири менга номаълум”¹.

Биз Насавий тилга олган Жалолиддин айнан Бурҳониддин Марғинонийнинг учинчи фарзанди Жалолиддин бўлмаслиги ҳам мумкин. Аммо вақт ва шахслар номини бир даврга тўғри келишини инобатга олсақ, Бурҳониддин Марғиноний ўғилларидан бири Насага сургин қилинганлиги эҳтимолдан холи эмас. Ахир Қорахонийлар ҳукмдорлиги билан яқиндан алоқада бўлган мазкур хонадон вакиллари Самарқандда туриши султонга хуш келмаганлиги ҳақиқатга яқин. Чунки Самарқанд ҳукмдори Усмоннинг Хоразмшоҳ томонидан қатл этилиши ўз навбатида унинг тарафдорларини ҳам таъқибга олинишидан дарак берар эди.

Бурҳониддин Марғиноний авлодларини Чингизхон ва унинг авлодлари ҳукмронлиги даврида тақдири бизга номаълум. Бироқ бу даврларда ҳам уларни Самарқандда шайхул ислом вазифасида турганликлари аниқ. Зеро, Бурҳониддин ал-Марғинонийнинг невараси Абулфатҳ Зайнуддин Абдурахим ибн Имомиддин Самарқандда яшаб, илмий ишлар билан шуғулланган ва шайхулислом вазифасида турган. Манбаларда ёзилишича, 1254 йили Самарқанд шаҳрида суд маҳкамаларига доир “Ал-фусул-имодийя” номли асар ёзган. У тўғрисида таниқли шарқшунос Одижон Қориев қуйидагиларни келтиради:

“Абдурраҳим Абу-л-Фатҳ Зайнуддин ибн Абу Бакр Имодуддин ибн Али ибн Абу Бакр ал-Фарғоний ал-Марғиноний, “ал-Ҳидоя” муаллифининг набираси, “Фусул ал-Имодийя” (Имодий фасллари) асарининг муаллифи. Ўз отаси ҳамда Мажидуддин ал-Уструшанийнинг шогирди Ҳусомуддин ал-Уля Бодийдан таълим олган. Аллома “ал-Фусул” асарини 1254 йили Самарқандда ёзиб тугатган. Унда турли фикҳий масалаларни теран ва нафис шаклда берар экан, кўп ўринларда “ал-Ҳидоя”га ишора қилади. Бу алломани Бурҳонуддин ал-Марғинонийнинг укалари деган тахмин ҳам бор”².

Бундан кўринадики, Абулфатҳ Зайнуддинга шайхул исломлик вазифаси унинг отасидан, яъни айнан Имомиддиндан ўтганлиги эҳтимолдан холи эмас. Шундай экан, мўғулларнинг босқинчилик юриши даврида Самарқандда шайхул ислом вазифасида Бурҳониддин ал-Марғинонийнинг Имомиддин исмли фарзанди турган бўлса керак.

Таъкидлаб ўтиш жоизки, ёзма манбаларда мўғулларни Самарқанд олиш чоғида қилган ваҳшиёналиклари сўз борар экан фақатгина Самарқанд шайхул исломининг саъий-ҳаракатлари туфайлигина 50 мингдан ортиқ киши тирик қолганлиги айтилади. Бу ҳақда Мирзо Улуғбек (1394-1449) ўзининг “Тўрт улус тарихи” номли асарида қуйидагича ҳикоя қилади:

¹Шихобиддин Муҳаммад ан-Насавий. Сийрат ас-султон Жалол ад-дин Мангубурни. Т.: Ўзбекистон, 1999. – Б.59.

² Қориев О.А. Фарғона фикҳ мактаби ва Бурҳониддин ал-Марғиноний... – Б.59.

“Шу кунни кечгача ҳисор тепасидан туриб жангу жадал билан машгул бўлдилар ва қаторъ, манжаниқ, камон, тошлардан ўққа тутдилар. Уларнинг жасорати ва диловарликлари синди. Дилларини хавфу ҳарос эгаллади. Шаҳар халқи икки гуруҳга бўлинди. Уларнинг бир гуруҳи шаҳардан ташқари чиқиб, (Чингизхон) қаҳридан омон тиламоқни афзал билдилар; бошқа бир жамоа жангу жадал ҳароратини ихтиёр қилди. Назм (мазмун);

Офтоби тобондек нур жўшади, осмон зогининг қоралиги барҳам топди.

Мўгул сипоҳи хира ва ботир, шаҳар аҳолиси музтар, раъй ва тадбирсиз жанг қилардилар. Самарқанд қозиси ва шайхулисломни дасторбандлар билан ташқари чиқиб, Соҳибқирони аъзам Чингизхонни муаззам ҳузурига шошилдилар, ундан иноят ва истимолат зиёсини топдилар. Ўша кунни унинг ижозати билан шаҳарга кирдилар Намоз вақтида Намозгоҳ дарвозаси очилди ва мўгул лашкари ичкари кирдилар. Шу кунни ва кечаси шаҳарни хароб қилиб, барча халойиқни-эру аёлни, қози ҳамда шайхул исломга тобеъ кишилардан бошқа барчани шаҳардан саҳрога ҳайдаб чиқардилар. Одатлари зорат бўлган лашкар шаҳарни зорат ва талаш билан машгул бўлдилар. Бурчак ва магоратлардан кимни топсалар қатл этдилар. Ул икки дин арбоби шарофати туфайли эллик минг нафардан ортиқ киши саломат қолдилар. Назм (мазмун):

Ким саодат арбоби соясидан жой олса, Фалак унга ситами билан озор бера олмайди.

Қоронгу тушганда мўгул лашкари шаҳардан чиқди. Қалъа аҳли ҳароси ваҳмда, шикаста дил, на бошини кўтаради, на ерга қарайди. Эртаси тонг отиши билан...Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ сардорларидан бири жасорат кўргузиб, жонидан умид узиб, минг йигити билан мўгул лашкари миёнасига зарба бериб, бадар кетди. Султониға бориб қўшилди. Кейинги кунни мўгул лашкари Самарқанд ҳисорига қараб йўналди. Девори, боруларини вайрон қилиб, саловатлар оралигида дарвозани қўлга киритдилар. Шаҳарга кирдилар, эътиборли пешволари Барсумосхон, Тўғойхон, Йложхон бўлган қонқли улуси туркларини, “Жаҳонкушойи”да айтилганидек, 20 мингдан ортиқ Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ сардорларидан бўлган амирни у ерда турган барча лашкари билан қатл этдилар. Самарқанд ахлидан ўттиз минг эркакни олдин ажратиб олиб, ўз фарзандлари ва қариндошларига бўлиб берди. Қолган одамларнинг ёрдам олганларидан икки юз минг динор омонлик пули олдилар. Бу воқеа санаи 617 да, йилон йили (воқеъ бўлди.)”¹.

Агар ушбу маълумотларга таяниб мушоҳада қилгудек бўлсак,

Бурҳониддин Марғиноний авлодлари узоқ муддатда шайхул ислом вазифатида туриб шарият пешволари сифатида машҳур бўлишларида уларни мўғуллар босқини вақтидаги минглаб кишиларни жони сақлаб қолинишидек хизматлари ҳам муҳим аҳамият касб этган бўлса керак.

Бурҳониддин Марғиноний авлодлари билан боғлиқ тадқиқотлар давомида Чингизхон авлодлари ҳукмдорлиги даврида бир мунча вақт Чиғатой улусида бош вазир вазифасини эгаллаб турган Баҳоуддин Марғиноний фаолияти билан қизиқдик.

¹ Мирзо Улуғбек. Тўрт улус тарихи.Т.: Чўлпон, 1994. – Б. 148.

Академик В. В. Бартольд ўзининг асарларидан бирида мўғул хонларининг саройида бош вазир бўлган Баҳоуддин Марғинович тўғрисида сўз юритиб, уни фарғоналик шайхул исломнинг авлодидан эканлигини ва она томондан насл-насаби Қорахонийлар сулоласига бориб тақалишини айтиб ўтган. Ушбу маълумот бизни Баҳоуддин Марғинович “ал-Ҳидоя” асарининг муаллифи Бурҳониддин Марғиновичнинг авлодларидан бири бўлса керак деган фикрни илгари суришимизга асос бўлди. Чунки айрим насабномаларда келтирилган маълумотларга кўра Қорахонийлар ҳукмдорларининг айримлари она томонидан Абу Бакр Сиддиқ авлоди эканлиги таъкидланади. Қолаверса, ҳар бир мамлакатда бўлгани сингари диний уламолар билан яқин муносабатда бўлиш Чингизхондан тортиб унинг авлодлари ҳукмронлиги даврида ҳам зарурий ҳолат деб қаралган эди. Гарчи бу анъана баъзан қаттиқ суистеъмол қилинса-да, ҳар қалай уламолар фикри билан ҳисоблашиш айрим ҳолларда уларга ҳам бегона бўлмаган кўринади.

САМАРҚАНД ШАЙХУЛ ИСЛОМЛАРИ

Бурҳониддин Марғинович авлодлари Соҳибқирон Амир Темур ва унинг авлодларига садоқат билан хизмат қилибгина қолмай темурийлар салтанатининг равнақи учун бўлган курашларда фаол иштирок этдилар. Бурҳониддин Марғинович авлодларидаги бу олийжаноб хислатлар асрлар мобайнида уларнинг обрўсига обрў қўшиб келиш билан бирга мамлакат ҳукмдорлар олдидаги мавқеларини баланд бўлишини таъминлади. Шу сабабдан мамлакатда парокандалик юз берган вақтларда ҳам Бурҳониддин Марғинович авлодлари халқни тўғри йўлга бошловчи уламолар сифатида юрт осойишталигини сақлаш учун жонбозлик кўрсатганлар ва шайхул исломлик вазифасига қўйиладиган талаб ва шартларни бажаришда собит бўлганлар.

Сўзимиз аввалида ўқувчиларимизга тушунарли бўлиши учун олий диний унвон бўлмиш шайхул ислом унвонига қисқача изоҳ бериб ўтсак. “Ислом энциклопедияси” да бу унвон хусусида жумладан қуйидагилар келтирилади:

“Шайхул ислом – муайян мамлакатда ислом ташкилотлари бошлиги – олий диний унвон. Фахрий унвон сифатида 10 - асрдан у ёки бу фақиҳ ёхуд сўфийга нисбатан ишлатилган. 13 - асрдан кейин мунтазам суратда қўлланилган. Бухоро хонлиги, Туркия (16-асрдан 1924 йилгача) ва бошқа давлатларда шайхул ислом – энг олий диний лавозим. Бундай лавозим ва унвон мусулмон мамлакатларининг баъзиларида учрайди. Шиаликка мансуб диний бошқарма раҳбари ҳам шайхул ислом унвони билан юритилади. Суннийликка мансуб бошқармаларнинг раҳбарлари муфтий унвонига эга”¹.

Келтирилган маълумотлардан маълум бўлмоқдаки шайхул ислом – энг олий диний лавозим сифатида ўрта асрларда Мовароуннаҳрда ҳукм сурган сулолалар тарихида муҳим ўрин эгаллаб келган. Чунончи, Алишер Навоийнинг

¹ Ислом энциклопедия... – Б. 267.

умри охирида ёзилган “Махбуб ул – қулуб” (“Қалблар севгилиси”) номли йирик асаридаги ўн биринчи фаслни “Шайхул-ислом тўғрисида” деб аталиши шайхул исломлик вазифасининг нақадар масъулиятли вазифа эканлигидан далолат беради:

“Шайх ул-ислом – мусулмонлар пешвоси бўлиб, мусулмонлар унинг йўлидан боришлари лозим. Бундай одам зўр олим бўлмоғи, ислом динини ҳимоя қилмоғи ва унинг тарғиботчиси бўлмоғи даркор. У даргоҳга яқин, шариат қонунидан чиқмовчи, фақирликка қаноат қилувчи, поклик йўлини тутувчи, ёмон, яхши кишиларга бирдай шафқатли, катта-кичikka бир хил – фақат тўғри йўл кўрсатувчи, рад этиб бўлмас даражада ҳақ сўзни сўзловчи, шариат қонунларида мустаҳкам ва барқарор турувчи, ҳар қандай бидъатчининг бидъатини йўққа чиқарувчи; файзли ва обрўли одам бўлмоғи шарт. Шундай бўлгандагина уни “Шайх ул-ислом” деса бўлади”¹.

Бурҳониддин Марғинович авлодлари билан Амир Темур ва темурийлар ўртасидаги қатъий ишончга асосланган самимий муносабатлар мамлакатда барқарорликни сақлаб туришда муҳим омилардан бири бўлиб хизмат қилган эди. Бинобарин, дин аҳлининг ҳукмдорлар билан ёнма-ён туриб эл-юрт манфаати йўлида сиёсат юритишлари айнан шу хонадон вакиллариининг фаолиятида яққол намоён бўлади. Уларнинг Амир Темур ва темурийлар тарихида тутган ўрни нақадар муҳим бўлганлигини юқорида таъкидлаб ўтганимиздек ўша давр муаррихларининг асарларида ҳам ўз ифодасини топган.

XVI асрда яшаб ўтган Абдулхай ибн Абдулфатҳ ал-Хусайнийнинг қаламига мансуб “Насабномаи Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор” (“Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор насабномаси”) асарида Бурҳониддин ал –Марғиновичнинг авлодлари тўғрисида ҳам муҳим маълумотлар келтирилган:

“Қирмоний ҳазратларининг қизи вафот этгандан кейин, Хожа Исомуддин ҳазратларининг биродари Хожа Низомуддин ибн Хожа Абдулмалик ибн Хожа Мавлоно ибн Имомиддин ибн Хожа Жамолуддин ибн Мавлоно Зайниддин ибн Мавлоно Бурҳониддин Али ҳазратларининг қизларини олган эдилар. Бурҳониддин Али “Ҳидоя”нинг” соҳибидурлар”².

Амир Темур замонида Самарқанд шайхул исломи лавозимида шу хонадон вакиллари турганлиги юқорида ҳам таъкидланган. Улар орасида энг машҳурларидан бири Абдул Малик ас-Самарқандий бўлиб, бу вақтларда улар ўз номларига “Самарқандий” нисбасини қўшиб айтишни қабул қилишган.

Мовароуннаҳрда рўй берган воқеалар жараёнида Абдул Малик ас-Самарқандий номи ҳам алоҳида тилга олинади. Бу ҳақда Шарофиддин Али Яздий ўзининг “Зафарнома” асарида шундай ёзади:

“Ҳазратнинг (Амир Темурнинг) муборак кўнгли дунёдан совуқ бўлиб, дунё муҳимотларига ҳеч ҳам парво қилмай қўйдиларким, подшоҳлик ва салтанат дунёда борми ё йўқ эди. Уламо ва машойих ва содот ва сулаҳо, мисоли Саййид Барака ва Хожа

¹ Алишер Навоий. Махбуб ул-қулуб. Т.: Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983. – Б. 22.

² Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор. Табаррук рисолалар. Нашрга тайёрловчилар: Маҳмуд Ҳасаний, Баҳриддин Умрзоқ, Ҳамидуллоҳ Амин. Т.: Адолат, 2004. – Б.278-280.

Абдул Малик ва Шайхзода Соғарчи иттифоқ қилишиб ҳазрат қошига кириб ўлтирдилар ва давлатхоҳлик юзидин ваъз ва насиҳат била тилларини очиб, оят ва аҳодис била хотирини тасалли бериб, дедиларким, “Фақир ва мискин ва раъёё гамини есангиз афзал турур, барча нимадин ва адл ва дод била машғул бўлингким, гам емак билан ҳеч Хосил бўлмас”. Анча сўзлар ва ҳикоялар дедиларким, ул ҳазратнинг муборак кўнгли яна фақиру мискин ва раъёё черикка майл қилиб, мамлакат забтига машғул бўлдилар”.¹

Амир Темур синглиси Қутлуғ Туркон оға вафоти муносабати билан шундай оғир мусибатга тушиб, барча ишлардан кўнгли совиб кетган бир пайтда, юқорида айтилганидек, мамлакат улуғлари уни давлат равнақи учун ўринли маслаҳатлар билан муросага чақиради. Улар орасида айниқса, Хожа Абдул Малик Соҳибқироннинг яқин маслаҳатгўйи сифатида машҳур эди.

Шайхзода Соғарчи ҳам Амир Темурнинг энг ишонган дин пешволаридан бўлиб, у сўфийлик оқимининг улуғ намоёндаси бўлиши билан бирга давлатнинг йирик арбобларидан бири эди. Ул зотни кўпроқ “Шайхзода Абу Сайид” деб аташ қабул қилинган. Шайхул ислом Хожа Абдул Малик номи “Рисолаи Қутби чаҳордахўм” (“Ўн тўртинчи қутб рисоласи”) китобида ҳам тилга олинади. Мазкур рисолада келтирилган маълумотларга кўра, Хожа Абдул Малик Самарқандий Шайх Нуриддин Басир² мозори олдидан ҳар доим оёқ кийимларини ечиб пиёда ўтишга одатланган эди. “Рисолаи Қутби чаҳордахўм”да айтилишича, Бурҳониддин Соғарчий фарзанди Шайхзода Абу Сайид Соҳиби Ҳидоя авлодларидан бўлган Абдул Малик Самарқандий хонадони ўртасида қариндошлик ришталарини боғланиши натижасида Шайх Нуриддин Басир мозори Амир Темур томонидан ҳам тез-тез зиёрат қилинадиган бўлиб қолган. Бу ҳақда “Қандия”да қуйидаги ҳикоя нақл қилинади:

“Нақл қилибдурларким, Амир Темури Кўрагонийга Самарқанд подшолиги муқаррар бўлгач, яшаётган улугларни ҳам ва вафот этган улугларни ҳам зиёрат қилар эди. Шу аснода Амир Темур шайхзода Абу Саид ибни Бургониддин Соғарчидан дуо ва иродатлик сўради. Шайхзода Абу Саид унга айтдилар: “Падари Бузругворимиз

¹ Шарафуддин Али Яздий. Зафарнома.- Т.:Шарқ, 1997. – Б. 98.

²Шайх Нуриддин Басир – (Қутби Чаҳордахўм) – 14-чи қутб) – 1242 йилда вафот этган. Маълумки, Шайх Нуриддин Басир Сухравария тариқатининг намоёндаларидан бири бўлган. Унинг устози Шайх Абу Бакр Зайниддин бобо Кўйи Орифон эса Сухравардия тариқатига асос солган Абу Бакр Сиддиқ авлоди шайх Шаҳобиддин Сухравардийнинг фарзанди эди. Шайх Нуриддин кўзлари кўр бўлса-да, кўра оладиган даражада авлиё бўлгани учун “Басир” лақабини олган. Бу шайхга тегишли мақбарани Амир Темур Шайх Абу Саъид ибн Бурҳониддин Соғаржийнинг маслаҳати билан Новадон ариғи ёнида қурдиради (ҳозирги опера ва балет театри ёнида). 1880 йилнинг август ойида рус маъмуриятининг тайзиқи билан Шайх Нуриддин Басирнинг жасадини Хожа Хизр масжидининг яқинига кўчиришиб, мақбарани эса 10 пудлик порох билан портлатишади. Ўша пайтда Шайх Нуриддин хокини кўчиришда иштирок этган Самарқанд қозиси мулло мир Низомиддин шундай ёзади: “Бу ҳарфларни ёзувчи 1297 (1880) да ўз кўзи билан кўриб ва ўз кўлига Қутбнинг қутлуғ бош суягини олган; ҳеч бир ўзгартирмасдан айтадирким, “ушбу қутлуғ бошнинг суяги бкркн устигача бир бўлак бўлиб, кўз ўрни кўринмас эди”. Бу ҳақда қаранг: Абу Тоҳирхўжа. Самария. 1991.Т.: Камалақ, 1991; Абул Ҳакими Самарқандий. Қандия. Таржимон, сўзбоши, изоҳ ва луғат муаллифи Комилхон Каттаев. Самарқанд.: Суғдиён. 1994.

ниёзмандлик билан ва талабгорлик билан келганларга айтар эдиларки, Ҳазрати қутб ал-ақтоб Шайх Нуриддин Басирнинг мазорлари зиёратчиларнинг мурадлари Хосил бўлиши учун танҳо мавзеъдир”, деб ҳамма зиёратчиларни ул зотнинг мазорлари сари юборар эдилар”.

Бинобарин, шайхзоданинг бу сўзларига амал қилган Амир Темур Кўрагоний ҳазрати Нуриддин Басирнинг нурга тўла мазорларини кўп зиёрат қиларди ва ҳожати амалга ошиб соҳибқирон бўлди.

Нақл қилибдурларким, Соҳибқирон Амир Темур Кўрагоний Ироқ давлатига лашкар тортиб борганида ногоҳ лашкарига душман шикаст етказиб, енгила бошлайди. Вазирлар ва лашкарбошилар бу ишдан хавотирланиб, орқага қайтишни маслаҳат бердилар. Амир уларнинг маслаҳатларини қабул қилмай, авлиёларнинг арвоҳи тойибиларидан мадад сўрайди. Шунда илоҳий ёрдам келиб, Амир Темурнинг лашкари душманни мағлуб қилдилар ва зафар топдилар. Ғалаба билан Самарқандга қайтиб келган Амир Темурни истиқболиги чиққан шаҳар аҳолиси орасида ҳазрати Қутби чаҳодархўм – Нуриддин Басирнинг набиралари шайх Низомиддин ҳам бор эдилар. Шайхзодага Амир Темурнинг кўзи тушиб, дарҳол ул зотнинг олдиларига бориб этакларини юзига суртиб, зиёрат қилди. Б ҳолни кўриб вазир ва уламолар Амир Темурдан сўрадилар: “Ё Амир! Олдинги сафар шайхзодага камроқ таъзим қилар эдингиз. Бу сафар эса кўпроқ ҳурмат билдиришингизнинг боиси недур?!”.
Амир Темур айтдилар: “Қачонким лашкаримга катта шикаст етганида, сизлар менга орқага қайтишни маслаҳат бердингиз. Аммо мен машоихларнинг арвоҳи тойибалардан мадад сўраб илтижо қилдим. Ногаҳон гоийбдин катта лашкар пайдо бўлиб, унга Ҳазрати Шайхзода бошчиликчилик қилар эдилар. Бинобарин, улар ёрдамида биз душман устидан голиб келдик”¹.

Шайхул ислом Хожа Абдул Малик фақатгина диний илмлар соҳиби бўлиб қолмасдан, шеърят илмидан яхши хабардор бўлган. У “Исомий”(Асомий) тахаллусида шеърлар битганлиги тўғрисида Пўлатжон Домулла Қайюмов шундай ёзади: “Асомий – бу киши форс шоирларидандан бўлуб, Самарқандликдур. Буюк олим эди. Номи Мавлоно Абдумаликдур. Амир Темур Кўрагонийнинг ўз даврида Самарқанд шаҳрида узоқ вақт шайхул исломлик вазифасида бўлмиш эди. Шул байт жумлаи ашъоридандур:

*Дур аз ту хабаре хеш Асомий,
Акнунки, шунидий хабари мо моров охир”².*

Таъкидлаб ўтиш жоизки, Хожа Абдул Малик тўғрисидаги қимматли маълумотларни асосан Давлатшоҳ Самарқандийнинг “Тазкирот уш-шуаро” асарида келтирилган:

“Хожа Абдул Малик Самарқандий Самарқанд улуглари жумласидан ... бўлиб, илму фазилатда тенгги йўқ эди. Шу кунларда қадимий одат бўйича, ушбу мансаб (шайхул исломлик мансаби) унинг муборак хонадонидан чиққан авлодлар қўлидадир. Хожанинг илми фазли билан бирга нафис ашъори ҳам бор. Мавлоно Бисотий

¹ Абул Ҳакими Самарқандий. Қандия...– Б.65-66.

² Пўлатжон Домулла Қайюмов. Тазкират уш-шуаро...– Б. 15-16.

(Самарқандий) Хожа Абул Маликдан тарбия топган (киши)лар жумласидандир.
Мана бу гўзал газал Хожаникидир:

*“Қочма бизим нигоҳдин, аҳли қароқ оқибат,
Азиз умринг қучоқдин қилма йироқ оқибат.
Кетма, эй азиз жоним, чиқиб бетоб танимдан,
Бошимни сен паноҳдин этма узоқ оқибат...”¹*

Агар, Давлатшоҳ Самарқандийнинг маълумотларига таянадиган бўлсак, Амир Темур замонига қадар “...қадимги одат бўйича, ушбу мансаб унинг муборак хонадонидан чиққан авлодлар қўлида...” бўлган. Биз юқорида келтирган мўғуллар давридаги диний пешволар тўғрисидаги маълумотларга бу сўзлар яна бир карра асос бўлади. Ваҳоланки, Соҳиби Ҳидоянинг авлодлари Мовароуннаҳрда юз бераётган ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ўзгаришларда фаол иштирок этиб келганлар.

Хожа Абдул Малик тўғрисида тарихчи Ибн Арабшоҳ ҳам маълумотлар келтириб ўтган: “Ўз салтанати кунларида Темур Самарқандга фикҳ олимларидан мавлоно Абул Маликни шайхул ислом лавозимига тайин этган эди. У Ҳидоя соҳибининг авлодларидан бўлиб, мударрислик қилар, шатранж ва нард ўйинларидан таълим берар, ҳамда ягона бир ҳолатда шеър ҳам назм қиларди”.² Шуниси аҳамиятлики, Амир Темурга ва унинг сиёсатига танқидий муносабатда бўлган Ибн Арабшоҳ Абдул Маликка нисбатан самимий баҳо беради. Бу эса шайхул исломга нисбатан Арабшоҳда ҳам ҳурмат ҳисси бўлганлигини кўрсатади.

Амир Темур замонидаги шайхул ислом Хожа Абдул Малик Самарқандийни қачон вафот этганлиги, афсуски, номаълум. Бизнингча, у Амир Темур ҳукмронлигининг охирларида, сўнги беш йил ичида оламдан ўтган кўринади. Чунки, Соҳибқирон Амир Темурнинг 1403-1404 йилларда Қорабоғга қилган юриши вақтида шайхул ислом лавозимида Абдул Маликнинг амакиваччаси Абдул Аввал турган эди.

Хожа Абдул Аввал Амир Темурнинг сўнги дамларигача ёнида бўлган уламолардан бири эди. У жияни Исомиддин (Абдул Маликнинг ўғли) билан бирга темурийлар хонадони учун энг оғир мусибатли дамларда ҳам, яъни Соҳибқирон вафот этган кунлардан бошлаб уни дафн маросимигача ўтказилган барча маросимларда иштирок этишган. Улар бу маросимларда Соҳибқирон Амир Темурга бўлган садоқатларини намоён қилганлар. Ҳолбуки, дафн маросимларидаги юзларини тилиб, сочларини юлиб йиғлаш мусулмон шарият қонун-қоидаларига зид келувчи одатлардан бири бўлишига қарамасдан, Соҳибқироннинг азасида бу ҳолатга бефарқ қаралди. Мазкур одатлар, албатта ўша даврда шайхул ислом вазифасида турган Хожа Абдул Аввал томонидан таъқиқланиши лозим эди. Бироқ, бу гал Абдул Аввалнинг ўзи ҳам қайғули маросимларнинг бевосита иштирокчисига айланди³.

¹Давлатшоҳ Самарқандий. Шоирлар бўстони. Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1981. – Б. 131.

² Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи. 2-китоб.Т.: Меҳнат, 1992. – Б. 85.

³ Абдулаҳатов Н., Ҳошимов Б. Бурҳониддин ал-Марғиноний даври...– Б. 61.

“Зафарнома” да таъкидланганидек: “Ўзга шахзодалар ва беклар ва акобиру ашироф, мисли Хожа Абдул Аввал ва Хожа Исомиддин ва Саййид Шариф Журжоний ва Амирак Донишманд ва гайру барча либосларини тагаййур бориб, ҳозир бўлдилар. Ва самарқандийларнинг аҳли барча дўконларини боғлаб, нола ва фарёд қилур эрдилар. Ва ҳолати бўлдиким, шарҳ қила бўлмас”¹.

Амир Темур вафотидан кейин унинг салтанатида катта ўзгаришлар рўй берди. Мамлакат ўзаро низолар исканжасига тушиб қолди. Гарчи Соҳибқирон васиятига кўра, набираси Пирмуҳаммад (1376-1407) тахт ворисхўри сифатида тан олинган бўлса-да, Самарқанд Мироншоҳнинг ўғли Халил Султон (1384-1411) кўлига ўтди. Можар (венгер) олими Ҳерман (Армин)Вамберининг (1832-1913) таъбири билан айтганда, *“Пирмуҳаммад шароб косасини қўйиб, қўлига уруш қуролини олиб, дарҳол аскар тўплаб Самарқанд устига келганда, буvasининг тахтига эга бўлур эди”²*. Зотан, Халил Султонни Самарқанд учун қилган ҳаракатларидан Пирмуҳаммад хабардор эди. Унинг сусткашликлари Халил Султонга айти мудао бўлди ва у бобосининг тахтини осонлик билан эгаллаб олди. Бу вақтда Самарқанд шайхул исломи Хожа Абдул Аввалнинг ўзи эди. У шаробхўр Пирмуҳаммаддан кўра, Халил Султонни Самарқандда ҳокимлик қилишини маъқул кўрган. Хожа Абдул Аввалнинг сўзлари Пирмуҳаммадга таъсир қилмади. Ваҳоланки, шайхул ислом нафақат дин пешвоси, балки ўша даврнинг валийсифат одамларидан бўлиб, унинг башоратлари кейинчалик ҳақиқатга айланди. Аммо узоқни кўра олмайдиган Пирмуҳаммад ўзи билан ўзи овора бўлиб, насиҳатларга умуман амал қилмасди. Бу ҳақда Ҳерман Вамбери шундай ёзади:

“Пирмуҳаммад яна бир неча марта ўз омадини синаб кўрди. Бироқ, ҳар сафар муваффақиятсизликка учрайверган. У бутун вужуди билан ичкиликхўрлик ва нодонликка берилганлиги сабабли унда аввалги қаҳрамонликларидан асар ҳам қолмаганди. Шундан сўнг орадан ҳеч қанча вақт ўтмай, Пирмуҳаммадхон Шибургон шаҳри яқинида 809(1407) йилда, ўзининг чодирда вазири Пирали Тоз томонидан ўлдирилди. Ҳолбуки, Пиралининг ўзи Пирмуҳаммад томонидан оддий хизматкорликдан вазирлик лавозимига кўтарилган эди”³.

Хожа Абдул Аввал Соҳибқиронга қандай хизмат қилган бўлса, унинг невараси Халил Султонга ҳам шундай хизматда бўлди. Бироқ унинг ёш шахзодага бўлган умидлари ўзини оқламади. Халил Султон тахтга чиққач, бобосидан қолган бой хазинани беҳудага исроф қилиш ва Амир Темурнинг ишонган одамларини ўзидан бездириш билан машғул бўлди. У бу ҳолатда узоқ ҳукмронлик қила олмади. Худойдод ва Шайх Нуриддин томонидан кўтарилган исён Халил Султон ҳокимиятига хотима қўйди. У исённи бостириш учун йўлга чиққанда пистирмага учраб, асир тушди ва маълум муддат тутқунликда қолиб кетди. Бу вақтда Самарқандда тартибни сақлаш ва исёнчиларга шаҳарни бериб қўймаслик учун вақтинчали раҳбарлик қилиш Хожа Абдул Аввал зиммасига

¹ Шарафуддин Али Яздий. Зафарнома... – Б. 305.

² Вамбери Ҳ. Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи.Т.: Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1990. – Б.58.

³Ҳерман Вамбери. Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи...– Б. 59.

тушди. Ўша воқеаларнинг гувоҳи бўлган Ибн Арабшоҳ бу ҳақда: “*Хожа (Абду Аввал)нинг риёсати вақтида икки олам орасида ихтилоф чиқмади. Ва раият устида ҳукм юритишда “икки серка сузишмасдан”, унинг ишорати амру нахий билиниб, фармони ариқлари халқ орасида тўхтовсиз оқиб, ўша ўтган кунларда унинг амирлари итоатда бўлди*”, деб ёзади.¹

Хожа Абдул Аввал ўзаро мунозаралардан сўнг шаҳарни Шохруҳ Мирзога топширди. Шундан кейинги воқеалар жараёнида Абдул Аввал тўғрисидаги маълумотлар кам учрайди. Академик В.В.Бартольднинг ёзишича, Хожа Абдул Аввал 1409-1411 йилларда содир бўлган сиёсий ўзгаришларда фаол иштирок этган.

Шохруҳ Мирзонинг темурийлар пойтахти Самарқандни қон тўкмай ҳеч бир қаршиликсиз қўлга киритишида Хожа Абдул Аввал ва унинг жияни Хожа Исомиддинларнинг роли катта бўлганлигини Абдураззоқ Самарқандий томонидан келтирилган қуйидаги маълумотдан ҳам билиш мумкин:

“Марв манзилига (етилганда) Самарқанддан Хожа Комилуддин Абдулаввал, Хожа Исомуддин, қози Салоҳуддин, мавлоно Қутбуддин, Амираки Донишманд ва Хожа Фазлulloҳ Абу-л-Лайсийлар бошчилик қилиб турган Самарқанд катталари томонидан юборилган арза-хат етиб келди. Хатнинг мазмуни шундай эди: (812 йил) ўн олтинчи зу-л-ҳижжа (21 апрель, 1410) душанба кунни амир Шайх Нуруддин ва амир Шоҳмаликлар жанг қилганликлари хабари Самарқандга етди. Худди шу кунни Муҳаммад ал-Бақро (шаҳар) дарвозасига келиб Шайх Нуруддиннинг сўзларини етказган эди, самарқандликлар чарх ўқи билан шундай урдиларки, уни палосга солиб қайтариб олиб кетдилар. Жума кунни (25 апрель, 1410) эса амир Шайх Нуриддиннинг ўзи муҳофазат қилиниши Хожа Исомуддин ва Шайхзода Согаржийнинг авлодига топширилган Шайхода дарвозасига келиб сўз сўзлаган эди, унга бирор киши ҳам жавб бермади; сўнг у Оҳанин дарвозасига бориб, бу ерда турган Хожа Абдулаввал ва қози Салоҳуддинларга сўз айтди. Хожа Абдулаввал унга жавобан: “Биз толиби илмларимиз, ҳукумат билан бизнинг ишимиз йўқ, бизнинг ҳокимимиз мирзо Шохруҳдир; у ўз ўглини бу ерга ноибликка қолдирган эди, сизлар у кишини қочириб юбордингиз. Биз эса, токи ҳоким (Шохруҳ)дан ижозат бўлмас экан, сизларга ихтиёр бермаймиз” – деб айтди. (Шаҳар) улуглари бу сўзларни арз қилгандан кейин шаҳар фуқароларини илож борица тезроқ золимлар қўлидан халос қилишни илтимос қилган эдилар, ҳазрат хоқони саид қуюндек бир чопарни Самарқандга юбориб уларга ҳумоюн юриш суръатидан башорат берди”².

Шохруҳ Мирзо Самарқандга кириб келгач, Хожа Абдул Аввал ва Исомиддинларга ўзгача ҳурмат билан қараган. У шаҳарни Мирзо Улуғбекка топширар экан: “...Оллоҳ ўз саломини йўллагур Пайгамбар варасалари бўлмиш уламоларни эҳтиром кўзи тагига олиб, инъом назари билан мамнун этгин, диний можаролар бўйича иш кўрганингда, уларнинг фатвосини четлаб ўтмагин, Хидоянинг муаллифи деб машҳур бўлган миллату диннинг далили шайхул ислом Абдужалил ал-Маргинонийнинг атоқли ва олий мақом хонадонига нисбатан иззат-эҳтиромда бўлиб, у кишининг авлод-аждодларидан тортиб ислом машойихлари ва замона

¹ Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи... – Б. 60.

² Абдураззоқ Самарқандий. Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн... –Б. 184.

йўлбошчилари бўлиб келаётган фарзандларини ҳаммадан юқори қўйиб, барча ҳолларда уларнинг шон-шавкатлари мулоҳазасига риоя қилгин”, дея ўғит беради¹.

Шоҳруҳ Мирзонинг Улуғбекка айтган бу сўзлари бўйича, Соҳибни Ҳидоя авлодлари эл-юртнинг фахри-ғурурига айланган эди. Хожа Абдул Аввалнинг номи 1411 йилдан кейин яна узоқ муддат манбаларда учрамай қолади.

Агар Соҳибни Ҳидоя авлодларига бўлган эътиборни инобатга олсак, унинг вафот этган йили бирон-бир манбада кўрсатилган бўлиши керак эди. Бу хусусда шарқшунос олим У. Уватов қўйидаги тахминларни илгари сурди. Яъни, унинг кузатишича, Ибн Арабшоҳнинг “Амир Темур тарихи” асари ёзилиш жараёнида Абдул Аввалнинг исми рўбарасига, хошияга ҳаттот томонидан хижрий ҳисоб билан “838 йилда вафот этган” деган ёзув туширилган эди². Эҳтимол, бу Хожа Абдул Аввалнинг вафотига ишора бўлиши мумкин. Агар бу сана милодий йил тақвимида ўтирилса, 1434 йил Хосил бўлади. Айтиш жоизки, У.Уватовнинг бу борадаги маълумотларига асослангудек бўлсак, Абдул Аввал 1411 йилдан кейин осойишта турмуш тарзига ўтиб шайхул исломлик вазифасини яқинларидан бирига топширган бўлсак керак. Бинобарин, маълумотларга кўра, Хожа Абдул Аввалдан сўнг шайхул исломлик лавозими унинг жияни Хожа Исомиддинга берилган.

Маълумотларга кўра, Хожа Исомиддин ҳазрат Умар авлодидан бўлган Хожа Муҳаммаднинг қизига уйланган. Хожа Муҳаммаднинг хотини эса Марказий Осиёдаги илк тасаввуф намояндаларининг бири халифа Усмон ибн Аффон авлодидан бўлган Хожа Абду Дарун набираси бўлган³.

Хожа Исомиддин Мирзо Улуғбекнинг Самарқандда ҳукмронлик қилган йилларида унинг энг яқин одамларидан бири бўлиб қолган эди. Фасих Хавофий, Абдурразоқ Самарқандий сингари тарихчиларнинг ёзишларича, шайхул ислом Исомиддин Мирзо Улуғбекнинг кўп сафарларида бирга бўлган. Жумладан, 1422 йилда Улуғбекни Ҳиротга қилган сафари чоғида Хожа Исомиддин унга ҳамроҳлик қилган⁴.

Абдураззоқ Самарқандий 1434 йили Бойсунқур мирзони вафоти муносабати билан мирзо Улуғбекни Ҳиротга қилган сафари чоғида Мавлоно Исомиддиннинг ҳам бирга бўлганлигини келтириб ўтади:

“Мовароуннаҳр ақобирларидан шуҳрати офтобдек равшан эканлигидан таъриф-тавсифга муҳтож бўлмаган жаноб шайхулислом Хожа Исомуддин, Хожа Фазлуддин Кеший ва Хожа Фазлуллоҳ Абу-л-Лайсийлар – мисра: ҳар бири шундай ягонаки, ҳеч уларга ўхшаш йўқ – Мирзо Улуғбекка мулозим бўлиб Хуросонга келдилар. Олам аҳлининг шаҳзодаси рамазон ойининг ўн тўқизинчисида (29 апрель 1434) ҳазрат хоқони маъидга мулозамат қилиш давлатига эришди. Онҳазрат (Шоҳруҳ) саодатманд фарзандни меҳрибонлик қучоғига тортди ва маҳрум шаҳзода мирзо Бойсунгурга таъзия жароҳати қайтадан янгиланди. Мовароуннаҳр ақобирлари қўл ўпиш шарафига муяссар бўлишиб, онҳазрат уларнинг ҳаммаларига эъзозу иқром,

¹ Абдураззоқ Самарқандий. Матлаъ саъдайн мажмаи баҳрайн. Т., 1963. – Б. 231.

² Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи... – Б. 168.

³ Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор. Табаррук рисоалар... – Б.278.

⁴ Фасих Ахмад ибн Джалал ад-дин Мухаммад ал-Хавафи. Муджмаил-и Фасихи / Перевод, предисловие, примечания и указатели Д.Ю.Юсуповой. Т.: Фан. 1980. С. 192.

ҳурмату эҳтиром кўрсатди. Мирзо Улуғбек катта ош бериб, таъзият шартларини бажо келтирди”¹.

Шайхул ислом Хожа Исомиддин ҳам Мирзо Улуғбекдан ўрнак олиб, бунёдкорлик ишларига раҳнамолик қилган. Ўша вақтда диний ва дунёвий ишларни бир меъёрда олиб бориш, мусулмонларга нафақат шариат аҳкомлари билан, балки дунёвий ишлар юзасидан ҳам кўмак бериш Самарқанд шайхул исломининг кундалик ҳаётига айланган эди. Хожа Исомиддин Мирзо Улуғбек сингари қурилишларга ҳам эътибор қаратган. Жумладан, жамоат учун ўзи яшаб турган “Хожа Абдулласий” маҳалласида ҳаммом қурдирган. Шу муносабат билан у Самарқанд аҳлига катта зиёфат берган. Бу зиёфатда ўз даврининг машҳур созандалари ва кўшиқчилари иштирок этишган.

Мирзо Улуғбек билан Соҳиб Ҳидоя авлоди Хожа Исомиддин ўртасидаги самимий дўстона муносабатлар тўғрисида таниқли тарихчи олим, академик Бўрибой Аҳмедов ўзининг “Улуғбек” номли асарида шундай баён қилади:

“...Улуғбекнинг мусулмон руҳонийлари орасида ҳамфикр дўстлари ҳам кўп эди. Хожа Исомиддин, Абулфатҳ Дайлар, Шамсиддин Муҳаммад Мискин шулар жумласидандир. Улар эса кичик одам эмасдилар. Хожа Исомиддин юртнинг шайхул исломи, демак мусулмон жамоасига бошлиқ ҳисобланади. Лекин, Улуғбек улар билан дўстлаша олди. Хожа Исомиддин “дахрий” подшоҳнинг бутун илмий ва ижтимоий-сий фаолиятини қўллаб-қувватлади, ҳаммиша унинг ёнида турди, бора-бора у билан ҳамфикр бўлиб қолди”².

Мирзо Улуғбекнинг мамлакатни бошқаришда олиб борган ташқи ва ички сиёсатини қўллаб-қувватлаб, унга доим ҳамфикр бўлиши ўз навбатида ўша даврнинг айрим тариқат намояндаларини мавлоно Исомиддинга нисбатан норозилигини келтириб чиқарган кўринади. Умуман олганда шариат пешволари билан тасаввуф тариқат вакиларининг ўртасида ўрта асрларда вақти-вақти билан юз бериб турган бундай норозиликларнинг сабаблари баъзи ҳолларда уларни ҳукмрон доирага яқинлашиш учун бўлган ҳаракатлар билан ҳам изоҳланади. Аммо бу мавзу алоҳида тадқиқот объекти бўлганлиги боис биз фақатгина айрим мисолларни келтириш билангина чекланиб қоламиз. Жумладан, Фахриддин Али Сафий (1463-1532) “Латофатнома” асарида келтирилган “Ислом ва таом” ҳикоясига эътибор берайлик:

“Мавлоно Абдураҳмон Жомийнинг Султон Ҳусайн Мирзога яқин бўлган кишиларга яқин юрганлигини сезган Ҳирот шайхул исломи Мавлоно Сайфиддин Аҳмад деди: “Мавлоно эшон фалончиларнинг овқатидан ҳазар қилиш ўрнига тановул қилибдилар. Биз исломдан қўл ювдик.

Бу хабар эшонга етишгач, дедилар: “Тўғри, Мавлоно Сайфиддин Аҳмад шайхул ислом бўлгандан буён биз ҳам исломдан қўл ювганмиз”³.

Мазкур ҳикояни асл мазмун-моҳиятини тушуниб етмаган айрим кишилар учун бу сингари ҳикоялар кулгили бўлиб туюлиши ҳам мумкин.

¹ Абдураззоқ Самарқандий. Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн... –Б. 45.

² Аҳмедов Б. Улуғбек. Т., 1989. – Б. 124.

³ Фахриддин Али Сафий. Латофатнома. Т.: Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1996. – Б. 72.

Бироқ у ўз навбатида зукко ўқувларни чуқур ўйга толдириши аниқ. Зеро, Абдурахмон Жомийга нисбатан шайхул исломнинг бу тарздаги муносабатидан ўз навбатида Мавлоно Жомийнинг ҳам муносиб жавоб беришига ундаган кўринади.

Фахриддин Али Сафий “Рашаҳот ай-ул ҳаёт” (“Обихаёт томчилари”) асарида мавлоно Исомиддиннинг ўлимини Мавлоно Низомиддин Хомуш бўлган юз берган воқеалар туфайли содир бўлганилиги куйидагича баён этади:

“Ҳазрати Махдум қуддиса сирруҳу “Нафаҳотул-унс”да келтирубдурларким, жаноби Махдумий Хожа Убайдуллоҳ адомаллоҳу таъоло бақойаҳу ойтдиларким, хизмати Мавлоно Низомуддин ойдилар: “Самарқанд ақобирларидин бирларикиим, бизларга нисбати кўб муҳаббат ва ихлосу иродати бор эрдиким, касал бўлди. Ва ўлмакка яқин етти. Онинг фарзандлари ва мутааллиқлари кўб ниёзмандлик эттилар. Машгуллик қилдим. Кўрдимким, онга имкони бақо ва ҳаёт йўқ турур, магар зимнига(ичига) олунса. Ва они зимнига олдим, сихҳат топди ва неча вақтлардин сўнг бизга нисбат туҳмати воқеъ бўлдиким, бизнинг излол ва ихонатимиз(таҳқирлаш)га муфзий бўлди. Ва ул киши қудрати етишур эрдиким, ул бобда саъйе қилса ва онинг дафъини этса, аммо ўзини сақлади ва ўзини ул арога солмади. Ва бизнинг хотиримиз ондин кўфта (огирлик) бўлди. Ва они зимндин ихрож (ҳайдаш) этдук. Йиқилди ва ўлди. Махфий қолмасунким, ул бузруким ақобири Самарқанддин Ҳазрати Мавлононинг амрларида ўзин сақлади — Хожа Исомуддин шайхул-ислом Самарқандий эрди. Ва ул туҳмат ва ихонатким, хизмати Мавлонога етушди фарзандларининг воситаси била эрдиким, дуъо ва азойимхонлик ва тасхири жиннга мансуб эрди ва ул жиҳатдин аҳли ҳарамнинг муаззамотларига бориш-келиш қилур эрди. Ва арбоби гараздин жамъа аҳли ҳарамнинг баъзисининг муҳаббатига нисбат эттилар ва туҳмат қўйдилар. Ва ул ҳолдин шаммае Мирзо Улуғбекнинг самъига етурдилар. Ва хизмати Мавлононинг фарзандлари қочди. Ва ул саъобат ва туҳматнинг асарининг шомати хизмати Мавлоно Низомуддинга сироят этти ва Мирзо Улуғбекка гайрат бўлуб ҳар тариқа тамомроқ газаб била Мавлонони талаб этти. Қосидлар оларни бош яланг отнинг ақибига миндуруб, Мирзо Улуғбекнинг ёнига олиб бордилар. Олор боғда бир майдон жойда ўлтуруб бошларини ошоқ солиб, муруқабада эрдиларким, Мирзо Улуғбек олорнинг олдидин ўтди. Олор турмадилар ва Мирзо олорни талаб этиб ва итобомиз сўзларни оғоз қилгондин сўнг хизмати Мавлоно Низомуддин ойдиларким, “бу сўзларнинг ҳаммасининг жавоби бир калима сўздурким, ойтурман ва ман мусулмонман. Агар бовар қилсанг кўб яхши ва агар бовар қилмасанг, ҳар нимарсаким, хотиринг хоҳласа, буюргил...”

Мирзо ул сўздин мутаассир бўлди, дарҳол турди ва ойдиким, “они қўюнлар!..”

Ҳазрати Эшон ойтур эрдиларким, бу беодобликдин сўнг Мирзо Улуғбекка шикаст ва кўб ташвишлар етушди ва ул яқинда онинг ўгли Абдуллатиф Мирзо они ўлтурди...

Бас, ул ҳикоятни оғоз эттиларким, замонида ман Самарқандда эрдим. Хожа Исомуддинга марази қавий ориз бўлди, ўлмакка яқин етти. Онинг авлоди бизнинг ёнимизга келиб кўб илтимос ва ниёзмандлик эттиларким, Хожанинг ётгон жойига борсам. Бордуқ, кўрдукким Хожа ўлмак ва жон таслим этмак ҳолатида турур. Онинг борини кўтармакда таваққуф қилдуқ. Онинг фарзандлари ниёзмандликни

ҳаддин ўтқардилар, муболага ва ибром эттилар. Ва бизни малжаъ эттилар. Хотирни онга қўйиб ўзумни исбот этдим. Айтдим: “Ва Хожани ўз ҳаётим зимнига олдуқ ва ўз нисбатимизга киргуздук”. Хожа сикҳат топди. Неча вақтлардин сўнг бизга воқеъаи азим рўй бердиким, қўлимизни ва бўйнимизни боглаб бош яланг бозорнинг ичидин ўтқирдилар, Мирзо Улуғбекнинг ёнига олиб бордилар. Ва Хожа Исомиддин ул замонда Самарқанднинг шайхул-исломи эрди. Ул микдор айта билмадиким, Мирзодин тиласа ва мададе етурса. Ва онинг ўзини сақлагонидин ва ихмолидин бизга қаҳр ва зайрат келиб, они зимндин ихрож этдук. Вақтиким, нисбатдин чиқди, дарҳол йиқилди ва ўлди”¹.

Хожа Исомиддиннинг юз берган ўлими айнан Мавлоно Низомиддин Хомуш туфайли юз берганми йўқми, бизга қоронғу. Лекин бу вақтда Исомиддин анчагина кексайиб бемор ҳолатда бўлган. Агар унинг ўлими чиндан ҳам Фахриддин Али Сафий айтган тарзда юз берган бўлганда эди, тарихчи Абдураззоқ Самарқандий томонидан ҳам айтиб ўтилган бўлар эди. Бироқ Абдураззоқ Самарқандий Хожа Исомиддиннинг ўлими хусусида бирон бир маълумот келтирмаган. Демак, Фахриддин Али Сафийни Исомиддиннинг ўлимини Мавлоно Низомиддин Хомуш бўлган юз берган воқеалар туфайли содир бўлганилиги ҳақидаги маълумоти бизнингча изоҳ талаб этади.

Хожа Исомиддиннинг вафот этган йили ҳам номаълум. Шуниси аниқки, у Мирзо Улуғбекдан икки-уч йил аввал оламдан ўтган.

Мирзо Улуғбек дин пешволари орасида ўзининг яқин таянчидан айрилгач, орадан ҳеч қанча вақт ўтмасдан, унинг ўзи ҳам фожеали тарзда вафот этди. Хожа Исомиддиндан кейин шайхул исломлик лавозими унинг ўғли Бурҳониддинга топширилган. У ҳам отаси каби темурийларга садоқат билан хизмат қилишни истарди. Афсуски, кейинги воқеалар унинг ниятларини остин-устин қилиб юборди. Бу жараёни академик Б. Аҳмедов шундай тасвирлайди:

“Улуғбек ва Абдулазизнинг Абдуллатиф қиргинидан бир илож қилиб омон қолган амирлари Бобо Хусайний Туркистоний деган кекса амир атрофида бирлашдилар. Уларга Абдуллатифдан безор бўлган бошқа амирлар ва хизматкорлар келиб қўшилишди. Шайхул ислом Бурҳониддин ҳам Бобо Хусайний тарафига ўтди. Мазкур иттифоқчилик чиқарган ҳукмга асосан падаркуш Абдуллатиф 1450 йилнинг 9 майида қатл этилди. Бурҳониддин шу ҳодисадан кейин диний раҳнамолар орасида бош ўринга чиқди”².

Шайхул ислом Бурҳониддин атрофида бирлашган амалдор ва диний уламолар гуруҳи Абдуллатифнинг ўрнига Мирзо Улуғбекнинг укаси 1435 йилда вафот этган Иброҳим Мирзонинг ўғли ҳамда куёви бўлган Абдулло Мирзони чиқарадилар. Чунки, у кўпроқ амакисининг таъсирида тарбия топган бўлиб, сиёсат борасида ҳам унинг ишларини давом эттириши мумкин эди. Бу эса Бурҳониддинга ҳам анчагина қулайликлар яратиб, отаси Исомиддин билан Мирзо Улуғбек ўртасидаги муносабат сингари Абдулло Мирзо билан ҳамфикр

¹Фахруддин Али Сафий. Рашаҳоту айнил-ҳаёт / Нашрга тайёрловчилар, сўзбоши ва изоҳлар муаллифлари: Маҳмуд Ҳасаний, Бахриддин Умрзоқ. Т.: Абу Али ибн Сино, 2004. – Б. 150-154.

² Аҳмедов Б. Улуғбек... – Б. 200.

равишда мамлакатни идора қилиш бир мунча осон кечар эди. Бироқ бу даврда Амир Темурнинг учинчи ўғли Мироншоҳнинг набираси Султон Абусайид Мирзо (1424-1469) темурийлар давлатининг шимолий чегара шаҳари Туркистон (Ясса)ни қўлга киритган эди. Эндиликда Самарқанд тахтига даъвогар бўлиб, Абдулло Мирзога қарши юриш бошлайди. Мазкур воқеалар тафсилотини таниқли олим Т.Файзиев (1929-2003) қуйидагича баён этган:

“Абдулло Мирзо Туркистон шаҳарига қўшин юбориб шаҳарни қамал қилади. Султон Абу Сайид Мирзо эса макр-ҳийла йўлига ўтиб, бир неча айгоқчиларни Самарқанд қўшини орасига юборади. Улар қўшин орасида “Ўзбек хони Абулхайрхон Туркистон шаҳарига ёрдамга келаятир”, деб гап тарқатадилар. Самарқандликлар бу гапни рост фаҳмлаб қамални ташлаб, орқага чекинадилар. Бу хабар Абдулло Мирзога етгач, шахсан ўзи катта қўшинга бош бўлиб, Султон Абусайид Мирзога қарши урушга чиқади.

Абдулло Мирзонинг катта қўшин билан келаятган хабарини эшитган Султон Абу Сайид Мирзо дарҳол ёрдам сўраб ўзбек хони Абулхайрхонга элчи юборади. Абулхайрхон ҳам фурсатдан фойдаланиб, Самарқандни яна иккинчи марта талаш ниятида ўз қўшинлари билан Туркистонга келиб, Султон Абу Сайид Мирзо қўшинлари билан биргалашиб Тошкентга, у ердан Хўжандга келадилар. Бу вақтда Абдулло Мирзонинг аскарлари энди Сирдарёдан ўтган эдилар. Султон Абу Сайид Мирзо билан Абулхайрхон қўшинлари Мирзачўл орқали ўтиб, Абдулло Мирзо қўшинларига Булунгурда рўбарў келадилар. 1451 йил июн ойида Булунгур даштининг жанубидаги Шероз қишлоғи яқинида ҳар икки қўшин ўртасида қонли жанг бўлади. Натижада, Абулхайрхон Абдулло Мирзонингкўп сонли қўшини устидан галаба қозонади. Абдулло Мирзо мардона курашиб, жанг майдонидан орқага қайтаётганда ўқ тегиб ҳалок бўлади. Султон Абу Сайид Мирзо эса ҳеч қандай қаршиликка учрамай, Самарқандга киради ва тахтни эгаллайди”¹.

Мирзо Абдуллонинг жангда ҳалок бўлганлиги тўғрисидаги хабар Самарқандга етиб келиши билан Хожа Бурҳониддин шаҳарни тарк этишга мажбур бўлди. Чунки, темурийлар ўртасидаги жангда Бурҳониддин Абу Сайидга қарши турган эди. Табиийки, бу ҳолатга Абу Сайид панжа орасидан қарамас эди. У Самарқанддан чиқиб, Хуросонга қараб йўл олади.

Бу вақтда Амир Темурнинг кенжа ўғли Шоҳруҳ мирзонинг набираси Ҳирот ҳукмдори Абулқосим Бобур (1422-1457) Хожа Бурҳониддинни зўр иззат-икром билан қарши олади ва унга чуқур илтифотлар кўрсатганлигини тарихчи Абдураззоқ Самарқандий қуйидагича таърифлайди:

“Бу галаба хабари Самарқандга етгач, мирзо Султон Абдуллоҳ томонида туриб унга камол ихлос қўйганидан кўп муболагаларга йўл қўйган жаноб шайхулислом, олам уламоларининг султони, Оллоҳ саломат сақлаб умрини узун қилгур Бурҳонуддин Хожа Мавлоно Хуросонга қараб жўнади...

Мирзо Абу-л-Қосим Бобур қишлоқ учун Мозандарон мамлакатига кетаятган эди, йўл асносида Самарқанд фатҳ этилганлиги ва жаноб хожа (Бурҳонуддин) келганлиги хабарини эшитди. Хожа жанобларига тўла иззат-икром кўрсатиб, ўзининг ўрдусига даъват қилди. Мирзо Абу-л-Қосим Бобур бир неча кун Майдони

¹ Файзиев Т. Темурийлар шаҳараси. Т.: Ёзувчи, 1995. – Б.177.

Султонда туриб, Ироқ томондан хабарлар сўради. Шу ерда нишонга мувофиқ ўрду томон келаётган шайхулислом (Бурҳониддин) жаноблари яқинлаб етдилар. Мирзо Абу-л-Қосим Бобур барча давлат аркония амалдорларини истиқболга чиқариб, ҳурматлашу улуглаш шартларини бажо келтирди. (Хожа) ҳумоюн масжлисга кирганида у яхши ахлоқли подшоҳ (Мирзо Абу-л-Қосим Бобур) салтанат тахтидан туриб олдига келди ва жаноб шайхулисломни тўла ҳурмат билан қучоқлади ҳамда яқинлик палосига ўтқазиб, у жаноб олдида одоб тиззасига ўтириб, Мовароуннаҳр хабарларидан сўради ҳамда Хожа жанобларига муносиб тарзда меҳрибонлик кўрсатди. Сўнгра зафардан дарак берувчи байроқлар Қумис вилояти ва Бистом зиёратига равон бўлди ҳамда Бистом майсазори ва Харақонда галаба нишонли саропарда осмон авжи ва Кайвон чўққисига кўтарилди”¹.

Маълумотларга кўра, Хожа Бурҳониддин Абулқосим Бобур ва унинг акаси Форс ва Ироқ ҳукмдори Султон Муҳаммад Мирзо (1418-1451) ўртасида юз берган урушларда сулҳ тузиш учун Абулқосим Бобур томонидан элчи сифатида иштирок этган. Бу ҳақда Абдураззоқ Самарқандий шундай ёзади:

“Мирзо Абу-л-Қосим Бобур Бистом вилоятда эканлигида бу тафсилотни эшитди ва амирлар ҳам аркони давлат билан маслаҳатлашиш йўлини тўтиб, жаноб шайхулислом (Бурҳониддин²) Хожа мавлоно жанобларига элчилик вазифасини юклаб, <агар мўъминлардан икки тоифаси урушаётган бўлса, уларни сулҳга келтиринглар> деган буйруққа мувофиқ фитна устига таскинлик сувини сепсин ва икки тарафнинг фойдасини нимани тақозо этса, шуни юзага чиқарсин, (деган умидда) мирзо Султон Муҳаммад ҳузурига жўнатди.

Жаноб шайхул ислом йўлга чиқиб, мирзо Султон Муҳаммад ўрдуси жойлашган ерга етишди. Мирзо Султон Муҳаммад улуглаш шарт-шароитлари ҳам иззат-икром расм-русумларига риоя қилди. Жаноб шайхулислом элчилик вазифаларини адога етказиб, сўз ажойиботларини нозик маънилар билан безатди. Мирзо Султон Муҳаммад у сўзларни розилик қулоғи билан эшитди-ю, аммо уларни қабул этиш ё рад қилиш борасида тараддудланиб қолди, қурол-аслаҳа кўплиги ва шаън-шавкат зўрлигидан андиша ойнасида жаҳондорлик суратини акс эттирди. Аммо у <вақт ўтгандан кейин қурол-аслаҳа ёрдам бермайди> (деган мақол)дан гофил эди. Бироқ <Оллоҳ бўлиб ўтган ишни ҳал қилмоғи учун> (деган оят) тақозоси бўйича <ҳаддига етган ҳар бир нарсанинг ўз ёзуви бор> (оятини маҳкамасида) <Оллоҳ истаган нарсасини маҳв этади> (деган оят)нинг гувоҳлиги билан у подшоҳ (Султон Муҳаммад) умрини ўрама (каби) охирига етганлиги туфайли, шайхулислом ҳазратларининг насиҳатидан кутилган фойда чиқмади. У жаноб бир неча марта бориб-келганидан сўнг, оқибат Хуросоннинг баъзи вилоятлари Ироқ девонига дохил бўлишга ва пул зарби ҳам хутба мирзо Султон Муҳаммаднинг ном ва лақаблари билан безатилишига қарор қилинди”³.

¹ Абдураззоқ Самарқандий. Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн. II жилд иккинчи қисм. Форс тилидан таржима, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Асомиддин Ўринбоев. Т.: Ўзбекистон, 2008. –Б. 321-323.

² Матнда Баҳоуддин номи билан берилган.

³ Абдураззоқ Самарқандий. Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн... –Б. 324-325.

Хожа Бурҳониддин Ҳирот шаҳрида Абулқосим Бобур саройида ҳукмдорнинг яқин кишиларидан бири сифатида юксак ҳурмат-эҳтиром остида яшаган. Айни пайтда Самарқанд ҳукмдори Абу Сайид Мирзо ҳам мамлакатни идора қилишда Хожа Бурҳониддин кўмагига муҳтож эканлигини ҳис қила бошлайди. Зотан, Бурҳониддин самарқандликлар орасида катта обрўга эга эканлиги, вазият мушкуллашганда амалдорлар унинг маслаҳатларига амал қилганлигини Абу Сайиднинг ўзи ҳам инкор қила олмасди. Шу боис у Хожа Бурҳониддинни Самарқандга қайтишини сўраб, чопарлар юбора бошлади. 1455 йилда Ўтрор шаҳрида Абу Саидга қарши кўтарилган исён ҳам уни яна бир бор сергакликка чорлайди. Ҳарбий юришлар вақтида Самарқандда ўзининг ишончли кишиси бўлиши зарурлигини тушуниб етган Абу Сайид Мирзо Хожа Бурҳониддинни Самарқандга келишини жуда ҳам истарди. Шу йили қайта-қайта юборилган чопарларга жавобан Бурҳониддин Самарқандга қайтишга қарор қилади. Абдураззоқ Самарқандий унинг Самарқандга келиши хусусида қуйидагиларни келтиради:

“Ҳидоя” муаллифи (Бурҳониддин Марғиноний) хонадони осмонининг қуёши ва бу иноят сулоласи намояндаларининг чароғи бўлмиш инсон билимдонларининг раҳбари, шарияту миллат ва диннинг ҳужжати Оллоҳ ҳаётини узайтиргур жаноб мавлоно шайхулислом (Бурҳониддин) Хожа ҳазрат хилофат паноҳийнинг салтанат бошлари Хуросонга келиб бир неча йил турган ва яна мирзо Абу-л-Қосим Бобур салтанати замонида у подшоҳ (Абу Саъид)нинг илтимоси билан (Самарқандга) қайтган, – чунончи бу сўз шарҳи ўз ўрнида ёзилган, – ҳозир эса давлату саодат янглиг жаҳон паноҳига сизинувчи боргоҳда мулозим эди, ҳазрат хилофат паноҳий у кишига нисбатан катта инъомлару тўла иззат-икромлар кўрсатиб, қайтиб кетишга ижозат берди”¹.

Маълумотларга кўра, Абулқосим Бобур мавлоно Бурҳониддинни кетишидан олдин унга ўзининг йўл учун мўлжалланган тахтиравонини ҳам тақдим қилган. Унинг ёрдамида Бурҳониддин Самарқандга ҳеч қандай қийинчиликларсиз, йўл азобларидан толиқмасдан етиб келган. Хожа Бурҳониддин Самарқандга кириб келиши муносабати билан бўлган тантаналарни гувоҳи бўлганлар “Абу Сайид Мирзо мавлоно Бурҳониддинни шу қадар катта дабдаба билан қарши олдики, бундай ҳурмат-эҳтиромни Бурҳониддин аввалги ҳукмдорларнинг ҳеч биридан кўрмаган бўлса керак”, деган фикрни келтирадилар².

Тарихдан маълумки, 1461 йили Мирзо Улуғбекнинг фарзанди Абдуллатифнинг тўртинчи ўғли Муҳаммад Жўки Мирзо (1447-1464) Султон Абу Сайид Мирзога қарши бош кўтаради. Кўзғолонга Шохруҳиянинг барча аҳолиси қатнашади. Султон қўшинлари шаҳарни қамал қилади. Аммо қамал кўпга чўзилиб, Султон Абу Сайид Мирзо сулҳ тузишга мажбур бўлади. 1461 йил охирида сулҳ тузилади ва шаҳар қамалдан озод қилинади. Аммо кўп ўтмай 1462 йилда шаҳар яна Султон қўшини томонидан қамал қилинади. Қамал бир йилдан ортиқ давом этади. Абдураззоқ Самарқандийнинг ёзишича айнан шу

¹ Ўша асар... –Б. 471-472.

² Бартольд В.В. Работы по отдельным проблемам истории Средней Азии... С.446.

камал чоғида Хожа Бурҳониддин Самарқанддан Шоҳруҳияга келиб камалдагиларни сулҳ тузишга чорлаб сўзлаган ғоят таъсирчан нутқи Султон Абу Сайид Мирзога ҳам ёқиб тушган:

“Ҳозир Самарқанд томондан Оллоҳ боқийлигини узайтиргур шайхулислом ҳазратлари инсонлар раҳбарларининг раҳбари шариат ва дин ҳужжати (Бурҳониддин) Хожа Мавлоно етиб келди ва арз қилдики, “масалан, агар Самарқанд аҳолиси учун бир неча йил Шоҳруҳия атрофида туриш лозим бўлса, улар қалъани бўйсундиришни бир соатга кечиктиришга ҳам йўл қўймадилар, биз самарқандликлар шу ерга кўчиб келамиз ва Оллоҳ таолонинг инояти билан то бу қалъани очмагунча қайтиб кетмаймиз, агар бу ерда, масалан Самарқанд каби бир шаҳар қуриш лозим бўлса – қурамиз ва хуллас, душманлар хону монини бунёди билан қуришамиз”. Ҳазрат хилофат паноҳий жаноб шайхулисломнинг гўзал сўзи ва лутфи адосига таҳсинлар айтди у жанобнинг бирдамлик сурати ҳумоюн мижозга ёқиб тушди”¹.

XV асрдаги Мовароуннаҳр темурийлар даври ҳақида тарихий маълумотларни ўзида акс эттирган “Силсилат ул-ориғийн”, “Рашаҳот айн-ҳаёт” ҳамда “Мақомоти Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор” сингари асарларда шайхул ислом Бурҳониддин ва Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор ўртасида муносабатларда қарама-қаршилиқлар мавжуд бўлганлиги ҳикоя қилинади. Шу билан бирга мазкур асарларда аксарият ҳолларда шайхул ислом Бурҳониддин нисбатан берилган баҳолар ҳам салбий бўлганлигини эътироф этиш лозим. Қолаверса, ушбу асарлар Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор вафотидан сўнг ниҳоясига етказилганлиги туфайли асар муаллифлари воқеаларни бир қадар таъсирчан бўлиши мақсадида муболағаларга ҳам йўл қўйган бўлишлари мумкин. Нима бўлганда ҳам, америкалик олима Жоан Гросс ҳақли равишда таъкидлаганидек, мазкур маълумотлар XV асрнинг иккинчи ярмида Самарқанддаги диний уламолар ва сўфийлик тариқати намоёндалари ўртасидаги муносабатларни ўрганишда муҳим аҳамият касб этади².

Шу ўринда Ботурхон Валихўжаевнинг “Хожа Аҳрор тарихи” асарида шайхул ислом Бурҳониддин билан Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор ўртасида муносабатларга доир маълумотларга эътиборимизни қаратсак:

“Хожа Аҳрор обрўсининг ортиб бориши ўша вақтдаёқ, бир томондан, баъзи амалдорларни ва иккинчи томондан, шариат пешволарини ташвишга солиб қўйган кўринади, Шунинг натижасида уни обрўсизлантириш ҳамда мавқеини пасайтиришга интилишлар ҳам бўлган экан. Бу жиҳатдан Муҳаммад Қозининг “Силсилат ул-ориғийн”ида келтирилган қуйидаги воқеани эслатиш ўринли кўринади.

Султон Абу Саид Мирзо вафотидан сўнг (1468 йил) Самарқанд шайх ул-исломи Хожа Мавлоно ўз атрофига айримларни тўплаб, Хожа Аҳрор мол-мулкани мусодара қилиш, Хожа Аҳрор сўзларига ҳеч кимнинг қулоқ солмаслигини ва шундай қилиб, уни обрўсизлантириш вақти етганлигини айтибди. Шу ишни амалга ошириш учун Хожа Мавлоно яна бир киши билан Хожа Аҳрорнинг Мотридаги ҳовлисида

¹ Абдураззоқ Самарқандий. Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн... –Б. 540-541.

² Джо-Анн Гросс. Мусульманская Центральная Азия: Религиозность и общество. Д., 2004. С.110.

борган экан. Шу вақтда Султон Аҳмад Мирзо Хожа Аҳрорнинг уйига ташириф буюрибди. Буни эшитган Хожа Мавлоно ва унинг йўлдоши ҳовли деворидан ўзларини ташлаб, қочиб кетган эканлар. Шундан сўнг Хожа Мавлононинг иши таназулга учраб, оқибатда ниҳоят хор-зорликда оламдан ўтиши арафасида қилмишларидан минг бор пушаймон бўлиб, Мавлоно Муҳаммад Муаммойга шундай деган экан: “Муҳтарам Мавлоно Муҳаммад! Агар ҳурматли Хожа Убайдуллоҳ зиёратларига борсангиз, биздан ўтган ноқисликлар учун кечиришларини сўрашимизни еткургайсиз. Нима қилган бўлсак, иззат-нафс, обрў талашлик учун қилган эканмиз. Хамма қилмишларимиздан пушаймонмиз. Бизни кечирсинлар”.

Бу ҳикоядан сўнг Муҳаммад Қози шундай қўшимча қилади: Ҳазрати Хожа Аҳрор бу гапларни эшитиб, ниҳоятда таъсирландилар. Менга шундай туюлдики, ҳазрат уни кечирмишлар”¹.

Фаҳриддин Али Сафий ҳам “Рашаҳот ай-ул ҳаёт” асарида мавлоно Бурҳониддин ва Хожа Аҳрор ўртасида юз берган зиддиятлар хусусида баён этар экан бунинг сабабчиси деб Бурҳониддинни кўрсатади. Шу боисдан шайх ул-ислом Бурҳониддинга нисбатан салбий фикрларни келтиради:

“Хожа Мавлоно (Бурҳониддин) валади Хожа Исомуддинким, Самарқанднинг шайхулислом эрди, доимо Ҳазрати Эшоннинг гийбатларини этиб ва доимо ул Ҳазратга тўхмат этмак ва ихонат(камситиш) етурмак мақомида эрди.

Бир кун хилватда ўз хавослари(яқинлари)га Ҳазрати Эшондин паришон сўзлар ойтур эрди. Оларнинг бири ойди: “Агар Ҳазрати Хожа Валий бўлмасалар ҳам соҳибдавлат турурлар, нечун мунча муболага этурсиз!” Хожа Мавлоно ойтиб турурлар: “Рост ойтурсизлар, ман ҳам билурман, аммо на қилайинким нафс қўймай турур, жоҳ (мартаба) ва раёсат муқтазоси (талаби) била бу амрда беихтиёр турурман!”.

Мавлоно Муҳаммад Қози ёзиб турурким, Ҳазрати Эшон ойтур эрдиларким: “Мирзо Султон Абу Саъиднинг хабари фавти етушкондин сўнг йўлда Хожа Мавлоно олдимиздан чиқиб, бизлар тарафга қарамай ойди: “Салом алайка”. Мутлақо таваққуф (тўхташ) этмади ва отини тез ҳайдади, ваҳоланким, бу хабарни куннинг аввалида йўлда эшитиб эрдук, ярим фарсах бизлар била ҳамроҳ келди, ташвиш била они қайтордук. Бир кун маълум бўлдиким, бир ишнинг фикрида турур. Неча кундин сўнг зоҳир бўлдиким, Хожа Мавлоно умаролар била иттифоқ этибдурларким, мундин сўнг бизнинг уйимизга келмасалар ва сўзимизни эшитмасалар ва эътибор ҳам этмасалар.

Ва ойтибдурларким: “Ман фатво берурман, Ҳазрати Хожанинг тамоми молларини олсангизлар бўлур!”. Бу иттифоқда Мир Абдул Али Тархон ҳозир эрмас эркан, ахийри мажлисда келибдур. Амир Дарвиш Муҳаммад Тархон ойдики: “Бизлар иттифоқ этдукким, сиз ҳозир эрмас эрдингиз, керакким, сиз ҳам муттафақ(иттифоқ) бўлсангиз”. Мир Абдул Али ойдики: “Ман жамъи умурда сизларга тобеъ турурман, сизлар улуг биродар турурсизлар, ҳар нимарсага иттифоқ этсангизлар ман ҳам ул иттифоқда турурман”. Ондин сўнг сўрабдурким: “Сизлар қайси амрда иттифоқ этиб турурсизлар?”. Амир Дарвиш Муҳаммад Хожа

¹ Валихўжаев Б. Хожа Аҳрор тарихи. Т.: Ёзувчи, 1994. – Б.71-72.

Мавлононинг эткон тадбирининг қиссасини ва умаролари онинг била иттифоқларини онга шарҳ этди. Мир Абдул Али бошини ошоқ солиб, тааммул этиб, бир имондин сўнг бош кўтариб ойдиким: “Сизлар бу амрда галат этибсизлар, онинг учунким, бир азиз сизнинг эътиборингиз била мўътабар бўлгон эрмастур, балким, мўътабари ҳақиқийким, Ҳақ субҳонаҳу ва таъоло турур, онинг эътибори била мўътабар бўлгон турур, эртанг они зарби солиси била ҳаммамиз паст бўлурмиз, хижолат ва шармандаликдин бошқа нимарса қолмасдур. Билингларким, бу амрда сизларга муттафақ эрмасман ва бу мухолафатдин ҳар макруҳеким, манга етса қабул этарман!”.

Хизмати Муҳаммад Али Аррон ойтур эрдиким: “Хожа Мавлоно умаролар била иттифоқ эткондин сўнг они кўрмакка бордим. Ойди: “Яхши келдингизким, ул Шайхи рустой (қишлоқи шайхни)ни кўрмакка борурмиз, кўрунгим, ман бугун на ишлар қилурман!”. Мавлоно Али ойдиларким: “Ҳазрати Эшонга таъзим ва эътимодим бор эрди, онинг бу сўзидин кўб мутааллим(алам тортувчи) бўлдим. ҳар неча саъй этдимким, манга ижозат берса, бермади ва ойди: “Улчаким, этмак керакдур, сизнинг ҳузурингизда этсам!”. Керакдур бу сўздин яқин эрдиким ўздин кетсам, аммо ҳамроҳ бўлмоқдин чора йўқ эрди. Ул кун Ҳазрати Хожа (Аҳрор) Мотуридда эрдилар, Мотуридга мутаважжих бўлди ва ман заруратдин ҳамроҳ бўлдим. Ва Ҳақ субҳонаҳу ва таъолодин тазарруъ ва ибтиҳол тамом(кучли ёлвориш) била талаб қилур эрдимким, ул беадабликлариким, Ҳазрати Эшонга насбат(ан) онинг кўнглида бордур кўрмагайман ва эшитмагайман. Вақтиким Мотуридга келдук, Ҳазрати Эшон гунбазликларда ўлтургон эрканлар, истиқбол этдилар. Вақтиким ўлтурдик, Ҳазрати Хожа (Аҳрор) моҳазар (енгил овқат) учун уйга кетдилар ва моҳазар чиқариб, ўз муборак қўллари била Хожа Мавлононинг олдида қўйдилар. Вақтиким таомга машгул бўлдилар, хоҳладиким, Ҳазрати Эшонга нисбат(ан) бир нимарса деса, лабу даҳонин ясаб эрдиким, ногоҳ бир киши таъжил(зудлик) била келдиким, Мирзо ва умаролар келурлар, ваҳоланким, ул одамлар била аҳд этиб ва қарор бериб эрдиким, мундин сўнг Ҳазрати Хожа (Аҳрор)нинг уйларига бормагайлар, олар на билсунким, ул на иш учун ул ул Ҳазратнинг ёнларига келибдур. Бу сураатдин бағоят мушавваш (гамгин)бўлди.

Вақтиким Ҳазрати Эшон Мирзонинг ва умароларнинг истиқболига чиқдилар, Хожа Мавлоно ва бу фақир ўзларимизни девордин жамъининг мадади била деворнинг ул юзига ташладук, то Мирзо ва умаро бизларни кўрмасунлар ва ман бу ҳолда Худога шукр этиб ойтур эрдиким, боре онинг газофлари (беъмани сўзлари)ни эшитмадим. Икки қари сақолларимиз ва жомаларимиз хоколуд (тупроқ) бўлгон деворни тагида ўлтурдук, то отларимизни келтурдилар. (Мавлоно) зоиб ва хосир (зиён кўриб) отланди ва ман ҳам отландим ва ҳар ким ҳар тарафга кетдук.

Ондин сўнг Мирзо ва умаро аввалга дастурда, балким, кўбдин-кўб Ҳазрати Эшоннинг мулозаматларира кела бердилар ва Мир Абдул Али Тархоннинг раъйи сойби (тўғри) рожиҳ (мувофиқ) бўлди.

Бир кун Хожа Мавлононинг мажлисида Ҳазрати Эшоннинг зикрлари ўтар эрди. Хожа Мавлоно беадаблик этиб, ойтгон бўлсаким: “Кўйунг бу жуъал (тезакўнгизи)никим, ҳимматининг ҳаммаси бу ишнинг масруфи (сараф қилинган)

турурким дунё жам этса". Бу сўзни Ҳазрати Эшоннинг арзларига етурдилар. Ул Ҳазрат ойдиларким: "Жуъалнинг марғи(ўлими)да ўлсун".

Мавлоно Муҳаммад Жарроҳнинг ўгли Мавлоно Маъруф оиди: "Ман Ҳиротда эрдимким. Хожа Мавлоно Ҳиротга келди, онинг учунким, мундин сўнг Самарқандда бўла билмади. Ҳирот ақобирлари икки мартаба онинг кўрмакка келдиларким, бағоят паришон ва ҳирза сўзларни ойтур.

Мундин сўнг киши онинг учун кам келди. Охири Амир Чақмоқнинг мадрасасида сокин бўлди. Ҳар ким ёнига келса ойтур эрди: "Бу сарғашталиқким, манинг олдимга келди, ул Шайхнинг кароматига ҳамл этманлар!".

Бир кун бир киши онга ойтибдурким: "Эй Хожа, сиз хиттаи Самарқанд (Самарқанд ўлкаси) нинг шайхул исломи ва ҳоким ва соҳиб ихтиёри эрдингиз ва отабободин халқнинг маржиъи муқтадоси (мурожаат қилувчи имоми) ва азизу мукаррам киши эдингиз. Ва Мовароуннаҳр вилоятининг хосу омлари ҳамма(си) сизга тобеъ ва ходим эрдилар, ахийри умрда алохону аломон (уй-жойсиз) бегона шаҳарларнинг атрофига хорлиқ ва мазаллати тамом била келурсиз ва ҳеч бир хотир(кўнгил)нинг сизга иқболи қолмай турур, бу ул бузругворнинг кароматидин ўзга на турур?!"...

Яна ҳам хизмати Мавлоно ёзиб турурким, ул кундаким, Хожа Мавлоно вафот топди, Мавлоно Муҳаммад Муаммоий они вафот топмасдан аввал кўрмакка боргон эркан. Кўз очиб ойтубдурким, Мавлоно Муҳаммад сиздин илтимос бордурким, агар бир куни Ҳазрати Хожанинг мулозаматига борсангиз манинг тақсиротларим узрини талаб қилингким, ҳар на этдим нафсу ҳавонинг муқтазоси била этдим, эмди ҳаммасидин ўтдим, мандин маҳзи инояти карам била афв этсунлар ва маъзур тугсунлар ва бу нафас била мақбуз бўлди. Фақир бу сўзни яхши маҳалда Ҳазрати Эшоннинг арзларига етурдим, бағоят мутаассир бўлдилар ва шундоғ маълум бўлдиким, онинг тамоми жаримасидин ўтдилар ва афв этдилар"¹.

Шу сингари маълумотлар "Мақомоти Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор" да ҳам нақл қилинган:

"Нақлдурки, Ҳазрати Хожа Абу Наср Порсонинг авлодларидан бирининг халифасидан нақл қилинган: Бир куни Хожа Мавлоно Балхга келяпти, деган хабар келди. Хожа Абдулмалик ўзининг тоғаси истиқболига Балхнинг жами ақобирлари бирлан ташқарига (шаҳардан) чиқдилар. Унинг аввалги мулоқотдаёқ айтган гапи шу бўлди: "Одамлар орасида шу гап бор. Ҳамма ҳукамо ва табибларнинг иттифоқлари шунга муқаррарки, ҳар қасон тоун, яъни вабо қулоқ орқасига (бошлаб) чиқса, у тирик қолмайди. Лекин мен уч марта тоунга йўлиқдим. Ҳар қайсисида ҳам қулоқ орқасига чиқди. Мен ўлганим йўқ. Менинг кароматим ортиқ эканми ёки анави шайхнинг кароматими?" деб Ҳазрати Эшонга ишорат қилди. Шу ердаги барча одамлар бир-бирларига қараб, уни жинига ҳукм қилдилар. У Балхда бир неча кун ҳам туролмасдан Ҳиротга кетиб қолди. Кейин қаерга борган бўлса ўша ерга борди (яъни ўлиб кетди).

Нақл қилинганки, Хожа Абу Насрнинг ўгли Хожа Абдулмалик Балхдан Хожа Мавлоно кетганидан кейин Самарқандга келди. Хожа Мавлононинг махсус одамлари ва ўғилларидан баъзиси (юқоридаги гапларни), эшитиб, кўп ўзгариб кетдилар.

¹ Фахруддин Али Сафий. Рашаҳоту айнил-хаёт...– Б.396-399.

Ҳоллари ўзгарган пайтда Хожа Абдулмалик “Бу қишлоқи шайхнинг тоғамизни мана шундай, бундай қилишга (журъати) етди” деб, бошқа номуносиб сўзлар ҳам айтади. Бухорога қайтганидан сўнг тезда бир касалга йўлиқиб, ўлиб кетди...

Нақлдурки, Хожа Мавлононинг махсус одамларидан бири Неъмат воиз бўлган. Мажлисларида Ҳазрати Эшоннинг гийбатини (кўп) қиларди. Онҳазрат ҳақида номуносиб назму наср ва яна нималарнидир айтар эди. У фалаж бўлиб қолди. Шу даражадаки, ваъз айта олмай қолди. Тили ва гапида каттагина калолат пайдо бўлди. Унинг сўзини тушиниш мумкин эмасди. Охирул амр, Маккага кетди. Онҳазратнинг асҳобларидан бири Мавлоно Султон айтади: “У Маккага келган маҳалда фақир Маккада эдим. Бир кунни Ҳарамда ўтирган эдим (у ҳам шу ерда эди). У туриб кетганидан сўнг (қарасам), бутун кийимлари ҳўл ва бенамоз экан”. Унинг аҳволи шунга етган: Кўп хорлик, маллолик, мазаллат тортган.

Нақлдурки, Абдураззоқ исмли шахс бўларди. Унинг иши ҳамиша йўлтўсарлик эди. Ёмонлиги ва қўрқмаслиги билан жудаям машҳур эди. Хожа Мавлоно унга кўп зару тилло маблағ ваъда қилиб, “Агар сен Ҳазрати Хожани ўлдирсанг, сенга ушбу маблағни етказаман” дебди. У ҳам “Шундай қилганим бўлсин” деб қабул қилибди. Ўзи айтади: “Ҳазрати Хожа уч навбат менга йўлиқди. Ёнларида ҳеч ким йўқ ҳам эди. Кўлимни камону тир ва шамширга узатиб, уларни ўлдиришга қанчалик ҳаракат қилсам ҳам ўлдира олмасдим. Ҳазрати Эшон олдимда менга қараган (тикилган) ҳолда ўтиб кетардилар”. Охири, Мирзо Умаршайхнинг одамларига гирифтор бўлиб, уни Тошкандга (тутиб) келтирдилар. Ҳазрати Эшон ўша ерга ташириф буюрган эдилар. Мирзо уни ўлдиришга ҳукм қилади. Ҳазрати Эшонга “Абдураззоқни (тутиб) келтирибдилар. Мирзо уни ўлдиришга ҳукм қилибди” деган гап етади. Ҳазрати Эшон “Агар у Хожа Мавлононинг амрини қабул қилиб иш тутганини ростини айтса, биз уни халос қиламиз”, дейдилар. У ҳаммасига иқрор бўлиб, эътироф қилади. Ҳазрати Эшон уни чақириб тавба берадилар, халос қиладилар.

Ҳазрати Эшоннинг асҳобларининг улугларидан, бири Мавлоно Муниий Ҳожи нақл қилур:

Хилватда (ўтирган) пайтимизда Онҳазратга айтдим: “Фақирда Хожа Мавлоно тўғрисида ажабланиш бор. Ҳар кимки Сиз ҳазратнинг олдида ҳурматсизлик ва нохушлик пайдо қилса тез фурсатда сарнигун бўлиб кетди. Хожа Мавлононинг адовати эса (жуда) узайиб кетди”. Ҳазрати Эшон табассум қилиб “Умр ҳисоб-китобли, ҳақини тўлайдиган нарса бўлади. Бунинг ҳаёт кечиргандан ўлиб кетган яхшироқ” дедилар. Ана шу кунларда Хожа Мавлонога бир касаллик-мускулларида-териларида би иллат пайдо бўлди. Бу уни ҳисоб бераётгандек машгул қилиб қилиб қўйди. Чунки у инсонга таалуқли касал эмас эди, маълум касаллик эмасди”¹.

“Тарихи Абулхайрхоний” китобининг муаллифи Масъуд Кўхистонийнинг ёзишича, Хожа Бурҳониддин Самарқанддан чиқиб кетгач, шайхул исломлик лавозимида яна бир Соҳиб Ҳидоя авлоди Низомиддин Мавдуд қолган. Низомиддин Самарқандга кириб келган ғолиб Абу Сайид Мирзо ва унинг иттифоқчиси ўзбек хони Абулхайрхонни пешвоз чиқиб кутиб олган².

¹ Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор. Табаррук рисоалар... – Б.189-191.

² Бартольд В.В. Работы по отдельным проблемам истории Средней Азии... С.168.

Абдураззоқ Самарқандий келтирган маълумотларга кўра шайхул ислом Низомиддин Мавдуд ҳам темурийлар ўртасидаги ички низоларда сулҳ тузишда элчилик вазифасини ҳам бажарган:

“Бу вилоятда “Ҳидоя” муаллифининг олийшаън ва муқаддас макон хонадонидан бўлган улуг шайхулислом Хожа Низомиддин Мавдуд турли илмлар, хилма-хил ҳикматларини ўзида жамъланган улуг мавлоно Жамолуддин Фатхуллоҳ Табризий билан биргаликда элчилик расми билан (Самарқанддан) этиб келдилар ва амирлар билан мулоқот қилиб, сулҳ сўзини ўртага ташиладилар. Амирлар ваҳшат ангиз ва кудурат омиз сўзлар билан жавоб бердилар”¹.

Ушбу маълумотлардан кўринадики, Самарқандда бир неча асрлардан буён давом этиб келган анъанага биноан шайхул ислом вазифасига ҳар қандай вазиятда ҳам Соҳиби Ҳидоя авлодлари тайинланган. Бу одатга тўрт асрдан буён риоя қилиб келинади. Айниқса, Амир Темур ва темурийлар замонида бу одатга қатъий амал қилинган. Салтанатни барқарор бўлишини, тахтда узоқроқ туришни истаган ҳар бир темурий шаҳзода бу қонидани четлаб ўта олмасди.

Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор ҳақида ўтмишда ёзилган тазкира, маноқиб ва мақомотларда Бурҳониддин Марғиноний хонадони вакиллари Хожа Исомиддин ва унинг фарзанди Хожа Бурҳониддин тўғрисида берилган фикрлар нисбатан салбий бўлсада, бироқ бу асарларда шу хонадоннинг яна бир вакили, яъни Хожа Исомиддиннинг биродари Хожа Низомиддин номи ҳурмат билан тилга олинади. Бу ҳақда Абдулҳай ал-Хусайний қаламига мансуб “Насабномаи Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор” асарида шундай ёзади:

“Хожа Низомиддин ҳазратлари ниҳоятда бадавлат, хайр-саховат соҳиби, мусулмонларга ҳам раҳмдил ва меҳрибон бўлганлар. Ҳар йил қишда олти юз-етти юз пўстинни кечаси ўзини билдирмасдан фақиру беморлар устига ёпиб кетганлиги машҳурдир. Бундай риёсиз хайрияларга ўхшаганлари ул зотда бисёр юз берган. Мулкларидан барча нарсаларни бошқалар билан баҳам кўрар эдилар”².

Абдулҳай ал-Хусайнийнинг Хожа Низомиддин тўғрисида бу қадар илиқ сўзларни келтиришининг сабаби нимада?

Маълумотларга кўра, Хожа Низомиддин Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор хонадони билан қариндошчилик ришталарини боғлаш учун қизини узатган эди. Бу ҳақда Баҳриддин Умрзақов ўзининг “Хожа Аҳрор Валий ва авлодлари” мақоласида жумладан қуйидагиларни келтиради:

“Хожа Аҳрор икки бор уйланган: Биринчисидан Муҳаммад Абдуллоҳ номли ўғли бўлган, иккинчисидан Муҳаммад Яҳё ва икки қиз туғилганлиги нақд қилингандир.

1. Муҳаммад Абдуллоҳнинг тўлиқ исми – Шамсиддин Муҳаммад Абдуллоҳ бўлиб, у “Хожаи Калон” номи билан машҳур бўлган. У шайх Абу Лайс Самарқандийнинг шогирди эди. “Жомиъус-саҳиҳ” (Саҳиҳи Бухорий)дан дарс ўқитарди. Хожа Аҳрор нодир илм эгаларидан бири бўлган бу ўғлини кўп ҳурмат қиларди, гоҳида у билан тафсирхонлик ҳам қиларди. “Бундай ўғил камдан-кам кишилардан бўлур”, дерди. Шоҳбахт (Шайбонийхон) Самарқандни эгаллаганда,

¹ Абдураззоқ Самарқандий. Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн... –Б. 350.

² Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор. Табаррук рисоалар... – Б.278.

Хожаи Калон Андижонга борган ва ҳижрий 908 (1503) йилда ўша ерда вафот этган. Андижонда дафн қилинган. “Рашаҳот”нинг Лакҳнав нашрларининг ҳошиясида эса унинг жасади Тошкентга олиб келингани ва Ҳазрати Абу Бакр Қаффоли Шоший мақбараси ичига – онасининг қабри ёнига дафн қилинганли ёзилган¹.

Унинг кўп фарзанди бўлган. Булар – Абдул Ҳодий Хованд Маҳмуд, Абдулҳақ, Оғо Махтум (қиз), Зайнаб Султон Оғо (қиз).

Хожаи Калон Кирмон Саййидларидан Мир Тақийуддин Кирмонийнинг қизига уйланган ва никоҳдан юқоридаги беш фарзанд туғилган эди...

Хожа Калон биринчи хотини вафотидан кейин Хожа Низомиддин шайхул исломнинг қизига уйланган ва никоҳдан уч ўғил ва икки қиз фарзанди бўлган².

Абдулҳай ал-Ҳусайний Хожа Калонни мазкур фарзандлари тўғрисида қуйидагиларни баён этади:

“Хожа Низомуддин ҳазратларининг қизидан Хожа Абдуллоҳнинг саодатманд учта ўғли ва икки қизи бор. Ҳазрати Хожа Абдушшаҳид, ҳазрати Хожа Абулфайз, ҳазрати Хожа Абдулалим, қизларининг номи Бичакаломбегим ва Оғохонзодадир. Ҳазрати Хожа Абдулалим батамом оталарига ўхшайди. Падар ва биродарларининг хизматида хизматкорлардек турадилар. Водийда экин-текинга саъй қилган бўлиб, шундан рўзгорлари ўтиб турибди. Агар биродарлари олдига меҳнату хизмат келиб қолса, ўзининг муҳим ишларини ҳам қўйиб, ўша биродарининг муҳим ишини кечакундуз битказишга киришиб кетарди. Ўша ишни тугаллаш мақсадида иссиғу совуқ, сафару ҳазарга қарамасдан майлу рағбат ва шафқат ила хизмат қиларди. Хожа Муҳйиддин Абдулҳақ ҳазратлари унинг ҳақида бундай деганлар: “Бизнинг орамизда биродарим Абдулалим мисоли мустаҳкам тоғдек”. Унинг гўзал сифатларининг ниҳояси йўқдир. Шоҳ Бекхон (Шайбонийхон) тафриқасидан кейин фақирлик ва тафриқалик меҳнати бу хонадонга чанг солди. Улар зарурат юзасидан Кошгарга юзландилар. Бир йилдан сўнг Ҳақ раҳматига етишди. У ўз тоғаси Хожа Муҳаммад Содиқ ибн Хожа Низом ҳазратларининг қизларини олган эдилар. Ундан бир ўғил, бир қизи бор. Ўғли Хожа Бузrug номли бўлиб, йигирма яшарлигида Кўкча сувига гарқ бўлганлар. Унинг қизи Хожа Амин жанобларининг никоҳида эди. У Хожа Шамсуддин Муҳаммад Зоҳид ибн Хожа Мавдуд ибн Хожа Низомуддин ҳазратларининг ўғлидир. Ундан тўрт ўғил ва бир қиз бўлган: Хожа Калон, Хожа Салим, Хожа Хурд ва Хожа Абдулалим. Хожа Калоннинг Хожа Мансурнинг бир ўғли бўлиб, мазкур Хожа Хурднинг қизини олган эди. Хожа Калон билан Хожа Хурд Хожа Муҳаммад Яҳёнинг мулозаматида Хонаи Муборак сафарига кетганлар. Ўша ерни ватан тутиб, оламдан кетдилар. Хожа Хурднинг араб кулбасидан Хожа Салим номли ўғил қолган. Хожа Абдулалим Ҳиндистондадир. Хожа Хованди Маҳмуд ҳазратларининг қизи Мўъмина Султоного Мир Салим жанобларининг никоҳидадир. Бир ўғил ва бир қизлари бор. Хожа Абдулалимнинг

¹2002–2005 йилларда Япониянинг «Нара Ипак йўли тадқиқот маркази»нинг ҳомийлигида «Марказий Осиёдаги исломий муқаддас жойларни ўрганиш» номидаги илмий лойиҳаси бўйича олиб борилган дала тадқиқотлари чоғида Хожа Аҳрорнинг тўнгич фарзанди Хожаи Калоннинг қабри Андижон шаҳридаги Бобо Саъддин қабристонига жойлашганлиги тўғрисидаги маълумотларга дуч келдик. Аҳолидан ёзиб олинган оғзаки маълумотларга кўра, Хожаи Калон ҳазрати Бобо Саъддин мазори ёнига дафн этилган.

² Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор. Табаррук рисоалар... – Б.479.

канизагидан бир ўғил, бир қизи бор. Ўгли Мавлоно жанобларининг қизини олган эдилар. Қизи эса мазкур Мир Муҳаммад Яъқубнинг никоҳидадир. Хожа Аминнинг қизи Хожа Муҳаммад Яхё ҳазратлариянинг никоҳидадир, ундан фарзанд қолмаган. Ҳазрати Хожанинг вафотидан сўнг оламдан кетдилар. Хожа Амин хизматида Хижоз сафарига юзланган эдилар. Шом вилоятида оламдан ўтдилар. Улуғ шайх Шайх Муҳйиддин Арабий ҳазратларининг мазорлари ёнида дафн қилинганлар. Ҳазрати Хожа гоятда бетакаллуф, содда ва зоҳид мусулмон эдилар. Таъриф ва тавсифдан ташқари даражададир”¹.

Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор хонадонини шайхул ислом Хожа Низомиддин билан қуда тутинганлиги, бу аввало Бурҳониддин Марғинович авлодларига нисбатан ҳурмат ва эҳтиромни нақадар юқори бўлганлигидан далолат беради. Шундай экан “Силсилат ул-орифийн”, “Рашаҳот айн-ҳаёт” ҳамда “Мақомоти Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор” сингари асарларда келтирилган Хожа Бурҳониддин ва Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор ўртасида муносабатларга доир маълумотларни бир мунча бўрттириб кўрсатилганлиги эҳтимолдан холи эмас.

Хожа Бурҳониддиндан сўнг, Самарқандда шайхул исломлик вазифасида яна бир Ҳидоя соҳиби хонадони вакили турган. Бизнингча, бу зот мавлоно Абдуллоҳ ас-Самарқандий бўлиб, у асосан Султон Аҳмад Мирзо ҳукмронлиги даврида шайхул исломлик вазифасини бажарган. Бу шахс ҳақида манбаларда маълумотлар деярли учрамайди. Фақатгина бизга маълум томони шуки, у Абдуллоҳ Хожа Абулмакоримнинг отаси бўлиб, ўз даврида Соҳиби Ҳидоя авлодларининг энг улуғи эди. Хожа Абулмакоримга шайхул исломлик мансаби отасидан қолган бўлиши ҳам мумкин. Қуйида шу ҳақда сўз юритамиз.

Султон Аҳмад вафотидан сўнг юз берган воқеалар силсиласида Хожа Абулмакорим ҳам муҳим ўрин тутганлигини биз Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Бобурнома” асарида тасвирланган воқеалар силсиласидан кўришимиз мумкин. Маълумки, Хожа Абулмакорим Самарқанд тахтида Султон Аҳмад Мирзонинг ўғилларидан бири Бойсунқур Мирзони ўтиришига тарафдор эди. Бироқ, курашлар мобайнида иккинчи ўғил Султон Али Мирзонинг қўли баланд келди. Оқибатда, Бойсунқур Мирзонинг тарафдорлари таъқиб остига олиниб, улардан ўч олиш хавфи кучайди. Хожа Абулмакорим юзага келган қалтис вазиятдан қутилиш мақсадида Самарқанддан чиқиб кетишга мажбур бўлди. У бир амаллаб Ўратепанага етиб келди. Бу ҳақда Бобур Мирзонинг ўзи шундай ёзади:

“Охир ушбу тараддуд ва тафриқа била Ўратепанинг жануб тарафидаги яйлоқларга бордук. Неча кун ул навоҳида ўз ишимизга ҳайрон, борур турар жойимизни билмай саргардон ўткарилди. Бир кун ушбу ерда эканда Хожа Абулмакоримким, бизнингдек жалойи ватан бўлиб саргардон эди, мени кўргали келди. Борур турар еримиздин ва қилур-қилмас ишимиздин истиғлом ва истифсор қилиб, мутаассир бўлиб, бизнинг ҳолимизга риққат қилиб, фотиҳа ўқиб борди. Манга ҳам бисёр таъсир қилди, риққат қилдим. Ушбу кун кеч намози дигар даранинг аёғидин бир отлиқ пайдо бўлди, бу худ Али Дўст тағойининг навқари экандур. Йўлчуқ отлиқ. Бу мазмун била йиборибтурким, агарчи мандин азим гуноҳлар содир бўлди, вале умидим борким, иноят қилиб, гуноҳимни бағишлаб, беришга

¹Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор. Табаррук рисоалар... – Б.278-280.

*мутаважжиҳ бўлсалар, Марғинонни топшириб, бир нав қуллуқ ва хизматкорлик қилгаймен, гуноҳим ариб хижобим рафо бўлгай”.*¹

Мирзо Бобурнинг саргардонлик вақтида Хожа Абулмакорим унинг ёнига келиб, кейинги ҳаётидаги кескин бурилишларга оқ фотиҳа тилаган. Абулмакоримнинг маънавий мадади ва шахсий иштироки билан Бобур хузурига шу куни кечга яқин Марғинон ҳокими Али Дўстан чопар келиб, шаҳарни унга топширилажаги тўғрисидаги хабарни етказди. Афтидан, бу вазиятда марғинонликларнинг фахри ҳисобланган Хожа Абулмакоримни Бобур Мирзога қўшилганлиги катта рол ўйнаган кўринади. Чунки, шу вақтга қадар Бобур Мирзо Фарғонадаги ҳамма шаҳарлардан ажралиб бўлган ва ҳукмдорлик имкониятидан умидини мутлақо узган эди. Фақатгина, Абулмакоримнинг пайдо бўлиши билан унда тахт учун кураш шашти янада кучайган кўринади.

Хожа Абулмакорим Бобурни Марғинонга юбориб, ўзи Самарқандга қайтади. Шайбонийхон қўшинлари томонидан Самарқанд олингач, Бобур Мирзони Самарқандга келишга чорлайди. Бу ҳақда Муҳаммад Солиҳнинг “Шайбонийнома” достонида ҳам маълумотлар келтирилган:

*“Жон вафо оз киши бирла Хосил,
Шаҳр ичинда турубтур гофил.
Кел фалон кеча, фалон кўча сори,
Ким санинг сори келур халқнинг бори...”*²

Мазкур чақирувдан кейин Бобур Мирзо Самарқандга етиб келгач, Хожа Абулмакорим шаҳардан чиқиб унга қўшилади. Бу тўғрида “Бобурнома” да ҳам маълумотлар учрайди: “Бир-икки кундин сўнг Асфидак қўргонидин Васманд қўргонига келилди. Бовужудким, бир қатла Самарқанд навоҳисига бориб, тўйдириб келиб эдук, яна тангрига таваккул қилиб, ушал ҳаёл била Васмандин намози пешиндин сўнг Самарқанд устига илгадук. Хожа Абулмакорим ҳам ман била ҳамроҳ эди”³.

Бу ҳақда Ҳерман Вамбери шундай ёзади: “...ўз сулоласи манфаатига содиқ Бобур бу даврда ўзининг бир неча садоқатли тарафдорлари билан Зарафшоннинг юқори жойларида қўшин тўпламоқда ва Хожа Абулмакорим ҳам унинг ёнида эди. 906 (1500) йилнинг куз фасли қоронгу бир кечада хўқандликлар (фарғоналиклар) Самарқанд дарвозасига яқинлашуви билан халқ уларга қўл узатди. Шайбоний Самарқандни қанчалик осон олган бўлса, шунча енгил бой берди”.⁴

Тарихдан маълумки, Мирзо Бобур иккинчи бор Самарқандни олгандан сўнг ҳукмдорлиги олти ойдан ошмади. Шайбонийхон томонидан шу вақт ичида шаҳарни тинмай қамал қилиниши туфайли уни ташлаб чиқишга мажбур бўлади. Мирзо Бобур ўзи билан бирга Хожа Абулмакоримни ҳам олиб кетган кўринади. Чунки, Бобур Мирзо Тошкент ҳокими бўлмиш тоғаси

¹ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома... – Б. 67.

² Муҳаммад Солиҳ. Шайбонийнома... – Б. 87.

³ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома... – Б. 79.

⁴ Ҳерман Вамбери. Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи... – Б. 80.

Маҳмудхоннинг олдида эканлигида Абулмакорим ҳам бирга эди. Маҳмудхон ҳам Хожа Абулмакоримга нисбатан юксак ҳурмат билан қараганлиги сабабли ўз сўзларини шу зот орқали етказмоқчи бўлди. Бу ҳақда унинг ўзи шундай ёзади: *“Хожа Абулмакоримнинг тавассути билан бу сўзни орага солдимким, Шайбонийхондек ганим пайдо бўлибтур, мунинг зарари туркка ва мўғулга мусовидир. Мунинг фикрини ҳалолиқтаким, улус яхши босмайдур ва улгаймайдур вожибдур. Нечукки дебетурлар:*

*Имрўз бикунш чу метавон кушт,
Оташ чу баланд шуд жаҳон сўхт.
Магзор ки зих кунад камонро,
Душман чу ба тийр метавон дўхт*

*Мазмуни: Агар кучинг етса оловни шу он ўчир, акс ҳолда у жаҳонни куйдиради. Душманни ўқ билан уришга қодир экансан, уни камон керишига имкон берма”.*¹

“Бобурнома” да кейинги воқеалар саҳнасида Хожа Абулмакоримнинг номи тилга олинмай қўйди. Хожа Абулмакоримнинг ҳаёти тўғрисида доир воқеалар тафсилоти XVI иккинчи ярмида туғилиб XVII асрнинг биринчи ярми охирларида вафот этган Муҳаммадёр ибн Араб Қатаған қаламига мансуб “Мусаххир ал-билод” (Мамлакатларни эгалланиши) асарида тилга олинади. Мазкур маълумотлар Хожа Абулмакоримнинг тақдиридан бизни воқиф қилибгина қолмай, унинг ҳаётининг сўнги йилларида юз берган воқеалар аслида қандай юз берганлиги тўғрисидаги шу кунга қадар мавжуд бўлган тахминларга ойдинлик ҳам киритади. Масалан, “Мусаххир ал-билод” га кўра Шайбонийхон Самарқандни эгаллаган кезларида Кешга кетиб қолган Хожа Абулмакоримни ҳузурига чорлаб унга илтифотлар кўрсатади:

“Жаноби ҳидоят маоб, шайхул исломи аъзам хожа Абулмакорим бу ҳумоюн фатхдан олдин Кеш вилоятига кетган эди. Муҳаммадхон Шайбоний бундан хабар топгач, июлятга тўла мактуб битиб, хожанинг Самарқандга қайтиб келишини тилади. Хожа Абулмакорим хурсанд ва хушҳол бўлиб, хонлик ҳузурини топиш сари йўлга тушди. Жаноби хожа Мунир эса ўгли билан Дизак вилоятида сокин турганди ва у ҳам хон сўровига биноан хизмат томон ошиқди. Келиб, хондан иззат-икромлар кўрди...

*Аъло ҳазрат хон шайхулислом хожа Абулмакоримни ҳамиша ўз шариф суҳбати ва ҳумоюн ўтиришларида мусоҳибу улфат бўлишга буюриб, сафарлар чоги ўтириш-туришда ўзининг шоҳлик узангиси хизматида юришни топширди. Валийлик даражали жаноб хожани Бухоро улугларига қўшиб, ул шаҳарга қайтишга рухсат берди”*².

Муҳаммадёр ибн Араб Қатаған “Мусаххир ал-билод” асарида Хожа Абулмакоримни Бобур Мирзога Самарқандни забт этишида берган кўмаклари

¹ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома... – Б. 90-б.

² Муҳаммадёр ибн Араб Қатаған. Мусаххир ал-билод. Форс тилидан таржима, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифлари Исмоил Бекжонов, Дилором Сангилова. Т.: Янги аср авлоди, 2009. – Б. 72-74.

ва уларни Самарқандни бой бериб дарбадарликда юрган ҳолатларини ҳам ҳикоя қилади:

“Шунингдек, яна бир тадбир ҳам ўша кезде амалга ошди - султонлар, амирлар, зафар паноҳ сипоҳ баҳодирлари учун Самарқанд халқи устига жуда кўп миқдордаги “моли омоний” (омонлик моли) солиги солинди. Бундан худо ҳимоясидаги Самарқанд шаҳри аҳолисининг руҳоний табақаси, аслзода-ю оддий ҳунарманд ва ишчилари норози бўлиб, Муҳаммадхон Шайбонийдан кўнгиллари қолди ва ранжиганча ана шу озурда ҳоллик натижа-сида Бобур Мирзо томон майл билдириб, белларига унинг давлати хайрихоҳлиги камарини боғладилар. Одам юбориб, юракларидаги яширин истакни маълум қилдилар ва Бобур Мирзони Самарқандни олиш учун чақирдилар...

Бобур Мирзо шу зайл ҳеч кимга биддирмасдан яна икки-уч мартаба қалъа ёнига келиб-кетади. Ахийри, ул олий зотли шаҳзода тамоми журъат билан мазкур хатарли иш сари киришиб, Ёз яйлоқдан Сафидак калъаси сари юриб, у ердан эса “Оллоҳга суюнинг - таваккал килинг” фармони талабича яратгувчи эгамга таваккал қилганча пешин намози пайти у ердан илгор солади. Ўша кечаси хожа Абулмакорим Муҳаммадхон Шайбонийдан ажралиб, келиб Бобур Мирзога қўшилади ва бироз йўл юрилгач, хожа Абулмакорим хайрихоҳликнинг етук намунасини юзага чиқаради. Вақт ярим тундан оғиб, алламаҳал бўлганда биргаликда Магок кўпригига етишадилар. Шунда улар томонидан Рустами дoston аломатли саксонга яқин довюрракларга шундай буйруқ берилади: сизлар олдинроқ бориб, Ошиқон зори текислигига етасизлар ва ўша ердан ошиқ пеша айёрлар каби ҳеч иккиланмай ва ўйланмай бизларни Самарқанд шаҳрида ичида интизор кўтиб ўтирган бир гуруҳ, тарафдор ва давлатхоҳларга ёрдам бериш учун қалъага нарвон кўйиб, ўзингизни шаҳар ичига ташилайсиз ва Феруза дарвозасини бахту саодат эшиклари каби Бобур Мирзонинг феруз нишон мавкабидаги бошқа камарбасталар юзи сари очасиз...

Бу ҳодисанинг иккинчи куниси Хожа Абулмакорим, Қосимбек қавчин ва Бобур Мирзо ҳузурида колган тайинли кишилардан айримлари маслаҳат қилишиб, шаҳарда бекинишни маъқул топдилар...

907 йил бошида оғриқли дил ва тилка-пора юрак билан Хожа Абулмакорим ҳамда баъзи бир улуглар ва олимларни ёнига солганча ўзининг хос навкарларидан юзга яқини билан Самарқанд дарвозасидан ташқари чиқиб, йўналиш юзини Андижон сари қаратди...”¹

Абу Тоҳирхўжанинг “Самария” китобида: “Мавлоно Абулмакоримнинг мазорлари Тиллақорий жомеъсининг кунботар томонида, ундан икки юз одим чамаси олисроқдадир. Абулмакорим “Муҳтасар ул-виқоя”га шарҳ ёзганлардан бўлиб, Муҳаммад Шайбонийхон(шоҳ) Будоқ Султон ўгли замонида фикҳ илмида замонанинг биринчи олимларидан эди. Шайбонийхон у кишидан бир қийин масала юзасидан фатво сўраганда, у киши жавоб ёзмадилар. Шунинг учун Шайбонийхон тажрибасизликдан, буюриб у кишини арра билан шаҳид эттирди. Дерларки, ўзи ҳам бир неча кундан кейин Марвда шоҳ Исмоил Сафавий билан бўлган урушда қилич дами билан боши кесилиб, шаҳид бўлган” деган маълумотни келтиради². Бироқ Муҳаммадёр ибн Араб Қатаған “Мусаххир ал-билод” асарида Хожа

¹ Муҳаммадёр ибн Араб Қатаған. Мусаххир ал-билод.– Б. 75-80.

² Абу Тоҳирхўжа. Самария. 1991.Т.: Камалак, 1991. – Б. 42.

Абулмакоримнинг ўлими 1403 йили Шайбонийхон билан Мирзо Бобурнинг тоғалари Аҳмадхон ва Маҳмудхонларнинг бирлашган кўшинлари ўртасида Фарғонадаги Архиейн қўрғони ёнида юз берган жангда кейин содир этилганлиги нақл қилинади:

“Муҳаммадхон Шайбоний кўзлари бу фатҳ ва зафар жамолидан яна ҳам равшан тортиб чақмоқ ва елдек учувчи бир косидни ўша ердаги мўғуллар олдига “Султон Махмудхон ва Султон Аҳмадхон ҳумоюн хоқон кўлига асир тушдилар, Муҳаммад Бобур эса кочиб кетди. Агар киёматасар казаб ул хонларнинг ҳаёти хирманини куйдирмасин ва ҳаёт риштасини узмасин деган истакларингиз бўлса, Тошкентни ташлаб чиқиб, ўз ватанингиз Мўғулистонга кетинглар” деган хабар билан юборди. Шу билан бирга чигатой улусининг бошқа султонлари ва мирзоларига ҳам хат битилиб, ким асирдагилар ўтда куймасин деса, хожа Абулмакоримни хибсага олиб, кочиб кетишига йўл қўймасин, дея эълон қилинди. Ул икки олий макон хонни эса икки-уч кун ушлаб туриб, кейин бошлари оққан томонга бораверишлари мумкинлигини айтганча қўйиб юборди. Аммо, хожа Абулмакорим ўша икки-уч кун ичидаги маслаҳат жараёни оралигида қочиб қолишни ганимат билиб, Тошкентдан пиёда борганча ташқари чиқди ва танимасликлари учун шариф юзини теп-текис қилиб кирдирди. Лекин, барибир, қариллик заифлиги ва юрмакка кучи йўқлиги сабабли душман дастидан қутулиб кетишнинг чорасини тополмай, шаҳарга яқин бир жойдаги ерлик аҳолидан бирининг уйига кирди. У меҳру муруватсиз киши эса хожани бир-икки кун уйида сақлаб, шундан сўнг Шайбонийхон тарафдорларига хабар берди. Ул одамлар хожа Абулмакоримни ушлаб, жаҳон олувчи подшоҳ ҳузурига олиб бордилар. Муроди Хосил хоқоннинг кўзи олижаноб хожага тушгач “соқолингни нима қилдинг?” деб сўради. Хожа бу савол жавобида ушбу байтни ўқиди:

*Чарогеро, ки Эзид бар фурўзад,
Хар он кас пуф кунад ришиш бисўзад.*

(Мазмуни: Худо ёққан чироқни ким ўчирмоқчи булса соқоли куюди).

Лекин хожанинг бу нозиктабълик ва хушомадгўйлик билан айтган лутфидан фойда чиқмади шу заҳотийёқ сиёсат қаҳрамони мазкур хожани охира оламига жўнатди”¹.

Ушбу маълумотлардан кўринмоқдаки, Самарқандда юз берган воқеалар туфайли Шайбонийхонда хожа Абулмакоримга нисбатан кечириб бўлмас адоватни юзага келтирган эди. Шу сабабдан Шайбонийхон Хожа Абулмакоримни қўлга олган заҳоти уни ҳеч ўйлаб ўтирмай қатл этишга узил-кесил ҳукм чиқарган ва бу воқеа 1510 йилда эмас, балки ундан анча олдин, яъни 1503 йида содир бўлган.

Хожа Абулмакорим ўлимидан сўнг Бурҳониддин Марғиноний авлодлари тақдири ва уларнинг шайхул исломлик вазифасида олиб борган фаолиятлари борасида ёзма манбаларда маълумотлар учрамайди. Бизнингча, Мовароуннаҳрда Соҳибқирон Амир Темур томонидан асос солинган

¹ Муҳаммадёр ибн Араб Қатаған. Мусаххир ал-билод.– Б. 90-91.

темурийлар давлатининг инқирозга юз тутиши, уларга садоқат билан хизмат қилган Бурҳониддин Марғиноний хонадони вакилларини ҳам пароканда бўлиб кетишига олиб келган кўринади.

БУРҲОНИДДИН МАРҒИНОНИЙ ДАВРИДА МОВАРОУННАХРДАГИ ИЖТИМОМИЙ–СИЁСИЙ АҲВОЛ

Бурҳониддин Марғиноний яшаб ўтган XII аср Мовароуннахр халқлари тарихида илм-фан ва маданият гуркираб яшнаган давр сифатида катта аҳамият касб этади. Айнан ана шу даврда дунё илм-фанининг ривожига улкан ҳисса қўшган алломаларнинг аксарияти Турон заминнинг фарзандлари эди. Чунончи, пайғамбаримиз Муҳаммад Мустафо (с.а.в.) ҳадисларида ҳам ушбу сўзларга далил топишимиз мумкин. Хусусан, муборак ҳадисларнинг бирида, “Ажам мулкидан шундай олим-умматларим етишиб чиқадики, илм агар Хулкар юлдузида бўлса ҳам олиб тушгайлар” – дейилади. Бурҳониддин Марғиноний ҳам ана шундай ўткир зеҳли ва чуқур билимли умматлардан эди.

XII асрда Мовароуннахрнинг турли ҳудудлари Қорахонийлар, Салжуқийлар ва Ҳоразмшоҳлар томонидан идора қилиниб, Фарғона водийси тўлиқ Қорахонийлар қўл остида бўлган. Бурҳониддин Марғиноний даврини ёритишда, аввало шу сулола тарихи ва унинг ижтимоий-сиёсий аҳволини ўрганиш лозим бўлади.

Қорахонийлар хонлиги – Ўрхун дарё водийсидан ғарбга кўчган уйғур, яғмо қабиласи таркибидан қурилган машхур хонлик бўлиб, IX – асрнинг ўрталаридан XIII – асрнинг бошларигача жами уч асрдан кўпроқ вақт ҳукм сурган. Қашқар (Қашғар, Қошғар) ва Баласоғунни марказ қилган ҳолда шарқий Оксудан ғарбда Амударё ва Сирдарёгача, шимолда Олтой тоғларидан, жанубда Қорақурум тоғларигача бўлган кенг ҳудудларни бошқарган.

Илмий адабиётларда мазкур сулола номи турлича атаб келинган. Масалан, “Қорахонийлар сулоласи”, “Илекхон (Иликхон) сулоласи”, “Қоғон сулоласи”, “Хоқония сулоласи”, “Афросийёб сулоласи”, “Табғочхон сулоласи” шулар жумласидандир. Сулоланинг “Қорахонийлар сулоласи” деб аталашида сулола ҳукмдорларини “Қорахон”, “Қора хоқон”, “Арслон Қора хоқон”, “Табғач Буғра Қорахон” деган номлари билан аталганлиги сабаб бўлганлиги эҳтимолдан холи эмас. Бу ҳақда Манчестер университетининг профессори К.Э. Босворт куйидагича фикр билдиради:

“Бу сулоланинг номини Қорахонийлар деб Европа шарқшунослари аташган. Бунга сабаб — уларнинг унвонларида қора “қудратли” деган маънони ҳам билдиради. Шунингдек, уларни Иликхонлар (аниқроғи — илиг) деб ҳам аташган. Фирдавсийнинг “Шоҳнома”сида тилга олинган афсонавий Турон ҳукмдори Афросийёб билан боғлиқликни таъкидлаш учун Қорахонийлар ўз сулоласини ол-и-Афросийёб (“Афросийёб хонадони”) деб ҳам атаганлар. Тарихнинг биз учун энг мўътабар билимдони О.Прицакнинг фикрига кўра, Қорахонийлар сулоласи зот жиҳатидан даштларнинг илк тарихида катта аҳамият касб этган туркий халқларнинг Қарлуқ ҳукмдор

тоифаларига бориб тақалади; Қорахонийлар келиб чиқишининг бундай талқини узил-кесил исбот қилингани йўқ, лекин эҳтимолдан узоқ эмас”¹.

Айрим тадқиқотчиларнинг фикрига кўра, Қорахонийларни “Иликхон сулоласи” деб аталиши мусулмон тарихчиларидан Абу Наср Муҳаммад ибн Абдужаббор Утбийнинг (тахм. 961–1022) “Тарихи Яминий” номли асари билан боғлиқдир. Машхур тарихчи О.Прицакнинг таъкидлашича, бу Утбийнинг хато холда Мовароуннаҳр ҳукмдори Арслон Илик Наср ибн Али билан унинг катта иниси Арслон Қорахон Абу Наср Аҳмад ибн Алини бир одам деб адашганлигидандир. Яъни, уларнинг Илик ва Хон сингари ҳукмдорлик даражаларини ўхшаш бўлмаган номларини қўшиб Иликхон деб қараганлигидан бўлган².

Маҳмуд Қошғарий мазкур сулола вакиллари “Қорхон” ёки “Қорахон” унвони билан аташлари борасида шундай дейди: “Қара – ҳар бир қора нарса. Хоқония шоҳлари қара деб аталади. Боғра қара хақан дейилгани каби”³. Шу ўринда шарқшунос олим О. Ғофуровнинг қора сўзи тўғрисидаги фикрларига эътиборимизни қаратсак:

“Туркий тиллардан озми-кўпми хабардор бўлган ҳар қандай одам бу исмнинг маъносини осонлик билан топа олади. Қора сўзи қора рангни билдириши ўз-ўзидан аён. Дарҳақиқат, Қора денгиз, масалан бу Қора денгиз ёки Каратенгиздир. Қорақум эса қора рангли қумни билдиради. Қора сўз кўпинча шахс исмларида учрайди: Қорахон – X асрда Сомонийлар давлатини босиб олган Қорахонийлар сулоласининг асосчиси, Қора арслон – Кичик Осиёдаги салжуқий ҳукмдорлардан бири. Қораюсуф – Эроннинг ғарбида XIV асрда ҳукмронлик қилган. Агар Қорамирза исмли Карамзинлар фамилиясининг асли-наслини, Тожикистондаги Қоратегинни, “Тоҳир ва Зухра”даги Қоработир исмли саркардани эсга олсак, ажобтовур узун рўйхат юзага келиши мумкин. Инсонга тегиштириб айтилган қора сўзи аксар камситув оҳангини касб этади, масалан, “қорасуяк” – “оддий халқ”, “фуқаро”, қорабош – “қул”, қораноз – “юзи қора”. Борди-ю дейлик Қорахон ва Қоработир фақат лақаблар бўлса, айнан олий турк зодагонлари орасида “қора” маъноси билан келувчи лақаблар кенг тарқалганлиги анча галати кўринади, албатта.

“Қора” номини у билдирган буюмларнинг хоссалари билан таққослаганда кескин тафовутлар борлиги маълум бўлади. Энг ёруғ юлдузлардан бири Юпитер сайёрасининг қадимги туркча номи Каракуш, яъни қорақушдир.

Каракуш деб турклар бургутни айтишади. Афтидан, бургут қора патига қараб шундай аталган-у кейинчалик бошқа сифатлари билан Юпитерга нисбат берилган. Бу, албатта, қушнинг патлари ранги эмас, балки улугворлиги, кучлилиги тимсоли бўлиши табиий. “Кучли” маъноси карайел – “қора шамол”, “бўрон” да ҳам асосий роль ўйнаган. Шунинг учун ҳам Қорахонни – “қора тусли подшо” деб эмас, балки, “кучли, қудратли хон” деб тушуниш мақсадга мувофиқдир. Шунга ўхшаш

¹ Босворт К.Э. Мусулмон сулолари. Таржимонлар: Озод Шарафуддинов, Асрор Самад. Т.: Фан, 2007. – Б. 137-138.

² Вей Лян Тау. Қорахонийлар тарихидан баён. Қашқар. Қашқар уйғур нашриёти, 2000. – Б.80.

³ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. II том...– Б. 240.

Қора арслон – “қудратли арслон”, Қораюсуф – “кучли Юсуф”, Қора ботир – “қудратли ботир”, Қорамирза – “улуғ мирза” маъноларини англатади”¹.

Ҳозирги кунга қадар сақланиб қолган археологик ёдгорликларни айрим ҳолларда афсонавий Қорахон ёхуд Қорашоҳ исмили подшоҳлар номи билан боғланиши ҳам ўз навбатида қатор саволларни келтириб чиқармоқда. Масалан, Фарғона вилояти Ўзбекистон тумани Овчи қишлоғидаги Мўйи муборак археологик-меъморий ёдгорлигини афсонавий Қорахон номи билан боғлаб келганлар. Нақд қилишларича, қадим замонларда, ҳозирги Мўйи муборак ёдгорлиги ўрнида Қорахон исмили подшонинг қасри жойлашган эди. Кунлардан бир кун подшо ўз одатига кўра, шикорга бориб қайтаётганда, унинг барча мулозимлари қасрдан ташқарига чиқиб дағ-дағ қалтирашарди. Подшо бунинг сабабини сўраганда, мулозимлар ичкарида, унинг тахти устида икки бошли, ажрасимон илон кулча бўлиб ётганлигини айтишибди. Подшо ичкарига кирса, ҳақиқатан ҳам тахтда шундай илон ётган экан. Бу илоннинг ранги қоп-қора бўлишига қарамай, унинг холдор нуқталари ҳам кўриниб турар эмиш. Ҳаттоки, унинг ёллари ҳам бор экан. Қорахон полшоҳ бу ғайриоддий илонни тахт устида бежиз ётмаганлигини тушуниб, “Оллоҳнинг иродаси шу”, деганича, бу ерларни бутунлай ташлаб кетган экан”².

Афтидан Қорахонийлар ҳукмронлиги аждодларимиз хотирасида чуқур из қолдирган кўринади. Натижада қадимги ёдгорликларда Қорахон исмили ҳукмдорлар билан боғлиқ афсона ва ривоятлар пайдо бўлганлиги эҳтимолдан холи эмас. Чунончи бу ҳолат халқ оғзаки ижодида жумладан дostonларда ўз ифодасини топган бўлиб, уларда Қорахон номи подшоҳларга нисбатан қўлланилган. Масалан, “Тоҳир ва Зухра” дostonини олайлик: “*Ўтган замонда, элу юрти омонда, анави кўринган тоғларнинг ортида, Самарқанднинг сиртида, Ўзжан юртида Қорахон ва Сарихон деганлар ўтди*”³.

О.Прицакнинг Қорахонийлар тарихи юзасидан олиб борган изланишлари натижасида маълум бўлдики⁴, арслон қарлуқ ва чигил⁵

¹Ғафуров О. Асма ул-хусна ёхуд табаррук исмлар. II қисм. Т., 1998. – Б.61.

² Абдулаҳатов Н, Ҳошимов Б. Мўйи муборак. Ф.: Фарғона. 2000. – Б. 81.

³ Тоҳир ва Зухра. Ўзбек халқ ижоди. Дostonлар. Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979. – Б. 7.

⁴ Бу ҳақда қаранг: Pritsak O. Die Karachaniden. – Der Islam. Bd. 31/1. Berlin, 1953.

⁵ Маҳмуд Қошғарий чигил қабиласи хусусида қуйидаги маълумотни келтиради Чигил – уч хил туркий қабиалар номи.1) Барсаған қуйисидаги Куяс шаҳарчасида яшовчи кўчманчилар. 2) Тироз яқинидаги шаҳарчада яшовчилар ҳам чигил деб аталадилар. Шундай аташ асослидир. Чунки Зулқарнайн арулар шаҳрига етганда қаттиқ ёмғир ёғиб, ерлар лой, ботқоқ бўлиб кетган ва Искандар юролмайд кийналган. У хафа бўлиб, форсича “ин чигил аст” бу қандай лой, бундай қутилаолмаймиз деб ғазабланган. Сўнг у ерда бино қуришга буюрди, сўнг бу кунларда чигил деб аталувчи кўрғон бино қилинди. У ерда яшовчи туркий қабиалар ҳам шу ном билан (чигилий) деб аталадилар. Шундан сўнг бу ном ҳар ёққа тарқалди. Ўғузлар шаҳри у ерга ёпишган эди ва улар чигиллар билан ҳар вақт уришар эдилар, ҳатто ораларида хусумат бутунгача ҳам сақланиб келмоқда. Ўғузлар чигиллардек кийиниб, уларнинг урф-одатларини қилувчи туркларни ҳам чигил деб атайдилар, яъни улар Жайхундан юқори Чингача бўлган ерларда яшовчи туркий қабиаларнинг ҳаммасини ҳам чигил деб атайдилар, бу хатодир.3) Қашқарда бир қанча қишлоқларда яшовчи туркий қабиалар ҳам чигил деб аталади. Булар ҳам

қабиласининг тотеми (шу қабилаларда илоҳий ҳисобланган ҳайвон) бўлса, буғро (қўш ўрқачли туя) яғмо қабиласининг тотеми эди. Мазкур тотемлар ислом дини қабул қилинган юқоридаги қабилалар учун фахрий (олий) унвон бўлиб қолди. Шунинг учун ҳар қайси қабила аслида бир аждодий негизга эга бўлишига қарамасдан ўз ҳуқумдорлигини икки улуғ ном билан аташни қабул қилган.

Мазкур сулола тарихини юзасидан изланишлар олиб борган борган баъзи бир тадқиқочилар Қорахонийлар сулоласининг тарихини тўрт даврга бўлиб чиққанлар:

Биринчи давр – сулоланинг шаклланиш даври (милодий 840-960 йиллар);

Иккинчи давр – сулоланинг сиёсий жиҳатдан ривожланиш даври (960-1041 йиллар);

Учинчи давр – сулоланинг иқдисодий ва маданият жиҳатидан гуллаган даври (1041-1130 йиллар);

Тўртинчи давр – сулоланинг сиёсий жиҳатдан таназзулга юз тутиш даври (1130-1141-1212 йиллар)¹.

Маълумотларга кўра, Қорахонийлар давлати ички тузилишига кўра унча мустаҳкам бўлмаган қабилавий иттифоқдан иборат бўлган. Бу ҳақда К.Э. Босворт шундай ёзади: *“Бинобарин, уларнинг таркибидаги қарлуқлар асосан, кўчманчи ҳаёт тарзини давом эттирар эдилар. Ҳукмрон уруғ ҳаддан ташқари парчаланиб кетган эди, чунки Қорахонийлар бошқа олтой халқларида ҳам кенг тарқалган тартибга амал қилиб давлат ишларини юритар эдилар. Бу тартибга кўра хоқон билан бир қаторда у билан бирга ҳукмронлик қилувчи шерик хоқон, улардан кейин эса “қуйи хоқонлар” бўларди. Уруғ аъзолари доимий равишда мансаб зиналаридан юқorigа кўтарилиб турганлари ва янгидан-янги унвонлар ва номлар олиб тургани учун Қорахонийлар шажараси ҳамда йилномасини аниқлаш гоят қийин ишга айланган. Замбаурнинг айтишича, “мусулмон сулолалари орасида шажараси ноаниқ қолиб келаётган ягона йирик сулола Қорахонийлардир”. Замбаурнинг ўзи тuzган рўйхат ҳам анчагина тахминийдир”².*

Тарихдан маълумки, қайси бир сулола тарихи қанчалик маъхум ва ноаниқликлардан иборат бўлса шу қадар унга бўлган қизиқиш ортиб бораверади. Шу сабабдан ҳам Қорахонийлар сулоласига оид ноаниқликлар XIX асрдаёқ Европа олимларини ўзига жалб этган. Натижада М. Френ А. К. Казембек, В. Г. Тизенгаузен, В. В. Григорьев, Г. В. Вамбери, Б. А. Дорн, В. В. Радлов, Г. Г. Ховорс, С. Лэн-Пул ва бошқа тадқиқотчиларнинг илмий асарларда Қорахонийлар тарихи мавзусига алоҳида эътибор қаратилди³.

XX асрнинг биринчи ярмига келиб В. В. Бартольд, И. Маркварт, Е. Цамбаур, Р. Р. Фасмер, А. Ю. Якубовский, М. Е. Массон асарларида қорахонийлар тарихини имкон қадар кенг ёритиш учун уринишлар бўлган.

бир ердан тарқалгандир.. Бу ҳақда қаранг: Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. I том...– Б. 374.

¹ Вей Лян Тау. Қорахонийлар тарихидан баён...– Б.112.

² Босворт К.Э. Мусулмон сулолари...– Б. 139.

³Қараев О. Из истории Караханидов // Фольклор, литература и история Востока. Материалы III всесоюзной тюркологической конференции. Т., 1984.С.339.

Кейинги даврларда А. Н. Бернштам, А. А. Валитова, О. Прицак, Е. А. Давидович, Б. А. Литвинский, Е. А. Агеева, Г. И. Пацевич, М. Н. Федоров, Д. Ф. Винник, П. Н. Кожемяко, Л. И. Ремпел, Г. А. Пугаченкова, М. А. Бубнова, К. М. Байпаков, А. Кибиров, Т. Н. Сенигова, Б. Д. Кочнев, Н. Н. Неъматов, Г. А. Брикина, Ю. А. Заднепровский, Қ. М. Акишев, О. Г. Большаков, Л. Б. Ерзакович, Ю. Ф. Буряков, В. А. Шишкин, К. Шониёзов, Б. Немцевалар томонидан олиб борилган тадқиқотлар туфайли Қорахонийлар тарихига доир янгидан-янги маълумотларни аниқланишига сабаб бўлди.

Шу ўринда Е. А. Давидович¹, М. Н. Федоров² ҳамда Б.Д. Кочневларнинг³ Қорахонийлар даврида зарб этилган тангаларга доир

¹Бу ҳақда қаранг: Давидович Е.А. Нумизматические материалы для хронологии и генеалогии среднеазиатских Караханидов // Нумизматический сборник. Ч.2. Труды ГИМ. Вып. XXVI. М., 1957; Давидович Е.А. О двух караханидских каганатах // Народы Азии и Африки. М., 1968. № 1; Давидович Е.А. Вопросы хронологии и генеалогии Караханидов второй половины XII в. // Средняя Азия в древности и средневековье (история и культура) М.,1977; Давидович Е.А. О монетах дикканов Илака конца X-начала XI в. // Древность и Средневековье народов Средней Азии. М., 1978;

² Бу ҳақда қаранг: Федоров М.Н., Буряков Ю.Ф. Эпиграфические и нумизматические находки и публикации в Узбекистане в 1965 г. // ЭВ. XIX. Л., 1969; Федоров М.Н., Буряков Ю.Ф. Эпиграфические и нумизматические находки и публикации в Узбекистане в 1966-1968 г. // ЭВ. XXI. Л., 1972; Абдуллаев К., Федоров М.Н. Клад караханидских дирхемов с гродища Канка // ОНУ, 1971, № 10; Федоров М.Н. Об одной группе караханидских монет 388-404 гг.х. – ЭВ, XX. 1971; Федоров М.Н. Политическая история Караханидов в конце X начале XIв. // НЭ, Т. X. М., 1972; Федоров М.Н. Федоров М.Н. Политическая история Караханидов в конце первой и во второй четверти XI в. // НЭ, Т. XI. М., 1974; Ретвеладзе Э.В., Ташходжаев Ш.С., Федоров М.Н. Нумизматические этюды. Афрасиаб. Вып.3. Ташкент, 1974; Федоров М.Н. Междоусобная война 1012-1016 гг. в государстве Караханидов. // Страницы истории и материальной культуры Киргизстана. Фрунзе, 1975; Федоров М.Н. Новые данные к истории Караханидского государственно последней четверти XI в // История и археология Средней Азии. Ашхабад.: Ылим, 1978; Ерназарова Т.С., Кочнев Б.Д., Ртвеладзе Э.В. Федоров М.Н. Нумизматические находки на территории Узбекистана в 1969-1972 гг. // ОНУ. 1978. № 3; Федоров М.Н. Политическая история Караханидов во второй половине XI в. // НЭ, Т. XIII. М., 1980; Федоров М.Н. Очерк истории Восточных Караханидов конца X-начала XIII в. по нумизматическим данным // Киргизия при Караханидах. Фрунзе,1983.

³ Бу ҳақда қаранг: Кочнев Б.Д. К идентификации некоторых ранне караханидских титулов и лакабов // История и археология Средней Азии. Ашхабад.: Ылим, 1978; Кочнев Б.Д. Заметки по средневековой нумизматике Средней Азии. Ч. 2 (Караханиды) // ИМКУ. Вып. 15. Ташкент, 1979; Ишханов С., Кочнев Б.Д. Древнейшие караханидские монета // ИМКУ. Вып. 15. Ташкент, 1979; Кочнев Б.Д. Шаш /Чач/ и Илак при Караханидах. // Древняя и средневековая культура Чача. Ташкент, 1979; Кочнев Б.Д. Заметки по средневековой нумизматике Средней Азии. Ч. 4 // ИМКУ. Вып. 17. Ташкент, 1982; Кочнев Б.Д. Новые Нумизматические данные по истории Караханидов второй половины XII – начала XIII в. // Киргизия при Караханидах. Фрунзе,1983; Кочнев Б.Д. Караханидский чекан Параба (Отрара) // Средневековая городская культура Казахстана и Средней Азии. Алма-Ата, 1983; Кочнев Б.Д. Новые данные по генеалогии и хронологии Караханидов // Фольклор, литература и история Востока. Материалы III всесоюзной тюркологической конференции. Т., 1984; Кочнев Б. Д. Караханидский чекан Науката // ОНУ, 1985, №2;Кочнев Б.Д. Караханидский чекан Кубы // Прошлое Средней Азии. Д.: Дониш, 1987; Кочнев Б.Д. Заметки по средневековой нумизматике Средней Азии, часть 7, (Караханиды) // ИМКУ. Вып. 20. Ташкент, 1986; Кочнев Б.Д. Заметки по средневековой нумизматике Средней Азии, часть 8, (Караханиды) // ИМКУ. Вып. 21. Ташкент, 1987; Кочнев Б.Д.

тадқиқотларини алоҳида таъкидлаб ўтиш зарур. Чунончи уларнинг изланишлари натижасида ҳозирги кунда Қорахонийлар давридаги Мовароуннаҳр халқларининг ижтимоий-иқтисодий ва маданий турмушига оид янгидан-янги қимматли маълумотлар билан танишибгина қолмай, балки Қорахонийлар сулоласи ҳукмдорлари ва уларнинг шажараси бўйича муҳим маълумотлардан ҳам хабардор бўлиш имкониятига эга бўлдик. Афсуски, мазкур тадқиқотимиз мавзувий доирасини ҳисобга олган ҳолда биз юқорида номлари зикр этилган олимларнинг илмий ишларига билвосита мурожаат қила олмаймиз. Чунки бизнинг мақсадимиз ўқувчиларимиз тасаввурини бойитиш учун Бурҳониддин Марғиноний яшаган давр хусусида айрим маълумотларнинггина келтиришдан иборат, холос.

Маълумки Фарғона водийсидаги мавжуд муқаддас зиёратгоҳлар Марказий Осиёдаги ислом дини тарихини ўрганишда ҳам муҳим тадқиқот объекти бўлиб хизмат қилади. Шу боис муқаддас зиёратгоҳлар тўғрисидаги тадқиқотлар ўзбек халқининг анъанавий маданиятининг тарихий асослари, тараққиёт йўллари ҳамда тенденцияларини ойдинлаштириш билан биргаликда ўша халқнинг турмуш тарзини яқиндан ёритишга ҳам кўмак беради¹. Кейинги йилларда тарихшунослик фанида халқларнинг анъанавий маданияти, урф-одатлари ҳамда маросимларини ўрганишга эътибор кучайганлигининг сабаби ҳам шунда. Жумладан, 2002–2007 йилларда Япониянинг “Нара Ипак йўли Тадқиқот Маркази” ва “Тойота” фондининг

Летописи медные «страницы». // ПВ, 07.05.1987; Кочнев Б.Д. «Тогрылхан» и «Тогрыл-тегин». Нумизматические дынные к истории Востоных Караханидов во второй половине XI века. // ЭВ, вып. 24, 1988; Кочнев Б.Д. Заметки по средневековой нумизматике Средней Азии, част 9, (Саманиды, Караханиды, Ануштегиниды). Саманидский чекан Узгенда // ИМКУ. Вып. 22. Ташкент, 1988; Кочнев Б.Д. Монетный чекан Куз-Орду-Баласагуна. Красная речка и Бурана, 1989; Кочнев Б.Д. Вопросы атрибуции раннекараханидских монет. // Восточное историческое источниковедение и специальные исторические дисциплины. М., 1989; Кочнев Б.Д. Торговые связи Вочточного Туркестана и Средней Азии в XI-XII вв. по нумизматическим данным // Формирование и развитие трасс Великого Шелкового пути в Центральной Азии в древности и средневековье. Тезисы докладов международного семинара ЮНЕСКО. Самарканд 1-4 октября 1990 г., Ташкент., 1990; Кочнев Б.Д. Свод надписей на караханидских монетах: антропонимы и титулатура (часть 1) // Восточное историческое источниковедение и специальные исторические дисциплины. Вып. 4. М., 1995; Кочнев Б.Д. Свод надписей на караханидских монетах: антропонимы и титулатура (часть 2) // Восточное историческое источниковедение и специальные исторические дисциплины. Вып. 5. М., 1997; Кочнев Б.Д. К истории Дженда XI-XII вв. // Известия Национальной АН Республики Казахстан. Серия обществ. Наук, № 4 (2003). Алматы, 1995; Кочнев Б.Д. «Рубленные» караханидские фельсы из долины Зерафшана // VII Всероссийская нумизматическая конференция. Тезисы докладов. М., 1999; Кочнев Б.Д. Мавераннахр накануне создания Западного Караханидского каганата (в свете нумизматики) // ИМКУ. Вып. 31. Самарканд, 2000; Кочнев Б.Д. Находки мусульманских монет // Археологические исследования в Узбекистане – 2000 год, Самарканд, 2001; Кочнев Б.Д. Новые находки мусульманских монет // Археологические исследования в Узбекистане – 2001 год, Ташкент, 2002; Кочнев Б.Д. Ванкат – новый Ферганский монетный двор // Археологические исследования в Узбекистане – 2001 год, Ташкент, 2002.

¹Абдулахатов Н.У. Место паломничества в жизни населения Ферганской долины (по материалам святых мест Ферганской вилоята). Автореферат. 2008. С.4

хомийлигида “Марказий Осиёдаги исломий муқаддас жойларни ўрганиш” (Фарғона водийси мисолида) номидаги илмий лойиҳаси бўйича Фарғона водийсида олиб борилган тадқиқотлар фикримизнинг яққол далилидир¹.

Бу ўринда М.Савада (Тойама университети), Ш.Ясуши (Чуо университети), Я.Кавахара (Япония илмий тарикқиёти жамияти) ва Ж.Сугавара (Токио университети) сингари бир гуруҳ япон олимларининг Ўш, Жалалобод (Қирғизистон), Сўғд (Тожикистон) Фарғона, Андижон, Наманган (Ўзбекистон) сингари вилоятлардаги юздан ортиқ муқаддас зиёратгоҳлар ва улар билан боғлиқ мазор ҳужжатларига доир тадқиқотларини кўрсатиш мумкин.

Япониялик тадқиқотчиларнинг мазкур соҳада Фарғона вилоят ўлкашунослик музейи билан олиб борган тадқиқотлари натижасида “Марказий Осиёдаги ислом оид муқаддас жойларни тадқиқ қилиш: Фарғона ва Қашғар” номли Фарғона водийсидаги зиёратгоҳларга доир мақолалар тўплами, ҳамда уч жилдик “Синьцзян ва Фарғонада топилган мазор ҳужжатлари (факсимеле)” нашри чоп этилди².

Таъкидлаб ўтиш жоизки, япон ва хитой олимлари билан айнан зиёратгоҳлар юзасидан ҳамкорликда олиб борган тадқиқотларимиз туфайли биз Қорахонийлар даври маданияти билан яқиндан танишишга муяссар бўлдик. Зеро, Фарғона водийсидаги муқаддас зиёратгоҳларни тадқиқ этиш чоғида уларни айримларининг тарихи бевосита Қашқар билан боғлиқ эканлиги бизни Қашқар вилоятидаги муқаддас мазорларни қийсий ўрганиш зарурлигини тақозо этар эди. Шу сабабдан 2006 йили Тойота фондининг иқтисодий ёрдамида Япониялик бир гуруҳ олимлар билан Хитой Халқ Республикасининг Шингжон Уйғур автоном районининг Қашқар вилоятига халқаро илмий экспедиция ташкил этилди. Айнан шу экспедиция туфайли биз уйғур олимларининг Қорахонийлар тарихига доир тадқиқотлари билан янада яқиндан танишишга муяссар бўлдик. Бундан ташқари Қорахонийлар давлатининг ҳукмдорлари ва ўша даврда яшаб ижод қилган Маҳмуд Қошғарий, Юсуф Хос Ҳожиб номи билан зиёратгоҳларни зиёрат қилиш имкониятига муяссар бўлдик. Шу сабабдан дастлаб ушбу икки улуг алломаларнинг зиёратгоҳлари хусусида мухтасар маълумот бериб ўтсак.

¹ Абдулаҳатов Н. Шоир Фурқат зиёратгоҳи // Фурқат ижоди муаммолари. Қўқон, 2010. – Б.33.

²Бу ҳақда қаранг: “Марказий Осиёдаги ислом оид муқаддас жойларни тадқиқ қилиш: Фарғона ва Қашғар”, Ипак йўлишунослик тадқиқот тўплами, 28 Нара. Нара Ипак йўли кўрғазмасини хотиралаш халқаро алмаштириш фонди. Ипак йўлишунослик тадқиқот маркази, 2007 (япон тилида); Синьцзян ва Фарғонада топилган мазор ҳужжатлари (факсимеле). Тузувчилар: Сугавара Ж, Кавахара Я. Токио чет тиллари университети, Осиё–Африка тил–маданияти тадқиқоти институти. 2006. №1; Синьцзян ва Фарғонада топилган мазор ҳужжатлари (факсимеле). Тузувчилар: Аблиз Ўрхун, Сугавара Ж. Токио чет тиллари университети, Осиё–Африка тил–маданияти тадқиқоти институти. 2007. №2; Синьцзян ва Фарғонада топилган мазор ҳужжатлари (факсимеле) / Тузувчилар: Аширбек Мўминов, Нодирбек Абдулаҳатов, Кавахара Яёи Токио чет тиллари университети, Осиё–Африка тил–маданияти тадқиқот институти. 2007. №3.

Машҳур олим ва шоир Юсуф Хос Ҳожиб мақбараси Қашқар шаҳрида жойлашган. Маълумотларга кўра, Қашқар халқининг бошига турли мусибатлар тушган вақтда юртнинг улуғ уламолари алломанинг қабрига бориб Қуръон сураларини тиловат қилганлар. Шу замида шаҳар аҳли офатлардан халос бўлганлар. Бундан кўринадики. Юсуф Хос Ҳожиб мозори Қашқар шаҳрини бало ва офатлардан сақловчи балогардони ҳисобланган. XIX асрнинг ўрталарида яшаб ўтган Неъматуло Қашқарийнинг баён қилишича, Қашқар ҳокими Зухуриддин Ҳокимбек (1830-1848) 1835 йили Неъматуло Қашқарийни хузурига чорлаб, ўша вақтда Қашқар шаҳрига келаётган фалокатни даф қилишда ёрдам беришини илтимос қилади. Ўз даврининг машҳур диний уламиси бўлган шайх Неъматулло ўн бир кун давомида илмлар подшоҳи саналмиш ҳазрат Юсуф Хос Ҳожибнинг мозорида Қуръон ўқиб, Аллоҳдан шаҳарни фалокатдан асрашини сўраб, илтижолар қилади. Буни қарангки, унинг дуолари ижобат бўлиб, Қашқар шаҳри навбатдаги мудҳиш воқеалар гирдобига тушиб қолишдан омон қолади.

Маълумотларга кўра ўша даврда Юсуф Хос Ҳожиб зиёратгоҳнинг эшигига Қуръони каримдан « Қул ҳал яставиллазина яъламуна валлазина ла яъламун» яъни “Билганлар билан билмаганлар ҳар тўғрида тенг келолмайдилар” деган ҳикматли сўзлар ёзилган экан. Афсуски, алломанинг муҳташам зиёратгоҳи 1972 йили замона зайли билан бузиб юборилган ва фақатгина унинг пойдеворигина сақланиб қолган эди. 1985 йили ҳукумат қарори билан мақбара яна қайта тикланди. Ҳозирги кунга келиб Юсуф Хос Ҳожиб зиёратгоҳи мажмуаси масжид, хотира минораси, музей ва мақбара сингари ёдгорликлардан иборат бўлиб мақбара деворлариги буюк шоирнинг мангуликка дахлдор “Қутадғу билик” асаридаги пурмаъно ҳикматли шеърини мисралари туширилган. Маҳаллий аҳоли Юсуф Хос Ҳожиб мазорини асрлар давомида эъзозлаб келганлар. Шу сабабдан халқ орасида унинг номи мангу яшаши тўғрисида ривоятлар битилган. Бинобарин, ушбу ривоятлар айни ҳақиқатдир. Зеро, Юсуф Хос Ҳожиб айтганидек:

“Киши мангу эмас, унинг номи мангудир, одамдан унинг номи мангу ёдгорлик бўлиб қолади,

Ўзинг мангу эмассан, отинг мангудир, отинг мангу бўлдим, ўзинг мангудирсан”.

Қашқар вилоятининг Кўҳнашаҳар ноҳиясида илм талаб аҳлининг яна бир севимли зиёратгоҳи жойлашган. Ушбу Ҳазрат Мавлоним зиёратгоҳи XI асрнинг машҳур олими, “Девону луғотит турк” асарининг муаллифи тилшунос Маҳмуд Қашқарий (Қошғарий) билан боғлиқ бўлиб, маҳаллий аҳоли орасида «Ҳазрат Мавлоним» ва “Илмга худадгар пирим”, яъни “Илм талабларни қўлловчи пирим” номи билан машҳурдир. Ушбу зиёратгоҳ Кўҳнашаҳар ноҳиясининг Ўпол қишлоғи Озиғ маҳалласида жойлашган.

Маълумотларга кўра, ҳар йили Қашқар мадрасаларини битирувчи толиб илмларга бағишланган маросим ҳам айнан шу зиёратгоҳда ўтказилган. Ҳар бир илм истаган кишини бу мазорни зиёрат қилиши ўша вақтларда “ҳам фарз, ҳам қарз” саналган. Наврўз байрами кунлари фарзандини илмли бўлишини орзу қилган ҳар бир ота-она Маҳмуд Қашқарий мазорига фарзанди билан зиёратга

келган. Бу ердаги Наврўз булоққа тол навдаларини ташлаб ўз тилак ва ниятларини айтганлар. Ҳозирда ҳам бу анъана давом этиб келмоқда¹.

Мазкур бобда ушбу экспедиция чоғида тўпланган Қорахонийлар тарихига доир маълумотларни ҳам ўқувчиларимиз эътиборига ҳавола этишни лозим топдик.

Қорахонийлар сулоласининг шаклланиш даврига оид маълумотлар назар ташлар эканмиз уларда сулоланинг биринчи ҳукмдори Билга Кул Қодирхон (Қадирхан)² эканлиги тўғрисидаги маълумотларга дуч келамиз. Бу ҳақда уйғур олими Нурулло Мўмин Йулғун қуйидагиларни келтиради:

“Билга Кул Қодирхон яғмо қабиласининг сардори. Бу қабилла Ўрхун уйғур хонлиги даврида бағоят катта рол ўйнаган. 840-йили хонлик емирилгандан кейин Понтегин бошчилигидаги ғарбга кўчган 15 қабилла таркибида Сир ва Талас дарёси водийларини асос қилган қарлуқлар³ ҳудудига кўчиб кўчиб келган. У ўзининг юксак жанговар маҳорати билан қарлуқ хонлигига таъсир кўрсатиб, бир қатор ҳуқуқ ва имтиёзларга эришган эди.

Милодий 870 – йили яғмо қабиласи ҳам куч-қудратга эришиб қарлуқ хонлигининг энг яқин иттифоқчисига айланган ҳолда ғарбдаги Сомонийлар (875 – 999) подшоҳлигига қарши кўп жанговар ҳаракатлар олиб борган. Яна Тангри тоғнинг жанубидаги Оқсу, Қашқар ҳудуди ва Помир тоғлари атрофига ичкарилаб кирган. Натижада қарлуқ хонлиги бора – бора заифлашиб, унинг ўрнига яғмо қабиласи эгаллай бошлаган. Милодий 878-йили яғмо қабиласининг сардори Билга Кул Қодирхон Баласоғун шаҳрини ишғол қилиб, қарлуқ хонлиги бевосита ўз назоратига олган. Шунингдек катта ўғли Бозир тегинга⁴ “Арслонхон” деган номни бериб, Баласоғун шаҳрини бошқаришга, кичик ўғли Ўғулчоқ тегинга “Буғраҳон” деган номни бериб, Талас шаҳрини бошқаришга қўйган. Бунинг билан Қорахонийлар хонлигининг асоси

¹ Бу ҳақда қаранг: Мутъий И., Усмонов М. Маҳмуд Қошғарийнинг ватани, ҳаёти ва мозори тўғрисида // Ўзбек тили ва адабиёти. Т., 1990. № 3; Муҳаммад Эмин Қурбони. Қашқардаги ёдгорликлардан термалар. Қашқар – уйғур нашриёти, 1990; Одил Муҳаммад Турон. Қашқардаги қадимги излар. Урумчи.: Шинжонг халқ нашриёти, 2001. Роҳила Довуд. Уйғур мозорлари. Урумчи.: Шинжонг халқ нашриёти, 2001; Дилнур Абдурасул. Маҳму Қашқарий ва унинг қабри. Қашқар-уйғур нашриёти, 2005.

² Маҳмуд Қошғарий Қадир номи ҳақида шундай ёзади: “Қадир – кучли шоҳ. Хоқонияликлар хонини Қадирхан дейиши ҳам шундандир. Сўзнинг бу маъносида арабчага ўхшашлик бор: чунки қодир арб тилида кучли, ҳар ишни қила олувчи демақдир”. Бу ҳақда қаранг: Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. I том...– Б. 344.

³ Маҳмуд Қошғарий қарлуқлар тўғрисида шундай ёзади: “Қарлуқ – турклардан бир гуруҳи. Улар кўчманчи бўлиб, ўғузлардан бошқа, улар ҳам туркмандир”. Бу ҳақда қаранг: Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. I том...– Б. 439.

⁴ Маҳмуд Қошғарий тегин сўзи тўғрисида шундай ёзади: “Тегин – аслида бу сўз кул демақдир. Кумаштегин – кумушдай тоза рангли кул демақдир. Алптегин – баҳодир кул. Қутлуғ тегин – муборак кул. Сўнг бу сўзни Хоқония болаларигагина хослаб атадилар. Кейин бу сўз бирорта йиртқич қуш номи билан жуфт ҳолда ишлатиладиган бўлди. Чағри тегин – ҳужумда лочин кул. Куч тегин – кучли, қувватли кул. Сўнг бу исм Афрасиёб болаларига ҳам қўлланила бошлади. Афрасиёбнинг болалари бирор иш, воқеа, хабарни айтганда ёки ёзганда отларига ҳурмат юзасидан ўзларини камситиб, “қулингиз фалон қилди”, деб “қулингиз” ўрнида “тегин” сўзини иштар эдилар. Сўнг бу сўз уларга от бўлиб қолди. Бошқа қуллардан ажратиш учун бу сўзни ёнига яна бир нарса қўшиб ишлатилади”. Бу ҳақда қаранг: Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. I том...– Б. 391.

расмий ҳолда тикланиб, Балосогун шаҳри хонликнинг пойтахти қилинган. Кўп ўтмай Билга Кул Қодирхон вафот этган”¹.

“Шинжон ерлик тарихи” китобида бу ҳақда қуйидаги маълумотлар берилган: “Қорахонийлар хонлиги хоқонлиги икки қисмга бўлинган эди. Хоннинг катта ўғли билан кичик ўғли ҳукм сурди. Каттаси катта хоқон бўлиб, Арслонхон (Шерхон) деб аталди. У хонликнинг энг олий ҳукмдори бўлиб, Болосогунда турди. Кичик ўринбосар хоқон бўлиб Буғраҳон деб аталди. У дастлаб Таласда турди. Кейин Қашқарга кўчиб келди. Юқоридаги икки нафар олий ҳукмдордан бошқа яна бошлиқлардан тўрта бор эди. Улар Иликхон, Буғро Илик, Арслон тегин, Буғро тегин деб аталади. Хонликнинг бош вазирлари Угор (Йуга) тегин, Сонгун, Иночбек деб аталган. Ундан бошқа марказнинг амал тизимида яна вазир, сонгун, ўрдабеги, бош мирзо, оғачи (молия вазир) сингари мансаблар турлари ҳам мавжуд бўлган”².

Қорахонийлар сулоласи тарихида Бозир Арслонхон иккинчи ҳукмдор сифатида тилга олинади. Бу ҳақда уйғур олими Ҳожи Нурхожи “Қорахонийларнинг қисқача тарихи” асарида “Бозир Арслонхон Қорахонийлар хонлигининг иккинчи хоқонидир. У баъзи манбаларда “Борлиқхон”, “Қорахон”, каби номлар билан ҳам аталган”³, деган маълумотни келтиради. Билга Кул Қодирхон вафот бўлгандан кейин у Боласағун шаҳрида отасининг тахтига ворислик қилган. Иниси Ўғулчоқ бўлса, аввалгидек “Буғраҳон” номида Талас шаҳрида турган. Милодий 893-йили Сомонийлар давлатининг ҳукмдори Исмоил ибн Аҳмад улкан кўшин билан Талас шаҳрига ҳужум қилиб, Буғраҳон Ўғулчоқни оиласи ва ўн беш минг ортиқ кишини асир олган. Ўғулчоқ ноилож ўз одамларини олиб Таласдан Қашқар шаҳрига чекинган ҳамда бу жойда Сомонийлар ҳукмронлигига қарши жиддий тайёргарлик кўришга киришган. Милодий 914-йили хоқон Бозир Арслонхон Болосогун шаҳрида вафот этган.

Бозир Арслонхон вафот этганидан сўнг Қашқар шаҳрида хоқонлик тахтига унинг акаси Ўғулчоқ Буғраҳон чиққан бўлиб, 915– йилдан 932 йилгача тахтда ўтирган. Асли қоида бўйича Қорахонийларнинг тахтига Бозир Арслонхоннинг ўғли Сатуқ тегин ворислик қилиши керак эди. Бироқ у ўз даврида ҳали вояга етмаган кичик бола бўлгани боис тахтга амакиси Ўғулчоқ Буғраҳон ворислик қилган. Ўғулчоқ Буғраҳон даврида Қорахонийлар хонлиги юксак даражада қудратга эга бўлган. Шу вақтга келиб, Қорахонийлар кучли рақиби саналган Сомонийлар давлати салтанатида тахт учун кескин кураш бошланади. Ҳақиқий тахт вориси бўлган Абу Наср Сомоний акаси Абу Ҳасан Наср ибн Аҳмад тарафида четга суриб чиқарилган. Шу тарзда Абу Наср Сомоний Қорахонийлар хонлигига келиб Ўғулчоқнинг ҳимоясига ўтган⁴. Ўғулчоқ Абу Наср Сомонийни қўллаб-қувватлаб Сомонийлар давлатининг сарой ишларига аралаша бошлаган.

¹ Нурулло Мўмин Йулғун. Ғарбий юрт – тарихимиздаги хоқонлар. Урумчи. Шинжонг халқ нашриёти, 2005. – Б. 171.

² Шинжонг ерлик тарихи. Урумчи. Шинжонг нашриёти, 1992. – Б. 249-250.

³ Ҳожи Нурхожи. Қорахонийларнинг қисқача тарихи. Урумчи. Шинжонг халқ нашриёти, 1983. – Б. 67.

⁴ Нурулло Мўмин Йулғун. Ғарбий юрт – тарихимиздаги хоқонлар... – Б. 172.

Яна бир тарафдан Абу Наср Сомонийни биродари Абу Ҳасан Наср иниси қўллаган Самарқанд моний уйғурларига қарши кенг қўламда қирғин-барот урушларни олиб борган. Унинг устига қарлуқ хонлигининг мусулмон зодагонлари ҳам ўз қўл остидаги уйғур қабилаларига мунтазам равишда зулм ўтказиб келган. Бундай аҳволда Самарқанд ва Балосоғун сингари жойларда зарбага учраган уйғур қабилаларининг бир қисми Қашқар шаҳрига кўчиб келиб Ўғулчоқнинг ҳимоясига ўтган, ҳамда Қорахонийлар куч-қудратини яна кучайишига замин яратган. Ҳоқон Ўғулчоқ доимий тарзда ўз ўрнини мустаҳкамлаб, жияни Сатуқ тегини четга суриб, ворислик ҳуқуқини ўз ўғлига бермоқчи бўлган. Бу ҳол 16 ёшга бориб қолган Сатуқ тегиннинг қаттиқ норозилигини кўзғотган. Дарвоқе, Сатуқ тегин Абу Наср Сомонийнинг таъсири остида яширин тарзда ислом динини қабул қилиб, атрофига тарафдорларини тўплашга киришган. У амакисидан отасининг тахтини тортиб олиш учун эҳтиёткорлик билан тайёргарлик олиб борган.

Маълумотларга кўра, Сатуқ Буғраҳон Қорахонийлар ҳукмдорлари ичида тўртинчиси бўлиб, улар ичида ислом динини қабул қилган биринчи ҳоқон сифатида машҳур бўлган. У “Қорахон”, “Султон”, “Султон Сатуқ Буғра Қорахон Абдулкарим” деган номлар билан аталган¹. Жамол Қаршийнинг (XIV аср бошида вафот этган) “ал-Мулҳақот би-с-суроҳ” (“Ас-суроҳ” га илова”) асарида Сатуқ Буғраҳон тарихига доир қуйидагилар баён қиланган:

“Сатуқ Буғраҳон ал-Мужоҳид Абдулкарим ибн Бозир Арслонхон ибн Тонгла (Билга) Бохур(Нохур) Қадрхон Афросиёб авлодидан... У (Сатуқ Буғраҳон) халифа амир ал мўъминини ал-Мутилиллоҳ ҳукмронлиги ва амир ар-Рашид Абдумалик ибн Нуҳ ас-Сомоний замонида Қошғар ва Фаргона ҳудудларидаги турк хоқонлари орасида биринчи бўлиб исломни қабул қилган. ...Абу-л-футуҳ Абд ал-Ориф ибн Абу Абдуллоҳ ал-Ҳусайн ал-Фазли ўзининг “Тарихи Қошғар” асарида (қуйидагиларни) келтиради: “Исломни биринчи қабул қилган турк ўлкаси орасида Шош аҳли бўлиб, Билга Бохур замонида (исломни) қабул қилганлар. Амир Нуҳ ибн Мансур ас-Сомоний уни забт этиб Исфижоб шаҳригача бориб етди. Сулҳ тузилиб (товон тўлаш шарти билан) Нуҳ ибн Мансур катта мол-мулк билан ортга қайтди. Улар ўртасидаги ёзишмалар Нуҳ ибн Мансур вафотида қадар давом этди.

Туркларнинг ҳукмдорлиги Бозир Арслонхоннинг қариндоши Ўғулчоқ Қадрхоннинг қўлига ўтганда Мансур ибн Исмоилнинг ҳукмронлигинидан норози бўлган укаси Абу Наср Сомоний Қошғардаги Ўғулчоқ Қадрхоннинг ёнига келди. Ўғулчоқ Абу Наср Сомонийга алоҳида марҳамат қилиб: “Ўз уйингиздагидек тураверинг, қариндошингиз сизга жафо қилган бўлса, мен сизга вафо қиламан”, деб уни Артужнинг ҳокимлигига тайин қилган. Шунинг билан Бухоро ва Самарқанддан савдо карвонларини Артужга келиб кўп мол ва матолар сотиб кетадиган бўлди. (Айни чоғда) у (Наср ибн Мансур) асл совғалардан, Ўғулчоқ Қадрхонга ҳадя қилиб кўнглига яқин тутиб уни рози қилиб турди...

Шу сабабдан у (Наср ибн Мансур) билан дўстлашиб унга суянадиган бўлди. Ўша маҳалда Абу Наср Сомоний “Раббимга ибодат қилиш учун масжид солмоқчи

¹Анвар Бойтур, Ҳайринсо Сиддиқ, Шинжондаги миллатлар тарихи. Бейжинг. Миллатлар нашриёти, 1991. – Б. 650.

эдим бир хўкиз терисилик ерни берсангиз” деб сўраганда Қадрхон: “Қаерни хоҳласан шу ерни ола қолгин” деган. (Шунда) Наср хўкизни сўйиб, унинг терисидан тилинган толаларни бир-бирига улаб бир парча ерни ўлаб шу ерга масжид солган. Бу айни ҳозирги Артуж жомеъси билан машхур бўлган масжиднинг ўрнидир ...

Ўғулчоқ Сатуқнинг амакиси эди. У 12 ёшга етганда бошқа шаҳзодаларда сезилмаган ўзининг ҳусни ва ақл-фаросати, ҳамда соғлом фикри, маъсумлиги билан барчани лол қолдирган. (Кунларнинг бирида) Бухородан карвонлар келган вақт Сатуқ олиб келинган нарсаларни кўриш ва бирон нима олиш учун Артужга келди. Пешин вақти бўлгани учун мусулмонлар шарият аҳкомлари бўйича намоз ўқишга киришдилар... Сатуқ уларни узоқдан кузатиб турди. Улар намозни тугатишгач, Сатуқ (Наср ибн Мансур) ас-Сомонийдан “Нима билан машгул бўлдингизлар?” деб сўради. У “Ҳар кеча кундуз вақтнинг беш, қисмида беш маҳал намоз ўқиш вазифаси бизга юклатилган” деб жавоб берди. У (Сатуқ) “Ким сизларга бу вазифани юклаган” деб сўради. Шунда (Наср ибн Мансур) ас-Сомоний Яратганнинг қудрат ва сифатларини гўзал исмлари билан таърифлай бошлади”¹.

Таъкидлаб ўтиш жоизки, Қорахонийлар давлатининг мустақамланишида Сатуғ Буғраҳоннинг роли катта бўлган. Шу боис ёзма манбаларда унинг номи билан боғлиқ турли ривоятлар келтирилган бўлиб, уйғур олими Абдурахим Ҳошим Машҳадий ўзининг “Атуш” номли рисоласида жумладан шундай ёзади:

“Тазкираи Буғраҳон” номли тазкирада ёзилишича, Қорахонийларнинг авом халқи берадиган назр оши “Буғра ош” деб аталади. Бу хил ошга нўхат солиб тайёрланган. Султон Сатуқ Буғраҳоннинг минадиган оти қора қашқа аргумоқ бўлиб, ёшлик пайтида бошига одатда қалпоқ кийиб юрган. Лекин жангга ҳар доим совут-дубулга ўқ-ёй, қилич билан кирган.

Ушбу тазкирада Абу Наср Сомонийнинг вафоти² тўғрисида мундоқ маълумот берилган: “Абу Наср Сомоний ва унинг ўғли Абул Фаттоҳ Андижонга келди. Абу Наср Сомоний Андижонда бир киши билан суҳбатлашиб Султон Сатуқ Буғраҳоннинг аҳволини сўради. У киши Абу Наср Сомонийга аҳволни тушунтириб “Қошғар тўрасининг бир ўғли бор. Исми Сатуқ Бўғро. У ҳали кичик. Сенинг бу сўзларингга жавоб бергудек эмас” деб жавоб берди. Абу Наср Сомоний 300 карвон билан Қошғарга келди. Бу жойда 12 йил ибодат билан шугулланди. 7000 кишини мусулмон қилди. 70 кишини тарбия қилди. 50 кишини олим қилди. 80 йил умр кўрди...”

“Тазкираи Буғраҳон”да қуйидагича нақл қилинади: “Шаҳзода Сатуқ ва унинг дўстлари Абу Наср Сомонийнинг далолати билан ислом динини қабул қилди. Бир

¹Джамал ал-Карши. Ал Мулҳакат би-с-сурах. История Казахстана в персидских источниках. I том. Алматы.: Дайк-Пресс, 2005. С. 101-103.

² Бу ҳақда икки хил маълумот мавжуд. Биринчи, Абу Наср Сомоний ислом динини тарқатиш ва ташвиқот қилиш учун Қошғарга келган. Ушбу маълумот тарихий асар ва тазкираларда таъкидлаб ўтилган. Иккинчи, Абу Наср Сомоний аслида Сомонийлар сулоласининг шаҳзадаси бўлиб у Наср II (914-943 й.й.) ҳукмронлиги даврида юз берган ички низолар чоғида муваффақиятсизликка учраб Қорахонийлар пойтахти Қошғарга қочиб келган. Ҳоқон Ўғулчоқ уни ўз қанотига остига олиб Атушнинг ҳокимлиги вазифасига қўйган. Абу Наср Сомоний вафот этганидан сўнг Атушнинг Шоҳ қабристонига дафн этилган.

қанча вақт ўтгандан кейин бу аҳвол шаҳзода Сатуқнинг ўгай дадаси хоқон Ўғулчоқнинг қулоғи етди. Хоқон Ўғулчоқ бу ёш шаҳзодани қандоқ бартараф қилиш тўғрисида саройда маслаҳат қилиб шаҳзода Сатуқни ўлдиришга қарор қилинди. Хоқон Ўғулчоқ шаҳзода Сатуқнинг онасига “болангиз ислом динини қабул қилиб бизнинг динимиздан чиқибди. Шу сабабдан уни ўлдирмоққа қарор қилинди” деган. Шаҳзода Сатуқнинг онаси: “Боламни ислом динини қабул қилганлиги ҳақида аниқ исбот йўқ. Аввал синаб кўринглар. Агарда синовдан ўта олмаса, бир нарса денглар” деган¹. Ўғулчоқ эртаси куни саройдаги барча амалдорлар, бутпараст роҳиблар ва авом халқни йиғиб Атушнинг Қумбоғ мавзусига бир бутхона солишга чорлатган. Хоқон Ўғулчоқ бошлиқ барча бутпарастлар бу жойда ҳозир бўлганлар.

Ушбу хабардан олдинроқ хабар топган шаҳзода Сатуқ Абу Наср Сомонийнинг ёнига келиб аҳволни баён этган. Абу Наср Сомоний: “Сиз албатта бутхона солинадиган ерга бориб “Бисмилоҳир роҳманир роҳийм ба нияти масжид бўлсин” деб қандай ишга буюрса қилаверинг деган. Шаҳзода Сатуқ эртаси куни бутхона солинадиган жойга келганда хоқон Ўғулчоқ: “Эй ўғлим, сизни ислом динига кирди деган гап-сўзлар бор. Агар кирмаган бўлсангиз, ушбу бутхона солинадиган ўринга биринчи гиштни сиз қўйиб беринг” деган. Шаҳзода Сатуқ гиштни қўлига олиб ичида “ба нияти масжид бўлсин” деб гишт босган. У тўртинчи гиштни қўлига олганда хоқон Ўғулчоқ: “Бўлди ўғлим, сизга ишондим. Қайтиб кетдик”, деб ортига жўнаб кетган экан. Шаҳзода Сатуқ бу иш кейинга чўзилиб кетса ўзига таҳдид солиши мумкинлигини ўйлаб Абу Наср Сомонийга: “Қуролик ҳужум билан хоқон Ўғулчоқдан ҳокимятни тортиб олсам. Ислом динни ошкора ёйиш ниятим бор” дейди. Абу Наср Сомоний шаҳзода Сатуқнинг бу режасига рози бўлган.

“VIII-X асрлардаги Ғарбий юрт тарихи ҳақида тадқиқот” асарида: “Султон Сатуқ Буграҳоннинг қуроли кучлари билан Хоқон Ўғулчоқнинг қуроли кучлари ўртасидаги тўқнашув Отбош шаҳрида (ҳозирги Қирғизистонда) юз берган бўлиб, Отбош шаҳрини хоқон Ўғулчоқ тортиб олган” дейилган. Шаҳзода Сатуқнинг хоқон Ўғулчоқдан ҳокимятни тортиб олиш нияти унинг тўртинчи бор қилган ҳарбий юришида амалга ошган. Унинг ушбу ҳарбий ҳаракатлари Сомонийлар томонидан қизгин қўллаб-қувватланган.

“Тазкираи Буграҳон”да ривоят қилинишича, бу ёрдамчи қўшин билан Қошгарга тез юриш қилган шаҳзода Сатуқ бўронли бир кечада хоқон Ўғулчоқнинг Машҳад (Чиннибоғ)даги ёзлик оромгоҳига бостириб кириб 40 та от етарли қурол-яроғ жабдуқларни олиб, Аргу кентининг шимолидаги “Тунга тоғ”нинг “Жойи паччам” деган ерга жойлашган. Хоқон Ўғулчоқ кўп лашкар билан бориб урушганда шаҳзода Сатуқ “Тунга тоғ”нинг баландликка жойлашганлигидан фойдаланиб дадил турган. Уруш давомида шаҳзода Сатуқнинг қўшинига ён атрофдан одамлар келиб қўшилиб қўшиннинг сони 12 мингга етган.

Бир неча вақт ўтгач шаҳзода Сатуқнинг қўшини қарши ҳужумга ўтиб, хоқон Ўғулчоқ қўшинини мағлуб этган. Шаҳзода Сатуқ хоқон Ўғулчоқнинг “Чиннибоғ”даги оромгоҳига бостириб кирган кечада у қаттиқ уйқуда уйқуга кетган, ёнида бир киши чирог кўтариб турган экан. Шаҳзода Сатуқ ёнидан шамширини

¹Абдураҳим Ҳошим Машҳадий. Атуш (1)... – Б. 36.

чиқариб унга интилиб тўхтаб қолган. Кўнглида “Ўгай отам менга туз-нон берган. Уни уйғотиб исломга даъват қилиб кўрай”, деб шамишининг учини хон Ўғулчоқнинг товонига санчиб уйғотган... Хоқон Ўғулчоқ иймон келтирмаган. Шаҳзода Сатуқ дуога чўл кўтариб “Ё Оллоҳ, бу кишини ер ичига олгайсан” деган заҳоти ер ёрилиб хоқон Ўғулчоқни ер ютган экан. Эртаси ошкора ҳолда беш вақт намозга азон айтилган. Қумбогдаги бутхона масжидга айлантирилиб жума намози ўқиладиган жой бўлган”¹.

Жамол Қаршийнинг ёзишича Сатуқ Буғраҳон бу вақтда 25 ёшга кирган эди: “Бу орада Сатуқ Алоҳнинг каломи бўлмиш Куръони ёд олди ва 25 ёшга етгунга қадар таҳсил олиш билан машғул бўлди. Мана шу вақтда у 50 нафар одамлари ҳамроҳлигида ўзини шикорга чиққандек кўрсатиб Йигоч балиқда жойлашган қалъани эгаллаб олиш учун отланди. Убу ерни уч ой давомида қамал қилди. Буларнинг барчасидан амакиси воқиф бўлди ва ҳеч нима (унинг) ҳалокатни қайтара олмаслигини тушунди. Худди шу чоғда у (Сатуқ) унга (Ўғулчоққа) қарши бош кўтаришига қарор қилди. Қошғардан 300 отлиқ йигилди. Фарғонадан 1000 нафар ғозийлар келиб унга қўшилди. Улар дастлаб Отбошни забт этдилар. Шундан сўнг қўшин сони 3000 минг отлиққа етди ва улар Қошғарга ҳужум қилиб, уни қўлга киритдилар ҳамда (унинг) аҳолисини исломга киргиздилар... Сатуқ Буғраҳон Ғозий 344(милодий 955-956) йилда оламдан ўтди. Унинг қабри Қошғарнинг қишлоқлардан бири Артужда (ҳозирда Атуш дейилади – Н.А.) жойлашган. Ҳозир бу ерга одамлар (тез-тез) (зиёрат қилиш учун) келадилар”².

Сатуқ Буғраҳондан сўнг тахтга Мусо тегин чиққан. У баъзи тарихий манбаларда “Мусо Тўнга Илик”, “Бойтош тегин” “Мусо ибни Абдулкарим”, “Мусо Буғро Қораҳон” сингари номлар билан аталган бўлиб, 956 йилдан 992 йилгача тахтда ўтирган³. У тахтга чиққандан кейин отасининг фаолиятини давом эттириб, буткул хонлик тепасида ислом дини ривожлантиришга аҳамият берган. Шунингдек ғайри ислом динидаги Идиқут уйғур хонлиги ва Удун бутпараст уйғур ҳокимиятига қарши жанглари олиб борган. Ўша даврга доир тарихий маълумоларга қараганда у ҳукумронлик қилган даврларда 200 минг чодирлик турк оила ислом динига кирган⁴.

Шу ўринда турк олими Усмон Туроннинг туркий халқларнинг ялпи равишда ислом дини қабул қилишлари тўғрисида келтирган фикрлари диққатга сазовордир:

“Туркистоннинг ислом маданияти барпо бўлиши ва инкишофидаги хизмати Эрон, Ироқ, Миср ва Андулус каби мамлакатларнинг хизматлари қадар улўғдир. Хусусан, ислом маданиятида муҳим ўрин тутган буюк олим, файласуф, риёзиётчи, ҳуқуқшунос, тафсир ва ҳадис олимлари шу ўлкадан етишиб чиққандилар. Туркистоннинг тижорий ва маданий марказ

¹ Абдурахим Ҳошим Машҳадий. Атуш (1). Қашқар. Қашқар уйғур нашриёти, 2005. – Б. 33-39.

² Джамал ал-Карши. Ал Мулҳакат би-с-сурах. История Казахстана в персидских источниках. I том. Алматы.: Дайк-Пресс, 2005. С. 101-103.

³ Рашид Ганч. Қорахонийларнинг давлат шаклланиши. Урумчи. Шинжонг халқ нашриёти, 1990. – Б. 47.

⁴ Нурулло Мўмин Йўлғун. Ғарбий юрт – тарихимиздаги хоқонлар... – Б. 175.

ҳолига келтирган сабаблардан бири Узоқ ва Яқин Шарқни бирлаштирган карвон йўли шу ердан ўтганлиги билан боғлиқ. Туркистон бир қанча маданиятлар рўбарў келган жой. Яна бир сабаб шуки, илгари диний бирликка эга бўлмаган Туркистон исломни қабул этгандан кейин диний бирликка эришди. Ислом дини Мовароуннаҳрга жойлашиши билан эски динлар ҳам Шарқда сурила бошлади.

Туркларнинг исломга жамоа ҳолида кириши X асрга тўғри келади. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, турклар қолган миллатлар сингари исломиятни мажбуран эмас, балки ўз хоҳишлари билан қабул қилдилар. Бунинг биринчи сабаби, ислом дини ва маданиятининг афзаллиги бўлса, иккинчи омил эски турк дини — шомонийликнинг асосий ақидалари исломиятга анча яқин эканидир. Чунки ислом дини турк руҳига мувофиқ эди. Дарҳақиқат, турк тангриси коинот ва махлуқотнинг холиқи бутун ходисалар ва инсон ҳаракатларининг ҳокими эканлиги нуқтаи назаридан ҳам исломнинг Оллоҳига жуда яқиндир. Бу хусусда сурёний олими Михаилнинг фикри эътиборни тортади: “Турк миллатининг азалдан бир Тангрига ишонганлиги исломни қабул этишларига сабаб бўлди. Чунки араблар ҳам айни Оллоҳга эътиқод қўйишганди”. Унинг назарича, иккинчи омил — Мовароуннаҳр туркларининг мусулмон бўлиши билан қолган ирқдошларининг ҳам уларга эргашишидир. Учинчи сабаб — турклар араблар қўшинига аскар бўлиб хизматга кирган ва румларга қарши кураш асносида Ислом динини ўрганган. Муаллиф Ҳазрати Муҳаммаднинг бутпарастликни ташлаб мусулмон бўлганларга кўп нарса ваъда қилганини ҳам таъкидлайди. Умуман, бу уч сабаб шуни кўрсатадики, Михаил тарихий ҳақиқатни тўғри тушунган ва туркларнинг Исломиятни қабул қилишлари натижасида араблар билан бир миллат қадар яқинлашиб кетганини ҳис қилган. Турклар мусулмон бўлгандан кейин “Оллоҳ” сўзи билан бирга “Тангри”ни ҳам қўллашган ва бу нарса улар ўртасидаги яқинликдан далолатдир. Яъни туркларнинг “Тангри”си ва исломнинг “Оллоҳи” ифода этаётган маъно бир-бирига анча мувофиқ эди. Шомонийликда пайғамбарнинг йўқлиги ҳам Ҳазрати Муҳаммаднинг тездагина қудсият топишию эъзозланишига имкон берди”¹.

Усмон Туроннинг туркий халқларга берган бу қадар гўзал таърифидан сўнг яна Мусо тегиннинг кейинги йиллардаги фаолияти билан танишиш давом этсак. Маълумотларга кўра, Идикут уйғур хонлиги қарши олиб борилган ҳарбий ҳаракатлар давомида Мусо тегин 961 йили ўзи шахсан улкан кўшинни бошлаб Оқсу, Куча, Қорашаҳар сингари жойларни ишғол қилиб, Идикут шаҳрига етиб борган. Шу йили унинг иниси Сулаймон Арслонхон ва Абулфаттоҳ бошчилигидаги кўшин Балосоғун шаҳридан йўлга чиқиб, Или дарё водийси орқали Бешболиқ шаҳрига ҳужум қилган. Дарвоқе икки тараф ўртасида қаттиқ жанглар бўлиб, охир-оқибат Идикут уйғур хонлиги Қорахонийларга қарам бўлган. Мусо тегин Идикут уйғур хоқонига “Арслонхон”, “Арслон тутуқ” деган номларни берган.

¹ Усмон Турон. Туркий халқлар мафқураси. Т.: Чўлпон, 1995. – Б. 99-100.

Мусо тегин Идикут уйғур хонлигига қарши урушни ниҳоясига еткизгандан кейин қўшинларни бир замон тартибга солиб Ёрканд ва Удунга¹ юриш қилган. Лекин Удун бутпараствларининг хоқони Ёғло Қолқолу қаттиқ қаршилиқ кўрсатиб Қорахонийлар қўшинига бўш келмаган. Милодий 971 йили ғоят катта қўшин билан Қорахонийларга шиддатли ҳужумлар уюштириб Қоғлиқ, Ёрканд, Янгисор(Янгиҳисор) каби ҳудудларни ишғол қилган. Бироқ у бу билан қаноатланмай Қорахоний қўшинларини то Қашқар шаҳрига қадар таъқиб қилиб борган. Бундай аҳволда Мусо тегин Балосоғундаги иниси Сулаймон Арслонхондан ёрдам сўраб, унинг қўшинини Қашқарга юрдирган. Қолаверса, Ёғло Қолқолуга қарши қайта ҳужумга ўтиб, Ёркан, Қоғлиқ каби ерларни қайтариб олишга муяссар бўлган. Шунинг билан Қоғлиқ икки томоннинг вақтинчалиқ чегара чизиги бўлиб қолган.

Мусо тегин ҳарбий юришларни олиб бориш билан бирга бир вақтда, яна хонликнинг ўзига хос бошқарув тизимини ишлаб чиққан. Масалан, хонликда “Буғраҳон” ёки “Қораҳон” энг олий юқори даражалиқ ҳуқумдор ҳисобланган². “Арслонхон” бўлса ундан кейинги ҳуқумдор бўлиб, одатда катта хоқонларнинг ўринбосарлигини ҳамда, кичик хонлик вазифасини бажарган. Ундан кейинги даража бўйича “йуғруш” (бош вазир) “имом” (диний ишлар вазир), “қози”(бош ҳакам), “субоши”(бош қўмондон), “хожиб”(сарой ишлари маслаҳатчиси), сингари амалдорлар бўлган. Бундан кўринидаки, Мусо тегин даврида Қорахонийлар хонлиги фақат ҳарбий жиҳатдангина қудратли бўлиб қолмасдан, балки яна сиёсий тузилма жиҳатидан ҳам бир мунча мустаҳкамланган эди.

992 йилга келганда Мусо тегин Қашқар шаҳрида вафот этган бўлиб, Атушнинг Озғон қишлоғига дафн қилинган.

Мусо тегин вафотидан сўнг унинг иниси Сулаймон Арслонхоннинг ўғли Ҳорун Буғраҳон тахтга чиқиб, 993 йилдан 998 йилгача ҳуқумдорлик қилган. Тарихий маълумотларга қараганда у “Ҳорун Буғраҳон”, “Абу Ҳорун ибн Сулаймон”, “Абу Мусо Ҳасан ал Ҳорун ибн Сулаймон”, “Ҳасан Буғраҳон” “Абу Ҳасан Али” сингари номлар билан аталган. Аслида хонликнинг қоидасига кўра Мусо тегиндан кейин унинг ўрнига ўғли тахт ворисхўри бўлиши лозим эди. Бироқ Мусо тегиннинг ўғли Абу Ҳасан Али Хўтан бутпараствларига қарши олиб борилган жангларнинг бирида ҳалок бўлгач, тахтга Ҳорун Буғраҳон ворислик қилган. Ҳорун Буғраҳон тахтга чиққандан кейин аввал пойтахтни Қашқардан Болосоғунга кўчирди. Шунингдек амакисининг ҳуқумдорлик фаолиятини давом эттириб қуйидаги ишларни амалга оширган.

Ҳорун Буғраҳон Хўтан бутпараствларига қарши урушни давом эттириб, кўплаб бутпараствларни исломга киргизган ҳамда жанг майдонида ўзининг ботирлиги ва қайсарлиги билан шон-шуҳратга эришган³. У гарчанд бир неча

¹ Маҳмуд Қошғарий Удун ҳақида шундай ёзади: “Удун – Хўтан шаҳрининг номи; Хўтанда турувчиларга ҳам Удун дейилади”. Бу ҳақда қаранг: Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. I том...– Б. 105.

² Нурулло Мўмин Йўлғун. Ғарбий юрт – тарихимиздаги хоқонлар...– Б. 176.

³ Нурулло Мўмин Йўлғун. Ғарбий юрт – тарихимиздаги хоқонлар...– Б. 177.

зафарли урушларни олиб борган бўлсада, бироқ Хўтанни тўлиқ исломлаштиришдек олдига қўйган мақсадига эриша олмаган.

Ҳорун Буғраҳон ғарбдаги қўшниси Сомонийлар ҳукмдори Нуҳ соний ибн Мансур тарафидан жазоланган Хуросон волийси Абу Али Санжар (Симжур)ни қувлаб унинг билан иттифоқ тузган. Унинг кетидан яна Сомонийларнинг Самарқандга юборган ҳарбий амалдори Фоикни ўз томонига ағдариб, Самарқанд шаҳрини ишғол қилган. Шундан сўнг тез суръат билан Сомонийлар пойтахти Бухорога юриш қилган. Бу ҳақда атоқли олим академик Карим Шониёзов қуйидагиларни келтиради:

“Маълумки, IX асрнинг иккинчи ярми ва X асрда Сомонийлар давлати Марказий Осиё минтақаларининг катта қисмида ҳукмронлик қилар эди. 875 йилда Аббосийлар халифи ал-Мутамид Наср ибн Аҳмадни Мовароуннаҳр ҳокими қилиб тайинлагач, бу ўлкада иқтисодий ва маданний ривожланиш бирмунча авж олган эди. Исмоил ибн Аҳмад даврида (892—907) Сомонийлар давлати марказлашган кучли давлатга айланиб, унда иқтисод, маданият яна ҳам тараққий этиб борган. Аммо X асрнинг иккинчи яримларида ички зиддиятлар кўпайиб, Сомонийлар ҳукмронлигини кучсизлантиради. Унга қарам бўлиб келган вилоятларда (хусусан Хуросонда кўтарилган исёнлар, ворислар ўртагидаги тахт учун олиб борилган бетиним курашлар Сомонийлар давлатини заифланишига олиб келади. Бундан Қорахонийлар усталик билан фойдаланадилар.

Қорахонийлар хоқонларидан бири Ҳорун ибн Сулаймон (у яна Буғраҳон ат-Турки унвони билан ҳам маълум), 990 йили Сомонийларга қарши ҳарбий юриш қилиб Фарғона, Исфиджоб вилоятларини эгаллайди. 992—993 йиллари Буғраҳон Самарқанд ва Бухорони ҳам забт этади. Аммо касаллиги туфайли урушни давом эттиролмастан Қашгарга қайтишда йўлда, Қўчқорбоши деган жойда, 993 йили вафот этади ва шу ернинг ўзида дафн этилади¹.

Ҳорун Буғраҳон вафотидан сўнг Тўғонхон 999 йили тахтга ўтирган. У Мусо тегиннинг невараси бўлиб, тарихий манбаларда “Тўғонхон аввал” деган ном билан аталган. Тўғонхон тахтга чиққандан кейин Ҳорун Буғраҳоннинг йўлини тутиб Наср ибн Али Иликхон ва Юсуф Қодирхонни Сомонийларга қарши урушга юборган. Сомонийлар ҳукмдорлари Қорахонийларнинг сон-саноксиз қўшини кўриб пойтахт Бухорони ташлаб кетишга мажбур бўлдилар. Наср ибн Али Иликхон ва Юсуф Қодирхон Сомонийларнинг муҳташам саройига зўр дабдабалар билан кириб келдилар. Улар саройдаги беҳисоб олтин-кумушлар хазинасини мусодара қилганлар. Улар шу тарзда Сомонийлар давлатини қулаганлигини расман эълон қилдилар. 1000 йили Сомонийларнинг сўнги ҳукмдори Абдумалик ибн Мансурнинг иниси Иброҳим Исмоил Сомонийларнинг қолган қутган аскарларини йиғиб Қорахонийларга қарши исён кўтаради. Исёндан хабар топган Тўғонхон исёнчиларга қарши кескин чоралар қўллади. У 1006 йили кўп сонли қўшин юбориб исёнга узил-кесил бартараф қилган².

¹ Шониёзов К.Ш. Бухоро Ғарбий Қорахонийлар ҳукмронлигида (XI-XII аср) // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. Тошкент, 1997. № 9-10-11. – Б. 39.

² Нурулло Мўмин Йулғун. Ғарбий юрт – тарихимиздаги хоқонлар... – Б. 179

Тўғонхон Сомонийлар давлатига барҳам бергач фатҳ найзасини ғарбдаги кўшни давлат Ғазнавийлар томон қаратади. Аслида Қорахонийлар кўшини Бухорони забт этган бир пайтда Ғазнавийлар ҳукмдори Султон Маҳмуд Сомонийларга қарашли айрим ҳудудларнинг эгаллаб олган эди. Шу сабабдан хоқон Тўғонхон кучли рақибга дуч келганини ҳис қилиб, Ғазнавийларга қарши уруш режасини тузишга киришган эди. У бир қанча тайёргарликлардан сўнг 1007 йили кўшин юбориб Ғазнавийлар тобелигидаги Хуросоннинг айрим ҳудудларини босиб олган. Бироқ айнан шу вақтда Хўтандаги бутпараст уйғурлар кўп сонли кўшин билан Қорақошдан йўлга чиқиб, Янгисоргача бўлган ерларни забт этганлар. Бу ҳолат Қорахонийларни бир пайтнинг ўзида икки томонлама ғарб ва шарқда жанг олиб боришдек ўта ноқулай вазиятга солиб қўйган. Вазиятни тўғри баҳолай билган Тўғонхон Ғазнавийлар билан жанг қилаётган Қодирхон Юсуф ортга қайтариб, бутпараст уйғурларга қарши уруш учун юборади. Натижада 1008 йилнинг охирларида бутпараст уйғурлар қаршилигини батомила енгиб, ўзининг шарқдаги кучли рақибдан халос бўлади.

Бутпараст уйғурларни тор-мор қилган Тўғонхон яна нигоҳини Ғазнавийлар салтанатига қаратган. У Наср ибн Али Иликхонни катта кўшинга кўмондон қилиб, Ғазнавийларга қарши урушга юборади. Қисқа вақт ичида Амударёдан ўтиб Ғазнавийлар ҳудудига қадам қўйган Қорахонийлар бу ерда қаттиқ қаршилиққа дуч келганлар¹.

Жамол Қарший Наср ибн Али Иликхон тўғрисида қизиқарли ҳикоя келтирган бўлиб, унда Наср Иликхоннинг нақадар шижоатли ва художўй ҳукмдор бўлганлигини билса бўлади:

“Ал-хоқон ал-кабир ал-хотир каромат ва мақомот соҳиби Иликхон ал – Мозий, у – Наср Арслонхон Илик ибн Али Тўнгахон ал-Хориқ аш-шаҳид ибн Бой Тош Арслон ибн Сатуқ Буғраҳон) 402 (милодий 1011-1012)йили вафот этди Ўзганда вафот этди ва шу ерга дафн қилинди. Унинг каромати, хуш феъллик ва художўйлик фазилатлари тўғрисида... (“Тарихи Қошғарда”) ҳикоя қилинади:

“Султон Йамин ад-Давла Маҳмуд ибн Сабуқ тегин ҳукмдорлигининг дастлабки пайтида Наср ибн Иликхон билан тўқнашувлар содир бўлган. Иккала кўшин ҳам Жайхун дарёси бўйида учрашиб унинг икки қиргоғида туришар эди. Ўша кезде тун қорунғусида Иликхон бир мулозими билан дарё бўйига бориб Жайхунни кечиб ўтди. Мулозимини қайиқчи билан бирга қолдириб: “Тонгача мени кут, келсам демак яхши, агар келмасам қандай бўлса-да жонини сақлаб орт қайт” деди.

У кийимларини ўзгартириб, Маҳмуд қароргоҳига йўл олди ва Султон чодирига етиб келди. Улар эртанги бўладиган жанг учун яроғларини тайёрлаш билан машғул эдилар. У ҳожибларнинг бирини олдига бориб: “Султонга кириб айт. Мен чопарман Иликдан мактуб олиб келдим” деди. Бу ҳақда Султонга хабар беришгач, уни ҳузурига олиб киришга амир этди. Илик кириб у билан улуг ва иззатли кишилар сўрашгандек чўк тушмасдан, таъзим қилмай, саломлашди. Ҳозир бўлганлар унга таъна қилдилар, кузатувчилар эса қарши бўлиб қолдилар. Султон: “Сен Иликнинг чопаримсан?”, деб сўради ва у “ҳа” деб жавоб берди. У (Султон) “мактубни бер эй довярак” деди. У

¹ Нурулло Мўмин Йулғун. Ғарбий юрт – тарихимиздаги хоқонлар...– Б. 180.

эса “ёлгиз қолсак” дея жавоб берди. Улар (султон аёнлари) чиқиб кетдилар. Шундан сўнг у (султон) “Олиб келган нарсангни бер” деб айтди. У (Илик) “ёлгиз қолсак” деб такрор айтди. Унинг тўрта яқин маслаҳатчиларидан бошқа барча чиқиб кетди. Шундан сўнг у (султон) мактубни беришни талаб қилди. Бироқ у (Илик) “Йўқ. Оллоҳ номи билан онт ичаманки сен билан иккаламиз ёлгиз қолиб кўзимиз кўзимизга тушмагунча” деб жавоб берди. Унинг ушбу жавоби Султон газабини кўзготди бироқ у ўзи ҳақида: “Бордию у ҳийла-найранг ишлатиб менга ташланса ва мени ушлаб олсачи, (йўқ) мен ёш ва қуч-қудратга тўлганман, у бўлса қари ва ожиз” деди. Аммо (Илик) султон юрагини қўрқув ва безовталиқ эғаллаётганлигин англаб: “Оллоҳ номи билан онт ичаманки менда сенга хавф солгудек ҳеч нарса йўқ. Худо мени ҳийладан асрасин. Сендан сўрайман, буюргин мени текширсинлар. Агар мендан бирон бир (шубҳали) нарса топсалар, қўлга олсинлар. Султон (унга) ишониб яқин келишни ва мактубни беришга амр қилди. У тахтга яқин келгач “Мен Иликман, эй Маҳмуд!” деди. Ва султон ҳайрон қолди. У (тахтдан) тушди ва бир-бирларини қўлларини сиқиб кўришдилар ва Илик “Эй Маҳмуд, биз икки томондаги жами 200 минг миқдордан зиёд қўшин билан бир мақсадга эришиш учун келдик. Сенда ҳам менда шундай бир хил (вазият), ё сен галаба қиласан ё мен. Иккимиз ўртамызда қанча йигитлар ўлиб, қанча аёллар бева бўлиб, қанча гўдаклар етим қолади! Эртага ким Тангри таоло олдида жавоб беради сенми ёки мен? Мен ҳозир сенга ўз бошимни олиб келдим. Мана қаршинда турибман, нима қилсанг қилгин. Машҳар кунни мен сенга маломат қилмайман”, деб айтди. Маҳмуд унинг оёғига йиқилди у (Илик) ҳам Маҳмуднинг оёғига. Шундан сўнг Султон айтди: “Қайси белгинга кўра биз сени - Илик эканлигинга ишонайлик?”. У (Илик) “Агар мен зиён-заҳмат кўрмай кетсам, эртага эрталаб гина-кудуратли етти ёт душманлар ўрнига сарой мулозимларимни, қуролланган суворийлар ўрнига чавандозларнинг аёнларини тинчлик сулҳи тузиш учун юбораман. Сен жангчилар қаторида ногораларнинг суронли овозини ва яроғларнинг жаранг-журунгини эшитасан” деб жавоб берди.

Шундан сўнг у (Илик) берган ваъдасини бажармоқ учун ўша кечанинг ўзида ортга қайтиб кетди. Мақсад эришиб, қўшинига етиб келди. Эрта тонгда никоҳ тузиш учун таърифга сўз йўқ беҳисоб совға салом билан зўр хатиблар, улуғ имомлар ва адибларни совчилар билан юборди. Маҳмуднинг одамлари уни (Иликни) ўтган кеча кетганидан тонг ёришгунга қадар кутдилар. Илик томонидан шодлик ва хурсандчилик товушини эшитганларидан сўнг подшоҳларга муносиб тарзда қабул қилдилар. Улар ўртасидаги элчиларнинг бориб келиши тезлашди... Никоҳ тўғрисидаги битим муҳаррам ойи 390 йил (милодий 999 йилнинг декабри 1000 йилнинг январ ойи) да тузилди. Султон Маҳмуд хонга муҳаддислар имоми Абу Тоййиб Саҳл ибн Маҳмуд ас-Салукийнинг юборди ва унга Тўгончиқни никоҳ юзасидан музокарлар олиб бориш учун қўшиб берди...

Гап шундаки менга бу ҳақда шайх Жамол ал-Ҳақ вад-дин ал-Хуросоний ал-Ламиший сўзлаб берган эди. 669 (милодий 1270) йилнинг бир неча ойи давомида Ламишда кутилмаганда ундан таълим олишга муяссар бўлган кезларим эди.

“Кунларнинг бирида Иликхон Ўзганд атрофларида шикор қилмоқ учун ўз сипоҳлари билан отланган эди. Йўлда унинг нигоҳи озода кийинган нуронийга тушади. У елкасига ўтин орқалаб зўр-базўр машаққат билан тепаликка чиқиб борар

эди. Илик сипоҳларидан бирига “Бориб қариянинг ўтинини ўз отинга олгин” деб буйруқ берди. Аммо қария “Унда сипоҳни қандай дахли бор, агар от олиб борса?”, деб жавоб берди. Илик айтди: “Эй сипоҳ, уни ўзин орқалаб олгин”. (Қария) айтди: “Унда сенинг қандай дахлинг бор агар сипоҳ олиб борса?”. Шунда Илик шошилиб бойлам ўтинни ўзи қариядан олиб кўтариб кетди. Аммо кўп ўтмай у қаттиқ чарчаб пешонасини оғир юкдан тер босди. Буни кўрган қария унга етиб олди ва пешонасидаги жиққа терисини қўли билан артиб: “Ҳолингга вой Илик, бугун сен худди қамишдек бир бойлам ўтинни олиб бора туриб ҳолдан тойдинг. Қандай қилиб Машҳар кунни жабр-зулм ва азоб-уқубат юкни кўтара оласан?! Ўтинни менга бер чарчаб қолмагин”, деб айтди. (Буни сўзни эшитган) Илик қичқариб юборди ва беҳуш бўлиб ерга йиқилди. Қария тез орада кўздан йўқолиб, зойиб бўлди. Бу Хизр (а.с.) эди. Шу туфайли Илик Худо сийлаган (Хизр)нинг қўлларини тутишдек шарафга сазовор бўлди ва умрининг охиригача бахт саодатга муяссар бўлди”¹.

Айтиш жоизки, Тўғонхон ҳукмронлигининг сўнги йилларида ички низоларнинг кучайиб бориши натижасида сиёсий вазият кескинлашиб кетди. 1018 йили Тўғон касалиқдан дунёдан кўз юмди.

Тўғонхондан кейин унинг укаси Мансур Арслон Қорахонийларнинг хоқонлик тахтига ворислик қилган. Мансур Арслон 1019 йилдан 1024 йилга қадар тахтда ўтирган. Аммо Мансур Арслонхоннинг тахтга чиқиши ўз навбатида Қорахоний шаҳзодалар ўртасида ҳокимият учун бўлаётган курашни янада кучайиб кетишига олиб келган. Ҳорун Буғраҳоннинг катта ўғли Юсуф Қодирхон Мансур Арслоннинг ҳукмдорлигини тан олмай Ғазнавийлар ҳукмдори Султон Маҳмуд билан иттифоқчилик битимини тузган. Шу тариқа Мансур Арслон ҳокимиятига қарши бир неча жангтовар ҳаракатларни олиб борган. Султон Маҳмуд келишувга асосан Юсуф Қодирхонга ёрдам бериш тариқасида Мовароуннаҳрга қўшин тортиб келган. Бироқ номаълум сабабларга кўра тез орада Султон Маҳмуд қўшини ортга қайтиб кетган. Вазиятни бу қадар ўзгариб кетиши Юсуф Қодирхонни танг аҳволга солиб қўйган ва Мансур Арслон билан сулҳ тузишга мажбур бўлган. Шундан сўнг иттифоқчисининг ҳаракатларидан қаттиқ ғазабга минган аламзада Юсуф Қодирхон Султон Маҳмуд Ғазнавий қўл остидаги ерларга ҳужумлар уюштирган. Султон Маҳмуд ҳам Қодирхон Юсуфга қарши курашиш учун зарурий чора-тадбирларни амалга оширган. Иккала томон ўртасидаги шиддатли жанглар Балх атрофида юз берган².

Маълумотларга кўра, Қорахонийлар қўшини оғир талофат кўриб, мағлубиятга учраган. Мазкур урушдан сўнг чорасиз қолган Юсуф Қодирхон Султон Маҳмуд билан аввалги алоқаларини яна мустҳамкамлашга ҳаракат қилган. 1024 йилга келганда Мансур Арслонхон тахтдан воз кечиб, салтанатни Юсуф Қодирхон ихтиёрига топширган.

Юсуф Қодирхон Қорахонийлар ичида ўзининг мард ва жасурлиги билан доврўф қозонган ҳукмдор бўлиб тарихий манбаларда “Маликул машприқ”

¹Джамал ал-Карши. Ал Мулҳакат би-с-сурах. История Казахстана в персидских источниках. I том. Алматы.: Дайк-Пресс, 2005. С. 101-108.

² Нурулло Мўмин Йулғун. Ғарбий юрт – тарихимиздаги хоқонлар... – Б. 181.

(Шарқ подшоҳи) номи билан ҳам тилга олинади. Юсуф Қодирхон 1025 йилдан 1032 йилгача тахтда ўтирган. У тахтга чиққандан сўнг ота-боболаридан қолган удумларга амал қилиб, уларнинг узоқ йиллик тажрибаларига суянган ҳолда талай ишларни амалга оширган.

Биринчидан, Юсуф Қодирхон ҳокимят бошқарувини марказлаштирган ҳолда аввалдан мавжуд бўлган “иқто” тизимини сақлаб қолган бўлса-да, жойлардаги ҳарбий маъмурий амалдорларнинг ҳуқуқини чеклаб қўйган. Шунинг билан укаси Аҳмад ибн Ҳасанни Болосоғуннинг бош волийлигига тайинлаб, шарқий Или дарёсидан ғарбий Сирдарё воҳаларигача бўлган ерлар бошқарувини топширган. Кичик укаси Али ибн Ҳасанни Самарқандга ҳукмдор этиб тайинлаб, Мовароуннаҳр ва Хоразм ўлкаларини бошқариш зиммасини юклаган.

Иккинчидан, 1024 йилининг охирида Хўтанга қўшин юбориб бу ердаги маҳаллий аҳолини Қорахонийларга қарши қўтарилган исёнини тинчитиб, бир вақтнинг ўзида Идиқут шаҳрига қўшин тортиб борган¹. У бу ерда ҳам Қорахонийларга қарши бошлаган исённи бостиришга муваффақ бўлган.

Учинчидан, Ғазнавийлар подшоҳи билан иттифоқ тузиб, Салжуқийлар ҳукмдори Алп Арслоннинг қутқуси билан бош қўтарган укалари Аҳмад Алининг норозилик ҳаракатларига қарши жиддий чоралар қўллаган ҳолда 1025 йилнинг тўртинчи ойида Султон Маҳмуд Ғазнавийнинг қўмаги билан Самарқандга юриш қилган. У шу тариқа укаларининг қўзғолонини узул-кесил бартараф этган.

Умуман Юсуф Қодирхон юқорида келтирилганидек, бир қатор ишларни амалга ошириши туфайли мамлакатдаги вазиятни барқарорлаштиришга муяссар бўлган. Яна бир жиҳатдан қўшни эллар билан иттифоқ тузиш орқали мамлакатни раванқ топиши учун шарт-шароитларни юзага келтирган. 1032 йили Юсуф Қодирхон Қашқарда вафот этгач, бобоси Сатуқ Буғраҳон ва отаси Ҳорун Буғраҳоннинг ёнига дафн этилган.

Юсуф Қодирхон вафотидан кейин унинг катта ўғли Сулаймон Арслонхон отасининг тахтига ворислик қилган. У 1033 йилдан 1056 йилга қадар тахтда ўтирган. Сулаймон Арслонхон тахтга чиққан кунидан бошлаб хонликнинг ғарби-шимолий ҳудудларидаги ҳукмронлигини кучайтириш учун пойтахтни Қашқардан Болосоғунга шаҳрига кўчирган². У укаси Ёғон тегинни Таласга қўйиб шарқий Жунгар ҳудудининг ғарбий қисмидан тортиб Сирдарё, Талас водийларигача бўлган ерларни бошқаришни топширган. Яна бир укаси Ўғул тегинни Қашқарда турғизиб, хонликнинг шарқий ва жанубий ҳудудларини идора қилишни топширган. Унинг даврига доир манбаларда келтирилган маълумотларга кўра, Сулаймон Арслонхон инсофли ва адолатпарвар ҳукмдор бўлиб, илм-фан ҳамда ислом динини ривожлантиришга катта эътибор қаратган. У яна атрофидаги қўшни юртлар билан дўстона алоқаларни ўрнатган. Шунингдек, Ғазнавийлар ўртасидаги муносабатни мустаҳкамлашга йўлида Қорахонийларнинг маликасини турмушга берган. Шу тарзда Қорахонийлар

¹ Нурулло Мўмин Йўлғун. Ғарбий юрт – тарихимиздаги ҳоқонлар...– Б. 182.

² Нурулло Мўмин Йўлғун. Ғарбий юрт – тарихимиздаги ҳоқонлар...– Б. 183.

давлатида бир мунча вақт тинчлик ҳукм суришига қулай шароит юзага келган. Бироқ осудалик узоққа чўзилмаган. Чунки, Мовароуннаҳрдаги Наср ибн Али Иликхоннинг икки ўғли Алп тегин ва Бўри тегин Хоразм шоҳлари билан бирлашиб Сулаймон Арслонхонга қарши исён кўтарганлар. Шунингдек, Мовароуннаҳрнинг шимолий ҳудудларини босиб олиб мустақил равишда ҳукмронлик қила бошлаганлар. Шу воқеалар давомида Алп тегин вафот этган. Унинг укаси Бўритегин 1042 йили Ўзган шаҳрини эгаллаб ўзини “Тамғоч Буғраҳон” деб атаб, расмий тарзда Сулаймон Арслонхон ҳокимиятидан ажралиб чиққанлини эълон қилган. Айнан мана шу воқеалар IX асрнинг ўрталарида барпо қилинган Қорахонийлар давлатини парчаланишига туртки бўлди дейиш мумкин. Яъни, шу вақтдан бошлаб, Бўри тегин бошлиқ Тамғоч хонлар (Ғарбий Қорахонийлар) Самарқанд шаҳрини пойтахт қилган ҳолда бутунлай Мовароуннаҳр заминида ҳукмронлик қила бошлаган эдилар.

Сулаймон Арслонхон бошлиқ Шарқий Қорахонийлар бўлса, Хўжанд дарёсининг шарқидаги ҳудудларга эгалик қилишган¹. 1056 йили Сулаймон Арслонхон иниси Муҳаммад ибн Юсуф билан бўлган жангларнинг бирида асирга тушиб қатл этилган.

Муҳаммад ибн Юсуф (Ёғон тегин) акаси Сулаймон Арслонхондан кейин Шарқий Қорахонийлар хонлигининг хоқонлик тахтига чиққан. У 1056 йилдан 1058 йилгача тахтда ўтирган. У тахтга чиқгач ўзини “Буғраҳон” номи билан атаган. Бироқ орадан 15 ой ўтиб у тахтни катта ўғли Хусайн (Буюк олим Маҳмуд Қошғарийнинг отаси)га топшириб қўйган.

Иброҳим ибн Муҳаммад Муҳаммад ибн Юсуфнинг яна бир ўғли бўлиб, у 1058 йили онасининг кўрсатмаларига асосан саройда фитна кўзғаб, отаси ва бошқа оға-иниларини заҳарлаб ўлдириб, тахтни қўлга киритган. Унинг ҳукмдорлиги 1058 йилдан 1059 йилгача, яъни атиги бир йилча давом этган холос. У онасининг кўрсатмаси бўйича Барсған² шаҳрига ҳужум қилган чоғида шаҳар ҳукмдори Инол тегин томонидан ўлдирилган. Шарқий Қорахонийлар давлатида юз берган бундай нотичликлар туфайли юзага келган вазиятнинг қулайлигидан фойдаланган Ғарбий Қорахонийлар хоқони Бўри тегин Фарғона водийсини барча ҳудудларини ўз қўл остига киритишга муваффақ бўлган³.

Маҳмуд ибн Юсуф (Тўғрул тегин) Иброҳим ибн Муҳаммаднинг амакиси бўлиб, 1059 йили Шарқий Қорахонийларнинг хоқонлик тахтига чиққан. У тахтга ўтирган илк кунларидаёқ салтанат пойтахтини Болосоғундан Қашқарга кўчирган. Боласуғонда эса ўзига ноиб қилиб жияни Ҳасан ибн Сулаймон (Арслон тегин)ни қолдирган. У 1068 йилда жияни билан биргаликда Ғарбий Қорахонийларга қарши кураш олиб борган. Натижада Ғарбий Қорахонийлар қўшини мағлубиятга учраб Фарғона водийси ҳудудлари яна Шарқий

¹ Нурулло Мўмин Йўлғун. Ғарбий юрт – тарихимиздаги хоқонлар...– Б. 184

² Маҳмуд Қошғарий Барсған тўғрисида шундай ёзади: “Барсған – Афросиёб ўғлининг номи. Барсған шаҳарини бино қилган шудир. Маҳмуднинг отаси шу шаҳардандир. Баъзилар уйғур беги отбоқарининг номи Барсған эди; бу ерни ҳавоси яхши бўлгани учун, у отларини шу ерда боқар эди. Сўнг шаҳар унга нисбат берилиб, Барсған деб аталди дейдилар”. Бу ҳақда қаранг: Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. II том...– Б. 424.

³ Нурулло Мўмин Йўлғун. Ғарбий юрт – тарихимиздаги хоқонлар...– Б. 185

Қорахонийлар қўлига ўтган. Мазкур урушдан сўнг тузилган сулҳ шартларига кўра, иккала ҳоқонликнинг чегара чизиғи яна Хўжанд дарёси қилиб белгиланган. Маҳмуд ибн Юсуф 1074 йили вафот этган.

Шу тариқа Фарғона водийси шаҳарлари Шамс ул-Мулк қўл остидан чиқиб, Қодирхон Юсуф ўғиллари қўл остига ўтиб кетган. Бу сулҳдан кейин Фарғонанинг Ахсикент ва Марғилон шаҳарларида Туғрул Қорахон ва унинг ўғли Туғрул тегин номлари билан тангалар зарб қилина бошланади.

Умар ибн Маҳмуд Маҳмуд ибн Юсуфнинг ўғли бўлиб, отасидан кейин Шарқий Қорахонийлар хоқонлигининг тахтига чиққан. Бироқ унинг тахти мазкур сулоланинг яна бир вакили Ҳасан ибн Сулаймон томонидан тортиб олинган.

Ҳасан ибн Сулаймон Маҳмуд ибн Юсуфнинг жияни бўлиб, тарихий манбаларда “Ҳорун Буғраҳон II” номи билан тилга олинади. У 1075 йилдан 1102 йилгача тахтда ўтирган. Ҳасан ибн Сулаймон ниҳоятда жасур ва фаросатли ҳукмдор сифатида эл орасида машҳур бўлган. У хонлик қудратини кучайтириш ва илм-фанни ривожлантиришга алоҳида эътибор берган¹. У дастлаб Или дарёси водийларидаги ҳудудларга қарата кенг қўламда ҳарбий юришлар уюштирган. У бу жойлардаги аҳолиларни шу тарзда ислом динига киргизган. У яна Тангритоғ (Тян-шан)нинг шимолий этаклари бўйлаб юриб Идикут уйғур хонлигига ҳужум қилиб Будда шаҳарларини вайрон қилган. Шу тарзда бу ҳудудлар Қорахонийлар хонига тобе бўлиб қолган.

Ҳасан ибн Сулаймон даврида юқорида таъкидлаб ўтилганидек илм-фан ривожланган. Айниқса Қашқарда гуллаб яшнаган давр юзага келганлиги боис “Қутадғу билик”, “Қашқария тарихи” га ўхшаш машҳур асарлар дунёга келган. Улуғ олим Юсуф Хос Ҳожиб ўзининг буюк асарини айнан мана шу хоқонга тақдим қилган эди. Ҳасан ибн Сулаймон 1102 йилда оламдан ўтган.

Отасининг вафотидан сўнг Шарқий Қорахонийлар тахтига унинг ўғли Аҳмад ибн Ҳасан ўтирган. У 1103 йилдан 1128 йилга қадар ҳукмдорлик қилган². Аҳмад ибн Ҳасан даврида Қорахонийлар давлати ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан ривожланиб аҳолининг турмуши нисбатан яхшиланиб борган. Бу даврда кўплаб кўчманчи чорвадор қабилалар ўтроқ деҳқончилик яшаш тарзига ўта бошлаганлар. Шунингдек қадимги диний эътиқодларидан воз кечиб, ислом динини қабул қилганлар.

1105 йили Аҳмад ибн Ҳасан Маҳмуд ибн Абдужалилни Аббосийлар халифалигига элчи қилиб юборган. Аббосийлар халифаси Мустазир Биллоҳ унга “Имодуд ад давла” деган ном берган. 1128 йили Аҳмад ибн Ҳасан вафот этган.

Ибн ал-Футавийнинг (1245-1326 йй.) “Талҳис мажмаъ ал-алаб фимуъжам ал-алқаб” (“Унвонлар луғатининг қисқача мажмуаси”) китобида Ғарбий Қорахонийлар ҳукмдори Иброҳим Тамғочхоннинг унвонлари тўғрисида шундай дейилади; “*Наср Илакхон вафот этгач, унинг ўрнини Тафғач (Иброҳим Тамғачхон) эгаллади. Бу одам диёнатли бўлиб, фақиҳлар фатво бермагунча ҳеч кимни*

¹ Нурулло Мўмин Йўлуғун. Ғарбий юрт – тарихимиздаги хоқонлар...– Б. 186.

² Ўша асар.– Б. 187.

жазоламас, мол-мулкни тортиб олмас эди. У ҳар йили халифа ал-Қойимга элчилар юбориб турган ва халифадан Имом уд-Давла, Тож ал-Милла, Қаҳф ал-Муслимин, Малик аш-Шарқ ва ас-Син Тафғач ибн Бугрохон Сайф Амир ал-Мўъмнинин (Давлат имоми, Миллат тожи, Муслимлар паноҳи, Шарқ ва Хитой ҳукмдори Тафғач Бугрохон; мўминлар амирининг қиличи) сингари унвонларни олган”.

Иброҳим Тамғочхон Мовароуннаҳрда 20 йил ҳукмронлик қилди. Умрининг сўнгги йилларида фалаж касалига учраб, ҳаётлик чоғидаёқ мамлакат идорасини ўғли Абу Бақр Шамс ул-Мулкка топширди. Ҳижрий 460 (милодий 1068) йилда Иброҳим Тамғочхон оламдан ўтди. Шу йилнинг ўзида янги ҳукмдорга қарши унинг қариндоши Шуайс Бухорода кўзғолон кўтарди. Бу кўзғолон аранг бостирилиб турган бир вақтда Салжуқийлар султони Алп Арслон 200 минглик қўшин билан Мовароуннаҳрга юриш қилди. Бироқ, бу юриш Салжуқийлар учун фожиали тугаб, Алп Арслоннинг ўзи жанг майдонида ҳалок бўлди ва Салжуқийлар Термиз шаҳридан ўтолмай орқага қайтиб кетишди. Алп Арслоннинг ўғли Султон Маликшоҳ ҳам 1073 йилнинг охирида Амударёдан ўтиб, Самарқандга юрди. Бу сафар Шамс ул-Мулк сулҳ тузиш йўли билан Маликшоҳнинг ҳарбий юришини қайтарди.

1080 йилда Шамс ул-Мулк вафот этди. Унинг ўрнига укаси Хизрхон тахтга ўтирди. Бу шахс тўғрисида маълумотлар жуда кам. Ҳатто унинг вафот этган йили ҳам номаълум. Бироқ, унинг даврида мамлакатда тинчлик ҳукм сурганлигини ўша давр муаррихлари тилга олиб ўтишган. Жумладан, XII асрда яшаб ўтган Низомий Арузий Самарқандий Хизрхон даврини қуйидагича таърифлайди:

“Хизр ибн Иброҳим замонида Хоқонийлар мулки юксак тароватга, кучли сийёсатга ва қудратга етишган эди. Подшо ақлли, адолатли ва юртни обод қилгувчи эди. Мовароуннаҳр ва Туркистон унинг қўл остида бўлиб, Хуросон томондан кўнгли тинч эди, орада қариндошлик, дўстлик, аҳд ва битим мавжуд эди.

Давлатнинг шону шавкатидан бир нишона шу эдики, у отга миниб кетаётган пайтда, бошқа қурооллардан ташқари, етти юзта навкар олтин ва кумуш гурзиларни унинг олдида кўтариб борардилар. Ўзи эса шоирларни севар эди. Устод Рашидий, Амир Амоақ, Нажибий Фаргоний, Нажжор Согиржий, Али Бонизий, Писари Даргуш, Писари Исфароний ва Али Сипехрий унинг хизматида қимматбаҳо иноомлар олган ва яхши тақдирланган эдилар”¹.

Хизрхондан сўнг ҳокимият унинг ўғли Аҳмадхон қўлига ўтди. Унинг вақтида содир бўлган воқеалардан бири эътиборли вазирлардан бўлган Абу Наср Аҳмад ибн Сулаймон ал-Косонийнинг ўлдирилиши кўпчиликни ташвишга солган ва у тарихда битиб қолдирилган. Бу зот Хизрхон замонида мамлакатнинг бош қозиси лавозимида турган.

Афтидан, Аҳмадхон тахт тепасида унча кўп турмаган. Чунки 1089 йилда мамлакатда кўп қийинчиликлардан азоб чеккан халқ номидан шофезийлар

¹Низомий Арузий Самарқандий. Нодир ҳикоятлар (Мажмаъун наводир) / Форсийдан Маҳмуд Ҳасаний таржимаси. Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1985. – Б.46.

мазҳаби вакилларида бири Салжуқийлар ҳукмдори Султон Маликшоҳга¹ мактуб битади. Тез орада Маликшоҳ Самарқандга қўшин тортиб, уни қамал қилади. Ҳеч қанча вақт ўтмасдан Аҳмадхон асир олинади ва Исфаҳонга юборилади.

Садриддин Али Хусайнийнинг “Ахбор ад-Давла ас-Салжуқийа” номли асарида ҳам бу воқеалар хусусида сўз боради. Маликшоҳ Самарқандни қўлга олгач, Фарғонага қараб юради. Маликшоҳнинг тажжовузидан қўрққан Қошғар хони унинг талабига кўра бош эгиб келади ва Маликшоҳ номи билан хутба ўқиттиради. Демак, Ғарбий Қорахонийлар мамлакати Фарғона билан биргаликда бир мунча вақт Маликшоҳга бўйсуниб турган кўринади.

Маликшоҳ Фарғонага бир йилнинг ичида икки марта, юриш қилиб, биринчи марта Аҳмадхонга қарши, иккинчиси Отбош ҳукмдори Ёқубхон Тегиннинг исёнини бостириш вақтида юриш қилган. Бу юришлар чоғида Маликшоҳ Ўзганд шаҳригача кириб борди ва исёни узил-кесил бартараф қилишга муваффақ бўлди. Орадан ҳеч қанча вақт ўтмасдан Маликшоҳ Аҳмадхонни яна Самарқандга ҳоким этиб тайинлайди. Бироқ, энди Аҳмадхон вассал сифатида ҳукмронлик қилар эди. Шу сабабли Маликшоҳ вафотини эшитгач, тез кунда рухонийлар томонидан чиқарилган фатвога биноан унга қарши суиқасд уюштирилиб, ўлим жазосига ҳукм этилди. Бу воқеа 1095 йилда содир бўлди.

Аҳмадхонга қарши бўлган муҳолиф кучлар тахтга яна бир шаҳзода Қорахоний – Масъудни чиқардилар. У Аҳмадхоннинг жияни эди. Масъуд 1097 йилда Маликшоҳнинг катта ўғли Барқийёриққа байъат қилишга мажбур бўлди. Чунки, Маликшоҳ вафотидан сўнг Самарқанд яна мустақиллик йўлига кирган эди. Марказлашмаган давлат тепасида турган Масъуд Салжуқийларнинг босимида бўйсунушга мажбур бўлиб қолди. Ҳатто кейинчалик Мовароуннаҳр худудлари бир неча шаҳзодаларга бўлиб берилди. Булар Сулаймон Тегин, Маҳмуд Тегин, Ҳорун Тегинлар бўлиб, улар орасидаги Сулаймон Тегин Довуд Куч Тегиннинг ўғли, яъни Иброҳим Тамғочхоннинг невараси эди.

XII асрнинг бошларида Шарқий Туркистондаги Қорахонийларнинг Мовароуннаҳрга янги тажовузи бошланди. Буғрохон Муҳаммаднинг невараси Қодирхон Жаброил Мовароуннаҳрни босиб олиш билан чекланмай, Салжуқийлар қўл остидаги шаҳарларга ҳам тажовуз қила бошлади. Бироқ, кўп ўтмай Қодирхон Жаброил Султон Санжар томонидан ўлдирилди ва Шарқий туркистонликлар хужуми бартараф этилди. Бу ҳақ Зиё Буниёдов шундай ёзади: *“Мазкур воқеа ҳижрий 495 (26.X-1001-14.X.1102) йилда юз берди. Санжар султон Муҳаммад билан Бағдодда эканлигида Самарқанд ҳукмдори Қодирхон Жаброил ибн Умар бошчилигидаги 100 минглик қўшин Хуросон ерларга бостириб кирди. Санжар амирларидан бири Гюн тўғди Қодирхонга Санжар касал бўлиб ўлим тўшагида ётганлиги ҳақида мактуб ёзган. Бу хабар Қодирхонга шижоат бағишлади ва Санжар ерларига хужуминини тезлаштириди. Гюн тўғди бўлса, биринчи имкониятдаёқ Қодирхон томонига қочиб ўтди. Санжар Қодирхонга элчи юбориб сулҳ тўғрисидаги битимини ёдига солди. Бироқ у сулҳни рад этди. Шунда Санжар ўз айғоқчиларини*

¹ Маликшоҳ (Абулфатҳ Жалолуддин Маликшоҳ) – Салжуқийлардан учинчи подшоҳ, милодий 1072 йили тахтга чиқиб, 1092 йили, вафот этган.

Қодирхонга юборди. Улар хонни Балх яқинида фақатгина 800 нафар чавандоз билан ов қилаёнганлигини аниқлашгач, Санжар амир Бўзқуш бошчилигидаги қўшинни юборди. Бўзқуш Қодирхон ва Гюн тўғдини қўлга олиб Санжар ҳузурига олиб келди. Қодирхон қатл қилинди. Гюн тўғди бўлса, ялиниб ёлвориши туфайли авф этилди ва мамлакатдан бадарга қилинди”¹.

Султон Санжар Мовароуннаҳрга Марвда яшаётган Маҳмуд Тегинни қайтадан ҳукмдор этиб тайинлади. У Қодирхон тажовузи вақтида Хуросонга қочган эди. Маҳмуд Тегин Арслонхон унвонини қабул қилди ва 1130 йилга қадар Мовароуннаҳрни идора қилди.

Ҳаётининг сўнгги йилларида Маҳмуд Тегин Арслонхон ҳам фалаж касалига мубтало бўлди ва мамлакатни ўғли Наср билан биргаликда бошқарди. Бироқ, унга муҳолифатда бўлган бир гуруҳ руҳонийлар Арслонхоннинг Самарқандда йўқлигидан фойдаланиб, суиқасд уюштиришди ва амалий ҳукмдор Насрни ўлдиришди. Бу хабарни эшитган Арслонхон мамлакат қўлдан кетиб қолмаслиги учун бош ҳомийси Султон Санжар ва кейинги ўғли Аҳмадни ёрдамга чақирди. Аҳмад акасининг ўлимида қўли бор шахсларни тутиб қатл эттирди. Ибн ал-Асирнинг ёзишича, Арслонхоннинг ўғли Аҳмадхон томонидан кўрилган чоралар туфайли мамлакатда осойишталик қарор топган ва Султон Санжарнинг аралашшига хожат ҳам қолмаган. Аммо бу пайтда Арслонхонга ёрдамга келаётган Санжар қўшинлари Мовароуннаҳрга кириб бўлган эди. Бу ишдан Арслонхон афсусланади, албатта. Бироқ, вазиятни ўнглаш анча мушкул кечади. Арслонхон Султон Санжарга ёрдамга муҳтож эмаслигини билдирган бўлса-да, Султон Санжар ўзининг ҳарбий аралашувини тўғри йўл деб ҳисобларди. Натижада тушунмовчилик ва ўзаро зиддият вужудга келади. Кейинги ҳаракатлар вазиятни янада кескинлаштириб юборган. Ҳатто иттифоқчи ҳисобланган бу икки ҳукмдор ўртасида бир-бирига нисбатан душманлик ҳисси ҳам уйғонади. Султон Санжар 70 минглик қўшин ёрдамида кескин ҳаракатлар билан Самарқандни қамал қилади ва бир неча ойлик қамалдан сўнг шаҳар 1130 йилнинг баҳорида олинади. Султон Санжарнинг олдига бетоб (фалаж) хонни замбарда олиб келишади. Султон Санжар Арслонхоннинг куёви бўлганлиги учун хонни қатл эттирмай қизи Туркона хотун ҳузурига - Балхга юборди. Арслонхон қизини олдида ҳам узоқ яшамай оламдан ўтади ва ўзи қурдирган Марвдаги мадраса олдига дафн этилади. Мовароуннаҳр тахтига унинг ўғли Маҳмудхон чиқарилди. Бу ҳукмдор умрининг охирига қадар Султон Санжарнинг энг содиқ кишиси бўлиб қолди. Бинобарин, Қорахоний шаҳзодалари ичида Салжуқийлар учун бундан ўзга самимий муносабатли ҳукмдор ва ишончли иттифоқчи бўлган эмас эди.

Айнан шу ҳукмдор даври Қорахонийлар давридаги энг осойишта ва тинч даврлардан бири ҳисобланади. Бу вақтларда Бурҳониддин Марғиноний вояга етиб, диний илмлар борасида етарли билим ва малакага эришган эди.

XII асрнинг ўрталарида Қорахонийлар давлати тобора Салжуқийлар таъсирига тушиб қолди. Улар, ҳатто ўзларининг қўл остидаги ҳудудларни

¹ Садр ад-дин Али ал-Хусайн. Ахбар ад-даулат ас-седджукийя. Издание текста, перевод, введение примечания и приложения З.М. Буниятова. М., 1980. С.213-214.

ташқи душман ҳужумидан сақлаб қолишда салжуқий ҳукмдорларига ёрдам сўраб мурожаат қилиб турдилар. Султон Санжар бу вақтда Олд Осиё, Эрон ва Хоразмда юзага келган сиёсий вазият билан машғул бўлиб, Қорахонийларнинг шарқий вилоятларида содир бўлаётган воқеалар тизгинини қўлга олмади. Натижада шимоли-шарқда бўлса, аксинча янги сиёсий куч пайдо бўлиб, Мовароуннаҳрга катта хавф туғдира бошлади. Хоразм ҳукмдорлари ҳам бу вақтда яна мустақил тарзда ҳукмронлик қилиб, аста-секин Мовароуннаҳрнинг бошқа вилоятлари томон силжиб бораётганди. Айниқса, қорахитойларнинг Мовароуннаҳрга тажовузи борган сари яқинлашмоқда эди.

Қорахитойлар дастлаб Чугучак (шарқий Туркистонда) шаҳрини, кейинроқ Болосоғун шаҳрини ўзларига пойтахт қилиб олиб, бутун Етгисув вилояти билан бирга Шарқий Туркистонда марказлашган давлат тузишди. Уларнинг олий ҳукмдори “Тўрхон” (Ғуйурхон) унвонини олди. Қорахитойлар ҳукмдорлигининг кучайиб бориши ўз навбатида уч асрдан зиёд давомида ҳукмронлик қилиб келган Қорахонийлар давлатини таназзулга юз тутиш жараёнини тезлаштирди.

Ёзма манбаларнинг шоҳидлик беришича, XII асрнинг 30-йилларида қорахитойларнинг талончилик юришлари янада кучайиб кетади. Улар Фарғона ва Шош билан қаноатланиб қолмасдан Зарафшон ва Қашқадарё воҳаларигача кириб боришди. Бунга қарши Қорахонийлар жиддий қаршилик кўрсатмадилар. 1138 йилда бўлган қарши ҳаракатда ҳам Қорахонийлар ҳукмдори Маҳмудхон мағлубиятга учраб, қорахитойларга катта миқдордаги товон тўлашга мажбур бўлди. Кучайиб бораётган хавфни қайтариш мақсадида Маҳмудхон Султон Санжардан ёрдам сўрайди. Натижада, 1141 йилда Султон Санжар ва Маҳмудхоннинг бирлашган қўшинлари қорахитойларга қарши жангга шайланади. Жанг Самарқанд яқинидаги Қатвон чўлида бўлиб ўтади. Иттифоқчиларнинг нафрати ягона душманга нисбатан қанчалик кучли бўлмасин, барибир қорахитойларнинг қўли баланд келади ва жанг узил-кесил уларнинг фойдасига ҳал бўлган. Бу ҳақда атоқли олим Зиё Буниётов шундай ёзади:

“Султон Санжарнинг қорахитойлар билан биринчи тўқнашуви, 522 (1128) йилда юз берган, ўшанда улар шарқдан (Шарқий Туркистонга) ҳужум қилган эдилар. Султон Санжарнинг ноиб — Қошғар хони Аҳмад ибн ал-Ҳасан уларнинг ҳужумини даф қилган эди. Аммо, қорахитойлар Мовароуннаҳрга қўшни ерлардаги қирғизларни ва уйгурларни бўйсундириб, кучайиб кетиб, 531 (1137) йилда Мовароуннаҳрга ҳам босиб кирдилар. Самарқанд хони Маҳмудхон ибн Арслоншоҳ қорахитойларга қарши Хўжанд суви ёқасида жанг қилди, аммо улардан енгилиб, пойтахти Самарқандга қочиб келди. Тарихчилар ёзишича, шундан кейин (Мовароуннаҳр) халқлари бошига фалокатлар ёғилиб, одамлар қўрқинч ва қайғуда қолиб, бахтсизликларни кута бошладилар.

Самарқанд хони (Маҳмуд ибн Арслон-шоҳ) султон Санжарга ёрдам сўраб мурожаат қилди. Султон дарҳол қорахитойларга ва Қарлуқ ўғизларига қарши жангга тайёргарлик кўра бошлади. Чунки, шу қарлуқлар Самарқанд хонига қарши бош кўтариб, қора хитойлардан ҳарбий ёрдам сўраган эдилар. Қорахитойлар учун бу Мовароуннаҳрга босиб кириш учун тайёр баҳона бўлган эди.

Султон Санжар Хоразмшоҳ Отсизнинг содиқликка аҳд-паймонига, қасамёдига ишонгани учун, қўшинларининг чап қанотидан хотиржам эди. Шунда ҳам султон қорахитойларга қарши урушга 6 ой тайёргарлик кўрди. Бу урушга султон Санжарнинг барча вассаллари: Сижистон, Ғур, Ғазин, Мозандарон подшоҳлари қатнашдилар. Манбада ёзилишича, султон Санжар юз минг кишилик қўшин тўплади (Ибн ал-Асир, 2-том).

Ҳижрий 535 (милодий 1141) йилнинг зул-ҳижжа (июл) ойида султон Санжар лашкарлари билан Мовароуннаҳрга кириб келди. У аввало қарлуқларни жазолашга аҳд қилди (Самарқанд хони шулардан шикоят қилган эди). Аммо қарлуқлар Самарқанддан қочиб, қорахитойларнинг Ғуйурхони (Ювурхон, кофирхон бўлса керак — М. М.) Елйуй То-Ши (1124—1143) ҳузурида паноҳ топдилар.

Ғуйурхон султон Санжарга мактуб ёзиб, ундан қарлуқларга тегмасликни, уларни таъқиб қилмасликни, айбларини кечиришни сўради (таклиф қилди). Султон Санжар бунга жавобан жаҳл билан хат ёзиб, ғуйурхондан тез ислом динига ўтишни талаб қилди. Агар Ғуйурхон бу таклифни рад этса, султоннинг юз минг кишилик қўшини билан жанг майдонида учрашуви зарур, деди. Яна у қўшинлари яхши ўргатилгани ва яхши қуроолланганини ҳам писанда қилди. Султон Санжар ҳатто “Жангчиларим шундай мерганки, олисдан соч толасини иккига бўлиб ташлайди” деб мақтанди. (Султоннинг мана шу мақтончоқлиги Худоба хуш келмади, шекилли). Вазир Носириддин Тоҳир султонга эътироз билдириб, бу мактубни Ғуйурхонга йуборманг деди. Аммо, вазирнинг эътирозига қарамай, мактуб Ғуйурхонга жўнатилди.

Ғуйурхон бу мактубни ўқигач, элчининг соқолини юлдирди ва бир тола соқолни иккига бўлгинчи, деб қўлига тўгногич берди. Элчи толага тўгногични санчолмади. Шундан сўнг Ғуйурхон ҳозир бўлганларга қараб, “Сен олдинда турган соч толасига игна санчолмасанг, бошқа одамларинг қандай қилиб бир тола сочни ўқ билан бўла олади?” деди.

Хитой манбаларида ёзишича, Ғуйурхоннинг ҳам турклар ва хитойлардан иборат юз мингли қўшини бор эди. (Ал-Хусайний китобида эса Ғуйурхон қўшини 700 минг, султон Санжар қўшини 70 минг эди, деб берилади. Бар Эбрейда эса Ғуйурхон қўшини 300 минг, султон Санжар лашкари минг эди, деб берилади.) Иккала тараф қўшини ҳижрий 535 йил сафар ойининг 5 куни (1141 йил, 2 сентябрь)да Самарқанд яқинида (шаҳардан 5 фарсах нарида)ги Қатавон чўлида тўқнашдилар. Қарлуқлар айниқса султонга қарши қаттиқ жанг қилдилар (султон уларни кечирмагани учун). Бу жангда султон Санжар лашкари тор-мор келтирилди. Фақат Даргом дарасининг ўзида султон жангчиларидан ўн минги ўлди. Султоннинг ўзи олти навқари билан аранг қочиб қутулди...

Аввал айтганимиздек, Қатавон чўлидаги жангда қарлуқлар катта иш қилган эдилар. (Қарлуқлар Хоразм тарафида туриб қорахитойлар ва қорахонийлар лашкарини маглубиятга учратган эдилар, — М.М). Улар ҳижрий 551 (милодий 1156) йилда Бухоро яқинидаги жангда Самарқанд ҳукмдори Қорахоний Тамгочхон Иброҳим III ни ўлдириб, жасадини чўлга ташлаб кетган эдилар. Мовароуннаҳрни босиб олган қора хитойлар қарлуқларни бу иши учун жазолашга қарор қилдилар. Қорахитойлар ҳомийлигидаги Самарқанднинг янги подшоҳи

Жалолiddин Али Чағри-хон 558 (1158) йили қарлуқлар қўшинини тор-мор келтирди. Қарлуқлар етакчиси Лочинбек бир қисм қўшини билан Хоразмга қочиб бориб, Эл-Арслондан ғимоя сўради. Қорахитойлар асоратидан қутулишни мақсад қилган, уларга ҳамон бож-хирож тўлаб турган хоразмшоҳ чиндан ҳам Лочинбек етакчилигидаги қарлуқларни яхши кутиб олди. Хоразмшоҳ қорахитойларга қарши курашда қарлуқларни катта куч деб биларди.

Ҳижрий 553 йилнинг жумодул-соний ойида (июль, 1158) хоразмшоҳ Эл-Арслон катта қўшинлар билан Самарқандга хужум бошлайди. Самарқанд ҳукмдори Али шаҳар қалъасини мустаҳкамлаб, ўша вақтда Қоракўл-Жанд оралигида яшаётган кўчманчи туркманлардан, шунингдек қорахонийлардан ёрдам сўради.

Сўғд (Зарафшон) дарёсининг иккала соҳилида бўлган жангларда Эллинг-Туркман етакчилигидаги қорахитой ва туркман қўшинлари хоразмшоҳ лашкарларининг қаттиқ хужумларига дош беролмайдилар. Мутлақо яқсон бўлиш хавфи туғилганидан Эллинг-туркман сулҳ тузишни илтимос қилди. Самарқанднинг таниқли имомлари ва уламолари ёрдамида сулҳ битими тузилди.

Хоразмшоҳ шу битимга кўра қарлуқларни аввалги жойларига қайтарди ва ўзи қўшинлари билан Хоразмга қайтди.

Шуни ҳам айтиш керакки, Хоразмшоҳ Самарқандга келаётганида Бухоро яқинидан ўтган. Манбаларда айтилишича “Хоразмшоҳ бухороликларни турли ваъдалар, яхши сўзлар билан тинчитиб, сўнг Самарқандга йўл олган” (Жузжоний. Жувайний, I том).

Ҳижрий 559 (милодий 1168) йилда қорахитойлар “ўзбошимча ва исёнкор қарлуқларга қарши” бир қанча тадбирларни амалга оширдилар. Ибн ал-Асир хабар беришича, қорахитой хони ўз вассали бўлган Самарқанд ҳукмдори қорахоний Қилич Тамғочхон Абул-Музаффар Масъудга “Қарлуқларни Бухоро ва Самарқанд вилоятларидан Қошғарга кўчирма қилишга” фармон берган. Фармонда “қарлуқлар қурулсизлантирилиб, фақат деҳқончилик билан шугуллансинлар” – дейилган эди. Аммо қарлуқлар бу фармонга бўйсунмаган ва Бухоро шаҳрининг раиси Муҳаммад ибн Умарга мактуб юбориб унда қарлуқларни (Мовароуннаҳр)дан ҳайдаб чиқаришга саъй-ҳаракат қилсинлар, деб илтимос қилган. Шундан сўнг Қилич Тамғочхон ўзи лашкар билан келиб, қарлуқни бир қанчасини ўлдириб, қолганларини Бухоро сарҳадларидан қувиб чиқарган. Шамсиддин ибн Хусайн Айёрбек етакчилигидаги бир қисми хоразмшоҳ ҳузурида паноҳ топганлар.

Кейинчалик ҳам қорахитойлар қарлуқларни йўқотиш учун кўп марта уринган. Аммо, бунинг учун улар хоразмшоҳ Эл-Арслон ихтиёридаги ерларда иш кўриши зарур эди. Ниҳоят, 567 (1171) йилда қорахитойлар қўшини Амударёдан ўтиб, Хоразм чегараларига кириб келдилар. Бундан хабар топган Эл-Арслон тўғонларни очиб, Хоразм пойтахти яқинидаги йўللарни сувга бостиришга фармон берди. Хоразмшоҳ ўз қўшинлари билан Омул томонга чекинди. Ва қорахитойларга қарши жанг қилиш учун Шамсиддин Айёрбек бошчилигида қўшин юборди. Хоразмшоҳ Эл-Арслон касаллиги туфайли жангда қатнашолмай, Омул шаҳрида қолди.

Қорахитойлар хоразмшоҳ қўшинларини мағлубиятга учратдилар, амир Айёрбекни асир қилиб, Самарқандга олиб кетдилар. Хоразмшоҳ касал ҳолида пойтахти Гурганжга қайтди. Хижрий 567 йил, ражаб ойининг 19 куни (1172 й. 17 март) хоразмшоҳ касалликдан вафот этди. (Ибн ал-Асир, 9-том, Жувайний, 1-том)”¹.

“Самария” китобининг муаллифи Қатвон (Катвон, Қатавон) жанги тўғрисида қуйидагиларни келтириб ўтган: *“Нақл бордирким, Самарқанднинг ташқарисиди, қунчиқар томонидаги майдонда Кутурон (Катвон) даласиди Султон Санжари Мозий билан қорахитой кофирлари орасиди катта уруш бўлди. Унда кўп мусулмон шаҳидланди. Султон Санжар давлатининг инқироzi... шу урушдан бошланди. У шаҳидлар ўшанда қўйилгандир”.* Шаҳидларнинг сони айрим манбаларда 30 минг деб кўрсатилса, айримлари 70 минг, дейилади. Олимлар орасиди биринчи кўрсатилган рақам ишончлироқ эканлиги таъкидланмоқда.

Қорахитойлар Қорахонийлар ҳукмронлигига бутунлай барҳам бермасдан, вассал сифатида ушлаб туришни маъқул кўришди. Фақат катта миқдорда ўлпон ундириб олишди. Қорахитойлар маҳаллий ҳукмдорларнинг ички сиёсатига ҳам аралашмадилар. Шунга қарамай Қорахоний - Маҳмудхон Қорахитой - Гўрхоннинг олий ҳокимиятни тан олишга мажбур бўлди. Султон Санжар бўлса, кейинги ҳаёти мобайнида бирин-кетин муваффақиятсизликларга учрайверди. Унинг ҳукмронлигидаги сўнгги йиллар ҳам анча аянчли кечди. Бу тўғрисида Давлатшоҳ Самарқандий, *“Ҳукмронлиги сўнггида у уламо ва зоҳидларга маошни тўхтатиб қўйди. Бу ҳам давлатнинг завог топшига сабаб бўлди. Оқибатда ўғузлар унга кучли хуруж қилди. Ва султон асир олинди. У уч йил қамоқда ётди. Вилоятнинг кўп қисми - Хуросон мамлакати, ҳар иккала Ироқ (Ироқи Араб ва Ироқи Ажам) ва тамом жаҳон маъмур қисмининг кўпчилиги ўша гавголарда хароб бўлди... Охири Термиз қалъасиди ўғузлар қўлидаги тутқунликдан Султон Санжар халос бўлишга эришди. Бироқ, энди у мункиллаб, қариб қолган эди ва 551 йил рабби ал-аввал ойининг учинчисиди (1156 йил 3 май) Марв шаҳрида тангрининг раҳматига етишди...”* деб ёзган эди².

Тарихий маълумотларга кўра Қатвондаги урушдан кейин Маҳмудхон ҳам Султон Санжар билан биргаликда жанг майдонидан тўғри Термизга қочади ва Самарқанд бир оз муддатгача ҳукмдорсиз қолади. Қорахитойлар унинг ўрнига укаси Иброҳимни ўтқазиб, Мовароуннаҳр халқидан товон пули йиғишни унинг зиммасига юклашади. Бу ҳукмдор тарихда Иброҳим Тамғочхон II номи билан тилга олинади. У 1156 йилда қарлуқлар томонидан ўлдирилиб, Бухоро атрофидаги Каллабод номли даштлик жойга ташлаб кетилган. Қарлуқларга қарши жангга отланган янги ҳукмдор Ҳасан Тегиннинг ўғли Жалолиддин Али Чағирхон қарлуқларни мағлуб қилади ва уларнинг ҳукмдорини тутиб келиб қатл эттирган. Бу билан кифояланиб қолмасдан у қарлуқ шаҳзодаларининг изидан тушган ва Қорахоний ҳукмдорлар учун қасос олган. Омон қолганлари бўлса, Қоразмшоҳ Ал-Арслон ҳузурига ёрдам сўраб боришади.

¹Буниёдов З. Ануштагин хоразмшоҳлар давлати (1097–1231). Т.:Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1998. – Б.17.-51.

² Давлатшоҳ Самарқандий. Шоирлар бўстони...– Б. 36.

Ал-Арслон Самарқанд ҳокими билан дўстона муносабатда бўлишига қарамасдан, моддий манфаатдорлик илинжида Мовароуннаҳрга 1158 йилда қўшин тортиб келган. Али Чағирхон бўлса, ўзига кўчманчи туркманларни ва қорахитойларни ёрдамга чақирди. Қорахитойлар унга Илак ҳукмдор бошчилигида 10 минг кишилик қўшин юбориб, жанг қилишга шайландилар. Ал-Арслон Бухоро аҳлига турли хил ваъдалар қилиб, уларни ўзи томонга оғдириб олди ва натижада унинг қўшинлари Зарафшон соҳилларига келиб тўхтади. Дарёнинг иккинчи томонида қорахитой ва қорахонийларнинг бирлашган қўшинлари жангга тайёр эди. Академик В.В.Бартольд шу ўринда Хоразмшоҳнинг қўшинларини нисбатан кўп эканлиги айтиб, рақиб томон саркардалари сулҳ сўраб Самарқанд руҳонийларини элчи қилиб юборганлигини таъкидлайди. Эл-Арслон қарлуқларнинг аввалги мавқеларини тиклаш шарти билан урушмасликка рози бўлди. Ўз мақсадига эришгач, Хоразмшоҳ орқага қайтиб кетди.

Иброҳим Тамғочхон II ўлдирилгандан кейин Самарқандга Ўзгандда ҳукмдорлик қилаётган Ҳасанийларнинг вакили Жалолиддин Али Чағирхон чиққан эди. Шундан кейин Мовароуннаҳр тўлиқ шарқий сулола вакиллари ихтиёрида бўлди. Шу ҳолатга асосан Фарғонадан етишиб чиққан кўплаб алломаларни Мовароуннаҳрнинг марказий шаҳарларида яшай бошлаган дейишимиз мумкин.

Ҳасанийларнинг кўплари Фарғонадан чиқиб кетгани билан Фарғонада бошқа бир ҳукмдор мустақил равишда тангалар зарб қилаверган. Афтидан, шу хонадоннинг бошқа бир вакили Фарғона тахтида қолиб, Самарқандаги олий ҳукмдорни тан олган ҳолда, мустақил сиёсат юргизган кўринади. Шунга кўра, бу икки ҳудуднинг ҳукмдорлари бир-бирига қаттиқ таянган ва иттифоқчи ҳисобланган. Улар бир-бирларининг ички ишларига аралашмаганлар. Булардан ташқари шундай вилоятлар мавжуд эдики, улар қисман мустақилликка эришиб, Самарқанд олий ҳукмдорлик маркази бўлиб қолаверган.

Самарқанд тахтига ўтирган ҳукмдор ҳам ўз навбатида қорахитойларнинг ҳукмронлигини тан олишга мажбур бўлган. Чунки, айнан шу қабила бошлиқлари Шарқий Қорахонийларга Самарқанд тахтини эгаллашга ёрдам беришган эди. Шу томонларини назарда тутган ҳолда бундан кейинги Қорахоний ҳукмдорларнинг деярли барчаси XIII аср бошларига қадар ҳеч бўлмаганда қорахитойларнинг ҳокимлигини номигагина тан олиб бўлсада сиёсат юргизишларига тўғри келган дейишимиз мумкин.

Айтиш жоизки, XII асрнинг охири чорагидаги сиёсий вазиятни муаррихлар жуда чалкаш кўрсатишган бўлиб, бу борада фақат нумизматик материалларгина қўл келиши мумкин. Шу ўринда Е.А.Давидовичнинг изланишлари эътиборга молик. Унинг маълумотлари бўйича, Жалолиддин Али Чағирхон 1160 йилда оламдан ўтгач, унинг укаси Қилич Тамғочхон “Масъуд” лақаби билан тахтга чиққан. В.В.Бартольд Масъудни Али Чағирхоннинг ўғли, деб кўрсатган. Бизнингча, кўп ва сўнги маълумотларга таянган Е.А.Давидовичнинг фикри асослироқ ва Масъудни Али Чағирхон каби Ҳасан Тегиннинг ўғли эканлиги ҳақиқатга яқиндир. Қилич Тамғочхон Масъуд ҳеч

қанча ҳукмронлик қилмасдан 1170 йилда оламдан ўтади. Бу ҳам Али Чағирхон билан Масъуд ўртасида унча катта фарқ бўлмаганлигини кўрсатади. Энди тахтга унинг ўғли Муҳаммад ибн Масъуд ўтиради. Бу ҳукмдор даврида унча катта сиёсий ўзгаришлар рўй бермаган. У ҳам отаси каби қорахитойларга тобелигича қолди. Атиги тўрт йил ҳукмронлик қилиб, 1174 йилда оламдан ўтди. Ёш вафот этганлиги сабабли унинг тахт учун муносиб тахт ворисхори ҳам бўлган эмас. Натижада, тахт учун шахзодалар ўртасида ўзаро курашлар бошланади. Бу курашларда Фарғона ҳукмдори Иброҳим ибн Хусайн ғолиб чиқиб, 1179 йилда Самарқанд тахтига ўтирди. Бироқ, Е.А.Давидович тангалар юзасидан олиб борган тадқиқотлари натижасида олинган маълумотларга таяниб, Муҳаммадни Иброҳим ибн Хусайнгача бўлган даврда ҳукмронлик қилганлигини таъкидлайди. Бунга 1174 йилдан 1179 йилларга қадар Муҳаммад номи билан зарб этилган тилло тангаларни асос қилиб кўрсатади. Шунинг учун бу даврдаги сиёсий курашларни тахт учун курашлар даври, деб баҳолаб, Муҳаммад ибн Маъсуднинг олий ҳокимият тепасида турганлигини эътироф этиш маъқул. Шунини унитмаслик керак-ки, янги ҳукмдор Муҳаммаднинг амакиси бўлиб, Муҳаммад учун асосий рақиб ҳам бўлган. Е.А.Давидович айнан шу давр тарихи ҳал этилмаган масала, деб қарайди. Унингча, 1174 йилдан 1179 йилгача бўлган давр ичида бошқа бир Муҳаммад ҳам Самарқанд тахтини бошқарган бўлиши мумкин. Бироқ, бу шахснинг ким эканлиги, уни қайси Қорахонийлар оиласига мансублиги тўлиқ аниқланмагани айтилади. Шу сабабдан Иброҳим ибн Хусайн Муҳаммад ибн Маъсуддан тўппадан тўғри тахтни қабул қилган, деб ҳисоблаш ҳам ноўриндир. Бунинг учун келгусидаги тадқиқотлар ҳулосасини кутиш мақсадга мувофиқдир.

XII аср охирларида Қорахонийлар давлати икки олов қуршовида қолди. Биринчи навбатда ҳукмдор қорахитойлар бу давлатни асосий ҳолдан тойдирувчи куч бўлса, иккинчидан янгитдан қад кўтарилаётган хоразмшоҳлар давлати юқорида айтиб ўтганимиздек аста-секин Мовароуннаҳрнинг ички ҳудудларини ўз тасарруфига олаётган эди. Қорахонийлар бўлса, баъзи ҳолларда мамлакатнинг ички шаҳарларини ҳам бошқаришга ожизлик қилиб қолишган эди. Хусусан, Бухоро садрлари кўп ҳолларда қорахитойларга ўзлари мустақил равишда ўлпон йиғишган ва улар билан воситачиларсиз алоқада бўлишган. Мамлакатдаги оғир аҳвол, сиёсий ожизлик ва парокандалик хатто бу шаҳарда ҳам халқ норозиликларига сабабчи бўлган. Бу ҳақда Зиё Буниёдов қуйидагиларни баён этади:

“Ҳап шундаки, мана шу вақтда (1207 й.) Самарқанд ва Бухоро ҳукмдори султонлар султони (хонлар хони) Усмон ва бошқа Мовароуннаҳрнинг эътиборли кишилари Хоразм шоҳига мурожаат қилиб қорахитойларга қарши ёрдам сўраган эди. Мовароуннаҳрнинг ҳар бир шаҳрида қорахитойларнинг беқлари бўлиб, улар қўл остидагиларга жабр қилар, аҳолини талар ва тўплаган бойлигини Ўзганд, Болосогун ва Қашқарга жўнатар эди.

Усмон Хоразм шоҳига бундай ёзган эди: “Оллоҳу таоло сенга нимаики ато этган бўлса, У сенинг ҳукмдорлигингни тасдиқ этди. Сенинг қўшинларингни У шунинг учун ҳам кўпайтирдик, улар мусулмонлар ва уларнинг юртини кофирлар ҳукмронлигидан халос этсинлар, мусулмонлар ва уларнинг мол-мулкани

талаганлардан қутқарсинлар. Қорахитойларга қарши урушда биз сенга иттифоқчи бўламиз, қорахитойларга нимаики бераётган бўлсак, уни сенга берамиз. Биз сенинг номинг билан хутба ўқиймиз ва тангалар зарб қилдирамиз”.

Хоразм шоҳи Усмоннинг илтимосига кўнди ва дарҳол Мовароуннаҳрга қўшин юборди. Лекин, қорахитойларга қарши ҳаракат бошлашдан аввал Бухородаги кўзголонни тинчитилиш зарур эди. Бу ернинг беги қорахитойлардан бўлса ҳам асл ҳокимият Бурҳон уругидан чиққан кишиларнинг қўлида эди, бу кишилар айни вақтнинг ўзида шаҳарнинг хотиблари, раислари бўлиб, садри жаҳон унвонига эга эди. Қорахитойлар бурҳонийларнинг диний ва маъмурий мавқеини қувватлар ва ўз кишиларини уларнинг маслаҳатларига қулоқ солишга мажбур қилар эди.

Хоразм шоҳининг Мовароуннаҳрга юриши бошланиши билан Бухородаги ҳокимиятни ўзи қалқон савдоси билан шугулланувчи савдогарнинг ўгли бўлган Санжар исми киши бошчилигидаги халқ исёнчиларни қўлга киритди. Санжар шаҳарнинг “эътиборли кишилари” (асҳоби ҳурмат)ни таъқиб қилиб, Бухородан садр ва унинг яқинларини ҳайдаб чиқарди ва мол-мулкни мусодара қилди. Исёнчилар раҳнамоси ўзини малик деб атай бошлади. Бир шоир бу ҳақда бундай шеър ёзган эди:

Подшолик бебаҳо мансабдир, аммо —

Бир савдогар уни текинга олди.

Чайқовчига тож-тахт ярашмас, чунки,

Отаси бозорда сотарди қалқон.

Бурҳонийларнинг қорахитойлар ёрдамида исённинг олдини олишга қилган уринишлари натижа бермади (бурҳонийлар қорахитойлар ҳокимига шикоят қилди, ҳоким малик Санжар исмига бир қанча буйруқлар юборди, лекин, малик у буйруқларни назар-писанд қилмади). Шундан сўнг садрлар Хоразм шоҳига ёрдам сўраб мурожаат қилишди, шоҳ эса 1207 йилнинг баҳорида Бухоро томон қўшин тортиб чиқди. Шаҳар киборларининг ҳамкорлиги билан Хоразм шоҳи Бухорони эгаллади. Исён бостирилди, малик Санжарни ушлаб Гурганжга юборишди, у ерда малик 27 та асирга олинган ҳокимлар ва беклар билан бирга Хоразм шоҳи Муҳаммад шарафига ўтказилган науба Зулқарнайнда иштирок этди.

Бухоронинг олинishi Хоразм шоҳи Алоиддин Муҳаммаднинг Мовароуннаҳрдаги мавқеини мустаҳкамлади, маҳаллий ҳокимлар шоҳ томонга ўта бошлади. Султонлар султони, Самарқанднинг қорахоний ҳокими Хоразм шоҳининг элчиси амир Дорт-Абони ҳурмат-эҳтиром билан қабул қилди ҳамда қора хитойларга қарши биргаликда ҳаракат қилишга келишиб олишди.

Самарқанднинг қўлдан кетишига қорахитойлар ҳеч ҳам парво қилмади. Улар Хоразм шоҳи билан бўладиган урушга шоҳдан кўра жиддийроқ тайёрланди. Ундан ташқари ҳукмрон илгари Хоразм шоҳига хизмат қилган испахбод Рукниддин Кобуд Жомани (унинг тоғаси (?) эди) ҳамда шоҳ Самарқандга шихна қилиб тайинлаган Нусратиддинни Хоразм шоҳи... амир Дорт Абони сотиб олиб шоҳга қарши оёққа тургазди. Қабул қилинган келишувга кўра, Ғуюрхон агар Хоразм шоҳи мағлуб бўлса,

Хуросон испахбоди Қобуд Жомога, Хоразм эса амир Дорт Абога бериладиган бўлди¹”.

Айтиб ўтиш жоизки, XII асрнинг охирларида Қорахонийларнинг сиёсий инқирози янада жадаллашди. Мовароуннахр ҳукмронлиги ҳамон уларнинг қўлида бўлса-да, ғарбда шаклланаётган Хоразмшоҳлар, шарқда ҳаракат қилаётган найман қабилалари тобора бу давлат ҳудудларини исканжага олаётган эди. Қорахитойлар ҳам бу даврга келиб найманлардан катта зарба еб, ўз мавқеини йўқота бошлаган. Уларнинг охирги вакиллари Қорахонийларга ўхшаб XIII асрнинг бошларида бир томондан Муҳаммад Хоразмшоҳ, иккинчи томондан найман қабиласи ҳуружи оқибатида тор-мор этилди. Натижада, Осиё қитъасида икки катта давлат вужудга келди ва улар бу ўлканинг кейинги тақдирини хал қилишди. Шарқда Чингизхон найманлар ҳукмронлигига чек қўйиб, қудратли Мўғилистон давлатини ташкил қилган бўлса, ғарбда Муҳаммад Хоразмшоҳнинг давлати тобора кучайиб бораётган эди. Мовароуннахрдаги Ғарбий Қорахонийлар сулоласининг сўнги ҳукмдорларини тақдири қандай кечганлигини Зиё Бунёдов қуйидагича изоҳлайди:

“Хоразмшоҳ бўлинмалари Сирдарёни кечиб ўтиб, Иламиш саҳросида тажрибали қўмондон Тайангу бошчилигидаги қорахитой армияси билан тўқнашдилар. Хижрий 607 йилнинг раббул-аввал ойида (сентябрь, 1210 й.) бўлиб ўтган шафқатсиз жанглار натижасида қорахитойлар мағлуб бўлдилар. Кўп сонли қорахитойлар, жумладан Тайангу ҳам асирга тушдилар. Мовароуннахрнинг барча шаҳар ва қишлоқлари (то Ўзкентгача) хоразмшоҳнинг беклари ва шихналари (комендантлари) тайинланди. Хоразмшоҳ ўз қизи Хонсултонни Самарқанд султони Усмонга узатди ҳамда уни ўз ўрнида қолдириш билан бирга, унга ёрдамчи этиб ўз шихнаси амир Дорт-Абони қўйди. Хоразмшоҳ султон Усмоннинг амакиваччаси (тоғаваччаси) бўлмиш Ўтрор ҳокими Тожиддин Билгахонни Нисога сургун қилди ва икки йил ўтгач у, шоҳ буйруғи билан қатл қилинди.

Қорахитой лашкарларининг тор-мор қилингани ҳақидаги хабар тезда ҳамма жойларга тарқалди. Тартибсиз равишда чекинган қорахитойлар ўз йўлида учраган жойларни вайрон қилди ва аҳолини талон-торож этди. Чекинган аскар тўдалари қорахитойлар пойтахти Болосоғунга (Чу дарёси бўйида) этиб келганларида, шаҳар халқи “хоразмшоҳ лашкарлари бу ерга ҳам этиб келибди”, деб ўйлаб, шаҳар дарвозаларини беркитиб олдилар ва қочоқларнинг ёлворишларига кўнмадилар. Хоразмшоҳ эса Болосоғунга юриш қилиш тўғрисида ўйламади ҳам, у Гурганжга қайтиб кетди. Қорахитойлар ўз пойтахтини ўн беш кун қамал қилиб, кейин шаҳарга кирди. Қорахитойлар шаҳарга киргандан кейин уч кеча-кундуз давомида аҳолини қиргин қилди. Манбаларга кўра, шаҳарнинг фақатгина таниқли ва обрў-эътиборли одамларининг ўзидан 47 минг киши ҳалок бўлган”².

Қорахитойларнинг Болосоғунда қилган хунрезликлари ҳақида дин ва давлат арбоби Алихонтўра Соғуний (1885–1976) шундай ёзган эди:

¹ Бунёдов З. Ануштагин хоразмшоҳлар давлати...– Б.99.

² Бунёдов З. Ануштагин хоразмшоҳлар давлати...– Б.103.

“Болосоғун-Тўқмоқ билан Қошғар оралиғи отлиқ ўртача юришда ўн-ўн бир кунлик йўлдир. Болосоғун шаҳрининг эски туркча номи Моқул болиғ бўлиб, моқул — яхши, болиғ — шаҳар демакдир. Ислондан кўп йиллар илгари Иссиққўл бўйларидаги Бешболиғ билан Болосоғун шаҳарларида уйғурларга ўхшаш ўтроқ маданий туркларидан ўғуз турклари яшаган эди. Рум подшоҳларининг лақаби Қайсар, эронийларники Хисров бўлганидек, Бешболиғ, Болосоғунга ким подшоҳ бўлар экан, унга Эдиқут лақаби қўюлур эди. Аслида, Туркистон бешиги ва пойтахти Бешболиғ-Болосоғун шаҳридир. Ҳозир ҳам Иссиққўлнинг кунгай(жануб), терскай(шимол) томонларига сув ичида қайиқ билан юрган кишиларга Бешболиғ харобалари кўришиб туради. Биз бола вақтимизда кўлнинг сайроқ еридан бир ҳаммом биноти топилмиш эди; ундан чиққан пишиқ гиштлардан қирғизлар олишиб, улкан манаплар (аслзда, оқсуяклар)қабрлари устига бир неча гумбазлар ясалганлари ҳали эсимизда бордир. Кўлнинг тўлқинлари билан чет ёқага сурилиб чиқиб қолган ўша замоннинг уй асбоблари, деҳқончилик саймонлар(иш қуроллар)ини шу кунгача ҳам топиб оладилар. Бу Бешболиғ шаҳрининг ҳароб бўлишига келсак, биз кўрган тарихларнинг ҳеч бировида бунинг баёни кўзимизга тушмади. Ўтмишдаги табиат ўзгаришлари орқали, ер тебраниши билан шаҳар ўринлари кўлга айланиб, сув остида қолган бўлиши ҳам мумкиндир.

Қандай бўлса ҳам, Бешболиғ обидаларидан топилган асарлар эскидан бери ўтроқ туркларидан илм, маданият бор бўлганлигини билдиради. Болосоғун милоддан икки минг йиллар илгари ўтган Эрондаги Қиёний подшоҳларидан Кайковуз, Кайхисровлар замондоши — эронча Афросиёб, туркча Дўкухон аталган турк ҳоқонининг учинчи пойтахти бўлган экан. Унинг биринчи пойтахти — Самарқанд бўлишини эски тарихчилар шубҳа қилишадилар. Бироқ шаҳар четдаги кенг майдон харобаси, ерлик халқ оғзида, Афросиёб аталиши ва бу яқинларда у ердан милоддан эски давр асарлари топилиши, турк ҳоқони пойтахти Афросиёб бўлганлигини қувватлайди. Бунга кўра Самарқанд шаҳри жаҳонгир Искандар Македоний томонидан қурилган деган, баъзи тарихларда ёзилган сўз асосиз бўлиб қолади, чунки Искандар Афросиёб давридан кўп кейин келганлиги ҳаммага маълумдир.

Тарих ҳижратнинг 536 (милодий 1141) йили қорахитой хони Гурхон билан султон Санжар Биноканд яқинида тўқнашиб, султон Санжар қаттиқ енгилмиш эди. Бу урушда Санжар аскарларидан 30 минг киши қурбон бўлмишдир. Шу билан бутун Мовароуннаҳр Санжар қўлидан чиқиб, 71 йил қорахитой Гурхон қўлида қолади. Сўнгра хоразмлик султон Муҳаммад Гурхон аскарини Бухоро, Самарқанд, Фарғонадан ҳайдаб чиқаради. Тароз–Таласда (ҳозирги Жамбул) бўлган урушда Гурхон тарафдорлари қаттиқ енгилиб, бош қўмондони Тоянгу асир олинмишдир. Бунга англагач, Гурхон Олмалиғ (ҳозирги Ғулжа), Бешболиғ туркларидан ўз қўмондасида кучлик қўшин тузиб, кетган ерларни қайтариб олиш учун йўлга чиқади. Тароз ғалабасидан сўнгра султон Муҳаммад Тоянгу бошлиқ бутун асирларни олиб Хоразмга қайтмиш эди. Гурхон бу хабарни эшитиши билан бутун борлиқ аскарини унга қарши келтириб, яна Биноканд яқинида икки ҳукмдор қўмондонлиги остидаги турк аскарлари энг қаттиқ жанг қиладилар.

Бу урушда Гурхон тарафдорлари очик енгилган бўлмасалар ҳам унинг аскарлари орқага чекинишга мажбур бўладилар; чунки бу орада Олтойдаги Найман туркларидан Тоянгухон ўгли Кушлукхон Гурхонга қарши орқа томондан ҳужум бошлаб, Олмалиғни олиб, Болосоғунга келаётган хабари онгланмиш эди. Бу чекинишда хоразмийлар орқадан тақамиш бериб, Тарозга етгунча қувгин қиладилар. Бу ерда ҳам Гурхон тўхтаб қаршилик кўрсатмагач, бу чекиниш уруш алдови бўлмасин деб, султон Муҳаммад шу ерда тўхталиб қолади.

Гурхон шу юрганича юриб Болосоғунга келмишдир. Қараса, қалъа қапқоқлари (дарвозалари) унинг юзига ёпилмиш эди, чунки бу ердаги ўғуз мусулмонлари Хоразмшоҳнинг Гурхон устидан ғалаба қозонганлигини онглашиб, унинг томонидан қўйилган шаҳар босқоқлари (ҳокимлари)ни ўзига қарашли кишилари билан қолдирмай ўлдиришиб, Султон аскарининг келишини кутишмоқда эдилар. Лекин уларнинг Гурхон ортидан ета келиб, душманга энг сўнгги зарбани бергудек кучлари йўқ эди. Шунинг учун ёрдамсиз қолган Болосоғун мусулмонларини, кўчманчи турк улусларининг ҳар туридан тўпланган қўшин билан келган Гурхон қаттиқ қамал остига олади. Қурол-жабдуқлари тўлиқ, уруш устидан қайтган, қизиққон, ўлжаларига етолмаган, қўллари қуруқ, оз бўлганда юз минг чамалик аскар қаршисида у замон шароитига кўра бир шаҳар халқи қандай чидаб тура олсин?

Камалдан ўн олти кун ўтгандан сўнгра, оч бўридек очикқан кўп аскар куч билан кириб шаҳарни оладилар. Ўлжа асирлардан бошқа бу урушда мусулмонлардан 70 минг киши ўлдирилмиш эди. Шу билан Ўғузхондан қолган эски маданиятдан намуна бўлган, ўтроқ ўғуз туркларининг маркази саналган қутлуг Болосоғун шаҳри ҳаёт оламидан кўз юммишдир. Чингиз даврига келгунча, Туркистон халқи ичида бундай қиргин бўлиб, кўп қон тўкилмаган эди. Бу шаҳар ҳозирги вақтгача (1966 йил) ўзининг ўтмишдаги шонлик шарафининг таниқли белгилари бўлган Оқпешин, Тўрткўл, Буруна харобаларини қолдирмишдир. Бу ерда ноҳақ тўкилган қонлар эгалари Буруна минораси орқали ҳануз шаҳодат бармогини кўтариб, ўзларининг исломиятларини сўнгиларига билдириб турадилар.

Бутун турк улусининг энг эски маданиятли адабий тили ҳисобланган “Қутадагу билик” (Қут отлиқ билим) китобини ёзган Юсуф Хос Ҳожиб шу Болосоғунлик эди. Ислом оламида шухрат қозонган машҳур лугат китоби “Сихох Жавҳари”ни арабчадан форсчага таржима қилгувчи Жамол Қарший ҳам шу Болосоғунликдир. “Тарих-и Рашидий”нинг эгаси Мирзо Муҳаммад Ҳайдар кўрагон, бир вақтлар Болосоғунда юзлаб китоб тасниф қилгувчилар бўлганлигини шу тарих китобида ёзмишдир.

1908 йили Болосоғун харобатидан ўн беш чақиримча шимолда, ҳозирги Тўқмоқ шаҳрида бир қабр тош топилган эди. Ундаги арабча хатни ёшлигимда ўзим ўқиб чиқарган эдим. Орадан 60 йиллик узоқ вақт ўтган бўлса ҳам, мазмуни ёдимда қолмишдир. Шу қабр эгаси ўз замонасида энг улуг олимлардан бўлиб, бир неча китоблар тасниф қилганлиги, ёши ўттизга етмай туриб, 500 –ҳижрийда (милодий 1106 йилда) шаҳид бўлганлиги маълум бўлади¹. Бу тошдаги бутун хатларни

¹Муҳтарам Алихонгўра Соғунийнинг йигитлик пайтида машҳур олим бўлиб шаҳид бўлган йигитнинг қабртоши тўғрисида маълумотлари бизга Наманган вилояти Чортоқ

ёзиб олишга қизиққан бўлсам ҳам, унга улгуролмай қолдим, чунки у тош Тўқмоқдаги тунгон бойларидан бўлган Маҳаммаджон Писангўй уйида сақланур эди. Одат бўйича, мусулмонларнинг байрам кунлари уларни табриклаш учун руслардан бир неча шаҳар бошлиқлари келмиш эканлар. Киши кўнглига қизиқарлик, кўриниши ҳайкал мисоллиқ бўлиб, уйнинг тоқчасида турган бу тошга уларнинг оч кўзлари тушгач: “У нима?” — деб сўрайдилар. Маълумот топгандан сўнгра: “Буни биз оқ подшоҳнинг музейига юборамиз”, — деб олиб чиқиб кетган эканлар. Шундай қилиб, бошқа нарсаларимиздан ажралганимиздай, бундан ҳам ажраб қолганмиз. Йўқ эса, тошнинг бош оёғига бўш ўрин қолдирмай, анчагина тарихий сўзлар ёзилмиш эди.

Ҳар ҳолда, боши Иссиқкўл, оёғи Мерки, етти-саккиз кунлик йўл бўйлаб туташган харобалар, узун йиллардан бери булардан чиқаётган эскилик тарихий асарлар, ўз даврида бу ерлар маданий ўтроқ ўғуз туркларининг ободон шаҳарлари бўлганлигини исботлайди. 1960 йилларгача совет ҳукуматининг эскилик изловчи-қазувчилари кўп нарсалар топган; жумладан, Оқпешин харобасидан бир хум тўла китоб, яна Буруна атрофида бир қудук ичидан исломдан илгари энг эски туркий хати билан ёзилган бир китоб ва ҳам бир неча тарихий асарлар топганларини шу ерлик кўрган кишилар бизга сўзладилар. 1965 йили Тўқмоққа борганимда ўтганларни эскариб руҳига дуо қилиш учун Болосогун харобасига чиқдим. Ерлик кишиларнинг айтишларича, шу йили колхозчилар ер ҳайдаб юрганларида бир хум олтин топмиш эканлар, ўзаро келишолмасдан, барини ҳукумат олиб ўзлари қуруқ қолибдилар. Яна, Тўқмоқ бозорининг қаршисида, Чуй сувининг у томони Шўртепада, Гурхон қорахитойдан қолган бир сапил (тупроқ кўргон, қалъа) бордир. Иккинчиси, бундан кун ботиш тарафига қирқ чақиримча тубанроқ, чўнглиги (катталиги) унга неча баробар келгудек яна бир сапил бўлиб, ўз вақтида шаҳар кўргони эканлиги очиқ кўриниб туради. Манимча, босқинчи Гурхондан қолган ерлик асарлардан Эдиқут ўлкасида шу икки сапил харобаларидан бошқа бирор нарса қолганлиги маълум эмас. Бироқ ўзлари билмасалар ҳам, шу кунга давр халқ оғзида икки оғиз хитой сўзи — бириси домла, иккинчиси шийпонг сақланиб қолмишдир. Аввалгиси чўнг мулла, кейингиси зиёфат уйи демакдир...

Мўғулча Моқул болиг аталган Болосогун шаҳри тўғрилиқ бу кунгача мен кўрган тарихларнинг ҳеч бирида бирор оғиз сўз бўлса ҳам учратолмадим. Турк бешиги аталган бу ўлка уйгур-ўғуз элини ўз қучоғида сақлаб бутун дунёга танитган эди. Шундай қутлуг она Ватанимизни, жаҳолат орқали ўз болалари ётларга бостириб, унинг шонлиқ шарафини эсларидан бутунлай чиқарган эдилар. Юзларча эмас, мингларча йил ўтган сўнгида бўлса ҳам, мен унинг энг кенжа ўғлини бўлганлигимдан,

туманининг Гулдиров қишлоғидаги Садда мазор зиёратгоҳида қабртопидаги ёзувларни эслатади. Бу қабр тошида ҳам худди шу сингари маълумотлар мавжуд бўлиб, унда жумладан шундай ёзилган экан: “Бу қабр фозилу комил, шарият илмларининг билимдони, доно олим ва аслзода бир йигитники бўлиб, у олимлик ва назокат нафосат эгаси каби улуғ хислатларни ўзига олган зотдир. Саховатпешалиқ бобида барча ишларга ўзининг ҳиссасини кўшган бу йигитнинг исми Муҳаммад бўлиб, миллий ва арабий илмларнинг билимдони, миллат ва диннинг нури, саховатпеша ва солиҳ шайх номи билан танилган. Оллоҳ унинг қабрини муаттар ва жойини жаннатда қилсин. У ҳижрий 662 (милодий1264) йилда вафот этгандир”. Бу ҳақда қаранг: Сулаймонова Ҳ. Гулдиров қишлоғи. Наманган, 2005.

Ўз улуси томонидан бутунлай унутилган онамизни эскардим. Узундан бери кўнглимда йигилиб ётган бу ҳақдаги тарихий сўзларимни, кўп йиллар давомида тўплаган маълумотларимни келажак бўгинларимизга билдириш учун, бу ўринда ёздим ва шеъроят сўзларимга шиор қилиб Соғунийни танладим. Қобуси (вақти) келар экан, ёт душманлар оёғи остида депсалиб ётган она Ватанларини эскарсинлар!

Шундай қилиб, Болосогун воқеасидан сўнгра, Гурхон ўзи ҳам кўп яшаёлмади. Давлатни сақлаш учун ўз душмани Кушлукхонга қизини бериб, уни куёв қилган бўлса ҳам, яна мақсадига етолмади. Унинг пойтахти — Олмалиг ўлкасини атрофи билан Кушлукхон эли — Найман турклари бузиб, ёриб, ўлдириб, чопиб, ер билан бир текис чолдевор қилдилар. Сўнгра Кушлукхон аскарлари билан Уйғуристонга ўтиб, Ёркент, Хўтангача ҳукмини ўрнатган бўлса ҳам, сўнги кунлари Чингизхон юришига тўғри келганликдан унинг амри-буйруғи билан ўлдирилиб, давлати шу билан тугамиш эди¹.

Қорахитойлар давлатининг ҳали икки йил умри бўлишига қарамай, хоразмшоҳ Алоиддин Муҳаммаднинг қорахитойлар устидан қозонган ғалабаси исломнинг “ғайридинлар” устидан ғалабаси сифатида баҳоланди. Бу ғалаба Алоиддин Муҳаммад хоразмшоҳ давлати ташқи сиёсатининг энг катта ютуғи бўлиб қолди.

Давлат хазинасига жуда катта бойлик ва қимматбаҳо буюмлар келиб тушди, аскарлар катта ўлжаларга эга бўлдилар. Лекин, ғалабанинг энг муҳим аҳамияти шу бўлдики, хоразмшоҳ бунинг натижасида тўлиқ мустақилликка эришди: мазкур ҳудуддаги биронта давлат Хоразм устидан ҳукмронлик қилишга даъво қилолмайдиган бўлди; энди хоразмшоҳнинг ўзи бошқа давлатлар ва халқларнинг тақдирини ҳал қиладиган даври келган эди.

Алоиддин Муҳаммад Гурганжга қайтиб келганида, мусулмон оламининг барча томонларига хоразмшоҳнинг ғалабаси ҳақидаги хушхабар билан чопарлар жўнатилди. Барча шаҳар ва қишлоқлар безатилди, масжидларда буюк султон Алоиддин Муҳаммаднинг номини таърифлаб, шарафлаб, байрамона хутба, ваъзлар бўлди. Шу тантаналар вақтида қорахитой аскарларининг асирга тушган қўмондони Тайангу Амударёга чўктириб юборилди.

Хоразмшоҳ сарой расм-русмларини ўзгартирди ва уларни янада тантанавор қилди. Шоҳ Искандари Соний лақабини олиш билан бирга саройда Зулқарнайн (“Иккинчи Искандар”) навбасини (шоҳ кириши шарафига мусикий мадҳия) жорий этди ва уни ижро қилиш учун асирга тушган ҳокимларни тайинлади. Бу навба қуёш чиқар ва ботар пайтларида чўплари қимматбаҳо тошлар билан безатилган 27 та олтин ноғораларда ижро қилинар эди.

Зиё Буниёдов хоразмшоҳ сарой расм-русмларини таърифлар экан, Мовароуннаҳрда юз берган кейинги воқеалар хусусида жумладан шундай ёзади:

“Шоирлар хоразмшоҳни Искандари Соний номи билан мадҳ этаётган бўлсалар-да, шоҳнинг ўзига бу ҳам камдай кўринди. У, буюк салжуқ султони Санжарнинг узоқ йиллар ҳукмронлик қилганига ҳаваси келиб, ўзига “Санжар султон” деб ёзилган муҳр

¹ Алихонтўра Соғуний. Туркистон қайғуси. Биринчи китоб. Т.: Шарқ, 2003. – Б.35-41.

тайёрлашга буйруқ берди. Хоразмишоҳнинг янги номи унинг ўғилларининг унвонларида ҳам аксини топди; хоразмишоҳлар тахтинингвориси Қутбиддин Узлуғшоҳ “Султон Абул-Музаффар Узлуғшоҳ ибн Санжар султон, мўминлар амирининг ёрдамчиси” деб номланган эди. Султон Жалолиддин Мангбўрний халифага йўллаган мактубларида “Итоатгўй хизматкорингиз Мангбўрний ибн Санжар султондан” деб имзо чекар эди.

Хоразмишоҳ билан бирга унинг куёви, Самарқанд ҳокими хонлар хони Усмон Гурганжга келди ва пойтахтда бир йил қолди. У Самарқандга қайтиб кетмоқчи бўлди, аммо, Хоразмишоҳнинг онаси –Туркон хотун уни ўз ҳузурида ушлаб турди, сабаби — туркий одатларга кўра, ёш куёв ўз уйига фақат бир йил ўтгандан кейингина кетиши мумкин эди.

Бу вақт ичида Муҳаммад ибн Такиш қорахитойларга қарши янги юриш қилишни ўйлаб қолди. Хоразмишоҳнинг сафардаги аъёнлари орасида ўзларининг ҳукмдори Усмонхоннинг йўқлигини билиб қолган самарқандликлар аҳвол яхши эканлигига шубҳа қила бошладилар. Хоразмишоҳ ва унинг одамларига очиқдан-очиқ душманлик билдира бошладилар. Самарқандда аҳвол кескинлашиб кетди ва хоразмишоҳ Гурганжга Усмон ва унинг хотини Хонсултонни олиб келиш учун одамларини юборди.

Аммо, хонлар хонининг Самарқандга қайтиб келиши хоразмишоҳ фойдасига хизмат қилмади. Султон Усмон шаҳарда йўқлигида хоразмишоҳнинг шихнаси Дорт-Або ҳамда унинг одамлари ножўя ишлар қилдилар ва халққа жабр-зулм қилдилар. Усмон шаҳарга қайтиб келиши билан тезда хоразмликларни қириб ташлашни буюрди. Самарқанд халқининг уларга бўлган нафрати шу қадар кучли эдики, улар хоразмийларнинг жасадларини тилка-пора қилиб, кўча ва бозорларда михга осиб қўйдилар. Усмон ўзи ва хотини билан бирга келган ҳамма хоразмликларни қириб ташлади ва ёш хотинини қорахитой гурхонининг қизи бўлмиш бошқа хотинига хизмат қилишга буюрди ва мажбур қилди. Аммо, Хонсултон Самарқанд ичидаги қалъага кириб олиб, у ерда хоразмишоҳ аскарлари келгунга қадар ўтирди. Хонсултоннинг канизлари, эҳтимол баъзи самарқандликлар ҳам хоразмишоҳ қизига содиқ бўлиб қолган бўлсалар керак.

Хонлар хони Усмон хоразмликлардан воз кечиб, қорахитойларга Самарқандни топширишга тайёр эканлигини маълум қилиб, Гўрхонга элчилар юборди.

Хоразмишоҳнинг қаҳру-газаби ҳаддан ошди. Усмоннинг Самарқанддаги ҳаракатларини билиши билан шоҳ жаҳл-газаб устида, Гурганждаги барча бошқа юртликларни ўлдиришга буйруқ берди, аммо, хоразмишоҳнинг онаси уни пухта ўйлаб иш тутишга чақирди, бундай иш уни уятга қолдириши, бутун мусулмон олами уни айблашини уқтирди. Алоиддин Муҳаммад жуда катта аскар тўплаб, Самарқандга йўл олди¹.

Ёзма манбаларда Муҳаммад хоразмишоҳнинг бу галги юриши оқибатида 10 мингта яқин одам ўлдирилганлиги ҳақида сўз борар экан, асирга тушган Самарқанд ҳукмдори Усмонни хоразмишоҳ дастлаб авф этмоқчи ҳам бўлганлиги таъкидланади. Бироқ аламзада қизи Хонсултоннинг талаби билан 609 (1212) аввалига Усмон сўнгра унинг барча қариндош ҳамда яқинлари қатл қилинган.

¹ Буниёдов З. Ануштагин хоразмишоҳлар давлати...– Б.103-105.

Охир оқибатда Қорахонийлар сулоласининг бошқа вакиллариға нисбатан ҳам шундай қаттиқ чоралар кўрилган.

Тарихий маълумотларга кўра, Ғарбий Қорахонийлар таназзулга учраган бир вақтда Шарқий Қорахонийлар давлати ҳам инқирозга учраган. Бу ҳақда уйғур олими Нурулло Мўмин Йулғун қуйидагиларни баён этади:

“Иброҳим Аҳмад ибн Ҳасаннинг ўғли бўлиб, у отаси вафотидан сўнг (Шарқий)Қорахонийларнинг хоқонлик тахтига чиққан. Иброҳим ибн Аҳмад 1129 йилдан 1158 йилгача тахтда ўтирган. Унинг ҳукмронлиги даврида Шарқий Қорахонийлар давлати оғир инқирозга дуч келиб, жойларда халқ қўзғолонлари кўтарилиб турган. Шунингдек қарлуқлар ва қанглиларнинг исёни хонлик куч-қудратини бир қадар ожизлантиришига сабаб бўлган. Бундай ҳолатда Иброҳим ибн Аҳмад қисқа вақт ичида кучайиб кетган қитанлар(қора хитойлар)нинг ҳукмдори Йулғу Ташиндан ҳарбий ёрдам сўрашга мажбур бўлган. Йулғу Ташин дарҳол қўшин юбориб исёнларни бостирган ва ушбу хизматлари эвазига Еттисув ва Сирдарё водийси ҳудудларида туриш имкониятига эга бўлган. Кўп ўтмай қиданлар Шарқий Қорахонийларга қарашли кўплаб ҳудудларни босиб олганлар. Иброҳим ибн Аҳмад тасаруффида фақатгина Қашқар ва Хўтан ерлари қолган холос.

Шундан эътиборан шарқий Қорахонийлар хонлиги тадрижий ҳолда қиданларга қарам бўлиб қолган. Қидан ҳукмдори Йулғу Ташин Иброҳим ибн Аҳмадга “Илик туркман” деган унвон берган. Иброҳим ибн Аҳмад 1158 йилда вафот этган.

Муҳаммад ибн Иброҳим ўғли бўлиб, у отасининг Иброҳим ибн Аҳмаднинг вафотидан кейин 1159 йили шарқий Қорахонийларнинг хоқонлик тахтига чиққан. У тахтга чиқгач аввал “Буграҳон” деган унвонни аслига келтирган ҳамда қиданларга қарши исён кўтариб бир муддат уларнинг тобелигидан халос бўлган. Бироқ шарқий Қорахонийлар хонлигини бўлган қитанларга қарамлиги бутунлай олиб ташланмади. Қўлимизда унинг салтанининг сўнгги йилларига доир маълумотлар йўқ.

Маҳмуд ибн Юсуф Муҳаммад ибн Иброҳимнинг невараси бўлиб, 1204 йилдан 1211 йилгача тахтда ўтирган. Унинг даврида йирик амалдорларнинг итоатсизликлари ҳаддан зиёд кучайиб кетиши натижасида салтанатда тартиб интизоминг ўта бўшашиб кетишига олиб келди. Бунинг устига 1209 йили найман қабиласининг шахзодаси Кучлук қиданларни тахтини тортиб олиб Қашқар ва Хўтан ҳудудларини зўрлик билан эгаллаб олди. Бунинг билан Шарқий Қорахонийлар хонлиги амалда йўқ хонликка айланиб қолди. 1211 йили Маҳмуд ибн Юсуф маҳаллий зодагонлар томонидан ўлдирилган.

Маҳмуд шарқий Қорахонийлар хонлигининг энг охиргиси хоқони сифатида 1211 йили тахтга чиққан. Унинг Маҳмуд ибн Юсуфга қандай ворислик муносабати борлиги ҳақида аниқ маълумот йўқ. У тахтга чиққанидан сўнг бир йилдан кейин найман хони Кучлук Шарқий қорахонийлар хонлигини ағдариб ташлаган. Натижада Қорахоний хонларининг уч асрдан кўпроқ вақт давом этган ҳукмронлигига хотима берилган.

Умумий қилиб айтганда Қорахонийлар хоқонлиги даврида 20 хоқон (Ғарбий қорахонийларнинг Тамғоч хоқонларидан ташқари) ўтирган бўлиб, улар ҳукмронлик қилган вақтларда хонликда катта-кичик кўп тарихий воқеалар юз берган¹.

Шу тарзда Бурҳониддин ал-Марғинонийга раҳнамолик қилган Қорахонийлар давлати ташқи ҳужумлар ва ички низолар натижасида емирилиб, XIII асрнинг бошларига келганда барҳам топди. Бу ҳодиса юз бермасидан аввалроқ Соҳиби Ҳидоя ҳам оламдан ўтиб, Қорахонийлар давлатининг инқирозини кўрмаган ва пойтахт сифатида ардоқланаётган Самарқанд шаҳрида дафн этилган эди.

¹ Нурулло Мўмин Йўлғун. Ғарбий юрт – тарихимиздаги хоқонлар...– Б. 190.

БУРҲОНИДДИН МАРҒИНОНИЙ ДАВРИДАГИ МОВАРОУННАХР ШАҲАРЛАРИ

Бурҳониддин Марғиноний яшаб ўтган давридаги Мовароуннаҳр жумладан Фарғона водийси шаҳарлари тўғрисида археологларнинг хизматлари туфайли шу кунларга қадар кўплаб маълумотлар йиғилган. Бу маълумотларга асосланиб, Мовароуннаҳр шаҳарларининг XI-XII асрлардаги ҳолатини имкон қадар тасаввур қилишимиз мумкин. Ҳозирда сақланиб қолган шаҳарларнинг деярли барчаси бу вақтларда ҳам гуркираб яшнаётган эди. Хусусан Шимолий Хуросон, Хоразм, Мовароуннаҳр, Еттисувдаги шаҳарлар айниқса, Қорахонийлар даврида ривожланиб ва Марказий Осиёнинг энг буюк шаҳарлари қаторига кўтарилганди. Бунинг асосий сабабларидан бири савдо-сотикнинг тараққий этиши бўлса, иккинчиси марказлашган ер эгалиги хўжалигининг аҳамияти ортиб борганлигидир. Сиёсий вазият ҳар қанча қалтис бўлмасин бозор муносабатларини ривожланиши шаҳарларнинг аҳамиятини янада орттириб юборди. Натижада, мавжуд шаҳарларнинг асосий қисмини бозор майдонлари ва савдо билан шуғулланувчи ҳунармандларнинг дўконлари эгаллайдиган бўлди. Аввалги даврларга нисбатан XI-XII асрларга келиб шаҳарларнинг майдони икки-уч баробарга кенгайган. Хуросондаги Хирот, Балх ва Марв, Хоразмдаги Урганч, Еттисувдаги Болосоғун, Мовароуннаҳрдаги Самарқанд, Бухоро, Шош ва Термиз, Фарғонадаги Ахсикент, Қубо ва Ўзганд, Марғилон бунга мисол бўла олади. Ҳатто-ки, Хутталдаги Хулбук шаҳри ҳам бу вақтда ўз мавқеи билан бошқа шаҳарларга танилиб бўлган эди. Қрлаверса, Фарғона билан Мовароуннаҳрнинг бошқа шаҳарларини боғлаб турувчи Хўжанд шаҳрининг стратегик аҳамияти янада ортди.

Маълумки, IX-XII асрлар Шарқ уйғониш даври ҳисобланади. Бу даврда Марказий Осиё халқлари маданияти, илм-фани ва ижтимоий турмушида янги тараққиёт йўналиши очилиб, дунё цивилизациясига улкан ҳисса қўшган олимларнинг сони кескин кўпайди. Аниқ фанлар ривожланибгина қолмасдан ижтимоий, диний-фалсафий фанлар ҳам ўз тараққиёти чўққисига кўтарилиди. Мазкур ҳолат ўз-ўзидан халқ турмуш тарзини кўтарилишига ва ўзига хос илмий-маданий муҳитнинг вужудга келишига таъсир ўтказди. Бу ҳақда академик К.Шониёзов қуйидагиларни келтиради:

“IX—XII асрлар давомида ҳукмронлик қилиб келган Қорахонийлар давлати Марказий Осиё халқларининг, жумладан ўзбек халқининг тарихида чуқур ижобий из қолдирди. Мазкур давлат ҳудудида ўзбек халқининг аجدодлари алоҳида этник жамоа — элат бўлиб шаклландилар.

IX—XII асрлар Марказий Осиёнинг маданий юксалиш даври ҳам эди. Мовароуннаҳр аҳолисининг иқтисодий, маданий ва маънавий тараққиёти шу давр билан бевосита боғлиқ бўлган. Фарбий Қорахонийлар давлатининг хоқонлари Мовароуннаҳрга қатъий ўрнашиб олгандан кейин, аجدодлар асрлар давомида яратган бой маданиятни авайлаб сақлаб, унга муносиб ҳиссаларини кўшиб авлодларга қолдириб кетганлар. Ички ва ташқи бозорни ривожлантириш, шаҳар

меъморчиги ва ободончилиги ҳамда аҳолининг моддий ҳаёти хоқонларнинг аксарий кўпчилигини диққат-эътиборида бўлиб келган.

Ғарбий Қорахонийларнинг тадбиркор, ишбилармон хоқонлари, чунончи: Тамғачхон Иброҳим, Шамс ал-Мулк Наср ибн Иброҳим, Хизр ибн Иброҳим, Арслонхон Муҳаммад ва бошқ. Бухоро шахрининг меъморчилиги ва ободончилигига катта аҳамият бериб келганлар. Уларнинг даврида Бухоро шаҳрида ва унинг атрофларида боғ-роғлар, мачит, мадрасалар, ҳашаматли саройлар ва бир қанча бошқа иморатлар бунёд, этилган”¹.

Бурҳониддин Марғиноний даврини хаёлан кўз олдимизда келтиришни истасак XIII асрнинг машҳур тарихчи ва адиб Ёқут Ҳамавийнинг Мовароуннаҳрга берган таърифини билан яқиндан танишмоғимиз керак бўлади. Чунки Ёқут Ҳамавий Бурҳониддин Марғиноний яшаган даврни кўрган, 16 йил мобайнида Шарқнинг кўпгина мамлакатларини кезиб уларнинг ҳолати билан яқиндан таниш эди. Шу боисдан унинг Марказий Осиё шаҳарлари ва адиблари тўғрисидаги асарларида биз ўрганмоқчи бўлган даврга доир муҳим маълумотлар ўз ифодасини топган. Қолаверса, унинг ўзи асарларидаги маълумотлари нақадар аҳамиятли эканлигини таъкидлаб, жумладан шундай деган эди:

“Хаёлимда баъзи бир ноинсоф кишилар менинг бу китобим ҳақида, – бу бир румлик қулнинг асари бўлса, унда нима гап бўларди, – дейишаётгандек. Инсофли бўлганларида эди, ёзган кишига эмас, ёзилган нарсага аҳамият берган бўлар эдилар”². Биз, албатта, Ёқутнинг ушбу сўзларига амал қилган ҳолда унинг китобларида Бурҳониддин Марғиноний даврини ёритиб берувчи Мовароуннаҳр хусусида келтирилган маълумотларга диққат билан аҳамият берсак:

“Мовароуннаҳр – Амунинг шарқий томонидаги жойлашган шаҳарларни Ҳайтол шаҳарлари деб атади. Ислом даврида уни Мовароуннаҳр деб аташди, аммо унинг ғарбий томонидаги жойларни Хуросон ва Хоразм вилояти дейилади. Хоразм Хуросонга тегишли эмас, у ўзига хос, алоҳида иқлим.

Мовароуннаҳр ҳамма иқлимлардан хушманзара, серунум ва даромади кўпрогидир. Одамлари саҳавотли, меҳмондўст, жасур ва шижоатлидир. Уларда куч, қурол-аслаҳа ва чорва етарли. Дунё бўйича серунумликда унга тенглашадиган иқлими йўқ... Мовароуннаҳрда бирорта шаҳар ва қишлоқ йўқки, сув, экинзор, ва ҳайвонлари ўтлоқдан холи бўлса. Инсонлар учун керакли ҳамма нарса у ерда топилади ва ўз халқларидан ортиб четга чиқарилади. Сувлари дунёда энг ширин сув. Сут ва гўшт учун боқиладиган қора моллари ҳам, эшак, хачир ва туя каби юк ташиш учун хизмат қиладиган моллари ҳам етарли; улар чорваларга яхши қарайдилар. Гўшtlари Туркман[истон]нинг ғарбий томонларидан келтириладиган қўйлар бўлиб, ўзларидан ортиб қолади. Пахтадан ишланган палослари шунчалик кўпки, ўзларидан ортиб четга ҳам чиқарадилар. Уларда ипак, жун, айниқса, туя жун, Хўжанд шойиси жуда кўп; шойини ўзлари кияди, четга чиқармайди. Уларнинг мамлакатаида темир кони шунча кўпки, ўзларининг қурол-аслаҳа ва рўзгор асбобларидан ортиб қолади. Уларда олтин, кумуш, симоб ва маъданлар ҳам беҳисоб кўп.

¹ Шониёзов К.Ш. Бухоро Ғарбий Қорахонийлар ҳукмронлигида...– Б. 44.

² Ҳикматуллаев Х., Шоисломов Ш. Ёқут Ҳамавий. Т.: Фан, 1965. – Б. 3.

Мевалари шунчалик кўпки, агар сен Сўғд, Ушрусана, Фаргона ва Шошларнинг ичкарасига кирсанг, бутун дунёдаги меваларнинг ҳаммасидан ҳам кўп биласан. У ердан олмахон, сувсар ва тулки терилари бошқа мамлакатларига олиб кетилади.

Мовароуннаҳрликларга келган меҳмон хоҳ таниш ва хоҳ нотаниш бўлсин ўзини ўз уйида деб ҳис қилади. Ал-Истахрий шундай дейди: “Мен Сўғдада шундай ҳовлини кўрдимки, у юз йилдан кўпроқ вақтдан бери қулфланмайдди, ҳамма вақт меҳмонлар учун очиқ. Тўсатдан бу хонадонга юз-икки юзлаб меҳмонлар келади, уй эгаси ҳеч қийналмай меҳмонларни от-уловлари билан жойлаштиради ва зиёфат қилолади”. Мовароуннаҳр аҳолисининг кўпчилиги мусофирхона, йўлларни тузатиш ва бошқа шу каби умумий манфаат келтирадиган ишлар учун пулларини аямайди. Унинг шаҳар, гузар, чўл ва қишлоқларида ҳам четдан келадиган кишилар учун ҳозирлаб қўйилган меҳмонхонаси бор.

Мовароуннаҳр хоразмишоҳ Муҳаммад итилошигача шундай обод эди. Хоразмишоҳ Муҳаммад келиб у ердан ал-хутоларни (Қорахитойларни назарда тутилмоқда – муаллифлар.) қувди ва хония деб аталидаган Мовароуннаҳр подшоҳларини (Қорахонийларни назарда тутилмоқда) ўлдирди. Илгари Мовароуннаҳрнинг ҳар бир қутбидида бир подшоҳ бўлар эди. Хоразмишоҳ келганидан кейин ўзидан бошқа ҳамма подшоҳларни йўқ қилди. Аммо уни идора қилишдан ожиз бўлгач, Мовароуннаҳр аҳолисини ўз аскарига талатди ва кўчириб юборди. Қолган қутганларини мўғуллар келиб хароб қилди”¹.

Ал-Истахрий ва Ёқут Ҳамавийнинг Мовароуннаҳр аҳолисини меҳмондўстлиги ҳақидаги маълумотларини бошқа тарихий асарларда ҳам учратар эканмиз, уларни дарвозаларни қулфланмаслиги борасида айтганлари бугунги замон кишисини таажжубга солиши муқаррар. Аҳамият берган бўлсангиз иймонли, диёнатли аждодларимиз кеча-кундуз дарвозаларини беркитмай меҳмон кутганлар. Шу сабабдан Маҳмуд Қошғарий туркий халқларда чақирилмай кечаси келган кишилар учун ҳам махсус зиёфатлар қилинадиган зиёфат мавжудлигини ва у – *kestam* деб аталишини таъкидлаб ўтган эди².

XX асрнинг машҳур олимларидан бири “Жамиятни фақат маънавий заминларга суяниб юксалтириш мумкин” деб айтган эди. Бизнингча, халқимизнинг азалдан меҳмондўст эканлиги ва дўсту нотанишга ҳам дарвозасини бирдек очиб меҳмон қилиб келганлиги ҳам айнан мана шу маънавий заминлар асосида юзага келган бўлса керак. Чунончи, ёзма манбаларни кўздан кечирар эканмиз халқимизнинг ҳатто кечалари ҳам дарвозаларини беркитмай ётганликлари ҳақида маълумотлар нафақат X асрда балки кейинги асрларда ҳам жумладан, XIX–XX асрлардаги адабиётларда ҳам тез-тез тилга олиниб турилган. Шу ўринда Дилшоди Барно номи билан машҳур бўлган шоира Дилшоднинг (1800-1905/6 й.й.) “Муҳожирлар тарихи” асаридаги қуйидаги маълумотларга эътибор берайлик³.

¹ Ҳикматуллаев Ҳ., Шоисломов Ш. Ёқут Ҳамавий... – Б. 21-23.

² Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. I том... – Б. 448.

³ Бу ҳақда қаранг: Мухторов А. Дилшод и её место в истории общественной мысли таджикского народа в XIX – начале XX вв., Д.: Даниш, 1969; Дилшоди Барно ва мероси адабии у, Д.: Ирфон, 1970; Қодирова М. Дилшод. Т.Н Фан, 1971; Дилшод танлаган асарлар. Т.: Гафур

“...бу ҳаммамизни оёғ яланг ҳайдадилар. Мен тўғри чирог намоён ўлгон манзилга бордум. Ўрда ялангидин ўтуб, ёруғ ерга етуб, гармоба гулханни кўрдим. Андин четроқда бир (қарохонога) кириб, ўттуз чоғлиқ риндни кўрдим ва ўз ҳолимдин беҳабар бўлуб йиқилибдурман. Боз ҳушёр бўлгонимда ул жамоат шайхи туркий савол қилди, хомуш турдум ва фосий савол берганда “Омадам” радифлиқ форсий газал айтдим. Андин сўнг шайхи ринд ишораси илан бир сўфи мани бошлаб, азондин илгари икки сойдин ўтуб, Хожа Калонтўра маҳалласига етдук. Масжиддин икки ҳавли яқинроқда эшик қоқуб, менга ишора қилди. Кирдим, аммо саҳар вақт дарвозани очиклигига таажжуб қилдим”¹.

Дарҳақиқат бундай меҳмоннавозлик халқимизга қадимдан мерос бўлиб келган ва ҳозирда ҳам қишлоқларда тонг саҳарлаб дарвозалар очиб қўйилиши одатий ҳол бўлиб қолган. Баъзи жойларда эшик ва дарвозаларга “Диққат, бу ерда қопагон ит бор” деган ёзувларга кўзимиз тушар экан бу бизнинг халқимизга ёт одатлардан бири эканлигини унутмаслигимиз керак бўлади.

Яна мавзуга қайтар эканмиз, Ёқут Ҳамавийнинг маълумотларининг исботи тариқасида Зиё Буниёдовнинг фикрларини ҳам келтириб ўтсак. Чунки унинг XI–XII асрлардаги Мовароуннаҳр шаҳарлари аҳволи тўғрисида келтирган маълумотлари чиндан ҳам диққатга сазовордир:

“Тарих ва тарихий топография олимлари Хоразмшоҳлар давлати таркибига кирувчи бир қанча шаҳарларни (масалан, Бухоро, Самарқанд, Марв, Нисо ва бошқалар) ёзма манбалар, археологик ва этнографик тадқиқотлар асосида қиёсий ўрганиб, асосли хулосаларга келганлар. Археологлар турли ҳунармандчилик устахоналарини, бутун маҳаллаларни, айрим биноларни, кўҳна шаҳар деворларини ва бошқа жойларни қидириб топиб, шаҳарлар тарихини ва шаҳар ҳунармандчилигининг ўрганиш учун етарли манбаларни тўпладилар.

Мазкур бобда буларнинг ҳаммасини бирлаштириш ва таҳлил этиш имконияти йўқ. Қизиққан ўқувчилар тегишли манбаларга мурожаат қилсинлар. Биз бу ерда XIII—XIV асрларга оид арабий ва форсий манбалар (Нисавий, Жувайний, Ибнул Асир ва бошқалар) асосида баъзи шаҳарлар тарихига оид маълумотларни тўплаб, ойдинлаштиришни мақсад қилдик.

Мўғуллар истилоси арафасида ва ундан кейин Хоразм давлатига кирувчи шаҳарларнинг қиёфаси қандай эди. Закарийё Қазвиний ёзишича: ҳар бир шаҳар ўртасида яна бир кичик шаҳар бўлган. Кичик шаҳарнинг ўртаси кўҳандиз аталган. Марказдаги кичик шаҳарларни шаҳристон ёки арабча мадинатус-суғро (кичик шаҳар) деб атаганлар. Унинг атрофи девор билан ўралган ва бир неча дарвозалари бўлган. Шаҳристон атрофида катта шаҳар (мадинатул-кубро) бўлиб, у ҳам девор билан ўралган ва бир қанча дарвозалари бўлган. Катта шаҳар атрофларида эса узумзорлар ва мевали боғлар, уларнинг теварагида — экинзор далалар бор эди.

Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972; Қодирова М. XIX аср ўзбек шоирлари ижодида инсон ва халқ тақдири. Т.: Фан, 1977.

¹ Дилшод. Танлаган асарлар. Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. – Б.13.

Ёқут Ҳамавий фикрича, Мовароуннаҳр ва Хуросон аҳолиси тилида кўҳандиз асли кўҳна диз, яъни, эски қалъа маъносини англатган. Самарқанд, Бухоро, Балх, Марв каби шаҳарларнинг ўртасидаги баландликда кўҳандизлар, эски қалъалар қад кўтарган. Хоразмшоҳлар давлатининг маркази — Гурганж шаҳри эди. Закариё Қазвиний ёзишича, Гурганж — Жайхун дарёси бўйидаги жуда катта шаҳар, аҳолиси жуда кўп.

Гурганжда мўғуллар истилоси арафасида 616 (1219) йилда бўлган Ёқут Ҳамавий: “Мен Гурганж каби буюк, бой ва гўзал шаҳарни кўрмадим”, деб ёзади. Қазвиний эса Гурганж ҳақида бу гўзал шаҳарни “Жаннатдаги шаҳарни ва чимилдиқдаги келинчакни қўриқлагандай, фаришталар қўриқлайди”, деб ёзган эди. Шаҳар ободончилиги Хоразмшоҳлар давлатининг гуллаб-яшнаши билан боғлиқ эди. Гурганж, айниқса, султон Тақиш ва Алоиддин Муҳаммад даврларида юксалди. Хоразмшоҳлар ўз пойтахтини обод ва фаровон бўлиши учун гамхўрлик қилганлар.

Гурганжда ўша замонлардаги барча касб-ҳунарлар тараққий этган эди. (Бир манбада 50 хил касб-ҳунар кўрсатилган). Закариё Қазвиний ёзишича, Гурганжда моҳир усталар, айниқса, темирчилар, дурадгорлар ва бошқа ҳунар эгалари ўз касбида баркамол эдилар. Гурганж наққошлари фил суягидан ва сандал дарахтидан ажойиб нақшлар ясар эдилар. Гурганж аёллари чеварликда моҳир эдилар, ипакчилар табиий ипакнинг олий навини етиштирган. Бинокор қурувчилар тол ёғочидан шундай енгил (синчли) бинолар қурур эдиларки, бу ерда тез-тез бўлиб турадиган зилзила пайтида тош ва гиштии уйлар қуласа ҳам, синчли- уйларга зиён етмас эди.

Оддий ва карвон йўллари яхши қўриқлангани учун ички ва ташқи савдо жуда ривожланган. Закариё Қазвиний бир савдогар тилидан бундай ёзади: “Гурганждан катта савдо карвони йўлга чиқди. Гурганждан анча узоқлашиб кетганимизда мамлукларимиз (ёлланма соқчилар) исён бошладилар. Савдогарларга нисбатан мамлуклар кўп эди. Улар ўзаро тил бириктириб, бизга (камонларидан) ўқ ота бошладилар. Биз улардан “Мақсадларингиз нима?” деб сўрадик. Улар “Биз сизларни ўлдириб, молларингизни тортиб оламиз, молларни сотиб, ўзимизга от ва қурол-яроғ харид қиламиз ва султон Алоиддин Муҳаммаднинг хизматига қирамиз”. Савдогарлар айтдилар: “Бу қизил матоҳларни сизлар сотолмайсизлар, яхшиси бизга қолдиринглар, биз сизларга пул берамиз, бир одамимиз сизлар билан Гурганжга бориб, отлар ва қурол-яроғ олиб беради. Сўнг орангизда биттангиз амир бўласиз ва султоннинг хизматига кирасизлар”. Мамлуклар рози бўлдилар. Гурганжга борган одамимиз шаҳар шихнасига (миршаблар бошлигига) воқеани билдирди. Бир неча кундан сўнг шихна миршаблар билан бирга келиб, мамлукларни хибсга олдилар. Карвон Гурганжга қайтди. Ибрат учун халқ олдида мамлукларни дорга осдилар.

Гурганж савдогарлари ноёб молларини Бағдодга ва ҳатто олис Андалусга олиб бориб сотар эдилар. Рашидиддин Ватвотнинг Ироқдаги Хоразм ноибига мактубида Усмон ибн Исмоил Хоразмий исмли савдогарга гамхўрлик қилиши сўралган. Абул-Фатҳ Наср ибн Ҳасан Шоший исмли савдогар Самарқанддан карвон билан Андалусга бориб, савдо қилган.

Амударёнинг иккала соҳилига жойлашган Гурганж шаҳри, чамаси дарёдан тўгон билан ажратилган. Мўғуллар келгач, тўгонни бузиб, шаҳарни сувга бостирган, Етти ой давом этган қамал вақтида ҳам шаҳар анча вайрон бўлган, албатта.

Сув босганида ва уруш-қирғинлардан фақат шайх Нажмиддин Кубро билан султон Такиш мақбаралари, шунингдек, Алоиддин Муҳаммаднинг қизи, Кўшки Оҳжуқ (қасри) ва бозорнинг бир қисми омон қолган.

Мўгуллар истилосига қадар Гурганж жуда обод, аҳолиси жуда гавжум, зич эди. Закарийё Қазвинийнинг ёзишича, Гурганжда аҳоли кўплигидан кўчалар, бозорларда одамлар бир-бирига урилар, ўтиш қийин эди. Танура ва Майдон маҳаллалари, Қобилон дарвозаси номлари манбаларда эсга олинади.

Шаҳарда бозорлар гавжум бўлиб, савдо-сотиқни муҳтасиб назорат қилар эди. Муҳтасиб молларнинг сифатини, қоп, қанор ва идишлар тозалигини, меваларнинг янги узилганлигини, тош-тарозуларнинг тўғрилигини текширар, муттаҳамларни тарозудан уриб қолувчиларни жазолар эди. Муҳтасиблик лавозимига ишончли одамлар ёки имомлар қўйиларди.

Гурганжнинг ва бутун Хоразмнинг (ўша замондаги) сўнгги муҳтасиби Абу Али Алоиддин Садид ибн Муҳаммад Хоразмийни илм ва амалда баркамоллиги учун султон Алоиддин Муҳаммад ҳурмат қиларди.

Хоразм вилояти туманлари (ноҳиялари)дан Тоҳирия, Қордор ва Мароҳард манбаларда эсга олинади...Манбаларда Хоразм вилояти шаҳарлари ҳақида кўп маълумотлар сақланиб қолган:

Ардахушмисан (ёки Хушмисан) бозорлари гавжум ва аҳолиси фаровон катта шаҳар. Ёқут Ҳамавий бу шаҳарда 616 йил шаввол ойида (1219 йил, декабрь) яъни мўгул истилочилари келишидан бир йил аввал бўлган эди. Ўша қишда қаттиқ совуқ бўлиб, дарё музлаб, сайёҳлар тушган кема юролмай қолган эди.

Хевақ (Хева) — Гурганждан 15 фарсақ олисдаги қалъа шаҳар. Хоразм давлатининг барча бошқа шаҳарларида ислом аҳли ҳанафий мазҳабига амал қилса, фақат Хевақда шофийа мазҳабига амал қилар эдилар.

Даргон (Даргом) — чўлга яқин баландликдаги шаҳар. Ёқут Ҳамавий Марвдан Гурганжга келганда, бу ерда 616 йил рамазон ойида (1219 йил, ноябрда) бўлган эди.

Маваккон — Ҳазорасп ва Хушмисан оралигидаги шаҳарча. Катта бозори ва жомеъ масжиди бор эди. Ёқут Ҳамавий бу ерда 617 (1220) йилда бўлган.

Говишфанж — Гурганждан 20 фарсах олисдаги чиройли, гавжум шаҳар. Ёқут Ҳамавий бу ерда ҳам 616 (1219) йилда бўлган.

Қос (ёки Қиёс, Қиёт) — Гурганждан 20 фарсах олисдаги катта шаҳар. Ёқут Ҳамавий бу ерда ҳам 1219 йилда бўлган.

Нузкат — Гурганж яқинидаги шаҳарча.

Ҳазорасп — мустаҳкам қалъа ва гўзал шаҳар. Бозорлари ва расталари кўп. Ёқут бу ерда ҳам 1219 йилда бўлган.

Сайёҳ олим Ёқут Ҳамавий бундан ташқари ўша вақтда Хоразмга қарашли Субурна (Сув бурни), Сарақуста, Мангқишлоқ шаҳарларини эслаб ўтади.

Манбаларга кўра, охирги икки хоразмшоҳ (Такиш ва Муҳаммад) даврида қишлоқлар ва ноҳияларда экинзорлар кўп эди. Бу жойларда пахта, қовун-тарвуз, турли мевалар етиштирилди. Мўгуллар истилоси арафасида бу ерларга келган Ёқут Ҳамавий “Хоразмдан кўра гўзалроқ гуллаб-яшнаган ерларни кўрмадим”, деб ёзган эди.

Амударёнинг қуйи оқимида жойлашган Хоразм вилоятида сув кам, атроф чўллар билан ўралгани учун ҳар қарич ерга экин экилар эди. Ер ости, сизот сувлар кўплигига қарамай, Амударёнинг ҳар иккала соҳили бўйлаб ям-яшил экинзордан иборат қишлоқлар бир-бирига туташиб кетган эди.

Хоразм воҳасининг ҳар бир қишлоғида бозор бор эди. Бозорсиз қишлоқ кам топиларди. Дарёга яқин бўлгани учун ҳар бир экинзор сув тошқини хавфининг олди олиниб, дарахтлар ва буталар аралаш девор-тўсиқлардан иборат тўғон билан тўсилган эди. Сув ҳар йили тошганида, ҳар йили бу тўғонлар ҳашар йўли билан янгиланар эди. Хоразмнинг кўпгина ерлари Амударёнинг Гавҳаре наҳри (канали) суви билан сугориларди, Наҳр чуқур бўлиб, унда кемалар қатнарди.

Манбаларда Хоразм вилоятидаги қишлоқлар ҳақида маълумотлар жуда кам. Ёқут Ҳамавий фақат баъзи қишлоқларни санаб ўтади: Ҳарур, Газниз, Муборак, Навбоғ, Фарнифасон, Боф, Замахшар (машҳур аллома Абул-Қосим Маҳмуд Замахшарий Жоруллоҳ туғилган қишлоқ).

Манбаларда Бухоро “энг улуг, энг катта, энг машҳур тенги йўқ гўзал шаҳар” деб таърифланади.

Хоразм давлатидаги энг йирик шаҳарлардан бири — Бухорои шариф эди. Ўша замондаги бошқа шаҳарлар каби, Бухоро ҳам, ичкарисидаги кичик шаҳар кўҳандиз ҳам мустақкам деворлар билан ўралган эди. Ташқи деворлар кўп марта қайта қурилган. Хоразмшоҳ Алоиддин Муҳаммад Бухорони олганидан сўнг ҳам деворларини қайта тиклашга фармон берган.

Манбага кўра, Бухорода ҳунармандчилик, айниқса, тўқимачилик юксак ривожланган. Айниқса, зарбоф, зандонийча, қарбос (сурп) газламалари машҳур бўлиб, бу матоларнинг олис мамлакатда ҳам харидори кўп эди.

Манбаларга кўра, Бухоро вилоятида Бомижкат, Тавовис, Бойканд (ёки Пойканд), Кармана, Маймурғ шаҳарлари, Агарун, Афсавон (Афшона?), Анисун, Боб, Бардиз, Биноб, Баракат, Байрами, Бобокат, Бошкашр, Тоза, Тараҳа, Хоражар, Ҳархор, Ҳурмисан (Хормайсан), Ҳардувон, Ҳаканжа, Хумҳисор, Зомин, Ромисан (Ромитан), Заръайна, Даҳфанд, Забагдувон, Сабзайун, Сурмарв, Сайёра, Шавакон, Шарафдон, Шакан, Ширвон, Тараб, Тус, Турнавоз, Ойшан, Фарахша (Варахша), Гудашфард, Кашкон, Кешакан, Наҳл, Нужобод, Навфар, Вардана, Варзан, Варкон, Варкот, Йувхасун ва бошқалар.

Сўгд вилояти — серҳосил ерлари ва обод шаҳарлари билан машҳур эди. Самарқанд Сўгди манбаларда ер юзидаги тўртинчи жаннат деб аталади (учтаси; Дамашқдаги Ғута, Форсдаги Шуъуб Бовванд Басрдаги Убулла (З. Қазвиний). Сўгднинг барча шаҳарларида кўҳандиз ички қалъалари бор эди.

Сўгд вилоятининг маъмурий маркази — Самарқанд Ер юзидаги энг гўзал ва бой шаҳар деб таърифи кетган эди (Амир Темур замонида ҳам). Ички қалъа девори ва шаҳар атрофидаги деворлар ўртасида серҳосил экинзори бўлган қишлоқлар, ер-мулклар бор эди. Шаҳарга тўртта дарвоза орқали кириларди. Ички шаҳарда кўрғошин қувурлар орқали уйлар, ҳовлиларга сув ўтказилганди. Шаҳар боғларга бурканганидан бинолар ҳатто марказдаги тепаликдан ҳам кўринмасди.

Самарқанд шаҳри дарвозаларининг исмлари сақланиб қолган: Боби Достон, Боби Кўхак (ҳозир Улугбек расадхонаси жойлашган — тарж.), Боби Тоқ, Намозгоҳ.

Манбаларда баъзи маҳаллаларнинг номлари ҳам тилга олинади: Уштабезак, Бандилахон, Жокардиза (Чокардиза), Заъримас, Санж-азиза ва бошқалар.

Самарқанд хунармандлари, айниқса қозғоз усталари оламга машҳур эди. Самарқанд қозғозига сифат жиҳатидан фақат хитой қозғози тенг келарди.

Хитой сайёҳи Елйуй Чу Сои 1218 йилда Самарқандга келиб азим шаҳар шарафига шеър битган:

Кўзларини очсангиз,
Хушбўй шароб оқади.
Дарёга тўр солсансангиз,
Ширин балиқ чиқади.
Деҳқонлар ҳам солиқ тўламас,
Уруш хавфи келганда фақат—
Бозбон, деҳқон тинмай бир нафас,
Баланд тўгон тиклашар, ёвлар билан бўйлашар...

Манбаларда яна хоразмшоҳлар давлатига қарашли қуйидаги шаҳарлар тилга олинади, Кеш (Шаҳрисабз), Шош (Чоч, Тошканд), Алоиддин Муҳаммад билан қорахитойлар орасидаги жанглар вақтида Сайхун (Сирдарё) бўйидаги бу шаҳар вайрон бўлган. Мўғуллар истилосига қадар ҳам бу жойлар вайрона эди.

Тароз (Тироз, Талас, Жамбул) — ислом ерларининг охири, нариёги кўчманчи қарлуқлар ўлкаси. Хўжанд — Сирдарё бўйидаги бу шаҳарни султон Жалолиддиннинг сафдоши Темур Малик қаҳрамонларча мудофаа қилган.

Тирмиз (Термиз) — Жайхун дарёсининг шарқий соҳилида жойлашган. Мустаҳкам қалъа деворлари бор...

Исфижоб (Сайрам) — катта шаҳар. Алоиддин Муҳаммад қорахитойлар билан урушган вақтда бузилган, аҳолиси кўчириб юборилган эди (ҳозир яна обод шаҳар)...

Насаф (Нахшаб, Қарши) — Самарқанд ва Амударё оралигида, Қашқадарё ёқасидаги шаҳар. Кўҳандизи (ички қалъаси), работи, тўрт дарвозаси бор.

Банокат (Бинокат) — Мовароуннаҳрдаги катта шаҳар. Бу шаҳар илгари Фанокат аталиб, мустаҳкам-қалъа эди, мўғул истилочилари вайрон қилган. Амир Темур даврида қайта тикланиб, Шоҳруҳия деб аталган.

Неса, Нисо — дарё ва анҳори, қишлоқлари сероб шаҳар.

Хоразмшоҳ давлатига қарашли шаҳарлардан яна бири, буюк султон Санжарнинг пойтахти бўлган Марв (бу шаҳар Хорун ар Рашид ва ал-Маъмун ибн Хорун даврида халифаликнинг ҳам Шарқдаги пойтахти эди. Марв шоҳи Жаҳон деб ҳам аталарди.). Мўғуллар истилоси вақтида Марв ер билан яксон қилинди, аҳолиси қириб ташланди¹”.

Мутахассисларнинг келтирган маълумотларига кўра бу даврдаги Мовароуннаҳрнинг деярли барча шаҳарлари мудофаа деворларидан ташқарига кенгайиб, улкан майдонни эгаллаган. Масалан, Самарқанд шаҳри ўша пайтларда 650 гектарга яқин майдонни эгаллаган бўлса, Бухоро 600 гектар,

¹ Буниёдов З. Ануштагин хоразмшоҳлар давлати...– Б.134-140.

Марв 700 гектар эди. Ҳатто, қадимшунослар Самарқандни атрофдаги, шаҳарга қўшилган маҳаллалар билан бирга 1200 гектар, Марвни 1500-1800 гектар атрофдаги майдонни эгаллаган, деб кўрсатадилар. Самарқанд бу даврда Темурийлар давридаги ҳудудидан икки баробар улкан бўлган. Фарғонада бўлса, икки йирик шаҳар - Ахсикент ва Қубонинг тўла майдони ҳозирча аниқланган эмас. Шунга қарамай шаҳар атрофидаги маданий қатламлар чегарасига кўра, уларнинг тахминий ҳудудини кўрсатиш мумкин. Бу ҳолда ҳар иккала шаҳар ҳудуди тахминан 100 гектар атрофидаги майдонни эгаллаганлиги маълум бўлади¹.

Бу даврдаги шаҳарлар ўзининг ташқи кўриниши билан асосан икки қисмга бўлинган эди, яъни жуда қалин жойлашган шаҳристон (арк билан бирга) ва шаҳар атрофидаги рабод (боғлар ва дам олиш учун мўлжалланган иншоотлар билан бирга) қисмларига бўлинган. Сомонийлар даврида муҳим аҳамият касб этган ва шаҳарларнинг алоҳида қисми сифатида эътироф этилган арklar Қорахонийлар даврига келиб шаҳристоннинг таркибий қисмига айланиб қолганди. Фақатгина Бухорода арк шаҳристондан ажралиб турган, холос. Шаҳарларнинг деярли барчасида бинолар бир қавватли бўлиб, улар пахсадан ёки хом гиштардан қурилган. Бироқ XI-XII асрларда пишиқ гиштардан қурилган ёки улар ёрдамида безатилган биноларни ҳам кузатиш одатий ҳолдир. Бу даврга келиб биноларнинг асосий қисмини пишиқ гиштардан қуришга интилиш яққол кўзга ташланади. Шаҳарлардаги бир хўжалик яшайдиган бинолар кўпинча 5-6 хонадан иборат бўлган. Баъзи ҳолларда бир неча оила вакиллари умумий-марказий бинодан фойдаланишни ҳам маъқул кўришган ва уч-тўрт хўжаликнинг бинолари ўртасида кенг хона жойлаштирилган эди. Хоналар ўртасида йўлакчалар мавжуд бўлиб, улар бир неча хонани боғлаб туриши ва ҳаттоқўча вазифасини ҳам ўташи мумкин бўлган. Кенг йўлаклардан араваларнинг ҳаракатланиши учун имконият бор эди. Шаҳристонлардаги бинолар шу қадар зиж жойлаштирилган эдики, бу ерга бирон бир дарахт экиш ва сув олиб киришнинг имкони бўлмаган.

Тарихчилар шу сабабдан (шаҳарларнинг бир неча бор қайта қурилганлиги сабабли) XII аср охирида Мовароуннаҳр аҳолиси шаҳарларни ташлаб, унинг атрофидаги қишлоқларга ўта бошлаганлигини таъкидлайлар. Бунинг оқибатида шаҳар ҳудуди кескин кенгайиб кетган. Агар Самарқанд бу вақтда ер садҳидан 3-4 метр кўтарилиб кетган бўлса, Фарғонадаги Ахсикент ва Қува 6-10 метргача кўтарилиб кетган эди. Бу нарса шаҳарларга сувни сунъий-механик усул билан чиқарилишига олиб келди ва шаҳарларда сув қубурлари ҳамда канализация тизими вужудга келди. Фарғонадаги Ахсикент билан Қувада (сўнги тадқиқотлар Риштон шаҳрини ҳам қўшмоқда) сув келтирилган ва чиқинди сувлар чиқариб юборилган қубурлар жуда кўп топилган. Самарқанд ва Марвда бу усулдаги канализация тизими юқори даражада эди. Бу қаторга Мовароуннаҳрнинг ўнлаб шаҳарларини киритиш мумкин.

¹ Бу ҳақда қаранг: Белиницкий А.М., Бентович И.Б., Большаков О.Г. Средневековый город Средней Азии. Л.: Наука, 1973.

Айтиш мумкинки, Қорахонийлар даврида Фарғона водийси Марказий Осиёнинг бошқа воҳалари сингари таянч нуқталаридан бири бўлиб қолди. Бу эса мазкур минтақада шаҳарларнинг аҳамиятини ортиб кетишига туртки бўлди. IX–XII асрларда Фарғона водийсидаги мавжуд қирқдан ортиқ шаҳарларнинг ўсиб бориши ўз навбатида меъморчиликни, хунармандчиликни, савдо-сотик ишларини ва маданиятини ривожланишига омил бўлди¹.

Санъатшунос олим И.Азимов “Ўзбекистон нақшу нигорлари” асарида XI–XII асрларда Ўзбекистон ҳудудида деворий нақшу нигорлар қандай? деган саволга “Бу ҳақда ҳеч нарса маълум эмас. Чунки, баъзи яккам-дукам нарсаларни ҳисобга олмаганда, бу даврга оид асарлардан ҳеч нарса сақланиб қолмаган”, дея жавоб берган эди². Бироқ сўнги ўн йиллар давомида олиб борилган тадқиқотлар, айниқса ўзбек-француз кўшма экспедициясининг Афросиёбда ўтказилган археологик қазилмалар чоғида юқорида келтирилган фикр инкор этибгина қолмай, аксинча Қорахонийлар даврида деворий нақшлар юксак даражада камол топганлигини исботлаб берди³. Жумладан, Афросиёбдаги Қорахонийлар даврига оид сарой деворларида нафақат нақшлар балки инсон қиёфаси ҳамда ҳайвонлар сурати тасвирланганлиги аниқланди. Мазкур суратларда от ўйнатиб турган киши ва қушлар акс этирилган⁴.

Тарихдан маълумки, ушбу сулола ҳукмдорлари шаҳарларда улкан иморатлар қурдириб, работ ва катта йўлларни бино этиш билан ҳам тарихда ўчмас из қолдирдилар. Жумладан, Иброҳим Тамғочхон Самарқанднинг Кармин маҳалласида гўзал бир сарой барпо эттирди. Иброҳим Тамғочнинг фикрича, бу гўзал сарой унинг номини ҳудди Искандариядаги Искандар маёки сингари боқий қилиши лозим эди. Унинг Шоҳизинда ёнида барпо этган мадрасаси ва шу мадраса билан боғлиқ вақф ҳужжатлари шуни кўрсатмоқдаки, Иброҳим Тамғочхон мамлакат ободончилиги ва илм-фан тараққиёти учун муносиб ҳисса қўшган ҳукмдор сифатида машҳур бўлган⁵.

Иброҳим Тамғочхоннинг ўғли Шамс ул-Мулк томонидан барпо этилган Работи Малик Марказий Осиёдаги монументал меъморчиликнинг нодир ёдгорлиги сифатида ҳамон салобат тўкиб турибди. Работи Малик карвонсарой вазифасини ўташдан ташқари, ҳарбий истехком, кўрғон сифатида ҳам муҳим рол ўйнаган⁶. Шу сабабдан Работи Малик Қорахонийлар даври

¹ Буряков Ю.Ф. Торговые пути и их роль в урбанизации бассейна Яксарта // На Среднеазиатских трассах Великого Шелкового пути. Очерки истории и культуры. Т.: Фан, 1990. С. 98.

² Азимов И. Ўзбекистон нақшу нигорлари. Т.: Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987. – Б.7.

³ Ширинов Т.Ш., Исомиддинов М.Х. Кўҳна Самарқанд археологияси. 2007. – Б. 14.

⁴ Грене Ф. Исамиддинов М. Археологические раскопки на городище Афрасиаб // Археологические исследования в Узбекистане – 2000 год. Самарқанд. 2001. С.61-62.

⁵ Бу ҳақда қаранг: Большаков О.Г. Два вакфа Ибрагима Тамгач-хана в Самарканде // Страны народы Востока, вып. X, М., 1971; Немцева Н.Б. Медресе Тамгач Богра-хана в Самарканде (Из археологических работ в ансамбле Шахи-зинда) // Афрасиаб. вып. III. Ташкент, 1974.

⁶ Бу ҳақда қаранг: Немцова Б.Н. Работ-и -Малик // Художественная культура Средней Азии IX–XIII веков. Т., 1983.

меъморчилигининг мумтоз намунаси саналади¹. Бу ҳақда Раҳим Қодир “Работи Малик карвонсаройи” рисоласида жумладан шундай ёзади: “Работи Малик карвонсаройи асрлар мобайнида Турон заминнинг энг қадимги ва улкан карвонсаройи бўлиб келган. Бу нодир обида халқ меъморчилик ва ҳунармандчилик санъатининг ёрқин намунасидир... Работи Маликнинг энг муҳим аҳамиятли томони: бунёд этилган карвонсаройнинг бетакрор меъморий лойиҳаси ва шу асосда юксак даражада пухта-пишиқ қурилганлиги, унинг ажойиб тарзи; унда халқ меъмор, усталарининг ўткир зеҳни, нозик диди; моҳир ҳунармандларнинг маҳоратлигидир. Шунинг учун ҳам Работи Малик номи билан машҳур бўлган карвонсаройга қизиқиш тобора ортган”.

Европалик табиатшунос олим А. Леман 1841 йили Работи Малик ёнидан ўтар экан бу мухташам меъморий ёдгорликка мафтун бўлганлигидан ўз таассуротларини қуйидагича баён этган:

“Бу – мустаҳкам қалъа, эндиликда харобага айланган; унинг қаршисида кичик қишлоқ ва сув ҳовузи жойлашган. Қалъа қадимийлиги билан шу юрт ўтмиши даврига оиддир. Мен кимлардан бу ҳақда сўраган бўлсам, уларнинг тхминига кўра, бундан 700-800 йиллар бурун қалъа гуллаб яшнаган ва унинг қадимги Мовароуннаҳр кўчманчи уруғларининг йўлбошчиларидан бири, гўё тушида керакли бир йўриқни олиб, қурган экан. Маликхон қалъанинг афсонавий асосчисини шундай деб аташган... Унинг номидаги хароба ва шунингдек, (унга)яқин қишлоқ ҳанузгача Малик, деб юртилади...Қалъа башарти, шундай аталсада, аслида катта тўртбурчақдан иборат: узунасига 106 қадам ва кенлиги ҳам шунча. Буларнинг ҳаммаси чиройли, нафис, пишиқ гиштлардан ниҳоятда тартибли ва тўғри териб қурилган”².

Бухоро яқинидаги Шамсобод саройи ва Бухоро жомеъ масжиди ҳам шу ҳукмдор томонидан барпо этилган. Иброҳим Тамғочхонинг яна бир авлоди Арслонхон даврида ҳам кўплаб иншоотлар бунёд этилган. У Бухоро қалъасини янгитдан таъмирлатиб, бузилиб кетган Шамсобод намозгоҳи ўрнида 1121 йили янги масжид ва мадраса қурдирди. Қизиғи шундаки, Қорахонийлар даврида қурилган иншоотларнинг асосий қисми шу ҳукмдор номи билан боғлиқ. Эҳтимол, бу янглиш кўрсатилган бўлиши ҳам мумкин. Бунга асосий сабаб “Арслонхон” номи билан ҳукмронлик қилган шахс Қорахонийлар сулоласида бир эмас, бир нечта эканлигидир. Халқ орасида бўлса, мазкур исм кенг тарқалган ва ҳатто, кейинги давр авлодлари томонидан турли ривоятларда бош қахрамон сифатида эътироф этилган. Шундай бўлса-да, айрим иншоотларни ҳақиқатдан ҳам Муҳаммад Арслонхон ибн Сулаймон(1102-1130 йй) томондан қурилганлигига гувоҳ бўламиз.

Ўқувчиларимиз Бурҳониддин Марғиноний яшаган давр меъморчилиги ва ўша давр обидаларининг ўзига хос жиҳатлари ҳақида қизиқишлари турган гап. Бироқ мавзуимиз доирасидан чиқиб кетмаслик учун бу борада айрим маълумотлар билангина чекланиб қоламиз. Шу ўринда атоқли олима Г.А.Пугаченкованинг (1915-2007) XI—XIII асрларда Марказий Осиё

¹ Бердиев . Навоий вилоятининг тарихий манзилгоҳлари. Т.: Мухарир, 2008. – Б.18.

² Бу ҳақда қаранг: Раҳим Қодир. Работи Малик карвонсаройи. Т.: Ёзувчи, 1998.

меморчилиги хусусида билдирган фикр-мулоҳазаларини келтириб ўтишни мақсадга мувофиқ деб биламиз:

“Марказий Осиё XI—XIII аср бошларида теънасида Қорахонийлар, Ғазнавийлар, Салжуқийлар, Хоразмшоҳларнинг туркий сулолалари турган йирик давлатлар таркибига киради. Феодализм тараққиётининг бу даври шаҳарлар ривожланишининг кейинги босқичи билан ажралиб туради; уларда аҳолининг кўпайиши, маъмурий ҳукумат ва ҳарбий кучларнинг тўпланиши, ички ва халқаро савдонинг ўз навбатида кенгайиши меъморчилик қурилиш ташкилотлари олдига масъулиятли ва хилма-хил вазибалар қўяди. Қурилиш ишлари борасида қурилиш материаллари ва лойиҳаларни мукаммаллаштириш таркибиде тараққиёт кўзга ташланади. Монументал меъморликда тобора мустаҳкамлиги юксак бўлган лойиҳа ёпиштирилган пишган гиштнинг аҳамияти ортиб боради. Меъморлар гумбазли-қуббали томларни ишлаб чиқишда, айниқса, деворлар квадрати устида гумбазни лойиҳалаш борасида катта ютуқларга эришадилар. Бу усул кўчиб турувчи пухта ўйланган воситалар, енгиллашган ички бўйлиқнинг тузилиши, гумбазларнинг ўзини икки қобиқли килиб кўтариш билан юзага келтирилади. Бундай лойиҳалаш борасида Марказий Осиё меъморлари европалик архитекторларни уч юз йилга ортда қолдирдилар.

Қурилиш ва кулочиликнинг ривожланиши меъморий безаклар турларини кенгайтирди. Фигуралли қилиб йўнилган пишган гиштни нақшнамо тарзда теришдан ташқари сопол ўймакорлиги пайдо бўлади, XII асрдан бошлаб эса, ҳам гумбазларнинг қопламаси учун, ҳам алоҳида хол-хол тарзидаги сирли сопол нақш сифатида қўлланила бошлайди. Интерьерларни безаишда эса, ганч ўймакорлиги ва нақшин битиклар пайдо бўлади. Меъморлик безаклари технологиясининг кенгайиши билан нақшин мотивлар — геометрик, услубийлашган ўсимлик, эпиграфик мотивлар ажралмас ҳолда ривожланади.

XI — XII асрлар ҳукмдорлари саройлари композициясида айниқса қабулхона-зали тантанавор бўлган бинонинг бир-икки қаватини айланиб ўтган ўқлардаги айвонли, кенг ҳовли ҳам характерлидир. Термиз ҳукмдорлари саройида, масалан, бунда ҳовли орқасида уч равоқли гумбазли зал жойлашган аркни тутиб турадиган мустаҳкам қозоёқлардаги пештоқ билан ташқи томондан ажратилган, айни пайтда барча девор ва қозоёқларни ганч ўймакорлиги ҳамда нақшин тасвирий санъат қоплаган.

Бу даврларда шаҳарлар ва савдо йўлларида кўндан-кўп карвонсаройлар ёки работлар қад кўтарди. Одатда — чор бурчак ёки тўғри бурчакли, ҳужумлардан сакланиш учун қалин деворлар, бурчакларида кузатув миноралари ва пештоқли киравериши бўлган иншоотдир; ичкарида — йўлаклар, огилхоналар, яшаш хоналари, меҳмонхона ва унча катта бўлмаган масжид билан ўралган ҳовлилар (одамлар учун алоҳида, ҳайвонлар ва юклар учун алоҳида). Навоий — Кармана шаҳри яқинидаги қазииш пайтида топилган мустаҳкам деворли, қадимийчасига ярим миноралар ва чиройли пештоқ билан ўралган, ганч ўймакорлиги билан қопланган Работи Малик ўзининг меъморлик шакли билан ҳақиқатан ҳам шоҳона бинодир.

Гарчанд турли мазҳаблар, сўфийлик орденларининг ўзаро рақобати ва кураши натижасида рўй берса-да, бутун Марказий Осиёда исломнинг тўлиқ тантанаси мусулмон дини биноларини — масжидлар, мадрасалар, хонақоҳлар, шайх ҳамда султонлар қабрлари устидаги мақбараларни яратиш ва уларни яхши тутиб туришга жуда катта эътибор билан қарашни таъминлади.

Масжидларнинг уч тури бунёдга келди: бош ибодат масжиди — жомеъ ёки жума намози учун мўлжалланган умумишаҳар масжиди; шаҳар ташқарисидаги масжид — Қурбон ва Рамазон ҳайитларига мўлжалланган намозгоҳ; ички, маҳаллий масжидлар — гузар ёки маҳалла жамоасининг кундалик ибодатига мўлжалланган гузар масжидлари. Масжиди жомелар одатда ёғоч устунларда турган шийпонлар билан ёки устунлардаги аркли-гумбазли йўлаклар билан ўралган ҳовлига эга бўлган; ҳовлининг бош асосида, дарвоза қаршисида гўланамо деворида меҳробни бўлган бош бинонинг гумбазли айвони осилиб туради. Бурчакда — шундоққина яқин ёки бир оз нарида мусулмонларни намозга чақириш учун минора — мезана бўлган. Марказий Осиё миноралари одатда тепага қараб ингичкалашиб, гумбаз-фонус билан ниҳоя топадиган доира шаклидадир.

IX—X асрларда мақбаралар қурилиши алоҳида тараққиёт касб этди. Уларнинг меъморий образли гоёси — исломнинг машҳур арбоблари, қудратли ҳукмдорлар ёки шоҳлар оиласи аъзоларининг хотирасини абадийлаштиришдан иборатдир. Мақбараларнинг узоқ чидайдиган материалдан — пишган гиштан тикланиши (ҳатто саройлар ҳам синчли, хом гишт ёки гувала қаламадан қурилган бир пайтда), уларга монументал шакл берилиши (баъзан катта умумий мезонларда бўлмаса ҳам), манзарали безалиши ана шу сабабдандир. Мақбаралар композициясида пештоқли-гумбазли тип кўпчили-ни ташкил этади; унда нақшли декор билан тўла, П тарзидаги рамкага олинган кенг аркли пештоқ ҳукмронлик қилган, ундан кейин эса гумбаз билан ёпилган гўрхона жойлашган.

Эътиборли мақбаралар яқинида мемориал комплекслар ва ансамбллар вужудга кела бошлади. (Термиздаги Ҳаким ат-Термизий ва Султон Саодат, Самарқанддаги Шоҳи зинда).

X—XII асрлар монументал архитектурасининг ажойиб хусусиятини меъморлар томонидан математик пропорциялаш қонуниятларининг қўлланиши ташкил этган. Сақланиб қолган бинолар таҳлили режалаштиришининг, олд деворлар, ҳажмлар ва ички кенгликлар тузилишининг қатъий геометрик уйғунлик қоидаларига бўйсундирилганидан далолат беради. Бунга модулгаз ёки учбурчаклар, ёхуд квадрат ва унинг диагонаliga асосланган ирритационал муносабатларни қўллаш йўли билан эришилган. Ўрта аср Шарқи фанининг донгини оламга ёйган математик билимлар муваффақиятлари меъморликда ана шундай амалий қўлланилган.

Айни мана шу қонуниятларнинг кенг қўлланиши юзадаги ва текисликдаги нақш қурилишига ҳам кўчади. Бу давргача ҳам, бу даврдан кейин ҳам — ҳеч қачон Марказий Осиёда геометрик нақш — гириҳ бу қадар бой ва хилма-хил бўлмаган. Шунингдек, меъморлик бегаида катта аҳамият касб этган услубийлашган ўсимлик нақши ҳам асосан геометрик режалаштиришга тобе бўлган. Геометриклаштирилган ҳарфлар ўсимликнамо тугалланиш ва ўсиб ўтадиган

чамбарчасликка эга “гуллаган куфий” ёзуви ва ҳарфлар чирмашиб кетишининг эркин ҳаракатига эга “наسخ” хати — эпиграфик безак сезиларли даражада мураккаблашди.

Ўрта асрлар маданиятининг бу юксак парвозига мўгул босқинчиларининг жонли ва жонсизга қиргин келтирган XIII асрдаги босқини чек қўйди. Ўрта Шарқ халқлари ва мамлакатлари то бу босқиннинг ҳалокатли асоратларидан қутилгунича деярли юз йил вақт ўтди”¹.

Қорахонийлар даврида барпо этилган меъморий обидалар ичида миноралар алоҳида ўрин эгаллайди². Бу ёдгорликлар шу кунга қадар яхши сақланиб қолган. Жумладан, Термиздаги минора (1032), Жарқўтондаги минора(1108-1109), Бухородаги Минораи калон (1127), Вобкент минораси (1196-1197), Ўзган минораси (XI) ҳамда Бурон минораси (XI) сингари ёдгорликларнинг маҳобатли қиёфаси ҳозирги кунда ҳам ҳар қандай кишини ҳайратга солади³.

Шу ўринда 1127 йилда Қорахоний ҳукмдори Арслонхон томонидан Бухорода барпо этилган Минораи калон ҳақида. Ушбу минора пойдевори тош ва махсус қир қоришмасидан терилган. Асосининг диаметри 9 м. баландлиги 50,0м. Курсимон қиррадор, танаси цилиндрсимон бўлиб. Мезана – қафасаси кўшк билан боғланган. Ўзаги ва беаги чорси ғиштдан ганчхок лойида терилган. Безаклар орасига кўфий услубида ёзувлар битилган. Безакларида ўзига хос услуб акс этган. Миноранинг ичида 104 пилпоя айланма зинаси, мезанасида 16 та дарчаси бор. Масжиди калон тоmidан минорага ўтадиган кўприкча бўлган⁴.

Ушбу минораи калон тўғрисида бухороликлар орасида турли ривоятлар сақланиб қолган бўлиб, улардан бири ҳақида Нусратилло Наимов “Бухоройи шариф” рисоласида ҳикоя қилади:

– Э ш и т м а д и м деманглар, эшитмадим деманглар! – дея шаҳар кўча ва хиёбонлари, бозорлари бўйлаб югуришди жарчилар, — Бухоройи шарифнинг буюк султони, амирул мутлақ Арслонхон ибн Муҳаммадхон бинни Иликхон аъло ҳазратлари эртага барча мунажжим, меъмор ва устозодаларни Арки олийга машваратга таклиф этурлар!

Эртасига Аркдаги кўринишхонада уламо ва умаро, фузало ва устозодалар жамулжам бўлишди. Тахтига ўтирган амирул мўмининни ҳамма чуқур таъзим билан кутиб олишди.

—Муҳтарам фуқаро,—деди амир Арслонхон вазмин оҳангда,—салтанатимдан мангу бир нишона қолдириш мақсадида ажиб бир иншоот бунёд этишга азм этурман. У шундай бир обида бўлсинки, шўҳрати етти иқлимга таралсин, қиёмат қойимига етгунга қадар мўмин-мусулмонларга қорахонийлар давлатининг куч ва қудратидан

¹ Пугаченкова Г.А. Очиқ осмон остидаги музей. Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. – Б.15-16.

² Засыпкин Б.Н. Архитектура Средней Азии. М., 1948. С. 64.

³ Бу ҳақда қаранг: Умняков И.И. Памятники архитектуры Средней Азии. Т., 1928; Засыпкин Б.Н. Архитектура Средней Азии. М., 1948; Бернштам А.Н. Архитектурные памятники Киргизии.М.-Л.,1950; Пугаченкова Г.А. Шедевры Средней Азии. Т., 1986.

⁴ Зоҳидов П.Ш. Меъмор олами. Т.: Қомуслар бош таҳририяти, 1996. – Б. 100.

далолат берсун. Анинг тарhini чизиб, бунёд этадиган меъмор ва устозодаларга кўп ҳада инъом этилуру!

Хукмдор кўринишхонани тўлдириб турган нуроний руҳонийлар, донишманд мунажжимлар, оқил муҳандислар, моҳир кошинкорларга диққат билан разм солди.

— Иншоот тарhini чизмоқучун ҳар бирингизга бир ой муддат берурман. Ҳузуримда танлов ўтказурмиз!

Аҳли фузало бир ой мижжа қоқмай ранг-баранг иншотларнинг тарhini чизди. Сўнгра ҳамма кўринишхонада яна жамулжам бўлди. ҳар бир меъмор қўлтигида қогозда акс эттирилган бўлажак бино тарhini олиб келганди.

— Қани, ким ўртага тушиб чизмасини намоиши этгай,—деди ҳукмдор. Меъмор ва устозодалар бирин-кетин таъзим ила ўртага тушиб чизмаларини пояндоз сингари ҳукмдор оёғи остида ёйиб ташладилар. Кимдир ажиб бир қаср, бошқа биров маҳобатли боғ-сарой, яна қайсидир меъмор салобатли хонақо тарhini таърифлай кетди.

Ҳамма режасини изҳор этгач, ўртага майин кашмир ипагидан либос кийган, бежирим мўйлови ўзига ярашиб турган қора қош йигит чиқди. У ҳукмдорга чуқур таъзим қилди-да, хитой қогозида нома шаклида ўралган, ўзи тасаввур этган иншоот чизмасини икки қўллаб амирга узатди. Даврада сокинлик чўкди.

Арслонхон шитирлатиб инак қогоз ўрамини очдида, ер юзидан бошланиб учи самога қадалган миноранинг ранго-ранг чизмасига ҳайрат билан тикилди. Кейин қогоздан назарини узиб қаршиисида тиз чўкиб турган навқирон йигитга синчков қаради.

— Бундай иншоотни барпо этишдан мақсад недур?

— Мақсад аъло ҳазратларининг муборак исми-шарифларини мангуликка муҳрламоқдир,—жавоб берди меъмор.

— Эҳтиёж недур? — яна саволга олди ҳукмдор.

— Эҳтиёж кўндир,—дадил давом этди йигит.

— Муаззин анинг устидан мўмин-мусулмонларни яратганга сажда этишга даъват этур, минора чўққисидида ўрнатилган машъала чўлда равона карвонларни адаштирамай Бухоройи Шарифга етаклаб келур, Минорада сергак турган посбонлар салтанатингизга тажовуз қилмоқчи бўлган душманлардан огоҳ этур ва ниҳоят, минора муборак даврингизда муқаддас шаҳримизда қурилажак бошқа буюк бинолар учун ражжа вазифасини адо этур...

Йигит ҳукмдор берган жавобидан қониққан-қониқмаганлигини билолмай ҳаяжондан пешанасида пайдо бўлган маржон-маржон терни артишига журъат этолмай чуқур тин олди. Даврада чўккан сукунатни ҳеч ким бузишига журъат этолмас, Арслонхон эса ёш меъморга тикилганича жим турар эди.

Салтанат эгаси ўнг томонидаги вазирига бурилиб кўпчиликка жавоб беришни буюрди. Тахт атрофида саройнинг мунажжим ва мубоширлари билан ўша йигит қолди, холос.

Муҳаммад Арслонхон минора учун шаҳар марказидан жой танлаш, унинг тарhini ал-жабр қонунлари асосида юлдузларга қараб такомиллаштиришига фармойиш берди, унинг қурилиши учун хазинадан чекланмаган миқдорда тилла ақча ажратди, Бундан ташқари муҳандис ва кошинкорлар сардори этиб тайинланган йигитга қурилиш эҳтиёжлари учун ҳар қандай маҳсулотга божу хирож белгилашига рухсат

берди. Сардор бир йил давомида юртдан божу хирожни туя жуни ва сути, товук, тухуми, узум шираси билан тўплашни сўради.

Меъмор минора ўрнида чуқур ҳандак қазиб, пойдеворга қўйилган мармар тошлар орасини туя жуни ва сути, тухум сариги ва узум ширасида тайёрланган қоришма билан тўлдиришни буюрди. Қадим замонлардан усталар бундай қоришмани "қир" деб аташади. Йиллар ўтган сайин унинг пишиқ-пухталиги ошиб метинга айланиб боради. Амир амалдорлари эса ўшанда қумга тўкилаётган неъматлардан даргазаб бўлишса ҳам ҳеч нарса дейишолмасди. Амирул умаронинг сардорга ишончи чексиз эди.

Ҳар қандай даврда бўлгани каби ўша қадим замонларда ҳам мансаб суиистеъмоли учраб турарди. Вилоят ва туманлардан тухум ортилган аравалар кам кела бошлади. Меъмор подшога шикоят этди. Тухумни ўзлаштираётган мансабдорлар аниқланиб жазолангунга қадар меъмор пойдевор ётқизиш ишларини поёнига етказиб бир кечада мамлакатдан пинҳона чиқиб кетди. Бир ой, икки ой ўтсаям ундан дарак бўлмади. Даргазаб бўлган амир унинг тиригини ёхуд ўлигини топиб берган кишига катта мукофот белгилаб юрт бўйлаб чопар юборди. Шаҳар ўртасидаги пойдевор қўйилган хандақ эса қор-ёмғир остида қолаверди.

Меъмор орадан тўққиз ой ўтганидан кейин шаҳар дарвозасидан ўзи кириб келиб тўғри султон саройига равона бўлди. Ҳукмдор олдида тиз чўкиб бир қошиқ қонидан кечишини ўтиниб сўради.

— Ижозатсиз гойиб бўлганингнинг боиси недур? — деди қаҳр отига минган ҳукмдор.

— Шаҳардан чиқиб кетмасам, сиз мени қурилишни давом эттиришга мажбур этган бўлув эдингиз. Пойдевор эса қиш қор-ёмғирини кўриб мустаҳкамланмоғи лозим...

Амир аччигини унутиб, минора қурилишини давом эттиришини буюрди. Минора кўкка бўй чўзгунга қадар яна бир неча қиш қор-ёмғирини кўрди. Унинг қадди-қоматига белбоғдек ярашган кошинкор тасмада Муҳаммад Арслонхоннинг муборак исми шарифи ёзилди. Тасманинг бир чеккасида эса кимдир кичик ҳарфлар билан "Амале усто Бақо" деб пинҳона ёзув қолдирди. Бу ўша меъмор йигитнинг исми-шарифими, ёхуд кошинкорнинг ўзбошимчалик билан қолдирган изими? Буни ҳеч ким билмайди¹.

Келтирилган маълумотлардан шу нарса маълум бўладики, XI-XII асрлардаги моҳир меъморларнинг самарали меҳнатлари натижасида ўнлаб меъморий обидалар бизгача мерос бўлиб келмоқда. Бухородаги Моҳаки Атторий, масжид, Минораи Калон, Работи Малик, Хожа Нахширон мақбараси, Термиздаги Султон Саодат мақбараси, Номсиз мақбара, Жарқўрғон минораси, Чоркўҳ масжиди, Қубодиёндаги (Тожикистон) Хожа Машҳад мадрасаси, Хўжандаги Шайх Маслаҳатдин мажмуаси, Марвдаги Султон Санжар мақбараси, Муҳаммад ибн Зиёд мақбараси, Тулхотун Бобо масжиди, Абдуллоҳ ибн Бурай мақбараси, Хуросондаги Абу Сайид мақбараси, Абу Фазл мақбараси, Аламбардор Мунтасир мақбараси, Машҳади Мисриён мақбаралар мажмуаси ва унинг қолдиқлари юқорида айтилганидек, Шарқ уйғониш даврининг нодир

¹ Наимов Н. Бухорои шариф. Бухоро.: "Бухоро" нашриёти, 1997. – Б. 119-22.

меъморий обидалари сифатида асрлардан асрларга ошиб, бизнинг кунларга қадар етиб келган¹.

Аслида, бу даврда тикланган иншоотларнинг сони бир мунча ортиқ бўлган. Табиийки, уларнинг асосий қисми бизгача етмаган. Улар орасида жиддий талофатсиз сақланиб қолганларидан бири Қорахонийларнинг Фарғонадаги қароргоҳи бўлмиш қадимги Ўзганд шаҳридаги кўҳна мақбаралар ва Сафед Булондаги Шоҳ Фазл мақбарасидир². Ўзгандда бира тўла учта қўрғон қурилган бўлиб, унинг асосий қисми бизгача сақланиб қолган. Минора, мақбара ва мудофаа деворлари шаҳарнинг қадимги қудратидан далолат бериб турибди.

Айтиб ўтиш жоизки, Сафед Булон меъморий мажмуасининг Ўрта қисми Шоҳ Фазл мозори дейилади. Шоҳ Фазл мақбараси тарҳи тўғри тўрт бурчак шаклида деворнинг ички узунлиги (7,85 x 7,85 м) қалинлиги эса 1,63 м. деворнинг ташқи узунлиги 11 м. дан иборат. Мажмуанинг юқори қисми конусимон гумбаз билан беркитилган бўлиб у асосий деворларга поғонали конструкция билан бириктирилган ҳамда тарҳи чортоқли бўлиб, девор сатҳига чуқур

¹ Бу ҳақда қаранг: Шишкин В.А. Архитектурные памятники Бухары. Т., 1936; Бачинский Н.И. Архитектурные памятники Туркмении, в. 1, Москва-Ашхабад, 1939; Гулямов Я. Памятники г.Хивы. Труды УзФАН, серия 1. История, Археология, в. III, Ташкент, 1941; Засыпкин Б.Н. Архитектура Средней Азии. М., 1948; Бернштам А.Н. Архитектурные памятники Киргизии. М.-Л., 1950; Массон М.Е. Надписи на штурге из архитектурного ансамбля у мавзолея Хаким-и Тармизи. - Труды ТашГУ (вып.172). Археология Средней Азии. V, Ташкент, 1960; Массон М.Е. Из воспоминаний среднеазиатского археолога. Т., 1976; Он же. Некоторые представления об Александре Македонском, бытовавшие у народов Средней Азии в конце XIX – начале XX века // Общественные науки в Узбекистане. 1980. № 1; Пугаченкова Г.А. Мавзолей Араб-ата (Из истории архитектуры Мавераннахра IX–X вв.) // Искусство зодчих Узбекистана. Т., 1963. Она же. Архитектурные памятники Мавераннахра эпохи Улутбека // Из истории эпохи Улутбека. Т., 1965; Она же. Хорасанские мавзолеи // Художественная культура Средней Азии IX–XIII веков. Т., 1983; Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И. Выдающиеся памятники архитектуры Узбекистана (с древнейших времен до середины XIX века). М., 1965; Маньковская Л.Ю. Мавзолей Рабия Султанбегим в Туркестане // ОНУ. 1969. № 3; Она же. Мавзолеи Кзыл-мазар и Гумбез-бобо // ОНУ. – 1970. № 10; Она же. Архитектурные памятники Кашкадарьи. Т., 1971; Она же. О типологии мемориального зодчества Средней Азии. Мавзолеи Фудины и Касби // Культура и искусство народов Средней Азии в древности и средневековье. М., 1979; Она же. Мемориальное зодчество Средней Азии // Художественная культура Средней Азии IX–XIII веков. Т., 1983; Памятники зодчества Ташкента, Ташкент, 1983; Азимов И. Фарғона водийсининг архитектура ёдгорликлари. Т., 1986; Талбакова Н.С., Никитина О.М. Архитектурно-археологическое исследование мавзолея шейха Муслихиддина в процессе реставрации. - Исследования по истории и культуре Ленинабада. Душанбе, 1986; Сааков В.Г. Архитектурные шедевры Бухары. Ровно, 1991; Маньков Ю.П. Первые итоги изучения караван-сараев на торговых путях между Бухарой и Хорезмом. - Города и каравансарай на трассах Великого шелкового пути. - ТДМС ЮНЕСКО. Ургенч, 1991; Некрасова Е.Г. О типах монументальных мемориальных сооружений Узбекистана. – МКСА, 1992.

² Бу ҳақда қаранг: Щербина-Крамаренко Н. По мусульманским святыням Средней Азии (путевые заметки и впечатления). Справочная книжка Самаркандской области, вып. IV, 1896; Дяконов М.М. Несколько надписей на кайраках из Киргизии // Эпиграфика востока. № II. М.-Л., 1948; Бернштам А.Н. Архитектурные памятники Киргизии. Москва, 1950; Абашин С.Н. Сафид Булон // Ислам на территории бывшей Российской империи. Энциклопедический словарь. Выпуск 3. М., 2001; Турсунбой ҳожи Абдунаби ўғли. Сафед Булон. Бишкек. 2003; Абдулахатов Н., Хайдарова З., Азимов О. Биби Убайда зиёратгоҳи. Ф.: Фарғона, 2009.

равоқли тоқчалар ишланган. Мақбаранинг баландлиги пойдеворидан гумбазигача 15,5 м. ни ташкил этади. Мақбаранинг тўрт бурчаги оламнинг тўрт тарафига мос келадиган тарзда қурилган. Мақбаранинг меҳроби жанубга қаратилган бўлиб сал ғарбга қараб оған. Бино тўғри тўртбурчакли ва квадрат шаклидаги пишиқ ғиштдан қурилган. Асосий пештоқ безатилмаган. Мақбаранинг жанубий-ғарбий томонидаги деворда 0,82 м. кенгликдаги битта эшик, шимолий-ғарбий томондаги девор ўртасидаги дарчанинг икки ёнида икки эшик мавжуд. Эшикларга чизиқлар тортилган. Бинога ёруғлик фақатгина шимолий-ғарбий девордаги ердан 3 м. баландликда жойлашган дарчадан тушиб туради. Бинонинг ташқи маҳобатининг оддийлиги ва безаксиз ишланганлиги ҳамда юқорига унинг поғанали тарзда қад кўтарганлиги билан ажралиб турса ички қисми бунинг аксидир. Мақбаранинг ички девори нақшлар ва кўплаб куфий ёзувлар билан безатилган¹.

Кейинроқ барча ички безаклар бой ганчли безаклар билан безатилган бўлиб, мовий, зангори, қизил, сариқ ранглар билан бўялган. Қуръон оятлари, кўп марта такрорланган “Ал-мулк лиллоҳи”, яъни “Мулк Оллоҳники” сўзи туширилган. Уч горизантал қаторда форс тилида битилган ёзувлар бўлиб, ундаги юқори қатордаги ёзувдан ва бир оз шикастланган. Мазкур ёзувлардан маълум бўлишича, ушбу бино қорахоний ҳукмдор Сайф ад-давла Маликнинг номи билан боғлиқ бўлган ва у Сайф ад-давла Мулкнинг ўғли Муиз ад-давла Мулк томонидан қурилган ва қайта таъмирланган. Ёзувларда саналар кўрсатилмаган.

Тадқиқотлар хулосаси бинонинг қурилиш даври санаси 447-451/1055-1059 йилларга тўғри келишини кўрсатмоқда. Маълум бўлишича, 1027-1031 йилларда Ахсикент ва Косонда зарб қилинган тангаларда Муиз ад-давла номи учрайди. Тангашунос олим М.Н.Федоров ушбу Муиз ад-давла лақаби Мовароуннаҳрдаги Қорахонийлар давлати ҳукмдорларидан бири Наср Илакхоннинг набираси Аббос ибн Иброҳимга тегишли бўлганлигини ёзади².

Қизиғи шундаки, мазорнинг ичига битилган пастки ёзувлардан фақатгина фазл ёки фадр сўзи сақланиб қолган. Шу сабабдан маҳалий халқ шу фазл сўздан келиб чиқиб Шоҳ Фазлнинг мазори деган бўлсалар керак³. Ушбу ёзувлар бизга Шоҳ Фазл мазорида XI асрда ҳукмронлик қилган қорахоний ҳукмдорларидан бири дафн этилганлигини кўрсатиб беради. Айрим тадқиқотчилар шундан келиб чиқиб, мазор XI асрда барпо этилган ва уни араблар билан боғлиқ эмас деган фикрни ҳам билдирган эдилар⁴. Аммо афсоналар ҳақиқатни бир парчаси деган нақлга таянадиган бўлсак, балки XI асрда яшаган Қорахоний ҳукмдор Сайф ад-давла Малик Сафед Булон зиёратига келиб ўзини ҳам шу ерга Шоҳ Фазл мазорига дафн этишларини васият қилгандир. Бу вақтдаги Ахсикент ва Қубо шаҳарлари тўғрисида юқорида ҳам

¹Бернштам А.Н. Архитектурные памятники Киргизии. М.-Л.,1950 С.86-87.

²Федоров М.Н. Политическая история караханидов в конце первой и во второй четверти XI в. Караханидские монеты как исторический источник // Нумизматика и эпиграфика. XI. М., С.175.

³Абашин С.А. Сафид Булан...-Б. 88.

⁴Ўша асар. Ўша бет.

гапирилган эди. Бироқ, бу шаҳарлардаги меъморий обидаларни тасавур қилиш учун археологик ишлар натижасидан бошқа материалларга таяна олмаймиз.

Қорахонийлар даврида деҳқончилик ва хунармандчилик юсак даражада ривож топди. Биз қўлимиздаги маълумотларга ва ашъвий асотирларга таянган ҳолда бу даврдаги Мовароуннаҳрдаги деҳқончилик ва хунамандчилик тўғрисида айрим маълумотларни қуйида келтириб ўтишни лозим топдик.

Қорахонийлар даврида Мовароуннаҳр шаҳар ва қишлоқларидаги аҳолининг турмуши тўғрисида давримизнинг мутахассис олимлари ижобий фикрлар баён этишган. Бинобарин, ҳукмдорларнинг саъйи ҳаракатлари билан ҳар бир шаҳарда маиший турмушни яхшилаш учун ҳаммомлар, касалхоналар барпо этилган. О.Г.Большаковнинг фикрига кўра, XI асрнинг ўзида Самарқанд ва Марв сингари шаҳарларда юзга яқин ҳаммомлар қурилган. Масжидлардан сўнг аҳоли энг кўп бўладиган ҳаммомларда имкон борича қулайликлар яратилган. Қолаверса, бундай иншоотлар энг кўп даромад келтирувчи манба ҳисобланган. Шунинг учун ҳам ҳукмдорлар мана шу соҳани ривожлантиришга жиддий аҳамият қаратишган. Бундай сердаромад жойлар одамларни бойишига эмас, балки илм-фанни ривожлантириш мақсадига йўналтириш учун, мадрасаларга вақф қилиб берилган.

Шу ўринда ибн Ҳавқалнинг Самарқанд тўғрисида берган таърифининг келтириб ўтиш диққатга сазовордир:

“Самарқанд Сўғд дарёсидан жанубда жойлашган ва ундан баландда турган шаҳардир. Бу ерда арк, шаҳристон ва работ бор. Аркда ҳозирги вақтда қамоқхона қурилган ва ҳокимлар саройи бор. Аммо бу сарой хароба ҳолига келган. Мен аркка кўтарилиб, инсон кўзи ҳеч қачон кўрмаган ажойиб манзаралардан бирини: кўм-кўк дарахтларни, ҳашаматли қасрларни, оқайтган каналларни ва узлуксиз барқ уриб яшнаётган маданиятни кўздан кечирдим. Майдонлар ва шаҳарни беаб турган бинолар алоҳида ажралиб туради. Буларнинг барчаси ҳаммиша мавжланиб турган каналларда ва сувга тўла ҳовузларда акс этади.

Самарқандда калъа ва тўртта дарвоза бор. Шарқий дарвоза “Хитой дарвоза”си деб аталади ва у тепаликда жойлашган. Ана шу жойдан кўп сонли зинапоялар орқали Сўғд дарёсига тушилади. Ғарбий дарвоза — Навбаҳор ҳам тепаликда жойлашган, шимолий дарвоза — Бухоро дарвозаси ва жанубий дарвоза — Катта дарвоза деб аталади. Самарқанд — йирик шаҳарлардаги сингари катта бозорлари, бир қанча даҳалари, ҳаммомлари, карвон саройлари ва уйлари бўлган шаҳар. Бу ерда оқар сув бўлиб, у қисман қўргошиндан қилинган каналдин оқиб келади. Жоме масжиди шаҳристондаги аркдан пастроқда жойлашган, улар ўртасидан катта йўл кесиб ўтади. Шаҳристондаги Асфизар деб аталган жойда Сомонийлар томонидан бунёд этилган сарой бинолари жойлашган... Баъзи бир жойлардан мустасно, деярли ҳар бир кўчадан ва ҳар бир богдан оқар сув ўтади, айрим хонадонлардагина бог йўқ, холос. Самарқанддаги бинолар паҳса ва ёғочдан

ишланган. Самарқанд — Мовароуннаҳрнинг моҳир ҳунармандлари тўпланган жой бўлиб, уларнинг кўпчилиги Самарқандда таълим олишган¹”.

Шу кунга қадар Мовароуннаҳрдаги Қорахонийлар ҳукмдорлари билан боғлиқ бир қанча ер-сув масаласига доир ёзма ҳужжатлар тадқиқ этилган. Шундай вақфномалардан бири Иброҳим Тамғочхон томонидан берилган бўлиб, вақфномада кўрсатилишича, Самарқанд мадрасаси мутаваллийсиниг йиллик маоши 2 минг дирҳам, фикҳшунос мударрис 3600 дирҳам, адабиётшунос мударрис 1200 дирҳам. Қуръондан дарс берувчи ва Қуръон ўқувчи мударрислар 1200 дан 1500 дирҳамгача, талабалар 360 дирҳамдан маош олганлар. Ўша даврда бозордаги нарх - навога нисбатан бу тузуккина ҳақдир. Масалан, мударрис ёки ҳунарманднинг бир ойлик маошига 2-3 та қўй, 150-200 кг ёпилган нон олиш мумкин эди. Бу эса, ҳукмдорларни илм аҳлига нисбатан ғамхўрлиги қай даражада бўлганлигини кўрсатади. Айниқса, Ислом қонуншуносларининг катта миқдорда маош билан таъминланганликлари, бизга бу даврда фикҳ мактабларининг ривожланишига катта таъсир кўрсатганлигини, қолаверса, фикҳшуносликка эътибор кучли бўлганлигини кўрсатади. Қонунлар ҳам шу сабабдан фикҳшунослар томонидан давлатнинг сиёсатида таянч вазифасини ўтайдиган даражада қилиб ишланган эди. Унга Қорахоний ҳукмдорларнинг ўзлари ҳам амал қилганлар. Фикримизни Наршахийнинг “Бухоро тарихи” китобида келтирилган қуйидаги маъулумот ҳам тасдиқлайди:

“Кораки Алавиённинг бу ерлар Насрхон ибн Тамғочхон(яъни Шамсулмуқ) давригача султонлик мулки бўлган эди. Насрхон бу ерларни шаҳарга яқин бўлганлиги учун фақиҳларнинг деҳқончилик қилишлари осонроқ бўлсин деб, илм аҳлларига берди ва ўзи бунинг эвазига узоқ ерлардан олди”².

Камолиддин Ҳусайн Воиз Кошифийнинг (1440-1504) “Ахлоқи Муҳсиний” асарида Қорахоний ҳукмдор Тамғочхонни қонунга қатъий амал қилганлигини қуйидаги мисол билан айтиб ўтади:

“Келтурубдурларким, Тамғочхон подшоҳлик даврида зулм ва ситам бунёдини мамлакат саҳнасидан сунуриб ташлаган эди.

Қитъа:

*Сийёсат мисқалида зулм рангин,
Жаҳон кўзгусидин билкулл оритти.
Ки қаҳри биймидин фитна қочибон,
Адам саҳросига кетти ва етти.*

Бир кун бир бебок киши унинг ҳузурига гулдаста келтирди. Тамғочхон сўради:

- Бу гулни қаердан олдинг?
- Гулзордан келтирдим, – деди.
- Ўз мулкиндаги гулзордан келтирдингми?
- Йўқ бошқа бировнинг гулзоридан.

¹Самарқанд тарихи. Биринчи том. Т.: Фан, 1971. – Б.149-150.

² Наршахий. Бухоро тарихи. Т., 1991.– Б. 108.

– Гулзор эгасидан сўрадингми?

– Йўқ. Бу гулни шаҳарда сотмаслар. Кўп беқадр нарсадир.

Бу сўзни подшоҳ эшитди ва бир муддат ўйланиб қолди. Кейин деди:

– Агар ҳар ким бировнинг гулзоридан берухсат гул олсалар, бировнинг богидан мевалар олсалар, фуқаро боғу бўстонлари хароб бўлур.

Бошини кўтариб деди:

– Буни қўлини кесинглар.

Акобирлар унинг гуноҳини сўрадилар. Шоҳ қулоқ солмади ва бир қўлини кесдирди.

Тамгочхон ҳамиша шунга ўхшаш фасодчиларни жазолар эди. Бир куни бир тўда фасодчилар унинг саройига келиб: “Биз мисоли сабзалардурмиз, Биримизни юлиб ташласанг, яна бошқатдан кўкариб чиқаверамиз”, дедилар.

Тамгочхон уларга хат битиб чиқариб юборди. Хатда: “Биз мисоли боғбондурмиз. Ҳар қандай бегона ўт униб чиқса, томири билан юлиб ташлайверамиз”, дейилган эди”.

Шунингдек, Нуриддин Муҳаммад Авфийнинг “Лубоб ал-албоб” (“Қалблар қалби”) китобида Қорахоний ҳукмдор Иброҳим Тамғочхонни мамлакат осойишталиги учун кўрган чора-тадбирлари ҳикоя қилинади:

“Бир вақт Иброҳим Тамғочхон ўзининг яқинларидан бирига: “Кўндан бери сиёсат қиличини интиқом қинидан чиқардим, кўп яхши йигитларни ўлдирмоқдаман, ҳолбуки, икки шаҳар халқи менга исён қилмоқчилар. Мен энди шундай одамларга муҳтожман, ҳозирда менга иш одамлари керак. Уларни қадрини билдим. Сен бир вақтлар ўғрилар бошлиги бўлган кишини топиб келтир. Мен уни авф қилай ва у мен учун керакли одамларни келтирсин деган”. Бу вақтда йўлбосарлар, ҳам ўғрилар бошлиги бўлиб турган, сўнгра қаттиқ жазодан қўрқиб, бу ишни ташлаган, тўрт ўғли билан бирга ўз кучи билан яшаш йўлига кирган бир одам бор эди. Шу кишини хон ўз ҳузурига йўқлаб сарполар берди. Сўнг шу киши хоннинг амри билан илгари ўғирлик ва йўлбосарлик қилган уч юз кишини тўплади. Хон буларни хизматига қабул этди. Инъомлар қилиб, чопонлар кийгизди. Сўнгра, буларни чопонлар ҳозирланган хонага ва ундан кейинги иккинчи хонага навбат билан киргиздилар. Унда уларни битталаб хибс қилдилар. Ниҳоят халиги бошлиқ ва ўғилларини ҳам тутдилар. Сўнгра буларнинг ҳаммасини ўлимга ҳукм этдилар. Бу қадар қаттиқ тадбир, Самарқандда ҳеч вақт кўрилмаган эди. Ўғрилар ва қароқчиларга бу воқеа шундай кучли таъсир қилдики, бундан сўнг мамлакатда ҳеч бир дирҳам ақча йўқолмади”.

Нуриддин Муҳаммад Авфийнинг ушбу маълумотидан Қорахоний ҳукмдорлар даврида халқнинг турмушига, уларнинг тинч ҳаётига таҳдид солувчи шахслар оқилона тадбирлар туфайли камайганлигини биламиз. Бу эса ўз навбатида халқнинг ҳукмдорларга бўлган ишончларини ортишига олиб келган.

Ўша даврларда Мовароуннаҳрда, жумладан Фарғона водийсида илм-фан ва маданий ҳаётнинг бу қадар тараққий этишига ижтимоий муҳитнинг нисбатан барқарорлиги ҳамда ҳукмрон сулола бўлмиш Қорахонийларнинг илм аҳлига ҳомийлик қилиб келганликларида деб тушуниш мумкин. Масалан, ўша

даврдаги шоирлар учун Қорахонийлар саройида ажойиб одат ҳукм сурган бўлиб, Низомий Арузий Самарқандий томонидан қуйидагилар баён қилинган:

“Мовароуннаҳр зодагонлари саройида шундай бир одат расм бўлган эди. Подшоҳ мажлисларида ёки бошқа йигинларда олтин ёки қумуш тангалар солинган бир неча товоқни меҳмонлар олдига олиб келишар ва “Қумуш тоқми-жуфт?” деб сўрашар эди. Хизрхоннинг мажлисида ҳар бирида икки юз эллик динордан бўлган тўртта товоқ қизил олтин қўйилар ва бир сиқимдан тақсим қилинади. Бир гал ҳар тўрттала товоқни ҳам Рашидийга беришни буюрди. Унинг ҳурмату шуҳрати ошиб кетди”¹.

Таъкидлаб ўтиш жоизки, сиёсий вазиятнинг барқорар туриши нафақат ижод ва илм аҳлини балки шаҳар ва қишлоқдалар яшовчи оддий меҳнаткаш халқни фаровон турмуш кечириши учун муҳим омилларидан бири бўлган. Айниқса, тинчлик даврида шаҳарлардаги ҳаёт қизғин кечган.

Қуйида биз Бурҳониддин Марғинович давридаги Фарғона водийсининг айрим шаҳарлари тўғрисида мухтасар маълумотларни келтириб ўтамиз. Бу ўз навбатида Фарғона шаҳарларининг Бурҳониддин Марғинович даври ва ундаги кейинги асрлардаги аҳволи хусусида бир оз бўлса-да, ўқувчилар тасаввурини бойитишда ёрдам беради деган умиддамиз.

Шу ўринда айтиш жоизки, Фарғона водийсида жойлашган қадимги археологик ёдгорликларда кўп йиллардан буён тадқиқот олиб бораётган Г.П. Иванов, Б.Х.Матбобоев, А.А.Анорбоев сингари қадимшунос олимларимизнинг илмий асарларидан имкон борича ўқувчиларга кўпроқ маълумотлар бериб ўтишга ҳаракат қилдик.

ҚУБО (ҚУВА)

Қубо (Фарғона вилояти Қува тумани марказидаги қадимги шаҳар) тўғрисидаги дастлабки маълумотлар X асрдан бошлаб араб манбаларида учрайди. Энциклопедист олим Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Жарир ат-Табарийнинг (839-923 йй) “Тарих ар-русул ва - ал-мулк” умумий тарих типидега ёзилган асарида оламнинг яратилишидан то 912-913 йилларга қадар Арабистон, Рум (Кичик Осиё), Эрон ва араб халифалаги асоратига тушиб қолган ммакатларда, шунингдек Марказий Осиёда бўлиб ўтган ижтимоий сиёсий воқеалар ҳикоя қилинади². Хусусан Қува тўғрисида илк маълумотлар мазкур асарда келтирилади:

“Улардан баъзилари айтадилар: Қачонки Наср Шошга келгач, уни Шош ҳукмдори Қадар совга ва сулҳ учун бадал ҳамда гаровдагилар билан кутиб олди. Наср унга мамалакатидан Хорис ибн Сурайжни ҳайдаб юборишини шарт қилиб қўйди ва у Хорисни Фаробга қувиб юборди. У (Наср ибн Сайёр) Шошга Низак ибн Солиҳни ноиб

¹ Низомий Арузий Самарқандий... – Б.47.

² Аҳмедов Б.А. Ўзбекистон халқлари тарихи манбалари. Т.: Ўқитувчи, 1991. – Б.81

қилиб тайинлаб сўнг юришга кетди ва Фаргонанинг Қубосида тўхтади. Кубо аҳолиси унинг келишидан огоҳ бўлиб ем хашакни ёқиб юбордилар ва озиқ овқатни яшириб қўйдилар¹". Наср ибн Сайёрнинг 739 йилда Фарғонага қилган юриши тўғрисида тадқиқотчи Т.Қодирова маълумотлар келтирар экан Табарийнинг баёнига асосланган ҳолда Фарғона ҳукмдори ворисхўрининг қароргоҳи Қувада бўлганлигини таъкидлаб ўтади:

*"Наср Шошда ўзининг ноибни Низак ибн Солиҳни қўйиб ўзи бўлса Фарғонага юриш қилди. Наср қўшинлари билан Фарғона ҳукмдори ворисхўри ўрталарида Қува шаҳри яқинида бўлиб ўтган бир неча жанглардан сўнг фарғоналиклар сулҳ тузишни таклиф қилдилар"*².

IX асрнинг иккинчи ярми ва X асрнинг биринчи чорагида яшаб ўтган араб сайёҳи ва географ олими Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Муҳаммад ал-Форсий ал-Истаҳрий (850-934 йй.)нинг "Китоб масолик ул-мамолик" ("Мамлакатларга бориладиган йўллар ҳақида китоб") номли 20 бодан иборат географик асарида Арабистон, Мағриб, Миср, Сурия, Ироқ, Эрон, Моваруннаҳр шунингдек Ҳиндистоннинг чегаралари иқлими, маъмурий бўлиниши, машҳур шаҳарлари, уларга олиб бориладиган йўллар, аҳолиси ва унинг машғулоти, машҳур кишилари, савдо-сотик ва бошқа масалалар баён этилган бўлиб³, унда Қува тўғрисида қуйидаги маълумотлар учрайди:

*"Қубо катталиги жиҳатидан Ахсикентга тенгдир. Вилоятнинг энг хушманазара жойидир. Бу ерда кўхандиз, шаҳристон ва рабод бор. Кўхандиз хароба холиди. Жума масжиди кўхандизда жойлашган. Бозор, амир саройи, ва зиндон рабодда жойлашган. Рабод девор билан ўралган бўлиб, у ерда боғлар ва оқар сувлар серобдир"*⁴.

X асрнинг кўзга кўринган йирик географ олимларидан Абулқосим ибн Ҳавқал ан-Нисбий, (туғилган йили номаълум. 976 йил атрофида Бағдодда вафот этган.) Истаҳрийнинг "Китоб масолик ул-мамолик" ("Мамлакатларга бориладиган йўллар ҳақида китоб") фойдаланилган ҳолда худди шу ном билан асар ёзган бўлиб, у бу ҳақда шундай ёзади: "Мен – унинг китобидаги бир эмас, бир неча хариталарни тузатдим; сўнгра ушбу китобни ёзишга қарор қилдим., Истаҳрий китобида учраган хатоларни тузатдим; китобга бирталай хариталарни илова қилдим ва уларни изоҳлаб бердим"⁵. Дарҳақиқат Ибн Ҳавқалнинг "Китоб масолик ул-мамолик" ("Мамлакатларга бориладиган йўллар ҳақида китоб") асари Истаҳрий асаридан кўп жиҳатдан фарқ қилган. Масалан Истаҳрийнинг асарида Мовароуннаҳр тўғрисида 18 бет маълумот келтирилса, ибн Ҳавқалда шу бобнинг ўзи 33 бетни ташкил қилади⁶. Қува тўғрисидаги маълумотлари ҳам Истаҳрийнинг маълумотларидан фарқ қилади:

¹ История ат -Табари. Т.: Фан, 1987. С. 269.

² Кадырова Т. Из истории крестьянских движений Мавараннахре и Хорасане. Т.:Наука, 1965. С.105.

³ Аҳмедов Б.А. Ўзбекистон халқлари тарихи манбалари... – Б. 85.

⁴Китаб Масалик ал-мамалик ал-Истаҳри // Материалы по истории киргизов и Киргизии. М.:Наука, 1973. С. 31.

⁵Крачковский И.Ю.Арабская географическая литература. Соч., IV том М-Л., 1957. С.198.

⁶Бетгер Е.К. Извлечение из книги «Пути и страны» Абу-л-Касыма Ибн –Хаукаля // Труды САГУ. Ташкент,1957 №4. С.13.

“Ахсикатдан кейин катталиги жихатдан Кубо [шаҳри] туради, [у] Ахсикат яқинидаги [иқлими] энг энг соғлом шаҳарлардан биридир. Шаҳарда қўргон, шаҳристон ва рабад мавжуд, қўргон хароба ҳолатдадир. Жомеъ масжиди қўргонда, шаҳар бозорлари - рабадда, ҳукмдор саройи билан камоқхона ҳам рабадда [жойлашган]. Рабад атрофлари девор билан ўралган, унинг ёнида кўп сонли боғлар ва ариқлар жойлашган. Боғларнинг ва оқар сувларнинг кўплиги билан Кубо [шаҳри] Ахсикатдан устун туради”¹.

X асрнинг кўзга кўринган йирик географ олимларидан яна бири Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Абубакр ал Муқаддасийнинг (947-1000 йй.) *“Аҳсан ат-тақосим фи маърифат ал ақолим”* (*“Иқлимларни ўрганиш учун энг яхши қўлланма”*) асарида ҳам Кубо тўғрисида маълумотлар келтирилган бўлиб, бу ҳақда академик В.В.Бартольднинг *“Мўғуллар даврида Туркистон”* асарида баён этилган:

“Кубо шаҳри (ҳозирги Кува қишлоғи) махсус бир вилоятнинг пайтахти бўлиб, бунда ундан бошқа шаҳарлар бўлмаган. Кубо бутун Фарғонада иккинчи шаҳар ҳисоб этилиб, сувларининг ва боғларининг кўплиги юзасидан ҳатто Ахсикентдан устунлик қилган. Мақдисийга кўра, Кубо ўзининг бойлиги юзасидан ҳам Ахсикентдан устунлик қилган. Мақдисий бу шаҳарни ал ўзи ҳақида ёлғиз унинг ўртасида бир майдон борлигини ва масжиди жоменинг бозор ичида бўлганлигини ёзадир”². Ал-Муқаддасий Кубони пойтахт Ахсикентга нисбатан кенгроқ ва гўзалроқ ҳамда тоза бўлганлигини ҳам таъидлаб ўтган³. Бундан ташқари ал-Муқаддасий Кубо яқинида олтин, кумуш конлари мавжудлигини тилга олади⁴.

983 йилда Жузжон вилоятининг ҳокими амир Абул Хорис Муҳаммад ибн Аҳмадга бағишлаб ёзилган муаллифи номаълум *“Китоби ҳудуд ал-олам минал машриқ илал мағриб”* (*“Шарқдан ғарбгача олам чегаралари китоби”*) номли географик асарда ҳам Кува тўғрисида маълумотлар учрайди:

“Яна бир дарё Кубодирки, бу ўша тоғлардан бошланади ва Кубо яқинида Ўзганд дарёсига (Сирдарёга – Н.А.) қўйилади...Фарғона – улуг, обод ва жуда кўркем вилоятдир. Унинг тоғлари, текис жойлари, оқар сувлари ва шаҳарлари кўп. Бу Туркистоннинг дарвозасидир. Бу ерга жуда кўп туркий қуллар келтирилган. Тоғларида, жуда кўп ерда мис, симоб, санги манотис ва бошқа тошлар, дори тошлар кўп. Кубо – Фарғонанинг энг обод, катта шаҳри”⁵.

Машҳур биограф, тарихчи ва сайёҳ Абу Саъид Абдулкарим ибн Муҳаммад ас-Самъонийнинг (1113-1167 йй.) *“Китоб ал-ансоб”* (*“Насаблар ҳақида китоб”*) номли асарида алифбо тартибида Исломиятдан то

¹ Мамадалиев Ҳ. IX-X асрлар араб манбаларида Фарғона шаҳарларининг тавсифи // *“Фарғона водийси тарихи янги тадқиқотларда”* мавзусидаги Республика илмий анжуман материаллари. Фарғона, 2009. – Б.142-143.

² Бартольд В.В. Мўғуллар даврида Туркистон. Самарқанд, 1931. – Б.111.

³ Al-Moqadasi. Ansab at - taqsim // BGA. 3. P. 272.

⁴Бартольд. В.В. Фергана. Статьи из «Энциклопедии ислама». Сочинения III том.М.:Наука, 1965. С. 532.

⁵ Ҳасанов Ҳ. Сайёҳ олимлар. Т.: Ўзбекистон, 1981. – Б.44.

муаллифнинг замонигага мусулмон мамлакатларида, кўпроқ Эрон ва Мовароуннаҳрда ўтган машхур кишилар ҳақида кенг маълумот берилади¹.

Шунингдек машхур сайёҳ, географ, адиб ва тарихчи Ёқут Ҳамавийнинг (тўлиқ исми Абу Абдуллоҳ Шаҳобиддин Ёқуб ибн Абдуллоҳ ар-Румий ал-Ҳамавий (1179-1229) “Муъжам ул булдон”(“Мамлакатлар рўйхати”, ёки “Шаҳарлар қомуси” деб ҳам аталади) номли 14 жилдлик топономи асарида ҳам Фарғона водийсининг шаҳар ва қишлоқларига оид маълумотлар учрайди².

“Муъжам ал-булдон” даги Фарғона вилоятига тегишли географик маълумотлар унга қарашли бўлган шаҳар ва қишлоқлар, уларнинг географик ўрни, табиати сувлари, қазилма бойликлари, қадимда мазкур жойларда мавжуд бўлган бинолар, уларнинг деворлари, миноралари, дарвозалари ҳақида маълумот беради.

Самъоний ва Ёқут Ҳамавий Фарғона шаҳарлари тўғрисида сўз юритар эканлар Қубо ва Қубовий нисбаси билан машхур бўлган олимлар ҳақидаги маълумотларни ҳам баён қилганлар. Жумладан, Ёқут Ҳамавий Қубо шаҳрини йирик шаҳарлардан бири эканлигини таъкидлаб, унинг атрофида кенг боғлар ва яйловлар борлиги ҳақида маълумотлар келтиради. Унга кўра Қубонинг жомеъ масжиди бозор ичида бўлган. Рабодда бўлса турли ўлкалардан келган ғозийлар маскан қуришган. Ёқут Ҳамавий Қубо шаҳри тўғрисида ёзар экан бу шаҳардан етишиб чиққан олимлар номини тилга олиб ўтади: *“Иброҳим ибн Али ал-Хусайн Абу Исҳоқ ал-Қубовий ас-Сўфий шу шаҳар чеккасидаги бир даҳанинг шайхи бўлган. У шу ерда туғилиб катта бўлгач, кейинроқ чет ўлкаларга кетган. Хуросон, Ироқ, Ҳижозга сафар қилиб, ас-Саурда тўхтаган ва вафотигача ўша ерда яшаган. Туғилган йили ҳақида сўраганларида “Мен 497 (1103) йилда туғилганман”, деб жавоб берган. У 573 (1178) йилда вафот этган”*³.

А.Бобожонов “Муъжам ал-булдон” асарида Фарғона ва фарғоналик олимлар” номли мақоласида Иброҳим Қубовий хусусида шундай ёзади *“Иброҳим ибн Али ибн ал-Хусайн Абу Исҳоқ ал-Қубовий ас-Суфий. Тасаввуф тариқати шайхларидан. 394/1003 ёки 395/ 1004 йилда туғилган бўлиб, 471/1082 йил вафот этган. Ёқут ал-Қубоийнинг ёшлигидаёқ илм талабида Хуросон, Ироқ, Ҳижоз шаҳарларига сафар қилгани, сўнг Сурда вафотига қадар қирқ йил яшаганини зикр қилади: “Унинг эшитиш қобилияти яхши эди... Шомда бу тоифдаги [илм] йўли сақланиб қолган шайх бўлмаган”*...

Ёқутнинг ал-Қубовий ҳақидаги маълумотлари бошқа манбаларда учрамаслиги сабаби қадридир⁴.

Самъоний ва Ёқут яна бир қуболик олим номи тилга олганлар:

*“Абу-л-Макорим Ризқуллоҳ ибн Муҳаммад ал-Қубовий Бухорода адабиёт фанидан мударрислик қилган. Менинг ўзим 547 (1153) йили Бухорода бўлганимда у билан учрашганман ва унинг дарсларидан маърузалар тинглаганман”*¹.

¹ Аҳмедов Б.А. Ўзбекистон халқлари тарихи манбалари... – Б. 108.

² Ирматов Б.М. Основные источники сведений о Мавераннахре в «Муджам ал-булдан» Йакута. Общ. Науки в Узбекистане. 1991. № 6, С.45.

³ Камолитдинов Ш.С.Сведения «Китаб ал-ансаб» Самъони о Фергане... С.42.

⁴ Бобожонов А. Ёқут ал-Ҳамавийнинг “Муъжам ал-булдон” асарида Фарғона ва фарғоналик олимлар... – Б.164.

А. Бобобожонов Ёқут Ҳамавийнинг маълумотларига таянган ҳолда мазкур қуболик олим Абу-л-Макорим Ризқуллоҳ ибн Муҳаммад ибн Абу-л-Ҳасан ибн Умар ал-Қубовий тўғрисида қуйидагиларни баён этади “[Абу Саъд ас-Самъоний дейди]: “У Фарғона ноҳияларидан бири Қубо аҳлидан эди. Бухорода яшаган. Солиҳ адиб бўлган. Мен унинг суҳбатидан баҳраманд бўлганман”.

Ёқут адиб ҳақида юқоридаги маълумотларни келтиради, холос. “Муъжам ал-булдонда” ал-Қубовий туғилган ва вафот этган саналар зикр қилинмаган бўлсада. Мазкур маълумотдан адибнинг Абу Саъд ас-Самъонийга замондош бўлганлиги ва XII асрда яшаганлиги маълум бўлади”².

Бу даврларда яшаб ўтган яна яна бир неча қуболик алломалар тўғрисида ёзма манбаларда маълумотлар учрайди. Жумладан, Абу Наср Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Наср ал-Қубовий тўғрисида қуйидагиларни келтириш мумкин. Бу зот Наршахийнинг “Бухоро тарихи” номли асарини араб тилидан форс тилига таржима қилган бўлиб, бу ҳақда унинг ўзи шундай ёзади: “Бу китоб араб тилида, гўзал иборалар билан уч юз ўттиз иккинчи йил ойларида (4 сентябр 943–23 август 944) ёзилган эди. (Аммо) кўпчилик кишилар араб тилида ёзилган китобни ўқишга рағбат кўрғазмаганликлари сабабли, дўстларим мендан у китобни форс тилига таржима қилишни илтимос қилдилар. Мен илтимосни қабул қилдим ва беш юз йигирма иккинчи йилнинг жумод ул-аввал ойида (май, 1128) бу китобни форс тилига таржима қилдим. Бироқ араб тилидаги нусхада кераккисиз ва бунинг устига ўқиганда (киши) табиатига малоллик орттирадиган нарсалар (ҳақида ҳам) сўзланган экан. У нарсаларнинг баёни (таржимага) киритилмади”³.

Абу Наср Аҳмад ал-Қубовийнинг ушбу сўзларидан англашиладики, у оддий таржимон бўлмай, балки ўз даврининг етук тарихчиси ҳам бўлган эди. Шу боис О.А.Сухарева ўзининг “Бухоронинг X-XII асрлардаги тарихий топографияси масаласида” номли мақоласида “Абу Наср Аҳмад ал-Қубовийнинг таржимасини Бухоро тарихи бўйича янги асар деб ҳисоблаш мумкин. Чунки бу асар ўзида тўла янги маълумотларни қамраб олган”, деб ёзган эди⁴. Бундан ташқари Қорахонийлар даври бўйича Қубовийнинг киритган тузатишлари ҳозирги замон мутахассислари томонидан уни хизмати буюк эканлиги эътироф қилиниб, “Қубовийга кўра” деб иштибоҳ қилинади. Бу эса Фарғонада адабиёт мактабидан ташқари, тарих мактаби ҳам муваффақиятли тарзда фаолият кўрсатганлигини билдиради. Шунингдек, Абу Наср Аҳмад, Абдуллоҳ ва унинг ўғли Аҳмад ал-Фарғонийдек (XI аср) буюк тарихчиларни Фарғона диёридан етишиб чиққанлиги юқоридаги фикрларимизга асос бўлиши мумкин.

Тарихчи Жамол Қаршийнинг “ал-Мулҳақот би-с-сурах” асарида “шайхул имом дин ва миллат қуёши, уламолар улуғи” дея эътироф этилган илоҳиётчи

¹Қамолиддинов Ш.С. Сведения «Китаб ал-ансаб» Самани о Фергане. Общ. Науки в Узбекистане. 1989. № 5, С.42.

² Бобобожонов А. Ёқут ал-Ҳамавийнинг “Муъжам ал-булдон” асарида Фарғона ва фарғоналик олимлар... – Б.166-167.

³ Наршахий. Бухоро тарихи. Тошкент, 1991. – Б.88.

⁴ Сухарева О.А. к вопросу об исторической топографии Бухары X-XII вв. // Труды.Том XXVII. С., 1954. С.27.

олим Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Қубовий номи тилга олинган¹. Бизнингча ушбу олим XIII асрда яшаб ўтган бўлса керак.

XV асрга келиб, ўша даврнинг кўзга кўринган адабиётшунос олими Давлатшоҳ Самарқандийнинг “Тазкират уш-шуаро” номли асарида яна бир куболик машҳур шоир Рукниддин Қубовий тўғрисида маълумот келтирилган:

“Рукниддин Қубовий Мовароуннаҳрнинг машҳур шоирлари жумласидан бўлиб, Асириддин Умонийнинг издоши, Пури Баҳойи Жомийнинг устозидир. Асли Туркистондан. Саёҳат қилиб Ироқи Ажамга келиб қолган, Исфаҳонда Бадриддин Жожирмий билан беллашган ва мушоира қилган. Унинг суҳонига келсак, Бадриддин Жожирмийнинг сўзларидан кўра афзалроқдир. Бадриддин Жожирмийнинг устози шоир Мужирий (Байлакони) Қубовийнинг ҳамасридир”².

Афсуски, Рукниддин Қубовийнинг яшаб ўтган даври маълум эмас. Фақат Давлатшоҳ Самарқандий келтирган маълумотларга изоҳ берган академик олим Б.Аҳмедов уни XII асрнинг иккинчи ярми, XIII асрнинг бошларида яшаб ўтган дейди³.

Давлатшоҳ Самарқандий нафақат Рукниддин Қубовий балки Қубонинг ўша даврдаги ҳолати ҳақида келтирган маълумоти ҳам биз учун ғоят муҳимдир: *“Аммо, Кубо Туркистон четида жойлашган кўнгиш очувчи, ёқимли бир вилоятдурким (илгари) улкан шаҳар бўлиб, ҳозирда харобдир. У диёр (шу кунларда) мўғул ва қалмоқларнинг масканидир”⁴.*

Бундан кўринадики, Кубо шаҳри чиндан ҳам мўғуллар босқинидан четда қолмаган ва ўз навбатида батамом вайрон этилган. Шу сабабдан Давлатшоҳ Самарқандий Қубони мўғуллар ва қалмоқларга маскан бўлиб қолганлигини бежиз таъкидлаб ўтмаган. Бинобарин, XIII аср бошларида мўғуллар томонидан Кубо шаҳрини вайрон қилинганлиги ва ўша даврдан бошлаб Кубо шаҳар сифатида фаолият кўрсатмаганлигини дастлабки археологик маълумотлар ҳам тасдиқлайди⁵.

Машҳур турк олими ва адиби Шамсиддин Сомий қаламига мансуб олти жилдлик “Қомус ал аълом” асарида худди шу каби Кубо тўғрисида маълумот баён этилган: *“Мовароуннаҳрда Фарғонада мулҳақ бир қасаба ўлуб, машохир сўфиюнди Абу Исҳоқ Иброҳим ал-Қубовий ва шоир машохири масқати раиси бўлинмишдир. Султон Маҳмуд Сабуқ тегин замонида бу қасаба мулҳақотинда Байгу ибн Тагон ҳукм суриб, адил ва ҳаққоният ила шуҳрат бўлмишдир. Мўғул фитнасида хароб бўлмишдир”⁶.*

Темурийлар даврига келиб, Қува шаҳар эмас балки, қишлоқ сифатида тилга олина бошланган. Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг (1483-1530) табиий ва тарихий географик қомусий асари бўлмиш “Бобурнома”да Кубо 1494-1503

¹ Джамал ал-Карши. Ал Мулҳақат би-с-сурах. История Казахстана в персидских источниках. I том. Алматы.: Дайк-Пресс, 2005. С. 150.

² Давлатшоҳ Самарқандий. Шоирлар бўстони. Т., 1981. – Б.74-75.

³ Ўша асар.–Б. 74.

⁴ Ўша асар.–Б. 75.

⁵ Жуков В.Д. Археологические объекты на трассе Южного Ферганского канала, «Известия УзФАН», 1940, №1, С.27.

⁶ Qomus al-a'lom, 6 nchi jild. Istanbul, 1316(1898 miladiy). – Б.4264.

йилларда Фарғонада юз берган сиёсий воқеалар жараёнида тилга олинади: *“Султон Аҳмад мирзо Ўратена ва Хўжанд ва Марғионни олиб келиб, Андижоннинг тўрт йигочида, Кубога тушти. Бу фурсатта, Дарвеш гов отлиқ, Андижоннинг арбобидин номуносиб сўз айтқон учун, ясоққа етти. Бу сиёсаттин тамом эл босилдилар...*

Бир буким, Кубонинг ботқоқлик қора суйи бор, кўпругидин ўзга ердин кечиб бўлмас, қалин черик келиб кўпрукда тиқилиб, қалин от ва тева бу қора сувга йиқилиб зойиъ бўлди. Уч –тўрт йил мундин бурунроқ Чир суйининг гузарида – ўқ шикаст топиб эдилар, бу воқиъа андин ёд бериб, черик элига ваҳм голиб бўлди”¹.

“Бобурнома”да келтирилган Кубо тўғрисидаги ушбу маълумотнинг тарихий аҳамияти шундаки, мўғуллар босқини вақтида Кува шаҳри ёнидан оқиб ўтувчи Кува сойининг кўмиб юборилганлиги натижасида унинг атрофи ботқоқлик ҳолатига келиб қолиши табиий бир ҳол эди. Бинобарин, XX аср бошларига қадар кўмилиб кетган сой суви ер бетига яқин жойларидан сизиб чиқиб, шаҳристон атрофида кўллар ҳосил бўлганлигини қувалик кексалар ёдида ҳамон сақланиб қолган.

Кува шаҳристонидида қисман ҳаёт кечирилганлигини “Бобурнома”да келтирилган маълумотлардан англашиш мумкин: *“Кубодин Марғионга келилди. Кўчбекнинг отаси Султон Аҳмадбекка Марғионни берилиб эди алойиқ ва авойиқ жиҳатидан менинг била эргаша олмай Марғионда қолди...*

Карнондин хонлардин айрилиб, Сакон навоҳисидин Хўжанд суйини сол била кечиб, Хўқон ўрчини била Ўш устига илгидик”².

1996-2006 йилда Кува шаҳристонидида олиб борилган археологик казишмалар чоғида темурийлар даврига оид маданий қатламларга дуч келинди ва бу ўз навбатида XIV - XV асрларда Кувада турмуш қишлоқ кўринишида бўлсада давом этганлигини исботлайди³.

Шу ўринда Кубо шаҳристонидида олиб борилган археологик тадқиқотлар натижасида ҳақида айрим маълумотларни келтириб ўтсак. Чунки ушбу маълумотлар бизга Бурҳониддин Марғионий давриши Фарғона шаҳарлари тўғрисида тасаввуримизни бойитишда муҳим аҳамият касб этади.

Кўҳна Кубо шаҳристонини археологик жиҳатдан ўрганишда таниқли қадимшунос олимлар Б.А.Латинин, Я.Ғуломов, М.Аминжонова, В.Д.Жуков, Х.Муҳаммедов, А.Р.Муҳаммаджонов, В.А.Булатова, И.Аҳроров ва Ю.А.Заднепровский, Б. Ҳ. Матбобоев ҳамда муҳтарам устозимиз Г.П.Ивановларнинг хизматлари каттадир. Шу кунга қадар Кува шаҳристонидида олиб борилган тадқиқотлар ва Кува тарихи билан боғлиқ ўнлаб илмий мақола ва китоблар чоп этилган⁴. Бироқ мазкур китобимизнинг мавзувий доирасидан

¹ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома... 42-43.

² Ўша асар. –Б.76, 91.

³ Иванов Г.П. Археологические работы Ферганского областного музея // Археологические исследования в Узбекистане 2001 год. Ташкент, 2002. С. 63.

⁴ Бу ҳақда қаранг: Заднепровский Ю.А. Раскопки, шурфы на старом городише Куве в 1951 г. Фарғона вилоят ўлкашунослик музейининг илмий архиви № 207; Жуков В.Д. Обследование городища Старая Кува в 1956 г.// КСИИМК, вып.80, 1960; Давидович Е.А. Саманидские монеты Кубы. // СА, №2, 1960; Ахроров И. Средневековые стеклянные бокалы из Кувы. "Известия АН

чиқиб кетмаслик учун фақат биргина қадимшунос олимлар Г.П.Иванов ҳамда Б.Матбобоевнинг “Қадимги Қува (Қубо)” номли мақолаларидан айрим маълумотларнинг келтириб ўтмоқчимиз, холос. Хусусан, Генадий Петрович Ивановнинг “Қадимги Қува шаҳри” номли мақоласида Қува тўғрисида билдирган фикрларига эътибор берайлик:

“VIII аср бошларидаги воқеаларни ёритувчи манба хабарича Қубода Фарғона хукмдорининг тахт вориси қароргоҳи бўлган. Бу шаҳарнинг сиёсий ва иқтисодий салоҳиятини бу ерда зарб этилган тангалар ҳам тасдиқлайди. Қазималар мобайнида Қувада ноёб тангалар кўплаб топилган ва улар водийдан ташқарида деярли учрамайди. Қува тангаларини чуқур ўрганган О.И. Смирнова бу шаҳарда VII – VIII асрларда зарб қилинган деб хулоса беради. Шундай қилиб, Қува илк ўрта асрларда муҳим сиёсий аҳамиятга эга бўлган шаҳар эди.

УзССР”, серия общественных наук, 1960, №4; Ахраров И. Средневековые чернилицы с городища Кува // Общественные науки Узбекистане, № 1. Ташкент, 1962; Ахраров И. Кирпичеобжигательная печь XI в. На старом городище Кува // ИМКУ, вып.3, Ташкент, 1962; Ахраров И., Усманова З. Бусы из Кувы. Тр.ТашГУ, вып.200.Ташкент. 1963; Вархотова Д.П. Об одном керамическом блюде VII – VIII вв. из Кувы // СА, № 3. 1964; Булатова В. А. Некрополь X-XI вв. в Куве // ИМКУ, вып. 6, Ташкент, 1965; Булатова В. А. Жилой комплекс VII в. в Куве // ИМКУ, вып. 7, Ташкент, 1966; Булатова В. Археологические работы в рабаде Кувы VII-VIII в. // Средневековый города Средней Азии и Казахстана. Л., 1970; Булатова В.А. Древняя Кува. Ташкент, 1972; Булатова Тепе Чилля-мазар // История и археология Средней Азии. Ашхабад.: Ылим, 1979; Ахраров И. Археологические раскопки в шахристане городища Кува // ИМКУ, вып.10, Ташкент, 1973; Смирнова О.И. О древнетюркских монетах Кувы (Фергана). (Предварительное сообщение) // Письменные памятники проблемы истории культуры народов Востока: XII годичная научная сессия ЛО ИВ АН СССР (краткие сообщения), Москва, 1977; Кочнев Б.Д. Караханидский чекан Кубы // // Прошлое Средней Азии. Д.: Дониш, 1987; Ҳошимов Б. Қубо шаҳристонида ўрганилиши тарихидан // “Ўзбекистон тарихининг айрим долзарб муаммолари” мавзусидаги вилоят илмий-назарий анжумани материаллари. Фарғона, 1999; Раимкулов А., Иванов Г.П. Нателный крест с городища Кува // ИМКУ, вып.31, Самарканд, 2000; Shirinov T.Sh., Matboboev B.Kh., Ivanov G.P. Kubo city in Akhmad al-Fargoni's epoch. Tashkent, 1998; Ivanov G. Recent archaeological work in Kuva. Uzbekistan // Iran, vol. XXXVIII, London, 2000; Ходжаев .А. Извлечения из китайских источников // Материалы по этнической истории тюркских народов Центральной Азии. Ташкент, 2003; Иванов Г.П. Археологические работы Ферганского областного музея // Археологические исследования в Узбекистане – 2001 год, Ташкент, 2002; Иванов Г.П, Абдулахатов Н. Қува шаҳристонидаги қазималар. // Ўзбекистонда археологик тадқиқотлар. Тошкент. 2003; Абдулахатов Н.У. Қувадан топилган сопол парча тасвири // Ўзбекистонда археологик тадқиқотлар. Тошкент. 2004; Иванов Г.П. К вопросу о дате зарождения города Кува // «Буюк ипак йўли ва Фарғона водийси» мавзусидаги Республика илмий-амалий анжумани материаллари. Тошкент, 2004; Грицина А.А., Матбабаев Б.Х. К исторической топографии городов Ферганы на Великом шелковом пути (на примере Кубы и Оша) // «Буюк ипак йўли ва Фарғона водийси» мавзусидаги Республика илмий-амалий анжумани материаллари. Тошкент, 2004; Матбабаев Б.Х., Грицина А.А. Кувинские усмадоны // Ўзбекистон моддий маданият ёдгорликлари тарихи. Т., 2004. № 26; Абдулахатов Н. Кўҳна Қубо зиёратгоҳлари // Қува асрлар нигоҳида (Республика илмий-амалий семинар материаллари). Фарғона, 2006; Абдулахатов Н. Ёзма манбаларда Қубо тавсифи // Қува асрлар нигоҳида (Республика илмий-амалий семинар материаллари). Фарғона, 2006; Муҳаммаджонов А. Қубо – Қува демақдир. Мозийдан садо.1(29). 2006; Иванов Г.П. Қадимги Қува шаҳри // Фарғона водийсининг қадимий шаҳарлари. Т.,2008.

Хитой йилномалари маълумотига кўра, VII асрда водийда иккита пойтахт бўлган: шимолий томонда Косон Турк ҳоқонлиги ҳукмдорларининг қароргоҳи ва жанубда-Хуминда маҳаллий ҳукмдорлар вакили турган. Хуминь қаерда жойлашгани ноаниқ бўлса-да, аммо VIII аср бошларидаги Қуванинг сиёсий ва иқтисодий салоҳиятини ҳисобга олиб, араб манбаларидаги Қубо ва Хитой йилномаларидаги Хуминь бир шаҳар, яъни Қува деган хулосага келинган.

Дастлабки кенг кўламли археологик қазишмаларни Ўзбекистон Республикаси ФА Тарих ва археология институти ходимлари 1956-1970 йиллари академик Я. Ғуломов раҳбарлигида олиб борди.

Археологлар ёдгорликнинг турли жойларида қазишмалар ўтказдилар. Натижада аркнинг X асрда бузилиб яроқсиз ҳолга келиб қолгани хақидаги ёзма манбалар хабарини қазишмалар тасдиқлади. Бироқ ўрта асрларда Қуванинг кучсизланиши тўғрисидаги фикр ўз ривожини топмади. Яъни, шаҳар сиёсий ва маданий марказ сифатида то XIII аср бошларига қадар, яъни мўғиллар томонидан вайрон этилгунча йирик кентлардан бири бўлиб қолди.

Айниқса, шаҳристоннинг шимол томонида кенг кўламли археологик қазишмалар олиб борилди. Бу ерда 1958-1959 йиллари буддавийлик ибодатхонаси ковлаб очилди. Яшаш жойи ва ибодатхона, ундаги сизиниш иажмуаси яхши сақланган. Бу комплекс VII асрда фаолият кўрсатган ва VIII аср бошларида бузиб юборилган. Қувадан аниқланган ҳайкаллар ва бошқа топилмалар ушбу шаҳар аҳолисининг бир қисми араблар келгунга қадар буддавийлик динига сизинганини далиллайди. Буддавийлик аҳоли сизинган ягона дин эмас эди, 1956-1958 йиллардаги қазишмаларда оташпарастлик дини билан боғлиқ топилмалар ҳам аниқланган.

Зардуштийлик ва буддавийлик топилмалари VII-VIII асрларга тааллуқли ва улар икки диний тизим вакилларининг Қува шаҳрида ёнма-ён яшаганларини кўрсатади. Бунга яна христианликнинг хоч (крест) кўринишидаги тақинчоқни ҳам киритиш керак. Бу топилма X аср билан белгиланиши мумкин.

1996-2006 йиллардаги қазишмаларда ёдгорликнинг жануби-шарқий бурчагида баландлиги 4 метрдан ортиқ бўлган шаҳар қадимги деворининг бир қисми очилди.

Шаҳристоннинг жануби-шарқий бурчагида археологлар ва меъморлар учун аҳамияти катта бўлган дарвоза очиб ўрганилди. Бунгача шаҳристонда иккита дарвоза бор деб қаралган. Натижада шаҳар кириш қисмининг мураккаб меъморий ечимлари аниқланди ва бундай иншоот, айтиш мумкинки, Марказий Осиё ўрта асрлар тарихида биринчи марта тўла очиб ўрганилди. Изланишларнинг кўрсатишича, шаҳар дарвозаси ўрта асрлардан ҳам олдинроқ мавжуд бўлган.

Археологлар жанубий мудофаа деворини ҳам ўргандилар. Аммо бу ердан эрамининг VI асрдан олдинги вақтга тўғри келадиган фортификация иншооти қайд этилмади. Тадқиқотлар давомида шаҳар майдони бир текисда ўзлаштирилмаганлиги аниқлайди. Жанубий ва ғарбий мудофаа деворида эрамининг биринчи асрларига оид мавзе қазиб ўрганилди.

Ўтган асрнинг 50-йилларида археологлар арк ва шаҳристоннинг майдони 12 гектарлиги ва VI асрга келиб бу майдонга аҳоли сизмай қолиб, шаҳристон ташқарисига чиқилганини аниқладилар. Бундан ташқари, шимолий деворнинг кесими, унинг остида эрамин бошларига оид яна қандайдир мудофаа девори борлигини қайд этилди.

Умуман, ўтган асрнинг 50-60 йилларидаги текширишлар натижалари: яъни, биринчи асрга оид сополлари кўплаб учраши, иккита бронза пайконларининг топиллиши Қува эрамик бошларида пайдо бўлган, деган хулосага олиб келган эди.

Кейинги йилларда Қувада янада қадимги маданий қатламлар тўғрисида материаллар топилди. Биринчи марта шахристонни жануби-шарқий бурчагидаги кэзишма пайтида бронза пайкон топилди. Худди шунга ўхшаш камон пайконлари Фарғона водийси илк темир даврининг мазор-қўрғонларида учраган эди ва Помирдаги шундай топилмаларга ўхшашлиги ҳисобга олиниб, милоддан аввалги V аср деб санаси белгаланган.

Қадимги даврни ёритувчи кўплаб археологик материаллар 1998 йилги қазишмалар пайтида топилди. Бир пайтда икки нуқтада шахристон жануби-шарқий бурчагида ва жанубий мудофаа деворлари остидан қадимги белгилари билан сополлар комплекси қайд этилди. Сополлар аксарияти қўлда ясалган ва сирти оч сариқ ва қизил ангоб билан қопланган. Баъзиларида бўёқ излари ҳам сақланган. Технологик белгилари ва идиш шакллари водийнинг Эйлатон маданиятида учрайди ва милоддан аввалги VI-III асрлар билан белгиланади. Қува топилмалари Эйлатон комплексининг кейинги даврига тўғри келади ва шунга қарамай, шахристон топилмалари 2500 йил билан саналаниши мумкин”¹

Шунингдек Боқижон Матбобоевнинг “Қадимги Қува (Қубо)” номли мақоласидаги маълумотлар ҳам Г.П.Иванов келтирилган фикрларини тасдиқлайди:

“Қува (Қубо) Фарғона водийси ва умуман Марказий Осиё тарихида 1500 йилга яқин сиёсий саҳнада турди. Бунинг бир ижтимоий-иқтисодий сабаблари бор эди. Қува ер ости ва усти бойликлари сероб бўлган георафик нуқтада жойлашганди. У ғарб ва шарқни бирлаштирган йўл бўйидаги шаҳар эди. Узоқ Сўғд (Бухоро, Самарқанд), Бақтрия - Тохаристон (Ўзбекистон жануби, Афғонистон шимоли)дан келган савдо қарвонлари олис Хитойга йўл олишдан олдин Қувада қўним топардилар. Ортиқча товарлар сотилиб, кераклилари гамлаб олинган савдо маркази эди. Яна шу билан бирга Қува деҳқонлар ва кўчманчи чорвадорлар манфаатини бирлаштирувчи ҳунармандлар шаҳри ҳам эди. Атрофдаги чорвадор ёки деҳқон ўз маҳсулотига шаҳардан керакли уй-рўзгор, қурол - аслаҳа буюмгарига алмаштириб ёки сотиб олиб кетаверган. Қува ўрта асрларда асл ҳунармандлар, илм - фан, маданият арбоблари тўпланган зиёлилар шаҳри ҳам эди”².

Захириддин Муҳаммад Бобурдан сўнг то XVIII асрнинг бошларига қадар Қува тўғрисида ёзма манбаларда маълумот учрамайди. XIX аср бошларидан бошлаб тарихий ва бадиий асарларда Қува шаҳрини Қубод номи билан юритала бошланган. Фольклоршунос олим М.Жўраев томонидан нашрга тайёрланган “Ипак йўли афсоналари” тўпламида “Қайқувод тепа” афсонаси келтирилган бўлиб, унга кўра қадим замонларда Қувада бир подишоҳ бўлиб,

¹ Иванов Г.П. Қадимги Қува шаҳри // Фарғона водийсининг қадимий шаҳарлари. Т.,2008. – Б.88-89.

² Матбобоев Б. Қадимги Қува (Қубо) // Ўзбекистон тарихида қадимги Фарғона. Т.: Фан, 2001. – Б.65.

уни асли оти Қайқубот бўлган экан¹. Бундай ривоят бизнингча, ўрта асарлардан кейин Қувада батомам ҳаёт тўхтаб оддий тепалик ҳолига келиб қолгандан сўнг пайдо бўлганлиги эҳтимолдан холи эмас. Шу боисдан тарихчилар Қува сингари Қуводиён шаҳрини ҳам Кай Қубод исмли афсонавий шахс томонидан қурилганлигига шубҳа қилмаганлар. Жумладан, XVIII асрда яшаб ўтган тарихчи Муҳаммад Тоҳир ўзининг “Ажойиб ат-табақот” номли асарида қуйидагиларни келтиради: “Қубодиён (Тожикистонинг Шаҳритуз туманидаги Кайқубод қалъаси- Н.А.) Мовароуннаҳрга тобе қишлоқлардан бўлиб... уни Кайқубод ибн Эроҳ бино этган...Қадимда ушбу вилоятни Қубодобод деб атаганлар. Кейинчалик у Қубодиён номи билан машҳур бўлиб кетди”².

Халқ орасида Кайқубод тўғрисидаги афсоналар ва дostonларнинг кенг тарқалганлиги ҳам Қуванинг шу ном билан аталишининг яна бир сабабларидан бўлиши мумкин. XVIII асрнинг охири XIX асрнинг бошларида яшаб ижод қилган Қўқон адабий мухитининг йирик вакилларида бири Гулханий ҳам ўзининг “Зарбулмасал” асарида ҳам Қува тўғрисида шундай ёзади:

“Ровийлар андоғ ривоят қилурларким, илгариги аҳли айёми нофаржомда Фаргона иқлиминда Кайқубод отлиқ подшоҳдин қолгон бир эски шахристон бор эди”³. Мулла Олим Маҳдум Ҳожи ўзининг “Тарихи Туркистон” асарида XVIII асрнинг иккинчи ярмида ҳукмронлик қилган Қўқон хони Норбўтабий даврини тавсиф қила туриб Қувани Қабодиён номи билан тилга олиб ўтади: “Норбўтахон биродари Ҳожибек илан бир неча кун Андижонда туриб, андин азимат айлаб, Қабодиёнга қўнуб ва андин Ёрмазорга келиб, андин дорул аморалари Хўқанд шахрига дохил бўлибдур”⁴.

Қизиғи шундаки, 1812 йили Қўқон хонлигига ташриф буюрган ҳиндистонлик сайёҳ Мир Изатуллоҳ ҳам Қубо қишлоғини Қайқубод номи билан атайд⁵.

Қўқон хонлиги даврида кўҳна Қубо шахристони хароблари тепалиги тупроғининг селитрага бойлиги сабабидан ўқ дори учун хом ашё вазифасини бажарувчи шўр (селитра) қазиб олинган⁶. Айнан шу сабабдан қадимги шахристон Шўр номи билан ҳам юритилган⁷. Кейинчалик қадимги шахристондан шўр қазиб олиниши ҳақидаги маълумотлар рус тадқиқотчиларининг ҳам асарларида қайд этилган⁸.

1811 йилда Шоҳ Ҳаким Ҳолис томонидан ёзилган “Ғазотномаи Шоҳ Жарир” ёки “Сафед Булон қиссаси” деб аталувчи достонида арабларнинг Марказий Осиёга дастлабки юришлари ва исломнинг илк йилларида Фарғона

¹ Ипак йўли афсоналари. Тошкент, 1993. – Б.121.

² Ахмедов Б. Историко-географическая литература Средней Азии XVI-XVIII вв. Ташкент, 1985. С.144.

³ Гулханий. Зарбулмасал. Тошкент, 1974. – Б.9.

⁴ Мулла Олим Маҳдум Ҳожи. Тарихи Туркистон. Қарши.: Насаф, 1992. –Б.19.

⁵ Путешествие Мир Иззет Уллы в Кокандское ханство (1812) // История Узбекистана в источниках. Т.:Фан, 1988. С. 158.

⁶ Троицкая А.Л. Каталог архива Кокандских ханов XIX века. М.: Наука, 1968. С.312.

⁷ Мирзоолим Мушриф. Қўқон хонлиги тарихи. Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1995.– Б. 68.

⁸ Масальский В.И. Туркестанский край. т.XIX, СПб., 1913. С.708.

водийсида водийсида жумладан Қубо, Ахсикент, Косон шаҳарларида бўлиб ўтган тарихий воқеаларни баён қилади. “Сафед Булон қиссаси”да ҳикоя қилинишича, VII асрнинг охирларида Арабистонда ҳокимят учун кураш авж олган бир пайтда, ана шундай юришларнинг бирига Муҳаммад алайҳис саломнинг набиралари Шоҳ Жарир [Муҳаммад Жарир] бошчилик қилади. У Фарғона водийсида ислом динини жорий қилиш мақсадида ўн икки минг кўшин билан бу ерга келади. Бу ерда у Қубо подшоси Хушдод билнод, Косон ҳокими Ихшид ва Ўнғор ҳокими Карвонбос билан жанг қилади.

Муҳаммад Жарирнинг Фарғонага келиши ва Сафед Булон деб аталувчи мавзеда 2700 саҳоба ва саҳобаи тобеъинларнинг ҳалок бўлганлигини Жамол Қаршийнинг “Мулҳақот ас-сурах” асарида ҳам тилга оланади¹. “Сафед Булон қиссаси” дostonнинг муҳим томони шундаки, унда келтирилган воқеаларнинг тўлиқ баёни ҳозирча мазкур дostonдан бошқа ҳеч бир асарда мавжуд эмас. Айниқса Қубо билан боғлиқ кечган воқеалар бошқа манбаларда тилга олинмайди:

“Бу ёнда бор турур Қубо деган шаҳар,
Улуғини оти Хушдод бад қаҳр.
Қубони бегидур ул гибри ноаҳл,
Кўринур ҳар кимарса кўзига саҳл..
Они фармонида кўп қалъа бордур,
Барисиға вазифа ул беродур”².

Дostonнинг давомида Шоҳ Жарирни Қубо ҳукмдори Хушдод билан жанг қилгани ва уни Қубо шаҳрини олиб Ахсига равона бўлганлиги ҳақида сўз юритилади. XIX асрнинг икинчи ярмида Қўқон адабий илмий муҳитидан етишиб чиққан истеъдодли олим, моҳир табиб ва маърифатпарвар шоир Маҳмуд Ҳаким Яйфонийнинг “Хуллас ут –таворих” асарида Қубо ҳақида маълумотлар учрайди:

“Замони аввалда Фарғона музофотиға Султон Маҳмудхонни замонида Абусаидхон подшоҳи адолатишиор эрди. Абусаидхондин беш адад ўғул қолди ва бул мулкини ҳукумати аларга таълуқ топди. Аларни пойтахтлари вилояти Кубод эрди. Алҳол машҳурда Қуводир ва бул Кубод авал вақтда бир шаҳри азим ва вилояти басеъ эрди. Алҳолда бир қишлоқдур”³.

Ўзбек шоири, тилшунос, маърифатпарвар олим Исҳоқхон Жунайдуллоҳўжа ўғли Ибрат(1862-1937 йй.) ўзининг “Тарихи Фарғона” асарида Қуба тўғрисида кенгроқ маълумот келтиради:

“Аммо “Равзат ус – сафода”Нўширавон атоси Кубод подшоҳ вақти вафотиға яқин Туркистон мамлакатини Нўширавон ўғлиға тайин қилиб, Фаргонани аксар жойларини ул обод қилган экан. Кубони Кубод ўзи бино қилган экан. Фаргонанинг

¹ Дьяконов М.М. Несколько надписей на кайраках из Киргизии // эпиграфика Востока. М., 1948. С. 14.

² Шоҳ Ҳаким Ҳолис. “ Сафед Булон қиссаси”. Тошкент, 1994. – Б.46-47.

³ Маҳмуд Ҳаким Яйфоний. “Хуллас ут-таворих” Қўқон адабиёт адабиёт музейи. №70(1440). –Б.145.

пойтахти ул вақтда Кубо экан. Ва баъзи вақтларда Ахсикент пойтахт бўлган экан...

Бу Фаргонанинг шаҳарларидан кўҳналари Кубо ва Ахси бўлуб, ҳар бир подшоҳлар духули илан бир ер пойтахт бўлуб, сўнгра бўлак подшоҳ духулида бўлак ерни пойтахт қилиб, ҳар бир вақтда бир жой пойтахт, бир жой шаҳар бўлуб, аввали пойтахт Кубо экан.

“Қомусда” мазкурдурки, Кубодан кўб машоҳири шуоаролар чиққон экан”. Чунончи, булардан шуъаро Рукниддин Кубоий асл Мовароуннаҳрда Кубо шаҳридан чиқиб, Исфаҳонга саёҳат этиб, Бадриддин Жожармий илан мушоирада бўлуб, Асириддини шогирдидур. Уламоий изомдам амир ул-имом Шамс ул миллат ва-д-дин Муҳаммад бин Муҳаммад бин Муҳаммад ал-Кубовий салламахуллоҳ чиқмиш эканлар.

Кубодни биноти ҳар мамлакатда бўлуб, оти-л-баён, ишооллоҳ ёзиладур.

Кубодни ўгли Нўширавон Туркистон музофотида кўп ерни обод қилгон экан, афвоҳи носда ҳам машҳурдирки, Қайқубодни пойтахти Кубо деган сўз... “Таърихи Шоҳ Хурмиз”да ёзибдур: исломдан қадим Кубод подшоҳ замонда маркази ҳукумат Кубо шаҳри бўлуб, анда мўғулиялар подшоҳларидан Хушдод деган қалмоқ ҳукумат суриб, мажусийлар қўлида эди... Бу шаҳарлардан кўб уламо ва фузалолар чиқмиш эканлар. Булардан соҳиби “Ҳидояи Шариф” Маргинондан. Машоҳири сўфиюндан Абу Исҳоқ ибн Иброҳим Кубоқий чиқиб эди. Султон Маҳмуд Сабуктагин замонида Кубод шаҳри обод бўлуб, Ягу ибн Тагон ҳукм суруб, адл ва ҳаққоният ила машҳур бўлуб эди...

Яна “Ажойиб ул-булдон”да мастурдирки, Фаргонани иккинчи эрон подшоларидан олти юз ўттиз биринчи мелодийда Нўширавон биноти дебдурлар. Бу қавлга далил будурки, Фарғонада бўлмиш Кубо шаҳрининг аввалги биноти Нўширавон отаси Кубод биноти биноти қилга деб аввалда ёзилуб ўтти. Кубодни ўз исмига Кубод қўюлуб. Холо долни тархим қилиб қилиб, Кубо ёзарлар. Авомуннослар бўлсалар огизда Қува дерлар. Қувани ҳеч маъноси йўқ. Кубо тўғрисида “Қомус ул аълом” қавлини ҳам ёзилди. Кубодин чиқмиш уламо ва шаоароларни аввал теодод қилиб ўтдик. Хосил ул-калом, Фаргонани шаҳри қадими Кубо бўлуб, чингизия ва темурия хуружларида хароб бўлган экан”¹.

Юқорида келтирилган маълумотларни келтириш билан шаҳарни Кубо ва Кубод номлари билан қай даражада боғлиқлик эканлигини ҳамда шаҳар номининг келиб чиқиши тўғрисида айрим фикр-мулаҳазалар билан танишиб чиқсак. Қувани Кубо номи билан аталишини қадимшунос олим Б.Матбобоев қадимги Куба худоси билан боғлаб: “Туркий халқлардан бири сагайларда Куба худоси бўлган. Унга маълум вақтларда самовий отларни қурбонлик қилганлар... Шулардан келиб чиқиб биз Кубо “Қува” номи ана шу “Қуба” илоҳи билан боғлиқ бўлиши мумкин, деб ҳисоблаймиз” деган фикрни келтиради². Биз ушбу фикрга қўшимча қилиб туркий халқлардаги Қўнғирот қабиласининг Ойтамғали аймағи тармоғидан

¹ Ибрат. Фарғона тарихи. Тошкент, 1991. 278-282-бет.

² Матбобоев Б. Қадимги Қува (Кубо) // Ўзбекистон тарихида қадимги Фарғона. Т.: Фан, 2001. –Б.46.

бири Қуба деб аталганлигини ҳам эслатиб ўтамыз¹. Бироқ Қувани Қуба илоҳи ва Қуба уруғи билан боғлаш ҳақиқатдан йироқдир. Чунки шаҳарни IX асрдан бошлаб Қубо деб аталганлигини назарда тутсак чиндан ҳам ушбу фикрлар ўзининг исботига эга бўлмайди.

Қадимги Қува номини келтиб чиқиши билан боғлиқ яна бир қанча тахминлар мавжуд. Бизнингча шаҳарни “Қубо” номи билан аталиши арабларнинг Мовароуннаҳрга қилган дастлабки юришлари билан боғлиқ бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Чунки шаҳарнинг гўзаллиги ва кенглиги арабча “Қубоъ”, яъни “кенг” деган сифатлар билан машҳур бўлишига олиб келган бўлиши ҳам мумкин. Қолаверса, арабларда Қубоъ – кенг лақаби билан аталувчи кишилар бўлганлигини Абу Мансур ас-Саолибий ўзининг “Китоб латоиф ал маориф” асарида келтириб ўтади². Агар Қува ўзининг географик жойланиши жиҳатдан Фарғона водийсидаги шаҳарларини ўртасида жойлашганлигини назарда тутсак унда арабча “Қабоъ”, яъни “ўртасидаги, ораликдаги”³ шаҳар деб аталган бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Аммо бу фикрларни бари тахмин эканлиги яна бир таъкидлаб ўтамыз.

Шунингдек Қувани Қайқубод ва Қубод номли подшоҳлар боғлаш ҳам фақат тахминлар ва ривоятлар замирида юзага келган. Зеро, зардўштийлик динининг муқаддас китоби “Авесто”да номи тилга олинган афсонавий Кайёнийлар сулоласининг асосчиси Кавай Кавата, яъни Кай Қубод Эронда хумронлик қилган⁴. Фирдавсийнинг “Шоҳнома” асарида келтирилган маълумотларга кўра, Қай Қубод эрамиздан аввалги 782 йили тахтга чиқиб 100 йил подшоҳлик қилган⁵. Қай Қубод номи қадимдан машҳур бўлганлиги боис шаҳарларни унинг номи билан боғлаш ўрта асрларда анъанавий тус олган эди. Масалан, Ҳамза Исфаҳоний Амударё бўйидаги Қубодиён (Тожикистон) шаҳрини Қай Қубод бино этганлигини таъкидлайди⁶.

Эрондан ҳукмронлик қилган Сосонийлар сулоласига мансуб Қубод (488-531) исмли ҳукмдорни ҳам Фарғонада ўз номига Қубод шаҳрини бино қилиши ҳақиқатдан йироқдир. Чунки Қубод Турон заминида ўша даврларда ҳукмронлик қилган Эфталитлар ҳукмдорининг ёрдамида ўз тахтини қўлга киритган бўлиб, ўз ҳомийларининг давлатида шаҳар қуриши ҳақиқатга тўғри келмайди. Демак, келтирилган маълумотлардан равшан бўладики, Қувани Қайқубод ва Қубод номи билан боғлаш афсона ва ривоятлар замирида юзага келган бўлса керак.

Шаҳарни Қай Қубод деб аталишининг асосий сабаби аслида бу сўзнинг мазмуни катта аҳамият касб этган кўринади. Чунки тарих фанида жой номлари унинг хусусиятларига нисбатан берилган бўлсада, вақтлар ўтиши билан у киши

¹Заки Валидий. Ўзбек уруғлари // Ўзбегим «Ватан» серияси. Т., 1992. –Б.112.

²Абу Мансур ас-Саолибий. Китоб латоиф ал-маориф. Т.: Фан. 1987.-Б. 24.

³Арабо-русский словарь. Том 2. Т.: Камалак, 1994. С. 160.

⁴ Брагинский И.С. Из истории Таджикской народной поэзии. М.: Издательство академии наук. 1956. С. 138.

⁵ Абулқосим Фирдавсий. Шоҳнома. Биринчи китоб. Т.: Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975. –Б.302.

⁶Брагинский И.С. Из истории Таджикской народной поэзии... С. 140.

номи деб қабул қилинган ҳолатлари учраб туради. Шу ўринда атоқли олим академик А. Муҳаммаджоновнинг “Қубо-Қува демақдир” номли мақоласидан қуйидаги маълумотларга эҳтибор берайлик:

“Манбалардан аён бўлишича, Қува шаҳри Фарғона водийсининг қадимий шаҳарларидан бўлиб, дастлаб у Хитой битикларида Юань Чэн – Фарғона шаҳри номи билан қайд этилган. Милоддан аввалги биринчи минг йилликнинг охири асрларида Даван – Фарғона давлати ташкил топгач, унинг пойтахти сифатида Гуйшан ва Квэйсан (Қувасой) соҳилидаги шаҳар деб юритилган. Ўрта асрларда дастлаб Қубод ва Қуво деб аталиб, кейинчалик Қува шаклида талаффуз этилган.

Қува атамалярининг лингвистик ва топонимистик таҳлилидан аён бўлишича, бу ном аслида “Қавийбод”, “Қавабод” ёки “Кайбод” шаклларида талаффуз этилган. Авлодлар талаффузида у кейинчалик ўзгариб кетган. Атама икки бўгинли, у “қавий”, “қава” ёки “кай” ҳамда “бод” ёки “бот” иборалари бирикмасида шаклланган. “Қавий, қава, ва кай” мазкур топонимнинг асоси бўлиб, “бод” эса унинг от ясовчи суффиксидир. Бу қадимий эронча сўзлар “улуғ”, “зўр”, “забардаст” ва “мартабали” йўлбошчи, етакчи, сардор, бошлиқ,, ҳоким ва подшоҳ каби маҳноларни англатган. “Кай” ва “қавий” каби синонимик сўзларга “бод” ёки “бот” иборасининг бирикиши билан атама “Кайбод” ёки “Қавийбат” шаклларида ифода этилиб, у “кай” ёки “қавий”ларнинг қароргоҳи, тождор ҳукмронинг каёний тахти ўнатишган қаср ва мамлакатнинг бош шаҳри – пойтахти маҳносини англатади. Демак, Қува аслида “Кайбод” ёки “Қавийбот” номи билан аталган. Қадимги Фарғона давлати – Даваннинг илк пойтахтининг бундай номланиши шубҳасиз, узоқ ўтмишда “кай” ва “қавий” даражатлари билан улуғланган етакчи йўлбошчиларнинг юқори мартабали мавқеига монанд бўлиб, уларнинг олий даражасига қийсан “кай” ва “қавий”лар қароргоҳи ва пойтахти каби маҳноларни билдирган. Хуллас, Қува шаҳрининг номи подшоҳ қароргоҳи ва мамлакат пойтахти маъносини англатади.

Демак, Қува (“Кайобод”) – Фарғонанинг қадимий пойтахтидир”¹.

Бизнинг фикримизга кўра, Қуванинг қадимги номи Қуво деб аталганлиги ҳақиқатга яқиндир. Чунки форс тилида “Қуво” сўзи “куч қувват” маъносини англатиш билан бирга² иккинчи яна бир маънога эга бўлган. Яъни “Қуво” сўзи “мустаҳкам қалъа” маъносини ҳам англатиб келган.³ Шу сабабдан шаҳар Қуво номи билан аталган бўлиши мумкин. Қолаверса, фикримизни шарқшунос олим А. Хўжаевнинг тадқиқотлари ҳам тасдиқлайди. Унга кўра, хитой манбаларида эрамиздан аввалги II асрларда Даван (Фарғона) давлатининг пойтахти бўлган Гуйшуань, Гесай номлари билан қайд этилган шаҳар аслида Қувасой топонимикасининг хитойча “Қувай-сань” транскрипциясидир⁴. Демак милоддан аввалги II асрларда Қува Қувасой номи билан аталган бўлса, шаҳарни чиндан ҳам Қуво номи билан боғлашимизга асос бор. Шаҳарни мустаҳкам қалъа сифатида “Қуво” номи билан аталганлигини 1996-1998 йилларда олиб

¹Муҳаммаджонов А. Қубо – Қува демақдир. Мозийдан садо.1(29). 2006.-Б. 8-9.

²Навоий асарлари луғати. Т.: Ғафур Ғуллом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. – Б.744.

³Персидко-русский словарь. Составитель проф.Б.В. Миллер. 1953. С. 387.

⁴Ходжаев А. Извлечения из китайских источников // Материалы по этнической истории тюркских народов Центральной Азии. Т., 2003. С. 6.

борилган археологик тадқиқотлар ҳам тасдиқлайди. Чунки Қува шаҳристони деворларини ҳозиргача сақланиб қолганларининг қалинлиги 12-15 метрга, баландлиги 6-8 метрга боради¹. Гарчанд ушбу деворлар ўрта асрларда барпо этилган бўлсада, бироқ шаҳар деворларини мустаҳкамлиги V-VI асрларда ҳам кейинги давр деворларидан қолишмас эди. Қолаверса, қадимги Қува шаҳри аҳолисини арабларга кўрсатган қаршиликларини назарда тутсак мазкур шаҳарни бежиз “Қуво” номини олмаганлигига амин бўламиз. Шундай экан Марказий Осиёнинг қадимги шаҳарларининг номланишида уларнинг географик жойланиши, табиати, аҳолисининг турмуш тарзи ва диний эътиқодлари сингари ўзига хос жиҳатлари муҳим аҳамият касб этган бўлса, Қуванинг қадимда Қуво деб аталишига унинг душман ҳужумларига бардош берувчи мустаҳкам қалъаси ва аҳолисининг жасурлиги сабаб бўлганлиги эҳтимолдан холи эмас.

Албатта, шу кунга қадар мавжуд бўлган ёзма манбалар ва олиб берилган археологик тадқиқотлар қўхна Қубо тарихи тўғрисида муҳим маълумотларни бермоқда. Бироқ ёзма манбалар ва археологик топилмалардан ташқари Қува тарихига доир муҳим маълумотларни ўзида мужассам этган ёдгорликлар булар туман ҳудудида жойлашган зиёратгоҳлар бўлиб, улар ҳали деярли тадқиқ этилмаган. Ўйлаймизки келгусида мазкур зиёратгоҳларнинг ўрганиш туфайли биз Қубонинг қадим тарихи юзасидан янада кўпроқ маълумотларга эга бўламиз. Шу кунга қадар Қува туманида олиб борилган изланишларимиз туфайли қуйидаги зиёратгоҳлар аниқланди:

1. Айритом ота мазори. 2. Чилла мазортепа зиёратгоҳи. 3. Саъд ибн Ваққос зиёратгоҳи. 4. Болалик қайрағоч зиёратгоҳи. 5. Булоқ бува зиёратгоҳи, 6. Қайрағоч мазор. 7. Қоровул ота зиёратгоҳи 8. Оқ ота мазори. 9. Хўжа 10. Ҳасан мазори. 11. Чирмоч ота мазори. 12. Қоронғил ота мазори, 13. Хўжам подшоҳ зиёратгоҳи. 14. Хўжа Билал ота мазори. 15. Хўжа 16. Хўжа Аҳрор Вали мазори. 17. Қоронғу ота мазори. 18. Хўжа Киприк мазори, 19. Мўндалоқ ота мазори. 20. Тўнқўйма мазори. 21. Қизмозор зиёратгоҳи. 22. Шўралангар ота мазори. 23. Беш терак ота мазори. 24. 25. Гўдак мазор. 26. Шаҳид мазор. 27. Мозорбува зиёратгоҳи. 28. Оқтепа мазори. 29. Мозортаги зиёратгоҳи. 30. Такёнтепа мазори 31. Хўжа Чилгаз мазори. 32. Сайиди Аъло мазори. 33. Ювош ота мазори.

Таъкидлаб ўтиш жоизки Қува туманида ҳам Ўзбекистоннинг бошқа археологик ёдгорликларида бўлгани каби ёдгорликлар аксарият ҳолларда унинг ҳудудида жойлашган муқаддас зиёратгоҳлар номи билан аталган. Бу эса, ўз навбатида, ёдгорликни пайдо бўлиш тарихи шу мазорда дафн этилган авлиё билан боғлиқ деган қарашларни ҳам келтириб чиқарган. Масалан, Қоровултепа зиёратгоҳини олайлик. Ушбу зиёратгоҳ Қува туманининг Толмазор қишлоғида жойлашган. Ривоятга кўра, Қоровул ота Саъд ибн Ваққоснинг акаси бўлиб, ғорга кириб ғойиб бўлган. Унга атаб кейинчалик рамзий кичик қабр кўтарганлар. Аҳолининг тасавурига қараганда у Қуванинг балогардони ҳисобланади². Баъзи бир маълумотларга кўра етти ака- уканинг бири ҳамдир¹.

¹Мағбобоев Б. Қадимги Қува... –Б.55.

² Дала тадқиқотлари. 2003 йил. Фарғона вилояти, Қува тамани, Толмазор қишлоғи.

Мазкур археологик ёдгорликдаги “ғор” атамаси, аслида, бузилган қўрғоннинг киришдаги аркасимон усулда қурилган қисми бўлса-да бироқ маҳаллий аҳоли уни авлиёлар ғойиб бўлган ғор деб қараб келиши натижасида турли ривоятлар юзага келган. Бундай ғорлар нафақат Қувада балки унга қўшни бўлган ҳудудларда ҳам учрайди. Масалан, Хожам пошшо археологик ёдгорлигидаги бунда ҳолатни маҳаллий аҳоли “чилтонлар ғори” деб атаганлар². Ёдгорликнинг ўзига хос архитектураси, тепаликнинг ғайриоддий кўриниши аҳолини бу ёдгорликларга сакрал муносабатда бўлишларига асосий сабаблардан бири бўлган. Ҳар бир тумандаги археологик ёдгорликларда бу қарашлар ўз ифодасини топган. Маҳаллий халқ орасида “Азиз жойларда азизлар ётади”, деган қарашлар акс этганлигидадир. Фарғона вилоятида ҳозирги кунга қадар рўйхатга олинган 112 та археологик ёдгорликлари жами 19 та туман ва шаҳар ҳудудларидаги Оқтепа, Бандикушод бува, Умматбобо, Рапқон мазор, Чилтонмазор, Қорашоҳ мазор, Оқота, Бўстон ота, Қоровул ота, Зурак момо, Қизлар мазор, Лангар мазор, Соҳибби Ҳидоя, Араб мазор, Гарбобо, Машҳад мазор, Хўжам пошшо, Мўйи муборак, Абу Туроб, Хожа Чилик, Хўжа Киприк, Хўжа Билал, Ҳазрат Али, Хўжа Ориф зиёратгоҳлари мазкур археологик ёдгорликларида жойлашган бўлиб, археологик ёдгорликлар ҳам шу зиёратгоҳлар номи билан аталган ва ёдгорликни англатувчи “тепа” сўзи мазор номига қўшиб айтилган³. Масалан Чилламазортепа, Хўжам пошшо тепа сингари.

Археологик ёдгорликларлар билан боғлиқ зиёратгоҳлар Фарғона водийсининг Андижон, Намаган вилоятларида ҳам мавжуддир. Тадқиқотларимиз давомида Намаган вилоятидаги мавжуд Буви она мазори, Шерқурбон Вали мазори, Чилламазор, Чодак мазор, Уйғурмазор, Толмазор,

¹Абашин С.Н. «Семь святых братьев» // Подвижники ислама. М.: Восточная литература, 2003. С. 19.

² Дала тадқиқотлари. 2003 йил. Фарғона вилояти, Фарғона тумани, Аввал қишлоғи.

³ Бу ҳақда қаранг: Иванов Г. П. Отчет археологических работ Ферганского областного музея в 1996. Научный архив ФОКМ. № 1855; Абдулахатов Н, Ҳошимов Б. Мўйи муборак... – Б. 82; Воронец М. Э. Каменное изображение змей из кишлака Сох Ферганской области // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях института истории материальной культуры. 61. М., 1956. С. 55.; Горбунова Н.Г. К вопросу о локализации некоторых средневековых городов южной Ферганы // Средняя Азия и ее соседи в древности и средневековье. М., 1981. С. 86; Оболдуева Т.Г. Отчет о работах на холме Худжам–пошо в 1973 // Отчет о работе Ферганской экспедиции в 1973 году. Фарғона вилоят ўлкашунослик музейи илмий архивидан. №418; Дала тадқиқотлари. 2003 йил. Фарғона вилояти, Фарғона тумани, Аввал қишлоғи; Мирзалиев Г. Отчет о разведочных работах на Усман–тепе и Ак–тепе // Отчет о работе Ферганской экспедиции в 1973 году. Фарғона вилоят ўлкашунослик музейи илмий архивидан. №418; Дала тадқиқотлари 2002 йил. Фарғона вилояти, Охунбобоев тумани, Лангар қишлоғи; Дала тадқиқотлари 2004 йил. Фарғона вилояти, Олтиариқ тумани, Зурайк момо қишлоғи; Горбунова Н. Г. Отчет о работе Ферганской экспедиции в 1973 году. Архив областного музея №418; Иванов Г. П. Археологические работы Ферганского областного музея // Ўзбекистонда археологик тадқиқотлар. Т., 2002; Иванов Г.П. Раскопки Киткон–тепе. Отчёт о работе по составлению археологической карты Ферганской области в 1976. ФОКМ №458; Иванов Г. П. Шигин А. Е. Раскопки Киткон–тепе. Отчет об археологической экспедиции Ферганского областного музея в 1977 г. ФОКМ №45; Дала тадқиқотлари. 1998 йил. Фарғона вилояти, Қува тумани, Қадимги Қайқувот тепалиги; Булатова В. А. Древняя Кува. Т., 1972.

Чормозор, Жийдали мозор, Оқ мозор, Бўзчи мозор, Гўримирон шунингдек Андижон вилоятидаги Қилич мозор, Али тепа, Ниёзботир мозори, Тўсковул ота мозори, Гўдак мозор, Дахма тепа, Қашқармозор, Қувватмозор, Улуғ мозор, Хутақамбарота, Аскарбува мозори, Ховускон ота мозори, Қамбар ота, Оппоқ хўжа, Кўпаймозор, Манақ ота, Тўққиз булоқ мозори, Киндик тепа, Мозор тепа, Оқтўнлик ота, Қиз мозор сингари зиёратгоҳлар айнан қадимги археологик ёдгорликларда жойлашганлиги қайд этилди¹.

Келтирилган маълумотлардан кўриниб турибдики, муқаддас зиёратгоҳларнинг археологик ёдгорликларда мавжудлиги икки томондан шу ёдгорликни ва зиёратгоҳни сақлаиб қолишида муҳим роль ўнаган. Бинобарин, зиёратгоҳни маҳаллий аҳоли томонидан азиз-авлиёлар яшаб ўтган жой сифатида қарашлари ушбу археологик ёдгорликларни муқаддас жой сифатида сақлаиб қолинишига асосий сабаблардан бири бўлган. Бу эса ёдгорликларни тадқиқ этиш ва уларни тарихини ўрганишда муҳим аҳамият касб этади. Шуниси эътиборга лойиқки, мазкур ёдгорликларни қадимги Буюк Ипак йўли шаҳарлари ҳудудида жойлашганлиги ҳам ўз навбатида аҳоли яшаш пунктларида кейинги зиёратгоҳларни пайдо бўлиши учун муҳим роль ўйнаган².

АХСИКЕНТ

Сирдарё бўйида жойлашган қадим Ахсикент (ёзма манбаларда Ахси, Ахсикас, Ахсикат номлари билан ҳам тилга олинади. Ҳозирда Наманган вилояти, Тўрақўрғон туманида жойлашган) шаҳрининг харобалари шу кунга қадар ўзининг маҳобатли кўриниши билан ҳар бир кишида ўзгача бир тасаввур ва ҳайрат уйғотиши муқаррар. Унга назар ташлар экансиз, улкан ёдгорлик қадимда чиндан ҳам Фарғона шаҳарларининг пойтахти бўлганлигига ишона бошлайсиз ва бундан минг йиллар аввал муқаддам араб сайёҳи Ибн Ҳавқалнинг гўзал Ахсикент ҳақида берган таърифи беихтиёр ёдимизга тушади:

“Фарғона - мамлакатнинг номи бўлиб, у бой шаҳарлар ва кишлоқларни ўз ичига олган кенг вилоятдир. Унинг пойтахти Ахсикат [шаҳри] дир. Бу - Шош дарёсининг бўйида, текисликда [жойлашган] шаҳардир. Шаҳар билан тоғлар орасидаги масофа тахминан 1 фарсахни [ташқил қилади]. Шаҳар дарёдан шимол томонда жойлашган. [Шаҳар] да шаҳристон ичида жойлашган қўрғон бор, [шаҳристон] ёнида рабод [жойлашган]. Байрам намозлари [ўтказиладиган] ер - Шош дарёсининг бўйида: шаҳар

¹2001-2005 йиллардаги Наманган ва Андижон вилояти бўйлаб олиб борилган тадқиқотлар давомида йиғилган дала материаллари.

² Бу ҳақда қаранг: Шевяков А. Культурный фольклор на шелковом пути // На Среднеазиатских трассах Великого Шелкового пути. Очерки истории и культуры. Т.: Фан, 1990; Абдулахатов Н. Фарғона зиёрагоҳлари // «Буюк ипак йўли ва Фарғона водийси» мавзусидаги Республика илмий-амалий анжумани материаллари. Тошкент, 2004.

бозорлари шаҳристонда ва рабодда [жойлашган]: шаҳристон бозорлари [бошқаларига нисбатан] кенгроқдир. Шаҳарнинг узунлиги тахминан учдан бир фарсахни [ташқил қилади]. [Унинг] бинолари лойдан қурилган. Рабод девор билан ўралган. Шаҳристоннинг бешта дарвозаси бор, улардан бири ... дарвозаси, қолганлари - Мадкиший дарвозаси, Косон дарвозаси, Жомеъ масжиди дарвозаси ва Гаров дарвозаси [деб аталади]. Шаҳристонда ва рабодда оқар сувлар ва кўп сонли ҳовузлар мавжуд. Рабоднинг барча дарвозалари оқар сувли қалин боғларга чиққан бўлиб, бу боғлар шаҳардан камида 2 фарсах масофадаги ергача давом этади. Шош дарёсидан кечиб ўтилса, шаҳарнинг каршисида ўтлоқлар ва кўп сонли яйловлар, шунингдек, бир кунлик йўл масофадаги ерда қумлар ётибди¹”.

Ибн Ҳавқалдан сўнг икки аср кейин яшаб ўтган Ёқут Ҳамавийнинг ҳам Ахсикент ҳақидаги маълумотлари Ибн Ҳавқалникидан қолишмайди:

“Ахсикат – Фарғона томонда бир катта шаҳар бўлиб, Шош дарёсининг ёқасидаги текис ерга жойлашган. Дарёнинг шимолий томонидаги тоғлар билан Ахсикат орасидаги масофа бир фарсах. Унинг 3 фарсахга яқин қўрғон ва атрофида одам яшайдиган жойлари бор. Ахсикат ичкари шаҳарнинг тўртта дарвозаси бўлиб, унинг иморатлари лойдан ясалган. Шаҳар ичида ва қўрғони атрофида оқар сувлар ва катта ҳовузлар бор. Қўрғонда бир-бирига ташган боғлар ва ҳеч тинмай оқадиган бир фарсах узунликда ариқлари бор. Бу ер Мовароуннхрда энг хушманзара жойлардан бири²”.

Ахсикент тарихига қизиқа бошлаган тадқиқотчиларда шубҳасизки кўп ўтмай унинг ўтмиши ҳақида ёзиш иштиёқи туғилади. Бунга дастлаб кўҳна Ахсикент харобаларидан топилган қадимги заргарлик буюмлари сабаб бўлган эди. 1885 йили Санкт Петербургдан хизмат сафарига юборилган шарқшунос олим Н.И. Веселовский(1848-1918) қадимги шаҳар харобаларида дастлабки археологик тадқиқотларни ўтказди³. Н.И. Веселовский Ахсикентни кўздан кечиргач қуйидагиларни қайд этиб қолдирган эди: “Сирдарёнинг ўнг қирғоғида жойлашган улкан шаҳар қолдиғини ҳар доим дарё суви тошган вақтларда ювиб туради... Бу харобага 1884 йилгача, яъни олтин тақинчоқлар ва турли қимматбаҳо буюмлардан иборат хазинани тасодифан топилганига қадар ҳеч ким эътиборини қаратган эмас эди. Хазина тўғрисида хабар жуда тезлик билан теварак-атрофга тарқалиб кишилар хазина топиш мақсадида Ахсига ёпирил кела бошлаганлар. Бу эса маҳаллий рус ҳукуматини ёдгорлик сақлаш борасида чоралар кўришга мажбур қилган... Топилмаларни айримлари Тошкент музейининг вакиллари томонидан олиб қўйилган. Қолганлари эса аҳоли орасида тарқалиб кетиб, олтин ва кумуш билан шуғулланувчи заргарларнинг қўлларига бориб тушган”.

1913 йилда Ахси ёдгорлиги юзасидан тарихий-этнографик тадқиқотларни олиб борган И Кастанъенинг таъкидлашича, 1884 йилда топилган Ахсикент хазинасидаги нодир буюмлар тарихий жиҳатдан бебаҳо

¹Мамадалиев Ҳ. IX-X асрлар араб манбаларида Фарғона шаҳарларининг тавсифи...– Б.141-142.

² Ҳикматуллаев Ҳ., Шоислоимов Ш. Ёқут Ҳамавий...– Б. 27.

³ Холматов Р. Ахсикентнинг моддий ва ёзма манбалари // “Кўқон асрлар силсиласида” Республика илмий-назарий конференцияси материаллари. Кўқон, 2004. – Б. 216.

топилмалар сифатида юксак эътирофга сазовор бўлган. Айнан шу хазинанинг бир қисми ҳисобланган олинган кумуш узук ва олтин билакузуклар бир мунча вақт Тошкент музейидан ўрин олган. И Кастанъенинг берган маълумотларига кўра, бу топилмалар 1908 йилда изсиз ғойиб бўлган¹.

Маълумотларга кўра, И Кастанъенинг Ахсикент тўғрисидаги мақоласи чоп этилгунга қадар, аниқроғи Туркистон вилоятининг газетасининг, 1913 йил, № 48, 23 июнь сониди марърифатпар олим Исҳоқхон тўра “История древнего города Ахсы в Ферганской области” мақоласини нашр эттирган эди:

“Фаргона областида қадимги замонларда пойтахт бўлуб турган Ахси ёки Ахсикент деган катта шаҳар бўлган экан. Бул кунларда мазкур шаҳарнинг ўрни ва асорати яхши маълумдур. Чунончи, Наманган уездига тобеъ худди Наманган шаҳридин ўн беш чақирым масофада Ахси бўлустиди дарё лабида бир неча қишлоқдин иборатдур. Бул хусусда таворих китоблардин мазкур Ахсикет хусусида хабар олиб, таворих учун бирор рисола тасниф қилмоқ лозимдур, яъни ул шаҳар қайси вақтда ул мартаба бино бўлган, қайси хон ва беклар ул шаҳарда ҳукумат қилган ва фуқароларни(нг) маишати қая тарихида бўлган ва ҳам қая вақтда нима сабаблар ила ул шаҳар вайрон ва хароб бўлган ва нима учун ул жойда ҳеч ким туролмаган. Йиқилган девор ва иморат асорати ер остига кўмулуб қолгандурму, деб. Бул муддао бирла газет ўқуғувчи зотлардин илтимос қиламизки, ҳар кимнинг қўлида ҳар хил тарих китоб бўлуб, ул китобларда Ахси шаҳри хусусида хоҳ қисқа, хоҳ муфассал хабар бўлса, биз газет муаллифига ёзиб юбориб, бизни хурсанд қилса, ва лекин мазкур хабар бу тарихи ёзилса, чунончи: “Ахсикет Мовароуннаҳрда Сайхуннинг сохил шарқисида бир қасаба эрди.

Ахсикет Мовароуннаҳрда Фаргона доҳилида бир қасаба ўлуб, Сайхун дарёсининг шимол тарафидаги қасабаларнинг бири Ахсидур. Китобларда битадурлар, чунким Асириддин шоирни Асириддин Ахсикатий дерлар. Фаргонада Андижондин сўнгра мундин улугроқ қасаба йўқдур. Андижондин гарб тарафида тўққуз тош йўлдур. Умар Шайх Мирзо мунди пойтахт қилди. Бир-икки мартаба ташқарирокдин яна жарлар солди. Фаргонада мунча берк қўргон йўқтур.

Ахси қўргони баланд, жар устида воқеъ бўлубдур. Иморатлари ҳам жар ёқасида эди. Ушбу тарихда, яъни 899 ҳижрийда, душанба кунди ва рамазон ойини(нг) тўртида Умар Шайх Мирзо жардин кабутар мисллик учуб вафот қилди. Ўттуз тўққиз яшар эрди, валодати 860 да Самарқандда эди, Султон Абу Сайид Мирзонинг 4 ўғли эди. Султон Абу Сайид Султон Маҳмуд Мирзо ўғли, ул Мирзо Мироншоҳ ўғли, Мирзо Мироншоҳ Амир Темур ўғли. Умар Шайхни қабри алҳол Ахсидадур. Умар Шайх Мирзодин уч ўғил, беш қиз қолиб эди. Ўғлонларининг улуги мен Заҳириддин Бобур эдим. Менинг онам Қутлуғ Нигорхоним Юнусхон қизи эди”, деб.

Бу иборалар “Бобурнома”да худ Бобурхон сўзларидур. Яна “Бобурнома”нинг 40 ва 29-саҳифаларида 1-ёзиладурким “Бир-икки кундан кейин Кандарлик довони ила Ахси ва Андижонга азимат қилдим. Ахсига етиб, отамнинг мазорини тавоф қилдим. Ахсидин намози жумъани вақтида чиқиб, Бандсолур йўли ила Андижонга кирдим”, деб.

¹ Кастанъе И. Историко-этнографическая поездка в Наманганский уезд Ферганской области // Известия Туркестанского отдела императорского Русского географического общества. том X. Выпуск I. 1914. С. 126-127.

“Таърихи Рашидий”да ёзилганига қараганда, Ахси шаҳрининг аввал биноти мўгул хонлари тарафидин бўлуб, 890-900-ҳижрий таърихида Амир Темури авлодларидин Умар Шайх Мирзо ва Шайбонийхон авлодларидин Жонибекхонга Ахси шаҳри бир неча вақт пойтахт бўлуб, бу шаҳарда ҳукмронлик қилган эканлар. Ўшал асрларда Ахси шаҳри зоятда ободонликда экан. Кўб замонлар Кошгар вилоятида ҳукмронлик қилиб, Абдуллахон Самарқанд ва Бухоро ва Фарғонага истило қилгандин кейин Султон Абу Саидхон кўб аскар ила Кошгарга бориб, тамом тавобиоти Кошгарни олиб, 939 йилгача ҳукмронлик қиладур.

Таърих эски Ахси маноқибни рисолаи Ҳазрат Лангар Бобо Азиздин шул тариқа ёзилибдур: “Ахсикентни аввали биноти Эрон подшоҳи Нўширавони одил бини қилган экан. 521-тарих милодийда Нўширавон ўғли Хурмуз подшоҳ Ахсини неча вақт пойтахт қилиб, анда ҳукумат суруб, сўнгра 1233 милодийда Сирдарё катта тошган вақтда бир зилзила бўлуб, дарёни(нг) суви Ахсини(нг) биёбонига чиқиб кетган экан. Анда бузулуб, хароб бўлган экан. Аммоки аввалги ободлигида иморатлари икки-уч қабат хиштин бинolari бўлуб, шаҳар ниҳояси Косонгача боруб, Косон ила Ахси ўртаси қирқ чақиримлик йўл ҳаммаси иморат, бозор бўлган экан. Ҳаттоки бир эчки Ахси томида юрмак бўлса, то Косонгача борур экан. Том устидан юруб ҳаммомлар, мадрасалар, саройлар, ер тагидан юрадургон савқи ерлари, кўб таажжублик нимарсалари ҳозир ҳам кўрунуб турадур. Ҳозирда Ахси икки ерда бўлуб, бирини Эски Ахси, бирини Янги Ахси дерлар. Яъни Янги Ахси Эски Ахси бузилгандан сўнг қолган одамлар дарёдин қочиб, Косон тарафида баландлик биёбонга иморатлар қилиб, кўб қишлоқ бўлганлар. Ҳозир Янги Ахсида ўн икки қишлоқ, Шоҳанд деган бозорлик, бир қишлоқи оила бир бўлушиб бўлган. Аммо Эски Ахси одамлари оғзидаги сўзлари кўб ажиб ва гариб сўз сўзлайдурлар. Аларни олмай, маноқибдан ёзилди. Эски Ахсини бузулган тарихи 1030 милодийда бўлган экан. Андин буён мазкур Ахсини ҳеч подшоҳлардин ёки фуқаролардин обод қилгани йўқ. Деҳқонлар ва ўтунчилар ҳар хил нимарса топуб олулар, чунончи, мис асбоблар ва шишалар, ҳар хил тошлар чиқадур, кўб ерлари дарёга кетгандур. Алҳолда ҳам иморатларга аксар хишларни андин олулар”¹.

Юқорида келтирилганлардан кўриниб турибдики, Ибратнинг Ахсикент хусусида маълумотлари бугунги кунда ҳам ўзининг илмий аҳамиятни йўқотмаган. Аксинча, Ибратнинг ушбу мақоласи Фарғона водийсининг энг қадимий шаҳри Ахси тарихининг ёритилмаган жиҳатларини аниқлашда муҳим ўрин тутди².

Айтиш жоизки, Ибратнинг замондоши бўлган атоқли шарқшунос олим академик В.В. Бартольд ҳам Ахсикент ҳақида қуйидагилар маълумотларни баён этган эди:

“Фарғонанинг шимол қисмига келганда; ҳар нарсадан бурун бутун вилоятнинг пойтахти бўлган Ахсикентга тўхталмоқ лозим. Сирдарёнинг ўн ёқасидаги шаҳар Ибни Ҳавқал, ҳам Мақдусий томонларидан таъриф этилган. Лекин, қалъа,

¹ Исҳоқхон тўра Ибрат. История древнего города Ахсы в Ферганской области. Танланган асарлар. Нашрга тайёрловчилар, сўзбоши, изоҳ ва луғат муаллифлари: У.Долимов., Н.Жабборов. Т.: Маънавият, 2005. – Б.144-146.

² Воҳидова К.А. Исҳоқхон Жунайдуллоҳхўжа ўғли Ибрат ва унинг тарихий –илмий мероси. Т.: Фан, 2008. – Б.96.

шаҳристон, қўргон ҳақидаги сўзларида бир оз айирма бор: қалъа Ибни Хавқалга кўра, шаҳристонда, Мақдисийга кўра, қўргонда бўлган. Қалъада сарой ҳам зиндон, шаҳристонда эса (Самарқандда ва Бухорода бўлгани каби) қалъа билан бир қаторда жомеъ масжиди бўлган. Ийдгоҳ ўрни Сирдаё соҳилида бўлган. Бозорлар ҳам шаҳристонда, ҳам қўргонда бўлиб, шаҳристон ўзининг кенлиги билан машҳур бўлган.

Шаҳристоннинг беи дарвозаси бўлган. Булардан тўртасининг номи бизга маълум бўлиб, қуйидагилардир: Мардуший (Бухорода бўлгани каби); Косон дарвозаси, Масжиди жомеъ дарвозаси, ҳам Рахн (Рихан) дарвозаси. Шаҳристон гўзал ҳовузларга оқмоқда бўлган бир кўп ариқлар билан сугорилган. Бу ариқларнинг ёқалари гишт ва ошак билан тўшалган бўлган. Иморатлар лойдан бўлиб, ҳашаматлилари шаҳристонда жойлашган. Ибни Хавқалга кўра, шаҳарнинг кенлиги (дарё бўйича чўзилган томони ёки бутун шаҳарнинг доираси бўлса керак) уч фарсах (24 чақирим) миқдорда бўлган. Мақдисийга кўра, Ахсикет Фаластиндаги машҳур Рамла шаҳридан ҳам катта бўлган. Бу Рамла шаҳри кенлигини бир мил, узунлигининг ундан бир оз ортиқроқ бўлганлиги баён этиладир.

Ахсикетнинг атрофида икки фарсах қадар боғлар чўзилиб кетган. Дарённинг иккинчи ёқасида тўқайлар, ўтлоқлар улардан кейин бир манзил қадар қумлик бўлган. Фаргонанинг жанубий қисми билан Ахсикат бир неча йўллар воситаси билан бирига боғланган: дала ҳам чўл орқали Хўқанддан Ахсикетга тўғри бир йўл (7 фарсах) бўлган. Бу йўл билан Ахсикат дарвозасига келганлар. Ундан сўнг дарё орқали ўтганлар. Бундан англашиладики, Ахсикат қўргонининг бир қисми Сирдарённинг жануб ёқасида бўлган. Шунга ўхшаш Хўқанддан Бобга (ҳозирга Поп 5 фарсах) ва ундан Ахсикатга бориш мумкин бўлган”.¹

Ибрат ва В.В. Бартольдларнинг Ахсикент бўйича тадқиқотларидан бу кунга қадар салкам бир аср вақт ўтди. Бу узоқ вақт давомида Фарғона водийсининг қадимги пойтахт шаҳарларидан бири бўлган Ахсикентда олиб борилган археологик тадқиқотлар натижалари ва Ахсикент тарихи билан боғлиқ ўнлаб илмий мақола ва китоблар чоп этилган². 2009 йили “Mumtoz soz”

¹ Бартольд В.В. Мўғуллар даврида Туркистон...– Б. 111.

² Бу ҳақда қаранг: Ахраров И. Исследования городища Ахсикет в 1960 г. // Общественные науки Узбекистане, № 8. Ташкент, 1962; Ахраров И. Новые археологические материалы городища Ахсикет XIV-XV вв. // Общественные науки Узбекистане, № 8-9. Ташкент, 1969; Ахраров И. А. К исторической топографии Ахсикета // Средневековые города Средней Азии и Казахстана, Л. 1970; Чуланов Ю.Т. Городище Ахсикет // СА. № 3. М., 1963; Воронина В.Л. Бронзы Ахсикета из коллекции А.И.Смирнова // Средняя Азия в древности и средневековье (история и культура) М.,1977; Ахраров И., Мирзаахмедов Д. Керамика и стекло Ахсикета // Художественная культура Средней Азии, IX-XIII веков. Т., 1983; Анарбаев А.А. Исследования средневековой Ферганы (по материалам Ахсикета) // Культура и искусство Киргизии. Вып. 2. Л., 1983; Анарбаев А.А. Ахсикент в древности и средневековье // СА.№ 1. М., 1988; Анарбаев А.А., Иневаткина О.Н. Стратиграфическое изучение Шахристана I городища Эски Ахси // ИМКУ, вып.24, Ташкент, 1990; Ильясова С.Р. Ахсикетские чираги // ИМКУ, вып.24, Ташкент, 1990; Папахристу О.А., Баратова Л.С. Керамика из стратиграфического раскопа № 9 городища Эски Ахси (Ахсикет) // ИМКУ, вып.24, Ташкент, 1990; Анарбаев А.А., Ахраров И. Баня средневекового Ахсикента // ИМКУ, вып.25, Ташкент, 1991; Анарбаев А.А. Города Северной Ферганы в древности и раннем средневековье // Общественные науки Узбекистане, № 1-2. Ташкент, 1994; Анарбаев А.А. Изучение одного из ремесленных кварталов средневекового Ахсикента // ИМКУ, вып.30, Ташкент, 1999; Анарбаев А.А. Ахсикентский погреб XI в. // Археология,

нашриётида чоп этилган Ахсикентнинг қўхна тарихига оид лавҳаларни ўзида жам этган “Ахсикент” китоби ҳам шулар жумласиданадир¹. Бироқ мазкур китобимизнинг мавзувий доирасидан чиқиб кетмаслик учун Ахсикентда бир неча ўн йиллар давомида қазилма ишларини олиб борган қадимшунос олим Абдулхамид Анорбевнинг “Қадимги ва ўрта асрларда Ахсикент” номли мақоласидан айрим маълумотларнинг келтириб ўтмоқчимиз.

“Шахристон атрофида 350 гектардан зиёдроқ территорияни рабод эгаллаган. Араб сайёҳларининг маълумотларига қараганда, рабод ҳудудида чиройли боғу бўстонлар, бой-бадавлат одамларнинг уйлари бўлган. Археологик изланишлар натижасида рабоднинг шахристонга шарқ ва ғарб томондан туташган жойларида ҳам ҳунармандлар қароргоҳи бўлганлиги аниқланди. Шарқ томонида, дегрезлар ва темирчи усталар маҳалласининг ёнгинасида, шахристоннинг шарқий дарвозаси рўпарасида X-XII асрларга оид ҳаммом ҳам бўлган. Унинг деворларида сақланиб қолган расм қолдиқлари, айниқса, диққатга сазовордир. Хоналарининг деворлари 200 йил давомида эллик мартача нам ва сувга чидамли махсус қоришмалар билан сувалгани маълум бўлди. Ҳар сафарги сувоқ устидан жуда чиройли геометрик шаклда гуллар туширилган, баъзи хоналари эса оддий кулранг бўёқ, билан бўялган. Ҳаммом ичи доимо озодаликда сақланган экан. Ишлатилган сув қувурлар ҳамда пишиқ гиштли туннель ёрдамида сопол ости орқали махсус ташнавага туширилган .

Ёзма манбалардаги маълумотларга қараганда, X-XI асрларда катта шаҳарларда бир неча ўнлаб ҳаммомлар бўлиб, уларнинг ишлаши ва тозаллиги устидан давлатнинг махсус вакили назорат қилиб турган. Ҳаммом маданий дам олиб, ҳордиқ чиқариш учун ҳам хизмат қилган, баъзан эса узоқ юртлардан келган савдогарларнинг учрашадиган, бинобарин, катта-катта савдо-сотик муаммоларини ҳал қиладиган жой вазифасини қам бажарган.

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш лозимки, Ахсикент шаҳрига 14-15 километр масофада Косонсойдан ер ости водопроводи орқали сув олиб келинган. Бу бош водопровод қолдиқлари 1960 йилларда ҳозирги Шарқ Юлдузи жамоа хўжалиги ҳудудида топилган

нумизматика и эпиграфика средневекового Средней Азии. Самарканд, 2000; Анарбаев А.А., Ильясова С.Р. Глазурованная керамика Ферганы XI в. // ИМКУ, вып.31, Ташкент, 2000; Анарбаев А., Максудов Ф. Археологические исследования на городище Эски Акси (Ахсикент) в 2000 году // Археологические исследования в Узбекистане – 2000 год, Самарканд, 2001; Анарбаев А., Максудов Ф. Археологические исследования на городище Эски Акси (Ахсикент) в 2000 году // Археологические исследования в Узбекистане – 2000 год, Самарканд, 2001; Анарбаев А., Максудов Ф. Археологические исследования на городище Эски Акси (Ахсикент) в 2001 году // Археологические исследования в Узбекистане – 2001 год, Ташкент, 2002; Анарбаев А.А., Ререн Т., Максудов Ф.А. Археологические исследования на городище Ахсикет // Археологические исследования в Узбекистане- 2003 год выпуск 4. Т., 2004; Папахристу О.А. Хеншоу К., Насриддинов Ш. Глазурованная керамика XI-XII вв. из раскопок IX городища Эски Акси // Археологические исследования в Узбекистане- 2003 год выпуск 4. Т., 2004; Ильясова С.Р. Кашинский сосуд из Ахсикета // «Буюк ипак йўли ва Фарғона водийси» мавзусидаги Республика илмий-амалий анжумани материаллари. Тошкент, 2004; Анорбоев А. XI-XII асрларда Ўзбекистон ҳудудида турар жойлар билан боғлиқ урф-одат ва эътиқодий қарашлар (Ахсикент материаллари асосида) // Ўзбекистон этнологиясининг долзарб муаммолари. Тошкент-Наманган, 2007; Анорбоев А.А. Ахсикет // Фарғона водийсининг қадимий шаҳарлари. Т.,2008.

¹ Ахсикент / Тузувчилар: А.Умматов, И.Юсупов, Э.Мирзаалиев. Т.: “Mumtoz soz”, 2009.

эди. Бу иншоот ҳам шахристондаги каби пишиқ гиштли туннель усулида қурилган. Сув бу қурилманинг ичидаги пишиқ гиштли ариқдан оққан.

Буюк Ипак йўлининг Шимолий Фарғона орқали ўтган тармоғи (Хўжанд-Боб-Ахсикент-Қубо) XI-XII асрларда Ахсикентдан сўнг иккига бўлинган: бири “Миён Рудан” (“икки сув ораси”) орқали Ўзган томон йўналган бўлса, иккинчиси Ахсикентдан Қубога эмас, балки Марғилонга борган. Жанубий Фарғонанинг Сўх-Ҳайдаркон регионида тоғ-кон саноатини тезкорлик билан ривожланиши натижасида Буюк Ипак йўлининг Жанубий Фарғона (Хўжанд-Риштон-Қубо-Ўш) орқали ўтган тармоғи XI асрдан бошлаб, Сўх-Ҳайдаркон, Ўхна, Қадамжой, Водил орқали ўтиб, Марғилонга келган кўринади. Шунинг учун бўлса керак, IX-X асрларда ривожланган шаҳар ҳисобланган Риштон XI-XII асрларга келиб қишлоққа айланиб қолади. Қува (Қубо) бўлса ўзининг аввалги мавқени йўқотиб, кичик бир шаҳарга айланиб қолади.

Табиий экологик шароитнинг қулайлиги ҳамда Фарғона орқали ўтган Буюк Ипак йўлининг шимолий ва жанубий тармоғларини Марғилон орқали ўтиши XI-XIII аср бошларида уни ас-Самоний сўзи билан айтганда, “энг буюк шаҳарлардан бирига” айланишига олиб келади.

XI асрга келиб Қорахонийлар давлати даврида сиёсий пойтахт Ахсикентдан Ўзганга кўчирилади. Лекин, археологик материалларининг таъкидлашича, Ахсикент XI-II асрларда ҳам аввалгидек, бутун Фарғона водийсининг иқтисодий маркази бўлиб қолаверди. Ахсикент бу даврда ҳам Буюк Ипак йўли бўйлаб жойлашган энг йирик шаҳарлардан бири бўлиб қолади. Бу ерга Хитойдан, Ўрта Ер денгизи атрофи мамлакатларидан, Ҳиндистондан узлуксиз савдо қарвонлари келиб турган...

XIII асрнинг 19-20 -йилларида Ахсикент мўғуллар томонидан бутунлай вайрон қилинади. Юқорида тилга олинган водопровод, саройлар, жоме масжиди бузиб ташланади, устаси фаранг Ахсикент усталари бўлса қул қилиб Мўғулистон томон олиб кетилади”¹.

Айтиб ўтиш жоизки, мўғуллар босқинидан кўп вақт ўтмай Ахсикент Фарғона водийсининг марказий шаҳарларидан бири сифатида қисқа фурсатда яна ўзининг аввалги мавқеини тиклаб олишга улгурган. Бинобарин, темурийлар даврига оид ёзма манбаларда Ахсикент номи тез-тез тилга олиб турилган. Темурийлар ҳамда ўзбек хонлари даврига келиб шаҳар кўп ҳолларда Ахси қалъаси, Ахси қўрғони. Ахсиканд, номи билан қайд этилади².

¹ Анорбоев А. Қадимги ва ўрта асрларда Ахсикент // Ўзбекистон тарихида қадимги Фарғона. Т.: Фан, 2001.– Б. 14-22.

² Бу ҳақда қаранг: Муҳаммад Солиҳ. Шайбонийнома / Нашрга тайёрловчи: Насрулло Даврон. Т., 1961; Зайниддин Восифий. Бадоеъул вақоеъ / Форсийдан Н.Норкулов таржимаси. Т.: Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979; Сайф ад-адин ибн дамулло Шах Аббос Ахсикенти жана анын уулу Нурмухаммед. Тарыхтардын жыйнагы.(Мажму атут-таворих). Бишкек.: Акыл, 1996; Муҳаммад Олим Шайх Азизон. Ламаҳот. Таржима, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи К.Каттаев. Т.:Фан, 2007; Абдураззоқ Самарқандий. Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн. II жилд иккинчи қисм. Форс тилидан таржима, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Асомиддин Ўринбоев. Т.: Ўзбекистон, 2008; Мирзо Муҳаммад Ҳайдар Кўрагон. Тарих-и Рашидий. Урумчи.: Шинжонг халқ нашриёти, 2008; Муҳаммадёр ибн Араб Қатаған. Мусаххир ал-билод.Форс тилидан таржима, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифлари Исмоил Бекжонов, Дилором Сангилова. Т.: Янги аср авлоди, 2009.

Маълумотларга кўра, Ахси шаҳри 1620 йилда рўй берган ва фавқулодда кучли зилзила оқибатида ҳалокатга учраган. Кейинчалик Ахсида юз берган зилзила тўғрисида XVI асрнинг ярми – XVII аср бошларида яшаб ўтган Тохир Муҳаммад бинни Имодудин Сабзаворий “Тарихи табақот ут-тоҳирий” китобида маълумотлар келтиради. Мазкур маълумотлар Исҳоқхон тўра Ибротнинг “Тарихи Фарғона” асарида ўз ифодасини топган:

“Валекин “Тарихи табақот ут-тоҳирий”да мстдурки: “Дар Фарғона зилзилаи азим воқе шуде дар санаи 1035 ҳижрий дар пойтахте Фарғона ке дар он ҳин Ахси буде аст. Бар наҳаж вайрон гардида ке чандин ҳазор муадумон дар зире иморат монде. Дар рўзи аввал беҳафтод нуубат ҳаракаташ расида то муддате шаш моҳ имтидод ёфте”.

Таржимаси: Ҳижрий 1035 (милодий 1625) йил Фарғонада кучли зилзила содир бўлган. У вақтда Фарғонанинг пойтахти Ахси эди. Натижада ерлар варойнага айланиб, бир неча минг кишилар иморатлар остида қолиб кетганлар. Дастлабки кун ер силкиниши 70 маратагача етган ва олти ой давом этган¹.

Бу ҳақда тарихчи олим Йўлчи Қосимов (1938-1996) шундай ёзади: *““Минтақалар ажойиботлари” (“Ажойиб ат-табоқат”) асарида ёзилишича, муаллиф зилзила оқибатларини ўз кўзи билан кўрган. Мазкур тарихий манбада Ахсикентда рўй берган зилзила шундай тасвирланади: “Ҳижрий йили билан 1030(1035) йилда Ахси вилоятида шундай зилзила бўлдики, Сирдарёдан чайқалиб чиққан сув дарё четидаги далани босиб кетди, сув билан чиқариб ташланган балиқлар типирчилади ва ўлди. Катта дарахтлар илдизубилан юлиниб, ерга тушди. Иморатлар каттиқ ва тез-тез зилзиладан вайрон бўлиб, кўп одам йиқилган иморатлар остида қолиб ўлди. Кўп одамнинг оёқ-қўли синди, ҳайвонлар қўрқинчдан далаларга қараб кочди. Олти ойгача зилзила шундай бўлиб турди. Масалан: биринчи кун зилзила 70 мартагача бориб етди. Шуниси қизиқки, энг қаттиқ зилзила Ахси қўрғонининг унида бўлиб, атроф кишлоқларда унча каттиқ бўлмади. Шаҳардан бир фарсах (17 чақирим)ерда ҳеч қандай товуш эшитилмади”. Ана шу вайронгарчиликлардан сўнг Ахси қалъа шаҳри қайта тикланмади. Омом қолган аҳоли атроф ф чеккаларга кўчиб кетди”².*

Маълумки, IX-XII асрлар Мовароуннаҳрнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида Ренесанс (Уйғониш) даври ҳисобланади. Айнан шу давр дунё цивилизациясига улкан ҳисса қўшган Мусо ал-Хоразмий, Аҳмад ал-Фарғоний, Абу Наср Форобий, Абу Зайд Балхий, Ибн Ироқ, Масиҳий, Беруний, Инб Сино, Маҳмуд Қошғарий, Юсуф Хос Хожиб, Абу Мансур Мотуридий ва Бурҳониддин Марғиноний сингари буюк алломаларни етиштириб берди. Улар томонидан яратилган асарлар бутун жаҳон маданияти хазинасига қўшилган нодир дурдоналар сифатида ардоқланади. Шундай экан, уйғониш даври маданияти тўғрисида сўз юритмай иложимиз йўқ. Имкониятдан келиб чиққан ҳолда

¹ Исҳоқхон тўра Иброт. Танланган асарлар... 82-83.

² Қосимов Й. Қадимги Фарғона сирлари, Наманган, 1992. – Б. 83.

маълумотларни қисқартириб, умумлаштириб ва фақат кўзга кўринган алломалар тўғрисида сўз юритиб ўтишга интилдик. Китобнинг мақсад ва вазифасини инобатга олиб, биз фақат Фарғона водийсидан яшаган ёки шу ердан етишиб чиққан баъзи бир алломалар тўғрисида маълумотлар келтириш билан кифояланиб қолдик. Шунда ҳам Соҳиби Ҳидоя, яъни Бурҳониддин Марғиноний яшаган даврдаги алломалар ва кўпинча ижтимоий фан намояндалари ҳақида сўз юритишга интилдик. Айниқса, ислом қонуншунослиги ва бошқа диний илмларда ном чиқарган олимлар тўғрисидаги маълумотларга эътибор қаратилди.

Соҳиби Ҳидоя давридаги Фарғонадаги шаҳарларнинг ижтимоий-иқтисодий аҳволи уларнинг маданий ҳаётига ҳам ўз таъсирини ўтказиб, Ахсикент, Қубо, Марғинон, Ўш, Ўзганд ва бошқа шаҳарларда юксак маданий муҳит вужудга келганлигини кўрамиз.

Бу шаҳарлардан етишиб чиққан алломалар, ўша давр талабига кўра, ўз номларига шаҳарлар нисбасини кўшиб айтишни қабул қилишган. Айрим ҳолларда кичик шаҳарлардан чиққан алломалар ҳудудий бирикманинг марказий шахрини ўз нисбасига қўшган. Фарғона алломалари тўғрисида юқорида таъкидлаб ўтганимиздек Ёқут Ҳамавий, Абу Саъд Самъоний, Давлатшоҳ Самарқандий ва бошқа ўрта аср адибларининг асарларида кўплаб маълумотлар учрайди.

Ёқут Ҳамавийнинг асарларида Ахсикентдан етишиб чиққан ака-ука Ахсикатийлар тўғрисида маълумотлар келтирилган. Унинг ёзишича, фикҳ ва тарихнинг зукко билимдони Абул Музаффар ас- Самъоний (1034-1095 йй; Абу Саъд Самъонийнинг бобоси) дан илм олиш учун Марвга Ахсикатдан Аҳмад ибн Қосим ал-Ахсикатий (1073 йилда туғилган) ва унинг укаси Муҳаммад ал-Ахсикатийлар келишган ва адабиётшунослик фани бўйича дарс олишган. Адабиёт ва унинг қоидаларини чуқур ўрганишган. Ёқут; "...ака-ука Ахсикатийлар бу шаҳарда шундай адиб бўлиб етишдиларки, бу соҳада уларга етар киши бўлмаган", деб ёзади. Ўз навбатида Аҳмад ал-Ахсикатийнинг кейинчалик Марвда мураббийлик қила бошлагани ва ундан Абу Саъд Самъоний таҳсил кўрганлигини ҳам таъкидлаб ўтади.

Ёқут, ал-Ахсикатийнинг Марказий Осиёда филология фани ривожига қўшган хиссасини унинг шогирди - Абу Саъднинг қуйидаги таърифи билан янада кенгроқ изоҳлайди: "У (Ахсикатий) мақтовга сазовор ва моҳир адиб эди, граматика, луғатшунослик соҳасида қўли баланд, шеърят ва бадий адабиётда кафти кенг эди. У катта ёшдаги улуғ адиблар жамоасига яқин турарди, улар билан шеорят бобида мунозаралар олиб борар ва мушоираларда машҳур шоирлар билан беллашарди. Хуросоннинг талайгина олимлари ундан таълим олган". Шунингдек, Ёқут Абу Рашод Аҳмад ал-Ахсикатийнинг қуйида байтини ҳам келтирган бўлиб азмуни қуйидагича:

*"Менинг еримдан бошқа жойдан чиққан кишилар зиқна бўлади. Аммо менинг Ахсикатим шандай онаки, сахий кишилардан бошқани етиштирмаган"*¹.

¹ Ҳикматуллаев Ҳ., Шоислоимов Ш. Ёқут Ҳамавий... – Б. 28.

Ахсикатийлар тўғрисида Самъонийнинг ўзи ҳам қимматли маълумотлар келтиради: “Ундан (Ахсикентдан) ўтмишда ва ҳозирда кўплаб олимлар етишиб чиққан. Улар жумласида аввало Абулвафо Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн ал-Қосим ибн Хайзу ал-Ахсикатий ҳам бўлиб, у адабиёт соҳасида тенгги йўқ билимдон ва гўзал шеорлар муаллифи эди. У кўплаб асарлар битди ва тарихдан яхшигина хабардор эди. У Ахсикатда Абулқосим Маҳмуд ибн Муҳаммад ас-Сўфийдан таълим олди. Мен у билан бир неча бор учрашганман ва уни тинглаганман. У 520 (1126) йилда вафот этди ва узоқ Синжор (Маврдаги қабристонлардан бири) да дафн этилди. Унинг акаси Абу Рашид Ахсикатий ҳам тенги йўқ адиб, ажойиб шеорлар муаллифи ва моҳир нотиқ эди. Унинг қўлида Хуросоннинг кўплаб олимлари таҳсил кўрган. Мен унда Халил ибн Аҳмаднинг “Адабиёт китоби” тўғрисида тингладим. У менга бу нарсани ас-Сўфийдан, у эса Абу Убайда ал-Фаргонийдан, у эса муаллифнинг ўзидан эшитган. У 530 (1136) йили вафот этди ва укасининг ёнига дафн қилинди”.

XII асрда яшаб ўтган яна бир аллома Нажмуддин ан-Насафийнинг Самарқанд уламолари тўғрисида қимматли маълумотлар берувчи “Ал-Қанд фий зикри уламои Самарқанд” (Самарқанд уламолари хотирасига доир қанддек ширин китоб) асарида ўз даврининг улуғларидан бири Абдуллоҳ ибн Қоид Ахсикасий ҳақида маълумотлар келтирилган: “Абдуллоҳ ибн Қоид ибн Ақийл ибн ал-Хусайн ибн ал-Хусайн ибн Аҳмад ибн Али ибн Аҳмад ибн Иброҳим ибн Муҳаммад ибн Ҳамза ибн Убайдуллоҳ ибн ад-Хусайн ибн Али ибн ал-Хусайн ибн Али ибн Абу Толиб (разияллоҳу анҳум) ал-Ахсикасий – Нажмиддин Умар ибн Муҳаммад ибн Аҳмад ан-Насафий бундай дейди: “Абдуллоҳ ибн Қоид ҳаж йўлида (ҳажга боришимда) менга ҳамроҳлик қилган бўлиб, мен билан биргаликда Ироқ ва Ҳижоз шайхларидан ҳадис тинглаган эди. У ҳижрий 461 (милодий 1068) йил, 10-жумод ал-увло, шанба куни Ахсикас(Ахсикат)да дунёга келиб, ҳижрий 515 (милодий 1022) йилдан кейин Самарқандда вафот этган”¹. Маълумотларга кўра, саййидлар хонадонига мансуб Абдуллоҳ ибн Қоид Ахсикасийнинг авлод ва аждодлари нафақат Ахсикентда балки Марғилон, Косон сингари Фарғона шаҳарларида ҳам диний илмларни эгаллаган етук олимлар сифатида машҳур бўлганлар².

Самъонийнинг маълумотлари бизга бир нарсани, у ҳам бўлса, XII асрда Фарғонада йирик филология мактаби мавжуд эканлигини кўрсатади. Шундай мактабларда таҳсил олган яна бир ахсикатлик олим Асириддин Ахсикатий тўғрисида Давлатшоҳ Самарқандий(тах. 1435-1495) қуйидагиларни келтиради:

“Донишманд ва фозил киши эрмиш. Сўзамолликда олий мартабага эга эрди. Ҳоқонийнинг ҳамасрларидан. Асли туркистонлик, Фарғона қишлоқларидан бўлмиш Ахсикатдандир. Аммо Ироқи Ажам ва Озарбайжон ерларида сокин эрди. Ҳалҳол ва Мусил ҳокими уни ҳузурига таклиф этди ва умрининг охирини ўша ерда ўтказди. Отабек Элдигиз Асириддин суҳбатига муштоқ эрди, лекин учрашиш ва суҳбат (унга) муяссар бўлмади. У (Ахсикатий) нинг борди-келди ва дунёвий ишлардан воз кечишга тамом майли бор эди. Анварийга жавобан бир қасида ёзди... ва нафсини қаноатга

¹Нажмуддин ан-Насафий. Самарқандия...86.

²Бабаджанов Б., Муминов А. Ал-Арадж // Ислам на территории бывшей Российской империи. Том I. М.: Восточная литература, 2006. С. 40.

бўйсундирди, дунёни тарк этиш борасида бир неча байтни қасида сўнгида илова қилди...”.

“...Фазл эгалари Асир(иддин)нинг шоирлигига тан берар эдилар. Баъзилар унинг сўзлари(ни) Анварий(нинг) ҳам Ҳоқоний(нинг) ҳам сўзларидан фазлроқ эканлигини айтганлар. Бошқалар (эса) бу фикрни қабул этмадилар. Инсоф билан айтганда мазкур учала фозилнинг (ўзига хос) бир шеvasи борки, бу ўзгаларда учрамайди. (чунончи), Асириддин сўзини донишмандона, Анварий завқ билан айтар эдилар. Ҳоқоний (эса) сўзга безағу оройиш беришда барчадан мумтоз эди. Хуллас, улар уччаласи ҳам маънилар дарёсининг гаввослари эдилар. Ва ҳар бири ўша дарёдин кучи еткунча дур олиб чиққайдир”¹.

Асириддин Ахсикатий Жавҳарий, Заргар сингари шоирларга устоз ҳисобланади. У 569 (1174) йили вафот этган.

Юқоридагилар кўшимча сифатида шарқшунос олим Одилжон Қориев ахсикентлик олимлар ҳақида келтирган маълумотларини ўқувчилар эътиборига ҳавола этмоқчимиз. Чунки Одилжон Қориевнинг бу борада катта салоҳиятли олим эканлиги унинг маълумотларида ҳам ўз ифодасини топган.

“Фарғонанинг пойтахт шаҳарларидан бири сифатида эътироф этилган Ахсикент ўрта асрларда водийнинг энг гўзал шаҳарларидан ва ўз даврининг йирик илмий марказларидан саналган. Бу ерда туғилиб вояга етган, ислом илмлари соҳасида шуҳрат қозонган илм аҳллариининг айримлари ҳақидаги маълумотлар қуйидагича:

1. Абу Абдуллоҳ Нух ибн Наср ал-Ахсикатий ёки Нух ибн Абу Зайнаб Наср ал-Фарғоний – муҳаддис олим. Бу зот ҳақидаги маълумот “Ал-Қанд” асарида ҳадис ривоят қилган ровийлар занжири таркибида зикр қилинган. Олимнинг таржимаи ҳолига оид батафсил маълумотлар йўқ. Бироқ, мазкур асарда бу аллома Абу-л-Аббос ал-Мустаффирий (349/961-432/1041)нинг замондоши бўлганлиги зикр қилинган. Демак, олимнинг вафоти тахминан XI асрнинг биринчи ярмига тўғри келади. Бу манбада унинг исми ҳам Фарғоний, ҳам Ахсикатий нисбалари билан тилга олингани бу даврда Ахсикат Фарғонанинг йирик шаҳарларидан бўлганлиги ҳақидаги маълумотларни тасдиқлаши билан ҳам аҳамиятлидир.

2. Иброҳим ибн Йусуф ибн Аҳмад ибн Ҳамд ибн Абу-л-Фадр ибн Абдуллоҳ ал-Ахсикатий – манбалар бу олимни фақиҳ, муҳаддис бўлиш билан бир қаторда адиб ҳам бўлганлигини хабар беради. Ҳозирча бу зотнинг илмий мероси ҳақида маълумотлар топилмаган. Ахсикентда ўсиб улғайгач, кейинчалик Самарқандда яшаган. Манбаларда аллома юз йилга яқин умр кўрганлиги айтилса-да, туғилган ва вафот санаси ҳақида маълумот келтирилмаган.

3. Абдуллоҳ ибн Қоид ибн Ақил ибн ал-Ҳусайн ибн Аҳмад ибн Али ибн Аҳмад ал-Ахсикатий (461/1069-514/1121) - муҳаддис олим. “Ал-Қанд” асари муаллифининг хабар беришича, у мазкур олим билан ҳаж зиёрати давомида ҳамсафар бўлган. Биргаликда Ироқ ва Ҳижоз

¹ Давлатшоҳ Самарқандий. Шоирлар бўстони / Форс-тожик тилидан Б.Аҳмедов таржимаси. Т.: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. – Б. 58-59.

олимларидан ҳадис ўрганганлар. Муаллиф бу зотни шахсан билганлиги боис, ҳаттоки, туғилган куни ҳақида жумад ул-аввал ойининг ўнинчи куни шанбада Ахсикентда таваллуд топган деб, аниқ маълумот келтирган. Олимнинг илмий мероси ҳақида ҳозирча маълумотларга эга эмасмиз.

4. Абу-л-Вафа Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Ахсикатий (ваф. 519/1126) - тарих ва адабиёт илмлари билимдони сифатида ном қозонган. Абу-л-Вафа ал-Ахсикатий манбаларда атоқли шоир, тарихчи ва араб тилини мукамал билган олим деб таърифланади. Абдулкарим Самъонийнинг ўзи у билан бир неча маротаба учрашганлигини, бироқ, маърузаларини тинглаш имкони бўлмаганини ёзган. Ҳожи Халифада олимнинг “Китоб ат-Тарих” (Тарих китоби) номли асари бўлганлиги зикр қилинади.

5. Зу-л-фазоил Аҳмад ибн Муҳаммад ал-Ахсикатий (465/1073-528/1134) - адаб, назм ва насрда ном қолдирган, тарихнавис ва котиб бу зот Абу-л-Вафо Муҳаммад ал-Ахсикатийнинг укаси бўлиб, дастлабки таълимни Ахсикатда олган. Аллома манбаларда шоир, адиб, тарихнавис ва котиб деб таърифланади. Султонлар девонида котиблик қилган. Абдулкарим Самъоний Зу-л-фазоил ал-Ахсикатийни адабиёт соҳасида хуросонлик кўплаб фозил кишиларнинг устози бўлганини зикр қилган. Алломанинг “Китоб фи-т-Тарих” (Тарих соҳасига оид китоб), “Китоб фи қавлиҳим” (Уларнинг сўзлари ҳақидаги китоб), “аз-Завоид фи шарҳ Сақат аз-Занд л-ил-Маърий” номли асарлар ёзганлиги маълум. Олим Марвда вафот этган.

6. Ўрта асрларда яшаб ижод этган ахсикатлик шоирлардан яна бири қомусий олим Асируддин ал-Ахсикатий (501/1108-594/1198)дир. Манбалар унинг риёзиёт, кимё, тиб, астрономия, илми нужум, фалсафа ва грамматика соҳаларида мукамал билимга эга бўлганлигини хабар қилади. Алломанинг бизгача фақат саккиз минг байтга яқин ҳажмдаги девони етиб келган. Девоннинг 1343 йилда Абдулмумин Улвий исмли хаттот томонидан кўчирилган ягона нусхаси ҳозирда Буюк Британиянинг “Индиан Офис” кутубхонасида сақланади. Бу девон Эронда тадқиқ қилиниб, 1958 йилда Техронда нашр қилинган.

7. Ал-Ҳусайн ибн Абу Баъли Абу Али ал-Ахсикатий ал-Фарғоний (ваф. XI) фақиҳ олим. Ал-Хаффаф ва бошқалардан ҳадис ривоят қилган. Нишопур тарихи асарида ҳам у ал-Ахсикатий нисбаси билан зикр қилинган.

8. Нуҳ ибн Наср ибн Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Амр ибн ал-Фадл ибн ал-Аббос ибн ал-Ҳорис ал-Фарғоний ал-Ахсикатий (ваф. XI аср) ҳадис илмида ном чиқарган. Гарчи, ҳадис ривоят қилиш билан донг таратган бўлмаса ҳам, жуда кўп ҳадис билганлиги маълум. Зеро, Ироқ, Шом ва Хуросонда ҳадис тинглаган. Бухоро шайхларидан ҳадис ёзиб олганлиги ҳақида маълумотлар бор. “Муъжам ал-Булдон” асарида икки устози ва бир шогирди ҳақида зикр қилинган.

9. Абу Рашод Аҳмад ибн Муҳаммад ибн ал-Қосим ал-Ахсикатий (406/1067-535/1140) - фақиҳ, тилшунос, адиб ва тарихчи олим бўлган. Олим илмий меросини манбалардан маълум бўлган “Тарихи Абу Рашод”, “Аз-Завоид”, “Дивон шеър” асарлари ташкил қилади. Олим кўплаб ҳадислар билганлиги ва қатор хуросонлик уламоларга устозлик қилгани ҳақида маълумотлар бор. Абу Саъд ас-Самъоний ҳам унинг

шогирдларидан бўлган”¹.

Таъкидлаб ўтиш жоизки, Бурҳониддин Марғиноний яшаган даврда Ахсикентда турмуш кечирган авлиё Момо хотун тўғрисида Муҳаммад Муфти Оҳангароний (XVI аср) ўзининг “Мавлоно Лутфуллоҳ маноқиб” номли китобида маълумотлар келтирган. Унга кўра Момо хотун қабри аҳоли томонидан зиёрат қилиб келинган: *“Мавлономиз (Лутфуллоҳ Чустий) шундай дедилар: Ҳазрат Махдумимиз (Махдуми Аъзам) менга лутф ва иноятлар қилиб ўз қизларини никоҳисга киритмоқчи бўлдилар. Ўша пайтларда баъзи бетавфиқлар мен ҳаққимда номуносиб сўзларни етказиб, ул зотнинг менга нисбатан фикрларини ўзгартиришига эришдилар. Мен нима қиларимни билмай, Момо Хотуннинг қабри муборақларига бордим. Ул орифалар саййидаси Ҳазрат Султону-л-орифининг (Аҳмад Ясавийнинг) асрдоши эди. У кишининг жазбаси ниҳоятда қувватли эди. Ўз ҳолимни арз қилдим. Шу аснода Ҳазрат Момонинг руҳи ҳозир бўлди ва ушбу оятни ўқишни буюрди “қул раббано ла тузъиг қулубано бада из ҳадай тано ва ҳаблано мил-л-адунка роҳма иннака атал-л-вахҳоб”. Мен бу ояти каримани қалбимга жойладим. Ва шу тариқа пиримизнинг газабларидан сақланиб қолдим. Сўнгра бу тоифанинг китобларида кўрдимки, шундай ёзилган экан: “Оллоҳнинг ҳар бир мўъмин бандаси ушбу офтни Каломи мажжиддан вазифа қилиб ўқиб юрса, ҳеч қайси машойих ва авлиё томонидан рад этилмагай”.*

Махфий қолмасинки, Момо Хотун зиёратгоҳи Ахсикентда воқефир”².

Ахсикентлик олимлар тўғрисида сўз юритар эканмиз XVI асрда яшаб ўтган тарихчи Сайфиддин ва унинг ўғли Нурмуҳаммад Ахсикандийларнинг номини алоҳида тилга олиб ўтиш лозим. Чунончи уларнинг “Мажму ат-таворих” асарида гарчанд ярми афсона ярми тарихий воқеалар акс эттирилсада, бироқ туркийларнинг 92 уруғи юзасидан қимматли маълумотларни беради³. Қолаверса, Қорахитойларнинг Фарғона шаҳарларига қилган ҳужумлари ва аҳолининг кўрсатган қаршиликлари тўғрисида ривоятлари бошқа адабиётларда учрамайди⁴.

Юқоридаги маълумотлардан кўринадики, Ахсикент илмий муҳитида тарбия топган алломалар тарих, адабиёт, тилшунослик ва, албатта, ислом илмларининг кўплаб соҳаларида ижод қилганлар ва турли илмий йўналишларда юксак мартабаларга эришганлар Бунинг сабаби эса, бу ерда маориф ва илм-фан ривожини рағбатлантирувчи шарт-шароитлар мавжуд бўлганлигидир. Ахсикентда мавжуд бўлган мактаб, мадрасалар ва, умуман, таълим тизими фаолиятига бағишланган тадқиқотлар ҳали олдинда. Бироқ, шаҳар номини исмига нисба сифатида зикр қилинган олимларнинг илмий мероси ва ижодий

¹ Қориев О.А. Фарғона фикҳ мактаби ва Бурҳониддин ал-Марғиноний... – Б.50-53.

² Муҳаммад Муфти Оҳангароний. Мавлоно Лутфуллоҳ маноқиб. Т., 2002. – Б. 52.

³ Султанов И.Т. Опыт Анализа Традиционных списков 92 «Племен Илатийа»// Средняя Азия в древности и средневековье (история и культура) М.,1977.С. 169.

⁴ Бу ҳақда қаранг: Мажму ат-таварих (пер.с. таджикского В.А.Ромондина) // Материалы по истории киргизов и киргизии. М.: Наука, 1973; Сайф ад-адин ибн дамулло Шах Аббос Ахсикенти жана анын уулу Нурмухаммед. Тарыхтардын жыйнагы.(«Мажму атут-таворих»). Которгондор: “Молдо Мамасабыр Досболов Жана Омор Сооронов. Бишкек.: Акыл, 1996.

фаолияти ҳақида келтирилган мўъжаз маълумотларнинг ўзи ҳам Ахсикентда илм-фан юқори даражада ривожланган, деб хулоса қилишга асос бўла олади¹.

Сўзимиз охирида Ахсикент атамаси хусусида тарихчи олимларимизнинг айрим фикрларини келтириб ўтмоқчимиз. Жумладан, академик А.Асқаровнинг фикрича, мазкур шаҳар туркий Охсукат – “оқ сув ёқасидаги шаҳар” деган сўздан келиб чиққан². Шамсиддин Камолиддин эса бу ҳақда яна бир бошқа тахмини келтириб, туркча оқ ва сўғдча кат, яъни “оқ шаҳар” бўлиши мумкин деган фикрни билдиради³. Шарқшунос Ғ.Бобоёров ҳам шу фикрга қўшилиб, эҳтимол “оқиш (оқ тусли) шаҳар” бўлиши мумкинлигини айтади⁴. Топономист олим С.Қораев ҳам Ахсикент хусусида жумладан шундай ёзади: “*Ахсикат – Фарғона водийсидаги қадимий шаҳар, Наманган туманидаги Акси қишлоғи ёнида бўлган. Дастлаб Тожикистондаги Муғ тепалигидан топилган сўғд ҳужжатларида (8-аср) тилга олинган...Балазурий асарида Хишикат шаклида тилга олинган. Сўғдшуносларнинг фикрича, Ахсикат (Хишикат) “оқ шаҳар” демакдир. Акси ўзаги қадимий тилларда бирор маънони англатган турдош от бўлса керак. Чунки Акси деган топонимлар бир неча марта такрорланади. Тўрақўрғон, Уйчи туманларида, қўшни Қирғизистон Республикаси ҳудудида ҳам Акси (Ақси) қишлоқлари бор*”⁵.

Бироқ ушбу фикрлар Ахсикент номини келиб чиқиши юзасидан тугал бир хулоса беради деб ўйлаймиз. Чунки Акси (Ақси) атамасига яқин бўлган Оқсу номини келиб чиқишини уйғур олимлари ҳам айрим фикрларни билдирган эдилар. Жумладан, уйғур олимлари Ниёз Каримий ва Зубайда Сатторларнинг “Диёримиздаги бир қисм ер номлари ҳақида” номли китобида Оқсу атамаси хусусида ушбу маълумотни келтирадилар:

“*“Оқсу” деган ном тўғрисида баъзилар “Оқсу дарёсининг суви оқ бўлгани учун сувнинг рангига қараб Оқсу деб аталган” деб изоҳлашади. Бу ҳақда “Жалолдин Кейтагий ва Тўғлуқ Темурхон ҳақида қисса” номли китобда бундоқ ёзилган: “Абул Фаттоҳ хўжа кучаликлар билан хушлашиб 500 одамни ҳашарга олиб Ардавил (Оқсу)га келди. Қараб кўрганда жарнинг туби чангал эди. У бу аҳвол ёмон бўлди деб Оқсу дарёсининг бир бўғзини тўсди. Икки тоғнинг ораси сувга тўлди. Тўгонни очиб сув қуйиб берди. Сув билқилаб оқди. Шу сабабдан бу ер ўшандан бошлаб “Оқсу” деб аталди*”.

Юқоридаги тарихий манбага қараганда, “Оқсу” деган ном сувнинг рангига қараб қўйилмасдан, балки сувнинг оқишига қараб қўйилган номдир”⁶.

¹ Қориев О.А. Фарғона фикр мактаби ва Бурҳониддин ал-Марғиноний... – Б.53-54.

² Асқаров А. Қадимги Фарғона тарихидан лавҳалар // Археология и история Центральной Азии. К 70 летию со дня рождения академика АН РУз Ю.Ф. Бурякова, Самарқанд. С. 26.

³ Камоллидин Ш.С. Древнетюркская топонимия Средней Азии. Т.: Шарқ, 2006. С.84.

⁴ Бобоёров Ғ. Ўзбекистон ҳудудида Қорахонийлар давригач бўлган қадимги туркий топонимлар // Марказий Осиёда анъанавий ва замонавий этномаданий жараёнлар. 1–қисм. Тошкент, 2005. – Б. 126.

⁵ Қораев С. Ўзбекистон вилоятлари топонимлари... – Б. 95.

⁶ Каримий З., Саттор З. Диёримиздаги бир қисм ер номлари ҳақида. Бейжинг.: Миллатлар нашриёти, 2006. – Б. 275.

КОСОН

Х асрда яшаб ўтган араб тарихчиси Абул Фидога кўра, Косон (Ҳозирда Наманган вилояти, Косонсой туманида жойлашган) Фарғона водийсидаги пойтахт шаҳарлардан бири ҳисобланар эди¹. Шу сабабдан академик В.В. Бартольд VIII аср охири ва IX асрнинг бошида Фарғона ҳукмдорларининг пойтахти Косон бўлган дея таъкидлаб ўтган². Худди Ахсикент сингари қадимги Косон шаҳри харобаларига бўлган эътибор XIX асрнинг охирида пайдо бўлган. Натижада XIX асрнинг охирида Н. Н. Щербина-Крамаренко ҳамда И. Брянновларнинг Косон тўғрисидаги хотиралари чоп этилган³.

1939 йили Катта Фарғона канали қурилиши даврида қадимий Косон шаҳристонни ёдгорлиги ҳам археологлар томонидан йўл-йўлакай кўриб чиқилган эди. Кейинчалик академик М.Е.Массон ўз эсдаликларида ҳам бу ҳақда ёдга олади:

“Яна бир ярим чақиримдан сўнг қаршимизда тоғ ёнбағрида ястаниб ётган қадимги Косон харабалари гавдалана бошлайди. Ёдгорлик сойнинг чап қиргоғида жойлашган. Маҳаллий аҳоли уларни Муғтепа ёхуд Муғқала, яъни афсонавий баҳайбат муғларнинг қалъаси” деб атайди. Эмишки улар гайридинлар бўлиб, араблар истилосига қадар шу ерда ҳаёт кечирганлар. Шаҳристон ва унинг атрофларида бўрли денгиз молюскларининг тошга айланган қолдиқлари сочилиб ётибди. Маҳаллий аҳоли уларни муғлар тирноғларининг қолдиқлари, яъни “муғтирноқ” деб атайдилар. Айтишларича, Фарғонага ислом тарқалганидан сўнг ноилож қолган муғлар умидсизликдан тирноқлари билан ерни шу қадар тирнаган эканларки тирноқлари узилиб тушиб тошга айланган эмиш.

Муғтепа олдида биз қадимги ўрасимон икки қабрга дуч келдик. Қабрларнинг тузилишини чизмага туширдик...

29 августда эрта тонгдан бошлаб қадимги Косон хараболарини барчасини кўздан кечирамиз. Аввалги планлар шубҳасизки унинг мураккаб қиёфасини аниқ бера олмайди. Яна кўз билан чамалаб планга оламан. Баландликда жойлашган кўхандиз ва унинг мустаҳкам тўртбурчакли минораларини, сувга тушишдан ҳимоя қилувчи девор қолдиқларини, ва ниҳоят сойнинг тик қиргоғидаги шаҳристонни кўздан кечирамиз. Ҳеч бир ерда фанда айнан шу ерда эрамиздан аввалги II асрда Фарғонаннинг пойтахти Гуйшань бўлганлигини исботловчи археологик материалларга дуч келмаяпмиз. Ора-сирада қатор қилиб урилган пахса деворлар ва бир неча чўзинчоқ гиштлар, шунингдек топилган ер устки археологик материалларнинг барчаси бу ернинг айни гуллаб яшнаган даври асосан VII–VIII асрларда кечганлигини кўрсатиб турибди. Ўша пайтларда араб муаллифларининг

¹ Бернштам А.Н. Историко-археологические очерки центрального Тянь-Шаня и Памиро-Алая. (МИА). М.-Л., 1952. № 26. С 233.

² Бартольд В.В. Мўғуллар даврида Туркистон... – Б.112.

³ Бу ҳақда қаранг: Щербина-Крамаренко Н. Н. По мусульманским святыням. Справочная книжка Самаркандской области, 1896, вып. IV, отд. IV; Бряннов И. О следах древнего города Касана в Ферганской области. Протоколы ТКЛАЗа 1895-1899 гг. 1900.

маълумотларига кўра, Косон маҳаллий Фарғона ҳукмдорларининг пойтахти бўлган эди”¹.

Айтиб ўтиш жоизки, 712 йили араб лашкарбошиси Қутайбани ибн Муслим Боҳилийнинг Фарғона водийсига қилган биринчи юришида фақат Хўжанд ва Косон шаҳарлари номлари бежиз тилга олинмайди. Бу тўғрисида тарихчи Табарийнинг “Тарихи ат-Табарий” номли асарида маълумот учрайди². Бу эса Косон шаҳрини сиёсий ва иқтисодий жиҳатдан қудратли шаҳар бўлганлигидан далолат беради. Шу сабабдан ҳам “Сафед Булон қиссаси”да Иброҳим Шоҳ Жарирга Фарғонага қилган юришида биринчи бўлиб, Косонга ҳужум қилмасликни маслаҳат беради:

*Деди, Иброҳим, эй шоҳ-и жаҳоним,
Санга бўлсин фидо тан ичра жоним.
Бу Ихшит муғ-и нурфусун айёр,
Ўн икки минг кишига эрди сардор.
У ерга борсангиз хўб эмасдур,
Анга саъе этмоғимиз хўб эмасдур.
Онинг ўртосида дарёйи Сир бор,
Бориб келмак анга бисёр душвор.
Ғазот истасангиз бу ёнда ҳам бор,
Урушсангиз топулур муғи бисёр.
Бу ёнда бор турур Қубо деган шаҳр,
Улугини оти Хушдод бад қаҳр³.*

Шу ўринда яна бир маълумотни келтириб ўтмоқчимиз. Ҳижрий 200 йили (милодий 816) Аббосийлар халифаси ал Маъмун⁴ лашкарбошиси Зуррийасатайн ал-Фадл ибн Саҳл томонидан олиб келинган ва Маккадаги халифалик хазинасида сақланаётган Қобулошох тахти ва тоштахтасини Каъбага олиб келишига фармон беради. Унинг мақсади тоштахтага ўзининг ислом олдида кўрсатган хизматларни ўйдириб шу билан ўз ҳокимиятининг мустаҳкам ва қудратли эканлигини ифодалаш эди. Айнан шу тахтатошга битилган сўзларда қуйидаги жумлалар учрайди: “*Ва у (Зуррийасатайн) тахтни Тибет суворийлари ила Ироққа юборди... Ва у Ўтрор вилоятини забт этишига уринди. У чегара ҳокимин қатл этди ва қарлуқ жабгусининг ўғилларини ва хотинини асир олди. Ўзини эса қимоқлар юртига қочишга мажбур этди. Шундан сўнг Косон шаҳрини эгаллади ва арабларга Фарғона қалъаларининг калитларини юборди*”⁵. Ушбу ёзувларни араб тарихчиси Абул Валид

¹ Массон Е.М. Из воспоминаний Среднеазиатского археолога...С.163-164.

² История ат-Табари. Т.: Фан, 1987. С 114.

³ Шоҳ Ҳаким Холис. “Шоҳи Жарир қиссаси”. Мазкур кўлёзма Бувайда тумани Бувимозор қишлоғида яшовчи Одинахон Шерматова хонадонида сақланади..

⁴ Маъмун – Аббосийлар сулоласининг еттинчи халифаси (813-833). Ҳорун ар-Рашиднинг эронлик канизагидан бўлган ўғли. Маъмун илм-фанга ҳомийлиги билан шуҳрат топган.

⁵ Михайлова А.И. Новые эпиграфические данные для истории Средней Азии IX // Эпиграфика Востока. V. М.-Л., 1951. С 17.

Мухаммад ал Азракий ўзининг “Китоб ахбори Макка” номли асарида келтиради. Унинг айтишича, ушбу маълумотларни Каъбадаги тоштахтадан кўчириб ёзган экан¹.

Биз ушбу маълумотни бежиз келтирмадик. Зеро, халифа Маъмун замонидан бошлаб кимки Каъба зиёратига келса ундаги тоштахтадаги тарихий битиг орқали Фарғона ва Косон тўғрисида воқиф бўлган ва бу ўз навбатида Косон номини машҳур қилганлиги шубҳасиз. Шу боисдан ҳам “Сафед Булон қиссаси” достонида бўлиб ўтадиган воқеаларнинг асосий қисми Косонда юз бериши ҳам Косонни халифаликда ҳам яхши билганликлари туфайли мазкур шаҳарни тарихий дostonга кирганли эҳтимолдан холи эмас.

Косонсой бўйида жойлашган қадимги Косон харобалари ўтган асрнинг биринчи ярмидаёқ қадимшунослар томонидан ўрганила бошланган ва шу кунга қадар ҳар доим тарихчиларимиз диққат-эътиборини ўзига тортиб келган². Айниқса, юртимиз мустақилликка эришганидан сўнг қадимги Косонсой шаҳрини ўрганиш борасида тадқиқотлар кенг йўлга кўйилди. Жумладан қадимшунос Абдулҳамид Анорбоев бошчилигида ҳозирги Косонсой шаҳри ёнгинасида жойлашган Муғтепа ёдгорлиги ва унинг атрофида археологик қазилмаларни ўтказиб келинаётганлиги фикримизни тасдиқлайди. Анна шундай тадқиқотлардан бири 2002 йилда ҳам олиб борилган бўлиб, бу ҳақда қадимшунос А. Анорбоев кўйидаги хулосаларни келтиради:

“Хулоса қилиб айтганда, милоддан аввалги I асрда Косонсойнинг чап соҳилида ҳозирги Муғтепа ёдгорлиги ўрнида қадимги Косон шаҳрига асос солинади. Косон Косонсойнинг чап соҳилидаги табиий тепалик устида, стратегик жиҳатдан энг қулай жойда қурилган бўлиб, қадимги Фарғона подшоларининг ёзги қароргоҳи сифатида узоқ йиллар тарих саҳифасида қолади.

Археологик материаллар ва ёз манбаларнинг гувоҳлик беришича милодий эранинг VI асрдан бошлаб, то араблар истилосигача Косонда Турк хоқонлигининг ишончли давлат вакиллари ўтирган. Шаҳарнинг арки-аълоси ва салобатли мудофаа деворларининг қолдиқлари шу кунларда ҳам қад кўтариб турибди. Тадқиқотлар давомида оз бўлсада шаҳар ҳунармандлари ясаган ҳар-хил сопол идишлари топилди. Идишлар ўзининг ясашиш техникаси ва технологияси жиҳатидан юқори сифатли бўлиб, уларни шаҳар ҳунармандлари ясаганлиги кўриниб турибди. IX-XI асрларга келганда қадимги Косон шаҳри ўзининг аввалги сиёсий мақеини йўқотади, яъни манбаларда пойтахт шаҳарлар қаторида тилга олинмайди. Лекин у Косонсой воҳасининг иқтисодий ва маданий маркази сифатида ҳозирги Косонсой ўрнига кўчади. XII асрда эса Косон кўп погонали Қорахонийлар салтанатининг пойтахт

¹Ўша асар. Ўша бет.

² Бу ҳақда қаранг: Бернштам А.Н. Историко-археологические очерки центрального Тянь-Шаня и Памиро-Алая.(МИА). М.-Л., 1952. № 26; Заднепровский Ю.А. Исследование древнего Касана // АО. 1983 года. М., 1985; Анарбаев А.А. Касан город-ставка, лагерь-крепость // Фергана в древности и средневековье. Самарканд, 1994.

шаҳарларидан бирига айланади. Бу ерда Қорахонийлар давлатининг хазинахоналаридан бири жойлашаган бўлиб, танга пуллар зарб қилинган”¹.

Ўрта асрларда нафақат Фарғона водийсида, балки Мовароуннахрнинг сиёсий-ижтимоий ва маданий турмушида Косон шаҳри ва Косонийлар нисбаси билан машҳур алломаларнинг ўзига хос ўрни бўлган. Самъоний бу борада Қорахонийлар ҳукмдорлари Хизрхон (1080-1089) ва унинг ворисхўри Аҳмадхон (1089-1095) даврида Самарқанднинг қозилигидан вазирлик даражасига тайинланиб, сўнгра ўлдириган Абу Наср Аҳмад ибн Сулаймон ал-Косоний номини тилга олади². Қолаверса, Қорахонийлар давридаги Мовароуннахр фикҳ мактабининг машҳур вакилларида бири, “Малик ал-уламо” унвонига сазовор бўлган Ало’ ад-дин Абу Бакр ибн Масуд ибн Аҳмад ал-Косоний (1110-1191) Косонда туғилиб ўсган эди³. Нажмуддин ан-Насафийнинг “Ал-қанд фий зикри уламои Самарқанд” асарида яна бир косонлик олим Абулжуд Ато ал-Косоний номи тилга олинади:

“Абулжуд Ато ибн Аҳмад ибн ас-Содиқ ал-Холидий ал-Косоний – қози имом. (Йирик лашкарбоши, “Оллоҳнинг қиличи” деган фахрий унвон соҳиби) Холид ибн ал-Валийд разияллоҳу анҳунинг авлодларидан бўлиб, узоқ вақт Самарқандда яшаган, сўнг Косонга қайтиб, ўша ерда шаҳид бўлган”⁴. Жамол Қаршийнинг келтирган маълумотларига кўра, унга болалигида устозлик қилган зот ҳам косонлик бўлган:

“Заҳир ал-милла ва-д-дин Ашраф ибн Нажиб ибн Муҳаммад ал-Косоний. У шундайки зотки оналар хали унга ўхшашини дунёга келтирмаган... Ёшим ҳали 12 га тўлмасдан бурун мен уни Олмалиқда учратдим ва унинг ҳар доим олдида турувчи “ ал-Арабийат фи таржимат ал-Қуръон” асарини ўқий бошладим. 640 (милодий 1242) йилнинг бошида у менга Пайгамбар (с.а.в.) ҳадисларидан ўргатди... Орадан бир неча йил ўтиб у (Олмалиқдан) Қошғарга келди ва 659 йилнинг муҳаррама ойида (1260 йил декабр – 1261 йил январ) шу ерда оламдан ўтди”⁵.

Таниқли шарқшунос олим А. Хўжаев ўзининг “Буюк ипак йўли – ҳаёт ва тақдирлар дарёси” мақоласида ўрта асрларда Хитой пойтахти Пекинда мударрислик қилган косонлик олим ҳақида қизиқарли маълумотлар келтиради:

“Хитойга бориб фаолият кўрсатган аждодларимиз орасида олимларнинг ўрни ниҳоятда катта бўлган. Афсуски, бу ҳақдаги маълумотлар ҳамон халқимиз учун номаълумлигича қолмоқда...

1995 йили Пекинга илк бор қилган хизмат сафари вақтида бу ерда “Нюжие” номи билан машҳур мусулмон маҳалласи борлиги тўғрисида хабар топдик ва мезбонлар йўлбошчилигида зиёрат қилдик... Масжидга келган чет эллик меҳмонларни кутиб

¹ Анорбоев А. Муғтепа ва унинг атрофида олиб борилган 2002 йилдаги археологик тадқиқотлар // Ўзбекистонда археологик тадқиқотлар 2002-йил. Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нешриёти, 2003. – Б.27.

² Камолиддинов Ш.С.Сведения «Китаб ал-ансаб» Сам'ани о Фергане ...С.41.

³ Бу ҳақда қаранг: Камилов М. Ал-Касани // Ислам на территории бывшей Российской империи. Том I. М.: Восточная литература, 2006.

⁴ Нажмуддин ан-Насафий. Самарқандия... – Б. 181.

⁵ Джамал ал-Карши. Ал Мулҳакат би-с-сурах...С.135.

олиш бўлими бошлиги Ўзбекистондан келганлимизни англаб, бинонинг ҳовлисида ватандошларимиз қабри борлигини айтиб, уларни кўрсатди. Қабрлар ёнма-ён жойлаштирилган ва пишган гиштдан ишланган экан. Қўйилган иккита қабр қора мрамрдан эди. Мезбон бу ерда абадий макон топган икки мударрис ҳақида билганларини сўзлаб берди.

Имомиддин Бухорий ва Муҳаммад бин Аҳмад Буртан Косоний.

Буларнинг бири Шайх Али Имомиддин Бухорий (маҳаллий талаффузида Шайхай Али Йимаму тундин Бухореи), иккинчиси шайх Муҳаммад бин Аҳмад Буртан Косоний (Шайхай Айхмайдэ Бурэртани Жосайни) экан. Мударрислар оддий, камтарин инсон, гарчи улар тарих саҳифаларига кирмаган бўлишса ҳам, “Нюжие” маҳалласи ва Пекин мусулмонлари ўртасида катта обрўга эга бўлган зотлар экан. Шу боис, маҳаллий жамоа ҳурмат юзасидан уларнинг абадий маконини масжид ҳовлисига жойлаштириши лозим топган экан”¹.

Темурийлар даврида Фарғона водийсида юз берган воқеаларда манбаларда Косон номи кўп бор тилга олинади². Жумладан “Бобурнома”да Косонга қуйидагича таъриф берилган: “Яна бир Косондур, Ахсининг шимолида тушубтур. Кичикроқ қасабудур. Нечунким, Андижон суйи Ўшдин келур. Ахси суйи Косондин келур. Яхши ҳаволиқ ердур. Сафолиқ боғчалари бор. Вале сафолиқ боғчалари тамом сой ёқасида воқъ бўлгони учун “пўмтин пеш берра” дебтурлар. Сафо ва ҳавода Ўш била Косон элининг таассуби бор”³.

“Маҳдуми Аъзам”, “Имом Косоний”, “Хожаи Косоний”, “Саййид Аҳмад Даҳбедий таҳаллуси Хожаги” номи билан машҳур бўлган мовароуннаҳрлик аллома, йирик диний арбоб, нақшбандия тариқатининг пирларидан бири Саййид Аҳмад ибн Саййид Жалолиддин Косоний Даҳбедий (1463/64-1542) ҳам Косон шаҳрида таваллуд топган эди⁴.

Тарихининг шоҳидлик беришига кўра, Маҳдуми Аъзам Мовароуннаҳрда нақшбандийлик таълимотини ривожлантириш соҳасида беқиёс хизмат кўрсатган улуғ зот сифатида машҳур бўлган. Темурий шаҳзодалардан Мирзо Бобур, шайбоний ҳукмдорларидан Убайдуллохон, Жонибек Султон, Исфандиёр, Абдулазизхонлар уни ўзларига пир деб билганлар. Чунончи, буюк шоир ва давлат арбоби Заҳириддин Муҳаммад Бобур ул зотни чуқур ҳурмат қилган ва Маҳдуми Аъзамга атаб рубоийлар бағишлаган:

Нафс ҳавосини дебон ҳар қайдаким юргандамиз,
Дилда доим изтироб дил олдида шармандамиз.
Бир назар бул хастадил мухлисларинга ташлаким,
Хожагини қўйган эрдик, Хожагига бандамиз.

¹ Хўжаев А. Буюк ипак йўли – ҳаёт ва тақдирлар дарёси // Moziydan sado. 3(15). 2002. – Б. 47-48.

² Бу ҳақда қаранг: Азимджанова. К истории Ферганы второй половины XV в. Т., 1957.

³ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома...-Б. 36.

⁴ Бу ҳақда қаранг: Каттаев К. Маҳдуми Аъзам ва Даҳбед. С.: Сўғдиён, 1994; Илёсхон Ғозий. Маҳдуми Аъзам Имом ал-Косоний. Т.: Ўзбекистон, 1996; Бабаджанов Б. Маҳдум-и А’зам // Ислам на территории бывшей Российской империи. Том I. М.: Восточная литература, 2006.

Шарқшунос олим Илёсхон Ғозий Бобур Мирзони ушбу мисраларни битишининг сабабини қуйидагича изоҳлайди: *“Хожагон-нақшбандия тариқатига Заҳириддин Муҳаммад Бобур ва унинг умаролари ҳам катта эътиқод қилган эканлар, чунки, Бобур Мирзонинг устига сон-саноқсиз душман лашкари (Ҳиндистонда) бостириб келганда, ўз вазири Амир Дарвеш Муҳаммад маслаҳати билан Бобур нақшбандия тариқати муришдилари руҳу арвоҳларига жами девон мулозимларини тоат-ибодат билан мурожаат қилишларини буюрган экан. Хуллас, бундан огоҳ бўлган Махдуми Аъзам гўё ўз гайриоддий қобилияти билан душманнинг икки юз минглик лашкарини заифликка (ривоятларга кўра, катта қўшин лашкарни ўртага олиб нобудлик ҳолига келтирган экан) учратган экан ва Бобур Мирзо фурсатдан фойдаланиб, душманни қириб ташлаган экан. Уруш Бобур галабаси билан тугагандан сўнг у Даҳбедга – Махдуми Аъзам олдига кўп инъомлар билан ўз махсус кишисини (Амир Кўзини) юборди ва унга икки рубоий битиб, Махдуми Аъзам қўлига топширишни буюради”*.¹

Маълумотларга кўра, қомусий олим Маҳмуд ибн Валининг ота юрти ҳам айнан Косон шаҳри бўлган. Бу ҳақда унинг ўзи машҳур асари “Баҳр ул-асрор” да таъкидлаб ўтади².

Косон номини келиб чиқиши борасида топонимист олим Суён Қораев “Косон номи аслида кас (кат) “қишлоқ” сўздан олинган” деган фикрни билдирсада³, Косон тўғрисидаги мавжуд афсона ва ривоятларда бошқа бир маълумотларга дуч келамиз. Бу ҳақда Исҳоқхон Тўра Ибрат жумладан шундай ёзади: *“... аммоки, Косон демак шул эканки, араблар тарафидан маданияти арабни маҳкам қилмоқ учун Бағдод шаҳридан ўн икки султон лақабли кишилар дийни Муҳаммадияни интишор қилмоқда илм ўргатмоқда бўлуб Косонда турган эканлар. Косонийлар аларни ҳурмат қилиб, ўзлари форсий сўгд тили илан султонлар зикр қилган касон деб зикр қилур эканлар. Касон демак кишилар демак. Форсийда шу бу алфоз кўп айтилиб исми Касон бўлиб кетган экан. Чунончи, ўшал султон бирлари султон Жалолиддин Сомоний, яъни Ғўзапоя мозордаги гунбазда ётган кишидурлар. Иккинчилари Қалмоқ ариги бўйида гунбазда ётган султон Муҳаммад Қози деган киши. Бўлаклари атрофи Косондадурлар”*⁴.

Таъкидлаб ўтиш жоизки, Исҳоқхон Тўра Ибратнинг Косон номини келиб чиқишида ўн икки султон билан боғлиқ ривояти ва султон Жалолиддин Сомоний ҳақида ёзганлари ҳақидаги маълумотлари “Сайфуддин Ахсикандийнинг “Мажмуа ат –тавориҳ” асарида ҳам ўз ифодасини топган. Биз бу ривоятга тўхталишдан олдин султон Жалолиддин зиёратгоҳи мажмуаси ҳақида айрим маълумотларни келтириб ўтсак. Мазкур зиёратгоҳ мажмуаси ҳақида Германиянинг Эрнст Вазмут нашриётида 1930 йилда чоп этилган санъатшунос олим Э.Кон-Винернинг “Turan: Islamische baukunst In mittelasien”

¹ Илёсхон Ғозий. Нақшбандия тариқатининг буюк сиймоси – Махдуми Аъзам // Ғойиблар хайлидан ёнган чироқлар. Т.: Ўзбекистон. 1994. – Б.271.

² Маҳмуд ибн Вали. Море тайн. Введение, перевод, примечания, указатели Б. А. Ахмедова. Т.: Фан, 1977. С.71.

³ Қораев С. Ўзбекистон вилоятлари топонимлари.Т.: “Ozbekiston milliy ensiklopediyasi” Давлат илмий нашриёти, 2005. – Б.96.

⁴ Ибрат. Фарғона тарихи... – Б. 282.

(Турон: Марказий Осиёдаги ислом меъморчилик санъати) китобида ҳам маълумотлар келтирилган¹. Мазкур зиёратгоҳ юзасидан изланишлар олиб борган Т.Аҳмадалиев бу ҳақда жумладан қуйидагиларни келтиради:

“Наманган вилоятининг Косонсой шаҳрига тегишли ҳозирда бузилиб кетган Султон Саййид Жалолиддин мақбаралар мажмуаси маълум бир санъат қирраларини даврий қиёфасида намоён этганлиги билан аҳамиятлидир. Ушба мақбарани ўрганган тадқиқотчи олимлар, уларни шарқий, ўрта ва жанубий деб атаганлар. Мақбаралар ўрни эркин тарзда би-бири билан бириккан тарзда лойиҳаланиши, бу номланишларни юзага келишига сабаб бўлган. Мақбараларнинг иккитаси шарқий ва ғарбий томонга, учинчиси эса жанубда жойлашган. Жанубий мақбаранинг ўйма сопол терракота техникасида бажарилган безаклари, ёзувлари Ўзган мажмуидаги мақбараларга хос услубда бўлиб, тадқиқотчи олимларнинг диққатини жалб қилган. Жанубий пештоқ тарзида сақланиб қолган ҳашамли арабий ўйма ёзуви М.Е.Массон таржима қилган бўлиб, унда: “Давлатимиз фахри, гурури, дин ва миллат тузувчи султонларнинг султонига шон шарафлар, 741х.й. 1340-1341 м.й” ёзуви битилган... Таъкид жоизки, X-XII асрлар водий архитектурасининг қиёфаси Ўзган мажмуаси (1152 ва 1187 йилдаги мақбаралар, XI аср минораси) ва Сафед Булон қишлоғидаги Шоҳ Фозил мақбаралари асосида ўрганилар эди. Бу даврнинг меъморий қиёфасини ўзида мужассам этган Султон Саййид Жалолиддин мақбаралар мажмуаси, улардаги анъаналарни давомчиси сифатида эътироф этишга лойиқдир”².

Биз Косондаги мазкур зиёратгоҳга бежиз эътиборимизни қаратмадик. Чунки зиёратгоҳда дафн этилган зотлар ва уларнинг аждодлари билан боғлиқ воқеалар Косон тарихида муҳим ўрин тутганлиги “Мажмуа ат –таворих ” асарида нақл қилинади. Қизиғи шундаки бу ривоятномуз воқеалар айнан Бурҳониддин Марғиноний даврига тўғри келади. Дастлаб Султон Саййид Жалолиддиннинг боболаридан бўлган Имом Иброҳимнинг Косонга келиши ҳақида ривоятга аҳамият берсак.

“Мажмуа ат–таворих ” да нақл қилинишича, қорахитой ҳукмдори Гўрхон Мочин юртидан келиб бирма-бир Фарғона шаҳарлари босиб ола бошлайди. Ўзганд ва Андижон шаҳарларидан сўнг навбат Косон шаҳрига келади. Косон ҳукмдори Дувахон бир кун Гўрхонга қарши жанг қилиб кучлар тенг бўлмаганлиги туфайли чекинишга мажбур бўлади. Дувахон Тошкент ҳукмдори Тулихондан ёрдам сўрайди. Дувахон ва Тулихон кенгашиб Хоразм ҳукмдори султон Муҳаммад хоразмшоҳ ҳузурига боришга қарор қиладилар³. Воқеалардан огоҳ бўлган султон Муҳаммад хоразмшоҳ Бағдод халифасига Дувахони мактуб билан элчи қилиб юборади:

“Дадахон (Дувахон) бир қанча жойларни, тоғлардан ошиб ўтиб Бағдодга етди. Халифага учраб султон Муҳаммад хоразмшоҳ мактубини берди. Халифа мактубни

¹ Аҳмадалиев Т. Наманганнинг ўрта асрдаги меъморий қиёфаси (Султон Саййид Жалолиддин мақбаралар мажмуаси асосида) // Марказий Осиё археологияси, тарихи ва маданияти халқаро илмий конференция маърузаларининг тезислари. Т., 2002.31.

² Ўша асар.Б. 30-32.

³ Бу ҳақда қаранг: : Мажму ат-таварих (пер.с. таджикского В.А.Ромондина) // Материалы по истории киргизов и киргизии. М.: Наука, 1973.

ўқиб кўрди-да Имом Муҳаммад Нақига одам юборди. Куфага келди. Имом Муҳаммад Нақи халифанинг куёви эди. Имом Муҳаммад Нақи султон Муҳаммад хоразмшоҳ мактубини ўқиди-да, Имом Иброҳим Зарбағиш (Заранжиш)га хат ёзишни буюрди. Ёзилган хатга муҳрин босиб, унга халифанинг ҳам муҳрин босиб (Имом Иброҳим бошчилигида) минг одам қўшиб кетишга ижозат берди. Ҳазрати Имом Муҳаммад Нақи ўнинчи имом эди.

Имом Иброҳим Зарбағиш Оллоҳ таолога таваккал қилиб, Бағдоддан чиқиб йўл олди. Қанча юриб Хоразмга етди. Султон Муҳаммад хоразмшоҳ йўлдан кутиб олди. Султон Муҳаммад Имом Иброҳим Зарбағишни зиёрат қилиб, Хоразмга олиб кириб тахтга ўтқазди ва қизини унга турмушга берди. Бир йилдан сўнг Имом Иброҳим ўғиллик бўлди. Ўғлига Имом Али деб исм қўйди. Шундан сўнг Имом Иброҳим Косонга отланди. Султон Муҳаммад хоразмшоҳ 3 минг йигит билан йўлга кузатиб қўйди...

Ҳазрати Имом Иброҳим Косонга етиб келганда Гўрхон аскарларини олиб майдонга чиқти. Икки тараф бир-бирига юзма-юз бўлдилар. Имом Иброҳим ўн томонидаги қўшинга Лурхонни чап томонидаги қўшинга Лур бузругни сардор этди. Ботирлар уруш майдонига киришиб, бир кечаю бир кундуз жанг жанг қилдилар. Душман енгилла бошлади. Гўрхон қуришовга олинган пайт қалмоқлар қутқариб олиб кетишди. Имом Иброҳим Косонни олиб ислом обод қилдилар...

Ўшал чоғда Косонда 8 минг хонадон яшаган. Косон уларга торлик қилиб, Имом шаҳар солиш мақсадида ҳар тарафга ер танлаш учун от чоптирди. Косондаги барча жойни кўриб чиқандан кейин Имом Ширкент деган ерга келди. У ерни қараса, булоқлари шилдираб (оқар), оқин сувлари кўп, яхши ер экан. Катта дарёсининг суви тиниқ экан. Имом Иброҳим яхши ер экан деб бир кун овга чиқди. Ҳавосини тозалиги унга ёқди. Бу ерни шаҳар қилмоқ бўлиб, ҳар ёқдан одамларни кўчириб олиб келди. Ўнта маҳалла бўлди. Мурғобдан, Минжубардан, Элатондан, Уйғурдан Чаноқдан одамлар олиб келиб, ҳар маҳаллага беиш юздан одам ўтиргизди. Мурғобдан келганларни Қишлоқобод деб қўйди. Ғазон, Чортоғ, Шашмин, Ямчи, Уйғуркўл, Бакагазбал, Лабжар, Тўрткўл, Хуббон, Татар, кирмонликларни барини бириктириб Ширкент деб атадилар. Мурғобни бозор қилди. Имом Алини Ширкентга қўйди-да, ўзи Косонда туриб қолди. Элни тариқатга чорлаб, тўғқиз йил амри маъруф, наҳий мункарга ундаб ёши 96 га келганда “Имом Алини чақириб келинглар” деди. Имом Алини Ширкентдан олиб келишди. Ундан кейин Лурхонни, Лур Бузругни, Аҳмадбек мўғулни, Тулихон ўғли Тугдор лақабли Сугайхонни, Баҳром Жалойирнинг ўғли Султонбекни, Отабекнинг ўғли Қулибекни, Каркарбекнинг ўғли Тўрабекни, Турконбекнинг ўғли Алибекни олдириб келди. Барча сардорларни Имом Алига бўйсунтирилганини айтди. Барча сардорлар Имом Алига қўл беришди.

(Имом Иброҳимни) оқ суякдан қилинган таёғи бор эди. Унга оқ туғни боғлаб Аҳмадбек мўғулга берди. Имом Алини ўз ўрнига тайинлаб, Имом Мусо Ризодан қолган бир дасторни Имом Алининг бошига кийгизди. (Имом Иброҳимга) садоқат билан хизмат қилган муридларини ҳақиқа дуо қилиб ҳижрий бўйича 530 – йили рамазон ойининг 27-кўни кечаси(1136 йил, 29 июнда) фоний дунёдан боқий дунёга сафар қилди. (Имом Иброҳимни) Косонга дафн этдилар...

Ундан кейин Имом Али 22 йил умр кўрди. Отасининг ўрнида ўтириб элни

ёмон йўлдан қайтариб, барчага тариқат йўлини кўрсатди. 552 йилнинг ражаб ойидан икки кун ўтганда (1158 йил 11 августда) [Имом Али вафот этди]. (У) Косонга дафн этилди”¹.

Асарда келтирилган кейинги воқеалар тафсилотига тўхталмаймиз. Чунки мавзудан чиқиб кетмаслик учун фақат Саййид Жалолиддин XIV асрда яшаб, қирғиз халқининг улуғ ботири Манас билан юз берган воқеаларда иштирок этганлиги “Мажму ат таворих”да ҳикоя қилинишини айтиб ўтмоқчимиз². Шу билан бирга Исҳоқхон Тўра Ибрат тилга олган Жалолиддин мақбараси аслида Имом Иброҳимнинг авлоди бўлган Саййид Жалолиддин номи билан боғлиқлигинини ҳам яна бир бор эслатиб ўтмоқчимиз. Бизнингча, Саййид Жалолиддиннинг насаби Имом Иброҳимга қуйидаги тартибда уланса керак. Саййид Жалолиддин ибн Саййид Жаъфар ибн Саййид Муҳаммад ибн Саййид Али ибн Саййид Имом Иброҳим Зарбағиш.

“Мажму ат таворих”да тилга олинган тарихий шахсларни яшаган даври бир-биридан узоқ ва ҳикоя қилинган воқеалар хронологияси тарихий даврларга мос тушмасда, аммо тарихий шахсларнинг аксарияти ҳаётда чиндан ҳам яшаб ўтган ва Мовароуннаҳр тарихида муҳим из қолдирганлар жумласидан ҳисобланади. Масалан, Тулихон, Дувахон ёхуд Султон Муҳаммад Хоразмшоҳнинг ўнинчи имом Муҳаммад Нақига хат юбориши билан боғлиқ воқеаларни олайлик. Маълумки, шиъалар эътиқод қилган ўн икки имомнинг ўнинчиси ҳисобланган Имом Али Ноқий 868 йили ҳибсда ўлган. Демак, Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ билан Имом Ноқий орасидаги яшаган даврнинг фарқи тўрт асрни ташкил этади. Аммо Султон Муҳаммад Хоразмшоҳни қорахитойларга қарши курашганлиги маълум. Албатта зукко ўқувчи “Мажму ат-таворих”даги маълумотларга синчковлик билан ёндашиш зарурлигини яхши тушунади. Бироқ нима бўлганда ҳам “Мажму ат-таворих”даги воқеалар силсиласини аксарият ҳолларда Косонда юз бериши ушбу шаҳарнинг қадимда нафақат Фарғонада, балки бутун Мовароуннаҳрда ҳам нақар муҳим салоҳиятга эга бўлганлигини кўрсатади.

БОБ (ПОП)

Фарғонанинг қадимги шаҳарларидан бири Ўрта асрларда Боб, Поб номлари машҳур бўлган қадимги шаҳарининг харобаси ҳозирда Наманган вилоятининг Поп деб аталувчи шаҳридан 2 км жанубда Сирдарё ўнг қирғоғида жойлашган бўлиб, ёдгорлик илмий адабиётларга "Балаңдтепа" (маҳаллий аҳоли Мунчоқтепа-Айртом шаҳри деб атайдди) номи билан кирган.

¹Сайф ад-адин ибн дамулло Шах Аббос Аксикенти жана анын уулу Нурмухаммед. Тарыхтардын жыйнагы.(«Мажму атут-таворих»). – Б. 31-35.

²Бу ҳақда қаранг: Сайф ад-адин ибн дамулло Шах Аббос Аксикенти жана анын уулу Нурмухаммед. Тарыхтардын жыйнагы.(«Мажму атут-таворих»). Которгондор: “Молдо Мамасабыр Досболов Жана Омор Сооронов. Бишкек.: Акыл, 1996; Сооронов О. 1503-жылы жазылган «Манас». Бишкек, 2003.

Поп тўғрисидаги дастлабки маълумотлар X асрда яшаб ўтган араб географ олимлари ал-Истахрий, ва ал Муқаддасийларнинг асарларида бўлиб қайд қилинган бўлиб шаҳар “Боб” номи билан тилга олинади¹.

982 йилда ёзилган “Худуд ул-олам” асарида келтирилган маълумотларида бўлса, мазкур шаҳар “Поб” леб аталган. Ушбу асардаги маълумотларга кўра Поб экинзорлари кўп, обод шаҳар сифатида машҳур бўлган². Темурийлар даврига келиб Поп қалъаси муҳим стратегик кўрғон сифатида муҳим аҳамият касб этган³. Шу сабабдан Мирзо Бобур “Бобурнома” асарида Поп кўрғонида юз берган воқеалар хусусида қизиқарли маълумотлар келтиради⁴.

Поп ёдгорлиги (Мунчоқтепа) 1948 йили июль ойида А.Н. Бернштам (1910-1956) раҳбарлигидаги Помир-Олой экспедицияси қатнашчилари томонидан аниқланган. Ушбу қадими ёдгорликда турли йиллари М.Э. Воронец, В.И. Спришевский, И. Аҳроров ишладилар. 1983 йили Ўзбекистон Республикаси ФА Археология институтининг М.Х. Исомиддинов бошчилигидаги алоҳида отряди ёдгорлик режасини олди ва кичик ҳажмда қазилма ўтказди. 1987 йилдан бошлаб Б.Х. Матбобоев томонидан Сирдарё бўйидаги бир неча ёдгорликлар (Баландтепа, Мунчоқтепа, Қирқ Хужра, Лангарбоботепа ва бошқалар) тадқиқот ишлари олиб борилмоқда. Асосий эътибор Поп шаҳри тарихини тадқиқ этишга қаратилди. Археологик изланишлар Поп шаҳрини пайдо бўлиши ва ривожланиш босқичларни таҳлил этиш учун янги материаллар бермоқда. Бу топилмалар Баландтепани нафақат қадимги Боб (Поп) шаҳри, балким бутун Фарғона тарихи учун муҳимлигини кўрсатмоқда⁵.

Баландтепада ва унга тегишли шаҳар қабристонидан салмоқли илк ўрта асрлар археологик комплексининг топилиши, ўрганилаётган даврда Поп шаҳри йирик марказ сифатида шаклланиган эди деган хулосага келишга имкон беради. Қадимшунос олим Б. Матбобоев Поп шаҳрини маълум вақт бутун Шимолий Фарғонани иқтисодий, маданий ва балки сиёсий салоҳиятини белгилаганлигини таъкидлар экан бу ҳақда жумладан қуйидаги фикрларни баён этади:

“Поп ёки ёзма манбалар қайд қилинган Боб шаҳри Баландтепа ўрнида пайдо бўлиб аста секин шимол томонга ҳозирги туман маркази томонга кенгая боради. Қўлга киритилган археологик материаллар, бу шаҳарнинг бир ерда бундан 2000 йил олдин шаклланишини кўрсатади. Поп шаҳри ўз тарихи давомида қўшни ҳудудлар билан иқтисодий ва маданий алоқаларда ўзига хос кўприк вазифасини бажарган. Бунга унинг қулай географик жойлашуви ва савдо ва қарвон йўлларини чорраҳасидаги ўрни ёрдам берди. Шу сабаб Фарғона водийсининг ушбу бўлаги моддий маданиятида Сўғд ва Чоч таъсири сезилади. Яна бир муҳим

¹ Қаранг: Китаб Масалик ал-мамалик ал-Истахри (пер. с арабского Л.З. Писаревского) // Метериалы по истории киргизов и Киргизии. М.: Наука, 1973. С.21.

² Худуд ул-олам / Форс тилидан таржима, сўз боши, изоҳлар ва жой номлари кўрсаткич муаалифи: О.Бўриев.- Т.: Ўзбекистон. 2008. –Б.16.

³ Азимджанова С. К истории Ферганы второй половины XV в...С.23.

⁴ Бу ҳақда қаранг: Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома.Т.: Шарқ, 2002.

⁵ Матбобоев Б. Баландтепа (Поп) шаҳри// Фарғона водийсининг қадимий шаҳарлари. Т.,2008. –Б.106.

томони, Поп шаҳри Буюк Инак йўлининг энг серқатнов нуқтасида жойлашган эди. Савдо карвонлари қуйидаги йўл, яъни Қашқар -Ўш — Ўзган — Учқўрғон — Попга келади. Бу йўл Попда икки тармоққа бўлинади: бири доволон орқали Оҳангарон Шош-Чочга, ундан Қозоқ чўлларига, иккинчиси Ашт орқали Уструшонога, кейин Сўғд ва Бақтрияга кетган. Шаҳар атрофида бу йўллар аҳамиятини тасдиқловчи этнографик ва топонимик материаллар ҳамон учраб туради. Ханузгача қадимги Попнинг Сирдарё яқинидаги бир йўлини “Улуғ йўл” деб атайдилар. Бу йўл ҳозиргача қисман сақланган кечув билан туташади. Хуллас, Поп водий шаҳарлари ичида ўзига хос ўринга эга бўлган йирик тарихий марказлардан биридир”¹.

Тадқиқотчилар рўй берган товушлар ўзгариши туфайли Боб> Боп>Поп> бўлиб кетганлигини таъкидлайлар². Жумладан, топонимист олим М.Қораев “Поп – шаҳар, Поп тумани маркази. Дастлаб ... Боб шаклида тилга олинган. Боб аста-секин Поп бўлиб кетган. Боб арабчада “дарвоза” деган сўз. Бундан ташқари Туркистонда ислом динининг тарқалишига катта ҳисса қўшган киши исмига боб сўзи қўшилган”, деган маълумотни келтиради. Унинг Боб яъни кишилар исми билан боғлиқлиги тўғрисидаги фикрни олға суриши бизни қадимда яшаш ўтган Боб ал-Фарғоний тўғрисидаги маълумотларга эътиборимизни қаратди. Дастлаб Туркистон Хожалари билан боғлиқ насабнома ва шажараларда ҳикоя қилинган Боб исми зотлар хусусида тўхталиб ўтсак. Масалан, “Шоҳимардон” насабномасида, милодий 767-768 йилларда ҳазрат Али ибн Абу Толиб авлодларидан бўлган ҳазрат Абдурахим Боб ва Абужалил Бобнинг ғайридин муғларга қарши кўп сонлик қўшин билан Фарғонага жумладан Боб ва Косонга ислом динини тарқатиш борасида юриш қилганлиги нақл қилинади³.

Мазкур насабномаларда Поп шаҳри Бобу Косон номи билан тилган олинади. Бундан кўринидаки Боб номи кишилар исмига ҳам нисбат берилган бўлиши эҳтимолдан холи эмас.

XI асрда яшаб ўтган Али ибн Усмон ал-Жулобий ал-Хужвирий ўзининг “Кашфул махжуб ли арбоб ал-қулуб” асарида Боб лақаби билан машҳур бўлган Фарғоналик Умар исми авлиё ҳақида ҳикоя келтиради⁴. Мазкур ҳикоя ҳазрат Алишер Навоийнинг “Насоимул муҳаббат” асарида ҳамда Абдурахмон

¹ Матбобоев Б. Баландтепа (Поп) шаҳри // Фарғона водийсининг қадимий шаҳарлари. Т.,2008. –Б.111.

²Болтабоева И. Қўқон ва унинг атроф ҳудудларидаги топонимларни ўрганишда “Бобурнома”нинг аҳамияти // “Қўқон асрлар силсиласида” Республика илмий-назарий конференцияси материаллари. Қўқон, 2004. – Б. 111.

³ Исламизация и сакралные родословные в Центральной Азии: наследия Исхак Баба нарративной и генеалогической традициях. Том 2. Составители, перевод на русский язык, комментарии, приложения указатели: А.Муминов, З.Жандарбек, Д.Рахимжанов, Ш.Зиядов. Алма-аты.: Дайк-пресс, 2008. С.106.

⁴ Аль-Худжвири. Али ибн Усман аль-Джулаби аль-Худжвири. Раскрытие скрытого за завесой для сведущих в тайнах сердец. (Кашф аль-махжуб ли арбаб аль-кулуб). Старейший персидский трактат по суфизму. Перевод с английского А.Орлова. Издание первое.М.: Единство, 2004. С.233-234.

Жомийнинг “Нафоҳоту-л-унс мин ҳазароти-л-қудс” китобида баён этилган¹. Чунончи Алишер Навоий ҳазрат Боб тўғрисида шундай ёзади:

“Боб Фарғоний – оти Умардур. Фарғонада бўлур эрди. Уер ерда улур мошойихни Боб дерлар. “Кашфул-махжуб” соҳиби дер эмишки, ул Автодуларздиндур. Шайхул-ислом дептурки, шайх Аму ани кўруб эрди. Ул дедик, бир кун анинг қошида ўлтуруб эрдим, биров кирди ва дедиким дуое қилки, Саркаб келди ва Саркаб биров эрдик, ул мулка зарар еткурур эрди ва Боб ўчоқ қирғоғида ўлтуруб эрди ва офтоба дағи ўчоғ қирғоғида эрди. Аёгин офтобаға уруб йикди ва дедиким, ани йикдим. Саркаб ҳамулдам шахр эшигида отдин сарнигун йикилди в бўйни синди” дея ҳазрати Бобнинг валийлик қудратига таъриф берса Абдурахмон Жомий “Фарғонада Шолотик (Хужвирийга кўра Аштолик) аталмиш бир қишлоқ бордур. Унда буюк валилардан бўлган бир зот истиқомат этарди. Унга “Боб” лақабини бермишдилар. Чунки бу мамалакатдаги буюк сўфий ва улур шахсларни халқ “Боб” (эшик) деб айтишарди. Бобнинг Фотима исми кекса хоними бор эди. Бобни зиёрат айлалаш учун Фарғонанинг Ўзкентидан боргандим. Унинг ёнига кирганим ҳамон: “Нечун келдинг?” - дея сўради. “Фақат шайхни кўриш ва менга шафқат назари ила қарамоғи”, - учун дедим. Бунга жавобан дедик: “Азизим, мен фалон кундан бўён тўғридан-тўғри ёлғиз сени кўрмоқда эдим. Сени меңдан ғайб ҳолга келтирмасинлар дея ул вақт сени дийдорингни кўрмоқни орзу этгандим”.

Шундан сўнг у: “Ё Фотима, ейиладиган мевандан ниманг бўлса, дарвешга олиб келги”, - деди. Сўнг хотини бир товоқ тоза узилган узум келтирди. Ҳолбуки, у замон узум мавсуми эмасди. Табоқдаги узум ҳақиқатдан янги узилган ва у вақтда Фарғонада узилдиган узумнинг бўлишга мутлақо ақл бовар қилмасди” воқеани баён этади².

Боб Фарғоний тўғрисидаги ушбу маълумотлар бизни ўз навбатида Поп туманидаги зиёратгоҳлар юзасидан изланишлар олиб боришимизни тақоза этди. Шу сабабдан 2005 йилнинг ёзида Поп туманидаги зиёратгоҳларни йўл-йўлакай кўздан ўтказишга тўғри келди. Айнан шу сафар чоғида ҳозирда Поп тумани марказида Ҳазрат-и Боб номи билан аталувчи зиёратгоҳ мавжудлигини гувоҳи бўлдик. Маълумотларга кўра Поп тумани ҳудудида шу кунга қадар куйидаги номлар билан аталувчи муқаддас жойлар сақланиб қолган.

1. Ҳазрат-и Боб мазори. 2. Булғадароз-бувам мазори 3 Шохмазор-бувам зиёратгоҳи. 4 Буви она мазори. 5. Имом ота (Зайн ал-обидин) мазори. 6. Сосвор Ғози мазори. 7. Пағди бувам мазори. 8. Чур момо зиёратгоҳи. 9. Лангар бува мазори. 10. Шоҳ Сулаймон (Шайхи Зинда Али) мазори. 11. Хожа Муҳаммад (Бобо Самосий) мазори. 12. Исмоил Отойи мазори. 13. Бобо Юсуф Ҳамадоний Оқмозор) зиёратгоҳи. 14. Хўжа Рўшноийи мазори. 15. Эшони Суфий зиёратгоҳи. 16. Подшо Хўжа мазори.

¹ Бу ҳақда қаранг: Абдурахмон Жомий. “Нафоҳоту-л-унс мин ҳазароти-л-қудс”. О.А.Порцев литографияси Тошкент, 1915 йил; Алишер Навоий. «Насойим ул-муҳаббат». Ўн бешинчи том. Т.: Ғафур Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти. 1968.

² Илоҳий қароматлар. Тўпловчи ва таржимон Иброҳим Ҳаққул. Т.: Ёзувчи, 1997. – Б.24-25.

Поп туманида жойлашган зиёратгоҳлар номининг ўзи бизга уларнинг нақадар қизиқарли тарихга ва бой ривоятларни мужассам этганлигидан далолат беради. Шундай экан келгусида Поп ва ундаги зиёратгоҳлар тарихини ўрганиш Фарғона тарихига доир муҳим маълумотларни аниқлашда муҳим аҳамият касб этади.

АВВАЛ

Аввал (Фарғона вилояти, Фарғона туманида жойлашган қишлоқ) тўғрисидаги дастлабки маълумотлар X асрда яшаб ўтган араб географ олимлари ал-Истахрий, Ибн Ҳавқал ва ал Муқаддасийларнинг асарларида тилга олинган. Ал-Истахрийнинг “Китоб масолик ва мамолик” номли асарида “Аввал - шаҳарнинг номи бўлиб унинг атрофида бутун бир ноҳия жойлашган”, деган маълумотни келтиради¹. Унинг шогирди ибн Ҳавқал эса Аввал шаҳарнинг номи бўлиб, алоҳида ҳудуднинг маркази эканлигини таъкидлаб ўтади². Уларга замондош бўлган ал-Муқаддасий эса Фарғона водийсидаги жоме масжидли 40 шаҳар мавжудлигини ёзар экан, Аввал шаҳрини Вағзи шаҳарлар жумласига киритиб ўтган.

982 йилда ёзилган муаллифи номаълум “Худуд ал Олам” китобида “Авол тоғ этаги, у ерда қишлоқлар бор. Богаскон Аволга қарашли жой”, дея таъриф берилган³. Машҳур шарқшунос олим академик В.В.Бартольд “Мўғуллар даврида Туркистон” асарида: “Аввал шаҳри Ўхну йўлида, Сўждан 10 фарсах (бир фарсах – тахминан 8 км) узоқликда бўлган. Аввал қишлоғи ҳозирда ҳам бор бўлиб, Марғилоннинг жанубидадир” дея баён қилади⁴. Ўрта асрлардан кейин Аввал шаҳри олдинги мавқеини йўқотиб, қишлоқ кўринишига келиб қолган⁵.

Бизнингча, бунинг сабаби XIII асрдаги мўғуллар тажовузи билан боғлиқ бўлса керак. Чунки мўғуллар босқини вақтида Сирдарёнинг юқори оқими бўйидаги кўплаб шаҳар ва қишлоқларнинг кули кўкка созурилган эди. Бундай даҳшатли бало Аввал шаҳрини ҳам четлаб ўтмаган ва шу тарзда гуллаб-яшнаган ажойиб шаҳарчадан ном-нишон қолмаган. Унинг аянчли қисматига Хожам Подшоҳ тепалигида сочилиб ётган сопол парчалари гувоҳдир⁶.

Ҳозирда қадимги Аввал шаҳри ўрнида Хожам Подшоҳ тепалиги сақланиб қолган. 1973 йилда археолог олима Т.Г.Обулдуева Хожам Подшоҳ тепалигида бир неча кунгина қазув ишларини олиб борган эди. Т.Г.Обулдуева

¹Китаб Масалик ал-мамалик ал-Истахри... С.31.

²Бетгер Е.К. Извлечение из книги «Пути и страны» Абу-л-Касыма Ибн –Хаукаля // Труды САГУ. № IV. Т., 1957. С. 26.

³ Худуд ул-олам / Форс тилидан таржима, сўз боши, изоҳлар ва жой номлари кўрсаткич муаллифи: О .Бўриев. Т.: Ўзбекистон. 2008–Б.16.

⁴Бартольд В.В. Мўғуллар даврида Туркистон... – Б. 110.

⁵Белиницкий А.М., Бентович И.Б., Большаков О.Г. Средневековый город Средней Азии. Л.: Наука, 1973. С.203.

⁶ Бу ҳақда қаранг: Абдулаҳатов Н., Алишер Бек. Хожам подшоҳ зиёратгоҳи. Ф.: Фарғона, 2009.

Хожам Подшоҳ тепалиги ҳақида ўз ҳисоботида, жумладан, қуйидагиларни келтириб ўтган:

“Хожам Подшоҳ ёхуд Мозортаги деб аталувчи ёдгорлик Фаргона вилоятининг Аввал қишлоғида жойлашган. У қишлоқнинг жанубий-ғарбий томонида жойлашган. Сой ва ирмоқларнинг оқиб ўтиши натижасида кўплаб булоқлар Хосил бўлган. Тепаликни баландлиги 11 м, майдони эса 80 х 95 м. ни ташкил этади. Юқори майдон тўғри тўртбурчакли 35 х 28 метрли майдонни ташкил қилади. Марказий қисми режаланган. Тепаликда мазор биноси барпо этилган. Тепаликнинг настқи қисмида пишиқ гиштларнинг қолдиқлари кўриниб турибди. Бундан қуйи қисмида сой бўйида ҳам гишт қолдиқлари кўзга ташланади. Демак, тепалик ҳозиргига нисбатан дастлабки вақтда анча катта бўлган”¹.

Қазишмалар натижасида ёдгорликни бир неча маданий қатламлардан иборат эканлигини аниқланди. Юқори маданий қатлами XI-XIII асрларнинг бошларига оид бўлиб, қуйи қатламларидан қизил ангоб юритилган сопол парчалари топилган². Бу эса Хожам Подшоҳ археологик ёдгорлигини эраизмининг биринчи минг йиллиги бошларида барпо этилганлигини кўрсатади.

Қўқон хонлиги даврида Аввал Марғилон беклигига қаршли қишлоқлардан бўлган. Аввал қишлоғида Турсун Муҳаммад Охунд мадрасасининг вақф ерлари ҳамда ўша вақтлардаги тариқат раҳнамоларидан машҳур эшон Тўраҳон тўранинг ерлари бўлганлигини А.Л.Троицкаянинг “XIX асрдаги Қўқон хонлари архиви каталоги” номли китобида кўрсатиб ўтилган. Шу асарда келтирилишича, Қўқон хони Худоёрхон Аввалга бир неча маротаба ташриф бурган. Унинг укаси Марғилон беги Султон Муродбек Аввал қишлоғида ўрдани қурилишида шахсан ўзи бош-қош бўлган. Бундан кўринадик, Қўқон хонлиги даврида ҳам Аввал стратегик аҳамиятга эга бўлган жойлар жумласига кирган³.

1871 йили рус тадқиқотчиси А.П.Федченко (1844—1873) Қўқон хонлигига ташриф буюрган чоғи Аввал, Лоғон, Каптархона қишлоқларида тўхтаб ўтган. У Учқўрғонда яшаётган Қоратегин ҳукмдори Музаффаршо ҳузурига келган вақт Музаффаршони Аввал қишлоғига жўнаб кетганлиги тўғрисида хабар олади. У Музаффаршони Аввалга келишига сабаб деб қуйидаги воқеани кўрсатади: Музаффаршонинг эндигина 16 ёшга кирган севиқли хотини тўсатдан оламдан ўтади. Музаффаршо ўз севгилисини Аввалдаги кўҳна қабристонга дафн этишни буюради. Шу сабабдан у барча оила аъзолари билан бир неча кун Аввалда дафн маросимларини ўтказган⁴.

Шу ўринда жойни нега Аввал деб аталганлиги масаласига эътиборимизни қаратсак. Ўзбек тилининг изоҳли луғатида Аввал сўзи

¹Ободдуева Т. Г. Отчет о работах на холме Худжам-пошо в 1973 // Отчет о работе Ферганской экспедиции в 1973 году. Фарғона вилоят ўлкашунослик музейи илмий архивдан. №418.

²Горбунова Н.Г. К вопросу о локализации некоторых средневековых городов южной Ферганы // Средняя Азия и ее соседи в древности и средневековье. М.: Наука, 1981. С. 87.

³Троицкая А.Л. Каталог архива Кокандских ханов XIX века. М.: Наука, 1968. С. 426.

⁴Федченко А.П. Путешествия в Туркестан. М.: Географгиз, 1950. С. 340 .

қуйидагича изоҳланади:

1. Аввал – бошланиш пайти, илк пайт;
2. Аввал – илгари вақтларда, илгари, бурун;
3. Аввал – ҳаммадан олдин, даставвал;
4. Аввал – бирор воқеа, ҳодиса ёки шу ҳақда сўз бораётган вақтдан олдин бўлганлигини билдиради¹.

Эътибор берган бўлсангиз, Аввал сўзига тўрт хил изоҳ берилган. Аммо Аввал қишлоғини аталаши борасида бу изоҳлар етарли эмас, албатта. Чунончи, аҳоли орасида Аввал номини келиб чиқиши хусусида турли тахминлар мавжуд. Масалан, С. Дадахўжаев бу ҳақда қуйидагича фикр билдиради: “Аввал қишлоғи бошқа қишлоқларга нисбатан анча олдин ташкил қилинган. Бу қишлоқда тарихий ёдгорликлар ҳам аввал пайдо бўлган. Шунинг учун ҳам қишлоқнинг номини маҳаллий халқ Аввал деб атаган”².

Айтиб ўтиш керакки, ўтмишда Аввал номини Рабиал Аввал исмли саҳоба билан ҳам боғлаб келганлар. Авваллик кекса журналист, уруш ва меҳнат фахрийси Тешавой ота Қодиров “Аввал” номли мақоласида бу ҳақда қуйидагиларни баён этади:

“Аввал қишлоғимизда ёши юзларга яқинлашиб қолган Ямин бобо деган маърифатли, оқил оқсоқол яшарди. Фронтидан қайтиб келсам, оқсоқол анча мункиллаб қолган экан. Лекин донишмандлиги, зукколиги ўша-ўша. Урушдан кейинги қийинчилик йиллари оқшомлари мен отахон билан узоқ суҳбатлашардим. Бир куни ундан “Яминбобо, “Аввал” сўзи қачон пайдо бўлган ва қандай маънони билдиради”, деб сўрадим.

Бобомиз ҳиёл ўйга толиб, бу сўзни шарҳлаб берди:

“...Динимизни дунёга тарқатишда саҳобалар жуда катта тарғибот ишларини олиб борганлар. Шулардан бири Рабиал Аввал деган саҳобалар етакчиси эди. Қисқаси, бизнинг Фарғона водийсига йўли тушган йигирма тўрт нафар саҳобага ана шу зот раҳбарлик қилган. Аввал қишлоғи нақадар хушманзара, оби кавсар чаשמалар биқирлаб қайнаб турганини кўргансиз. Бу ерда битадиган меваларни ранг-баранг эканлигини айтмайсизми. Хуллас, Аввал қишлоғининг энг хушманзара жойларига қўнган дини ислом тарғиботчилари мана шу ерда туриб, ерли аҳоли ўртасида ўз вазифаларини адо этишга киришадилар.

Табиийки, ўша пайтларда, кўп жойларда бўлганидек, бу масканда ҳам оташпарастлик, бутпарастлик каби динларга сизинилар эди. Ислом динининг инсонпарварликка, ҳалолликка, тўғрилиқка, дўстликка, қўйингки, кўндан-кўп инсоний фазилатларга даъват этишини яхши англаган аҳолининг жуда кўп қисми ислом динини қабул қилганлар. Лекин оташпарастлик ва бутпарастликдан қайтмаганлар ҳам талайгина бўлган. Ўз-ўзидан равшанки, ўртада келишмовчиликлар тугилиб, тўқнашувлар бўлган. Ана шундай тўқнашувлардан бирида саҳобалар сардори Рабиал Аввал халок бўлади.

Саҳобалар бу улуғ зотни ҳозирги Хожам Подшоҳ тепалигининг қуйиросига

¹Ўзбек тилининг изоҳли луғати.- М.: Рус тили нашриёти, 1981. – Б. 23.

²Дадахўжаев С. Гўзалликда тенги йўқ маскан. Фарғона.: Фарғона, 1996. – Б. 183.

дафн этадилар”¹.

Айтиб ўтиш керакки, Фарғона водийсидаги ислом динининг дастлабки вақтдаги жангчилари билан боғлиқ мазорлар ўрта асрлардаёқ халқ томонидан зиёратгоҳ сифатида муқаддаслаштирилган². Буларнинг аксарияти сарвари олам Муҳаммад (с.а.в.)нинг саҳобалари, мусулмон дунёсидаги машҳур зотлар Саъд ибн Ваққос, ҳазрати Аккоша, Муъоз ибн Жабал, ҳазрати Билол, Абдурахмон ибн Афв, Увайс Қараний(р.а.) номи билан боғлиқдир³. Жумладан, бу ҳолатни тарихчи олим Ш.Камолиддинов қуйидагича изоҳлайди:

“Бизнинг давримизгача Марказий Осиёнинг турли қисмларида саҳобаларнинг ва тобиъинларнинг шаҳид бўлганликлари ҳақида кўплаб ривоятлар ва уларнинг дафн этилган жойлари сақланиб қолган. Бу ҳадислар ва халқ ривоятлари, шунингдек саҳобаларнинг мазорлари асосли равишда шундай хулосага келишга имкон берадики, Муҳаммад (с.а.в.)нинг айрим саҳобалари, балки ҳақиқатда ҳам арабларнинг Марказий Осиёга қилган илк ҳарбий юришларида иштирок этганлар ёки ҳар ҳолда, буни ўзларининг бурчи деб билганлар”⁴. Гарчанд, уларнинг Фарғона водийсида бўлганликлари тарихий ҳақиқатга тўғри келмаса-да, бироқ ислом тарғиботчилари дастлабки вақтларда бу зотларнинг номларидан маҳаллий культларга қарши курашда кенг фойдаланганлар⁵. Натижада, исломдан олдинги муқаддас жойлар ўрнида мусулмон авлиёлари билан боғлиқ мазорлар пайдо бўлган. Бундан кўринадики, азиз-авлиёлар ардоғланишининг тарихий илдишларида икки манбадан, дин тарихининг икки босқичи – аждодлар култи ҳамда Марказий Осиё тамаддуни шароитида юзага келган маҳаллий культлардан келиб чиқади⁶.

Яна бир ривоятга кўра, қишлоқни Аввал деб ном олишига, сабаб одамларни бу ерларга сув олиб келиши билан боғлиқ бўлган. Қадим замонларда одамлар водийга сув олиб келиш мақсадида, ҳозирги Учқўрғоннинг тепароғидан Исфайрамсойни қирғоғини бузишибди. Сув шиддат билан оқиб, тўғри водийга тушиб, учга бўлинибди. Биринчи бўлинган сув тўғри шу бизни ерлар томон юрганлиги боис, бу жойлар энг аввал сув кетган томон деб, кейинчалик - Аввал деб атала бошланган экан⁷.

Шарқшунос олим Ш.Камолиддин Аввал номини уруғ номи билан боғлиқ жой номи эканлиги тўғрисида фикр билдирар экан Хайтал, Байтал, Шийал, Бадал, Ўафтал номлари сингари ав сўзига ал қўшимчаси орқали Авал номи

¹Қодиров Т. Аввал. Қалб садоси.1-2 (18). 27/01/2003.

²Kawahara Y. The Mazar of Qutayba ibn Muslim: A Study of the Oral Tradition and Historical Documents // Islamic Sacred Places in Central Asia: The Fergana Valley and Kashghar Region. Silk roadology 28.Tokyo University of Foreign Studies. 2007. P. 79–103.

³Абдулаҳатов Н, Эшонбобоев Н. Кўҳна Марғилон зиёратгоҳлари. Фарғона, 2007. – Б. 127.

⁴Камолиддинов Ш. Араб исмларидан ясалган қадимги жой номлари // Имом ал-Бухорий сабоқлари. Т.,20006.№1. –Б.41.

⁵Абдулаҳатов Н. Кўҳна Қубо зиёратгоҳлари // Қуба асрлар нигоҳида (Республика илмий–амалий семинар материаллари).Ф., 2006. – Б.96.

⁶Снесарев Г. П. Реликты домусульманских верований и обрядов узбеков Хорезма. М., 1969. С. 279.

⁷Дала тадқиқотлари. 2000 йил. Фарғона вилояти, Фарғона тумани, Аввал қишлоғида яшовчи Абдуманноб Ғуломовдан (1929 йилда туғилган) ёзиб олинди.

Хосил бўлганлигини таъкидлайди¹.

Бизнингча, Аввал номининг келиб чиқиши кўпроқ жойнинг географик жойланиши билан боғлиқ бўлса керак.

Эътибор берган бўлсангиз, биргина Аввал номини келиб чиқиши тўғрисида бир неча хил тахминлар мавжуд. Бу эса жой номларини ўрганиш биз ўйлаганчалик осон эмаслигини кўрсатади. Бинобарин, таниқли олим Ҳ.Ҳасанов айтганидек: *“Тарих саҳифасини варақлаганда ажойиб ва гаройиб номларни кўрамиз. Бир жойнинг ўзи 5-10, ҳатто ундан ҳам кўпроқ ном билан аталганини биламиз”*².

ХЎҚАНД (ҚЎҚОН)

Қўқон шаҳри вужудга келгандан буён бу ерда айниқса Қўқон хонлиги давридаги фаолияти тарихчи ва тадқиқотчиларнинг диққат марказида бўлган³. Х асрга мансуб араб ёзма манбаларида жумладан Истахрий, ал-Мақдисий, Ибн Ҳавқалларнинг асарларида Хувоқанд, Хўқанд, номи билан тилга олинади. XII асрда яшаб ўтган тарихчи Самоъийнинг *“Китоб ул-ансоб”* китобида хўқандлик олим ҳақида Қуйидаги маълумотлар мавжуд: *“Абутойиб Тоҳир Хувоқандий ибн Муҳаммад ал-Маҳзумий Мовароуннаҳрдаги машҳур адиблардан бири эди. У Самарқандда яшаб, хижрий 501 (милодий 1107) йилда вафот этди ва Чокардиза қабристонига, ас-Саодат мақбарасининг рўбарасига дафн этилди”*. Ёқут Ҳамавий

¹Камоллидин Ш.С. Древнетюркская топонимия Средней Азии. Т.: Шарк, 2006. С.75.

²Ҳасанов Ҳ. Марказий Осиё жой номлари тарихидан. Т.: Фан, 1965. – Б.5.

³ Бу ҳақда қаранг: Велъяминов – Зернов В. В. Историческая известия о Кокандском ханстве, от Мухаммеда–Али до Худаяр–хана. Вестник. СПб., 1856;; Хорошхин А. П. Сборник статей касающихся Туркестанского края. СПб., 1876; Кун А. Очерк Кокандского ханства. В кн. Географийкий известие ИРГО Т.Х II.отд. СПб.. 1876; Петровский Н. Очерки Кокандского хнства. Журнал «Вестник Европы». СПб. 1875. КН. 10; Исҳоқхон тўра Ибрат. Танланган асарлар / Нашрга тайёрловчилар, сўзбоши, изоҳ ва луғат муаллифлари: У.Долимов., Н.Жабборов. Т.: Маънавият, 2005 ; Магзуни. Фарғана хандарынын тарыхы. Бишкек, 2007; Маҳмуд Ҳаким Яйфонийнинг «Хуллас ут-таворих» асарининг тошбосма нусхаси. Хўқанд шаҳри. Шмаков босмахонасида чоп этилган. 1914; Муминов А. К. Кокандская версия исламизации Туркестана // Подвижники ислама. М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2003; Набиев Р.Н. Истории Кокандского ханства.Т.: Фан, 1973; Сергеев Б.С. Материалы изучению истории Кокандского ханства. Фарғона вилоят ўлкашунослик музейи архиви. №158; Троицкая А.Л. «Заповедники» – Курук Кокандского хана Худаяра // Сборник Государственной публичной Библиотеки имени М.Е. Салтыкова – Шедрина – в. III. Л., 1955; Троицкая А.Л. Каталог архива Кокандских ханов XIX века. М.: Наука, 1968; Турдалиев А. Маҳмуд Ҳаким Яйфоний «Хуллас ут – таворих» // Мозийдан садо. 4(16) 2002Мирзоолим Мушриф. Қўқон хонлиги тарихи. Т.: Ғафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1995; Мулла Олим Маҳдум Ҳожи. Тарихи Туркистон. Қарши.: Насаф, 1992; Муҳаммад Азиз Марғилоний. Тарихи Азизий. Т.: Маънавият, 1999; Muntakhab al-tawarikh. Selected historu. vol. II . Muhammad Hakim han. Edited bu Yayoi Kawahara Koichi Haneda. Research institute forlanguages and culteres of Aslaand Afrika. ILCAA 2006. 1; Бейсимбиев Т. К. «Тарих-и Шахрухи» как исторический источник. Алма– ата.: Наука, 1987; Бобобеков Ҳ. Қўқон тарихи. Т.: Фан, 1996; Қажумов А. Қўқон адабий муҳити. Т., 1961; Қайюмов П. Тазкираи Қажумий.Т.: ЎзРФА Қўлэзмалар инсититути тахририй нашриёт бўлими, 1998; Вохидов Ш.Х. Развития истографии в Кокандском ханстве в XIX- в. нач. XX вв. АРДД. Т., 1998; Дадабоев М. Хўқанди латиф маҳаллалари ва кўчаларининг номланиш тарихи. Ф.: Фарғона, 2007.

хам айнан шу маълумотларни такрорлайди ¹. Бу ҳақда А. Бобожонов Ёқут келтирган маълумотларга таяниб қуйидагиларни баён этади: “Абу Тоййиб Тоҳир ибн Муҳаммад ибн Жаъфар ибн ал-Хайр ал-Махзумий ал-Хувоқандий. Адиб туғилган сана номаълум. 501/1107 йилнинг сафар ойида вафот этган. Жакардиза(Чокардиза) қабристонига дафн қилинган... Ёқут ал-Хувоқандийнинг Самарқандда яшаганлиги, бир нафар устози ва бир нафар шогирди номларини келтиради, холос. Бошқа манбаларда адиб ҳақида қўшимча маълумотлар мавжуд эмас”².

Таъкидлаб ўтиш жоизки ўша даврларда Қўқонга яқин бўлган худудлардан ҳам ўз даврининг таниқли олимлари етишиб чиққанлигини ҳозирда сақланиб қолган қабр тошларидаги ёзувлардан ҳам кўриш мумкин. Соҳиби Ҳидоя замондоши бўлган, ҳозирги кунга қадар бизга номаълум бўлиб келган фарғоналик алломалардан бири тўғрисида биринчи марта машҳур тарихчи, академик Яҳё Ғуломов ўзининг КФК қазиш вақтидаги тадқиқотлари бўйича берган ҳисоботида маълумот учрайди. Унинг ёзишича, Биби Бувайда меъморий ёдгорлигининг кириш қисмидага қабр тошилардан бирида (ҳажми 60x30 см) сулс хати билан шундай ёзув битилган: “Бу - қабр, Ислом ва бутун мусулмон латофати... хатиблар хатиби, уламолар фахри, Сулаймон ибн Довуд ибн Сулаймон ибн Салмонниқидир. У 595 йил хижрийда (1199 йил) вафот этди ва шу ерга дафн этилди”³.

Академик Яҳё Ғуломов шунингдек Биби Убайда зиёратгоҳидаги қабрлар хусусида қуйидаги маълумотларни келтиради:

*“Бино ичкарасида оддий икки қабр мавжуд. Уларнинг чапдагисини Биби Убайдага ўндагисини қабртошда номи қайд этилган шайх Сулаймонга тегишили деб ҳисоблайдилар. Жанубга қаратилган бош пештоқда қурилган йили санаси 1318 хижрий (милодий 1899) ва уста бинокор – Иброҳимжон ибн уста Исмоил номи сақланиб қолган”*⁴. Биз Биби Убайда зиёратгоҳи юзасидан олиб борилган тадқиқотларимизнинг хулосаси сифатида айтишимиз мумкинки Бурҳониддин Марғиноний даврида яшаб ўтган шайх Сулаймон ибн Довуд номи билан боғлиқ қабр тоши ҳозирги кунда Фарғона вилоятида бутун сақланиб қолган ягона қайроқтош ҳисобланади⁵.

Мазкур қабртоши Фарғона водийсида яна бир буюк аллома Бурҳониддин Марғиноний даврида яшаб ижод қилганлигини исботлайди. Афсуски, бу шахс тўғрисида биз бошқа ҳеч қандай маълумот топишга муяссар бўлмадик. Қабр тошдаги битигларга кўра, бу шахснинг роли маҳаллий халқ орасида анчагина

¹ Ҳикматуллаев Ҳ., Шоисломов Ш. Ёқут Ҳамавий... – Б. 28.

² Бобожонов А. Ёқут ал-Ҳамавийнинг “Муъжам ал-булдон” асарида Фарғона ва фарғоналик олимлар... – Б.165.

³ Гулямов Я.Г. Отчет о работе третьего отряда археологической экспедиции на строительство БФК.// Труды ИИА. Том IV. Т., 1951.С. 67.

⁴ Ўша асар, ўша бет.

⁵ Бу ҳақда қаранг: Абдулаҳатов Н., Ҳайдарова З, Азимов О. Биби Убайда тарихи. Ф.: Фарғона, 2002; Абдулаҳатов Н., Ҳайдарова З, Азимов О. Биби Убайда зиёратгоҳи. Ф.: Фарғона, 2009.

салмоқли бўлган ва ўз даврида юксак эҳтиромга сазовор уламолардан ҳисобланган.

XIII аср охири - XIV аср бошларида яшаган Жамол Қаршийнинг “Мулҳақот ас-суроҳ” (“Ас-суроҳга илова”) номи билан машҳур бўлган асарида эса Фарғона водийсидаги бир қанча зиёратгоҳлар номи тилга олинган. Унга кўра, Қўқон шаҳри яқинида Имом Ҳусайннинг набираси Имом Абдулла ибн Али дафн этилган.

Қўқон шаҳри Қўқон хонлигининг пойтахти сифатида XVIII асрдан бошлаб сиёсий-иқтисодий ва маданий ҳаётида муҳим аҳамият касб этган. Маҳаллий ва рус тадқиқотчиларининг таъкидлашларига кўра, шаҳарга XVIII асрнинг 30-40 йилларда асос солинган бўлиб, Қўқоннинг янги ҳукмдори Абдукаримбийнинг 1740 йилда Эски Қўрғон (Яъни Қўқон)га кўчиб ўтиши ҳамда шаҳар қурилишини тезлаштирилиши ва пойтахт сифатида мустаҳкамланишини асос қилиб кўрсатилади.

Шаҳар тўғрисидаги ёзма манбаларнинг аксарияти ўрта асрларга мансублиги боис, унинг пайдо бўлган даврини ҳам шу манбалар билан қиёслаган тадқиқотчилар ҳам учраб туради. Бу эса ўз навбатида шаҳар ёши 1000 йиллар атрофида эканлигини кўрсатади.

Қўқон атрофларида 1930-1934 йилларда ИГАИМК ва Давлат Эрмидажи илмий ходимлари Б. А. Латинин бошчилигида Норин ГЭСнинг қурилиши даврида, 1939 йилда КФК қурилиш муносабати билан академик В. М. Массон бошчилигидаги археологик экспедиция даврида, 1954-1972 йилларда Н. Г. Горбунова бошчилигидаги Давлат Эрмидажи ва Вилоят музейининг биргаликда бир неча бор археологик текширув ишлари ўтказилган. Ушбу текширишлар Қўқон шаҳри атрофидаги манзилгоҳ ва қўрғонлар эрамизнинг бошларида мансуб мансуб эканлигинини кўрсатди. Айниқса, 1996 йили Фарғона вилоят ўлкашунослик музейининг Қўқондан 6 км. жанубдаги Мўйи Муборак археологик ёдгорлигида олиб борган археологик текширув ишлари бу ёдгорликни эрамизнинг бошларига мансуб эканлигини яна бир марта исботлади¹. Демак Қўқон шаҳри ҳам Фарғона водийсидаги кўҳна шаҳарларидан бири сифатида фаолият кўрсатиб келганлиги эҳтимолдан холи эмас.

¹Бу ҳақда қаранг: Латинин Б. А. Некоторые итоги работ Ферганской экспедиции 1934 г // Эпоха бронзы и раннего железа Сибири и Средней Азии. Археологический сборник. Выпуск 3. Л.: Издательство Государственного Эрмитажа, 1961; ¹Гулямов Я.Г. Отчет о работе третьего отряда археологической экспедиции на строительстве Большого Ферганского канала имени И.В. Сталина // Труды института истории и археологии. Том IV. Т. Издательство АН, 1951; Массон М.Е. Из воспоминаний Среднеазиатского археолога. Т.: Издательство литературы и искусства имени Гафур Гуляма, 1976; Горбунова Н.Г, Оболдуева Т.Г, Шигин А.Е, Скалина Л.В. Отчет о работе Ферганской экспедиции. С.19. Ўзбекистон Республикаси Маданият ва спорт ишлари вазирлиги Маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш бош бошқармасининг архиви. А 3709/Г 67; Абдулаҳатов Н, Ҳошимов Б. Мўйи муборак. Ф.: Фарғона. 2000.

Қўқон шаҳари ўзининг қўхна меъморий обидалари билан машҳурдир¹. XIX асрнинг муаззам ва мухташам обидаларидан бири бўлмиш Худоёрхон ўрдаси Туркистон заминида сақланиб қолган уч нафар сарой мажмуаларидан биридир. Улардан бири Хивадаги “Тошховли” саройи, иккинчи Бухоро “Арки”, учинчиси Худоёрхон ўрдасидир. Қўқон хонлиги даврида (1709-1876.) хонлар тарафидан етти марта сарой қурдирилган. Замона зайли билан уларнинг олтитаси йўқ бўлиб кетган. Худоёрхон ўрдаси эса еттинчи-охирги сарой бўлиб, унинг бир қисми сақланиб қолган. Манбаларнинг хабар беришига кўра, Худоёрхон ўрдаси ўрнида Саййид Муҳаммад Умархон томонидан қурдирилган “Зарринсарой” номли ўрда бўлган экан. 1842 йилда Қўқон-Бухоро уруши оқибатида ушбу гўзал иншоот вайрон бўлган.

Саййид Муҳаммад Худоёрхон ўз ҳокимиятининг дастлабки йилларида “Жаҳонаро” саройида истиқомат қилган. Мазкур сарой замон талабига жавоб бермай қолганлиги. Бу ерда отаси ва акаси ўлдирилганлиги туфайли Худоёрхон бу ерда истиқомат қилишни ҳохламай Зарринсарой ўрнида янги ўрда биносини қурдиришга фармон беради. Этнограф А.К. Писарчикнинг келтирган маълумотларига кўра, Қўқон “Заррин сарой” ўрдаси Умархон даврида барпо этилган бўлиб, кейинчалик бу ном Мадалихон ўрдасига нисбатан қўланилган экан. Бу ҳақда В.П. Наливкин ҳам тўхталиб у Мадалихоннинг ўлимини тасвирлар экан, “Иморати Заррин” деб аталувчи ўрданинг Мадалихон ҳар куни сарой аёнларидан хайрли тонг билан муборакбод қилишларини қабул қилган саломхонасида Бухоро амири Насруллахоннинг амри билан сўйилганлигини айтади. А.К. Писарчик томонидан ёзиб олинган ривоятда тарихий жиҳатдан аниқликка қарамасдан Мадалихоннинг ўлими ҳақид қизиқ тафсилотларни келтиради. Унда айтилишича, Мадалихон сўйилмаган. “Хонларни сўймайдилар. Уларни қийнаб ўлдирадилар”- деб тушунтирган ҳикоячи. Энг қийноқ ўлим бу тош билан(сангбўрон) ёки калтак билан бошига, кўзига уриб ўлдиришдир. Мадалихонга нисбатан ҳам худди шундай жазо қўлланилган. Уни амалга ошириш чоғида қон сачраб тилоранг юритилган хонаниннг кўп жойларини доғ қилган. Кейинчалик усталар бу доғларни киши билмас этиб йўқота олмаганлар ва уни қайта безашга тўғри келган.

¹ Бу ҳақда қаранг: Писарчик А. К. Полевой отчет по экспедиции в Ферганскую долину 1938. Ўзбекистон Республикаси Маданият ва спорт ишлари вазирлиги Маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш бош бошқармасининг архиви. № 1491; Писарчик А. К. Строительные материалы и приемы мастеров Ферганской долины // Среднеазиатский этнографический сборник. М.: 1954; Писарчик А. К. Некоторые данные по исторической топографии городов Ферганы // Сборник статей посвященных искусству. С., 1956; Воронина В. Л. Народная архитектура Ферганской области. 1940. Ўзбекистон Республикаси Маданият ва спорт ишлари вазирлиги Маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш бош бошқармасининг архиви. Ф.№1477. Записки о некоторых народах и землях Средней Азии» Филиппа Назарова (1813-1814) // История Узбекистана в источниках. Т., 1988; Валиханов Ч. Избранные труды. М., 1986; Федченко А.П. Путешествие в Туркестан. М., 1950; Кушелевский В.И. Материалы для медицинской географии и санитарного описания Ферганской области. Том II. Новый Маргелан, 1891; Элизе Реклю. Земля и люди. Всеобщая география. Том VI. СПб., 1892; Наливкин В. Краткая история Кокандского ханства. Казань, 1886; Миддендорф А.Ф. Очерки Ферганской долины. Прибавление IV. А. XX. СПб; Нильсен В.А. У истории современного градостроительства Узбекистана. Т., 1988.

Худоёрхон ўрдасининг қурилиш ишлари ўтган аср эллагинчи йиллари охирида бошланади. Қурилиш ишларига саркор этиб машҳур меъмор усталардан Мир Убайдулло Муҳандис Хўқандий тайинланади. Шунингдек, донгдор усталардан Уста Абдулла Рошидоний, Муҳаммад Турдиали, Уста Фозилхўжа, Исавой Махсум, Мулло Аҳмад Домулло, Муҳаммад Олим ва бошқалар жалб этилган.

Дастлаб ганчдан саройнинг кичик нусхаси (макети) тайёрланиб, у хон томонидан тасдиқлангандан сўнг, қурилиш ишлари бошланган. Худоёрхон вақтинча тахтдан кетгандан сўнг, қурилиш ишини Султон Саййидхон бир оз давом эттиради. 1865 йил Худоёрхон тахтни қайта эгаллагач, қурилиши кенг кўлламда давом этиб, 1873 йилда якунланган. Дастлаб хон ўрдасининг айвон тагида 40 та турли лафетли замбараклар ҳам бўлган. Хон ўрдасидаги 119 та хонадан шу кунга қадар 19 хона сақланиб қолган. Уларнинг жумласига пештоқ, дарвоза, дарвозахона, девон, асосий ҳовли, саломхона, хужраи хос сингари хоналар киради.

Худоёрхон ўрдаси билан боғлиқ қуйидаги ривоят сақланиб қолган. Худоёрхон ўз Ўрдасини қуриб тугатгач, бош меъмор-риштонлик Абдулла устани ҳузурига чақиртиради. Хон ундан “Бош бинони Оллоҳ таолонинг хоҳиш-иродаси ила бунёд этдик. Лекин у салтанатимизнинг тимсоли сифатида ер юзасида неча аср туриши мумкин?”, деб сўрайди. Уста Абдулла хонни индамасдан бино томи устига етаклайди. Улар томга чиққач, уста кўлидаги тариқ тўла лаганни мезана (масжиднинг азон айтиладиган жойи)нинг энг устки қисмига қўяди. Хон тикилиб қараса, дон аста секин тўкиляпти. Ваҳоланки, ҳаво мусаффо, қилт этган шамол йўқ. Ҳеч қанча вақт ўтмасдан идиш бўшаб қолди. Хон бунинг сир-асрорини сўраганда, уста Мўйи Муборакка қараб ишора қилади. Бу қишлоқдаги обжувозларнинг товуши Ўрдадан ҳам бемалол эшитилиб турарди. Шунда хон латта-пугталарни туядиган тўқмоқлар зарбидан замин билинар-билинемас титраётганлигини ҳис қилади.

-Агар қоғозгарларнинг обжувозлари шаҳардан уч-тўрт чақирим кўчирилса, бу бинолар умри минг йилга етиши мумкин, дейди уста. Худоёрхон учун аркони давлатнинг, салтанатнинг рамзи ҳисобланган Ўрдани сақлаб қолиш ҳар нарсадан устивор эди. Унинг фармонида мувофиқ қўқонлик қоғозгарлар Сўх водийсидаги Қалача қишлоғига кўчириб юборилади”.

Қўқон тарихига доир кўплаб маълумотлар Қўқон хонлиги билан боғлиқ ёзма манбаларда тилга олинади. Бундай ёзма манбаларнинг барчасининг бирма-бир санаб ўтишдан кўра, уларнинг айримларининг муаллифи ва асар номи ҳақида тўхталиб ўтсак.

Бек Назарнинг “Амир лашкар жангномаси” асари, Мулла Ҳолбекнинг “Алимкул жангномаси ва Ғарибнома” асари, Мирзо Олим Тошкандийнинг “Ансаб ас-салотин ва таварих ал-хавоқин” асари, Мирза Олим Тошкандийнинг “Баёни ҳисби ҳоли Мулла Олим мирзо” асари, Саййид Умарбек бин Худоёрхоннинг “Анжум ат-таварих” асари, Муҳаммад Умар Марғинонийнинг “Бадавлатнома” асари, Мулла Шамшининг “Жангномаи Худоёрхони” асари, Зиёвуддин Маҳзуннинг “Фарғона хонлари тарихи” асари, Тожирнинг

“Ғаройиби сипоҳ” асари, Тўрахожа Андижонийнинг “Мирот ал-футуҳ” асари, Муҳаммад Ҳакимхон тўранинг “Мутахаб ат-таворих” асари, Фозилбекнинг “Мукаммали тарихи Фарғона” асари, Васфийнинг “Маснавийи Васфий” асари, Муҳаммад Умар Марғинонийнинг “Мактубчайи хон” асари, Андалибнинг “Шоҳномаи Девонаи Андалиб” асари, Мутрибнинг “Шоҳномаи Девона Мутриб” асари, Мирза Қаландар Исфарагийнинг “Шоҳномаи Умархони” асари, Мулла Муҳаммад Юнусжон Шиғовул Додхоҳ Тошкандийнинг “Тарихи Алиқули амир лашкар” асари, Мулла Аваз Хўқандийнинг “Тарихи жаҳоннома” асари, Муҳаммад Солиҳхожа Тошкандийнинг “Тарихи жадидаи Тошканд” асари, Исҳоқхон тўра Ибратнинг “Тарихи Фарғона” асари, Азиз бин Ризо Марғинонийнинг “Таснифи Ғарибий” асари, Имом Али Қундузийнинг “Таворихи манзума” асари, Муҳийи Хўқандийнинг “Тарихи Муҳийи Хўқандий” асари, Абдуллоҳ Амир Лашкарнинг “Тарихи сиғарий” асари, Мулла Ниёз Хўқандийнинг “Тарихи Шоҳрухий” асари, Мулла Аваз Муҳаммад Хўқандийнинг “Тарихи жаҳоннамой” асари, Мулла Аваз Муҳаммад Хўқандийнинг “Тухфат ат-таворихи хони” асари, Исматиининг “Тарихи Худоёрхон” асари, Абдулкарим Намангоний Фазлийнинг “Умарнома” асари, Мулла Муҳаммад Юнусжон Шиғовул Додхоҳ Тошкандийнинг “Ҳадоиқ ал-анвар” асари, Абу Убайдуллоҳ Муҳаммад Тошкандийнинг “Хулосат ал-ахвол” асари, Маҳмуд Ҳаким Яйфонийнинг “Хуллас ат-таворих” асари, Абдулғафурнинг “Зафарномаи Худоёрхони” асари сингари ўнлаб китоблар шулар жумласидандир¹.

Айтиш жоизки, Қўқон тарихини ўрганишда ёзма манбаларда ташқари меъморий ёдгорликлар, жумладан зиёратгоҳларнинг ўрни муҳим аҳамият касб этади². Шу сабабдан тадқиқотларимиз давомида Қўқон шаҳрида қуйидаги зиёратгоҳларни кўздан кечиришга чоғида қуйидагилар аниқланди:

1. Чинбирлик азиз зиёратгоҳи.
2. Кокиллик эшон зиёратгоҳи.
3. Яланғоч ота.
4. Хизр ота қадамжойи.
5. Қўктўнли ота.
6. Шайх Мавлавий Жабарий зиёратгоҳи.
7. Азимхўжа эшон зиёратгоҳи.
8. Тошхўжа эшон мозори.
9. Ҳаким халфа зиёратгоҳи.
10. Дахмаи шохон.
11. Модарихон
12. Авлиё ота зиёратгоҳи.
13. Авлиё қабри.
14. Абдулазиз Бағдодий зиёратгоҳи.
15. Мўйи муборак зиёратгоҳи.
16. Темиратки ота зиёратгоҳи.
17. Вали девона мозори.
18. Мавлонкул халфа зиёратгоҳи.
19. Сук мозор.
20. Авлиё мозор зиёратгоҳи.

Кузатишларимиздан шу нарса маълум бўлмоқдаки, Қўқон шаҳрида сақланиб қолган мазкур зиёратгоҳлар тадқиқот мавзуси сифатида атрофлича ўрганилмаган. Ҳолбуки Қўқон шаҳрида жойлашган зиёратгоҳлар Фарғона халқлари тарихи ва маданиятида ўчмас из қолдирган машҳур кишиларнинг номлари билан узвий боғлиқ бўлиб келган. Шу жиҳатларни инобатга олган ҳолда Қўқон шаҳри зиёратгоҳлари юзасидан изланишларни бошлаган эдик. Ўйлаймизки, мазкур тадқиқотимизни ниҳоясига етказиш орқали

¹ Бу ҳақда қаранг: BEISEMBIEV T.K. ANNOTATED INDICES TO THE KOKAND CHRONICLES. RESEARCH INSTITUTE FOR LANGUAGES AND CULTURES OF ASIA AND AFRICAN ILCAA. TOKYO. 2008.

² Абдулаҳатов Н., Ҳошимов Б. Қўқон хонлигида зиёратгоҳларга муносабат // Қўқон асрлар силсиласида. Қўқон, 2004. – Б. 87-89.

ўқувчиларимизга Қўқон тарихига доир янада қизиқарли маълумотларни ҳавола этишга муяссар бўламиз.

ВАХКАТ (ВАНКАТ)

Фарғона вилояти, Бешариқ туманининг шарқий томонида Узоқ қишлоғи қабристонидан жойлашган Галасактепа деб аталувчи қадимий мазор, бизнингча қадимий Вахкат шаҳарчаси билан боғлиқ бўлиши мумкин.

Халқимизда “Қари билганни пари билмас” деган ажойиб мақол бор. Бу мақолнинг нақадар тўғри эканлигини биз Бешариқ зиёратгоҳлари юзасидан олиб борган илмий изланишларимиз давомида амин бўлдик. Чорбоғ тўронги қишлоғида бўлган вақтимизда чойхонада ўтирган кекса отахонларга дуч келдик. Аслида бир оз тамадди қилиб олиш мақсадида чойхонага кирган бўлсакда, уларни кўришимиз билан фурсатдан унумли фойдаланмоқчи бўлдик. Биз улардан қишлоқдаги зиёратгоҳлар хусусида сўрар эканмиз, қишлоқ атрофида қадимги манзилгоҳлар ҳам бўлганми дея савол билан мурожаат қилдик. Шунда улардан бири қадимги қўл тегирмони ва кўҳна қабрлар ҳақида қуйидагиларни сўзлаб берди:

“Бешариқдаги қум майдонларини биринчи бор кўрган киши албатта бу жойлар азалдан қумлик бўлиб келган деган фикрга бориши шубҳасиз. Аммо ўша биз қумлик деб ўйлаган жойларда қачонлардир инсонлар умр кечирганликлари тўғрисида ўнлаб мисолларни келтириш мумкин. Масалан, янги ўзлаштирилган Усмонободнинг кўриқ ерлари худудидан ўтган асрнинг 60-йилларида тахминан 4 метр чуқурликдан тегирмон тошлари топилган эди. Бу тегирмон тошларини кўриб биз аввалига умуман ишонгимиз келмади. Наҳотки илк бор ўзлаштирилаётган ерларда бизга қадар аждодларимиз яшаган бўлсалар? Аммо мазкур моддий ашёларни кўргач, ҳар қандай одам ҳам чуқур ўйга толади. Бир неча минг йиллик тарихга эга бўлган ушбу тегирмон тошлари кимларга тегишли. Нима учун улар шу қадар чуқур жойларда ётибди? Афсуски уюлиб келаётган саволларга ўша вақтларда ҳеч ким муносиб жавоб топа олмаган. Қолаверса, кўриқ ерларни қисқа муддат ичида ўзлаштириш бўйича олдимизга қўйилган вазифа туфайли биз яна ўз ишимизда давом этдик. Тез орада тегирмон тошларини ҳам унутиб юбордик.

Бироқ тарихдан ҳеч қачон юз ўтириб ҳам кўз юмиб ҳам бўлмас экан. Гарчанд аждодларимиздан қолган тегирмон тошларини унутган бўлсакда, бироқ худди шунга ўхшаш топилмаларга бошқа жойларда ҳам дуч кела бошладик. Чорбоғ тўронғиёнидаги Галасак қишлоғини эски қабристони олдидаги ариқларни қазийганимизда бир неча қаватли қабрларга дуч келдик. Қабрлардаги сопол идишлар ҳам, ўчоқ қолдиқлари ҳам жуда қадимги даврларга мансуб эди. Кўз олдимизда кўҳна шаҳар намоён бўлгандек туюлди. Қишлоқни кўпни кўрган кекса отахонлари ҳам улар қачон яшаб ўтганлигини билмаслигини айтдилар. Чиндан ҳам кексалар ҳақ эди. Чунки юз ёшга кирган одам нари борса 2-3 асрлик тарихни билар. Ахир бу ерда ўша асрлардан бир неча ўнтасини босиб ўтган идишлар турар эди. Бу сафар ҳам саволларимизга

жавоб топмадик. Ҳанузгача саволларга жавоб излаймиз. Хўш Галасакнинг эски қабристонини аввалги вақтда одамларнинг уй-жойи бўлганми?”.

Нуроний отахонларнинг мароқли ҳикояси бизни ҳам Галасак мзори томон етаклади. Галасакнинг эски қабристонини ҳақиқатдан ҳам бизда чуқур таассурот қолдирди. Қабристонда сочилиб ётган сопол парчалари қарийиб минг йиллик тарихини сўзлаб беришга қодир эди. Ер устида сочилиб ётган сопол парчаларини бирма бир синчиклаб кўздан кечирар эканмиз, янги бир археологик ёдгорликни кашф этганлигимиздан қувончимиз ичимизга сиғмас эди. Чунки ушбу ёдгорлик вилоятдаги мавжуд маданий ёдгорликлар рўйхатига шу вақтга қадар киритилмаган. Демак, мазкур ёдгорлик шу кунга қадар тадқиқ этилмаган. Қадимги ёдгорлик маҳаллий аҳоли томонидан қабристонга айлангириб юборилганлиги учун ҳам тадқиқотчиларнинг эътиборидан четдан қолиб кетган бўлиши ҳам мумкин. Чунки бу ерда 1992 йилга қадар қабристон сифатида фойдаланиб келинган. Сўнги марта бу ерда бундан ўн беш йил муқаддам марҳумни дафн этишган. Шундан бери эски қабристон сифатида эътибордан четда қолган.

Галасак шаҳристонини кўздан кечиришда давом этар эканмиз ўз-ўзимизга қуйидаги саволни бериб кўрдик. Агар чиндан ҳам Бешариқ ҳудудида ўрта асрларда шаҳарлар мавжуд бўлган экан, нима учун ушбу шаҳарлар ёзма манбаларда тилга олинмаган. Ваҳоланки, X асрдаёқ араб географ олимлари Фарғона водийсида қирқдан ортиқ шаҳарларнинг номини қайд этганлар. Масалан ал-Истахрий, ибн Ҳавқал, ал-Муқаддасий сингари географ олимларнинг асарларида Хўжанддан сўнг Фарғона водийсига кириб келишда Вахкат ёки Ванкет шаҳри мавжудлигини таъкидлаб ўтганлар¹. Жумладан, 983 йилда ёзилган муаллифи номаълум “Худуд ул-олам” китобида мазкур шаҳар номи Воткоҳ (Воскат) деб аталиб, Хўжанд ва Фарғона ўртасидаги чегара жой эканлиги ва экинзорлари кўп шаҳарча эканлиги таъкидланади². Бироқ ушбу шаҳарнинг қаерда жойлашганлиги шу вақтга қадар аниқланмаган³.

Айтиб ўтиш жоизки, Ванкет (Ванкат, Вахкат) шаҳрининг қаерда жойлашганлиги масаласида ўтган асрнинг 70-йилларида тадқиқотлар олиб борган қадимшунос олима Н.Г.Горбунова (1927 – 2001) уни Фарғона вилоятининг ҳозирги Данғара туманидаги Хўжа Туроб қабристонини ўрнида мавжуд бўлган деган тахмин билдирган эди. Олима қадимги Ванкетни Хўжа Туроб ёдгорлигига нисбат берар экан мазкур ёдгорлик майдони катта эмаслиги ва ундаги топилмалар ҳам кўп эмаслигини таъкидлайди⁴. Агар ўрта асрларга

¹Бу ҳақда қаранг: Бетгер. Е.К. Извлечение из книги «Пути и страны» Абу-л-Касыма ибн Хаукаля // Труды САГУ. Археология Средней Азии. Т.: Издательство САГУ, 1957; Китаб Масалик ал-мамалик ал-Истахри // Материалы по истории киргизов и киргизии. М.: Наука, 1973; Бартольд В.В. Мўғуллар даврида Туркистон. Самарқанд, 1931.

²Қаранг: Худуд ул-олам / Тузувчи Аблат Нурдун. Қашқар.: Қашқар-уйғур нашриёти, 2003; Худуд ул-олам. Форс тилидан таржима, сўз боши, изоҳлар ва жой номлари кўрсаткичи муаллифи О.Бўриев. Т.: Ўзбекистон, 2008.

³Белиницкий А.М., Бентович И.Б., Большаков О.Г. Средневековый город Средней Азии...С.203.

⁴Горбунова Н.Г. К вопросу о локализации некоторых средневековых городов южной Ферганы ...С. 87.

мансуб Галасак шаҳристони бизнинг давримизга келиб аниқланмаганда эди, Н.Г.Горбуновани Ванкет шаҳри борасидаги фикрларига биз ҳам қўшилган бўлар эди. Аммо Галасакнинг аниқланиши фикримизни тубдан ўзгартириб юборди. Чунки бундан минг йил аввал манбалардан тилган олинган Ванкет шаҳри ўзининг географик жойланишига кўра, Галасак ёдгорлигига тўғри келиши мумкин.

Ҳозирда ёдгорлик майдони 110x60 м. дан иборат. Бироқ қадимда унинг майдони 4-5 марта каттароқ бўлганлиги аниқ. Чунки изланишларимиз мобайнида Галасак қабристонига туташ бўлган ер майдонларида ҳам ўрта асрларга мансуб сопол парчаларини мавжудлиги кўриб шу хулосага келдик. Сопол ва пишган ғишт парчалари кўп ҳолларда X-XIII асрларга мансуб бўлиб, демак ўрта асрларда бу ерда шаҳарча мавжуд бўлганлигидан далолат беради. Мазкур ёдгорликдан топилган археологик топиламалар натижасига кўра, ҳозирги Галасак қабристони ўрнида эрамизнинг минг йиллиги ўрталарида манзилгоҳ қад кўтарган. Ушбу манзилгоҳ кейинчалик Сомонийлар ва Қорахонийлар даврига келиб Конибодомдан Попга бориш йўлидаги шаҳарчалардан бири сифатида ўзининг тараққиёт даврини бошдан кечирган. Аммо бу даврдан кейин Галасак шаҳристонида бирдан ҳаёт издан чиқиб кетган. Бунинг сабаби табиий офат ёки мўғулларнинг ҳужуми бўлса керак.

Юқорида келтирилган маълумотлардан кўриниб турибдики, ал-Истахрий, ибн Ҳавқал, ал-Муқаддасий сингари X асрда яшаб ўтган географ олимларнинг асарларида тилга олинган Ванкет шаҳри ҳозирги Галасак ёдгорлиги ўрнида фолият кўрсатган деган фикрни айтишимизга етарли асос бўла олади. Эндиги вазифамиз ёдгорликни атрофлича ўрганишни тақозо этади. Бироқ қадимги Вахкат ёки Ванкет (Ванкат) тўғрисидаги тахминларимизни биз фақатгина Галасак археологик ёдгорлиги билангина боғлаш фикридан йироқмиз. Чунки Бешариқ туманидаги яна бир машҳур археологик Қорашоҳ мазор археологик ёдгорлиги ва қачондлардир уннинг ёнида мавжуд бўлган Дуркушо ёдгорлиги ҳам биз юқорида тилга олган Вахкат ёки Ванкет шаҳристонига алоқадар бўлиши мумкин. Қолаверса, таниқли тангашунос олим Б.Д.Кочнев Ванкат шаҳрини Риштон билан ҳам таққослаган эди¹.

Қорашоҳ мазори Бешариқ туманининг Қораянтоқ қишлоғида жойлашган. Маҳаллий қабристоннинг қоқ ўртасида қадимги археологик ёдгорлик мавжуд бўлиб, маҳаллий аҳоли томонидан Қорашоҳ мазори деб юритилади. Маҳаллий аҳоли орасида сақланиб қолган ривоятга кўра, қадимда қабристон ўрнида катта шаҳар бўлиб, унга Қорашоҳ исмли подшоҳ ҳукмдорлик қилган². Ҳозирда ушбу ер бир қарашда оддий тепалиқдан фарқи йўқдек. Бироқ синчиклаб разм солинса, унда сочилиб ётган сопол парчаларидан ёдгорликнинг нақадар кўҳна эканлигини билиш мумкин.

¹ Кочнев Б.Д. Ванкат – новый Ферганский монетный двор // Археологические исследования в Узбекистане – 2001 год, Ташкент, 2002. С. 94.

² Дала тадқиқотлари. 2006 йил. Фарғона вилояти Бешариқ тумани Қора Мулла қишлоғида яшовчи Ҳасанбой Маъмуровдан (1934 йилда туғилган) ёзиб олинди.

Маълумки, халқимизда муқаддас қадамжойларнинг тилсими борлиги тўғрисида турфа ҳил қарашлар мавжуд. Кимдир азиз жойларда авлиёлар руҳи яшайди деса, яна бошқа бировлар у ерларни илон парилар кўриқлашига шубҳа қилмайдилар. Одамлар, айниқса, қадимги тепаликларда беҳисоб бойликлар яширинганлигини айтишиб, биз қадимшунослардан ёдгорликларни қазилш чоғида қанча олтин топдинглар?, деган саволни беришдан ҳеч толмайдилар. Шундай пайтларда қадимги Фарғона тарихининг билимдони олима Н.Г.Горбунованинг куйидаги сўзларини ёдга олгимиз келади:

“Кўпинча биздан «тилла топдингизми, гавҳар топдингизми» деб сўрашади. Келинг, биргалашиб ўйлаб кўрайлик: Ҳарқалай олтин, ҳар қадамда сочилиб ётмаса керак?!

Борди-ю, уйингиздан кўчиб кетмоқчи бўлдингиз. Сизни ёв қуваётгани йўқ. Бирон-бир сабаб билан кўчиб кетяпсиз, деб фараз қилайлик. Шундай бўлганида, уйингизда нима ҳам қолдирган бўлардингиз? Албатта, олтин қолиб кетмаса керак. Нокерак бирон бир нарса, тасодифан ҳаёлингиздан кўтарилган бирон бир буюм қолиб кетса, эҳтимол. Шундай экан, қадимги замондаги одамлар ҳам бир оз бизга ўхшаб кетишгандир. Бу одамлар ҳам кўч-кўронларини ўзлари билан бирга олиб кетишган. Бирор фалокат рўй бериб, одамлар ташилаб чиқиб кетган ёдгорликлар эса тушуниб турибсизки, кўп учрамайди. Албатта, хазиналарга ҳам дуч келиб қолиш эҳтимоли йўқ эмас. Лекин бу ҳол ҳаётдаги каби камдан-кам учрайди. Биз кўп ҳолларда одатдаги қароргоҳларни қазиймиз. Бунда қўлга киритиладиган асосий ўлжа - сопол идишлардир. Бу сопол буюмлар эса биз учун жуда муҳим... Кўп ҳолларда ана шу сопол идиш ёдгорлик қурилган даврини аниқлаб берувчи восита бўлади”¹.

Н.Г.Горбунованинг ушбу сўзлари бизга ёдгорликлардаги ҳар бир сопол тарих фани олдида олтиндан қимматлироқ эканлигини эслатиб туради. Бинобарин, ана шу сополлар бизга узоқ тарихни сўзлаб берувчи жонсиз гувоҳлар бўлиб хизмат қилади. Чунончи, Қорашоҳ мозори ёдгорлигининг тарихи ҳам биз айтиб ўтган сополлар ёрдамида аниқланган эди. Бир қарашда оддий сопол парчаси бўлиб кўринган ушбу топилмалар, бизга Қорашоҳ мозорининг тақрибан 2000 йиллик тарихини сўзлаб беришга қодирдир.

Қорашоҳ мозори XX асрнинг 30-йилларидан бошлаб қадимшунос олимларнинг диққат-эътиборини ўзига жалб этиб келади. Бироқ хали ҳануз атрофлича ўрганилмаган. Фақатгина 1939 йили таниқли қадимшунос олимлар академик Яҳё Ғуломов ҳамда академик М.Е. Массоннинг (1897-1986) Катта Фарғона каналини қазилш чоғида олиб борилган археологик тадқиқотлари туфайли Қорашоҳ мозори ҳақида келтирган дастлабки маълумотлари ҳозирга қадар мавжуд, холос. Яҳё Ғуломовга кўра, Қалашоҳ (Қорашоҳ) мозоридан Уммат бобо мозорига қараб чўзилган майдонда қадимги Дуркушо ёдгорлиги мавжуд бўлиб, ёдгорликнинг умумий майдони 2 кв. км.ни ташкил этган². Унинг бу маълумотлари академик М.Е. Массоннинг ҳам эътиборини қаратган эди ва

¹ Горбунова Н. Г. Кўҳна Фарғона. Т.: Ўзбекистон, 1972. – Б.25.

² Гулямов Я.Г. Отчет о работе третьего отряда археологической экспедиции на строительстве Большого Ферганского канала ... – Б. 97.

фурсат топилиши билан мазкур ёдгорликларни кўриб чиқишга қатъий қарор қилади. Кейинчалик М.Е. Массон Бешариқ худудидаги ёдгорликлар хусусида ўз хотираларида жуда қизиқарли маълумотлар келтирган эди. Шу сабабдан биз қуйида уларнинг Қорашоҳ мозори ёдгорлиги тўғрисидаги хотираларидан баъзи бир наъмуналарни келтирамиз:

“Биринчи бўлиб у ерда Я. Ғуломов келган эди. У бу жойга Уммат бува мозори бўйлаб шарқий томондан борган. Қора мулла қишлоғи четида яшовчи кекса бир чол унга Даркушо (Дуркушо) харобаларидан ўзи тўплаган ўндан ортиқ мис ва бронза тангаларини топширган эди. Я. Ғуломов ушбу тангаларни менга кўрсатган вақт, тушундимки, мазкур тангалар илекхонлар (X-XIII асрда Мовароуннаҳрда ҳукмронлик қилган Қорахонийлар сулоласи ҳукмдорлари шу ном билан аталган – муаллифлар) даврига мансубдир. Шаҳристон (Даркушо)дан териб олинган айрим сопол парчалари ҳам шу даврга оид эди. Борган сари Даркушо харобалари бизни қизиқтира бошлади. Ахир биринчи галдаги вазифамиз Фарғонадаги ўрта асрларга тааллуқли археологик ёдгорликларнинг жойланиш ҳудудларини аниқлаш ва ўрганишдан иборат эди.

Орадан икки кун ўтгач, бизнинг машинамиз Қорамулла қишлоғи томон йўл олди. У ерда бизга аҳоли иккита ажойиб толни кўрсатдилар. “Уларни ёши юз йилдан ортиқ» дея самимий тарзда ифтихор билан қишлоқларининг диққатга сазовор жойлари ҳақида сўзлаб бердилар Улар чиндан ҳам шак-шубҳасиз ҳақ эдилар. Қачонки, мен ушбу толлардан бирини айланасини ўлчаган вақтим ҳажми 7, 15 м. дан иборат бўлиб, беихтиёр ҳар қандай кишини таажжубга солиши турган гап. Минг афсус! Дарахтни ёғоч қурти кемира бошлаганлиги боис орадан бир неча йил ўтиб, бу кекса тол ҳалок бўлиши муқаррар.

Тез орада қишлоқнинг жанубий чеккасида Дуркушонинг аянчли харобазор, ташландиқ ҳолати намоён бўлди. Қадимда на бир қалъа бўлган дўнглик ва на бирон бир вайрона қолдиги мавжудлиги сезилмайди. Доимий бўлиб турувчи шамол аллақачон жойни олдинги ҳолатини батамом ўзгартириб юборган. Бу ерда шамолдан емирилиш жараёни айниқса шиддатли тус олган. Дуркушо шаҳристони бўш қумлоқ ерда жойлашган Қум кўп миқдорда пахсадан урилган девор ва хом гиштларга тегиб, уларнинг мустаҳкамлигига путур етган. Фақатгина баъзи бир катта бино қолдиқларигина дўнглик ҳолатига келиб қолган. Кўринишидан Дуркушо археологик қазишмалар учун археологик объект сифатида оз мунча маълумотларни бермайди.

Биз бутун шаҳристон бўйлаб тарқалдик. Мен шаҳристонни ҳамма томонидан кезиб чиқдим. Шамолдан тўзиган ташландиқ майдони тахминан икки гектардан иборат ёдгорлик усти қалин сопол ва бошқа осори атиқалар билан қопланган. Бундай жойлар Марказий Осиёда маҳаллий халқ орасида Соползор номи билан аталади. Мен уч жойда шу вақтга қадар бирон бир жойда учратмаган ва кўрмаган нақшинкор меъморий усулда ишланган ҳошияли осори атиқага дуч келдим. Улар уй ўчоқларини эслатса-да, бироқ жуда ҳам катта ҳажмда. Не-не машақатлар билан уларни ўзимга тортаман. Уларни ҳатто бир парчасини шу жойда ташлаб кетиш алам қилар экан.

Мана оёғимиз остида, шубҳасизки, араблар истилосидан олдинги даврларга мансуб сопол парчалари кўрина бошлади. Бироқ сопол парчаларининг аксарият

кўпчилигини IX- X, айниқса XI- XII асрларга мансуб уй –рўзгор буюмлари ташкил этади.

Бизга ҳамроҳлик қилаётган мўйсафид чол кетма-кет бир неча мис ва бронза тангаларни ердан топиб, менинг қўлимга узатди. Уларнинг бир қисми сомонийларнинг мис тангаси. Бошқалари куфий ёзувда бўрттириб ишланган илекхонлар сулоласи даврида зарб қилинган. Менга ер устки материаллари топишда қишлоқнинг гайратли тиришқоқ ўғил болалари яқиндан ёрдам бердилар. Уларнинг кўзлари жуда ўткир. Улар ҳатто жуда майда ва кичкина мунчоқ тошларни ҳам илғаб чаққонлик билан топадилар.

Шаҳристоннинг чекка қисмида туриб бир чақирим гарб томонда мен унчалик катта бўлмаган аниқ кўзга ташланиб турган тепаликни кўрдим.

“Бу нима?” дея бояги чолдан сўрадим.

“Қорашоҳ мазор” дея жавоб берди у.

Барча беҳисоб сопол парчалари ичидан ўзларини қизиқтирганларини излаш билан машгул бўлгунларича мен ўзим топган “ўлжамни” белгили жойга қўйиб, Қорашоҳ мазори томон шитоб билан йўл олдим. У ишончимни оқлади. Қабристондаги қабрлар орасида онда-сонда XVII- XIX асрларга оид сирли сопол парчаларини кўрдим. Аммо ҳамма ерда кўп миқдорда қадимги сопол парчалари сочилиб ётибди. Булар тирналган (нақш тури) сопол идишлар бўлиб, уларнинг ёши 2000 йилга тенг ва ундан ҳам қадимгидир. Мана уларга ҳар доим ҳамроҳ бўлиб келган тош дон янчигичлар. Шу тарзда дала дафтарчамга қадимги Довон даврига мансуб янги манзилгоҳни белгилаб чиқдим. Довон даврига оид сопол парчалари билан чўнтақларимни тўлдириб, зудлик билан Дуркушога қайтдим. Кун ҳам ботмоқда. Олдинда машаққатли йўл.

Мени Дуркушода қувончли ҳайқириқлар билан кутиб олдилар. “Араб ёзуви туширилган қўргошин пластинкаси!”, “кўфий ёзувли бронза қопқоқча!”. Дуркушодан топилган ер устки материаллари кутганимиздан ҳам зиёда маълумотларни берди. Бир хилдаги юзлаб тангалар териб олинди. Санаси ҳам ўша-ўша. Археологларнинг диққат билан кўздан кечиришлари туфайли Дуркушонинг сир билан қопланган пардаси ошкор этилди. Археологларнинг кундаликларида бўлса қадимги Несия вилоятидаги яна бир ўрта асрларга мансуб бой манзилгоҳ ҳақида ёзувлар пайдо бўлди. Дуркушо арабларни Фарғонага келишига қадар пайдо бўлган. Айниқса XI-XII асрларда фаол ҳаёт кечирган. Унинг тақдири шу даврда яқин топган. Бу мўғуллар босқини билан боглиқ бўлса керак”¹.

Академик М. Е. Массоннинг қадимги Дуркушо шаҳарчасини мўғуллар босқини туфайли вайрон бўлиши ҳақида келтирган фикрлари чиндан ҳам ўзининг тарихий асосига эга. Чунки мўғуллар босқини вақтида Сирдарёнинг юқори оқими бўйидаги кўплаб шаҳар ва қишлоқларнинг кули кўкка совурилган эди. Мўғул босқинчиларининг ёвузлиги ҳақида шундай бир нақл тўқилган:

“Чингизхоннинг асосий рақиби бўлган Жамухадан бири киши сўрабди: “Кўй подасини қўйхона эшигигача қувиб келаётган бўрилардек бизнинг одамларни қувиб

¹ Массон М. Е. Из воспоминаний Среднеазиатского археолога. Т.: Издательство литературы и искусства имени Гафура Гуляма, 1976. С. 121-122.

келаётган кимлар?”. Шунда Жамуха: “Булар Темучиннинг одам гўшти бериб боқилган тўртта ити; у, буларни темир кишанга солиб қўйган эди; буларнинг пешонаси мисдан, тишлари қайралган, тиллари бигиз сингари ўткир, юраклари темирдан ясалган. Буларда қамчи ўрнида қайрилган қилич бор. Улар шудринг ичади, шамолда учади, жангларда одам гўштини ейди. Ҳозир улар занжирдан бўшатиб юборилган, уларнинг оғзидан сўлақлари оқмоқда. Улар шод, хурсанд. Бу тўртта ит: Жаба, Қубила, Жалма ва Субутойдир”, деб жавоб берган экан¹.

Ўрта аср муаррихларидан бири мўғул лашкарини “қумдан ҳам кўп” деб таъриф қилган эди. “Занжирдан бўшатиш”, “қумдан ҳам кўп” бўлган одамхўрларни тасаввур қилайлик. Шу юришларнинг шоҳиди бўлган араб тарихчиси, Ибн ал-Асир (1160-1233) бу ҳақда: “Куну тунларда мисли кўрилмаган ва ҳамма ёқни, хусусан, мусулмонлар яратган бойликларни қамраб олган ғоят катта бир фалокат бўлди. Агар биров ҳамма нарсага қодир Оллоҳ одамни яратгандан буён, дунё бундай нарсани кўрмаган, деса ҳақ гапни айтган бўларди. Дарҳақиқат, йилномаларда бунга ўхшаш ва унга тенг келадиган бундай зўр фалокат бўлмаган. Уларда тасвирланган воқеалар ичида Навуходоносорнинг исроилийларни калтаклаши ва Қуддусни вайрон қилиш бобидаги қилмиши энг даҳшатлисидир. Бироқ бу лаънатилар (мўғуллар) вайрон қилган мамлакатлар олдида Қуддус нима бўлипти? Бу мамлакатлардаги ҳар бир шаҳар Қуддусга икки баробар келади! Мўғуллар қириб ташлаган одамларга қараганда исроилийлар нима бўлипти? Ахир, битта шаҳарда мўғуллар калтаклаган аҳоли барча исроилийлардан кўп бўлган. Улар ҳеч кимни аяшмади: аёлларни, эркакларни, гўдакларни шафқатсиз дўппослашди, хомиладорларнинг қорнини ёриб, болаларини ўлдиришди”, деб ёзган эди².

Айтиб ўтиш жоизки, мўғулларнинг босқинининг даҳшатли оқибатлари тўғрисида сўз кетганда тарихчилар уни Нуҳ (а.с.) даврида юз берган тўфон ҳалокатига қиёслаганлар. Жумладан Мулло Мусо Сайрабий (1836-1917) бу ҳақда ўзининг “Тарихи Ҳамиди” асарида қуйидагиларни баён этади:

“Аҳли тарихчилар ўз тарих китобларида: “Чингизхоннинг бало-офатларини ва хонавайрончилиги, ҳазрати Нуҳ замонидаги тўпон балосидан-да оғир эди”, ёзади. Чунки Нуҳ даврида дунёда одамлар оз эди. Бу даврга келганда одамлар кўпайиб...обод манзаралар борлиққа келганди. Шунингдек, Нуҳ даврида одамларнинг кўп қисми Оллоҳни бир деб танийдигон диний ишончтин маҳрум эди. Бу замонга келганда, одамларнинг кўп қисми мусулмон, диндор бўлуб, динга содиқ мужтаҳид (араб.-интилувчи, гайрат қилувчи - муаллифлар), улуғ уламолар, ҳурматга сазовор бўлгон машойихлар кўп эди. Масалан, Бухоройи шарифда имом Абу Ҳафс Кубро қаторлиқ (сингари) улуғ мужтаҳид олимлар бор эди. Хоразмда шайх Нажмиддин Кубро қаторлиқ этишиган пешволар бор эди. Унинг олтмиш мингдан ортиқ муриди бўлуб, уларнинг ҳаммаси соҳиби каромат ва далолат кишилари эди. Шул сабабдан, бу зотни “Вали тарош” деб атайдилар. Бу зот ўзининг бир қанча шогирдига рухсат бериб: “Сизлар бошқа жойга кетинглар. Чунки, шарқ тарафтин бир ўт кўпайиб келмоқда. Бу ўт то гарбгача бўлгон заминни қуйдирмоқчи. Бу улкан

¹ Равшанов П. «Темурнома» ҳақида сўз // Темурнома. Т.: Чўлпон, 1990. – Б.5-6.

² Ибн ал-Асир. Ал-камил фи -т- тарих. Т.: Ўзбекистон, 2006. С. 345.

пароканданчилик офатидур. Бундоқ катта балойи офат умматларнинг бошига қайтиб келмагуси”, деганда баъзи азизлар: “Агар дуо қилсалар, келаетқон бу офат кейинга (ортга) қайтиши мумкин”, деб илтимос қилишди. Жаноби Шайх: “Бу дуо билан қайтурғали бўлмайдигон балойи офаттур”, деб жавоб берди. Яна бошқа шаҳарларда бу зотқа ўхшаш машойихтин тошқари кўп ҳурматлик машойихлар, улуг уламолар қаторлиқ соҳиби дуолар бор эди. Буларнинг ҳаммаси Чингизхоннинг қиргинчилиги туфайли шаҳитлик шарбатларини ичишга мажбур бўлди”¹.

Бундай даҳшатли бало Дуркушодек Бешариқнинг қадимги шаҳрини четлаб ўтмаган ва шу тарзда гуллаб яшнаган ажойиб шаҳарчадан ном-нишон қолмага н. Унинг аянчли қисматига ана шу жонсиз сопол парчалари гувоҳдир. Бешариқ зиёратгоҳлари тўғрисидаги суҳбатларимизнинг бирида танишларимиздан бири ўзининг боболаридан эшитган баъзи хотираларини сўзлаб берган эди.

Айтишларича, Бешариқнинг Дуркушо, Галасак, Рафқон сингари қадимги шаҳарларининг аҳолиси мўғуллар ҳужумига қалқон бўлиб, Фарғона водийсининг бошқа шаҳарларни шу аснода ялпи қирғиндан сақлаб қолган экан. Бу сўзлар қанчалик тўғри эканлиги бизга қоронғу. Лекин Дуркушо ёки Қорашоҳ мозорида бўлган ҳар қандай киши бу ерларда қачонлардир даҳшатли қонли жанглар бўлиб ўтганлигига амин бўлади. Ушбу китоб муаллифлари сифатида биз ҳам Бешариқ зиёратгоҳларини ўрганиш чоғида бир неча мараотаба Қорашоҳ мозорига боришимизга тўғри келди. Биз ҳам қабристондаги Қорашоҳ мозори ёдгорлиги бўйлаб қадам ташлар эканмиз, ерда сочилиб ётган сопол парчаларини кўриб, ўз ҳайратимизни яшира олмадик. Чунки турли даврларга мансуб сирли ва тирналган ҳамда ангоб суртилган сопол парчалари шамолнинг таъсирида ер юзасига чиқиб қолган. Сополлар тарихидан хабардор бўлган ҳар қандай одам бу ерда ўзига янги бир олам кашф этгандек туюлади. Улар онда-сонда эмас, аксинча бутун Қорашоҳ мозорининг устини қоплаган.

Маҳаллий аҳоли Қорашоҳ мозори ўрнида қадимда шаҳар бўлганлиги таъкидласалар-да, бироқ уни йўқ бўлиб кетиши сабабини мўғуллар ҳужуми билан эмас, балки кум кўчкиси билан боғлайдилар. Аммо бу тахмин, холос. Шундай бўлса-да, бу тахминга ҳам атрофлича ёндашсак ҳақиқатга яқиндек туюлади. Чунки қадимги шаҳарларни кум кўчкиси туфайли йўқ бўлиб кетганлиги ҳақида ривоятлар ҳозирга қадар сақланиб қолган.

Ривоят қилишларича, қадим замонларда Фарғона заминида Бистахт (Бискент) номли шаҳар бўлган². Шаҳар гарчанд ўзининг бойлиги билан машҳур бўлса ҳам, одамлари меҳр-оқибатсиз экан. Кунларнинг бирида Бистахт шаҳрига ҳазрати Хизр кириб келибди. Ул зот бирин-кетин бир неча хонадонга ташриф буюрибди. Лекин унинг асл кимлигидан беҳабар бўлган бистахтликлар унга эътибор ҳам бермабдилар. Аксинча, уни ҳақорат қииб дилига озор ҳам берибдилар. Бистахт аҳолисидан кўп ранж чеккан ҳазрати Хизр кечга яқин бир

¹ Мулло Мусо Сайрабий. Тарихи Ҳамиди. Бейжинг.: Миллатлар нашриёти, 2007. –Б.65-66.

² Масальский В.И. Туркестанский край. Полное географическое описание нашего отчества. Т. 19. СПб., 1913. С. 704.

деҳқон уйининг эшигини қоқибди. Уй эгаси ёлғизликдан зерикканми ёки одамохун эканми, ишқилиб тонга қадар мусофирни хурсанд қилиш учун меҳмондорчиликка зўр берибди. Ҳазрати Хизр уй соҳибини бу қадар самимий, кўнгли очиқ инсон эканлигини кўриб, беҳад бахтиёр бўлибди. Кета туриб, у деҳқонга бугун кечаси ухламасликни тайинлаб, шаҳардаги энг баланд чинор атрофида то хўрознинг биринчи қичқиршига қадар кўзини боғлаб, хўкиз билан қўш ҳайдаб чиқиши лозимлигини тайинлабди. Сўзининг охирида нима бўлганда ҳам ҳар қандай оҳ-фарёдларга қулоқ солмай шу ишни қилишини яна бир бор тайинлаб, кўздан ғойиб бўлибди. Деҳқон ҳам ул зотни азиз-авлиёлардан эканлигини англаб, унинг айтганларини кароматга йўйибди ва тонга қадар баланд чинор атрофида кўзини бойлаб қўш ҳайдай бошлабди. У ишга чунонам берилиб кетибдики, охир-оқибат чор атрофда нималар содир бўлаётганлигига эътибор бермай қўйибди. У эрта тонга қадар чинор атрофида айланаверибди. Қачонки олисдан хўроз қичқирғини эшитган замон ишни тўхтатиб кўзини очибди. Не кўз билан кўрсинки, у чинор тепасидаги, қумлик устида турган эмиш. Шаҳардан эса ном-нишон ҳам қолмабди. Тунда шаҳарни қум босиб, барча ғафлат уйқусида қолганларни фалокатга гирифтор қилибди. Фақатгина ўша деҳқон ҳазрати Хизрнинг сўзларига амал қилганлиги учун қум балосидан жон сақлаб қолган экан¹.

Ушбу Бистах шаҳри тўғрисидаги ривоят шу қадар машҳур бўлганки, у асрлар мобайнида оғиздан-оғиздан ўтиб яшаб келмоқда. Бу ҳақда М.Е. Массон ҳам ўз хотираларида қайд этади:

“Фарғона водийсининг марказий қисмидаги қумлик чўлдаги улкан барханлар бизни ўзига жалб қилади. Ханузгача аввалги ўлкашуносликка доир адабиётларда Марғилоннинг шимолий-ғарбида Бистахт (йигирмата тахт) номли шаҳарни қум остида кўмилиб кетганлиги тўғрисида ишоралар бор.

Маҳаллий аҳолининг сўзларига кўра, қадим замонларда ўша ерлик подшоҳ йигирмата тожу тахт устидан ҳукмдорлик қилган экан. Зилзила туфайли Кўксу (Шоҳимардонсой) ўз оқимини ўзгартиргач, сувсиз қолган Бистахт шаҳри ҳалокатга маҳкум бўлган ва унинг харобаларини қумлик кўмиб юборган. 1919 йили бу ҳақда ҳатто менинг ўзим собиқ Қўқон тижорат билим юртида ўқиган талабалардан ана шу шаҳристонда бўлиб, кўнлаб сопол буюмлар кўрганликларини эшитишига муяссар бўлган эдим. Улар Бистахтда бир жойни тозалаётиб, ер остидаги ёриқни кўриб қолганлар ва ўша жойдан ер остига тушиб, қандайдир хонада одам суюқларига дуч келганлар. Унинг олдида иш қуроли ва идишлар ҳам бор экан. Нимадандир қўрқиб кетган йигитлар тум-тарақай бўлиб қочибдилар ва шошилишда қўлга киритган идишларини ҳам синдириб юборибдилар”².

Айтиб ўтиш жоизки, Марказий Осиёнинг қадимги шаҳарларининг қумликлар остида қолиб кетганлиги тўғрисида турли афсона ва ривоятлар сақланиб қолган. Масалан, XVI асрда яшаб ўтган йирик тарихчи олим Мирзо Муҳаммад Ҳайдарнинг “Тарих-и Рашидий” номли асарида ҳам Бистахт

¹ Дала тадқиқотлари. 2006 йил. Фарғона вилояти Охунбобоев тумани Солижонобод қишлоғида яшовчи Ғанижон Шомансуровдан (1928 йилда туғилган) ёзиб олинди.

² Массон М.Е. Из воспоминаний Среднеазиатского археолога... – Б. 151.

ривоятига ўхшаш Шарқий Туркистонда қумлик остида қолиб кетган шаҳарлар хусусида маълумотларни кўриш мумкин:

“Хулоса шуки, у авлодларнинг охиргисининг исми шайх Жамолиддин бўлуб, наҳояти тақводор ва улуг киши экан. Кетак (Катак) шаҳрида яшаган экан. Бу зот бир жума куни жумада ваъз айтипти. Халойиққа хитоб қилиб: «Эй Худонинг бандалари! Илгари сизларга неча марта ваъз-насиҳат қилгондим. Ҳеч биринглар насиҳатимга қулоқ солмадинглар! Мана эмди менга шундоқ маълум бўлдики, Худованди олам бу шаҳарга улкан бало-қазо юборади. Менга бу ердан чиқиб кетиш ҳақида изни фармон бўлди. Тангри таолонинг раҳмати билан бу балодан қочиб халос бўларман. Огоҳ бўлгайсизларки, бу мени охирги марта ваъз айтишимдур. Эмди сизлардан рухсат тилайман ва сизлар билан ҳайрлашман. Бундан кейин дийдорлашиш қийматга боқий қолгусидир”, деди. Шайх шундин кейин минбардан тушти. Масжиднинг муаззини ҳазрати шайх билан ҳамроҳ бўлуб кетиш ниятида масжиддин бирга чиқти. Чунки муаззин шайхнинг сўзларига тўлиқ ишонар эди. Шунга илтимос қилиб: “Мен фақир хизматларида бўлсам” деди. Шайх қабул қилди. Улар шаҳардин бирга чиқти. Уч фарсанг (бир фарсанг тахм. 7-8 км.- муаллифлар) йироқтаги бир ерга бориб тушти. Бироқ муаззиннинг озроқ зарур иши бор эди. У заруриятдан адо қилиш учун рухсат тилади. Шайх изн берди. Муаззин шаҳарга кирди. У ишни ўрундаб (битириб) қайтиб чиқаётиб йўлда ҳалиги масжид олдига келиб қолди. Муаззин кўнглида: “Ҳайрлашиш сифатида энг охирги бор хуфтонга бир азон ўқий»деб ўйлаб масжид минорасига чиқти. Намози хуфтонга азон ўқийтиб кўрдик, осмондан қорға ўхшаш бир нарса ёғмоқта. Аммо унда нам йўқ. Азонни тамом қилиб...тушиб қараса, миноранинг эшиги беркилиб қолибди. Чиқишқа йўл тополмай, яна миноранинг устига чиқти. У ўйлаб еттики, қум ёғяпти. Шу тарзда шаҳарни қум босиб кетибди. Бир соат ўтганида кўзига ер яқин кўрунди. У чамалаштурдики, минора устидан ер юзигача бир одам бўйи қолибди. Муаззин минорадан ўзини аста ерга ташлади. Кўрққан ва титраган ҳолда югуриб, тун яримлашқон вақтда шайхнинг олдига қайтиб келди ва юз берган воқеани шайхга сўзлаб берди. Шайх: “Тангри таолонинг газабидан йироқ бўлгон яхши”, деб шу онда йўлга равон бўлди-да, тезлик билан юриб кетти.

Ҳозирда у шаҳар қум остида бор. Баъзи вақтларда шамол қумни учуриб кетса, миноранинг ёки гумбазларнинг учи кўрунуб қолади. Кўмилган уй ва ҳайвонлар очилиб қолади. Кўпинча уйларнинг ичига кирса, ҳамма уй асбоблари ва уй эгасининг суякларини қуруб-чириб ётқонлигини кўрса бўлади”¹.

Биз Бистахт ҳақидаги ривоятни бежиз келтирмадик, албатта. Зеро, Бешариқнинг қадимги шаҳарлари тақдири ҳам Бистахт шаҳрининг тақдирига жуда ўхшаш. Чунки қумликлар остида қолиб кетган бу шаҳарларнинг тарихи ҳанузгача маълум эмас. Чунки XX асрнинг бошларидаёқ тадқиқотчи А.Д.Перов томонидан келтирилган маълумотга кўра, Дуркушо ёдгорлиги қум остида қолиб кетган эди².

¹ Мирзо Муҳаммад Ҳайдар Кўрагон. Тарих-и Рашидий... – Б.52-53.

² Петров А. Развалины Мугь-Тепе около селения Сары-Курганъ // Протоколь заседания и сообщения членовъ Туркестанского кружка любителей археологии.(11 декабря 1913 г. – 1 апреля 1914) Т., 1914. С.25.

Бундан кўринадикки, Бешариқ ҳудудидаги қадимги манзилгоҳлар ҳам XIX асрнинг иккинчи ярмига келиб кўчма қумлар остида қолиб кетган. Шундай бўлсада, мазкур қадимий ёдгорлик харобаларини XX асрнинг биринчи ярмига қадар Бешариқ ҳудудига келган ҳар бир киши ўз кўзи билан кўриши мумкин бўлган. Бу борада Пўлатжон Домулла Қаюмов шундай ёзади:

“Махмур I – Бу шоир Хўқанд шаҳарида Сармозор даҳасида Шоҳлиқ мазор маҳаллада туғулиб, шунда ўсмишдур. Номини Махмур бўлиб Домулла Шер Аъламнинг ўғлидур...Бешариқ билан Томоша қишлоқнинг орасидаги чўл ерларни бутун ҳаммасига Хафалак деб аталур эди. Махмурнинг онаси шу жойдан бўлиб, отаси бундан юқоридаги ўзбеклардан бўлиб шул қишлоқга биринчи даврида имом бўлиб келиб уйланадур. Кўп вақт ўтмай шаҳарнинг кун чиқиш томонига имом бўлиб ўтадур. Бу жойни Байтуман дейилур эди. Тарихий жойлардур. Эски харобаларни ўрни бордур. Шаҳарга (Кўқонга-А.Қ.) сўнгра келиб, Мадрасаи Норбўтахонда мударрис ва аълам бўлиб турадур. Шунда вафот этмишдир”¹.

Шуни таъкидлаб ўтиш керакки, академик М.Е. Массон зўр иштиёқ билан таърифлаб берган Дуркушо ёдгорлиги XX асрнинг ўрталаридаёқ ер сифатида ўзлаштирилиб, пахта майдонига айлантирилган эди. Шу сабабдан 1974 йили мазкур ёдгорликни излаб топмоқчи бўлган Н. Г. Горбунова бошчилигидаги бир гуруҳ қадимшунос олимларнинг ҳаракатлари зое кетган. Кейинчалик улар бу ҳақда ўзларининг илмий ҳисоботларида ҳам қайд этиб ўтганлар².

ЗАНДАРАМИШ

Шу ўринда бир яна бир шаҳар, яъни Зандармиш ҳақида тўхталиб ўтмоқчимиз. Зеро, Бурҳониддин ал-Марғинонийнинг она томонидан бобоси аслида Умар ибн Ҳабиб Зандармиш деб аталган шаҳардан эканлиги ҳақида маълумотлар мавжуд.

XX асрнинг бошларида Фарғона шаҳрида яшаган ботаник олим Н.П. Архангельскийнинг хотира дафтарида шаҳар тарихига оид қизиқарли маълумотлар учрайди. У XX аср бошларидаги Фарғона шаҳрининг қиёфаси тўғрисида сўз юритиб жумладан қуйидагиларни келтириб ўтади: *“Шаҳар ичра оқиб ўтган сой бу ерларда қадимдан одамлар ҳаётини сув билан таъминлаб турган кўринадик...Энг муҳими янги қурилаётган шаҳар ўрнида маҳаллий халқлар томонидан эъзозлаб муқаддаслаштирилган қадимги мазорлар анчагина эди. Улар орасида “Губернатор” (ҳозирги Мустақиллик) кўчасидаги сой устидан ўтган гишт кўприк яқинидаги мазор энг машҳури бўлиб, мазордаги ҳужрадан негадир ҳеч вақт олов ўчмасдан турган. Афтидан буқадимги оташпарастларданқолган одат бўлса керак”*. Н.П. Архангельскийнинг ушбу хотиралари бизга 1877 йилда барпо этилган Янги Марғилон (Фарғона шаҳрининг биринчи номи) ўрнида қадимда

¹ Пўлотжон Домулла Қаюмов. Тазкираи Қаюмий...-Б.302.

² Горбунова Н.Г., Оболдуева Т.Г., Шигин А.Е., Скалина Л.В. Отчет о работе Ферганской экспедиции. С.19. Ўзбекистон Республикаси Маданият ва спорт ишлари вазирлиги Маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш бош бошқармасининг архиви. А 3709/Г 67.

шаҳар бўлганлигидан далолат беради. Бинобарин 1910 йилда чоп этилган “Новое время” газетасида Скобелев (Фарғона шаҳрининг 1907-1924 йилдаги номи) шаҳридаги Симтепа ёдгорлигидан (ушбу ёдгорлик Аҳмад ал-Фарғоний номидаги оромгоҳнинг ҳозирда катта фаворра ва чархфалак атракционидан ўрнида жойлашган бўлиб, 1958 йилда бузиб юборилган эди) қадимги катта хум қолдиқлари топилганлиги айтиб ўтилган эди¹. Афсуски бу хумлар ўша вақтларда сақлаб қолинмаган. Н.П. Архангельскийнинг келтиришича, 1920–25 йилларда Симтепа ёдгорлигидан ғишт учун тупроқ олаётган маҳаллий миллатта мансуб ишчилар топилган сопол идишларни қадим замонларда яшаган мажусийларга тегишли бўлса керак деб тушунишиб, уларни синдириб юборганлар².

Қизиғи шундаки ёдгорликни Симтепа деб номланиши ундаги топилмалардан келиб чиққан деган қарашлар сақланиб қолган. Бу ҳақда Н.Г.Горбунова қуйидагиларни келтиради: *“Фарғона шаҳрининг марказида жойлашган кўҳна ёдгорликни Симтепа деб аталганлигининг сабабларидан бири у ердан кўплаб кумуш буюмларнинг топилишидир. Шунинг учун ҳам маҳаллий аҳоли бу ерни форсча Сим, яъни Кумуштепа деб атаганлар”*.

1952-1960 йиллар мобайнида Фарғона шаҳридан турли ер ости қувурларини ўтказиш ва янги бинолар учун пойдеворлар қазиш вақтида дуч келинган тасодифий топилмалар рўйхати ҳам шаҳарни милoddан аввалги биринчи асрларга оид эканлигини тасдиқлайди³.

Таъкидлаб ўтиш жоизки, мазкур асори-атиқаларнинг аксарияти Марғилонсой қирғоғига яқин жойлардан топилган бўлиб, бу эса ўз навбатида Марғилонсой атрофларида қадимдан кўплаб манзилгоҳлар мавжуд бўлганлигини кўрсатади. Ўтган асрнинг 50- йилларига қадар мазкур қадимги манзилгоҳлардан фақат биргина Симтепа ёдгорлиги сақланибқолган эди.

1957-1958 йилларда умумий майдони 400 м². баландлиги 11 м. дан иборат бўлган Симтепа ёдгорлигида вилоят музейи илмий ходимлари қадимшунослар Н.Г.Горбунова, Б.З.Гамбург томонидан археологик қазилма ишлари олиб борилган. Қазилмалар ёдгорликни Фарғона I/II (Довон даври милoddан аввалги II асрдан милoddнинг I асри) даври ёдгорликлари жумласига оид эканлигини кўрсатди

Қазилмалар чоғида 1500 дан зиёд сопол буюм парчалари, шиша буюмлар ва ёрғучоқ ҳам тош тегирмонларга дуч келинди. Н.Г.Горбунованинг таъкидлашича, Симтепа ёдгорлигидаги хом ғиштлар туширилган тамғаларнинг кўплиги жиҳатидан Фарғонада вилоятида ягона бўлган ёдгорликдир. Бизнингча, Симтепа манзилгоҳидан топилган хум идишлардаги

¹ Горбунова Н.Г, Козенкова И.В. Сым-тепе – поселение в Фергане // Археологический сборник. Л. «Аврора», 1974. С. 92.

² Абдулаҳатов Н., Ҳошимов Б. Фарғона шаҳри кўҳна тарихидан // “Фарғона – кеча, бугун ва эртага” мавзусидаги республика илмий- амалий анжумани материаллари. Фарғона. 2003. – Б.14.

³ Иванов Г.П. Находки древних предметов на территории г.Ферганы “Фарғона – кеча, бугун ва эртага” мавзусидаги республика илмий- амалий анжумани материаллари. Фарғона., 2003. –Б.147.

от ва итнинг тасвири қадимда маҳаллий аҳолини зардўштилик динига эътиқод қилганлигидан далолат берсак керак. Бинобарин, от ва ит ҳам Зардўштиликда муқаддас ҳайвонлар сифатида эъзозлаб келинганлиги маълум¹.

Симтепа ёдгорлигидаги сопол буюмларнинг энг сўнги ишланиш даври ўрта асрларга тўғри келади. Шу сабабдан археолог олимлар Симтепани Буюк Ипак йўли йўналишидаги археологик ёдгорликлар жумласига киритишиб бу йўл Қошғар – Ўш – Минтепа – Қува-Симтепа ва ундан Туркистон тоғ тизмалари бўйлаб Хўжад, ундан Сўғд ва Бақтирия томонларга кетганлигини таъкидламоқдалар².

Симтепа ўрта асрларда ҳам мавжуд бўлган экан ушбу ёдгорликни араб географлари ал-Истахрий, ал-Мақдисий, ибн Ҳавқаллар тилга олиб ўтган Фарғонанинг қайси шаҳрига қиёслаш мумкин. Бизнингча, у ёзма манбаларда қайд қилинган Зендерамш (Зандарамш) шаҳрига тўғри келиши мумкин. Бинобарин, мутахассислар ёзма манбаларга асосланган ҳолда ўрта аср шаҳарларини жойланишига қараб, Зендерамш шаҳрининг жойланиш ўрнини тахминан ҳозирги Фарғона шаҳрига нисбатан берадилар³.

Ал-Истахрий ва ибн Ҳавқал Фарғона водийсидаги шаҳарларни жойланишига қараб учта Юқори Несия, қуйи Несия ва Миёни Рудон сингари вилоятларга ажратиб Зендерамш шаҳрини қуйи Несия вилояти таркибига киритган эдилар⁴. Мақдисий Зендерамш шаҳрини Миёни Рудон вилояти таркибига киритган. Бу ҳақда академик В.В. Бартольд қуйидагиларни келтиради:

“Мақдисий Фарғонада жоме масжидли 40 шаҳар ҳам қишлоқ бўлганлигини баён этиб, 31 шаҳарнинг номини келтириб, уларни қуйидагича ажратади:

1. Миёнрудий шаҳарлари; Насробод, Минора, Ранжад, Шикит, Заркан, Хайралам, Башбашан, Уштикан, Зендерамш, Ўзганд.

2. Несия шаҳарлари; Ўш, қубо, Баранк, Маргинон, Риштон, Ванкат, Кенд;

3. Вағзи шаҳарлари; Бўканд, Косон, Боб, Ашт, Жарак, Тўбкар, Аввал, Дакаркад, Новкад, Бикан, Тасхан, Жидгил, Шавдан.

Мақдисий, биринчи вилоят шаҳарлар жумласига Норин билан Қорадарё орасидаги шаҳарларни, иккинчи вилоятга Фарғонанинг жануб қисмида жойлашган шаҳарларни, учинчи вилоятга эса Сирдарёдан шимолда бўлган шаҳарларни киритганлиги маълум бўлади. Аммо бу маълумотларни баъзиларида янглиш бор. Булар жумласига Уштикан ва Зендерамшни Миёнрудий шаҳарлари жумласига киритганлигидир”⁵.

¹ Мэри Бойс . Зороастрийцы (верония и обычаи). М.:Наука, 1987. С. 164.

² Матбобоев Б.Ҳ. Шамсутдинов Р.Т. Мамажонов А. Буюк Ипак йўлидаги Фарғона шаҳарлари. Андижон. «Мерос», 1994. – Б. 28.

³ Беленицкий А.М., Бентович И.Б., Большаков О.Г. Средневековый город Средней Азии. Л.:Наука, 1973. С.20.

⁴ Бетгер Е.К., Извлечение из книги «Пути и страны» Абул Касыма ибн –Хаукаля.// Труды САГУ. Изд «САГУ».Т. 1957.С. 26.

⁵ Бартольд В.В. Мўғиллар даврида Туркистон. М.-С., 1931. –Б. 112.

Келтирилган маълумотлардан кўринадикки, Зендерамш шаҳрини жойланиши ҳозиргача номаълум бўлиб қолмоқда. Бироқ Истахрийни келтирган маълумотларига таянадиган бўлсак, у ҳолда Зендерамш шаҳрини ўрни ҳозирги Фарғона шаҳрига тўғри келиши эҳтимолдан холи эмас. Шу ўринда Истахрий маълумотларига эътибор берайлик:

“Сўхдан Риштонга бир кунлик йўл, Риштондан Зендерамшга ҳам бир кунлик йўл, Зендерамшдан Қубога ҳам бир кунлик йўл”¹. Албатта бу ерда “бир кунлик йўл” деб ўрта асрларда одамни бир кунда босиб ўтиши мумкин бўлган 30 км. масофа назарда тутилган.

Агар биз ушбу йўл юришни шартли деб қабул қилсак Зендерамшни Қубогача бўлган бир кунлик йўли ҳозирги Фарғона билан Қува ўртасидаги масофага тенг бўлиб чиқади. Мана шу жиҳатларини назарда тутган ҳолда Н.Г.Горбунова ҳам қуйидаги фикрни билдирган эди: “Зендерамшни ўрнини аниқлаш қийиндир. Қувага йўл Маргилон орқали ўтмаган экан. У ҳолда бу йўл адирлар остидан, яъни ҳозирги Фарғона шаҳридан Қувага олиб борувчи йўлга тўғри келади. Бу йўлда эса ҳозирга қадар ягона бўлган Симтепа манзилгоҳи мавжуд холос. Шундай экан, Зендерамшни Симтепа ўрнида бўлганлиги эҳтимолдан холи эмаслигини кўрсатади”².

Келтирилган маълумотлардан кўринадикки, ҳозирги Фарғона шаҳри ўрнида эрамизнинг бошларидан то ўрта асрларга қадар ҳам шаҳар мавжуд бўлиб, унинг кейинги фаолиятини тўхташи кўпроқ Чингизхон бошчилигидаги мўғуллар босқини билан боғлиқ бўлса керак. Чунки, XIII асрдан кейин Фарғона водийсидаги бирқанча шаҳарларқайта ўзини тиклай олмай, вақт ўтиши билан кичик бир қишлоқлар кўринишга келиб, ўзининг шаҳар қиёфасини батамом йўқотган эди. Назаримизда бу ҳолат Зендерамшни ҳам четлаб ўтмаган.

XX асрнинг биринчи ярмига қадар Фарғона шаҳрининг марказида қад кўтариб турган Симтепа ёдгорлиги ана шу шаҳарнинг сўнгги парчаси бўлганлиги эҳтимолдан холи эмас.

ЎЗГАНД

X асрларга доир араб манбаларида ёзилишича, Ўзганд Фарғона шаҳарларининг энг охиргиси ҳисобланган. Бу ҳақда Ибн Ҳавқал жумладан шундай ёзади “Унинг [катталиги тахминан Ўш [шаҳри] нинг учдан икки қисмига тенг. Унда қўргон, шахристон ва [девор] билан ўралган рабад мавжуд бўлиб, [рабад]да бозорлар жойлашган. Ўзганд - туркларнинг ерлари бўсағасидаги савдо марказидир. Унинг ёнида боглар ва [оқар сувли] ариқлар мавжуд”³.

Ибн Ҳавқалдан сўнг орадан икки асрдан зиёд вақт ўтиб, Ёқут Ҳамавий Ўзган ҳақида жумладан шундай ёзади: “Ўзканд– уни Узжанд ва Юзканд ҳам дейилади. Ўзканд Фарғонанинг энг чеккасида, мусулмон бўлмаган шаҳарларга қўшни

¹ Материалы по истории киргизов и Киргизии. Вып 1. М.:Наука, 1973. С. 32.

² Горбунова Н.Г. К вопросу о локализации некоторых средневековых городов Южной Ферганы.// Средняя Азия и ее соседи в древности и средневековье. М.:Наука, 1981.С.87-88.

³ Мамадалиев Ҳ. IX-X асрлар араб манбаларида Фарғона шаҳарларининг тавсифи.– Б.142.

бир шаҳар. Унинг қалъа ва бир қанча дарвозалари, боғ ва оқар сувлари бор. Туркларнинг савдо йўли Ўзгандгача боради”¹.

Айтиб ўтиш жоизки, Ўзганд шаҳридан етишиб чиққан алломалар ҳам нафақат Мовароуннаҳрда, балки бутун Ислон дунёсида машҳур бўлишган. Фаҳриддин Ҳасан ибн Мансур ибн Маҳмуд ал-Ўзжандий ал-Фарғоний мусулмон оламида ўзининг “Фатовои Қозихон” асари билан машҳур бўлган. Кембридж (Буюк Британия) университетининг тадқиқотчиси Уилсон ўзининг 1903 йилда эълон қилинган мақоласида бу асарни “Ҳидоя” сингари катта обрў қозонганлигини айтади.

Бундан ташқари яна бир ўзгандлик аллома Сирожиддин ал-Ўзжандий тўғрисида ҳам тўхтаб ўтиш лозим. Унинг тўлиқ исми Сирожиддин Али ибн Усмон ал-Ўший ал-Фарғоний бўлиб, кўпроқ ал-Ўзжандий номи билан танилган. Ундан “Жавоҳир ал-аҳком”, “Буюк кишилар ёди учун дастлабки маълумотлар” сингари асарлар сақланиб қолган. Сирожиддин ал-Ўзжандий ҳам Фаҳриддин ал-Ўзжандий сингари Соҳиби Ҳидоянинг замондоши, яъни XII асрда яшаб ўтган эди.

Бу ўринда шарқшунос олим Одилжон Қориевнинг маълумотлари эътиборга моликдир. Чунки у Ўзгандлик олимлар тўғрисида маълумотларни батафсил баён этади:

“Ўзганд шаҳри водий илмий ҳаётида юқори ўрин тутганлиги тарихий манбалар ҳамда бу ердан етишиб чиққан алломалар илмий мероси тадқиқи жараёнида тасдиқланган ҳақиқат. Зеро, ҳанафий фикҳида учинчи даражадаги мужтаҳид мақомига эга бўлган машҳур аллома Фаҳруддин Қозихон ал-Ўзжандий айни шу шаҳарда туғилиб вояга етган ва илмда юксак натижаларга эришган. У кишининг ўзигина эмас, балки аждодлари ва бошқа қатор оила аъзолари Фарғона фикҳ мактабининг шаклланиши ва тараққиётида етакчи ўринларда турганлар. Уларнинг илмий мероси ва фаолиятига оид маълумотлар ўрта аср манбаларида муайян даражада зикр қилинган.

Қуйида шу шаҳардан чиққан фикҳ илми вакиларининг айримлари ҳақида маълумотлар келтирамиз:

1. Али ибн Сулаймон ибн Довуд ал-Ҳотибий Абу-л-Ҳасан ал-Ўзжандий машҳур фақиҳ, муҳаддис ва муфассир олим. Олимнинг илмий мероси ва биографияси ҳақида маълумотлар йўқ. “Муъжам ал-Булдон” асарида унинг 405/1014 йилда Ҳамадонга келганлиги ҳақидаги маълумот зикр қилинади. Мазкур манбада Ёқут ал-Ҳамавий олимнинг Абу Саъд Абдулмалик ибн Абу Усмон ал-Ҳаркуший (ваф. 406/1015), Абу Абдуррахмон Муҳаммад ибн ал-Ҳусайн ас-Суламий (ваф. 412/1021) каби устозларини зикр қилади.

2. Шамсулаимма Маҳмуд ибн Абдулазиз ал-Ўзжандий. Замонасининг фозил кишиларидан бўлган бу аллома хусусида манбаларда маълумотлар кам. Асосан у киши таниқли аллома, фақиҳ Фаҳруддин Қозихоннинг бобоси бўлганликлари хабар қилинади, холос. Бироқ, фарзандлари ва набиралари йирик фақиҳ алломалар бўлиб етишганлиги ва бу зотнинг исмлари ўрта аср табақот жанридаги асарларда келтирилиши Маҳмуд

¹ Ҳикматуллаев Ҳ., Шоисломов Ш. Ёқут Ҳамавий... – Б. 27.

ибн Абдулазизнинг ўзи ҳам илм соҳасида юксак мартабага эга бўлган олимлардан бўлган деб хулоса қилишга асос беради.

3. Шамсулислом Маҳмуд ибн Абдулазиз ибн Абдурраззоқ ал-Ўзгандий - муҳаддис олим. У кишининг исми ҳадис ривоят қилган ровийлар занжири таркибида зикр қилинган бўлиб, таржимаи ҳоли ва илмий мероси хусусида маълумотлар келтирилмаган. Бироқ, шамс ул-ислом мартабасига эга бўлганлиги илмда юксак даражаларга эришганлигидан далолатдир.

4. Абу Муҳаммад Абдурраҳмон ибн Абдуллоҳ ибн Исҳоқ ибн Аҳмад ал-Ўзгандий (ваф. 513/1120). Ўзганда туғилиб, вояга етгач, Балхда яшаган. Кейинчалик Самарқандга келиб, бир муддат тургач, Касга йўл олган ва шу ерда вафот этган. Муҳаддис олим. Исмига адиб сўзи қўшиб айтилишига қараганда, бу соҳада ҳам фаолият олиб борган кўринади. Бироқ, илмий мероси ҳақидаги маълумотлар ҳозирча йўқ.

5. Ҳасан ибн Мансур ибн Маҳмуд Фаҳруддин Қозихон ал-Ўзгандий ал-Фарғоний (ваф. 593/1197). Ўз даврида фикҳ илмининг пешқадам алломаларидан бўлган. Илмий мероси “Машҳур фатволар тўплами”, “ал-Вақиат” (Далиллар), “ал-Амалий” (Имло қилинган) “ал-Муҳадара” (Маърузалар), “Шарҳ уз-Зиядат” (Зиёdot асари шарҳи), “Шарҳ ул-Жомеъ ас-Сағир” (Кичик тўплам шарҳи), “Шарҳ Одоб ул-Қози” (Қозилар одоби асари шарҳи) ва бошқа асарлардан иборат.

Фаҳруддин Қозихон устозлари Заҳируддин ал-Ҳасан ибн Али ал-Марғиноний, Абдулазиз ибн Умар ибн Моза, Маҳмуд ибн Абдулазиз ал-Ўзгандийлардан таълим олган. Алломанинг шогирдлари қаторида Жамолуддин Абдулмаҳомид Маҳмуд ал-Хусайрий, Шамсулаимма Муҳаммад ал-Кардарий ва бошқалар бор.

6. Аҳмад ибн Саъдуддин Ўзгандий Намангоний (X аср) - тарихнавис олим. Олим кўлөзма нусхалари бизгача етиб келган “Тазкираи Буғроқхон” номли асари билан машҳур. Асар форс тилида ёзилган бўлиб, кейинчалик Ниёз Қошғарий томонидан туркий тилга таржима қилинган. Олимнинг исми шарифига ҳам Ўзгандий, ҳам Намангоний нисбалари қўшилиши муайян муддат Наманганда ҳам истиқомат қилганлигига ишора деб қабул қилиш жоиз.

Зикр этилганлардан кўриниб турибдики, Ўзганда туғилиб вояга етган алломалар ислом илмлари билан бир қаторда тарих, адабиёт ва бошқа соҳаларда ҳам муваффақиятли ижод қилганлар. Бу нарса, албатта, ўз илмий мактаби ва унинг ривожини учун зарур шароит мавжуд бўлган жойдагина бўлиши мумкин”¹.

XII асрда Ўзганда яшаб ўтган Бурҳониддин Қилич ҳам ўз даврининг машҳур кишиларидан эди. Уни тариқатда тенгги йўқ, сўфийликда бенуқсон, комил авлиё Султон Иброҳим Аҳмад билан бир ўринга қўйишган. Чунки, ҳар иккала зот ҳам подшоҳ бўла туриб, ўз ихтиёрлари билан тахтдан воз кечишган ва дин, тариқат йўлида ҳизмат қилишни ўз олдларига бош мақсад қилиб олишган эди.

¹ Қориев О.А. Фарғона фикҳ мактаби ва Бурҳониддин ал-Марғиноний... – Б.69-71.

Маълумотларга кўра, XIII асрнинг бошларида Мадина шаҳридан Фарғона водийсига келган ҳазрат Алининг авлоди Саййид Камолиддин Қорахонийлар ҳукмдори Султон Илик Мозийнинг ёлғиз қизига уйланади. Ривоятларга кўра Султон Илик Мозий Абу Бакр Сиддиқ авлоди эканлиги нақл қилинади.

Бу ҳақда “Тазкираи Буғраҳонда” куйидаги ривоят нақл қилинган:

“Султон Сатуқ Буғраҳоннинг тўрт ўгли ва уч қизи бор эди. Ҳасан Буғро, Ҳусайн Буғро, Асан Буғро, Усмон Буғро; қизлари Нураъло Нурхон, Туркон хоним, Ҳидоят Туркон хоним. Мазкур тазкирада қуйидагича маълумот келтирилган: “Нураъло Нурхонни Тўқ Буғроҳонга никоҳлаб берган. У кишидан Нураъло Нурхон уч фарзанд кўрган булар: Маҳмуд Али Арслон, Юсуф Али Арслон, Қизил Арслонхон (подшоҳ бўлган)...

Султон Сатуқ Буғраҳоннинг қизи Турконхотун Султон Илик Мозийга никоҳ қилинган. Бу кишидан бир қиз туғилиб балогатга етганда бу қизни Камолиддин исмли бир кишига турмушга берган”¹.

Маълумотларга кўра ушбу никоҳдан ўз замонасининг машҳур валий зотларидан бири бўлган ўзгандлик Султон Бурҳониддин Қилич дунёга келади². Бизнингча, унинг исмига Султон номини қўшиб айтилиши ҳам Қорахонийлар авлоди эканлига ишора бўлса керак.

Манбаларда келтирилишича, Бурҳониддин Қилич муслимларга ниҳоятда раҳм-шафқатли, Худонинг неъматларидан баҳраманд бўлиб, шукронасини адо қилмайдиган жоҳилларга нисбатан эса қаҳрли бўлган экан. Жоҳиллардан бир нечтаси ул зот ҳақида ғийбат қилганларида, уларни ўз хузурларига таклиф этиб, шифтга соч толасига осилган жуда ўткир тиғли қилични кўрсатган экан. Икки томонли тиғи ўткирланган ва ойнадек мусаффо (ялтирок) қилич шуъласига пашша ва кўнғизлар ўзларини урар эди ва қилич тиғига тегиб, икки бўлиниб ерга тушар ва ҳалок бўлар эди. Шунда Султон Бурҳониддин ғийбатчиларга қараб: “Айтинглар қани, айб шамширдами ёки кўнғизу пашшадами? Сизлар ўзларингизнинг айбингиз билан ўзингизни қиличга уриб, ҳалок бўласизлар!”, деган экан. Шу воқеа ҳам сабаб бўлиб, Султон Бурҳониддинга “Қилич” лақаби қўшилган экан³.

Бошқа ривоятга кўра, Султон Бурҳониддиннинг болалиқдан чўпни от қилиб миниб, бир қўлида бошқа чўпни қилич сифатида ушлаб ўйнаб юриш одати бор экан. Кунларнинг бирида бир киши бу бола устидан қозига шикоят

¹ Абдураҳим Ҳошим Машҳадий. Атуш (1)... – Б. 35.

²Қаранг: Караффа-Корбут К. Узгенская легенда // Протоколы и заседаний и сообщения членов Туркестанского кружка любителей археологии. Год 2-й (11 декабря 1896-11 декабря 1897). Т., Протокол заседания 16 октября 1897 г; Орлов В. Клыч Бурханиддин, сын Саид-Камаледдина(Узгенский Георгий Победононец) // Туркестанские ведомости. 13(26).04.1908, №82; Махмуд ибн Вали. Море тайн. Т.: Фан, 1977; Абул Ҳакими Самарқандий. Қандия. Самарқанд.: Суғдиён. 1994; Каттаев К. Маҳдуми Аъзам ва Даҳбед. Самарқанд.: Суғдиён, 1994; Илёсхон Ғозий. Маҳдуми Аъзам Имом ал-Косоний. Т.: Ўзбекистон, 1996; Абашин С. Н. Бурханиддин - Кылыч: Ученый, правитель, чудотворец? // Подвижники ислама. М.: Восточная литература, 2003; Джамал ал- Карши. Ал-Мулхакат би-с-сурах. История Казахстана в персидских источниках. I том. Алматы.: Дайк-Пресс, 2005; SAWADA M. Genealogy of Makhdūm-i A'zam and Cultural Tradition of Mazārs // Studies on Mazar Cultures of the Silkroad. Hingiang. 2008.

³Каттаев К. Маҳдуми Аъзам ва Даҳбед. С.: Суғдиён, 1994. – Б.12

килиб келади: Қўлидаги чўпи билан уриб, сигиримни иккига бўлиб ташлади, дейди. Қози бу гапга ишонмайди-да, текшириб кўриш учун бошқа бир сигир келтиртириб, болага уришни буюради. Шунда бола сигирнинг белига чўп билан бир уриб, иккига бўлиб юборади. Шундан бошлаб Султон Бурҳониддин “Қилич” тахаллусини олади.

Маҳдуми Аъзам ўзининг “Оламия ёки тарихи вафоти шайхон” номли рисоласида, “Шайх Бурҳониддин Қиличда шундай одат эрдик, агар қуруқ чўпни боқса, у дарҳол кўкарур ва агар ёмон ниятли кишига каромат шамшири бирлан нигоҳ қилса, анинг ҳаёти минқато бўлур”, деган эди ¹.

Бурҳониддин Қилич билан боғлиқ ривоятларда уни худди ҳазрат Али сингари аждарҳо билан жанг қилганлиги тўғрисида сўз юритилади².

Маълумки Ўзган шаҳрини номини келиб чиқишини туркий ном билан боғлайдилар. Бу ҳақда Маҳмуд Қошғарий шундай ёзади: “Бутун Мовароуннаҳр Йанканддан Шарққача бўлган ўлкаларни турк шаҳарларидан деб ҳисоблашнинг асоси шуки, Самарқанд, Семизканд, Ташканд – Шаш, Ўзганд, Тунканд номларининг ҳаммаси туркчадир³... Канд туркча шаҳар демакдир. Улар бу шаҳарларни қурдилар ва шундай ном қўйдилар... Шунинг учун Фарғонани Ўзканд – ўз шаҳримиз дейдилар⁴”.

ЎШ

Ўрта аср ёзма манбаларида Ўш шаҳри Фарғона водийсининг дарвозаси, яъни стратегик шаҳар сифатида тилга олинади. Хусусан ибн Ҳавқал Ўш ҳақида қуйидагиларни келтиради: “Қубодан кейин катталаги жиҳатдан Ўш [шаҳри] туради. Унда шаҳристон ва қўргон мавжуд бўлиб, [уларнинг] иккаласи ҳам бузилмаган. Ҳукмдорнинг саройи билан камоқхона қўргонда [жойлашган]. Шаҳристон ёнида рабад жойлашган, унинг атрофлари девор билан ўралган. Бу [девор] тоққа бориб тақалади, тоғ [усту] да эса туркларнинг [ислом] дини учун жанг қилувчиларнинг жанговар ҳаракатларини кузатувчи соқчилари жойлашган. Шаҳарнинг учта дарвозаси бор: Тоғ дарвозаси, Дарё дарвозаси ва Муғкада дарвозаси. Шаҳар дарвозалари мустаҳкам [қурилган]”⁵.

Ёқут Ҳамавий Ўш ҳақида жумладан шундай ёзади: “Ўш – Фарғона томонда Қубога яқин бир катта шаҳар. Унинг битта қўргони ва тўрта дарвозаси бор. Бу шаҳар бир тоққа ёпишган бўлиб, унда турклардан қўриқлаб турувчи қоровуллар туради. Ўш жуда серунум жой”⁶.

Яна бир тарихчи Жамол Қарший Ўшни зиёратгоҳ жойларга бой шаҳар сифатида таърифлар экан: “Ўш шаҳри. Унда катта бўлмаган Барокўҳ ва Ханаф

¹Илёсхон Ғозий. Маҳдуми Аъзам Имом ал-Косоний. Т.: Ўзбекистон, 1996. – Б. 34.

² Дракон и богатырь Узгендский // Киргизские народные сказки. Фрунзе.: Кыргызстан, 1981. С. 335.

³ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. II том...– Б. 163.

⁴ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. I том...– Б. 330.

⁵ Мамадалиев Ҳ. IX-X асрлар араб манбаларида Фарғона шаҳарларининг тавсифи... – Б.143.

⁶ Ҳикматуллаев Ҳ., Шоисломов Ш. Ёқут Ҳамавий... – Б. 28.

тоғлари бор. Барокўҳ этагида авлиёлар ва уламолар мазорлари жойлашган. (Худди шу ерда) бошқалар қаторида Сулаймон ибн Довуд (а.с.)нинг вазири Осаф ибн Барҳаённинг қабри бор” деган маълумотни келтиради¹. Жамол Қаршийда тилга олинган Барокўҳ кейинчалик Тахт-и Сулаймон номи билан машхур бўлган. Чунки XVII асрда яшаб ўтган Махмуд ибн Вали айнан шу ном билан тилга олади. Унга кўра, у ерда Ўшни забт этишда иштирок этиб шаҳид кўплаб араб саркардаларининг қабрлари мавжуд бўлган². Албатта бундай кўхна қабрлар боғлиқ ривоятлар Тахт-и Сулаймон тоғини ўзига хос зиёратгоҳ сифатида эъзоланишига ва у ҳақда турли қарашларни пайдо бўлишига замин яратган. Натижада Ўш шаҳри ва ундаги Тахти Сулаймон тоғининг зиёратгоҳ сифатида доврўғи бутун Марказий Осиёда машхур бўлиб кетган ва XIX–XX асрда Ўшга ташриф буюрган кўплаб саёҳлар ва тадқиқотчиларнинг асарларида машхур зиёратгоҳ сифатида таъкидлаб ўтилган³.

Жумладан, XX асрнинг бошларида Ўшга келиб Тахти Сулаймон тоғини кўздан кечирган В.И. Кушелевский қуйи ҳолатни тасвирлаб берган эди:

“Тахти Сулаймон тоғига нафақат Фарғонадан балки қўшни малакатлардан ҳам одамлар дардига даво излаб келадилар. Бу ерда турли касалликларни даволовчи ёриқ тошлар бор. Шундай тошларнинг бирига бошини суқса бир неча дақиқадан сўнг бош оғригидан халос бўлади. Қўл, оёғ ва тананинг бошқа аъзоларининг касалликлари ҳам шу жойда ўша вақтда ўзида ёки бир оз ват ўтгач тузала бошлайди. Айниқса, бу ерда аёлларни бефарзандлик касаллигидан даволовчи тош жуда машхурдир. Ушбу тош деярли катта тош бўлиб юзаси силлиқланган. Шу мақсаддаги аёллар тошни кўтарилган юқори қисмига ётиб бошқа бировнинг ёрдами билан пастга сирғалиб тушишади. Бундай экспиремент уч марта бажарилгандан сўнг керакли натижага эришганлигига тўла ишонч билан қайтиб кетишади. Бу тошнинг юза қисмини ўта силлиқланиб, худди заводларидаги сунъий гранит тошлардан қолишмас бўлиб кетганлиги уни фарзандли бўлиш мақсадида чин юракдан зиёрат қилинганлиги ва ҳозирда ҳам бу давои этиб кеоётганлигидан далолат беради. Эркаклар ҳам жинсий

¹ Джамал ал-Карши. Ал Мулҳакат би-с-сурах. История Казахстана в персидских источниках. I том. Алматы.: Дайк–Пресс, 2005. С. 149.

² Махмуд ибн Вали. Море тайн...С.19.

³ Бу ҳақда қаранг: Мушкетов И.В. Путешествие на Алай и Памир // Записки Императорского Русского географического общества по общей географии. СПб., 1912. Т. XXXIX. Вып. 2. 1877; Щербина-Крамаренко Н. Н. По мусульманским святыням. Справочная книжка Самаркандской области, 1896, вып. IV, отд. IV; Зимин Л.А. Мусульманское сказание о городе Ош. Т., 1913; Федченко А.П. Путешествия в Туркестан. М.: Географгиз, 1950; «Записки о некоторых народах и землях Средней Азии» Филиппа Назарова (1813-1814) // История Узбекистана в Источниках. Т.: Фан, 1988. Путешествие Мир Иззет уллы в Кокандское ханство (1812) // История Узбекистана в Источниках. Т.: Фан, 1988; Петраш Ю.Г. Несвященная «святость». Ташкент, 1988. Огудин В.Л. Страна Фергана. М., 2002; Огудин В., Абашинов С. Тахт-и Сулайман // Ислам на территории бывшей Российской империи. Вып. 4, М., 2003; Огудин В.Л. Культ пещер в народном исламе // Этнографические обозрения. М.: 2003. №4; Огудин В.Л. Трон Соломона // Подвижники ислама. М., 2003. Огудин В.Л. Гора Тахти-Сулейман // Сакральная география. Екатеринбург, 2005; Огудин В.Л. Место поклонения в исламе // Среднеазиатский этнографический сборник. Выпуск V. – М., 2006.

заиф касаликлари вақти бу мўъжизавий тошдан фойдаланадилар. Бироқ тошни зиёрат қилувчиларнинг асосий қисмини аёллар ташкил этади¹”.

Ўшнинг ҳавоси ва ўзига фазилатлари ҳақида ўрта асрлардаёқ ушбу шаҳарга нисбатан аҳоли орасида турли таърифларни келтириб чиқарган. Шу боисдан Мирзо Бобур “Ўшнинг фазилатида хейли аҳодис (ҳадислар) ворид (пайдо) бўлубтур” деган эди. Айнан шу сингари аҳодислар асосида XIX асрнинг бошларида Ўш шаҳрининг фазилатлари ва зиёратгоҳлари ҳақида “Хайрул булдон Ўш шаҳри” номли асар пайдо бўлди. Бу асар XX асрларнинг бошида Тошкентда Орифжонов босмахоносида литография усулида кўп нусхада нашр этилиб, бутун Марказий Осиё бўйлаб тарқатилган эди. Бироқ Фарғона водийси халқларининг сеvimли зиёратгоҳи ва унинг фазилатлари ҳақида ҳикоя қилувчи ушбу рисола собиқ совет тузуми даврида аёвсиз қаттиқ танқид остига олинди². Натижада кўп ўтмай Заҳириддин Муҳаммад Бобур томонидан Тахти Сулаймонда барпо этилган тарихий ёдгорлик ҳам ҳукумат қарори билан бузиб юборилди.

Бурҳониддин Марғинович яшаган давр билан яқиндан танишар эканмиз, Фарғона водийсининг бошқа шаҳарлари сингари Ўш ҳам илм-маърифатни марказларидан бири сифатида машҳур бўлганлигини гувоҳи бўламиз. Шу ўринда шарқшунос олим О. Қориев “Ўш шаҳридан йирик муҳаддис олимлар, катта уламолар ва йирик тасаввуф намояндalари етишиб чиққан. “Худуд ал-Олам” асарининг муаллифи Ўш шаҳри кўпгина ҳадис олимларининг ватани бўлгани, уларнинг аксарияти Ўший деб аталган нисба билан донг таратганликларини зикр қилади. Ўрта асрларда у ерда Ўший лақабли кўплаб олимлар ижод қилган” дея таъкидлар экан ўшлик алломалар хусусида қуйидаги маълумотларни келтиради:

1. “Масъуд ибн Мансур ибн Мурсал ал-Ўший (ваф. 518/1125 й) - машҳур фақиҳ. Ўшда туғилиб вояга етган ва кейинчалик Самарқандда яшаган. Работ Ҳамза мадрасасида мударрислик қилган. Аллома илмий меросига оид маълумотлар йўқ. Умар ибн Аҳмад ан-Насафийнинг хабар беришича, олимнинг ўзи, аҳли оиласи ва фарзанди - барчалари 518/1125 йил зу-л-ҳижжа ойининг ўрталарида бир кунда вафот этишган.

2. Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Холид Абу Абдуллоҳ ал-Ўший (ваф. 612/1216) - фақиҳ. Ҳозирча манбалардан аллома илмий меросига алоқадор бўлган бир асар “ал-Манасик” (Маросимлар) ҳақида маълумот топдик, холос. “Муъжам ал-Булдон” асарида Ўш шаҳридан чиққан алломалар қаторида зикр қилинган. Бухорода яшаган, 612/1216 йили ҳаж сафари давомида Бағдодда бўлган. Ҳаж ибодатини адо этгандан кейин бир йил ўтгач, 1216 йилнинг сафар ойида вафот этган.

3. Абу-л-Ҳасан Али ибн ал-Ҳасан ал-Ҳофиз Имрон ибн Мусо ал-Ўший. Бу аллома ҳақида “Ансоб” асарининг Ўшийлар нисбасидаги алломаларга бағишланган қисмида унинг ҳам Ўшдан чиққан алломалардан эканлиги хусусида

¹ Кушелевский В.И. Материалы для медицинской географии и санитарного описания Ферганской области. Новый Маргелан, 1891. С. 144-115.

² Гафуров Т. Мўъжиза, каромат ва илмий далиллар. Фрунзе, 1969. – 55.

кисқа маълумот келтирилган, холос. Шу сабабдан ҳозирча бу аллома таржимаи холи ва илмий мероси ҳақидаги маълумотларга эга эмасмиз.

4. Муҳаммад ибн Сулаймон Абу Абдуллоҳ ал-Ўшӣй-Шайхулислом, Насируддин номларига сазовор бўлган аллома. Манбаларнинг хабар беришича, ниҳоятда зоҳид инсонлардан бири бўлган. Бурҳонуд-дин ал-Марғинонийнинг устозларидан бири. Аллома “Китоб ал-Машойих” (Шайхлар ҳақидаги китоб) да бу зотни зикр қилар экан, у зот барча ўзи эшитган нарсаларни Бурҳонуддин ал-Марғиноний ҳам ривоят қилишига ижозатнома берганликларини айтган¹.

Ўрта асрларда яшаб ўтган ўшлик олимлар тўғрисида ёзма манбаларда қизиқарли маълумотлар учрайди. Масалан, Фахриддин Али Сафӣй “Латофатнома” асарида ўшлик машҳур воиз билан боғлиқ қуйидаги ҳикояни нақил қилади:

“Қози Ўшӣй ҳам забардаст ва машҳур воизларидан бири эди. Унинг нутқи шу қадар фасоҳатли эдики, ҳар қандай кўнгилнинг қулфини оча оларди... Қози Ўшӣй ҳам ажойиб нутқ сўзлар ва нутқи ҳақини олишда ажойиб усулларни ишлатарди.

Бир кун бир баҳсда воиз ва гадоёлар Сийистон халқининг қаттиққўллиги, ҳеч кимга хайр-саховат қилмаслиги ҳақида арз қилдилар. Шу пайтда Қози Ўшӣй ўртага чиқиб, Сийистон халқини ҳам ўз нутқи билан мафтун этиб, ҳақ ундира олишини айтади. Шу шарт билан у Сийистонга келади.

Бир кун Сийистонда бир мажлис тузиб, ўз маҳорати билан халқнинг ҳушини олади. Шаҳар аҳли унга маҳлиё бўлиб, топган-тутганларини бердилар, аммо воиз пул учун ваъз айтмаслигини айтиб, ҳеч нарса олмади. Бу иш халқнинг эътиқодини янади ошириб юборди.

Бошқа бир кун яна мажлис тузди. Саховатли ва забардаст воизнинг шуҳрати бутун шаҳарга таралган ва ҳар кимнинг оғзида бўлганлиги учун масжиди жомеъ халойиққа тўлган эди. Қози Ўшӣй минбарга чиқиб, шу қадар оташин ваъз айтдики, халойиқ ўзларини тута олмай ҳўнграб йиғлашга тушдилар. Мажлис айни қизиган пайт эди, ногоҳ кўринишидан азимнамо бир киши масжид эшигидан кириб келди-да, тўппа-тўғри минбарга қараб юрди. Бориб, ҳамманинг кўз олдида Қози Ўшӣйнинг юзига бир тарсаки туширди. Белидан бир таноб арқон олиб, тортиб туриш учун қозининг бўйнига ташлади. Шунда газабга келган халойиқ ўша одамга ташландилар. Агар воизнинг ўзи дарҳол ўртага тушмаганда эди, у киши халқнинг оёғи остида сазойи бўлиб кетардию Бироқ халқ ҳужум бошлаши билан воиз фарёд қилди:

– Ҳой халойиқ, эй аҳли мажлис, сабр қилинг. Ҳар ким ўз жойига ўтирсин ва яхшиси мен билан бу муҳтарам зотнинг ўртамиздаги қиссани эшитсин.

Сиз азизларга махфӣй қолмасинким, мен бу кишининг хизматкоридурман. Кўб муддат бўлди, бир илож қилиб қочиб кетганман ва бу киши неча йилдан бери мени қидириб юрган, албатта. Бугун келиб мана бу ерда, сиз азизларнинг кўз олдингида қўлга тушдим ва шармандайи шармисор бўлдим. Шунинг учун бу мўътабар зот мени урсалар ҳам, ҳақорат қилсалар ҳам маъзур тутасизлар, чунки шундай қилишга ҳақлари бор. Мен шармандайи осий гуноҳимга яраша жазойимни тортишим керак.

¹ Қориев О.А. Фарғона фикҳ мактаби ва Бурҳониддин ал-Марғиноний... – Б.71-72.

Воиз қуйидаги байтни ўқиди ва ўз хожаси олдида бошини мутиёна эгиб турди. Байт:

Гар ба шамшери сиёсат бигудозӣ ҳокими,
Гар ба таширфи ғуломи менавозӣ бандаам.

Яъни:

Гар қилич бирла сиёсат ўтказиб этгил ҳукм,
Гар ғулом айлаб навозиш қил, сенинг измингдаман.

Шунда халойиқ ола-говур кўтардилар ва шундай фозил воизни ҳақорат қилишга йўл қўймасликларини изҳор этдилар. Мажлис аҳлини асир этган воиз деди:

– Агар шундай бўлса, бу диёрнинг азизлари карам қилсалар, бу кишининг қўлларидан мени сотиб олишлари мумкин. Мендай фақир хажир, бир кишига хизмат қилсам ҳам, сиз азизларнинг ҳаммангизга, бутун Сийистон халқига қуллик қилсам ҳам куним ўтади. Агар қолган умримни ваъзга бағишлаб, сизларнинг хизматингизни қилишга муяссар бўлсам, менга гоят шафқат ва марҳамат кўрсатган бўлардингизлар.

Воизнинг бундай илтижосини эшитган халойиқ фарёд кўтардилар ва жону дилимиз билан сенга хизмат қиламиз деб фиғон чекдилар. Кейин ҳамма бирданига ҳалиги кишига юз буриб, воизни талаб қилиб, тазарруъ қила бошладилар. Халойиқ воизни сотиб олишга қасд қилган эди. Аммо у киши бўш келмади. Воизни мана шу масжлис аҳли олдида беш юз дарра уриб сазойи қилмоқчи эканлигини айтди. Халойиқ бундай қилмаслигини айтиб ялинди. Узоқ тортишувдан кейин, воизни эллик минг динорга сотиб олишга қарор қилдилар. Мажлис аҳли орасидаги бу диёрнинг аён ва арбоблари дарҳол шу миқдордаги маблағни тўплаб, шу ернинг ўзида санаб бердилар. У киши маблағни олиб кетгандан сўнг воиз масжлис аҳлини дуойи хайр билан олқишлади ва минбардан тушиб, манзилига равона бўлди.

Шу орада бирдан воиз гойиб бўлиб қолди ва шундагина Сийистон аҳли унинг ҳийла ишлатганлигини, келиб зўрлик қилган киши ҳам ўзининг одами эканлигини англаб қолдилар.

Бир неча муддатдан кейин она шаҳри Фарғонадан туриб, Қози Ўший Сийистон халқига шундай мактубни йўллади:

Каримони Сийистонро бақо бод,
Шароби руҳи роҳат бодашон нўш.
Ғурури ман хариданд он каримон
Зи роҳи лутф бо он донишу хуш,
Набудам ман ғулому лек будам,
Жаҳони фазлу дониш – Қозии Ўш.

Яъни:

Омон бўлсин сийстонлик сахийлар,
Руҳи роҳат шаробини қилиб нўш.
Нечукким, менга бахш айладилар,
Ғурур чексиз – ана лутф, донишу хуш...
Эмасдим қулу хизматкор, лек эдим мен,

ЯДУХКАТ

Абу Муҳаммад Абдул Халил ибн Абдулмавжуд ал-Ядухкатий ас-Саккий (1042-1105 йй) Фарғонанинг Ядухкат қишлоғидан чиққан машҳур адиб. У ҳам Самарқандда яшаб, шу ердаги Жузжония олимлар уйига бошчилик қилган. Худди мана шу олимлар уйида бошқа бир фарғоналик фикҳшунос олим Ҳамза ибн Али ал-Ҳайлабий ҳам яшаб ижод қилган. У ҳижрий 523 (1129) йилда вафот этган ва Самарқандда дафн этилган².

ЛАМИШ

Фарғонанинг Ламиш қишлоғидан етишиб чиққан аллома Абу Али ал-Хусайн ибн Али ибн Абу-л-Қосим ал-Ламиший ал-Фарғоний Қорахонийлар саройидаги олимлардан бўлиб, ҳукмдорларга ҳақиқатни айтишдан қўрқмаслиги, адолатпарварлиги билан машҳур бўлган. Ал-Ламиший тўғрисида Ёқут Ҳамавий қуйидагиларни келтиради: “Фақиҳ. Олим 441/1049 йилда Ламиш қишлоғида таваллуд топган бўлиб, 522/1128 йил рамазон ойида Самарқандда вафот этган. Ал-Ламиший фозил йўлбошчи, ҳилоф илмида билимдон фақиҳ бўлиб, Абу Муҳаммад Абдурраҳмон ибн Абдурраҳим ал-Ҳофиз ал-Қассордан ҳадис тинглаган³.”

Маълумотларга кўра, ал-Ламишийнинг олийжаноб фазилатларини муносиб баҳолай олган Қорхоний ҳукмдорларидан Муҳаммад ибн Сулаймон Тегин Арслонхон 1122 йилда ўз номидан халифа Мустаршидга элчи қилиб юборади. Йўлда у Марвда тўхтаб ўтган ва шу ерда илм толибларига маърузалар ўқиган. Унинг тингловчилар орасида Самъоний ҳам бўлган. У ҳам Самарқандда вафот этиб, шу шаҳардаги Гатфар кўприги яқинидаги Форис ал-Бағдодий мазорига дафн этилган.

НАВКАТ

Шу қаторда Навкат қишлоғидан етишиб чиққан алломалар ҳам Ёқут асаридан жой олган. Абулфазл Абдулқодир ибн Абдуллоҳ ибн Абдураҳмон ибн Қосим ан-Навкатий навкатлик алломалар орасида энг машҳури эди. У ўз даврининг фозил имоми, муҳаддиси ва етук фақиҳ олими бўлган.

¹ Фахриддин Али Сафий. Латофатнома... – Б. 138-141.

² Бу ҳақда қаранг: Камалиддинов Ш. «Китаб ас-ансаб» Абу Саида Абд ал-Карима Ибн Муҳаммад ас-Самани // Адабий мерос. № 2(40). 1987; Камалиддинов Ш. Сведения «Китаб ал-ансаб» Самани о Фергане // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. 1989. № 5.

³ Бобожонов А. Ёқут ал-Ҳамавийнинг “Муъжам ал-булдон” асарида Фарғона ва фарғоналик олимлар... – Б.165.

АНДИЖОН (АНДУКОН)

Андижон шаҳри водийнинг шарқий қисмидаги кўҳна шаҳарлардан бири бўлиб, ўзига хос бой ўтмиш тарихига эгадир, айниқса, ўрта асрлардан бошлаб Марказий Осиёнинг иқтисодий ва маданий-маънавий ҳаётида муҳим роль ўйнаб келди¹. Шу сабабдан кейинги пайтларда Андижон тадқиқотчиларнинг диққат ʼтиборида бўлиб қолмоқда².

Мовароуннаҳрга ўрта асрларда келган Муқаддасий, Истаҳрий, ибн Ҳавқал сингари араб сайёҳларининг асарларида шаҳар биринчи марта “Андукон” номи билан тилга олинади³.

Қорахонийлар ҳукмронлиги даврида ҳам Андижон уларнинг пойтахти бўлган Ўзган шаҳрига яқин жойлашганлиги туфайли ташқи савдодаги ўз мавқеини сақлаб турди. Кўплаб туркий уруғлар шаҳарга ва атрофига кўчиб келиб ўрнашди, янги қишлоқлар пайдо бўлди, аҳоли кўпайди, урбанизация жараёни жонланди. Бу эса Андижондаги маданий муҳитнинг ўсиб боришига ката таъсир кўрсатди. Натижада Андижон шаҳридан замонасининг машҳур олимлари етишиб чиқдилар.

Ёқут Ҳамавий Қорахонийлар даврида яшаб ўтган андижонлик олимлардан бири олийжаноб ва диёнатли шайх, ривоятлар билимдони Абу

¹ Машрабов З.З. Фарғона водийси қадимги шаҳарсозлик маданияти тизимида Андижон // “Фарғона водийси тарихи янги тадқиқотларда” мавзусидаги Республика илмий анжуман материаллари. Фарғона, 2009. – Б.50.

² Бу ҳақда қаранг: Жалилов С. Андижон. Т., 1989; Жалилов Сайфиддин. Бобур ва Андижон. Тошкент. 1993; Жалилов С. Андижон шаҳар тарихини ўрганиш тажрибасидан // «Буюк ипак йўли ва Фарғона водийси» мавзусидаги Республика илмий-амалий анжумани материаллари. Тошкент, 2004; Абдулгазиева Б. Исследование поселения Чордона ИМКУЗ, в.25. Т., 1991; Абдулгазиева Б. Раскопки Сар-тепе // История и археология Средней Азии. Ашхабад.: Ўлим, 1978; Абдулгазиева Б. К. К исторической топографии Андижана XV-XVI вв. // Позднефеодалный город Средней Азии. Т.: Фан, 1990; Абдулгазиева Б. Средневековый Андижан на трассе Великого шелкового пути // Города и караван-сарай на трассах Великого шелкового пути. Тезисы докладов международного семинара ЮНЕСКО. Ургеч. 1991; Абдулгазиева Б. Андижон Бобур даврида. Андижон. 1993; Абдулгазиева Б. Новый клад медных монет XV в. из Андижана // Археологические исследования в Узбекистане – 2001 год, Ташкент, 2002; Абдулгазиева Б., Абдуллев Б.М., Матбабаев Б.Х. Археологические раскопки в Андижане // Археологические исследования в Узбекистане – 2001 год, Ташкент, 2002; Абдулгазиева Б. Могильник XIII-XIV вв. Чордана в Андижане // Новые данные о древнем и средневековом Кыргызстане. Бишкек, 1999, вып.2; Абдуллаев Б.М., Иванов Г.П., Матбабаев Б.Х. Археологические работы в г. Андижане // Археологические исследования в Узбекистане – 2000 год, Самарканд, 2001; Абдуллаев Б.М., Матбабаев Б.Х., Машрабов З.З. Десятый сезон археологических раскопок в Андижане // Археологические исследования в Узбекистане – 2002 год, Ташкент, 2003. вып. 3; Матбабаев Е. Ранний город Ферганы и вопросы начального этапа государственности // Археология, история и культура средней Азии. ТД Межд. конф. посвящ. 60-летию академика Э.В. Ртвеледзе. Ташкент, 2002.

³ Бу ҳақда қаранг: Бетгер. Е.К. Извлечение из книги «Пути и страны» Абу-л-Касыма ибн Хаукаля // Труды САГУ. Археология Средней Азии. Т.: Издательство САГУ, 1957; Китаб Масалик ал-мамалик ал-Истахри // Материалы по истории киргизов и киргизии. М.: Наука, 1973; Бартольд В.В. Мўғуллар даврида Туркистон. Самарканд, 1931

Ҳафс Умар ибн Муҳаммад ибн Тоҳир ал-Андуконий ас-Суфий ҳақида жумладан шундай ёзади: “У хушмуомала камтар, солиҳ шайх, маълумотларни нақл қилишлик бўйича олим эди. Қуръон ўқиган. Кошон (Исфаҳон)га бориб, у ернинг хонаҳида фақиҳлар хизматида бўлган” ...

Ёкут Ҳамавий Абу Саъд ас-Самъонийдан келтириб, олимнинг 480/1087 йилда Андуконда туғилиб, Фарғонада яшагани, 504/1110 йилда Марвга боргани ва 545/1150 йилнинг жумадул-аввал ойида Кошонда вафот этгани зикр қилади.

“Муъжам ал-булдон”да олимнинг Бухоро ва Марв шаҳрларида таълим олгани ва устозларидан уч нафари номлари келтирилган¹.

Мўғуллар истилоси даврида Андижон Фарғона водийсининг бошқа шаҳарлари сингари харобаликка юз тутган бўлса-да, бироқ тез орада ўзининг аввалги мавқеини тиклай олишга эришди. Бу ҳолат XIII асрнинг охирида мўғул хонлари Тува ва Хайдулар даврига келиб Андижонни Фарғона водийсининг пойтахти сифатида тараққий этишини таъминлади².

Мўғуллар истилоларидан сўнг, айниқса, XIV аср бошларидан Андижон Фарғона водийсининг шарқида Ўзгандан кейин йирик стратегик мавқега эга бўлган шаҳар ва муҳим савдо маркази сифатида кўтарилиб борди. Мўғул хонлари Қошғарга ўтган халқаро савдо йўлини ўз қўлида сақлаб туриш учун, айниқса, Андижонга катта эътибор беришади. Шаҳарнинг қалъа деворлари тикланади. Янги масжид, мадрасалар қурилади ва Андижонга “қуббат-ул-ислом” деган шарафли диний мақом берилади³.

Соҳибқирон Амир Темур Фарғона водийсини 12 та тумани билан ўғли Умаршайхга мулк қилиб беради. Умаршайх Андижон атрофига янгитдан қалъа девори қурдирди. Темурийлар даврида Андижоннинг обод бўлган ва гуллаб-яшнаган даври машҳур темурийзода Абу Саид Мирзонинг ўғли Умаршайх Мирзо (1462-1494 йиллар) ва унинг ўғли Бобур Мирзолар (1494-1504 йиллар) даврига тўғри келади. Андижон бу вақтга келиб Мовароуннаҳрда Самарқанд ва Кешдан кейинчи учинчи йирик шаҳарга айланган⁴. Бу ҳақда Мирзо Бобур шундай таърифни келтирган эди: *“Мовароуннаҳрда Самарқанд ва Кеш қўрғониддин сўнгра мундин улугроқ Қўрғон йўқтур. Уч дарвозаси бор. Арки жануб тарафида воқитъ бўлубтур. Тўққуз тарнов сув кирар. Бу ажабтурким, бир ердин чиқмас.*

*Қалъанинг гирдо-гирди хандақнинг тош ёки сангрезалик шохроқ тушубтур. Қалъанинг гирдо-гир тамом маҳаллотур. Бу маҳалла била қалъага фосила ушбу хандақ ёқасидоги шохроқтур”*⁵. Шу сабабдан ҳам Фарғона водийсида темурийлар ва шайбонийлар билан боғлиқ юз берган воқеалар силсиласида Андижон бош шаҳар сифатида қайд этилади⁶.

¹ Бобожонов А. Ёкут ал-Ҳамавийнинг “Муъжам ал-булдон” асарида Фарғона ва фарғоналик олимлар... – Б.166.

² Писарчик А.К.Некоторые данные по исторической топографии городов Ферганы... С. 158.

³ Жалилов С. Бобур ҳақида ўйлар. Т.: Шарқ, 2006. – Б. 32.

⁴ Азимджанова С. А. К истории Ферганы второй половины XV в... С. 22.

⁵ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома... – Б. 34.

⁶ Бу ҳақда қаранг: Муҳаммад Солиҳ. Шайбонийнома / Нашрга тайёрловчи: Насрулло Даврон. Т., 1961; Зайниддин Восифий. Бадоеъул вақоеъ / Форсийдан Н.Норқулов таржимаси. Т.: Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979; Фасих Ахмад ибн Джалал ад-дин

Бу даврлардаги Андижон ҳақида сўз юритар эканмиз Андижоний нисбаси билан машҳур бўлган ва ҳазрат мир Алишер Навоий назарига тушган Андижонийлар хусусида ҳам айрим маълумотларни келтириб ўтсак:

“Мавлоно Сафоий – Андижонлиқ эрди, сода йигит эрди. Аммо сода юзлук йишитлар суҳбатига Маиш`уф эрди. Таб`идин гоҳ-гоҳ рангингина нималар бош урар эрдик, ўз солдигининг мунофиси эрди... Самарқард мулкида фавт бўлди.

Мавлоно Юсуфшоҳ – “Бадиий” тахаллус қилур эрди. Ул ҳам Андижондин эрди. Мавлоно Сафоий била бўлур эрди. Фақир таҳсил учун Самарқандга боргонда Андижондин келди ва онда фақир била бўлур эрди. Сигари син жиҳатдин ше`рида хомлиг бўлса, ислоҳ қилилур эди. Бот бузург маниш ва мутасаввур йигит бўлди. Хуросонга келиб кўб салоҳият ҳам касб қилди, фақирдин ўзга киши анинг ше`рида сўз айтолмас дерлар эди. Ужби жиҳатдин шўхлар Юсуф Сафоий дерлар эди. Ва ул тагайюр жиҳатидин беҳол бўлур эрди. Аммо яхши суҳбати бор эрди ва кўпрак синф ше`рни яхши айтур эрди...

Сарахсда фавт бўлди. Мазори ҳазрат Шайх Луқмон хонақоҳидадур”¹.

Тарихчи Хондамир (тахм. 1473 – 1534) “Хулосат ул-ахбор” асарида Мир Сарбараҳна лақаби билан машҳур бўлган андижонлик Алишер Навоийнинг яқин кишиси ҳақида қизиқарли маълумотларни келтиради:

“Мир Сарбараҳна лақабли Саид Шамсиддин Муҳаммад Андижоний. Феълининг хушлиги, сўзларининг мулоимлиги, фаҳмининг тезлиги ҳамда зеҳнининг ўткирлиги билан замон фозиллари ва давроннинг зийрак кишилари орасида тамом ажралиб туради. Хаммавақт сўзлари ширин ва маъноли, ҳикоятлари гўзал, суҳбатлари ажойиб ва гаройибдир.

Ҳаётининг бошларида кўп вақт Мовароуннаҳр мамлакатаида илм толиблари орасида кун кечирди. Ҳиротга келганидан кейин ҳидоятли амир Алишернинг инояти ва тарбияти туфайли боши Фирқадондан ҳам юқори бўлди. Султони соҳибқирон ҳам ул жанобни мақбул кўрди ва олий мансаблардин садрлик мансабига, Хожа Камолуддин Хусайн Гирангийга шерик қилиб тайинлади. Хожа Камолуддин Хусайн жаноб саёдатмаоб билан сидқидилдан хизмат қилди. Мир Сарбараҳна ўз мураббийси, яъни дўстнавоз, хуш андишалик амир Алишер ҳузурига бориб арз қилди: “Банда саййид бўлиши билан ва ёши улуглига қарамасдан олимақом даргоҳ ходимлари орасида хизматдадир, декин хлжа Хусайн мендан юқори туришни орзу қилмоқда, шу кунларда хизматкорлар у нимани буюрса шунга қилишмоқда”. Шу пайт бир гадо аҳволи ва саёдатмаоб жанобнинг саволи ул ҳазратнинг кўнглидан ўтиб бундай

Мухаммад ал-Хавафи. Муджмаил-и Фасихи / Перевод, предисловие, примечания и указатели Д.Ю.Юсуповой. Т.: Фан. 1980; Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи. I-II китоблар. Сўз боши, араб тилидан таржима ва изоҳлар муаллифи: У.Уватов. Т.: Меҳнат, 1992; Шарафуддин Али Яздий. Зафарнома.Т.:Шарқ, 1997; Фахруддин Али Сафий. Рашаҳоту айнил-ҳаёт / Нашрга тайёрловчилар, сўзбоши ва изоҳлар муаллифлари: Маҳмуд Ҳасаний, Баҳриддин Умрзоқ. Т.: Абу Али ибн Сино, 2004; Абдураззоқ Самарқандий. Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн. II жилд иккинчи қисм. Форс тилидан таржима, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Асомиддин Ўринбоев. Т.: Ўзбекистон, 2008; Мирзо Муҳаммад Ҳайдар Кўрагон. Тарих-и Рашидий. Урумчи.: Шинжонг халқ нашриёти, 2008.

¹ Алишер Навоий. Мажолисун нафоис. Танланган асарлар. III том. Т.:Ўзбекистон Давлат нашриёти, 1948. – Б.54-55.

дедилар: *Шеър, Садрлик гадоиларга инъом қилинган жойда унинг ҳаммадан ортиқ бўлишини кўрасан. Амир Сарбараҳна бу байтни эшитиб уялди, лекин хурсанд бўлди, умид юлдузи иқбол даражасига кўтарилди. Ул жанобнинг вафоти 898 (1492-1493) йили содир бўлди*¹.

Атоқли адиб Садриддин Айний Айний (1878-1954) ўзининг “Алишер Навоий” номли монографиясида келтириб ўтган маълумотларга кўра, Саид Шамсиддин Муҳаммад Андижонийнинг “Мир Сарбараҳна” (бош яланг) лақабини олишга сабаб уни аввалари кўча ва бозорларда оёқ яланг, бош яланг юрганлиги сабаб бўлган².

Айтиш жоизки, Ҳасанхожа Нисорийнинг (1516-1597) “Музаккири Аҳбоб” асарида ҳам яна бир садрлик мансабида туриб ижод қилган Андижонлик Муҳаммад Шариф Садр ҳақида маълумот келтиради:

*“Муҳаммад Шариф Садр Андижондандир. Кўп фазилатлар касб этган ва аъзам султонлар уни олийқадр садрлик мансаби билан сийлаганлар. Шеърга ҳам илтифоти бор”*³. Шунингдек Ҳасанхожа Нисорий ўз асарида яна бир андижонлик шоир ҳақида жумладан қуйидагиларни баён этади: *“Мавлоно Насибий Андижоний хушгўй шоирлардан ва фазилатлар насиб этган бахтли инсонлардан бири бўлган”*⁴.

Шайбонийлар ҳукмронлиги даврида Андижонга ва унинг атрофига кўплаб ўзбек уруғлари кўчиб келиб ўрнашадилар, шаҳарда урбанизация жараёни янада тезлашади.

Кўқон хонлиги даврида эса, Андижон ушбу давлат билан Шарқий Туркистон ўртасидаги савдо алоқалари тарихида энг муҳим ўринни эгаллайди. Шарқий Туркистоннинг барча шаҳарларига андижонлик савдогар ва хунармандлар кўчиб боришган⁵, уларнинг алоҳида маҳаллалари пайдо бўлади. Андижон шунчалик машҳурлашиб кетадики, ҳатто бутун Марказий Осиёдан Шарқий Туркистонга борганлар “андижонликлар” деб аталиб кетган. Бинобарин, Буюк Ипак йўли туфайли Қашқар – Андижон ўртасида иқтисодий, маданий алоқаларни қадимдан давом этиб келганлиги қариндошлик, дўстликнинг жуда самимий садоқат асосига қурилганлигини, шу билан ўзбеклар уйғурларни “қашқарлик” деб атаса, уйғурлар ўзбекларни “андижонлик қариндошим”, деб меҳр-муҳаббат қўйганлигини жуда кўп тарихий қўшиқлар ҳам исботлайди⁶.

Маълумки шаҳар ва қишлоқларнинг тарихий топографиясини аниқлашда ундаги мавжуд зиёратгоҳларни тадқиқ этиш муҳим аҳамият касб этади. Бу борада Андижон шаҳри ҳудудида 2003-2004 йилларда олиб борган

¹ “Хулосат ул-аҳбор” дан. (Б. Аҳмедов таржимаси) // Навоий замондошлари хотирасида. Т.: Ғафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1985. – 65-66.

² Айний С. Асарлар. Саккизинчи том.Т.: Ғафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1967. – Б.343.

³ Ҳасанхожа Нисорий. Музаккири Аҳбоб. Таржима, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Исмоил Бекжон. Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993.– Б.264.

⁴ Ўша асар. – Б. 116.

⁵ Машрабов З.З. Фарғона водийси қадимги шаҳарсозлик маданияти тизимида Андижон...– Б.51.

⁶ Боқиев О. Ҳаёт ҳақиқатининг лирик ифодалари (уйғур халқ кўшиқлари ҳақида) // Ўзбек халқ ижоди. Т.: Фан, 1967. – Б. 135.

тадқиқотларимиз диққатга сазовордир. Чунки, кўхна Андижон заминида сокин топган азиз-авлиёлар номи билан боғлиқ зиёратгоҳлар бир неча асрлик тарихга эга. Масалан, Жамол Қарший келтирган маълумотга кўра, XIII асрда яшаб ўтган ўз даврининг машҳур олимларидан бир нечтаси айнан Андижоннинг кўхна зиёратгоҳларида дафн этилган:

Саййид Рўшнойи ал-Марвазий. Уни шунингдек “Хусам ал-маърифат”(Маърифат қиличи) деб ҳам аташади. Бизнинг шайхимиз тариқат аҳлларидан бўлиб, художўй, сахий мурувватли зот эди. У Артуждаги Сатуқ Буграҳон мазорига қараб, бир неча йил шу ерда умр кечирди... Сатуқ Буграҳон мазорига зиёратга келиб унинг буюк хизматларидан воқиф бўлдим... Ас-Саййид (Рўшнойи) 669 (1270-1271) йили Фарғонанинг Андижонда оламдан ўтиб бахтли тасодифга кўра Андижоннинг Рўшнойи (номли) масжиди ёнига дафн этилди¹”.

Андижон ўлкашунослик музейининг илмий ходими Муҳаммадjon Абдурахмоновнинг таъкидлашича, XX асрнинг бошларида Андижон шаҳрининг ўзида ўттиздан зиёд зиёратгоҳлар мавжуд бўлиб, улар қуйидагича номлар билан аталган:

1. Шаҳид мазор 2. Махкамбек мазори. 3. Исо додхоҳ мазори. 4. Мамаризо мазори. 5. Мулла Бекназар мазори. 6. Исрофхожа мазори. 7. Кўчқор ота мазори. 8. Мирпўстин ота мазори. 9. Занги бобо мазори. 10. Қилич Бурҳон ота мазори. 11. Думалоқ мазор. 12. Эҳ воҳ ота мазори. 13. Қора болта мазори. 14. Болалик мазор. 15. Оқ гўр мазор зиёратгоҳи. 16. Искандар мазор. 17. Мулла Ёқуб халфа мазори. 18. Мулла Кушоҳун мазори. 19. Мулла Миращур мазори. 20. Саид Маҳмудҳон эшон мазори. 21. Муҳаммад Шукур мазори. 22. Дарвеш халфа мазори. 23. Мадаминбой мазори. 24. Хожабек мазори. Иброҳим хожа эшон мазори. 26. Худоёр қози мазори. 27. Ҳазрат Бобо Саъиддин мазори. 28. Хўжамберди мазори. 29. Мулло Мақсуд мазори. 30. Боқибой мазори. 31. Ботирхожа эшон мазори. 32. Хожа Эшон мазори. 33. Худойберган хожа мазори. 34. Эшота хожа мазори.

Андижон шаҳридаги зиёратгоҳларда маънавий меросимизнинг узвий қисмини ташкил этувчи асрлардан асрларга ўтиб келаётган афсона ва ривоятлар, турли ҳикматли ҳикоятлар халқ оғзаки бадиий ижодининг намунаси сифатида сақланиб қолган. Шу сабабдан мазкур зиёратгоҳлар зз навбатида Андижон шаҳрининг қадимий ўтмишини ўрганишда муҳим тадқиқот манбаи бўлиб хизмат қилади.

Андижон атамаси тўғрисида турли тадқиқочилар томонидан турли фикрлар билдириб келинган². Биз фақат таниқли топонимист олим Суюн Қораевнинг бу борадаги маълумотларини келтириш билан чекланамиз:

¹ Джамал ал-Карши. Ал Мулҳакат би-с-сурах...С.112-113.

² Бу ҳақда қаранг: Наливкин В. Краткая история Кокандского ханства. Казань. 1886; Ҳасанов Ҳ. Марказий Осиё жой номлари тарихидан. Т.: Фан, 1965; Губаева С. С. Этнический состав населения Ферганы в конце XIX – начале XX в. Т.: Фан, 1983; Муҳаммаджонов А.Р. Андижон – “Сой бўйидаги шаҳар” // Мозийдан садо. 2002, №2; Муҳаммаджонов А.Р. Буюк Ипак йўли ва “Фарғона” гидротопонимининг этимони ҳақида // «Буюк ипак йўли ва Фарғона водийси» мавзусидаги Республика илмий-амалий анжумани материаллари. Тошкент, 2004; Исҳоқхон тўра Ибрат. Танланган асарлар / Нашрга тайёрловчилар, сўзбоши, изоҳ ва луғат

“Андижон - шаҳар, Андижон вилояти маркази. 10-асрдан бошлаб араб географлари Истахрий, Ибн Ҳавқал, Муқаддасий асарларида ва бошқа манбаларда Андиян, Андикон, Андукон шаклларида қайд қилинган, Заҳириддин Бобур асарларидан бошлаб Андижон деб ёзиб келинади.

Туркларнинг афсонавий подшоҳи Афросиёб шаҳар қуриб, уни ўзининг қизи номи билан Одинажон деб атаган экан. Бошқа бир ривоятга кўра бир хон бу шаҳарда хотини қолиб кетганидан “Анда қолди жоним менинг” деганидан шаҳар шундай аталганмиш. Бошқа бировлар Андижон сўзини олти жон - “олти киши” дегани деб изоҳлайдилар. Рус олими В.П.Наливкин наманганликларининг озгаки ривоятларига асосланиб, шаҳар анди деган турк қабиласи номи билан аталган деган эди.

Андижонлик тарихчи С.Жалилов ўзбеклар ва Марказий Осиёдаги бошқа халқларнинг таркибига кирган қабила-урушар орасида анди деган туркий қабила учрамайди дейди ва Андижон топоними ад деган туркий қабила номидан келиб чиққан: бу этноним форсча кўплик қўшимчасида адгон - адигон шаклида талаффуз қилина бошлаган ва кейинчалик бунга н товуши кириб қолган деб ҳисоблайди. В.В.Радлов анди сўзи фонетик ўзгаришлар оқибатидир: “дарё тармоғи, орол” маъносидаги қадимий туркий сўз - арги билан боғлиқдир деган эди. А. Тургунов академик В.В.Радловнинг ана шу фикрига асосланиб, Андижон “орол” маъносидаги қадимий туркий калима — арги сўзининг фонетик ўзгариши оқибатидир, ён (жон) эса “руҳ”, “ҳаёт” демакдир, яъни “Андижонсой оролида яшаган жонлар (кишилар) жамоаси деган маънони англатади” деб ёзган. Ўзбекистон ва Тожикистонда Андижон, Андигон деган жой кўп. Ўрта асрларда анди деган турк қабиласи бўлганлигини инобатга олиб, этнограф Б.Х. Кармишева ана шу номлар мазкур ҳудудларда анди туркларининг излари бўлганлиги эҳтимолдан узоқ эмас дейди. А.Муҳаммаджонов фикрича, Андижон топоними “анди” ва “гон, кон ёки жон” сўзлари бирикмасидан юзага келган. Анди - яқин; гон, кон ва жон сўзлари “сув”, “сой” маъноларини англатган. Демак, Андижон топоними “Сойга яқин, “Сойбўйи”, “Сув ёқаси” маъносида. Мўғулчада анд сўзининг географик “яқин” маъноси йўқ. Мўғулча анда “қон-қардош”, арабча акраба сўзи билан маънодош (қуда-анда). Ҳар қандай шаҳар-қишлоқ сув ёнвда бўлган; шаҳар мўғулча эмас, ундан олдин пайдо бўлган бўлса, андижон ҳам мўғуллардан олдин пайдо бўлган”¹.

РИШТОН

Соҳиби Ҳидоя, яъни Бурҳониддин Марғиноний туғилиб ўсган диёр дастлаб X асрда ибн, Ҳавқал, Муқаддасий ҳамда “Худуд ул-олам” асарида Риштон (ҳозирда Фарғона вилояти, Риштон тумани) номи билан қайд этилган.²

муаллифлари: У.Долимов., Н.Жабборов. Т.: Маънавият, 2005; Камоллидин Ш.С. Древнетюркская топонимия Средней Азии. Т.: Шарк, 2006.

¹ Қораев С.Ўзбекистон вилоятлари топонимлари.Т.: “Ozbekiston milliy ensiklopediyasi” Давлат илмий нашриёти, 2005. – Б.42-43.

² Бу ҳақда қаранг: Бетгер Е.К. Извлечение из книги «Пути и страны» Абу-л-Касыма Ибн – Хаукаля // Труды САГУ. № IV. Т., 1957. С. 26. Худуд ул-олам / Форс тилидан таржима, сўз боши, изоҳлар ва жой номлари кўрсаткич муаалифи: О.Бўриев. Т.: Ўзбекистон. 2008

Муғуллар босқини арафасида Риштоннинг ҳолати тўғрисида В.В.Бартольд шундай ёзади: "...Ўзининг номини ҳозиргача сақлаб қолган Рештон (Риштон) икки дарвозали буюк шаҳар бўлган. Биринчи дарвозаси бозор ёнида, масжиди жомеъ ёнида, иккинчиси эса катта майдон ёнида бўлган".

Шарқшунос Одилжон Қориевнинг келтирган маълумотларга кўра, Бурҳонуддин Марғинович устозлари рўйхатида XII асрда Риштонда яшаб ўтган тақводор имом Абу Бакр ибн Ҳотим ар-Ришдоний ал-Ҳаким номи ҳам келтирилган бўлиб, Бурҳониддин ул зотни Риштонда қолган устозлари қаторида зикр қилган¹. Бундан чиқади дастлабки таълимни Бурҳониддин айнан Риштонда олган. Чунки ўша даврларда Риштон шаҳри ҳам илм-маърифат ўчоқларидан бири эди. Бинобарин, Ёқут Ҳамавий Риштон тўғрисида ёзар экан, уни Марғинович қишлоқларидан бири эканлигини ва ажабланарлиси "...Хоразмнинг шайхулисломи ўз насабини шу жой билан боғлаб, "ар-Риштоний" нисбасини кўшиб..." айтишни маъқул кўрганлигини эслатиб ўтади². Унинг ўрта асрлардаги жойи масаласида биринчи бор археолог В.Д.Жуков 1939 йил иш олиб борган. Унинг тадқиқоти натижасида "Соҳиби Ҳидоя" қабристони ўрнида ўрта асрлардаги шаҳар жойлашган эди.

Айтиб ўтиш жоизки 1939 йили Катта Фарғона каналининг қазилиши муносабати билан қадимшунос олимлар канал ўтган ҳудудлардаги кўплаб тарихий ёдгорликларни тадқиқ этишга муяссар бўлган эдилар. Жумладан, Риштон ҳудудида археологик топилмалар юзасидан коллектор – назоратчи этиб тайинланган Абдувоҳид Олимжонов ҳам бир ой давомида Риштондаги айрим ёдгорликлар ҳақида ўз кундалигида қизиқарли маълумотлар ёзиб қолдирган. Унинг кундалигида Бурҳониддин Марғинович номи билан боғлиқ "Соҳиби Ҳидоя" мазори тўғрисида ҳам қайдлар мавжуд. Шу сабабдан Абдувоҳид Олимжонов кундалигидаги баъзи бир маълумотларни эътиборингизга ҳавола этамиз.

"28.07. 1939 йил - Тошкентдан Катта Фарғона канали қурилиши томон йўл олдик. Поез роппа-роса 24⁰⁰ да станциядан жўнаб кетди. 13 кишидан иборат гуруҳимиз эртаси куни Горчаков станциясида тушиб у ердан тўғри автомашинада Фарғона вилоят музейига қараб жўнадик. 30 июл куни академик М.Е. Массон Катта Фарғона канали (КФК) трассасида олиб бориладиган археология ишлари юзасидан барчамизга инструктаж ўтказди. Шу куни тахминан кеч соат 6 да Фарғонада ўзимиз учун белгиланган участкаларга жўнаб кетдик. Мени 2 - участкага тайинлашди. Бу ердаги бошлиғимиз ўртоқ Жуков эди. Бу ерда менга 26, 27- қурилиш участкаларини назорат қилиш топширилди. Шу сабабдан ўша куннинг ўзида Горчаковдан поездда Серово станциясигача етиб олдим. Бироқ Серовода автомашина топилмагач, аравага ўтириб Зодиёнга жўнадим.

31.07. 1939 йил – Шу куни соат чамаси 2 та аравада Зодиён қишлоғига кириб келдик. Бу ерда кеч соат 7 гача мен участка бошлиғи ёки ўринбосарини

¹ Қориев О.А. Фарғона фикҳ мактаби ва Бурҳониддин ал-Марғинович... – Б.63.

² Бобожонов А. Ёқут ал-Ҳамавийнинг "Муъжам ал-булдон" асарида Фарғона ва фарғоналик олимлар... – Б.163.

топа олмадим. Чунки улардан ўзим учун ётишга жой сўрамоқчи эдим. Соат 8 да участка бошлиғи келиб хўжалик бошлиғига мени ётоқ билан таъминлаш юзасидан топшириқлар берди.

1.08. 1939 йил – Эрталаб машинада 26-участканинг бошланғич томонига бориб келишга тўғри келди. Пахтаобод жамоа хўжалигида жойлашган лагерда буюмларимни қолдириб эски Сертут қишлоғига йўл олдим. Йўл йўлакай канал қазийётган кишилар билан суҳбатлашиб, қазилма чоғида топилган осори-атиқаларни ташлаб юбормай менга топширишлари кераклиги юзасидан тушунтириш ишларини олиб бордим. Шу куни участкамда 3 та синган сопол парчаларига дуч келинди.

2.08. 1939 йил – Эрталаб барвақт туриб эски Зодиён қишлоғига йўл олдим. Барча колхозчиларга агар бирон бир топилмага дуч келсалар менга топширишларини лозимлигини тайинладим. Шу куни 5 дона сопол идиш қолдиқлари топилди. Бу сопол қозонларда чўян идишлар учун фойдаланган бўлсалар керак.

3.08. 1939 йил – Эрталабки нонуштадан сўнг Вновекая станциясига яқинига йўл олдим. Канал бўйлаб ишлов берилган 4 дона тошқуроллар ва сопол идиш синиқлари топилганлиги маълум бўлди.

4.08. 1939 йил – Эрталаб машинада Зодиён қишлоғига келдим. Кундузи соат 3 дан соат 6 га қадар Зодиён қишлоғидан шарққа томон йўл юрдим. Яна 4 дона сопол идиш синиқлари топилганлигини аниқладим. Шу куни кечаси академик М.Е.Массон ҳамда 2- участка бошлиғи В.Д.Жуков 4 нафар коллектор – назоратчилар билан келишди. Мен назорат қилаётган 26-участкани бошқа назоратчига топширишиб зиммамда фақат 27-участкани қолдиришди.

5.08. 1939 йил – Эрталаб М.Е. Массон ҳамда 2- участка бошлиғи Жуков ёзган қайдномаларимини ва топилган осори-атиқаларини кўздан кечиришиб кўпроқ топилмалар йиғишим кераклигини таъкидлашди. Ўртоқ М.Е.Массон ишларимни кўрганидан сўнг Қўқон томонга жўнаб кетди. 2- участка бошлиғи В.Д.Жуков билан юриб 27 – участканинг чегарасини аниқ белгилаб чиқдик. В.Д. Жуков менга асосий эътиборни канал ўртасидан ўтаётган Зодиён қишлоғига қаратишим кераклигини уқтирди. Сўнгра иккала миз “Подшоҳ Қаландари азиз” мазорини кўргани бордик...

Шундан сўнг ўртоқ Жуков менга бир қанча топшириқлар берди:

1. Катта Фарғона каналининг 27-участка қисмини географик жойланишининг схематик режасини чизиш.

2. Топилмалар дуч келинган худудларнинг харитасини чизиш...

Жуков менга топшириқларни бериб ўзи Сертут қишлоғи томон жўнаб кетди. Мен эса Зодиёндаги базамизга қайтиб бордим.

6.08. 1939 йил – Шу куни эрталабдан бошлаб мен Катта Фарғона каналининг 27-участка қисмини географик жойланишининг схематик режасини чизишга киришдим. Кун давомида 7 та сопол идишлар парчаси топилди...

8.08. 1939 йил – Эрталаб Зодиёндан 27-участканинг охиригача археологик топилмалар излаш учун йўл юрдим. Сафарим давомида 4 та топилма аниқланди...

12.08. 1939 йил – Тахминан (Зодиёндан) 3-4 чақирим узоқликда жойлашган Соҳиби Ҳидоя зиёратгоҳини кўздан кечирдим. Унинг ёнида қабристон жойлашган бўлиб, зиёратгоҳнинг умумий кўриниши қуйидагича:

“19.08. 1939 йил – Эраталаб М.Е.Массон топилган археологик буюмларни барчасини кўриб бўлгач Шайх Бурҳониддин ибн Абдужалил мазорини излаб топиш учун Риштонга боришимни таклиф қилди. Ундан сўнг Зодиёндан Қўқон томонга жўнаб кетди.

“19.08. 1939 йил – Шу кунинг ўзидаёт мен Шайх Бурҳониддин ибн Абдужалил ёдгорлиги топиш учун Риштонга бордим. Чойхонада кекса чоллар билан бу ҳақда суҳбатлашдим. Аммо улар Шайх Бурҳониддин ибн Абдужалил ёдгорлигини аниқ жойлашган ерини айтиб беролмадилар. Бироқ шундай бўлса-да, барчаси Шайх Бурҳониддин ибн Абдужалил ёдгорлигини Риштонда эканлигини тасдиқладилар. Шундан сўнг кўчада кетаётиб ёши тахминан эллиқда бўлган этиқдўз билан учрашиб ундан ҳам Шайх Бурҳониддин ибн Абдужалил ёдгорлиги ҳақида нималар билиши сўрадим. У ҳам бу ёдгорликни эшитганлиги аммо уни қаерда жойлашганлигини билмаслигини айтди ва менинг олдимга 90 ёшли қарияни чақириб олиб келди. Қария Бурҳониддин мазорини Зодиёнда эканлигини эшитганлигини айтиб қуйидагиларни сўзлаб берди.

Айтишларича қадимда Риштон катта шаҳар бўлган экан. Аммо бир пайт Риштонда илон ва чаёнлар беҳисоб кўпайганлигидан одамларнинг ҳаловати йўқолибди. Аҳоли Соҳиби Ҳидоя бошчилигида бу ерлардан бошқа томонга бош олиб кетмоқчи бўлибдилар. Шундан сўнг ушбу шаҳарни “Риштон”, яъни форсийча “кетдик” номи билан атай бошлабдилар.

Улар менга бунда бошқа маълумотни сўзлаб бериша олишмагач, мени Мирза Ҳотам Мирзакаримов билан гаплашиб кўришим кераклигини айтишди. Уларнинг фикрига кўра у одам эскичадан хабари бор “олим” одам экан.

Кейин мен ўша одамнинг олдига бордим ва саволларимни бердим. У менга қуйидагиларни айтиб берди:

“Шайх Бурҳониддин ибн Абдужалил 11 асрда Риштонда туғилган. Сўнгра Марғилонда Имом Заҳириддин қўлида таҳсил олган. У мадрасани тамомлагач 80 та китоб ёзган. Орадан йиллар ўтиб, у 80 та китобдан иккита китобни тузишга қарор қилади. Айтишларича у “Ҳидоя”нинг биринчи китобини Риштонда ниҳоясига етказди. Қачонки Риштонда чаён ва илонлар кўпайиб кетгач, ишлашга имкони қолмаган Бурҳониддин Самарқандга кетиб ўша ерда “Ҳидоя”нинг иккинчи китобини ёзади. Шундан сўнг Бурҳониддин Самарқандда вафот этган. Унинг жасадини Чокардиза маҳалласидаги Мотуридлик Имом Мансур қабри олдида дафн этадилар ва Бурҳониддинга атаб оддийгина услубда қурилган ёдгорлик барпо қилдилар”.

Мен суҳбатимизни якунлаб Риштондан Зодиёнга қайтган вақтимда соат кеч 10 бўлган эди.

19.08. 1939 йил – эрталаб соат 7 да мен “Соҳиби Ҳидоя” ёдгорлиги томон йўл олдим. Ёдгорлик олдида ер устида сочилиб ётган кўплаб сопол парчаларига дуч келдим. Бу ёдгорлик аслида Шайх Бурҳониддин ибн

Абдужалилнинг мозори бўлиб, аҳоли уни “Соҳиби Ҳидоя” номи билан атар эканлар. Гарчанд Шайх Бурҳониддин ибн Абдужалил Самарқандда вафот этган бўлсада, кишилар бу ерга ҳам унга атаб қадамжо кўтарганлар.

Ҳидоя – бу Шайх Бурҳониддин ёзган китобнинг номи.

Қайтаётиб йўлда Оқ ер қишлоғида “Чилтонхона” ёдгорлиги кўздан кечирдим. Ушбу ёдгорлик жанубий томонда жойлашган бўлиб, унинг атрофидан археологик топилмалар аниқланмади. Шундай бўлсада, мен уни кўринишини чизиб олдим. Чилтонхонанинг кўриниши қуйидагича:

Мазкур ёдгорликни обдон кўздан кечирганимдан сўнг Зодиёнга қайтиб бордим. Маълум бўлишича бу вақтда мен назорат қилаётган ҳудуддан бир қанча археологик топилмаларга дуч келинган¹.

Абдувоҳид Олимжонов томонидан 1939 йилда номи тилга олинган “Подшоҳ Қаландари азиз” номли зиёратгоҳ афсуски, ҳозирги кунда Риштон ҳудудида сақланиб қолмаган. Эҳтимол ҳозирда мавжуд бўлсада, бу ном билан аталмаса керак. Чунки 2002-2005 йилларда Риштон ҳудудида жойлашган тадқиқотларимиз давомида ушбу ном билан аталувчи зиёратгоҳга дуч келмадик. Яна шуни маълум қиламизки, А. Олимжонов ўз кундалигида “Подшоҳ Қаландари азиз” мозори деворида тасвирланган икки суратни ҳам чизиб қолдирган бўлиб, бу тасвир бизга камон ўқи ва жанчиларнинг темир гурзисини эслатади. Балки ушбу тасвир мозорга қўмилган зот жангчи бўлганлигидан далолат берар.

Айтиб ўтиш жоизки, А. Олимжонов ўз кундалигида Соҳиби Ҳидоя мозорини расмини чизиб қолдирган бўлиб, мазкур сурат бизга XX аср бошларида Соҳиби Ҳидоя зиёратгоҳини кўриниши ҳақида тасаввурга эга бўлишимизга ёрдам беради. Бироқ А. Олимжонов Соҳиби Ҳидоя зиёратгоҳини айнан Бурҳониддин Марғинович номи билан боғлиқ эканлигини даставвал тушунмаган бўлса керак. Чунки у орадан бир ҳафта ўтгач Бурҳониддин қабрини излаб топиш учун Зодиёндан Риштон марказига борганлигини баён қилади. Шунингдек, О. Абдувоҳидов томонидан тилга олинган Оқ ер қишлоғидаги “Чилтонхона” зиёратгоҳи ҳам ҳозирги кунда сақланиб қолмаган. Бундан кўринадикки юқорида келтирилган маълумотлар Риштон тарихини ўрганишда муҳим аҳамиятга эга. Қолаверса, академик М.Е.Массон ҳам ўз хотираларида бу ҳақда қайд этиб, жумладан қуйидагиларни ёзган эди:

“Ҳидоя” юридик асарининг муаллифи бўлган XII асрда яшаб ўтган машҳур риштонлик алломанинг қабрини топиш мақсадида олиб борилган махсус қидирув ишлари муҳим маълумотларни аниқлашга имкон берди. Гарчанд “Соҳиби Ҳидоя” мозори унча эски бўлмасада, аммо унинг атрофида XI аср ва ундан кейинги даврларга мансуб сочилиб ётган тўртбурчак ғиштлар кам эмас. Бу ерда ўрта асрларга мансуб сопол парчаларини ҳам учратдик. Маҳаллий ривоятга кўра айнан шу ердан ҳозирги Риштон марказидан 1,5 чақирим шимолий-шарқда, кулоллар маҳалласининг ортида қадимги Риштон

¹Дневник коллектор наблюдателя по археология Абдувахидов Алимджана с 28.07. по 28.08.1939 года. Ўзбекистон Республикаси Маданият ва спорт ишлари вазирлиги Маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш илмий ишлаб чиқариш Бош бошқармаси архиви. Ф 1487/0 -21.

шаҳри мавжуд бўлган. У ҳақда X асрдаги араб муаллифлари ҳам тилга олганлар. XII асрга келиб у Марғилон теварагидаги қишлоқларидан бири ҳисобланган. Энципедия чотида кексалардан ёзиб олинган ривоятга кўра, қадимги Риштон осмонда ёққан илон ёмғири туфайли хароб бўлган”¹.

Таъкидлаб ўтиш керакки, 1998 -1999 йилларда ҳозирги Риштон шаҳрининг шимолий қисмида Чинигарон маҳаллисининг Соҳиби Ҳидоя қабристони ёнида археологик қазилма ишлари олиб борилди. Бу ерда 5x3 м. ўлчамда шурф солини текшириб кўрилди. Шу йиллар давомида олиб борилган археологик тадқиқотлар яхши натижаларни берди. Мазкур изланишлар туфайли нафақат XI-XII асрларга оид сопол идиш парчалари балки ичимлик суви учун ўтказилган сопол қувурлар кўп миқдордаги шиша синиқ қолдиқлари, Қорахонийлар даврига оид нумизматик ашёлар ҳам топиб ўрганилди.

1998-1999 йилларда Риштон туманидаги Бурҳониддин Марғиноний номи билан боғлиқ “Соҳиби Ҳидоя” зиёратгоҳи юзасидан олиб борган изланишларимиз давомида Риштон туманидаги бошқа зиёратгоҳлар тўғрисида ҳам қатор маълумотларни тўплашга муяссар бўлдик.

Маълумотларга кўра Риштон ҳудудида “Соҳиби Ҳидоя” зиёратгоҳидан ташқари Бурҳониддин Марғиноний номи билан боғлиқ яна бир зиёратгоҳ мавжуд бўлган. Айтишларича, аҳоли орасида Хўжаи Газ деб аталувчи мазорда Бурҳониддиннинг Илми Ямин исмли укаси дафн этилган эмиш. Унинг қабри ҳозирда Риштон шаҳридаги Шокир ота кўчасида жойлашган.

Қадимдан риштонликлар орасида “Риштонни етти азиз хўжалар сақлаб туради” деган нақл мавжуд. Шу боис аҳоли умри давомида ушбу етти зиёратгоҳни зиёрат қилишга ҳаракат қилганлар. Булар қуйидагилар ҳисобланади:

1. Хўжайи Хизр.
2. Хўжа Рўшноий.
3. Хўжаи Газ.
4. Ҳасан Кулол.
5. Хожа Ансорий.
6. Суфий Содик
7. Хўжа Абдурахмонхожа.

1999-2004 йиллар давомида олиб борилган излариншларимиз чоғида ва Риштон туманида мазкур зиёратгоҳларни аниқлашга муяссар бўлган эдик:

1. Оқ мазор бува мазори.
2. Хўжа жарбоши бува.
3. Мурод бува зиёратгоҳи.
4. Хўжай Боб бува.
5. Исмоил Эшон бува зиёратгоҳи.
6. Хўжа Илғор зиёратгоҳи.
7. Абдуллоҳ Ансорий зиёратгоҳи.
8. Хўжа Рўшноий зиёратгоҳи.
9. Йигит пирим – Эр Ҳубби зиёратгоҳи.
10. Ҳазрати Хизр қадамжоси.
11. Тошкелин мазори.
12. Суфий Содик.
13. Хўжаи Газ.
14. Ҳасан кулол зиёратгоҳи.
15. Абдулазиз хондада зиёратгоҳи.

¹Массон М.Е. Из воспоминаний Среднеазиатского археолога. Т.: Издательство литературы и искусства имени Гафур Гуляма, 1976. С. 150.

Ишонамизки ушбу зиёратгоҳларнинг тадқиқ этиш натижидасида Риштон тарихига доир муҳим маълумотларни қўлга киритиш имконияти пайдо бўлади.

Айтиш жоизки, 1998-1999 йилларда “Соҳиби Ҳидоя” қабристонини атрофида археологик қазув ишлари олиб борилган эди. Агар биринчи тадқиқот фақат топономик аниқликни ва шаҳарни ўрта асрларга мансублигини киритган бўлса, кейинги ўрганиш юқорида айтилганидек, шаҳарнинг муҳофаа деворларини канализация тизимини хунармандчилик маҳалласини, кўплаб нумизматик ашёларни топилиши билан қимматли материалларни берди.

1939 йилда Фарғона шаҳарлар юзасидан тадқиқот олиб борган элшунос олима А.К.Писарчик Риштонда қадимий минора бўлганлигини кишилардан эшитганлигини айтиб ўтган эди. Шу сабабдан ушбу сатрларнинг муаллифлари томонидан 1999 йили А.К.Писарчик тилга олган Чиннигарондаги минора ўрни бориб ўрганилди. Ҳақиқатдан ҳам, XI-XII асрларга мансуб қалашиб ётган пишиқ ёштларнинг қолдиқлари “Соҳиби Ҳидоя” қабристонининг жанубий кириш қисмида кўплаб учрарди. Ҳатто, шу ерлик кексаларнинг айтишларича, саксонинчи йилларнинг охирларида ҳам бу ерда тупроққа қоришиб ётган уюм ёштларни кўриш мумкин бўлган. Кейинроқ улар маҳаллий аҳоли томонидан турли қурилиш ишларига ташиб кетилган. Ҳозирда бу ерда ободонлаштириш ишлари олиб борилиши натижасида текисланиб, унинг ўрнида зиёратчилар дам олиш айвончаси тикланди.

Риштон тарихига доир кўплаб маълумотлар Қўқон хонлиги билан боғлиқ ёзма манбаларда, жумладан, Мирзо Олим Тошкандийнинг “Ансаб ас-салотин ва таварих ал-хавоқин”, Мирза Олим Тошкандийнинг “Баёни ҳисби ҳоли Мулла Олим мирзо”, Муҳаммад Ҳакимхон тўранинг “Мутахаб ат-таворих”, Азиз бин Ризо Марғинонийнинг “Таснифи Ғарибий”, Имом Али Қундузийнинг “Таворихи манзума”, Муҳйи Хўқандийнинг “Тарихи Муҳйи Хўқандий”, Мулла Ниёз Хўқандийнинг “Тарихи Шоҳруҳий”, Мулла Аваз Муҳаммад Хўқандийнинг “Тарихи жаҳоннамой” сингари асарларда Риштон, Рашидон, Рашдон, Руштон номлари билан тилга олинади¹. Бироқ бу манбаларда Риштон номи атамасини келиб чиқиши хусусида маълумотлар учрамайди. Шундай экан Бурҳониддин ватани Риштон номини келиб чиқиши борасидаги алоҳида тадқиқотлар олиб борилмаган дейиш мумкин. Дала тадқиқотларимиз давомида Риштон тўғрисида аҳоли орасида турли тахминларни ёзиб олдик.

Биринчи тахминга кўра, Соҳиби Ҳидоя даврида катта сел келади. Шу сабабдан Соҳиби Ҳидоя аҳолига бу ердан кетамиз, яъни “Рафтан” деган экан. Кейинчалик бу сўз талаффузда Рафтан>Рошидон>Риштон бўлиб кетган эмиш.

¹ Бу ҳақда қаранг: BEISEMBIEV T.K. ANNOTATED INDICES TO THE KOKAND CHRONICLES. RESEARCH INSTITUTE FOR LANGUAGES AND CULTURES OF ASIA AND AFRICAN ILCAA. TOKYO. 2008; Троицкая А.Л. Каталог архива Кокандских ханов XIX века. М.: Наука, 1968; Набиев Р.Н. Истории Кокандского ханства.Т.: Фан, 1973.

Иккинчи тахминга кўра, қадимги фарғоналиклар тилида(?) “риштон” сўзи қизил тупроқ маъноси англанданлиги учун жой номи ҳам Риштон деб аталган эмиш.

Учинчи тахминга кўра, Риштон заминидан Соҳиби Ҳидоядек тўғри йўлдан борувчи аҳли рашидлар яшаганлиги боис “Рошидон”, яъни “Тўғри йўлдан борувчилар” деб аталган экан.

Биз мазкур тахминларнинг инкор этмаган ҳолда форс-тожик тилидаги “риштан”, “йигирмоқ” сўзи билан боғлиқ эмасмикин деган фикрни ҳам келтириб ўтмоқчимиз¹. Зеро, қадимда аҳолини ип йигириб, мато тайёрлаганликлари учун шу номни олмаганмикин?

МАРҒИЛОН

Х аср охирларида Фарғона водийсида сиёсий ҳаётида юз берган ўзгаришлар натижасида сиёсий саҳнага Қувага яқин Марғилон (Марғинон) чиқади. Бу шаҳарнинг Х асргача водийда унчалик катта аҳамияти бўлмаган. Шу вақтдан эътиборан (Х аср) то XIII асргача Марғилоннинг ўз тангаси зарб этилган ва анча ривожланган шаҳар бўлган эди. Демак, айрим сиёсий воқеалар натижасида Қува шаҳрининг сусайиши ҳисобига Жанубий Фарғонада Марғилонни Х асрдан бошлаб аста-секин ривожланишига олиб келди. Бурҳониддин Марғиноний яшаган даврда Марғилон шаҳрининг ҳолатини тасаввур қилиш қилиш шаҳар ҳудудида олиб борилган археологик тадқиқотлар муҳим аҳамиятга эга. Бу ҳақда қадимшунос олим А.Анорбоев қуйидагиларни келтиради:

“XII асрда Марғилон Жанубий Фарғонанинг маркази сифатида гуллаб яшнайди. Марғилонда Қорахонийлар давлатининг махсус вакили ўтирган. Бу ерда доимий танга пуллар зарб қилинган.

Бу даврда ас-Самоний Марғилонни энг машҳур шаҳарлардан бири деб атаб, маҳаллаларидан бирининг номини эслаб ўтади -“Гандобе”. Унинг ёзишича Жоме масжиди шаҳарнинг асосий бозоридан узоқроқда жойлашган бўлиб, дарвозаси олдидан дарё оқиб ўтган .

XI асрнинг иккинчи ярмида ва ундан кейинги зарб қилинган тангалар ҳам Марғилонни Фарғона ҳаётида муҳим роль ўйнаганлигидан дарак бериб турибди.

Археологик изланишлар натижасида шу нарса маълум бўлдики, мўгуллар истилосигача Марғилон шаҳри Марғилонсой соҳили бўйлаб шарқ ва шимолий-шарқ томонга кенгайиб борган. Ҳозирги Марғилон-Намангон йўлини Марғилон-Қува йўли билан туташган жойида XI-XIII асрнинг бошларига оид ҳаммом қолдиқлари топиб ўрганилди. Аниқланишича, ҳаммом ўрта аср Шарқ классик услубида қурилган бўлиб, икки юз йилдан ошиқ хизмат қилган экан. Лекин, унинг сақланиши жуда ҳам ёмон. Асосан ер ости коммуникацияси сақланиб қолган. Қазилмалар шуни кўрсатдики, Марғилон ҳаммомининг ер тагидаги инженерлик қурилмаси

¹ Бу ҳақда қаранг: Персидско-Русский словарь. Составитель Б. В. Миллер. М., 1953; Таджикско-русский словарь. М., 1954.

Ахсикент ҳаммомининг ўзгинаси. Шунинг учун Марғилон ҳаммоми ҳақида сўзлаганда биз Ахсикент ҳаммоми ҳақидаги маълумотлардан ҳам фойдаландик. Марғилон ҳаммоми ҳам Ахсикент ҳаммомига ўхшаб моҳир муҳандис томонидан, махсус лойиҳа асосида, пишиқ гиштлардан қурилган. Бундай ҳаммомлар мураккаб ер ости инженерлик қурилмасига эга бўлган: биринчидан, ҳаммом ер ости қурилмаси орқали иситилган; иккинчидан, ишлатилган чиқинди сув эса махсус ер ости қурилмаси орқали ташнавга бориб қуйилган.

Замонасининг моҳир муҳандислари томонидан қурилган бундай ажойиб ҳаммомларни XI-XII асрларда Марказий Осиёнинг ҳар бир шаҳрида учратиш мумкин эди. Ёзма манбаларнинг гувоҳлик беришича, Мовароуннаҳр ва Хуросонда IX-XII аср шаҳарларини ҳаммомсиз тассавур қилиш қийин бўлган. Ҳаммом бу даврда шаҳар ҳаётини белгиловчи асосий ўлчовлардан бири бўлган. Баъзи-бир йирик шаҳарларда бир неча ўнлаб ҳаммомлар фаолият кўрсатган. Ҳаммом фақат ювинадиган жой эмас балки, хордиқ чиқариб, дам оладиган ва керак бўлганда даволанадиган жой ҳам ҳисобланган. Узоқ юртлардан келган савдогарлар биринчи навбатда шаҳар ҳаммомларидан бирига кириб ювиниб, дам олиш пайтларида савдо музокараларини ҳам олиб боришган. Баъзида энг йирик олди-сотди ишлари ҳаммомдаёқ ҳал қилинган. Шунинг учун бўлса керак ўрта аср адабиётида бирон-бир асар йўққи, унда ҳеч бўлмаганда бир-икки мартаба ҳаммом ҳақида гап кетмаган бўлсин.

Марғилонда олиб борилган археологик қазинмалар вақтида X-XII асрларга тааллуқли бир неча ўнлаб бадраблар (ҳар-хил ахлатлар учун мўлжалланган ўралар) топилган. Бу ўралар ҳар бир хонадонда бир неча бўлиб, улар ҳар-хил озиқ-овқат чиқиндилари ҳамда бошқа ахлатлар учун мўлжалланган. Бу ўраларнинг кўриниши, доира шаклида бўлиб, диаметри 0,85-0,95 м, чуқурлиги 15-17 метрга етган. Уларни қўлда ковланганлигига баъзида "шубҳа" туғилади. Чунки ўраларнинг деворлари текис ҳамда тўғри доира шаклида. Шу билан бирга 15-17 метр чуқурликкача ўра девори бир сантиметрга ҳам қийшаймаган. Бу албатта ота-боболаримиз томонидан яратилган ўз замонасининг буюк инженерлик ишларидан биридир. Бундай ўраларнинг бири мева-чева ахлати учун бўлса, иккинчиси ташнав, учинчиси хожатхона учун ишлатилган. Бу эса шаҳарни доимо тозаликда сақлашга имкон берган"¹.

Шу ўринда Марғилонинг Қизлартепа ёдгорлигида кўп йиллар давомида археологик тадқиқотлар олиб борган яна бир қадимшунос, истеъдодли олим Фарҳоджон Мақсудовнинг Бурҳониддин Марғиноний яшаган давр юзасидан келтирган маълумотларига эътибор берайлик:

"XI асрда Марғилон Фарғона водийсининг ўз зарбхонасига эга бўлган йирик шаҳарларидан бирига айланади. Бу даврда Марғилон Қорахонийлар давлати улусининг пойтахти бўлганлиги унинг тез ривожланиб кетишига сабаб бўлади.

Бу даврда Марғилон гарбни Шарқ билан боғловчи Буюк Ипак йўлининг ёқасида жойлашган бўлиб, бу савдо йўли Хўжанд шаҳридан ўтгач икки йўлга - шимолий ва жанубий — ажраган. Жанубий йўл Конибодомдан ўтгач тоғли Сўх ҳудудига ва ундан кейин Хайдаркон орқали Ўхна, Қадамжой ва ниҳоят Марғилонга олиб борган.

¹Анорбоев А.А. Марғилоннинг узоқ ўтмиш маданиятини излаб. Самарқанд, 2007. – Б. 32-33.

Шимолий йўл эса Ахсикент шаҳридан ўтиб яна иккига ажраган: бири "Миён рудон" ("Икки сув ораси", яъни Норин ва Қорадарё оралиги) орқали ўзганга борса, иккинчиси Марғилонга олиб борган

Бу даврда Марғилон шаҳри рабод (шаҳар атрофидаги ҳудуд) ҳисобига кенгайди. Бу ерда ҳунармандчиликнинг барча турлари интенсив ривожланади ва Марғилонлик савдогарлар халқаро савдода фаол қатнашадилар. Натижада шаҳарда ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаёт ҳар томонлама ривож топади ва XI-XII асрларда шаҳарни Марказий Осиёнинг энг машҳур шаҳарларидан бирига айлантиради¹.

Марғилон шаҳрининг қадимий меъморий обидалари ҳақида сўз юритганимизда, биз, аввало, элшунос олима Антонина Константиновна Писарчикнинг бу борада олиб борган тадқиқотларига тўхталиб ўтмоқчимиз. Зеро, унинг самарали меҳнати туфайли Марғилон шаҳрининг ўтмиш тарихи хусусида келтирган маълумотлари ҳозирга қадар ўз аҳамиятини йўқотмай келмоқда².

1938 йили Ўзбекистон ҳукуматининг кўхна ёдгорликларни ҳимоя қилиш қўмитаси (Узкомстарис) томонидан Фарғона водийсининг миллий меъморчилик мактаби ва унинг ўзига хос анъаналарини ўрганиб чиқиш мақсадида унча катта бўлмаган илмий экспедиция уюштирган эди. Мазкур экспедиция аъзоси бўлган этнограф А. К. Писарчик бир мунча вақт Марғилон шаҳрида бўлиб ундаги меъморий обидаларни атрофлича ўрганиб, бу борада жуда қимматли маълумотларни йиғишга муяссар бўлган.

Шу ўринда таъкидлаб ўтиш жоизки, А. К. Писарчик Марғилон шаҳридаги миллий-меъморий обидаларни тадқиқ этиш давомида қуйидаги йўналишларга алоҳида эътибор қаратган эди.

1. Марғилоннинг қадимги мудофаа деворлари ва дарвозалари;
2. Марғилондаги қадимги мадрасалар меъморчилиги;
3. Марғилондаги масжидларнинг меъморчилиги;
4. Марғилондаги қадимги зиёратгоҳлар меъморчилиги;
5. Марғилондаги миллий услубда қурилган хонадонлар меъморчилиги;
6. Марғилондаги миллий услубда қурилган ҳаммомлар меъморчилиги.

Олима А. К. Писарчик миллий услубда барпо этилган меъморий ёдгорликларни тадқиқ этишда ўша даврдаги моҳир меъмор усталарнинг бой тажрибаси, уларнинг оғзаки хотираларига таянган ҳолда иш олиб борган. Шу сабабдан, А. К. Писарчик Фарғона водийсидаги миллий меъморчилик намуналари ҳисобланган кўплаб ёдгорликларни бунёд этган усталар ҳақида кўплаб маълумотлар келтирган³. Унга кўра, XIX асрда яшаб ўтган марғилонлик

¹ Мақсудов Ф. Қадимги Марғилон // Фарғона водийсининг қадимий шаҳарлари. Т., 2008. – Б.67-68.

² Бу ҳақда қаранг: Писарчик А. К. Полевой отчет по экспедиции в Ферганскую долину 1938. Ўзбекистон Республикаси Маданият ва спорт ишлари вазирлиги Маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш бош бошқармасининг архиви. № 1491; Писарчик А. К. Строительные материалы и приемы мастеров Ферганской долины // Среднеазиатский этнографический сборник. М.: 1954; Писарчик А. К. Некоторые данные по исторической топографии городов Ферганы // Сборник статей посвященных искусству. С., 1956.

³ Абдулахатов Н. А. К. Писарчик Марғилон ҳақида // "Марғилон шаҳри ўтмиши, бугуни ва эртаси" мавзусидаги Республика илмий семинар материаллари. Фарғона., 2007. 148-б.

уста Муҳаммад Мусонинг фарзандларидан тўққиз нафари моҳир усталар бўлиб етишганлар. Унинг уста Мадусмон, уста Мамасиддиқ, уста Юсуфали исмли ўғиллари Марғилондаги кўплаб масжид ва мазорларни қуриш ишларида бошқош бўлганлар. Ҳатто уста Мамасиддиқ Фарғона шаҳрида бино қилинган генерал-губернатор уйининг (ҳозирда театр биноси) қурилишида фаол иштирок этган.

А. К. Писарчик, шунингдек Марғилонда яшаб ўтган уста меъморлардан уста Турдимат (1850-1908), уста Исҳоқ (1858-1933), уста Ҳайдарали (1850-1923) ҳамда усталардан Маҳмуд Азим, уста Ҳакимжон, Мирзо Алихўжа, Хўжали Солиевлар томонидан қурилган меъморий обидалар ҳақида ҳам қимматли маълумотлар келтиради¹.

Тарихий манбаларда кўрсатилишича, X асрдаёқ Марғилон Фарғона водийсининг савдо ва маданият марказларидан бири бўлган. Истахрийнинг “Китоб масолик ул-мамолик” китобида Марғилон шаҳри тўғрисида маълумотлар учрайди².

XI – XIII асрларга келганда Марғилон Марказий Осиёнинг буюк шаҳарларидан бирига айланади. Соҳибқирон Амир Темур ва темурийлар даврига келиб, Марғилон Фарғона водийсидаги мавжуд Андижон, Ўш, Хўжанд, Исфара, Косон, Аҳси, Марғинон сингари етти қасаба (шаҳар)лардан бири сифатида эътироф этилган бўлса,³ Қўқон хонлиги даврида Асака, Сўх, Косон, Балиқчи, Ўш, Марғилон сингари олти саркорликнинг бири сифатида машҳур бўлди⁴.

“Тарихи Рашидий” асарининг муаллифи Мирзо Ҳайдарнинг ёзишича, Умаршайх Мирзо ҳукмронлиги даврида Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор тез-тез Марғилонга келиб турган⁵. Унинг сўзларига кўра, Умаршайх Мирзо қайинотаси бўлмиш мўғул хони Юнусхонга Марғилонни ҳадя қилган вақти ҳазрат Хожа Аҳрор Марғилонга келади. Юнусхон билан Хожа Аҳрорнинг илк учрашувлари айнан Марғилонда юз беради. Юнусхон гарчанд ҳукмдор бўлса-да, Хожа Аҳрорни кутиб олгани пешвоз чиққан Марғилон аҳли орасида ўзини ким эканлигини билдирмай, юксак эҳтиромини намойиш этган ҳолда бошини эгиб тураверади. Ҳазрати Хожа Аҳрор валийнинг муридларидан бўлган Муҳаммад Қози Юнусхонни Хожа Аҳрорга кўрсатган пайт ул зот оддан тушиб Юнусхонни бошини кўтаради. Юнусхон шу тарзда ўзининг камтарлиги ва ихлоси билан Хожа Аҳрорнинг ишончини қозонган эди⁶. Бу ҳақда Ҳофиз Таниш ал-Бухорий ўзининг “Абдуллонома” асарида қуйидагиларни келтиради:

¹ Писарчик А. К. Полевой отчет по экспедиции в Ферганскую долину... 1938.–Б.45.

² Китаб Масолик ал-мамолик ал-Истахри... С. 31.

³ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома...–Б. 35.

⁴ Набиев Р. Н. Из истории Кокандского ханства... С.109.

⁵ Азимджанова С. А. К истории Ферганы второй половины XV в. Т.: Издательство Академии наук. 1957. С.27-29.

⁶ Мирзо Муҳаммад Ҳайдар Кўрагон. Тарих-и Рашидий. Урумчи.: Шинжонг халқ нашриёти, 2008.(1) – Б.251.

“Ўша вақтда биродарлар: Султон Аҳмад Мирзо билан Умаршайх Мирзо ўртасида бўлган андак (бир) кўнгил қолишни дафъ этмоқ учун йўл топиш доирасининг қутби ва йўл кўрсатувчиларнинг қибласи, Тангри саропардасининг маҳрами Хожа Носириддин Убайдуллоҳ, унга Тангрининг раҳматлари бўлсин, Марғинон вилоятига йўл олдилар. Ул кишининг башоратасар хабари Андижон мардумига ва Марғинон халқига ҳамда Фаргонанинг бошқа шаҳарларига етгач, Умаршайх Мирзо Андижоннинг лашкари ва (Юнусхон бошлиқ) Мўғулистоннинг жами сипоҳи билан ҳазрат эшоннинг истиқболига чиқди. (Ҳазрат эшоннинг) ниҳоятда (зўр) савлати ва гоятда улуғворликларидан ҳеч ким у кишининг узангиларини ўпишига журъат қилолмас эди. Эр ва аёллар тўп-тўп бўлиб (у кишининг) йўлига чиқиб, отдан тушиб (қўл қовуштириб) турардилар. (Улар) гоятда иштиёқларидан кўзларини ул ҳазратнинг жамолини кўришдан бошқага тикмас эдилар. У киши (уларнинг олдидан) ўтганларидан кейин, ўзларини унинг босган тупроғига отардилар; ул ҳазрат улогининг тўғи теккан тупроқни оғриган кўзларига тўтиё қилиб сурадилар. Аммо Юнусхон ул ҳазратнинг мулозимати шарафи билан таширф топгандан сўнг, бошқа лашкардан ажралиб, йўл устига чопди ва гоятда муҳтожлик ва ожизлик ҳамда бениҳоят хоксорлик билан (унга) бандалик кўрсатиб, отидан тушди ва фақир юзини ул аҳли фахр муқтадоси отининг оёғига қўйди. Ҳазрат эшон хоннинг муҳтожлигини англаб, пешвоз отдан тушиб, унинг билан кўришди. Ҳазрат маҳдум иршодпаноҳ мавлоно Муҳаммад Қозига, унга (Тангрининг) раҳматлари бўлсин, дедиларки «Юнусхонни эшитганман ва унинг ахлоқ ва атвори барча кўчманчи турк халқлари каби бўлса керак, деб гумон қилардим. (Ҳозир) уни (ўз кўзим билан) кўрдим; (у) хушсухан ва тожик чехрали, Тангрининг меҳрибончилиги билан мусулмончилик ҳақиқатидан баҳраманд (бўлган) бир подшоҳ экан”. Ниҳоят, Юнусхон ул ҳазратнинг кимёасар назарларидан ўтгандан кейин, ул ҳазрат унинг тўғрисида иноят қилиб Қошғар ҳудуди ва Дашти Қипчоқдан тортиб (то) Хуросон ва Ироққача (бўлган) атроф ва жонибларга мактуб ва элчи юбордилар. (Бу мактубларнинг) мазмуни бундай: “Юнусхонни кўрдик. Мўғул халқи (яшаган ерлар)га етдик; (у билан) танишдик. Ҳаммала-ри аҳли суннат ва жамоат мазҳабида (бўлиб), пок эътиқодли ва соф ниятли эканлар; (бундан буён) ҳеч бир йўл билан уларни қул қилиш мумкин эмас”. Шундан сўнг ҳамма ерда унинг буйруқларига бўйсуниб, мўғул(лар)дан қул олмадилар ва сотмадилар”¹.

Хожа Аҳрорнинг Марғилонга тез-тез келиб туришлари ҳақида XV асрнинг охирида Марғилонда яшаб ўтган аллома мударрис Мавлоно Шоҳ Хусайн Чорқуҳийнинг келтирган ҳикоясига эътибор берайлик:

“Ушбу мулоқот вақтида Ҳазрати Носириддин Убайдуллоҳ Хожа Аҳрор яқинда Ахсикентга Мирзо Умаршайх ҳузурига бориш ниятида эканликларини билдирдилар. Ул зот Марғинон йўли орқали ўтдилар. Марғинонда бутун шаҳар ағёнлари ва диёр аҳли истиқболларига чиқди. Мен ҳам шу жамоа билан бирга эдим. Парика мавзесига етганимизда Ҳазрати Эшон ўз яқинлари билан кўриндилар. Ҳамма отдан тушиб ҳазрати Хожани тавоф қилишга ошиқди. Мен ўзимга дедим; “Эй Шоҳ Хусайн ботинингда шунча камчиликларинг билан бу азиз зотга яқинлик даво қиласанми?

¹ Ҳофиз Таниш ал-Бухорий. Абдуллонома. Т.: Шарк, 1999.– Б. 71.

Ахир сенинг барча нохуш феълларинг ул зотнинг хуршид янглиг замирлари ойнасида кўриниб турибдику". Бирдан тўхтадим ва ўзимни четга олдим. Халқ ул зот билан кўришгач отларга миниб йўлга тушдилар. Шунда қалбимни ҳасрат ўти чулғаб олди. Шу кайфиятда халқнинг орқасидан йўлга тушдим. Ногаҳон халқ иккига бўлинди. Ўртада йўл пайдо бўлди. Ҳазрати Эшон ўзларининг қуёш янглиг юзларини мен томонга бурдилар ва табассум қилдилар. Кўзларимиз тўқнашганда мен вужудимга қайноқ сув сепилгандек бўлиб, унинг ҳарорати ва ажиб лаззати бутун аъзоимга тарқалди.

Шу ҳолатда турганимда Андижон қозисининг укаси ёнимда эди ва менинг аҳволимдан хабар топиб, отдан йиқилиб кетишимдан асраб қолди. Ҳеч ўтмай қулогимга кимнингдир: "Эй Шоҳ Ҳусайн, тезроқ юр, халқ кетиб бўлди", – деган овози эшитилди. Кўзимни очсам, Ҳазрати Эшон анча илгарилаб кетибдилар ва элас-элас кўринардилар. Мен тушундимки, Ҳазратнинг бир назарлари баракотидан менга Оллоҳ ҳузури насиб қилди. Шитоб билан орқаларидан етиб олдим. Менга яна бир назар қилдилар. Яна ҳушимни йўқотдим. Бу ҳол бир неча бор такрорланди. Хуллас, Марғинонда Ҳазрати Эшон тушган ўтовга етиб келдим. Ул зот ҳақойиқ ва маорифдан сўзлаётган эканлар. Қулогимга овозлари киришлари билан яна ҳушимдан кетдим"¹.

Ҳозирга қадар Марғилон шаҳрининг қадимги минора ва деворлари ҳамда дарвозалари ҳақида аҳоли орасида турли хотиралар сақланиб қолган. Агар биз уларни атрофлича ўрганмоқчи бўлсак, шаҳарнинг кўҳна тарихига доир муҳим маълумотларни топишимиз мумкин. Масалан, Марғилоннинг қадимги миноралари ҳақида.

Марғилонлик ёши улуг отахонлар билан суҳбат қурган кезларимиз улар Марғилондаги баланд миноралар бир неча чақиримдан кўзга ташланиб турганлигини айтадилар. Албатта, баъзилар уларнинг сўзларига ишонқирамай кулоқ солсаларда, биз бу сўзлар ривоят эмас, ҳақиқат эканлигига ишонамиз. Бинобарин, тарихий манбаларда Марғилоннинг баланд миноралари ҳақида маълумотлар учрайди².

Тақдир тақозоси, яъни асирлик туфайли дунёнинг кўп мамлакатларини кезиб чиққан рус зобити Филипп Ефремов 1782 йили Фарғона водийси орақали Қошғарга ўтиб кета туриб, Марғилон шаҳрини кўришга муяссар бўлади. Ф. Ефремов кейинчалик ўз эсдаликларида Марғилон бозорида айлана шаклдаги баландлиги 40 сажен(85,3 м ?), эни 2,5 сажен (5,3 м.)дан иборат тош минора мавжудлиги ҳақида маълумотлар келтиради³.

Савдо ишлари юзасидан 1808 йили Марғилонга келган сибирлик татар савдогари Муртозо Файзуддин ҳам бу ерда кўриқчиларнинг қадимги минораси қад кўтариб турганлигини таъкидлайди⁴. Мазкур минора ҳақида маълумотлар

¹ Муҳаммад Муфти Оҳангароний. Мавлоно Луфуллоҳ манокіби.- Т.: Имом ал Бухорий жамағармаси. 2002. – Б.25.

² Абдулаҳатов Н, Эшонбобоев Ў. Марғилон ҳақида сўз. Ф.: Фарғона. 2006. –Б.14.

³ «Десятилетнее странствование» Филиппа Ефремова (70-е гг. XVIII в.) // История Узбекистана в источниках. Т.: 1988. С. 128.

⁴ Писарчик А. К. Некоторые данные по исторической топографии городов Ферганы // Сборник статей посвященных искусству. С., 1956. С. 148.

1812-1813 йилларда Қўқон хонлигига ташриф буюрган ҳиндистонлик Мир Иззатуллоҳ ва рус зобити Филипп Назаровнинг кундаликларида келтириб ўтилган. Мир Иззатулло Марғилонда пишик ғиштдан баланд ва мустаҳкам қурилган минора мавжудлигини айтар экан,¹ рус зобити Ф. Назаров минора 50 чакиримдан кўриниб туришини таъкидлайди².

Ривоятларга кўра, ушбу минорани қорахонийлар сулоласининг ҳукмдори Қизил Арслонхон қурдирган экан. Ушбу ривоятни А.К. Писарчик андижонлик моҳир бинокор уста Юсуфали Мусаев (1870-1948)дан ёзиб олганлигини айтади. Уста Юсуфалининг сўзларига кўра, Қизил Арслонхон ҳукмдорлиги даврида 11 та шаҳарга шундай минора қуришга фармон беради. Бироқ, уста улар ичидан Бухоро, Вобкент, Ўзган, Андижон ва Марғилондаги мавжуд бешта минорани санаб бера олган, холос. Шундай бўлса-да, уста Юсуфали Марғилон шаҳридаги Қизил Арслонхон томонидан XII аср бошларида қурилган минора XIX аср бошларига қадар сақланиб турганлигини айтиб, минора баландлиги 25 қулоч, яъни 37,5 метрдан баланд бўлганлигини таъкидлайди. Унга кўра, бир қулочи саккиз қиррали курсисига тўғри келиб, қолган 24 қулочи миноранинг ғўласимон танасини ташкил этган. Минора ўша давр меъморчилик услубига кўра, тепаси гумбазли давра қафаса – кўшк билан боғланган. А. К. Писарчикнинг фикрига кўра, Марғилоннинг қадимий минораси жомеъ масжиди олдида қурилган бўлса керак.³

Уста Юсуфали сўзлаган ривоятда келтирилишича, Марғилондаги кўҳна минора Қўқон хони Умархон даврида Исо додхоҳ исмли юқори мансабдаги амалдорнинг буйруғига биноан бузиб юборилган экан. Ўша вақтларда Исо додхоҳ Марғилон ҳокими бўлиб, у минорани бузишни Мулла Азамат домла исмли устага топширади. Уста минорани обдон кўздан кечириб чиққач, Исо додхоҳга шошилтирмаслик шарти билан кўҳна обидани секин асталик билан бузмасдан еча бошлайди. Нақл қилишларича, Мулла Азамат домла миноранинг ҳар бир усулини қоғозга туширган ва кейинчалик бу билимини амалда қўллаб, шогирдларига ҳам ўргатган экан.

Маълумотларга кўра, Мулла Азамат домла XIX асрнинг биринчи ярмида яшаб ўтган Фарғонанинг энг машҳур бинокорларидан бири бўлган. Ривоятларга кўра, Мулла Азамат домла кўплаб илмларнинг соҳиби даражасига етишган, ўз даврининг етук алломаси сифатида доврўғ қозонган буюк меъмор саналган⁴. Дарҳақиқат, халқ меъморчилигида бинокорлик илми ва санъатини чуқур эгаллаган, лойиҳа ва нақшлар чизиш ижод этадиган моҳир мутахассисларни меъмор, боний, муҳандис деб улуғлашган. Кенг маънода муҳандис деб ҳандаса-геометрия илмининг билимдони, геометрияни техникага,

¹ Путешествие Мир Иззет уллы в Кокандского ханство (1812)... С.159.

² «Записки о некоторых народах и землях Средней Азии» Филиппа Назарова (1813-1814)// История Узбекистана в Источниках.- Т.: Фан, 1988. С. 170.

³ Писарчик А. К. Некоторые данные по исторической топографии городов Ферганы...С. 150.

⁴ Писарчик А. К. Строительные материалы и приемы мастеров Ферганской долины// Среднеазиатский этнографической сборник. М., 1954. С. 249.

иншоотлар конструкциясига тадбиқ этувчи мутахассис муҳандис назарда тутилган.

Ўрта асрлар меъморчилигида энг мураккаб ва муҳташам сарой кўшкларни, мадраса ва масжидларни ўз лойиҳаси асосида бунёд этган мубоширлар кўпинча муҳандис ёки меъмор деб аталгани маълум. Аслида муҳандис ва меъмор унвонлари катта тажрибали, маълум ва машҳур бинокор усталарга нисбатан кўпроқ қўлланилган¹. Масалан, Марғилоннинг қадимги меъморий обидалари ҳақида катта билим ва тажрибага эга бўлган уста Юсуфали Мусаевни олайлик. У Фарғона водийсида 40 га яқин ҳаммом қурган бўлса, уларнинг барча лойиҳа ва чизмаларини ўзи чизган².

Марғилоннинг меъморлари шаҳарни ташқи душмандан мудофаа қилувчи шаҳар девори ва дарвозахоналарини таъмирлашда халқнинг асосий ишонган усталари саналган. Нақл қилишларича, бундан тўрт аср муқаддам Марғилонни ўраб турувчи пахсадан ишланган деворларининг баландлиги 12 м, эни эса 3 метрдан иборат бўлган³. Гарчанд ўрта асрлар манбаларида Марғилоннинг мудофаа деворларида ҳақида сўз юритилмаса-да, бироқ, шаҳарнинг қамал қилиниши тўғрисидаги маълумотлар бу масалада фикримизга ойдинлик киритиши мумкин. Жумладан Шайбонийлар ҳукмдори Абдуллахон II (1533-1598)нинг Жуйбор хожаларига юборган мактубларининг бирида Марғилон шаҳрининг қамали хусусида ҳам сўз боради:

“Зомин ёнига келиб тушганимиздан кейин ёғий Бикойбий билан Дўстумбий қушчини Марғилонда қамал қамал остига олганлиги ҳақида хабар олинди. Шу сабабдан ёнимизда турган барча амир ва мулозимларга илгор сифатида ҳаракат қилишга ижозат берилди. Ёғий бундан хабар топиб, қамални бўшатди ва юзини Қошғар сари қаратди”⁴.

Муҳаммадёр ибн Араб Қатағаннинг “Мусаххир ал-билод” асарида ҳам шу сингари маълумотни кўриш мумкин: *“Наввоб Дўстум султон Ўратенага ошиққач, Маҳди султон томонидан Испара ва Марғинонга қўйилган масъул кишиларнинг қўрқувдан у ерларни ташлаб, бошларини омон сақлаш умидида қочиш йўлига тушганлари, хабарини эшитди ва шунга кўра, аъло ҳазрат буйругига биноан Дўстум султон билан бирга Ўратенага жўнатилган Бекойбий ва Дўстумбий қушчининг Марғинон томон йўлга тушиши ҳамда у ерга етиб олиб, агар қўлларидан келса, Марғинон қалъасини мустаҳкамлаб, беркитиб ўтиришлари борасида топшириқ берди. Амирлар жаноб султон буйругига биноан Марғинон томонга йўналиб, шаҳар қалъасини душмандан холи кўргач, дарҳол қўргон ичига кириб, қалъани таъмирлашга киришдилар”⁵.*

Агар биз ушбу маълумотларга эътибор бергудек бўлсак, душман Марғилоннинг мудофаа деворлари мустаҳкам бўлганлиги боис ҳам, уни қамал қилишдан ўзга чораси қолмаган. Шундай экан, шаҳарнинг баланд деворлари

¹ Зоҳидов П. Ш. Меъмор олами. Т.: Қомуслар бош таҳририяти. 1996. – Б.224.

² Ўша асар. 151-б.

³ Писарчик А. К. Некоторые данные по исторической топографии городов Ферганы. Кўрсатилган асар. –Б.157.

⁴ Аҳмедов Б. Тарихдан сабоқлар.Т.:Ўқитувчи. 1994. – Б.230.

⁵ Муҳаммадёр ибн Араб Қатаған. Мусаххир ал-билод...– Б.355-356.

ҳақидаги ривоятлар замирида ҳақиқат мавжуд. Фақатгина биз кўрган кўзимизга ишонганимиз туфайли йўқолиб кетган шаҳар деворларига фақат ривоят сифатида ёндашиб келмоқдамиз. Яна бир қизиқ маълумот. Ҳофиз Таниш ал-Бухорийнинг “Абдуллонома” асарида келтирган маълумотларига кўра, Марғилон қалъасининг деворлари тез-тез бўлиб тургувчи ҳужумлардан жиддий шикаст топган эди. Шу сабабдан Абдуллоҳон II 1583 йили Марғилон қалъасини таъмирлашга фармон беради:

“Фаридуннишон, Искандар ва Сулаймонойин хоқон Ардахшон дарасидан чиқиб, манзилига тушди. У манзилда олдиндан киши келиб хабар бердики, Мўмин султон биродари Маҳдий султон, Марғинон, Андижон ва тобе ерларнинг сипоҳларидан кўп жамият тўплаб, эҳтимом камарини белга боғлаган ҳолда Марғинон теварагида ўлтирибдилар. Дўстимбий ва Бегибийлар қалъа ичида истеҳкомланиб, мудофаага тайёрланиб, жанг нагмасини чалар эдилар. Охири онҳазратнинг олдиндан юборган илгорини эшитиб, Марғинондан Андижон томонга қочдилар.

Бу воқеани шарҳи шу: Мўмин султон Дарвишхон болаларини олиб, биродарлари билан биргаликда, Ўратепадан Андижонга жўнади. Дилини фитнага қўйиб тинчликдан кечди. Онҳазрат Ўратепа вилоятини Хўжанд билан қўшиб Тошкент ва Туркистонга қўшиб қутли нишон Дўстим султоннинг биродарига топшириб, ҳукм қилди: “Миёнколда бундан ортиқ турмай, жамий фарзандлари билан Ўратепага бориб, у ўлкадан хабардор бўлсин». Шунинг учун, султон фармонига амал қилиб, Ўратепага борди ва у жойда қарор топди. Ўша ерда мана буларни эшитди: Маҳдий султон Исфара ва Марғинонни ўз кишиларига берган эди. Улар қўрқиб ўз бошларини олиб қочиш йўлини тутдилар. Шунинг учун амр қилди: “Онҳазрат фармони билан Ўратепага борган Бегибий ва Дўстимбий қушчилар Марғинон томонга бориб ўзларини у жойга етказсинлар ва агар қўлдан келса, Марғинон қалъасини маҳкам қилсинлар”. Жаноб амир султон фармонига мувофиқ, Марғинон томонга йўналдилар. Қалъани душманлардан холи топиб, унинг ичига кириб, уни тузатишга киришдилар. Маҳдий султон эса уларнинг аҳволидан огоҳ бўлиб, амирлар билан қайтиб келди ва жасорат йўлини тутиб, хорлик тупроғини давлат пешносига сочиб амирларни қамал қилди”¹.

Вақтлар ўтиши билан бу деворлар нураб борган. Шу сабабдан XIX асрнинг бошларига келиб Марғилон деворлари ҳақида маълумотлар ҳам турлича эканлигининг гувоҳи бўламиз. Масалан, Муртазо Файзулдин Марғилон деворсиз шаҳар эканлигини тилга олса, Мир Иззатулло Марғилон шаҳрининг мудофаа деворлари яроқсиз ҳолатга келиб қолганлигини таъкидлаб ўтади.

Шаҳар деворининг бундай яроқсиз ҳолатга келиб қолиши Марғилон аҳлини шубҳасиз, ташвишга солиб қўйган. Шу боис Шералихон (1842-1845)нинг хонлиги даврида кенг кўламда таъмирлаш ишлари олиб борилган. Натижада шаҳар девори шу қадар чўзилиб кетган эканки, гўё-ки, ҳар бир дарвозагача

¹ Ҳофиз Таниш ал-Бухорий. Абдуллонома. Иккинчи китоб. Т.: Шарқ, 2000. – Б. 124.

бўлган масофа 8 чақиримни ташкил қилган экан¹. Бу ҳақда XIX асрнинг биринчи чораги XX аср бошларида Туркистонда яшаб ижод этган Муҳаммад Умар қори Умидий Марғилоний ўзининг “Мактубчаи хон” асарида қуйидаги таърифни келтиради:

Бек ўғли Каттабек ҳам Шералихон,
Туғулгон Ҳожибекдин бу уч ўғлон.
Худо нусрат бериб хон Шералиға,
Бобо мулкини берди бул валиға.
Ки бир минг икки юз саккиз сол²,
Эди тарих тегди тожи иқбол.
Икки йил олти ой адл ила давлат,
Ғарибпарвар бўлуб кўргузди шафқат.
Хўқанд шаҳрина қўрғон қилди пайдо,
Солиб ҳам Марғинона қалъа аммо,
Уч ойга қўймайин бутказди они³.

Марғилон шаҳрининг деворлари XX аср бошларига қадар қисман сақланиб қолган. Чунки, рус тадқиқотчиси В. И. Масальскийнинг келтирган маълумотига кўра, XX аср бошларида қачонлардир шаҳарни ўраб турган шаҳар деворининг қолдиқлари баъзи жойларда кўзга ташланиб турган⁴. Кейинчалик бу девор қолдиқлари ҳам сақланмаганлиги туфайли қадимги деворлари ҳақидаги хотиралар ҳам ўз-ўзидан унутилиб кетган кўринади.

Халқимизда “Шаҳар бедарвоза бўлмайдиган” деган ажойиб нақл қадимдан сақланиб қолган. Чиндан ҳам қадимда ҳар бир шаҳарнинг ўз дарвозаси мавжуд бўлган. Жумладан, ўрта асрларда Фарғона водийсидаги йирик шаҳарларининг ҳар бирида 3-4 тадан дарвозалари бўлганлиги ҳақида ёзма манбаларда маълумотлар учрайди. Масалан, X асрда яшаб ўтган араб географи ал-Истахрий Ахсикентнинг бешта дарвозаси ҳақида маълумотлар ёзиб қолдирган⁵.

А. К. Писарчик 1938 йили Марғилоннинг қадимги шаҳар дарвозалари ҳақида суриштирув ишларини олиб борган маҳал кекса ёшли марғилонликлардан тўрт аср муқаддам қурилган қўрғон деворлари тўғрисидаги маълумотларни ёзиб олишга муяссар бўлган эди. Қизиғи шундаки, ахборотчилар ўз навбатида шаҳар қўрғони тўғрисида маълумот келтирар эканлар, қадимда Марғилоннинг жанубий, шимолий, ғарбий ва шарқий томонидан кирилувчи тўрта дарвозаси мавжуд бўлганлигини таъкидлаб ўтганлар⁶.

Гарчанд Марғилоннинг ўрта асрларга доир шаҳар дарвозалари тўғрисида бундан ортиқ маълумотларга эга бўлмасак-да, бироқ, қисман Мирзо Бобурнинг

¹ Писарчик А. К. Некоторые данные по исторической топографии городов Ферганы...С. 157.

² 1258 ҳижрий – милодий 1842-1843 йил.

³ Муҳаммад Умар қори Умидий Марғилоний. Мактубчаи хон / Нашрга таёрлаган тадбиличи: О.Ҳ.Жалилов. Т., 2007. – Б. 11.

⁴ Масальский В. И. Туркестанский край. СПб., 1913. С. 705.

⁵ Китаб масалик ал-мамалик ал-Истахри... С. 30.

⁶ Писарчик А. К. Полевой отчет по экспедиции в Ферганскую долину 1938...С.17.

“Бобурнома” асаридаги 1498-1499 йилларда Фарғонада юз берган воқеалар баёнида Марғилон шахрининг дарвозалари ҳам тилга олинган:

“Суннат вақти эрдиким, Марғинон қўргонининг эшигига келдим. Али Дўст тағойи дарвозанинг орқасида туриб, дарвозани очмай, аҳд илтимос қилди. Аҳд ва шарт қилгондин сўнг дарвозани очиб, дарвоза орасида мулозимат қилди” Афсуски, ўрта асрларда Марғилон шахрида неча дарвоза ва улар қандай ном билан аталганлиги номаълум. Биз, асосан, кейинги XIX асрда унинг 12 та дарвозаси мавжуд бўлганлиги ҳақида маълумотларга эгадирмиз².

Қизиғи шундаки, Марғилон шахри дарвозалари ва уларнинг номланиши тўғрисидаги маълумотлар ҳам турличадир. Биз бу ўринда А. К. Писарчик ва В. Д. Жуковлар келтирган маълумотларни қиёслаб кўрсатишимиз мумкин. Ваҳоланки, иккала олимлар ҳам Марғилон дарвозалари тўғрисидаги аҳоли орасидаги хотираларини бир вақтда яъни 1938-1939 йилда ёзиб олган эдилар.

А. К. Писарчик келтирган маълумотларга кўра, Марғилон дарвозалари қуйидагича аталган:

1) Маъоз ибн Жабал; 2) Нодирмат; 3) Тошлоқ; 4) Хотин арик; 5) Бахрин; 6) Гулчаман; 7) Машад; 8) Эшон дарвоза; 9) Олтиариқ дарвоза; 10) Сармозор; 11) Суктепа; 12) Чимён.³

Қадимшунос В. Д. Жуков келтирган маълумотларга кўра, Марғилон дарвозалари қуйидагича аталган:

1) Ёрмозор; 2) Ёйилма; 3) Янгиқўрғон; 4) Тошлоқ; 5) Нодирмат; 6) Шаҳрихон; 7) Ёзёвон; 8) Шомирза; 9) Болтакўл; 10) Қўқон; 11) Машат; 12) Сурхтепа⁴.

XIX асрда яшаб ўтган Жунайид Мулло Аваз Муҳаммад Хўқандийнинг “Тарихи жаҳоннамои” асарида келтирган маълумотларига кўра, юқорида тилган олинган дарвозалар номидан бошқа яна Марғилон шахрининг Садкак дарвоза ва Киргил дарвоза сингари дарвозалар ҳам мавжуд бўлган. Мулло Аваз Муҳаммад Хўқандий 1862 йили қипчоқларнинг Марғилон шахрини қамал қилиши чоғида ушбу икки дарвоза яқинида бўлиб ўтган воқеаларни ҳикоя қилади⁵.

Маълумотларга кўра, шаҳарнинг ҳар бир дарвозаси махсус соқчилар томонидан доимо қўриқлаб турилган. Кейинчалик XIX асрнинг охирига келиб, ушбу масъулиятли вазифа маҳаллий миршаблар зиммасига юклатилган. Ўша даврларда Марғилон Қаландархона, Сафилтўда, Тошмозор, Машад сингари даҳалардан иборат бўлиб, уларнинг таркибида 200 дан ортиқ маҳаллалар мавжуд бўлган⁶. Ушбу маъмурий ҳудудлар тўрта волост бошқарувчиси ва

¹ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома... – Б. 68.

² Абдулаҳатов Н, Эшонбобоев Ў. Марғилон ҳақида сўз... – Б. Б12.

³ Писарчик А. К. Некоторые данные по исторической топографии городов Ферганы... – С.157.

⁴ Жуков В. Д. Отчет о работе второго отряда археологической экспедиции на строительстве Большого Ферганского канала // Труды института истории и археологии. Том IV. Т.: Издательство Академии Наук. 1951. С. 73.

⁵ Набиев Р. Н. Истории Кокандского ханства... С.354.

⁶ Губаева С. С. Этнический состав населения Ферганы в конце XIX – начале XX в. Т.: Фан, 1983. С.23.

тўртта маҳаллий қозилар томонидан идора этилган. Шаҳар осойишталигини таъминлашни 361 нафар элликбошиларга топширилган эди¹.

Марғилон шаҳрида сақланиб қолган меъморий обидалар XVIII асрдан XX аср бошларига қадар бунёд этилган масжид ва мадрасаларнинг биноларидир. Фарғона вилоятининг 1898 йилда келтирилган статистик маълумотларига кўра, Марғилонда 57 та мадраса, 21 та қорихона, 433 та мактаб мавжуд бўлиб, уларда жами 8136 нафар талаба илм олган². Ушбу мактаб ва мадрасаларнинг ҳар бири ўз даврининг нодир меъморий обидалари сифатида машҳур бўлган.³ Жумладан, Гўри Аввал, Исмоил Махсум мадрасаси, Холмуҳаммад Додхоҳ мадрасаси, Шарифбой мадрасаси, Чуқур мадраса, Хожа Порсо, Ёр Оталиқ мадрасаси, Кўкмозор мадрасаси, Хонақоҳ мадрасаси, Оқ мадраса, Саид Аҳмадхўжа мадрасаси, Мадрасаи Қози Калон, Ички мадраса, Подшоҳ Искандар мадрасаси ва Пур Сиддиқ мадрасаларини келтириш мумкин.

XX асрнинг бошларида Марғилон шаҳрида 254 та масжид мавжуд бўлган⁴. Мазкур масжидлар ҳам ўша даврдаги Фарғона меъморчилик мактабининг ўзига хос анъанавий услублари асосида бунёд этилган. Масалан, Чақар масжидини олайлик. Унча катта бўлмаган Чақар масжиди эски ҳаробага айланган масжид ўрнида қурилган бўлиб, бинонинг фақат айвон қисми сақланиб қолган. Ўз вақтида бу қисм шарқ томонга қараган, уч томони ёпиқ, тўсинли ва устунли айвоннинг бир қисми бўлган. 1790 йилда қурилган Хонақоҳ масжиди ҳақида худди шундай фикр билдириш мумкин. Олима В. Л. Воронинанинг таъкидлашича, Марғилон шаҳридаги Хонақоҳ масжиди ўзида қадимги миллий меъморчилик анъаналарини мужассам этган нодир ёдгорликлардан бири сифатида машҳур бўлган⁵.

Шу ўринда Марғилон номининг келиб чиқиши ҳақида мутахассис олимларнинг ҳам фикрларини келтириш аҳамиятли. Жумладан, бу ҳақда З. Дўсимов ва Х. Эгамовлар куйидагича фикрни билдирадилар:

“Унинг барпо бўлган вақти аниқ эмас. X-XII асрларда Марғилон йирик савдо маркази сифатида маълум бўлган. Топоним ёзма манбаларда Марғилон, Марғинот шаклида учрайди. Кўпчилик тадқиқотчиларнинг фикрича, Марғилон форс тилидаги М а р ғ “ўтлоқ” сўзи билан алоқадордир.⁶ Ж. Латиповнинг Марғилон топонимининг келиб чиқиши ҳақидаги фикрига қараганда у М а р г и этноними билан алоқадордир

Ҳақиқатан ҳам топонимнинг қадимги вариантларидаги о н ва от қўшимчалари кўплик белгилари бўлиб, кишилар гуруҳини англатади. Шундай экан, топоним марғлар деган маънодадир. Марғи этнонимининг

¹ Ханкельдыев Н. Маргилан. Т.: Узбекистан, 1968. С. 11.

² Обзор Ферганский области на 1898 год. Новый Маргелан. 1894. С. 114.

³ Сергеев Б. С. Материалы изучению истории Кокандского ханства. Фарғона вилоят ўлкашунослик музейининг илмий архиви. № 158. 122-б.

⁴ Бушков В. И. Сельские мечети Среднеазиатского междуречья // Среднеазиатский этнографический сборник. М.: Наука, 2001. С.119.

⁵ Воронина В. Л. Народные традиции архитектуры Узбекистана. М.: Государственное издательство архитектуры и градостроительства. 1951. С. 54.

⁶ Персидско-Русский словарь. Составитель Б. В. Миллер. М., 1953. С. 483.

этимологияси «ўтлоқ, ўрмонча, яшил ер» каби маъноларни билдирувчи Марқ сўзи билан боғлиқдир. Марғи “ўтлоқда яшовчи, ўрмонда яшовчи ёки чорвадор» деган маънодадир. Этнонимдаги -и кўшимчаси бошқа номларда ҳам учрайди. Масалан, ғарчи “тоғлик” (ғарч -тоғ) Саҳройи “чўлдаги киши” каби¹. Марғилон номининг келиб чиқиши ҳақида бу сингари фикрлар турли-туманлиги билан ҳам жуда қизиқдир.

Тарихнинг гувоҳлик беришича, қадим-қадимдан Марғилон ўзининг юксак илмий ва маданий салоҳияти билан шуҳрат топган шаҳар сифатида машҳур бўлган. Ислом дини бу ўлкага кириб келиши билан бу ердан исломий билимлар ва маданиятнинг ривожланишга катта ҳисса қўшган кўплаб забардаст олимлар етишиб чиқди. Бу ҳол ўз навбатида жаҳон маданиятининг ривожлашига салмоқли таъсир кўрсатди. Аҳмад ибн Тож ад-дин Аҳмаднинг “Ал-муҳийт ал Бурҳоний фи фикҳи ан-Нўъмоний” номли асарига “Бу шаҳарда жуда кўп фозил олимлар таваллуд топганлар” дейилган.

Маълумотларга кўра, бу шаҳарда бир даврнинг ўзида етмишдан ортиқ “Мавлоно” рутбасини олган алломалар яшаб ўтганлар. Шунинг учун ҳам Марғилонни “Сундуқул орифийн”² – Оллоҳ таолони дили билан таниган – ориф зотлар макони деб таърифлаганлар. “Қомус ал аълом”да таъкидланганидек “Марғилон ўзининг уламолари, шоиру машойихлари ва қадимий осори атиқалари билан машҳур бўлган шаҳарлар жумласидандир”³.

2003-2007 йиллар давомида Марғилон шаҳрида олиб борган тадқиқотларимиз чоғида қирққа яқин муқаддас жойлар номини аниқладик⁴. Албатта бу зиёратгоҳларнинг айримлари собиқ советларнинг мустабид тузуми

¹ Дўсимов З, Эгамов Х. Жой номларининг қисқача изоҳли луғати. Т.: Ўқитувчи, 1977. –Б. 94.

² Тожимуҳаммад Ҳожи Фозилжон ўғли, Муҳаммадамин Абдуҳаким Орифжон қори ўғли. Дуррул Орифийн. Ф.: Фарғона, 1999. –Б. 4.

³ Qomus al-a'lom, 6 jild. Istanbul, 1316(1898milodiy). - 4264 b.

⁴ Бу ҳақда қаранг: Абдулаҳатов Н, Ҳошимов Б. Мўйи муборак. Ф.: Фарғона. 2000; Абдулаҳатов Н. Марғилон зиёратгоҳлари // Марғилон асрлар силсиласида (Республика илмий-амалий семинари материаллари). Фарғона, 2005; Абдулаҳатов Н. Мўйи Муборак // Имом ал-Бухорий сабоқлари. Тошкент, 2005. № 4; Абдулаҳатов Н. Марғилон шаҳридаги Подшоҳ Искандар зиёратгоҳи // Имом ал-Бухорий сабоқлари. Тошкент, 2006. № 1; Абдулаҳатов Н. Муҳаммад ибн ал-Ҳанафийа ҳақидаги ривоятлар // Имом ал-Бухорий сабоқлари. Тошкент, 2006. № 2; 25. Абдулаҳатов Н. Зиёратгоҳлар ва ўзбек ментал тафаккурининг шаклланиши // Фарғона Давлат университети илмий хабарлари. Фарғона, 2006. № 4; Абдулаҳатов Н., Эшонбобоев Н. Кўҳна Марғилон зиёратгоҳлари. Фарғона, 2007; Абдулаҳатов Н. Марғилондаги Хожа Порсо зиёратгоҳи // Мозийдан садо. Тошкент, 2007. 2 (34); Абдулаҳатов Н. Этнограф А.К. Писарчик Марғилон ҳақида // Марғилон шаҳрининг жаҳон цивилизацияси тарихидаги ўрни. Марғилон шаҳрининг 2000 йиллик юбилейига бағишланган халқаро илмий конференция материаллари. Тошкент, 2007; Абдулаҳатов Н., Алишер Бек. Хожам подшоҳ зиёратгоҳи. Ф.: Фарғона, 2009; Abdulahatov N. The Mazars of Women in the Ferghana Valley // Islamic Sacred Places in Central Asia: The Fergana Valley and Kashghar Region (Silk roadology, № 28). Tokyo, 2007; Синьцзян ва Фарғонада топилган мазор ҳужжатлари (факсимеле) / Тузувчилар: Аширбек Мўминов, Нодирбек Абдулаҳатов, Кавахара Яёи Токио чет тиллари университети, Осиё-Африка тил-маданияти тадқиқот институти. 2007. №3; Abdulahatov N. The Importance of Studying the Mazar Documents of Fergana Region // Studies on Mazar Cultures of the Silkroad. Hingjiang, 2008.

даврида бузиб юборилган бўлсада, кишилар хотирасидан ҳали-ҳануз сақланиб қолган .

1.Подшоҳ Искандар зиёратгоҳи (сақланмаган) 2. Мўйи муборак зиёратгоҳи. 3.Шоҳ Мансур мазори 4. Носир Шоҳ мазори. 5.Улуғ Ҳазрат Бобо зиёратгоҳи.6.Киргил мазор зиёратгоҳи. 7.Подшоҳон тўра зиёратгоҳи. 8. Ғавсул Аъзам авлодларининг зиёратгоҳи. 9. Хожам Подшоҳ (Офоқхожа) зиёратгоҳи. 10.Хўжа Маъоз зиёратгоҳи. 11. Хўжа Эгиз мазори. 12. Пур Сиддиқ зиёратгоҳи. 13. Сафилтўда зиёратгоҳи. 14. Жиддий мазор зиёратгоҳи. 15. Хожа Муҳаммад Порсо зиёратгоҳи. 16. Сочли Эшон зиёратгоҳи. 17. Довудхўжа Эшон зиёратгоҳи. 18 Қирғиз Халфа мазори. 19. Кўкмозор зиёратгоҳи. 20. Хожа Ланголанг зиёратгоҳи. 21. Шамсиддин Табризий зиёратгоҳи. 22. Яккатут мазори. 23. Сар мазор зиёратгоҳи. 24. Собир Эшон зиёратгоҳи. 25. Азиз мазор зиёратгоҳи. 26. Оқ Эшон Ота мазори. 27. Гўри Аввал зиёратгоҳи. 28. Улуғ ота зиёратгоҳи. 29. Имом Заҳириддин мазори. 30. Якка қабр зиёратгоҳи. 31. Етти Оғайни Ботирлар зиёратгоҳи. 32.Қирғиз мазор зиёратгоҳи. 33. Шоира Увайсий зиёратгоҳи. 34. Чилдухтарон зиёратгоҳи (сақланмаган). 34.Қизлар мазор зиёратгоҳи. 35. Туғли мазор зиёратгоҳи.

Мазкур тадқиқотлар давомида Марғилон зиёратгоҳларининг айримлари бевосита Бурҳониддин Марғиноний номи билан боғлиқ бўлса, айримлари марғилондан етишиб чиққан улуғ фақиҳлар номи билан боғлиқ эканлиги аниқланди. Масалан “Улуғ мазор” деб аталувчи зиёратгоҳни олайлик.

Ушбу зиёратгоҳ Марғилон шаҳрининг Машад маҳалласида жойлашган. Халқ орасида “Улуғ мазор”, “Қуруқ мазор”, “Чаққа мазор” номи билан машҳур бўлган¹.

Тадқиқотларимиз давомида шу нарса маълум бўлдики, ушбу зиёратгоҳ дастлаб 1939 йили меъмор О. Зайнутдинов томонидан ўрганилган эди. 1939 йили Катта Фарғона каналининг қазилиши муносабати билан қадимшунос олимлар канал ўтган ҳудудларнинг теварак-атрофидаги кўплаб тарихий ёдгорликларни тадқиқ этишга муяссар бўлган эдилар. Жумладан, О. Зайнутдинов ҳам Машад маҳалласидаги мазкур зиёратгоҳни кўздан кечирар экан қуйидагиларни маълум қилган: *“Машаддаги мазорга бундан 200 йилча муқаддам домла Саййид Муҳаммад Охун дафн этилган. Шунингдек бу ерга 1000 йил олдин Хожа Ориф Марғиноний, ҳамда 200 йил аввал авлиё зот Шерали девона ҳам дафн этилган”*². Бизнингча, О. Зайнутдиновга кўра минг йил аввал дафн этилган Хожа Ориф Марғиноний аслида Имом Абдулазиз Марғиноний бўлса керак.

Нақл қилишларича, Улуғ мазорга Имом Абдулазиз ибн Абдураззоқ ибн Наср ибн Жаъфар ибн Сулаймон ибн Суккон ал-Марғиноний дафн этилган. Маълумотларга кўра, унинг олтига олим ўғли бўлган. Уларнинг ҳаммаси ўз замонасида дарс беришга қодир ва тақводор кишилар бўлиб етишган эдилар. Имом Абдулазиз ўз ўғиллари билан (кўчага)чиқса, одамлар оталарини ҳам кўшиб, “битта онадан (туғилган) еттига раҳмат ҳазиналарига йўллари

¹ Дала тадқиқотлари. 2005 йил. Фарғона вилояти, Марғилон шаҳри, Машад маҳалласи.

² Зайнутдинов А. Дневники БФК. 1939. Ўзбекистон Республикаси Маданият ва спорт ишлари вазирлиги Маданий мерос объектларини муҳофаза қиш ва улардан фойдаланиш бош бошқармаси архиви. Ф 1487/ 0 -21.

очилганлар чиқишди”, дер эканлар. Имом Абдулазиз имом Абу-л-Ҳасан Замир ибн ал Ҳасан ва бошқалардан дарс тинглаган. Шайх Лакнавий унинг ўғилларидан Абу-л-Ҳасан Заҳириддин Али ва Шамсуддин Маҳмуд ал-Ўзжандий жуда машҳур эканликларини айтади. Шунингдек “Битта ҳовлидан еттига илмга мафтун бўлганлар чиқди” ибораси ҳам унга тегишлидир. Имом Абдулазиз ҳақида унинг ўғиллари ривоят қилганлар. У Самарқандга кетиб, ўша ерда яшайди. Ҳадис илмидан дарс беради. Кексайгач ўз юртига қайтиб, 477 хижрий (1084) йили Марғилон шаҳрида 68 ёшда вафот этган¹. Демак ушбу маълумотдан кўринадики, Имом Абдулазиз 410 (1016) йилда дунёга келган².

Ривоятларга кўра, Имом Абдулазиз Машад маҳалласида таваллуд топганлиги учун уни шу ерга дафн этишган экан. Шу аснода машҳур алломанинг қabri марғилонликлар учун муқаддас зиёратгоҳга айланган.

Тарихий маълумотларга кўра, Мовароуннаҳрга ҳукмронлик қилган ҳар бир сулола Имом Абдулазиз ал-Марғиноний авлодларига нисбатан ҳам юксак эҳтиром кўзи билан қараб келганлар. Ул зотнинг чевараларидан бири бўлмиш Имом Ҳасан ибн Мансур ибн Маҳмуд ибн Абдулазиз ал-Марғиноний тарихда Имом Қозихон номи билан доврўф қозонган. Имом Қозихон кўп йиллар давомида Бухорода қози бўлиб турган ва бу ерда бир неча китоблар ёзган. Унинг қabri Бухоро шаҳрининг Калабод гузаридида жойлашган. Ҳозиргача бухороликлар орасида Имом Қозихон тўғрисида қуйидаги ривоят сақланиб қолган³.

Нақл қилишларича, Чингизхон авлодидан бўлмиш Хулағухон Бухорога бостириб кирмоқчи бўлган. У шаҳарга киришдан олдин халқни тўплаб: “Олдин бир савол бераман, тўғри жавоб берсангизлар яхши, аммо нотўғри жавоб берсангизлар Бухоронинг қулини кўкка совамман. Саволим шундай? Мени сизларнинг юртингизга ким етаклади? Нима сабабдан мен бу юрга келдим”.

Хулағухоннинг бу жумбоқли саволига ҳеч ким жавоб беришга журъат қила олмаган. Охир оқибатда муҳлат тугаб Бухоро халқининг қирғин-барот қилиш учун Хулағухон қонли қиличини яланғочлаган бир дамда мўғул хонининг ҳузурига жавоб бериш учун ўспирин ёшдаги Имом Қозихон бир туя ва эчкини етаклаб кириб келибди. Имом Қозихонни бу тарзда кириб келганидан хоннинг жаҳли чиқиб: “Бухорода сендан каттароқ одам қуриб қолдимми? Менинг саволимга жавоб бера оладиган одам ҳали сенми” дебди. Шунда Имом Қозихон: “Қари, катта одам десангиз ана туя, серсоқол десангиз мана эчки, саволингизга эса жавобни мен бераман: “Сизни, бизга ўзимизни ёмонлигимиз етаклади” деб жавоб берибди. Хулағухон Имом Қозихоннинг жавобидан мамнун бўлиб, уни Бухоро қозиси этиб тайинлабди ва “Ҳеч ким менга бунчалик доно жавоб бермаган эди, тила тилагингни” дебди.

¹ Нажмуддин ан Насафий. Самарқандия... – Б. 111.

² Исломов З. «Китобу -л-ансоб»даги марғилонлик олимлар // Имом ал-Бухорий сабоқлари. №4. 2005. – Б. 176.

³ Бу ҳақда қаранг: Раҳматова С., Қурбонов Ҳ. Бухоро гузарлари тарихидан лавҳалар. Бухоро.: Бухоро, 1995; Йўлдошев Н., Қурбонов Ҳ. Бухоро шаҳри ва унинг атрофидаги зиёратгоҳлар. Б.: Бухоро, 2001; Жўраев М., Саидова Р. Бухоро афсоналари. Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2002.

Имом Қозихон менга туя терисига сиғудек жой берсангиз деб айтибди. Хулагухон унинг бу тилагини бажаришга рози бўлибди. Шунда Имом Қозихон туя терисини сочининг толисидай қилиб кесиб, бутун Бухорони ўраб олган экан. Хулагухон Имом Қозихоннинг бундай донолигини кўргач, ваъдасига вафо қилиб ортга қайтиб кетибди.

Машхур биограф, тарихчи ва сайёҳ Абу Саъид Абдулкарим ибн Муҳаммад ас-Самъонийнинг “Китоб ал-ансоб” асарида Марғилонни Фарғонанинг энг машхур шаҳарларида эканлигини айтиб, унинг “Қандоб” (Ғандоб) номли маҳалласини эслатиб ўтади:

“Абу Муҳаммад Умар ибн Аҳмад ибн Абу-л-Ҳасан ал ал-Қандобий ал-Марғинонийдир. Марғилондаги Қандоб маҳалласидан бўлиб, у “ал-Фаргоний” номи билан танилган. У ҳижрий 485(1093)йилда таваллуд топган. Самарқандда муфтилик ҳам қилган. Фиқҳ илмини қози Маҳмуд ал-Ўзжандийдан ўрганган. Ўз даврининг кучли фақиҳларидан саналган. Балхда Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Ҳусайн ас-Симжоний, Абу Али Исмоил ибн Аҳмад ал-Байҳақий ва Абу Бакр Муҳаммад ибн Абдурахмон ал-Хатибдан таълим олган. Абдулкарим Самъоний ҳам Самарқандда у кишидан ҳадис илмини ўрганган”.¹

Машхур сайёҳ, географ, адиб ва тарихчи Ёқут Ҳамавийнинг “Муъжам ул булдон” асарида ҳам Марғинон ва Ғандоб маҳалласига оид маълумотлар учрайди². Шу сабабдан А. Бобожонов “Муъжам ал-булдон” асарида Фарғона ва фарғоналик олимлар” номли мақоласида ал-Ғандобий тўғрисида жумладан қуйидагиларни келтиради:

“Абу Муҳаммад Умар ибн Аҳмад ибн Абу-л-Ҳасан ал-Ғандабий ал-Марғиноний. Ал-Фарғоний номи билан танилган, етук фақиҳлардан ҳисобланган мазкур олимнинг туғилган санаси ҳақида Ёқут ал-Ҳамавий Абу Жаъфарнинг “Шайхлар” асаридан келтириб 485/1092 йилни зикр қилади.

Олим фиқҳ илмида йўлбошчилардан бўлиб, Ёқутнинг маълумотларига кўра, Самарқандда фаолият олиб борган ва фатҳо ишлари билан шуғулланган. Олим фиқҳ илмида ал-Қозий Маҳмуд ал-Узжандийга шогирд бўлган. Абу Саъд ас-Саъмоний ундан ҳадис тинглаган.

*“Муъжам ал-булдон”да ал-Ғандабийнинг устозларидан Абу Жаъфар Муҳаммад ибн ал-Ҳусайн ас-Симинжоний (вафоти 504/1110) номи кўрсатилган”*³.

Самъоний ва Ёқутнинг Марғилондаги Ғандаб (Ғандоб) маҳалласи тўғрисидаги маълумотга алоҳида урғу берганликлари боис, биз ҳам ушбу маҳалла номи хусусида айрим фикрларни келтириб ўтмоқчимиз. Бизнингча маҳалланинг бундай аталишида у ердаги тоза ичимлик сув ҳавзаси мавжуд бўлганлиги эҳтимолдан холи эмас. Чунки Қандоб атамасини “Қанди об”, яъни ширин сув деб ҳам тушуниш мумкин. Чунки Марғилон шаҳридаги маҳаллалар топономикасида сув ҳавзалари булоқ ва ҳовузлар билан боғлиқ жой номлари

¹ Исломов З. «Китобу -л-ансоб»даги марғилонлик олимлар... – Б. 176-177.

² Ирматов Б.М. Основные источники сведений о Мавераннахре в «Муджам ал-булдон» Йакута. Общ. науки в Узбекистане. 1991. № 6, С. 45.

³ Бобожонов А. Ёқут ал-Ҳамавийнинг “Муъжам ал-булдон” асарида Фарғона ва фарғоналик олимлар... – Б.166.

кўп учрайди. Масалан, Узун ҳовуз, Очиқ ҳовуз, Ҳовуз бўйи, Тахтали ҳовуз шулар жумласидандир. Қолаверса, бу ҳовузлар ҳақида сўз кетганда аҳоли “Суви ширин эди” деган иборани кўшиб айтишни хуш кўрадилар.

Самъоний Марғилондан етишиб чиққан фозил кишилар тўғрисида ҳам алоҳида тўхталиб, жумладан ундай фикрларни баён қилади:

“Марғиноний – бу (сўз) Фарғона вилоятнинг машҳур шаҳарларидан бири бўлмиш Марғинон шаҳрига нисбатан берилади. У ердан бир қанча илм аҳллари етишиб чиққан. Улардан бири Абу Юсуф ибн Аҳмад ибн Ҳамза ибн Моҳус ибн Бус ибн Моҳ ал-Марғиноний бўлиб, бу олим фарғоналиклар ичида биринчилардан бўлиб, Маккада Абу Али ал-Ҳасаний ибн Абдурахмон аш-Шофеъийдан дарс тинглаган. Унинг ҳақида Муҳаммад ибн ан-Насафий ривоят қилади ва ал Марғиноний имом ал Ҳажожга сўз айтган дейди. У Сарахс (ҳозирги Туркманистон) шаҳрида яшаган ва у ерда (тахминан) 416 (1025) йилда вафот этган.

Имом Абулмаолий Қайс ибн Исҳоқ, Муҳаммад ибн Амир (Кабир) ал-Марғиноний фозил кишилар жумласидан эди. Самарқандда яшаган ва шу ерда дарс берган. Ундан Маҳмуд ибн Абдуллоҳ ал-Журжоний дарс тинглаган. У ҳақда Абу Ҳафз Умар ан-Насафий ривоят қилган. Самарқанд жомеъ масжидида жума куни мунозарада гапириб бўлгандан кейин вафот этганда, у рўзадор эди. Бу воқеа шаввол ойининг 19-куни 526 (31 июл 1132 йил) содир бўлган. Унинг жасади уйига олиб кетилган ва шанба куни имомлар кўмиладиган Чокардиза қабристонига дафн этганлар”¹ Шунини айтиб ўтиш керакки, Чокардиза қабристонига Самарқандда яшаб ўтган ўз даврининг буюк алломаларининг аксарияти дафн этилган эди.

Имом Абул Ҳасан ал-Марғиноний ҳам машҳур имом уламолардан бўлиб, зоҳидлик ва ҳикмат, ҳамда малиҳ, латиф шеърлар ёзган ва бу шеърлар юртма-юрт одамлар орасида оғиздан-оғизга кўчиб юрган. У Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Аҳмаддан ривоятлар қилган ва Муҳаммад ибн Юсуф ал-Азизийнинг дўсти бўлган. У ҳақда Абдураззоқ ибн Маъсуд ривоят ва шеърлар тўплаган. У ҳақда шарқшунос О.Қориев жумладан шундай ёзади: “Абу-л-Ҳасан Наср ибн ал-Ҳасан ал-Марғиноний машҳур имом ва уламолар сирасидан. Зухд ва ҳикмат мавзусида ажойиб шеърлар битган. Уламолардан ҳадис эшитган ва уламолар ундан ҳадис ривоят ҳам қилишган”

Таъкид жоизки, Абул Ҳасан Марғинонийнинг шеърлари асосан араб тилида ёзилган. Шу боис Боҳарзийнинг (1075 йилда вафот этган) шоирлар тазкирасидаги номлари зикр этилган 22 нафар арабий забон шоирлар орасида унинг исми ҳам тилга олинган ва шеърларидан намуналар келтирилган. Агар Боҳарзийнинг XI асрда яшаганлигини инобатга олсак, Абул Ҳасан Марғиноний у билан замондош эканлиги маълум бўлади. Агар Абул Ҳасан Марғиноний аввалроқ яшаганида унинг вафот этган йили ҳам кўрсатилган бўлар эди. Аниқроқ қилиб айтсак, Боҳарзийнинг шоирлар тазкираси ёзилган вақтда Абул Ҳасан Марғиноний ҳаёт бўлган².

¹ Нажмуддин ан- Насафий. Самарқандия... – Б. 239.

² Мусаев О. Абу Хасан ал-Марғинани – представитель арабоязычной поэзии Средней Азии XI века. СНТТУ, №497. Востоковедение. Т., 1977. С. 85.

“Алмуто” китобини ёзган фақиҳ ал-Ҳасан ибн Али ибн Абдулазиз ал Марғиноний (1203 йил) ҳам марғилоннинг машҳур аламаларидан бири бўлган.¹ Васиятлар ҳақидаги китобнинг муаллифи ҳам фақиҳ Шоҳ Вали Марғиноний бўлиб Самарқандда яшаган².

Тожимуҳаммад Фозилжон ўғлининг келтирган маълумотларига кўра, ислом оламида бутун оилалари билан танилиб машҳур бўлган ва ўзларидан кейин йирик асарлар қолдирган марғилонлик алломалар қуйидагилардир:

Садрлар оиласидан чиққан фақиҳ Ҳисом ад-ин ас-Садр аш-Шаҳид ал-Бухорий ал-Марғиноний Бухорода ҳокимлик даражасига кўтарилган қорахитойлар билан Самарқанддаги Қатвон даштида бўлган жангда 1141 йили шаҳид бўлган. Ул зот йигирмадан ортиқ асарлар муаллифидир. Тож-ад-дин Аҳмад ас-Садр ас-Саъид ал-Бухорий ал-Марғиноний аллома ислом оламида машҳур. Лекин унинг ҳозиргача бирор асари аниқланмаган. Бурҳониддин Марғиноний ўзининг машҳур устозлари қаторида алломанинг исмини ҳам келтириб ўтади.

Заҳируддин ал-кабир Али ин Абдулазиз ал-Марғиноний мазори Марғилон шаҳрининг Машад маҳалласида жойлашган³. Шарқшунос О.А.Қориев у ҳақда жумладан қуйидагиларни келтиради:

“Ал-Ҳасан ибн Али Заҳируддин ал-Кабир ибн Абдулазиз ал-Марғиноний (ваф. XII аср). Фикҳ илмининг Заҳируддин Абу-л-Маҳосин номи билан танилган намояндаси. Бу зот фақиҳ ва муҳаддис бўлиб, шу илмларнинг минтақада равнақ топиши ва тарқалишига катта ҳисса қўшган. “Китоб ал-Ақдия” (Қозилик ҳақидаги китоб), “Китаб аш-Шурут” (Шартлар баёни ҳақидаги китоб), “Китоб ал-Фатово” (Фатволар китоби), “Китоб ал-Фаваид” (Фойдали нарсалар ҳақидаги китоб) ва бошқа асарлар муаллифи бўлган. Алломага Абдулазиз ибн Умар ибн Моза, Шамсулаимма Маҳмуд ал-Ўзгандий, Закийуддин ал-Хатиб Масъуд ибн ал-Ҳасан ал-Кошонийлар устозлик қилган. Шогирдлари қаторида эса Ифтихоруддин Тоҳир, Заҳируддин Муҳаммад ибн Аҳмад, Фаҳруддин ал-Ҳасан ибн Мансур ал-Ўзгандий каби таниқли фақиҳлар бўлганлар. Алломанинг оила аъзолари ичидан ҳам кўплаб ислом олимлари етишиб чиққан”⁴.

Имом Заҳируддин тўғрисида Шайх ал-Лакнавийнинг (вафоти 1304 йил) “ал-Фавоид ул-баҳия фи тарожимил ҳанифия” номли китобида ҳам маълумотлар келтирилган: “Ал-Ҳасан ибн Али Заҳириддин ал-Кабир ибн Абдулазиз ал-Марғиноний “Заҳириддин Абулмаҳосин” номи билан машҳур бўлиб, у Бурҳониддин ал-Кабир Абдулазиз ибн Умар ибн Моза, Шамс ал-Айма Муҳаммад ал-Ўзжандий ва Закийуддин ал-Хатиб ибн Ҳасан ал-Кошонийлардан фикҳ илмини ўрганди. Ундан бўлса, синглисининг ўғли, “ал-Хулоса” китобининг муаллифи Заҳириддин Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Бухорий ва Фаҳриддин ал-Ҳасан ибн Мансур ал-Ўзжандийлар фикҳ илмини ўрганганлар.

¹ Собрание Восточных рукописей Академии Наук. Том VIII. Т.: Издательство Академии Наук, 1967. С. 264.

² Собрание Восточных рукописей Академии Наук. Том VIII. Т.: Издательство Академии Наук. 1967. С. 457.

³ Дала тадқиқотлари. 2005 йил. Фарғона вилояти, Марғилон шаҳри, Машад маҳалласи.

⁴ Қориев О.А. Фарғона фикҳ мактаби ва Бурҳониддин ал-Марғиноний... – Б.58.

Ал-Ҳасан ал Марғиноний ибн Абдураззоқ Заҳириддин ал-Кабир ал - Марғиноний фикҳ илмини отаси Абдулазиз ибн Абдураззоқдан, ас-Саййид ибн Мужоо Муҳаммад абн Аҳмад ибн Ҳамзадан, Бурҳониддин ал-Кабир Абдулазиз ва бошқалардан ўқиб ўрганди. У она томонидан “ал-Хулоса” китобининг муаллифи Тохир ибн Аҳмаднинг отаси Қавомуддин Аҳмад ибн Абдурашидлар фикҳ илмини ўрганганлар. “Ал-Жавоҳир ул-Муъжизи” (Нурли жавоҳирлар) китобида ёзилишича, у суннат илми фозилларидан бири Фаҳруддин Қозихонинг устози бўлган. У 506 (1112) йилда оламдан ўтган.

Абдуллоҳ ибн Али ибн Соин ибн Абдулжалил ибн ал-Халил ибн Абу Бакр ал-Фарғоний Абу Бакр ибн Абу-л-Ҳасан ибн Абу Бакр (551/1156-616/1220)-марғилонлик йирик фақиҳ, Самарқандда истиқомат қилиб, имом хатиблик вазифасида бўлган. Бағдодга 600/1204 йилда ҳаж сафаридан қайтиб кириб келган. У ерда Абу Аҳмад ал-Амин, Абу Муҳаммад ибн ал- Аҳдар, Абу-л-Қосим ибн ал-Ҳасин ва Абу Ғолиб ибн ал-Банна, Абу Бакр ал-Ансорий ва бошқалардан ҳадис эшитиб, ўз қўли билан ёзиб бориш билан бир қаторда мовароуннаҳрлик уламолардан олиб келган қирққа яқин ҳадисни ривоят қилган¹.

Аллома ўз мазҳабининг йирик имоми, жадал, хилоф ва ҳадис илмлари, тилшунослик, наср ва назм бобида тенги йўқ билимдон олим бўлган. Манбалар уни хушсуратли, гўзал ахлоқли, тақводор ва тавозеъли инсон бўлганлиги ҳақида хабар беради. Бу зот ислом илмлари қаторида назм ва насрда ҳам сермахсул ижодкор бўлган. Шунга қарамай, олим илмий мероси ҳали аниқланиб тадқиқ қилинмаган. Олим Бухорода тутқинда шаҳид бўлган².

Аллома Маҳмуд ибн Тожуддин Аҳмад ал-Марғиноний (1156-1219)нинг ўнга яқин асарлари мавжуд бўлиб, улар ичида “Ал-Муҳит ал-Бурҳоний” асари ислом оламида жуда машҳурдир.

“Тазкира-ал Атқиё” асарининг муаллифи Муҳаммад Амин ибн Муҳаммад Азим ал-Марғиноний мўғуллар истилоси даврида шаҳид бўлган.

Ҳомид ибн Қосим ал-Марғиноний алломанинг руҳ тарбиясига оид “Жомеъ ал-Ҳақийқа” асари мавжуд бўлиб, 1130 йилда вафот этган. Аҳмад Носириддин ал-Марғиноний тасаввуф шайхларидан бўлганлар. Табақот асарларида ул зотнинг номи Шайх Амир Аҳмад номи билан зикр қилинади.

Мўғуллар даврида яшаган ва ижод қилган яна бир марғилонлик аллома бу Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Марғиноний бўлиб, ул зот 1326 йилда вафот этган. У фикҳ ва адабиёт соҳасида замонасининг машҳур олимлари даражасига эришган эди. Лакнавий Муҳаммад ал-Марғинонийни ўз замонида дунёдаги жамики илмларнинг сарвари бўлган дея унинг билимига юксак баҳо берган эди. Муҳаммад ал-Марғиноний “Шарҳ ал жамиъ ул кабир”, “Назм ал жамиъ ул кабир” сингари асарларнинг муаллифи бўлган.

¹ Қориев О.А. Фарғона фикҳ мактаби ва Бурҳониддин ал-Марғиноний... – Б.61.

² Ўша асар. – Б.62.

БУРҲОНИДДИН МАРҒИНОНИЙ ДАВРИДАГИ ДЕҲҚОНЧИЛИК ВА ХУНАРМАНДЧИЛИК МАДАНИЯТИ

ДЕҲҚОНЧИЛИК. Мовароуннахр ҳудудида Қорахонийлар сулоласи давридаги деҳқончилик аҳоли қандай эди? Қисқача қилиб айтганда Сомонийлар сулоласи вақтидагига қараганда тараққий қилганми ёки орқага кетганми? деган масалада бир-бирига зид келувчи қарашлар ҳам бор.

Маълумки ўрта аср шароитида аҳолининг ўтроқлашиш жарёни ҳали давом этарди. Лекин бу даврга келиб йирик шаҳар ва қишлоқлар атрофида ўтроқлашиб қолган аҳоли яшайдиган улуслар сони анчагина кўпайган ва у ерларда яшовчи ўтроқ аҳолининг асосий машғулоти деҳқончиликдан иборат эди.

Шаҳарлар билан қишлоқлар орасида демак қосиб, хунармандлар орасида алоқанинг тобора ривожлана бориши туфайли деҳқонларнинг ижтимоий, иқтисодий ҳаётда тутган ўринлари, мавқелари тобора ўсиб борди Кейинчалик эса деҳқонлар (тариғчилар) мамлакатни, бутун аҳолини хом ашё билан, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари билан таъминловчи бирдан-бир кучга айланиб қолди. Деҳқонларнинг жамият ҳаётидаги бу ролини тўғри тушуна олган Юсуф Хос Ҳожиб уларни меҳнатини жуда юқори баҳолаб, ўзининг “Қутадғу билик” асарида жумладан шундай ёзади:

Тариғчи турур кўр, тақи бир қуту,
Керакли кишилар турур бу буту.

Буларнинг била сан қатил ҳам қарил,
Бўғуздин сингар сан сақинчсиз сарил.

Қамуғ табранурка булардин асиғ,
Тузука тегир ем, ичидин татиғ.

Мазмуни:

Эрур деҳқон аҳли яна бир тури,
Керакли кишилар булар ўзлари.

Улар бирла қил ҳуш алоқа пеша,
Озуқа жиҳатдан хотиржам яша.

Жами тебранурга улар нафи бор,
Бўлар ҳамма неъматидан баҳравар¹.

¹ Каримов Қ. Илк бадиий достон, Т.: Фан, 1976. – Б. 77-79.

Шу ўринда Юсуф Хос Ҳожиб яшаган давр ва китоб кимга тақдим этилганлигини яна бир бор ёдимизга олиб кўрайлик. Маълумки, Қорахонийлар даврида яшаб ўтган Юсуф Хос Ҳожиб китобни Қошғарда битиб, уни Қорахоний ҳукмдори Тавғоч Улуғ Бухра Қора хоқон Абу Али Ҳасан ибн Сулаймон Қорахонга тақдим этади¹. Юсуф Хос Ҳожибнинг деҳқонлар меҳнати шарафли эканлиги ҳақидаги ўғитлари айнан Қорахонийлар ҳукмдорига нисбатан қаратилган. Демак, Қорахонийлар деҳқонлар ва деҳқончиликка алоҳида эътибор бериб келганлар. Шундай экан айрим тадқиқотчиларнинг “Қорахонийлар сулоласининг Мовароуннаҳр ҳудудини истило қилиши бу ўлкада деҳқончиликка оғир таъсир етказди. Зарафшон дарёси водийсидаги кўп ерлар қаровсиз қолди. Баъзи жойлардаги ерларни деҳқонлар кўлидан тортиб олиниб яйловларга айлантирилди”, деган фикрлари етарли асосга эга эмас. Шу сабабдан бошқа тарихчилар бунга қарши қуйидагича фикрни билдирадилар:

“Қорахонийлар сулоласини ҳокимиятни эгаллаши натижасида ерли халқларга ҳеч қандай офат олиб келмади. Кети узилмайдиган ички урушлар бўлмади. Тинч аҳолини ётпасига ёллайдиган машаққатли ишлар бўлмади. Албатта ем-хашак йиғилайдиган ишлар бор. Бироқ бу Сомонийлар сулоласи даврида одатий иш деб қаралган эди. XI асрнинг биринчи ярмидаги Термиз ва Чағониён ҳудудида юз берган урушлар бу ерларда деҳқончиликка салбий таъсир кўрсатган бўлсада, бироқ бошқа ўлкаларда нисбатан аҳвол бирмунча яхши кечди...

Бундан шу хулоса келиб чиқадики ҳукмрон давлатнинг баъзи бир юқори табақадаги вакиллари деҳқонлар ва камбағалларининг ерларини яйловга айлантирган ҳоллар ҳам бўлиши мумкин. Бироқ бу кенг кўламда ерларни тортиб олиш ва сугорма ерлар мусодара қилиниб яйловга айлантирилди дегани эмас. Кейингисига исботлар бир мунча оз. Чунки биз мўғуллар босқинидан аввал бундоқ ишларни учратмадик.

Қорахонийлар сулоласи даврида деҳқончиликнинг хонавайрон бўлганлигини исботлайдиган тадқиқотчиларнинг далили билан бўлса ҳам қуйида Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Наср Кубовийни маълумотига эътибор берайлик:

“Бизнинг давримизда бу Кўшки Муғон ерлари шундай (арзон бўлдики), уни текинга берсалар ҳам, ҳеч ким олишни истамайди. Сотиб олингани ҳам (ҳукмдорларнинг халққа қилган зулм ва шафқатсизлиги сабабли (экилмай ётади) ва текинга қолиб кетади”. Бироқ бу маълумот тўғри дейилгани билан XI асрдан XII асргача деҳқончиликнинг хароб бўлганига тўлиқ далил бўла олмайди. Бундай ҳолатдаги аҳвол барчамизга маълум: фойдасиз шароитда баъзи даврларда ерлар пулга арзимасган. Масалан, Байҳақийнинг айтишича, 1035 чи йили Нишопур шаҳри ёнидаги ҳар бир бог 3000 дирҳам бўлган бўлса, 1039 йилга келганда 200 дирҳам тушиб қолган. Нишопурда очарчилик юз берган чоғда ҳар пут ерни қиймати худдди шу сингари бўлиб, бир ботмон бугдойга тенг келган. Ўша пайтда қиймати 13 дирҳам эди. Ернинг пулга арзимаслигининг бу каби аниқ тарихий сабаблари мавжуд. Кубовийни раъиятни зулми ва шафқатсизлиги ҳақмидаги сўзи Мавароуннаҳр ҳудудининг

¹ Бу ҳақда қаранг: Бартольд В.В.Богра-хан, упомянутый в Кутадгу билик. Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов. Том.V . М., 1968. С.419-424.

Арслонхон давридаги аҳволи, яъни Қубовий “Бухоро тарихини” таржима қилган кезлар бўлиб, бу пайтлар буткул Қорахонийларнинг ҳукмронлиқ қилаётган давр эмас эди. Айрим тарихчилар Арслонхон ҳақида: “У қўлини халқнинг мол-мулкига чўзди ҳамда уларга шафқатсизлик қилди. Унинг ваҳшиёна қирғинчилиги давлатни вайрон қилди”, деб ёзган эди”¹.

Бу ҳолат Арслонхоннинг катта ер эгаларига қарши туруб ҳукмронлигини мустаҳкамлаш учун кўрган чора-тадбирлари билан боғлиқдир. Султон Санжар 1130 йили шаҳарни қамал қилга чоғдаги бир парча хатида Арслонхоннинг жиноятларини кўрсатиб саййидларни ҳақорат қилди ва қадимий уруғларни йўқотди деган². Аммо бу маълумотлар Султон Санжарнинг шаҳарни олиш учун қилинган баҳонаси деб қараш мумкин. Чунки унинг ўзини ҳам саййидларга қарши бошқа жойларда олиб борган ҳаракатлари тарихдан маълум. Масалан, бу тўғрисида адиб Давлатшоҳ Самарқандий (тах. 1435-1495) ўзининг “Тазкират уш-шуаро” асарида Султон Санжар ҳокимиятининг инқирозга юз тутишини ҳазрат Али авлодларига нисбатан қилган ҳурматсизлигидан деб изоҳлайди³.

Бир мунча жойларда ерга бўлган эҳтиёж камайса, ернинг баҳоси тушиб кетиши табиий бир ҳолдир. Бироқ Қубовийнинг юқорида келтирилган маълумоти Қорахонийлар сулоласи даврида деҳқончиликнинг орқа кетишига етарли асос бўла олмайди. Зеро, хунармандчиликнинг тараққий этиб, савдо-сотиқнинг ўсиб бориши ва шаҳарларнинг тобора кенгайиб бораётган бир пайтида деҳқончиликни ортга кетиши бир мунча ҳақиқатга тўғри келмайди. Гарчанд ислом адабиётида Қорахонийлар сулоласи ҳукмронлик қилган даврдаги деҳқончиликнинг аҳволи хусусида маълумотлар камчил бўлсада, бу даврларга оид Хитой ёзма манбаларда нисбатан кўпроқ маълумотлар келтирилганлиги икки асарда келтирилган маълумотлардан кўриш мумкин.

Биринчи асар хитойлик донишманд томонидан ёзилган бўлиб “Ғарбга саёҳат хотиралари” деб ном олган:

“Самарқандни ғарбликлар унумдор замин дейишади. У тупрогининг унумдорлиги билан донг таратган бўлиб, Мовароуннаҳр маҳкамаси (пойтахти) дейилади. Шаҳар дарёга яқин. Самарқанд ниҳоятда бой шаҳар. Одамлари олтин, мис тангаларни ишлатади. Улар ўртасида гина адоват йўқ. Барча нарса ҳуқуқ (адолат тарозиси) билан ўлчанади. Шаҳар атрофини бир неча ўн чақирим оралиқача ўрмонлик (дарахт)лар ўраб туради. Ҳамма оиланинг боғи бўлуб, ниҳоятда гўзал кўринади. Булоқ сувлари ариқларда оқиб келиб гулларга қуйилади... Шафтоли ва оличалар тутушиб кетган бўлиб, шаҳар ниҳоятда гўзал ва обод. Ковуннинг катталиги отнинг калласидек... Ошлиқ зироатлардан тариқ, гуруч, мошдин бошқалари етиштирилади. Ёзнинг ўрталарида ёмғир оз ёғади. Зироатларни дарё сувидан сугорадилар.(Йил давомида) ердан тахминан икки марта ҳосил оладилар... Тут дарахти ниҳояти кўп бўлса ҳам пилла боқадиганлар оз бўлганлигидан ипак

¹ Қорахонийлар тарихидан баён... – Б.251.

² Бартольд В.В. Туркестан эпоху монгольского нашествия...С.343.

³ Давлатшоҳ Самарқандий. Шоирлар бўстони / Форс-тожик тилидан Б.Аҳмедов таржимаси. Т.: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. – Б. 36.

ғўзасини топмоқ (қийин) эмас. Одамлари бутунлай пахтадан кийим кийишади. (Самарқанд аҳли) оқ ранглик кийимни ҳаётнинг, қора ранглик кийимни ўлумнинг белгиси деб қараганликларидан ҳаммаси оқ кийим кийишади.

Самарқанднинг ғарбидан 600-700 чақирим йироқда Бухоро шаҳри бўлиб, ери унумдор, маҳсулоти ниҳоятда кўп, ҳамда шаҳарлари ҳам Самарқандагидан кўпроқ”¹.

Иккинчи асар Ли Чижичонга тегишли бўлиб “Авлиё Чу Чужаннинг ғарбга саёҳати” деб номланади:

“11 ойнинг 18 кунни дарёдан ўтиб, Самарқанднинг шимолига келдик... Шарқи-шимолий дарвозадан ўтиб шаҳарга кирдик. Шаҳар дарё бўйига жойлашган. Шаҳарда ёз ва куз кунлари ёмғир ёғмас экан. Шаҳар халқи икки дарёни сувининг сувини шаҳарга олиб келиб ҳаммалари кўчадаги ариқлардан фойдаланадилар. Султон ҳукмронлиги таназзулга юз тутмаган замонда шаҳарни 10 тумандан ортуқ (ҳудуди) бор экан. Шаҳар вайрончиликка учрагандан кейин уларнинг... бири қолибди... Бу ерда ўрмонлар бир-бирига тутшиб кетган бўлиб 100 чақиримдан ошади...”

Мовароуннаҳрнинг тупроғи унумдор бўлиб, зироат етиштиришга ниҳоятда мос келади. Фақат қора бугдой ва мош етиштирилмайди. 4 – ойнинг ўрталарида бугдой пишади. (Самарқандликлар) бугдойларини йигиб... лозим бўлганда ишлатади”².

Ейўй Чу Соё 1219 йили Чингизхонга эргашиб Ғарбга келиб, 1224 йилда Шарққа қайтган эди. У сафари чоғида бир мунча узоқ вақт Самарқандда турган ва у ернинг табиат манзараси ва аҳолиси турмушини ўзида акс эттирган кўплаб шеърлар ёзиб қолдирган бўлиб “Чанран чуши асарлари” да сақланиб қолган. “Ғарбга саёҳат хотираси” 1229 йили ёзилган.

Авлиё Чу Чужи фармонга биноан Чингизхон билан кўришиш учун ғарбга борган бўлиб, Ли Чижичон унинг шогирди сифатида унга ҳамроҳлик қилган. Улар Самарқандда бир йилга яқин туриб 1223 йили юртига қайтиб келганлар. “Ғарбга саёҳат” 1228 йилдан 1230 йилгача бўлган оралиқда ёзилган. Бу икки асар баъзи ўхшашликларга эга.

Биринчидан, ҳар икки асарнинг муаллифлари шу ҳолатларни бошидан кечирган бўлиб, кўрган-кечирганларини ёдга олиб ёзганлар.

Иккинчидан, муаллифлар Мовароуннаҳрга борганларида Қорахонийлар сулоласининг таназзулга юз тутганига хали узоқ вақт бўлмаган, яъни орадан хали 10 йил ҳам ўтмаган эди. Шунинг учун улар келтирган маълумотлар ишончли бўлиши билан бирга бир-бирини тўлдиради. Шундай экан юқорида келтирилган маълумотларга асосланиб қуйидагича хулоса чиқарса бўлади:

Биринчидан, Мовароуннаҳр ҳудудида тараққий топган сув иншоот қурилмалари бўлган... Бу эса Қорахонийлар сулоласи даврида сув иншооти қурилмаларига катта аҳамият берилганлигини англатади. Чунки Хоразм шоҳи Мовароуннаҳрда бир неча йил ҳукмронлик қилган бўлса ҳам бу вақт ичида мамлакатдаги барча сув иншоотлари қурилишларини тўлиқ амалга ошириши мумкин эмас эди. Қолаверса, мазкур сув иншоотлари мўғуллар босқинидан

¹ Қорахонийлар тарихидан баён... – Б.252-253.

² Ўша асар. – Б. 254.

кейин ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган ва улардан боғларни суғоришда, шаҳар аҳолисини сув билан таъминлашда фойдаланиб келинган.

Иккинчидан, боғдорчилик ниҳоятда тараққий этган. “Шаҳар атрофини бир неча ўн чақиримгача боғлар ўраб турган”, “шаҳарни ғарбида боғлар – бирига тутшиб кетган бўлиб, 100 чақиримдан ошган” сингари жумларлар фикримизнинг яққол ифодасидир.

Барчамизга маълумки, катта боғлар 8–10 йил ичида барпо бўлиб қолмайди. Унинг устига бу боғлар манбаларда таъкидланганидек шаҳар атрофида неча ўн чақиримгача чўзилган ва бир–бирига тутшиб 100 чақиримдан ҳам ошиб кетган. Бундан кўринадикки деҳқончилик маданияти Қорахонийлар сулоласи вақтида ҳам ўзининг ривожланган даврини бошидан кечирган эди.

Учинчидан, бу даврларда ғаллачилик ҳам ривожланган. “Мовароуннаҳнинг ери ниҳоятда унумдор бўлуб, зироат етиштиришга мос келади”, “Ердан тахминан икки марта атрофида ҳосил олинади. Ошлиқ зироатлардан тарик, гуручдан бошқаларининг ҳаммаси етиштирилади” сингари жумлаларга эътибор берайлик. Модомики уруш вақтида ҳам деҳқончилик маҳсулотларини етиштириш мана шундай даражада юқори бўлган экан, Қорахонийлар сулоласи даврида деҳқончилик нақадар ривож топганлигини тасаввур қилиш қийин бўлмаса керак.

Деҳқончилик маҳсулотларини мўллигини таъминлаш учун ернинг унумдорлиги, сувнинг етарли бўлиши ва ерга керакли даражада ишлов беришни тақозо этган. Яъни, бу соҳадаги бой тажриба ва маълум бир маблағ миқдори ҳам шарт эди. Шундай экан Қорахонийлар сулоласи даврида деҳқончилик изчил ривожланган дейиш мумкин.

Тўртинчидан, юқорида келтирилган маълумотларга таянадиган бўлсак, узум, қовун-тарвуз сингари полиз экинларини етиштириш ҳам яхши бўлган. Бинобарин, “Узум, қовун-тарвуз ниҳоятда мўл”, “қовуннинг катталиги отнинг калласидек келади”, “ниҳоятда ширин” сингари жумлалар полиз ва узумчиликни ривожланганлигидан далолат беради...

Юқорида келтирилган таҳлилларга асосланиб шуни айтиш мумкинки, Қорахонийлар сулоласи даврида Мовароуннаҳрда деҳқончилик, ҳунармандчилик, савдо-сотик ҳамда шаҳарсозлик сингари соҳаларда тараққиётга эришган. Ҳеч бўлмаганда Сомонийлар сулоласи даврига нисбатан ривожланиш ортга кетмаган¹.

Маълумки, IX–XII асрларда Марказий Осиё халқлари маданияти илм-фани ва ижтимоий турмушида янги тараққиёт йўналиши очилиб, дунё цивилизациясига улқан ҳисса қўшган олимларнинг сони ортиб борди. Аниқлар фанларгина ривожланиб қолмасдан ижтимоий, диний-фалсафий фанлар ҳам ўз тараққиёт чўққисига кўтарилди. Мазкур ҳолат халқ турмуши ва миллий ҳунармандчиликнинг ҳам ривожланишида ҳам кўзга ташланади.

Фарғона водийсида юқорида номлари тилга олинган шаҳарларнинг барчасида ҳунармандчилик юқори даражага кўтарилган эди. Улар орасида

¹ Қорахонийлар тарихидан баён... – Б.253.

Ахсикент, Кубо, Марғилон, Косон, Ўш, Ўзганд, Риштон, Поп ва бошқа шаҳарларда ўзига хос ҳунарманчилик мактаблари вужудга келди.

КУЛОЛЧИЛИК. Сомонийларда бўлгани каби Қорахонийлар сулоласи даврида ҳам кулолочилик ўзининг ривожланган даврини бошда кечиришда давом этган¹. Бунинг ўзига хос бир қанча омиллари мавжуд бўлиб, шулардан бири мусулмон аҳлини сопол идишларда таом тановвул қилиши лозимлиги ҳадисларда ҳам ўз ифодасини топган эди. Шу сабабдан Мовароуннаҳрда сопол идишларга ўзгача муносабатда бўлиб келганлар. Мовароуннаҳр кулолчилигининг бу даврларда нақадар тараққий этганлиги сабаблари хусусида мисрлик олим доктор Кавсар Абул Футуҳ ал-Лайсий шундай ёзади:

“Кулолчилик илм-фан, маданият ва санъат тараққиётининг босқичларини аниқлашда хизмат қиладиган қимматли ёдгорликлар ишлаб чиқаришнинг сир-синоатини ўрганиш билан боғлиқ энг муҳим амалий санъат тури ҳисобланади. Бунга қўшимча сифатида яна шунини айтиш мумкинки, у — инсон руҳига энг яқин ҳунармандчилик ва амалий санъат туридир. Кулолчилик ислом устувор дин ҳисобланган даврларда бошқа санъат турларига нисбатан алоҳида мавқега эга бўлган. Бунинг боиси сопол ва чинни идишларнинг тилла ёки кумушдан ясалган идишларлардан кўра афзал кўрилганидир. Чунки тилла ёки кумуш идишлардан ейиш-ичишда фойдаланишнинг ҳаром ёки макруҳлигига ишора қилувчи бир неча набавий ҳадислар мавжуд. Масалан, қуйидаги ҳадиси шарифда “Тилла ва кумуш идишларда еманглар ва ичманглар. Чунки бундай идишлар бу дунёда улар (кофирлар) учун, охирада эса бизлар (мусулмонлар) учундир”, деб марҳамат қилинган.

Ислом тараққий этган даврларда ҳунармандчиликнинг бошқа турлари билан бир қаторда, кулолчилик санъати ҳам кенг ривожланди. Бу соҳада илдишлари узоқ мозийга бориб тақаладиган Эрон, Ироқ, Шом ва Миср каби кўпгина мамлакатларнинг ягона низом остида фаолият кўрсатувчи ислом давлатига бўйсунуши мазкур мамлакатларнинг кулолчилик санъатига тааллуқли тажрибаларини ўзаро алмашишга имкон берди. Бу ҳол ислом фатҳидан аввал мазкир ўлкалардаги ялли тартибсизликлар оқибатида аста-секин йўқолиб бораётган кулолчиликнинг ривожланиши ва гуллаб-яшнашига сабаб бўлди.

¹ Бу ҳақда қаранг: Пещерева Е.М. Гончарное производства средней Азии. М.: Наука, 1959; Лунина Б.А. Зооморфные сюжеты в керамике со штампованной орнаментацией из гончарной мастерской XII–XIII вв. в квартале керамистов Старого Мерва // Труды ТашГУ. №5. Т., 1960; Рахимов М.К. Художественная керамика Узбекистана. Т., 1961; Бурнашева Ф.А. Глазурная полива керамическо посуды Афрасиаба X–XII вв. ИМКУз, в.4. Т., 1963; Сайко Э.В. Глазури керамики Средней Азии VIII–XII вв. (По материалам керамических комплексов Хутталя, Согда, Ферганы). Д., 1963; Сайко Э.В. История технология керамического ремесла Средней Азии VIII–XII вв. Д., 1966; Гражданкина Н.С. К истории керамического производства в Средней Азии. (Методы изготовления сероглиняной керамике в IX–XII вв.) ИМКУз, в.5. Т., 1964; Ахраров И.Е. К истории появления поливной керамики в Средней Азии. ИМКУз, в.6. Т., 1965; Ташходжаев Ш.С. Вопросы исторической классификации поливной керамики Афрасиаба // Из истории искусства великого города. Т.: Издательство литературы и искусства Гафур Гуляма, 1972; Соколовская Л.Ф. Неглаурованная керамика средневекового Самарканда как фактор экономики городского ремесла (По материалам городища Афрасиаб кон. VII.- нач. XIII вв.) Автореф. дисс...канд. ист. наук. Ташкент, 1995.

Ислом фатҳидан сўнг кулолчилик янада тараққий эта бошлади. Буни айниқса қадимий анъаналарга эга бўлган Эрон ва Ироқдаги кулолчилик санъатининг гуллаб-яшнашида ҳам кўриш мумкин. *Х а м м а м и з г а* маълумки, Ажам диёри сопол буюмларга бир ёки бир неча ранг-бўёқлар билан ишлов беришда етакчи ўринда турган. Кейинчалик мазкур услубда сопол буюмларни ясаيدиган шаҳарларнинг сони кўпайиб борган. Ажам шимолидаги Самарқанд (Афросиёб) ва Тошкент (Шош), Эрон марказидаги Сус, Сава ва Рай шаҳарлари шулар жумласидандир.

Бир гуруҳ қадимшунослар Самарқандда қидирув ишларини олиб бориб, ажамий услубда ишлаб чиқарилган сопол буюмларнинг бўлақларини топиб олдилар. Уларни ясаида ва чиройли ранг-бўёқлар ишлатилган. Мазкур намуналар таҳлилидан аён бўлишича, уларни безаида қора, яшил, ва сариқ ранглар устуворлик қилган. Бу намуналарда доира шаклидаги нақшларни, бўялган қисмининг пастки томонида эса ўсимликларнинг тасвирларини кўришимиз мумкин. Лекин улар яққол кўзга ташланмайди, чунки юқори қисмидаги турли жозибатор ранглар беихтиер эътиборимизни ўзига тартади. Милодий VIII асрнинг охири ва IX асрнинг бошларида кулолчиликнинг нақшли тури Мовароуннаҳр шаҳарларида кенг ёйилиб, IX — X аср давомида сифат жиҳатидан юксалиб борди. Биринчи навбатда Самарқанд, сўнгра Тошкент кулолчиликни санъат даражасига етказган марказларнинг биринчи сафидан ўрин эгаллаб, шуҳрати бутун дунёга тарқалди. Бу ўлкаларда ишланган идишлар ўсимлик тасвири туширилган безаклари, нақшга ўхшатиб ишланган арабча ҳарфлари, геометрик ва жадвалии нақшлар солиниши билан алоҳида ажралиб туради.

Самарқанд ва Тошкентда ясалган лаганлар ва идишлар ишланиши ва безак берилиши, яъни ўта нафислиги ва зийнатлари билан ажралиб туради. Бу эса моҳир кулоллар билан иқтидорли рассомларнинг елкама-елка туриб хизмат қилганидан далолат беради. Бу ҳудудларда ишланган идишлар доира шаклида ва оқ рангда бўлиб, ўртасига арабий ҳарфлардан қушларга ўхшатиб нафис расм чизилади, четларини эса жимжимадор қилиб ёзилган бир неча ибратли сўзлар безаб туради. Айрим ҳолларда тавоқларнинг сатҳи оқлигича қолдирилиши ҳам уларга ўзига хос гўзаллик бахш этади.

Милодий X асрга тегишли Афросиёб идишлари ҳам яшил, оч яшил, жигарранг, қизил, қора ва сариқ ранглари ҳамда рамзий маъно англатувчи қушлар ва балиқларнинг тасвири туширилган нақшлари билан ер юзининг бошқа ўлкаларида ишланган идишлардан яққол ажралиб туради. Самарқанди азимда моҳир усталар томонидан ишлаб чиқилган бу идишлар кулолчилик санъатининг ноёб ва беназир дурдоналари ҳисобланади.

Коҳирадаги Ислом санъати музейи Мовароуннаҳр диёридан келтирилган сопол ва чинни идишларнинг бир мажмуъасини асраб-авайлаб сақлаб келмоқда. Ушбу эъзоз-эътиборга молик бўлган мажмуъани ўрганиш асносида алоҳида таъкидлаймизки, биз қоридан келтирган Мовароуннаҳр кулолчилик санъати тарихининг муҳим даври (403/1009)га тегишли хусусиятлар ва ўзига хос жиҳатларни олимлар, мутахассислар ва тарихчилар ҳам эътироф этишган¹.

¹Доктор Кавсар Абул Футуҳ ал-Лайсий. Мовароуннаҳрда кулолчилик. Арабчадан Фариди Ходжаева таржимаси // Имом ал-Бухорий сабоқлари. Тошкент, 2007. – № 1. – Б. 52-53.

Қадимшунос олимлар Қорахонийлар ҳумкронлиги остида бўлган Фарғонанинг қадимги шаҳарлари ҳудудларидан кўплаб ҳумдон ва кулолчиликка доир асбоб-ускуналар топганлар. Бу борада Г.П.Ивановнинг қадимги Қубо (Кува) кулолчиги борасида келтирган фикрлари диққатга сазовордир.

“Қазишмалар даврида энг кўп топилган моддий ашё — бу кулолчилик буюмларидир. Тўғри, ҳозирда кулолчилик билан алоқаси бор бирор хона ёки устахона археологларга маълум эмас, лекин кулолчилик буюмларининг Кувада ишлангани шубҳасиз. Буни сопол идишлар химиявий таркиби таҳлили ҳам тасдиқлайди. Уларнинг лойи Кува ва унинг атрофидаги тупроқ таркибига айнан ўхшаш. Сопол лойи ҳозирдаги тандирчилар ишлатадиган тупроққа жуда яқин туради. Албатга икки минг йилдан ортиқ вақтда сопол идишлар шакли ва улардаги “мода” бир неча марта ўзгарган. Айниқса, милоддан аввалги I минг йиллик ўрталаридаги кулолчилик намуналари бошқаларидан кескин фарқ қилган. Биринчидан, улар қўлда ясалган, иккинчидан, сиртини безаш ҳам фарқ қилган. Кулол чархисиз тайёрланган сопол идишлар қизил ва қизиш ранглар билан бўялган. Чархда ясалган сополларга оқиш рангларда жило берилган. Баъзида идишлар сиртига бўёқ билан геометрик ва ўсимлик нусха нақшлар солинган. Бундай идишлар сони тахминан милоддан аввалги II асрдан ортиб боради. Энди кулолчилик услублари янгиланади. Аксарият кулолчилик идишлари чархда тайёрлана бошлайди. Сополлар лойи сифати аъло, кўйдирилиши сифатли ва идишлар юпқа ва жарангдор қилиб ясалади. Милоддан аввалги II асрдан то милоднинг VI асригача сопол идишлар сирти сифатли қизил ёки қора ангоб билан қопланади. Шу даврдан Фарғона водийсида ўзига хос “тирнаб” геометрик нақш солиш расм бўлади.

Марказий Осиёдаги чорвадор-кўчманчи аҳолининг моддий маданиятга таъсири кўплаб кузатилган. Бу нарса VI-VIII асрлардаги Кува ва водий кулолчилигига ҳам таъсир этган. Бу жараён аста секин сопол идишлардаги турк-сўгд хилларининг пайдо бўлишида сезилади. Қолаверса, VI асрдан эътиборан сифатли Фарғона ангоби камайиб кетади ва ҳар хил дастали идишлар (ёғлоғи ва бошқалар) пайдо бўлади. Кувадаги кўплаб идишлар металл ва ёғочдан ясалган идишларга тақлидан кулолчилик идишлари тайёрланган.

Марказий Осиёда IX асрдан бошлаб сирланган сопол идишлар пайдо бўлади. Бу нарса Фарғона водийсини ҳам четлаб ўтмади. Сопол тайёрлашдаги бу янги усул водийда жуда тез тарқади. Одатда геометрик ва ўсимлик нақшлари, баъзида бир оз мураккаб мотивлар ҳам пайдо бўлади. X-XII асрларда Кувада тайёрланган сопол идишлар ўзининг нафислиги, чиройлилиги ва сифати билан ажралиб турган. Қуванинг сирланмаган кулолчилик идишлари ҳам жуда сифатли бўлган. Уларга кесиб, тирнаб ёки ўйиб турли гуллар солинган”¹.

Сопол буюмлар асосан ҳар хил ўлчамдаги идишлар, яъни, лаган, коса, пиёла, кўзача, чироқдон ва бошқалардан иборат бўлган. Гарчанд идишлар кўриниши ва шакли жиҳатидан бир-бирига ўхшаш бўлсада, синчиклаб разм солинса улардаги турли фарқларни ажратиш мумкин. Бу даврларга келиб янги бир шаклдаги шамдонлар ҳам пайдо бўлган. Сирланган сопол буюмларга

¹ Иванов Г.П. Қадимги Кува шаҳри // Фарғона водийсининг қадимий шаҳарлари. Т.,2008. – Б.90-91.

асосан геометрик ва ислими нақшлар, турли ҳайвонлар, бинолар тасвири ҳамда араб ёзувилари шунингдек араб ёзувига ўхшаш белгилар туширилган. Айниқса, Кубо ва Ахсикент харобаларидан топилган бу даврларга оид моддий ва маданият ашёлари жуда ҳам кўп ва ранг-баранг бўлиб, сирланган сопол идишлар диққатга сазовордир. Уларнинг баъзиларидан қуфий ёзувидаги битикларни ўқиш мумкин. Ўша даврдаги сопол идишларга ҳазрат Али ибн Абу Толибнинг “Қизғанчиқлик ожизликнинг исёнидир”, “Инсоф – олийжанолик белгисидир” сингари ҳикматли сўзлари туширилган¹. Бундай идишлар Мовароуннаҳрнинг барча ҳудудларида кенг тарқалган эди. Жумладан, IX –XII асрларга мансуб Самарқандан топилган сопол идишларда ҳазрат Алининг илм ва саҳийлик тўғрисидаги ҳикматлари акс этирилган².

Сопол идишларнинг баъзиларига бўлса афсонавий за йиртқич ҳайвонлар ҳамда хонаки қуш тасвирлари туширилган. Ахсикент хунармандлари бу даврда сирли сопол идишларни безаш ва сирлаш борасида ўзига хос мактаб яратди. Бунинг маҳсули бўлган ажойиб нақшиндор ва чиннидек жилога эга идишларнинг намуналари Европанинг энг нуфузли музейларида жумладан Париждаги Лувр Давлат музейида сақланмоқда³.

Сопол идишлардаги геометрик шакллар ва гул-гиёҳ расмларининг тасвирланиши ҳолати икки хил бўлиб, бир хилида оч яшил ёки оч сариқ ранг берилган. Бунда фақат идишни маълум бир қисмига расм чизилиб қолган қисми бўш қолдирилган.

Иккинчи хилида расм сопол буюмнинг бутун юзига тўлдириб чизилиб манзарани ниҳоятда жонли қизғин қилиб кўрсатган. Бу расмларнинг ранги ҳам ниҳоятда бир-бирига мос келиб уйғунлашиб кетган. Чизилган расмлар оддий бўлсада, бироқ жуда ёқимли бўлиб идишларга мустақкам ўрнашиб кетган.

Бу даврларда ранглик сопол кошинлар, яъни усти ҳаворанг ёки кўкранг билан сирланган ниҳоятда нафис сопол буюмлар пайдо бўлди. Бу хил сопол буюмларнинг устига баъзида юмалоқ тешичкачалар очилиб, бу тешикчалар сир билан тўлдирилиб, бир хил алоҳида сузук шакллар чиқарилган ва булар ғоятда чиройли бўлган.

Кулолчилик ҳақида сўз юритар эканмиз академик Т.Н. Қори-Ниёзийнинг “Кулол ва унинг шогирди” тўғрисида ҳикоясини ўқувчилар эътиборига ҳавола этмоқчимиз. Чунки мазкур ҳикояда сопол идишни тайёрлаш жараёни ва кулолчиликнинг ўзига хос томонлари соддалик билан тушунтириб берилган:

“Одатда ҳар бир касбнинг ўзига хос хусусиятлари, унинг нозик кайфиятлари бўлади. Бироқ ҳар ким уларга диққат қилмайди, эътибор бермайди. Ҳолбуки, улар “арзимаган” дек кўринса-да, лекин муҳим аҳамиятга эга бўлиши мумкин. Қуйидаги воқеа шундан далолат беради.

¹Ильясова С. Р, Ильясов Ж.Я. Арабская эпиграфика Ташкента в IX-X вв // Ўзбекистоннинг ислом цивилизацияси ривожига қўшган ҳиссаси. Т., 2007.

²Большаков О. Г. Арабские надписи на поливной керамике Средней Азии IX –XII вв // Эпиграфика Востока. М., 1963. XVI. С. 55.

³ Анорбоев А. Қадимги ва ўрта асрларда Ахсикент ...– Б. 22.

Икки томондаги ён қўшимизнинг кулол эканлиги тўғрисида юқорида зикр қилинган эди. Гоҳо булардан, айниқса, Мирқайюм кулолнинг олдига кириб, унинг ҳунарини “томоша” қилишни яхши кўрар эдим. Мирқайюмнинг айтишига қараганда, унинг отаси, бобоси, ҳатто, бобосининг бобоси ҳам кулол ўтган. Дарҳақиқат, кулолчилик гоаят қадимий ҳунарлардан бири бўлиб, тарихий маълумотларга қараганда, унинг чархлик дастгоҳи Марказий Осиёнинг жанубида эраמידан илгариги икки мингинчи йил бошида мавжуд бўлган.

Кулолнинг дастгоҳи тепада бир тўйнуқчаси бўлган қоронғи уйга ўрнатилган эди. Дастгоҳнинг ўзи эса ёғочдан қилинган ва ўзаро маълум масофада турган иккита чархдан ва уларнинг маркасларидан тикка бўлиб ўтган ўқдан иборат. Унинг остидаги катта чарх оёқ билан айлантирилса, устидаги кичик чарх устига қўйилган лой ҳам айланар ва кулол икки қўли билан ушлаб туриб, унга исталган шакл берарди. Дастгоҳ чархини яланг оёқ билан айлантириш шарт бўлгани учун, ҳатто, қиш кунларида ҳам кулол яланг оёқ ишлар эди (фақат бундай ҳолларда лойга иситилган сув қўшиларди).

Кулолга унинг ҳунари тўғрисида мен кўп савол берар эдим ва у ишлаб турган ҳолда эринмасдан менга жавоб қайтарар ва кизиқ, ибратли ҳикоялар айтиб берар эди. Мана, шулардан, хусусан, ушбу ҳикоя ҳеч эсимдан чиқмайди:

Ёш йигит бир кулолда кўп йиллар шогирд бўлиб ишлаган. Ниҳоят кулолчилик ҳунарини эгаллагандан кейин, устанинг фотиҳасини олиб, ўзи мустақил кулоллик қила бошлаган. Бироқ худди устадан ўрганган тарзда ишласа-да, унинг маҳсулоти устаникидек бўлмаган. Охири бир кун устозининг олдига келиб, унга воқеани айтиб беради. Шунда устози шогирдидан:

– Қани, қиладиган ишларингни менга бирма-бир айтиб бсрчи, – дейди.

Шогирди жавоб бера бошлайди:

– Олдин лой қиламан.

Яхши! Ундан кейин нима қиласан?

– Кейин яхшилаб лойни оёқ билан пишитаман.

– Яхши! Ундан кейин нима қиласан?

– Лой етилгандан кейин, ундан идиш ясай бошлайман.

– Жуда яхши! Ундан кейин нима қиласан?

– Уларни қуриштиш учун офтобга олиб чиқиб, териб қўяман.

– Яхши! Ундан кейин?

– Улар яхши қуригандан кейин тарашлаб, силлиқлайман.

– Яхши! Ундан кейин нима қиласан?

– Хумдонга солиб пишираман.

– Жуда яхши! Ундан кейин?

– Улар пишгандан кейин хумдондан олиб, яна очиқ ҳавога чиқариб қўяман.

– Яхши! Ундан кейин?

– Шундан кейин гул (ранг) бера бошлайман.

– Ана холос! Ахир, “пуф” қолиб кетибди-ку!

– Сўзингизга тушунмадим, уста!

– Ахир, сополга ранг беришдан олдин, уни пуфлаб, чангдан тозалаш керак эди. Ана шуни қилсанг ишинг жойида бўлади!

Ҳақиқатан ҳам, устанинг айтганини қилгандан кейин маҳсулотнинг сифати яхшиланиб, устозининг маҳсулотидек бўлган. Демак, ҳамма гап “пуф”да экан. Шунинг учун бу воқеани билганлар, одатда ишда бирор нуқсон бўлиб қолса: “Бунда бирор “пуф” етмаса керак”, дейдилар. Халқнинг “Чумчуқни сўйса ҳам қассоб сўйсин» деган мақоли тасодифий эмас. Ҳикоядаги “пуф” зоҳиран нақадар “майда деталь” бўлса-да, лекин амалда муҳим аҳамиятга эга бўлган, чунки кулолчилик шароитида сополга доимо чанг ўтириб қолади ва у тозаланмаса, чанг устига бўёқ яхши ёпишмайди”¹.

Қорахонийлар сулоласи давридаги кулолчилик ҳунар-санъат жиҳатидан камолотга етибгина қолмасдан жойларда кенг қўламда ишлаб чиқарилган. Ҳатто шаҳарлардан жуда узоқда жойлашган тоғлик ҳудудларда ҳам яхши ишланган сопол буюмларни учратиш мумкин. Бу ҳолат ҳунармандчилик соҳасида илгари кузатилмаган эди дейиш мумкин.

Сирланмаган сопол буюмлар ҳам бу вақтларда кўп ишлаб чиқарилган бўлиб, ғоятда нафис буюмлар саналар эди. Улар уй-рўзғордаги “маросим буюмлари” ичида муҳим ўринда турган. Оддий аҳоли турмушида кенг қўлланиладиган сирланмаган сопол буюмлар асосан ғоз бўйин ва ноксимон ишланган ҳар хил катта-кичик сопол кўзалар эди. Баъзи кўзлар аксинча маймоқ-саймоқ ясалишига қараганда бундай буюмларни ишлашда кулоллар металл буюмларга тақлид қилган бўлсалар керак. Сирланмаган сопол буюмларнинг баъзиларига нақшлар қолибни босиш орқали чиқарилган. Сирланмаган сопол буюмлардаги нақшлар хилма хил бўлиб, геометрик нусхалар, ислимий ва қушларнинг нусхаларидан бошқа яна одам ва мифологик қаҳрамонларнинг образлари ҳам мавжуд эди.

Бундай сопол буюмларга тасвирлашни чизишда оддий ташқи чизиқ бўйича бўлакларга бўлиб тасвирлаш усули қўлланилган. Юқоридан пастга қараб биринчи бўлакка ўхшаш бир сўз қайта-қайта туширилган. Иккинчи бўлакка ўсимликларнинг мураккаб нусхас шакллари чизилган. Учтинчи бўлакка учинчи бўлакка ёвойи ҳайвонларни овлаш тасвирлари чизилган.

Юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, ҳунарлар орасида албатта, кулолчилик етакчи ўринда бўлиб, сопол ишлаш технологиясининг турли йўллари қўлланила бошланган. Бу даврдаги Фарғона сополларида Шош, Қашқар, Самарқанд Еттисув, Тароз ҳамда шимолий-шарқий ўлкалардан келган қабилаларнинг таъсири ҳам яққол сезилиб турган. Шуниси ажабланарлики, бу давр сопол идишларида Сомонийлар давр сопол идишларига тақлид қилиш одатидан воз кечилган. Сопол идишларда турли зооморфик шакллар, ўсимликлар ва мифологик мавжудотларнинг тасвирини уйғунлашуви, рангларнинг турли туманлиги, маҳсулот хом ашёсини турлича тайёрлаш усуллари кўпайиб кетди. Айниқса, усталар ўз маҳсулотларини таъсирчан чиқиши учун турли ривоят ва афсоналарни ўзида мужассамлаштирган ранг-баранг тасвирлар билан безашга катта аҳамият қаратишган.

¹ Т.Н.Қори-Ниёзий. Ҳаёт мактаби. Т.: Фан, 1970. – Б. 36-38.

Ахсикент ва Қубо шаҳарларида биз юқорида айтиб ўтган шаклли сопол идишларни кўплаб учратиш мумкин. Археологларнинг кўплари айнан шу хусусиятларга эътибор қаратиб, Фарғона водийсида ўзига хос кулолчилик мактаби мавжудлигини эътироф этишади. Ҳатто, сополдаги тасвирларнинг нафислиги, ранг-баранглиги ва такрорланмаслиги билан Фарғона сополлари нисбатан жозибалироқ ишлаганлигини таъкидлайдилар. Бу даврларда кулолчилик чархи ёрдамида сопол идишларнинг ўнлаб янги шакллари ишлаб чиқилди. Айниқса, кулранг сополларнинг кўпайиши бу давр учун алоҳида хусусиятлидир. Сув сақланадиган унча катта бўлмаган хажмдаги кўзачаларни ишлашда айнан шу рангдаги лойдан кўпроқ фойдаланилган. Оёқли, жумракли ёки жумраксиз кўзачаларга ўйма, чизма ва бўртма тасвирлар тушириш, кулранг лойдан фойдаланиш бу даврнинг усули ҳисобланади.

Бу даврида кулолчиликнинг тараққий этиши хусусида академик Карим Шониёзов қуйидагича таърифлайди:

“Еттисувда IX—X асрларда ҳунармандчиликнинг бошқа соҳалари, жумладан кулолчилик тараққий этган. Бу асрларда оёқ билан айлантириб лойга ишлов бериб идиш ясаида ишлатиладиган дастгоҳ Еттисувда кенг қўлланилган, бу эса ўз навбатида иш унумини ва ишлаб чиқариладиган маҳсулот сифатини яхшилашга олиб келган. Эндиликда рўзгор ашёлари; сопол товоқлар ва косалар, тош чироқлар, кўза ва бошқалар силлиқ ва нафис ишланадиган бўлади.

Ислом динининг Еттисувга кириб келиши ҳунармандчиликка, шахсан кулолчиликка катта таъсир қилади. Сопол идишларни сифатли қилиб чиқаришга катта аҳамият берилди. Идишлар формасининг кўриниши ўзгарди. Шаҳар ва қишлоқларнинг ўсиб бориши, мустаҳкам деворлар билан ўралган шаҳарларнинг кўпайиши, сопол идишларни, жумладан кўза ва хумларни катта ҳажмда ишлаб чиқаришни талаб қилади. Сопол “дастурхонлар” яшаш одат тусига киради. IX—X асрларда сопол идишларни (товоқ, коса, хурма, хум, чироқ ва бошқалар) сирлаш ҳам кенг тус олади.

IX—X асрларда буюмларга нақш солишга катта аҳамият берилган. Бу даврларда ашёларга бериладиган нақшлар турк хоқонликлари ва ундан олдинги даврдиган батамом фарқ қилади. Қадимдан туркларда буюмларга ҳайвон суратини солиш одат бўлиб келган эди. Бу асрларда эса санъатда ислом дини талабларига мослашган ўсимлик нақшлари солиш кенг кўламда қўлланилади². Бу услуб кўпроқ ашёларни безаида ишлатилган. Ислом динининг таъсирида Тароз шаҳри орқали қарлуқлар ҳудудига баъзи идишларни араб ҳарфлари билан безаиш одат тусига кирган.

Тасвирий санъатда ўсимлик нақшларининг жорий этилиши Чу ва Ила водийларида, Тангри тоғ оралигида яшовчи туркий халқларда қадимдан мавжуд бўлиб келаётган ҳаққоний (реалистик) тасвирнинг йўқолиб боришига олиб келади. Қарлуқлар даврида тасвирий санъатда қўлланиб келган геометрик чизиқ-шакллар ҳам йўқола бошлайди. Бу нусхалар Қорахонийлар даврига келиб батамом қўлланилмайдиган бўлган. Лекин, амалий санъатга кириб келган янги ўсимлик нақшларининг ғалабаси қарлуқлар даврида ҳам охирига етганича йўқ эди. Ҳайвон сурасти тасвирланган айрим буюмларнинг бироз ўзгартирилган шакллари ҳанузгача сақланиб қолган эди¹. Масалан,

¹ Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни...—Б.278- 279.

Суқулуқ харобаларидан, археологлар томонидан топилган иккала буюмда ҳам ҳайвон сурати тасвирланган. Булардан бири VIII—X асрларга оид “дастурхон” бўлиб, унинг устки қисмига (сатҳига) итга ўхшаш ҳайвон сурати солинган. Иккинчи буюм, хум қопқоғи устки қисмига иккита ҳайвоннинг (йўлбарс ва шернинг) олишиб турган сиймоси тасвирланган”.

Одатда ҳозирги даврда сопол идишларнинг турини катта кичиклигига қараб, сопол товоқ, хум ёки кўза деб атаб қўя қоламиз. Бироқ қадимда бу идишларнинг ҳар бирининг вазифасига қараб ўзига хос номи бўлган. Бунга Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луғотит турк” асарида кулолчиликка доир, ҳамда сопол ва ёғоч ва суяқдан ишланган идишларнинг турли атамаларини мисол келтириш мумкин.

Sir – чини косларни бўяб нақшлаш учун елимдан тайёрлаб қўядиган сир.
Sirliq ajag– нақшланган коса.

Esriladi – бўяди, сирлади, ол kizizni esriladi – у кийизни сирлади, у кийизни қоплан рангли бўёқ билан (йўл-йўл) қилиб бўяди.

Bart – сув ичилалиган идиш (ўғузча).

Qaziq – ёғоч идиш (арғуча).

Chanaq – ёғочдан ўйиб ишланган тузлуқ ва шу каби идишлар.

Totak – обдаста ва бошқа нарсаларнинг жўмраги.

Buqach – сопол идиш ёки сопол қозон. Ашич буқач равишида икки сўзни бирга қўшиб қўлланади. Қозон – идиш.

Doluk – камчилликли сопол идиш, боши синдирилган кўза.

Sotuk – қорамол ва бошқа ҳайвонларнинг шохидан қилинадиган сиёҳдон.

Lagun – ичи чуқур қилиб ёғочдан қилинадиган идиш. Унда сут, қаттиқ ва шунга ўхшаш нарсалар ичилади. Ёғоч товоқ.

Buqach – товоқ, қозон, ашич-буқач– қозон-товоқ.

Sorgu – қортиқ [қон олишда қўлланиладиган асбоб].

Korka – ёғоч коса, занг коса.

Sarinch – ёғочдан ясалган челак.

Sagraq– сув ва бошқа нарсалар ичиладиган идиш, коса.

Kenduk – хумга ўхшатиб ишланган бир нарса. Ун ва бошқа нарса солинади.

Tuqurqa – май идишни ва обдастанинг жўмраги.

Sirigcha – шиша.

Tamgaliq – кичкина обдаста¹.

Jugri – лаган.

Huqubatı – маъдан моддалари этириладиган гилвата идиш.

Senak – сув ичиладиган идиш. Ёғочдан қилинган заррин косага ҳам бу сўз қўлланилади (ўғузча)².

Uigur jigach uzun kes, temur qisqa kes – ёғоч кессанг узун кес, темир кессанг қисқа кес, чунки темирни чўзса бўлади

¹ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. I том...– Б. 313, 307, 327, 362, 367, 339, 369, 371, 389, 401, 404, 423, 437, 444, 451, 479.

² Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. III том...– Б. 38, 261, 377.

Chunak – ёғочдан қилинадиган сут соғадиган идиш, ёғоч челак (чигилча).

Ol ajaq sirlatti – у туркларнинг идишлари (пиёла, коса)ни нақшлашга буюрди¹.

Idish – қадах; пиёла; яғмо, тухси, ямак, ўғуз ва арғулар тилида тос, обдаста, товоқ ва лаганларнинг ҳаммаси “идиш” деб юритилади

Sark – сопол идиш ва унинг синиқлари.

Chozin – эритиб қуюлган бир турли мис, chozin ashich – мис қозон.

Qaltuq – ёввойи сигирлар шохи. Унинг ичи ковак қилинади-да, қимиз ва бошқа нарсалар ичилади².

Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луғотит турк” асаридаги мазкур маълумотлар бизга чиндан ҳам Қорахонийлар даврида, яъни Бурхониддин Марғиноний яшаган вақтларда кулолчиликнинг нақадар ривожланганлигидан далолат беради.

ШИШАСОЗЛИК. Марказий Осиёдаги мавжуд хунармандчилик турлари ичида шишасозликни алоҳида қайд этиб ўтиш лозим бўлади. Археологик тадқиқотлар давомида Қорахонийлар сулоласи давридаги мансуб кўплаб ва катта миқдордаги шиша идиш ва унинг парчалари топилган. Мазкур шиша буюмлар идишларга шишасозлар янги усулда яъни, ел бериш воситада амалга оширганлар. Бу эса ўз навбатида шишани янада пишиқ бўлишини таъминлаб берган. Шиша буюмлар турли шаклларда ишланган бўлиб, уларнинг асосий қисми кундалик турмушда емак-ичмак учун мўлжалланган чинни, пиёла, қадах, рўзғор буюмларидан графин, атир қутилари, сиёҳдон, зеб-зийнат буюмларидан шиша тақинчоқлар, тиббиётга хос буюмлар, флакон (шиша идишча)лардан иборат бўлган. Шиша буюмлар яшил, кўк, қизғиш, қора рангларда ишланган бўлиб истеъмолда кенг қўлланилган. Шишасозлар ел бериш усулидан фойдаланиб буюмларнинг ташқи томонига хар хил нақшларни туширишни маҳорат билан амалга оширганлар. Афросиёб, Пайканддан ҳамда Фарғона водийсининг қадимги Қубо, Ахсикет шаҳарлари ёдгорликларидан топилган шиша буюмлар юксак дид билан ниҳоят нафис ишланганлиги билан машҳурдир.

X-XI асрларда деразага ишлатиладиган ойналар ясала бошланган бўлиб, бу Қорахонийлар сулоласи даврида юксак даражага эришган. Деразага ишлатиладиган ойна парчалар Қорахонийлар ҳукмронлиги остида бўлган Мовароуннаҳрнинг қадимги шаҳарлари ўрнидан кўп миқдорда топилган. Дераза ойналари асосан рангсиз қилиб ясалган ва улардан қаср-саройларни безашда қўлланилган. Ҳатто деразага ишлатиладиган ойналарни гумбазли пештоқларга сочиб кошин ўрнида ҳам ишлатилган. Бу даврларда дераза ойналарини ишлатилиши аҳолини уйларидаги яшаши учун қатор қулайликлар яратибгина қолмай, инсон кўли билан амалга оширилган улуф кашфиётлардан бири бўлди дейиш мумкин³.

¹ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. II том...– Б. 19, 335, 399.

² Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. I том...– Б. 92, 335, 388.

³ Қорахонийлар тарихидан баён... – Б.285-286.

Таъкидлаб ўтиш жоизки шишасозлик, айниқса фарғоналик шишасоз хунармандлар томонидан ишланган шиша идишлар Хитой, Эрон, Хуросон ва бошқа шарқ мамлакатларига олиб бориб сотилар эди. Масалан, VII асрларда Хитой тилида “боли” деб аталувчи худди тоғ хрусталлини эслатувчи қимматбаҳо шишалар айнан Фарғонадан Хитойга олиб борилганлиги ёзма манбаларда ҳам қайд этилган¹. Эҳтимол бу шишалар қувалик усталар томонидан ишлаб чиқарилгандир. Чунки Қува шишасозларининг маҳорати юксак бўлганлигини археологик топилмалар ҳам тасдиқлайди. Қадимшунос олим Г.П.Иванов бу ҳақда жумладан қуйидагиларни баён этади:

“Рангли шишадан хилма-хил хўжалик ва атторилик буюмлари тайёрланган шиша буюмларнинг катта коллекцияси ўтган асрнинг 50-60 йилларида тўпланган. Кейинги йилларда ҳам шиша буюмлар кўплаб қайд қилинди, Идишларнинг аксарияти паймона ва қадаҳлардан ташкил топган. Шиша идишлар турли туман этиб безатилган. Қува идишлари бўртма ва қирқма усулида бажарилган, унда идишга ипга ўхшатиб ёки нақш қирқиб жило бериб сиртига ёпиштирилган”².

Агар ўша даврлардаги шишадан ясалган маҳсулот турларини санаб ўтсак, ҳозирги замон илғор технологиясида ишлаш қийин бўлган идишларни ҳам кўриб, кишининг ҳайрати ошади. Тиббиёт асбоб-анжомлари, турли хажмдаги қадах ва қадахчалар, паймоналар (балаңдлиги 6 см.дан 15-18 см.гача), пиёлалар, косалар, бешик туваклари, турли сув идишлари (балаңдлиги 12-35 см, диаметри 6-30 см), вазалар, мойчироқлар (люстра), кимёвий анжомлар, косметик буюмлар учун турли жиҳозлар, дераза ойналари ва бошқа турдаги шиша маҳсулотларнинг ўша давр хунармандлари томонидан ишланганлигига киши ақли ожизлик қилади.

Ўзганд, Ахсикент ва айниқса, Қубо(Қува) шаҳри шишасозларнинг маркази ҳисобланиб, бу шаҳарларда махсус шишасозлик маҳаллалари ҳам мавжуд эди. Олиб борилган археологик қазув ишлари юқоридаги шаҳарларда шишасозларнинг маҳаллаларини ҳам аниқлаган. У ердан топилган шиша идишлар бўлса, аллақачон Республикамиз музейларидан нодир экспонатлар сифатида жой олишга улгурган. Шу ўринда Боқижон Матбобевнинг Қубо шишалари тўғрисидаги маълумотларини келтириб ўтсак:

“Қуванинг яна бир салоҳияти бу қадимдан хунармандчилик маркази бўлиши эди. Айниқса, темирчилик ва ойна ишлаб чиқариш бўйича Қува маркази Марказий Осиёда ажралиб турар эди. Ойна ишлаб чиқаришда Қува усталари олдида тушадиганлари ўрта асрларда деярли бўлмаган.

Қувада ўтказилган археологик қазишмалар натижасида кўплаб нодир ванафис шиша буюмлар йигими қўлга киритилди. Бу шиша буюмлар ранги, шакли жиҳатидан хилма-хилдир. Улар ниҳоятда юпқа ишланган қадах, атар сепкич, мушк-анбар таратгич, қон босимини туширгич-аламбика, графин, атир-уна идишлари, тиббиёт колбаларидир. Булар ичида атир сепкич жуда ноёб бўлиб, улардан бизга маълумлари Қозогистон, Ахсикент

¹ Шеффер Э. Золотые персики Самарканда. Книга о чужеземных диковинах в империи Тан. М.,1981. С.312.

² Иванов Г.П. Қадимги Қува шаҳри // Фарғона водийсининг қадимий шаҳарлари. Т.,2008. – Б.89-90.

ва Москвадаги Шарқ халқлари тарихи музейида сақланади. Бу идиш нимага атир сепгич бўлиб хизмат қилган? Гап шундаки, ота-боболаримиз юксак маданиятли бўлиб, ҳозирги француз атир-упаларидан қолишмайдиган хушбуй суюқликлар ишлаб чиқаришган ва идишга солиб меҳмонхонага қўйиб қўйганлар. Ёки бўлмаса Қува шиша буюмлари ичида аламбика деб аталувчи, беморнинг қон босимини туширадиган тиббий асбобни олайлик. Унинг ишлаш усули, фойдаланишида қулайлиги билан ҳозир ҳам тиббиёт ходимларини ҳайратга солса, ажаб эмас. Чунки қон босимини тушириш учун қон олишида оддий бўлиб, қанча қон олинаётганлигини бемор ҳам, табиб ҳам кўриб турган. Қубо усталари ишлаган шиша буюмлар шакли, безалиши, ранго-ранглиги ва нафислиги билан ҳали хануз одамларни ҳайратда қолдиради. Усталар нафақат маиший соҳалар учун, балки қурилиш ойналари ҳам ишлаб чиқаришган. Улар ясаган ойналар, деразалар, туйнукларга қўйилган бўлиб, қора ранглилари ҳам учрайди. Марказий Осиёнинг ёз иқлими шароитида қорайтирилган ойналарга бўлган эҳтиёж ниҳоятда юқорилиги маълум. Ҳозирда чет эллардан келтириляётган қорамтир дераза ойналари Ўзбекистонда бундан ропта-роса минг йил олдин ҳам ишланганлигини қурувчилар билармиканлар?"¹.

ТЕМИРЧИЛИК. Тарихдан маълумки туркий халқлар ҳунармандчиликнинг айрим соҳалари, масалан, темирчилик билан қадимдан шуғулланиб келганлар ва темирчиларни инсон ақлини ҳайратга солувчи инсонлар сифатида эъзозлаганлар². Бу ҳақда Юсуф Хос Ҳожиб шундай таърифни келтириб ўтади:

Темурчи, этукчи яна қирмачи,
Я сирчи, бедизчи, я ўқчи, ячи.

Бу дуня этиги булардин турур,
Ажунда танг ишлар булардин турур.

Мазмуни:

Темирчи, этикчи-косиб, дурадгор,
Сувоқчи, бўёқчи, ўқ-ёйчи меъмор.

Оламнинг беаги шуларда бўлар,
Ажиб барча ишлар шулардан келар³.

Қорахонийлар давлати ташкил топишида муҳим рол ўйнаган қарлуқларни темирчилик борасидаги маҳорати ҳақида академик Карим Шониёзов шундай ёзади:

“Қарлуқлар темирчи усталарининг маҳсулотлари бозорга чиқарилган. Бошқача қилиб айтадиган бўлсак, усталар ўз хўжалигини ёки қишлоқ аҳолисининг эҳтиёжларини қондирадиган косиблар бўлиб қолмасдан, балки бозор учун ҳам маҳсулот

¹ Матбобоев Б. Қадимги Қува (Қубо)... – Б.63-64.

² Липец Р.С. «Меч из редкостной бронзы...» (Отголоски эпохи освоения металлов в тюрко-монгальском эпосе) // СЭ. М., 1978. № 2. С.117.

³ Каримов Қ. Илк бадий дoston... 84-85.

берадиган ҳунармандлар даражасига етган эдилар. Қарлуқ усталари ясаган қилич, найза ва занжирлар (уруида қурол сифатида қўлланган) нафақат туркий дунёда балки славян мамлакатларида, жумладан Киев Русида ҳам маълум эди. “Слово о полку Игореве” номли асарда XII асрда Киев князларининг половецлар (қипчоқлар) билан олиб борган жангларда “Мечи Харлужнне” (қарлуқ қиличи), “Харлужньге копьи” (қарлуқ найзалари), “Молотят цепями харлуживими” (қарлуқ найзалари билан урадилар) ибораларини ишлатилиши фикримизнинг далили бўла олади.

Темирчи усталар металлдан рўзгор буюмлари, от анжомлари, заргарлар эса турли безак-тақинчоқларни ясаб бозорга чиқарганлар, ҳунармандларнинг темирдан, жездан, қумуш ва олтиндан юксак маҳорат билан нафис ишланган буюмлари бозорда юқори баҳоланган¹.

Қорахонийлар сулоласи даврида темирчилик ҳам зўр тараққиётга эришган. Археологик маълумотларга қараганда биргина қадимги Термиз шаҳрининг темирчилик устахонаси ҳудудининг ўзи бир неча гектарни ташкил этган. Темирчиликда асосий ўринни қурол-яроғ, совутлар ва ҳукмдорларга хос зийнатланган жанг анжомлари эгаллаган эди. Бу нарсалар урушларда қўлланибгина қолмасдан яна тинчлик ҳукм сурган вақтларда қимматбаҳо совға-салом вазифасини ҳам бажарган. Масалан, 1025 йили Қорахонийлардан Юсуф Қодирхон Ғазнавийлар ҳукмдори Султон Маҳмудга тақдим қилган совғаларнинг ичида совғалар ичида хонга хос буюмлар, жумладан олтиндан ишланган олтин камар, олтин ўқдон ҳам бор эди.

Тарихдан маълумки Фарғона водийси фойдали қазилмаларга бой ўлка. Темир ва мис рудалари жуда қадим замонлардан бери эритилиб, қайта ишланиб фойдаланилган. Металл буюмларни рудадан олиб уни қайта ишлаш катта шаҳарларда тўпланган эди. Қорахонийлар даврида ана шундай ҳунармандчилик марказларидан бир Қува эди. Бу ерда темир эритиш учун мўлжалланган гилқозон парчалари қайд этилганлигини Г.П.Иванов қуйидагича изоҳлайди:

“1998 йилги қазилмаларда жануби-шарқий дарвоза олдидаги бир хонада металлургия чиқиндилари (тошқол ва эриган темирнинг қотган бўлаклари) кўплаб топилди. Хона ўртасида атрофлари куйиб кетган ва ичи кул билан тўлган йирик хумдон топилди. Хумдондан сал нарида усталар қулайроқ туриши учун иккита чуқурча ковланган. Бу қурилмаларни ҳозирда ҳам темирчилик устахоналарида кузатаиш мумкин. Хона ва унинг полидан топилган михлар, нагалчалар, пичоқлар ва совут парчалари бу темирчилик устахонасининг XII асрга тўғри келишини кўрсатди.

Қувада ҳозирча бронза ишлаб чиқариш хумдонлари ва устахоналари топилмаган. Аммо, ёдгорликнинг кўплаб нуқталаридан рангли металллардан, айниқса, мис ва унинг қоришмаларидан ясалган буюм ва уларнинг парчалари аниқланган. Масалан, археологлар металл идиш парчаси, бугун сакланган бронза идиш, афсонавий махлуқ кўринишида бронзадан қуйилган шамчироқ оёғи, ойна парчалари, тўқалар, сиргалар ва ошиқ-мошиқ кабиларни қайд этганлар. Бронзадан сурма идишлар ҳам юқори малака билан чиройли қилиб ясалган. Бир хил бронза идишларнинг кўплаб топилгани, ўз танга зарбхонаси борлиги, катта миқдордаги бронза қотишмасининг учраши

¹ Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни...—Б. 278.

мутахассисларга *Қува мис ва бронза ишлаб чиқариш маркази бўлган деган хулосага келишларига сабаб бўлган*¹.

Қорахонийлар сулоласи ҳукмронлиги даврида темирга ишлов бериш тараққий этганлигини “Девону луғотит турк”даги темирчиликка оид келтирилган атамалардан ҳам кўриш мумкин. Бинобарин, улар ичида ҳарбий қурол-аслаҳалар ва жангчи кийимлари ҳақида маълумотлар кўп учрайди. Биз ушбу маълумотларни қуйидагича тасниф этишни маъқул кўрдик.

1. Жангчилар кийими билан боғлиқ атамалар:

Ashuq – темир қалпоқ дубулға.

Ostam – камар.

Qazish – ҳайвон терисидан қирқиб ишланган қайиш камар .

2. Жанг қуроллари билан боғлиқ атамалар:

Tolum – уруш қуроли.

Bukda – ханжар.

Kesma – эни энсиз узун найза.

Koba jaruq – темирдан қилинган кўйлак².

Tura – тура қалқан – душмандан сақланиш учун ёпинчиқ ўрнида қўлланиладиган қалқон, сипар

Quri – темирдан қилинган уч бутоқли бир хил жанг асбоби (қипчоқлар тилида).

Basu – тўқмоқ. Бир тилда.

Songo – найза.

Shebin – йўғон темир сўйил (чигилча)³.

Qatutlug oq – тиғи заҳарланган ўқ⁴.

Oqluq – ўқ солинадиган асбоб. Соғдоқ

Il kokan – ўқ, ёй⁵.

Chirguj – ўқ темирнинг қалин шишган жойи.

Sapladi – er qilich sapladi – одам қиличнинг дастасига кумуш ёки темир ўрнатилган соп ясади⁶.

Ol oq joklatti – у ўққа пат тақтирди⁷.

Ekdo – қилич қини ва бунга ўхшаш нарсаларни ўйиш учун қўлланилган пичоқ.

Chigilwar oqi – кичик, калта ўқ.

Qugush – ўқ ясовчиларнинг ўқ ўрнатадиган ёғочи.

¹ Иванов Г.П. Қадимги Қува шаҳри...–Б.90.

² Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. I том...– Б. 97, 131, 350, 377, 395, 407.

³ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. III том...– Б. 240, 242, 243, 379, 381.

⁴ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. II том...– Б. 328.

⁵ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. I том...– Б. 126, 392.

⁶ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. III том...– Б. 259, 311.

⁷ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. II том...– Б. 411.

Soqim – ёғочни арча бужури шаклида қирқиб олиб, ичини ўйилади ва уч томонидан тешиб ўқларнинг устига кийгизилади, шунда ўқ учган вақтда хуштак чалади.

Churam – енгил ўқ билан отиш. Бу оддий бир ўқ отилишидан узоқроқдир. Ўқ узоқроқ борсин учун киши уни чалқанча ётиб отади, бу хилда отилган ўққа churam oqi–дейилади.

Qamchi – қамчи, қиличлик қамчи, ичида қиличи бор қамчи.

Baldu – болта.

Tugru – қилич, пичоқ, ханжар дасталарига киргизиладиган бандлари.

Qalwa – темирсиз, учи думалоқ ёғочдан қилинган ўқ.

Batraq – учига махсус ипаклик осилган ёғочки аскар жангда шу билан ўзини белги қилиб олади.

Bashaqlig sono – тишли найза, темирли ўққа ҳам бу сўз қўлланилади¹.

Ўқувчиларимизга маълумки ўзбек халқ эртақларида жангчи баҳодирлар сафарга кетганларида уларнинг яқинлари баҳодирнинг уйда қолдирган қиличидан кўзларини узмаганлар. Агар унинг қиличини занг боса, ёки қиличдан қон томса, демак баҳодир жангчининг ҳаёти қил устида турганлигидан хабар топганлар. Масалан, “Бектемир ботир” эртагида Бектемир ботирнинг уйида қолдирган қиличидан қон томганини кўрган онаси йиғи солиб, мотам тутади². “Қилич ботир”, эртагида бўлса, занглаб қолган қиличи чархлангач, жонсиз ётган Қилич ботир шу заҳоти ўрнидан туради³. Чунончи, Маҳмуд Қошғарийга кўра, туркий халқларда худди эртақлардаги каби темирга нисбатан турли қарашлар мавжуд бўлган. Бу жангчиларни темир билан қасамёд қилганликларида ўз ифодасини топган.

“Temur – темир, kok temur kero turmas – кўк темир бекор турмайди, етган жойини яралайди. Бунинг бошқа бир маъноси ҳам бор. Қирғиз, ябоқу, қипчоқ, ва бошқалар бирор кишига қасам ичирганда ёки ундан бирор нарса ваъда олганда, қилични унинг олдига кўндаланг қўйиб: кок кірсўн, қізіл чіқсун дейдилар, яъни ваъда бузилса, бу кўк кирсин, қизил чиқсин, яъни қонга белланиб чиқсин. Бу аҳд бузилса, темир сени ўлдирсин, ўч олсин демақдир. Чунки улар темирни ҳурмат қиладилар”.

Бундай аҳдлашувлар кейинчалик Марказий Осиё халқларида Ҳазрат Алининг афсонавий қиличи зулфиқор билан алмашган кўринади. Чунки, қадимда кишилар “Аҳдини бузсам, ёки ваъдамга вафо қилмасам иллоё Алини тигига учраб жувонмарг бўлай” дея сўз берганлар.

Маҳмуд Қошғарийга кўра, бошдан-оёқ қуроолланган киши – tulumlug er⁴. деб аталган. Баҳодир жангчилар жангга киришдан олдин ўзларнинг ботирлик

¹ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. I том...– Б. 131, 155, 350, 378, 391, 395, 397, 402, 432, 457.

² Бектемир-батыр. Сказочник Мамаюсуф Балтабай-оглы // Узбекские народные сказки. I. том. Т.: Издательство литературы и искусства им. Гафура Гуляма, 1972. С.337.

³ Клыч-батыр. Сказочник Юлдаш Ганиев // Узбекские народные сказки. I. том. Т.: Издательство литературы и искусства им. Гафура Гуляма, 1972. С.241.

⁴ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. I том...– Б. 342, 458.

аломатларини душманга кўрсатиш учун отининг думини ипак билан ўраган бундай одат – *alp er atin chermatti*¹ деб аталган.

Юқорида келтирилган маълумотлардан кўриниб турибдики туркий халқларнинг аёвсиз жанглардаги мувафақиятлари бир жиҳатдан уларни замонасининг илғор темир қурооларга эга бўлганликлари билан ҳам боғлиқ бўлган. Бу ҳақда Усмон Туроннинг куйидаги сўзларини қўшимча қилмоқчимиз:

“Туркларнинг тарих майдонига жаҳон ҳокимияти мафкураси билан чиқишларидаги дастлабки омил маънавий эмас, балки аскарий қувват эди. Моддий соҳада кўзга ташланган аввалий унсур – от. Дарҳақиқат, отдан биринчи бўлиб жанг воситасида фойдаланиш ва ўқчи сувори қўшинларини вужудга келтириш Марказий Осиё воҳаларидаги Туркларнинг ижодидир. Шундан кейин уларнинг ҳарбий устунликлари ҳам тўла таъминланган. Дарҳақиқат турклар биринчи бўлиб эгар-жабдуқ, узанги ва тизгин каби анжомларни кашф этганлар. Шу билан бирга, сувори учун мўлжалланган чолвор, белбоғ ва оёқ кийимнинг ижод этилиши ҳам турклар билан боғлиқ. Шу пайтга келиб, узун қиличдан фойдаланишган. Кўринадики, от ва қурол туркларнинг қўшин қувватини ортириб, дунё ҳокимияти даъвосига дохил этган”².

*“Девону луғотит турк”да баён этилишича туркий халқларининг жангчилари уруш кунларида жанг белгиси тарзида ипакли нарса ёки ёввойи сигирнинг думини *bechkam* яъни белги, нишон сифатида тақиб олганлар. Ўғузлар бундай белгини *parcham* деб атаганлар³.”*

Девону луғотит турк”да шунингдек туркий халқларнинг жангдаги маҳорати ва уларнинг қай тарзда ғалабага эришганликлари ҳақида қизиқарли маълумотлар ҳикоя қилинади.

“Вока – катта узун илон... Ябоқуларнинг энг улуғ катталарини бу сўз билан Бўка будраж деб аталгани каби, баъзи баҳодирларни бу сўз билан атайдилар. Ябоқулар етти юз минг аскар блан қирқ минг аскарга эга бўлган Арслон Тегин Ғозийга қарши қаттиқ жангда Худо уларни мағлубиятга учратди. Маҳмуд Қошғарий айтади: мен бу жангда иштирок этганлардан: кофирлар шунча кўп бўлган ҳолда нега енгилди?– деб сўрадим; урушда кофирлар шунча кўп бўлган ҳолда нега қочишди?– дедим. У айтди: биз ҳам бунга ҳайрон қолдикда, кофирлардан сўрадик, уларга шунча кўпчилик бўла туриб, қандай қилиб енгилдингизлар, дедик. Улар айтдилар: жанг ногораси чалиниб, ҳамла бошлангач, бошларимиз тепасида осмонни тўсиб турган турган яшил тоғни кўрдик. Унинг саноқчиз эшиклари бор эди, ҳар бир эшик очиқ эди. У ердан бизга дўзах ўтларини ёғдиришар эди. Биз ундан хавда қолдик, сизлар енгилдингизлар. Бу пайгамбарнинг мусулмонлар ҳимояси йўлидаги мўъжизаларидандир, дедим”⁴.

Eran arig urpashur,
Ochin kekin irtashur,
Saqal tutub tartishur,

¹ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. II том...– Б. 402.

² Усмон Турон. Туркий халқлар мафкураси...– Б. 90.

³ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. I том...– Б. 446.

⁴ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. II том...– Б. 247.

Koksi ara ot tutar.

Ботирлар бир-бирларига ёмон кўз ва газаб билан қарашадилар, улар бир-бирларидан ўч олмоқ истайдилар, ўти кўкраклариди ёнаётгандай соқолларига осилишар, тортишардилар. [Одамлар (бир-бирларидан) ўч олиш учун (бир-бирларига) газаб билан боқишар эди, ўч олмқ истар эдилар. Кўкраклариди газаб ўти ёнаётгандай, соқолларига чангал солиб тортишар эди]¹".

Юқорида келтирилган маълумотлардан кўриниб турибдики Қорахонийлар даврига келиб Фарғона водийсидаги Ахсикент, Қубо, Ўш, Ўзганд, Риштон, Поп ва бошқа шаҳарлардаги темирчилик устахоналари янада тараққий этди. Айниқса, ахсикентлик хунармандларнинг бу борада эришган ютуқларини алоҳида таъкидлаб ўтиш лозим. Устаси фаранг Ахсикет хунармандлари соф пўлатдан машҳур Дамашқ қиличлари номи билан машҳур бўлган қурооллар ишлаб чиқарганлар. Бу қиличлар тошга урса кесадиган, эгилса ҳам синмайдиган сеҳрли қурооллар ҳисобланган. Араб сайёҳларининг келтирган маълумотларига кўра, фарғоналик усталар томонидан ишлаган темир қурооллар шу қадар машҳур бўлганки, уларни Бобилга қадар олиб бориб сотганлар².

Айтиш жоизки, Ахсикент ўтга чидамли гил қозончалар, яъни тигеллари юзасидан олиб борилган тадқиқотлар шуни кўрсатдики ушбу тигеллар асл пўлат ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган³. Бу ҳақда қадимшунос А.Анорбоев шундай ёзади:

"Археологик изланишлар давомида шаҳристон ҳудудида темир ва мис эритадиган махсус печлар, хунармандларнинг устахоналарида эса металл тоблайдиган ўчоқлар ҳам очилди. Ахсикент устахоналарида қурилиш ва хўжалик учун ишлатиладиган оддий металл буюмларидан тортиб, то эгилса ҳам синмайдиган, тошга солса кесадиган қилич, ханжарлар тайёрланган. Шундай қимматбаҳо қурооллардан бирининг олтин суви юритилган дастасини кичик парчаси жорий 2001 йилда хунармандлар маҳалласидан топилди. Бундай кескир қиличлар махсус эгилувчан ва ўта мустаҳкам пўлатдан тайёрланган. Ахсикент хунармандлари ўша вақтларда пўлатнинг эгилувчанлигини ошириш усулларини яхши билишган, лекин буни қаттиқ сир сақлашган. Улар олий сифатли пўлатни махсус идиш - тигелда (ўтга чидамли гил қозонча) ҳамда печда тайёрлашган. Печнинг деворлари ҳам юқори хароратга чидамли тигелга ишлатилган махсус лой билан сувалган. Бундай печь ва тигель 1650-1700 даражали иссиққа чидаган. Тайёр бўлган пўлат тигелни синдириши йўли билангина олинган. Нима сабабдан қимматбаҳо идишни синдиришга мажбур бўлинган? Чунки, технологик қоидага мувофиқ, металл тайёр бўлганда у тигелнинг тубида қолиб, унинг усти тошқол билан қопланган бўлади. Шунинг учун бўлса керак, Эски Акси шаҳристонининг ҳамда

¹ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. I том...– Б. 233.

² Мец А. Мусульманский Ренасанс. Перевод с немецкого, предисловие, библиография и указатель. Д.Е. Бертельса. М.: Наука, 1966. С. 345.

³ Бу ҳақда қаранг: Папахристу О.А. Черная металлургия Северной Ферганы (Пл материалам археологического исследования городища Ахсикет IX – начала XIII вв.)... афтореф. кан. дис. М., 1985; Сверчков Л.М., Папахристу О.А. Традиции мастеров-ножевицков Средней Азии // Общественные науки в Узбекистане. 1990. № 7.

рабоднинг шахристонга туташган жойининг қайси жойига бормайлик, қаерни қазимайлик, албатга, тигель парчаларини учратдик”¹.

Хунармандчилик орасида мискарлик етакчи ўринда бўлиб, мис ва бронза идишларни ишлаш технологиясининг турли усуллари қўлланила бошлади. Мискарлик, мисга безак бериш, бронзадан қўйма идишлар яшаш хунари ҳам кенг тарқалган эди. IX-XII асрларда кумуш танқислигининг вужудга келиши бронза ва мисдан ишланган буюмларни янада ортиб кетишига олиб келди. Шундай бўлсада, бундай мис буюм маҳсулотлари кўп ҳолларда кенг халқ оммаси учун эмас, балки ўрта табақага мансуб аҳоли қатламлари ва йирик амалдорларнинг талаби асосида ясаб келинган². Чунки, XIX асрга қадар мискарлик буюмлари шаҳарликларга хос буюм саналиб, унинг турлари ҳам кўп бўлмаган. Шу боис хужалиқда кам ишлатилган. Бухоро ва Тошкент сингари катта шаҳарлардаги хонадонлар мискарлик буюмлари бойлик рамзи сифатида сақланиб келинган. Е.М.Пещереванинг келтиришича, Марказий Осиёни руслар босиб олгунга қадар бўлган даврларда мис идишлар бойликни сақлаш манбаи ўрнида хизмат қилган. Ўша пайтларда Марказий Осиёда ва жумладан Фарғонада ҳам мискарлик буюмларига шу нуқтаи назардан қараб келишган. Бинобарин, нотинч замонларда мисни ерга кўмиб қўйиб, кейинчалик яна уни танга зарбхонасига мис танга зарб қилиш учун топширишлари мумкин бўлган³. Шу боис ҳам айниқса ўрта асрлардаги манзилгоҳларда мис ва бронза идишлар сопол ёки шишалардан фарқли ўлароқ, жуда кам учрайди. Бунинг асосий сабабларидан бири, мис ва бронза буюмлардан вақт мобайнида қайта эритилиб, танга сифатида зарб этилган. Унинг камёблигига бошқа сабаблар ҳам мавжуд.

Хом ашёнинг камлиги, агар мавжуд бўлса ҳам қайта ишлаш жараёни мураккаб эканлиги ва унга сифат киритиш бир неча босқичлардан иборат эканлиги, бозорларда мис идишларнинг нархи юқори бўлишига, бу эса, ўз набаотида унинг камёблигига олиб келган. Шунга қарамай ҳозирда ўша даврнинг мис ва бронза топилмаларига эгамиз. Мазкур топилмалар воситачилигида X-XII асрларда буюмларга ишлов бериш, уларни дид билан безаш, бадий-эстетик ва фалсафий тушунчаларни бу маҳсулотларда кенг қўллаш расм бўлганлигини кўрамиз. Айниқса, сопол ва мис-бронза идишларга кўфий ёзувда турли ҳикматлар, илиқ сўзлар, шеърлар, Қуръони карим оятлари ва идиш эгасига барака, соғлиқ, бахт- саодат, бойлик, омад тилашдек эзгу истакларни ёзиш бу даврнинг ўзига хос кўринишидир. Ислимий, нақшли безакларни тушириш бу давр усталарининг юқори эстетик дидларидан далолатдир.

Ҳозирда бу даврга мансуб бўлган мис-бронза идишларнинг асосий қисми Фарғона водийсидан топилган. XX асрнинг 30- йилларида Ўзганд атрофларидан тасодифан топилган бир неча мис лаганлар ҳам ўша даврга таъллуқли эди

¹ Анорбоев А. Қадимги ва ўрта асрларда Ахсиқент ...– Б. 18-19.

² Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И. Выдающиеся памятники изобразительного искусства Узбекистана. Т., 1960. С.158.

³ Пещерева Е.М. Гончарное производства Средней Азии. М.: Наука, 1959. С.4.

(улар ҳозирда Фарғона Вилоят ўлкашунослик музейида сақланмоқда). Кейинроқ, Қубо, Ахсикент, Марғинон, Новкат, Ўш сингари қадимий шаҳар ҳудудлари ва бошқа манзилгоҳлардан ҳам мис-бронза идишлар – мис лаган, пиёла, паймона ва бошқа буюмлар топилган. Уларнинг баъзиси нақшинкор безаклар билан безатилган бўлса, айримларига мутлақо безак берилмаган.

1999 йили тарих фанлари номзоди Г.П. Иванов томонидан Риштон тумани маркази яқинидаги Соҳиби Ҳидоя қабристонини ҳудудида олиб борилган тадқиқотлар натижасида ҳам шундай идишларнинг бир туркуми топилди. Агар Ўзганд идишлари беагида турли қушсифат (семурғ) аёлларни кўрсак, Риштондаги идишлар фақат кўзалардан иборат ва улардаги тасвирлар ҳам бутунлай ўзгача. Бу ердан тўрта бронза кўза топилган бўлиб, улар орасида яна бир неча қисм бошқа идиш қолдиқлари ҳам мавжуд. Риштон кўзаларидан бирида аниқ нақшинкор безаклар, турли тасвирларнинг туширилиши, ёзувларнинг равшанлиги ва сақланиши билан аввалги топилмалардан кўра аҳамиятлироқдир¹.

Кўзанинг умумий катталиги -36 см; таглигининг баландлиги -2см, диаметри -10 см; қорин қисмининг баландлиги-15,5 см, диаметри -17 см; идиш бўғзининг баландлиги 18,5 см, диаметри -11 см. ни ташкил этади. Кўзанинг қорни ноксимон кўринишда бўлиб юқоридан яссиланган. Бўғзи эса юқорига қараб кенгайган. Кўзанинг оғзи қушларнинг боши шаклида ишланган бўлиб, бир томони синган. Идиш оғзини қуш боши шаклида ишлаганлигининг сабабларидан бири ўрта асрларда қушларни ардоқлаш тушунчалари билан боғлиқ бўлса керак. Кўзада ифодаланган қуш боши кўпроқ каптарнинг бошининг шаклига ҳам ўхшайди.

Маълумки, қадимда Марказий Осиё халқлари орасида каптар, товус, тустовуқ ва какликлар ёруғлик ва гўзаллик, тинчлик ва хотиржамлик рамзларини ўзида мужассам этувчи жонзотлар сифатида кўрилиб, VI-VII асрлардаги мато, металл ҳамда девордаги суратларда ўз ифодасини топган².

X-XII асрларга келиб эса, бу қушлар ҳунармандчиликда “бахт қуши” тимсолида тасвирлана бошлади. Масалан, бу даврда Эронда ишланган металл ва сопол буюмларда товус ёмон кўздан асровчи қуш сифатида тасвирлаш анъанавий тус олганлигини назарда тутсак³, қадимги риштонлик ҳунармандларнинг меҳнатида ҳам ушбу қушлар тўғрисидаги тушунчаларда қадимги диний қарашларнинг таъсири сезилиб турганлигини кўрсатади. Кўза дастасини қорин қисми билан туташган 9 см.лик қисми сақланиб, қолган қисми синиб кетган. Ушбу кўза Ўратепадан топилган ва Тожикистоннинг жанубий ҳудудидан топилган бронза кўзаларнинг айнан ўзига ўхшаб кетади⁴. Мазкур идишларнинг барчасида араб тилида куфий ёзувда, баракат, саодат,

¹ Бу ҳақда қаранг: Абдулаҳатов Н. Риштондан топилган бронза кўза // Ўзбекистон моддий маданий ёдгорликлар тарихи. Т., 2004. № 26.

² Ремпель Л.И. Цепь времен. Т., 1987. С. 47.

³ Дунина Б.А. Зооморфные сюжеты в керамике со штампованной орнаментацией из гончарной мастерской XII-XIII вв. в квартале керамистов Старого Мерва // Труды ТашГУ. Т., 1960. №5. С.86.

⁴ Древности Таджикистана Д., 1985. С 324.

саломатлик сўзлари туширилган бўлиб, ушбу мазмундаги сўзлар Эронда ишланган бронза идишларда ҳам учрайди¹. Бироқ Риштон кўзасида бу сўзлар кўза бўғзисининг юқори ва қуйи қисмида ва қорин қисмидаги лентасимон белбоғида ҳам уч марта қайта такроран ифодаланган.

Риштон кўзасидаги ҳайвонлар тасвири бугунга қадар ўзининг ягоналиги билан ажралиб туради. Ушбу кўзада сэнмурв (семурғ) деб аталувчи қанотли итлар жанги ва “ҳайвонлар пойгаси” деб номланувчи мавзу тасвирланган.

Маълумки, дастлабки пайтларда шариятда жонли мавжудотни аксини туширишни ман этувчи қонун ёки қоида бўлмаган. Аммо кейинчалик юзага келган диний шарҳларда фақат жонсиз мавжудотларни расмини солиш мумкинлиги қайд этилган. Шу сабабдан ислом талабларига бўйсуниб оқибати ўлароқ безакли санъатда монументал наққошлик ривож топди, араб ёзувининг ўзлаштирилиши билан безакларда санъатда унвонли ёзув (эпиграфика) пайдо бўлди. Ёзувларнинг мазмуни маълум даражада безакларнинг усусий тарзига бўйсундирилиб, ёзувнинг ўзи ҳам нақш вазифасини адо этган². Гарчанд бу даврларда ислом реал дунёни, тирик мавжудотлар тасвирини чизишга нисбатан маълум бир таъқиқлар мавжуд бўлса-да, ислом дининг Марказий Осиёдаги дастлабки юз йилликларидаги фаолиятида ушбу таъқиқланган ҳайвонлар тасвирлари сирли сополлар ва металл буюмларда пайдо бўлади.

Бунга маҳаллий халқларнинг хотиротида жуда узоқ вақтларгача сақланган ва авлодлардан-авлодларга ўтиб келган қадимги афсоналарнинг акс этиш сабабидир³.

Шу вақтга қадар Марказий Осиё ҳудудларида қадимшунослар археологик қазимшмалар чоғида афсонавий мавжудотлар, яъни сфинкслар – тўрт оёқли қанотли шер танасидаги кўпроқ аёл жинсидаги одам; шер грифонлар – қуш каллали қанотли шерлар; қиз қушлар – одам бошли қушлар, яъни семурғлар; сэнмурвлар – қиёфасида қуш ва итни, шунингдек, балиқни мужассам этган қанотли итлар тасвири туширилган йигирмадан зиёд бундай буюмларга дуч келган бўлсаларда, тасвирлар ичида қанотли қуш итлар, яъни сэнмурвлар тасвири камдан кам учратилган⁴. Бу эса ўз навбатида Риштондан топилган бронза кўзанинг нақадар тарихий қимматга эга осори-атиқа эканлигидан далолат беради.

Тарихдан маълумки, сэнмурвлар, яъни қанотли итлар образи Марказий Осиёнинг илк ёзма манбаларида ўз ифодасини топган бўлиб, сэнмурв тимсолида замин, сув, ҳавонинг уйғунлиги мужассамлаштирилган эди⁵.

К.В.Тревернинг таъкидлашича, сэнмурв ташқи кўриниши жиҳатидан анъанавий грифонларга ўхшайди. Унга кўра, зардўштийликнинг муқаддас

¹ Иванов. А.А. Бронзавая чаша из Хунзаха // Художественные памятники и проблемы культуры Востока. Л.: Наука, 1985.С.202—203.

² Азимов И. Ўзбекистон нақшу нигорлари...– Б.6.

³ Исомиддинов М.Х. Сополга битилган тарих. Т.: Фан, 1993. – Б.42.

⁴ Хақимов А.А. Изобразительно-орнаментальные образы и мотивы прикладного искусства // Художественная культура Средней Азии IX-XIII веков. Т., 1983. С. 98.

⁵ Ремпель Л.И. Цепь времен... С.87.

китоби “Авесто”нинг бир неча қисмида сэнмурв номи тилга олиниб ўтилган¹. Дастлабки вақтларда бу космик мавжудот инсониятнинг табиатдаги душманларига қарши курашиб келган. Кейинчалик сэнмурв чорвани ва ўсимликлар дунёсини ҳимоя қилувчи хомий вазифасини бажарган. Бу махлуқнинг космик ва мифологик вазифаси ўз аҳамиятини йуқота бошлагач, у семурғ қуш номи билан атала бошлаган.

Маълумотларга кўра, сэнмурв тимсоли туширилган тасвирий санъат ёдгорликларнинг энг қадимгиси эрамиздан олдинги VI асрларга оиддир. Бироқ сэнмурвнинг тасвири ифодаланган буюмларнинг сақланиб қолган асосий қисми Эронда ҳукмронлик қилган Сосонийлар даври санъатига тўғри келади. Араб истилоси туфайли сэнмурв образи бир қанча ўзгаришларга учради. Бинобарин, ортодоксал ислом ўзидан аввалги барча диний қарашларга, шу жумладан зардуштийлик динидаги муҳим ўрин тутган ит билан боғлиқ диний қарашларга барҳам берди. Вақтлар ўтиши билан бадиий адабиётдаги сэнмурв образини тасвирлаш анъанаси йўқолиб, ундаги қуш билан боғлиқ жиҳатлари семурғ қуш қиёфасида намоён бўлди. Шу тарзда сэнмурвни тасвирий санъатдаги ифодасини сиқиб чиқарди. Бу араблардаги мавжуд руҳ ва анқо сингари семурғ сифат афсонавий қушлар билан боғлиқ бўлган қарашларда ҳам ўз ифодасини топган.

Қадимги Панжикент деворида тасвирланган суратда сэнмурв ер ва нариги дунё ҳукмдорининг белгиси сифатида маъбуданинг тахтининг безаб турган². Санъатшунос олим А.А.Ҳакимовнинг таъкидлашича, Марказий Осиёнинг IX-XIII асрлардаги буюмларида сэнмурвнинг исломдан олдинги иконографияси (ит тумшукли ва қуш думли ҳамда канотли, балиқ тангали) кўриниши учрамаган. Фақатгина Варахшадан топилган чироғдондаги тасвир сэнмурвнинг каноник вариантга кўпроқ ўхшаб кетади³.

Хулбуқдан топилган шиша флакон парчасидаги сэнмурв ҳам, Кўҳна Фазли шаҳристонидagi сопол идишдаги ва Самарқандаги қолиплаган медальонга туширилган сэнмурвлар тасвири ҳам ўзгаришга учраган бўлиб, хатто медальондаги сэнмурвлар қанотсиз тасвирланган. Шундай экан, Риштон бронза кўзасидаги сэнмурвлар балиқ тангаси ва қуш думисиз тасвирланган бўлсада, бироқ IX-XIII асрларда топилган сэнмурвлар тасвири ичида каноник сэнмурвларга ўхшашлик жиҳатидан жуда яқиндир. Айниқса, ўша даврга оид бронза идишлар ичида сэнмурвнинг тасвири туширилган бронза кўза сифатида ҳозиргача ягонадир. Кўзада икки сэнмурв бири-бирига орқасини ўтириб жангга шайланган ҳолати тасвирланган бўлиб, танаси тузилиши жиҳатидан қоплон танасига ва тумшуғи тулки тумшуғига ўхшайди. Худди шундай сэнмурвлар тасвири Париж миллий кутубхонасида сақланаётган кумуш идишда ҳам ифодаланган эди⁴.

Иккалла сэнмурвнинг думи гажаксимон шаклда бир-бирига туташган. Ю.А.Рапопортнинг келтиришича, ит қуш тўғрисидаги қадимги тасаввурлар

¹Ҳакимов А.А. Изобразительно-орнаментальные образы... С. 98

²Ремпель Л.И. Цепь времен... С.67.

³ Ҳакимов А.А. Изобразительно-орнаментальные образы... С. 104.

⁴Банк А.В. Прикладное искусство Византии IX-XII вв. М.,Наука,1978. С. 57.

туркий халқлардан бири бўлмиш қозоқларда ҳозирга қадар сақланиб қолган. Унга кўра, кўриниши ғоз билан ўрдакка ўхшаш бўлган қушни қозоқлар “ит ола ғоз” деб атаганлар. Улар бундай қуш кучук боласини очиб чиқишга қодирдеб хисоблаганлар. Шунингдек, бундай ит қушлар дунёдаги энг бахтли одамларнинг кўлигагина тушиб, уларга роҳат-фароғат ато этади, деб тушунганлар¹. Бу хил қарашлар Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луғотит турк” асарида ҳам ўз ифодасини топган:

“Baraq – бароқ, сержун ит. Туркий халқлар эътиқодига кўра, бургут, қариганда иккита тухум қўйиб, уларни босар эмиш, Тухумларнинг биридан ўша барақ отли кучук пайдо бўлар эмиш. Итларнинг энг тез юрадигани ва овни қаттиқ сақлайдигани ўша Барақ итдир. Иккинчи тухумидан жўжаси чиқар эмиш. Бу унинг жўжаларини охиргиси бўлар эмиш”².

Риштондан топилган бронза кўзада Сэнмурвлар тасвиридан ташқари идиш қорнининг қуйи қисмида “ҳайвонлар пойгаси” ёки “ит пойгаси” мавзуси тасвирланган бўлиб, унда арслон қоплонни, қоплон тулкини, тулки итни, ит куённи қувлаётган ҳолати ифодалangan. Бир қарашда мазкур ҳайвонлар тасвири ҳеч бир маънони англамаётгандек туюлади. Бироқ синчковлик билан назар солган киши кўзада ҳайвонларнинг оддий пойгаси тавирламаганлигини тушуниб этади. Бинобарин, доира бўйлаб ҳаракатланаётган ушбу эртак қахрамонлари образи замирида ўзга бир маъно, яъни чуқур бир фалсафий қараш ётади. Чунончи, антик даврлардаёқ ушбу мавзу масал дostonларда ўз аксини топган. Эрамиздан аввалги II асрда яшаб утган юнон шоири Федр Бабрий куёни кувиб тута олмаган ит ҳақидаги масални ёзар экан “ Қачондир бошқани овлаш ёки ўз терисини сақлаб қолиш ўртасида катта фарқ бор” деган иборани келтириб ўтган эди. Шарқда мазкур ов пойгаси қадимдан космогоник аҳамият касб этиб, у билан табиатнинг ҳаракатланиши тўғрисидаги тушунчалар ҳам боғлиқ бўлган³.

IX-XII асрларга келиб ушбу тушунчалар ўз моҳиятини йўқота бошлади. “Ҳайвонлар пойгаси” мавзуси бу вақтга келиб кўпроқ эртаклар билан боғлиқ манзараларни эслатувчи образлар сифатидаифодаланиб келинди. Жумладан, Хулбуқдан топилган XI асрга оид иккита сопол идишда, Ўзбекистон халқлар тарихи музейида сақланаётган бронза ховончада, Қирғизистон тарихи музейидаги бронза косада, Туркманистоннинг қадимги Ниса шаҳридан топилган сопол идишда, Россиянинг Эрмитаж мозийгоҳида сақланаётган бронза косада ва Афғонистоннинг Олтин тепа манзилгоҳидан топилган сопол идишда “Ҳайвонлар пойгаси” тасвири туширилган эди. Риштондан топилган бронза кўзадаги “Ҳайвонлар пойгаси” тасвири бўлса, XX асрнинг сўнги йигирма йили ичидаги ягона топилма хисобланади. Кўзадаги ҳайвонлар халқ эртакларидаги образларни ифодаласада, биз уларда қадимги Фарғона халқларининг маълум бир тарихи ва қарашларини акс этганлигини кўришимиз мумкин. Алалхусус рус ёзувчиси А.Н.Толстой “Эртаклар орқали

¹Рапопорт Ю.А. Космогонический сюжет на хорезмийских сосудах // Средняя Азия в древности и Средневековье. 1977.С.58.

² Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. I том...– Б. 359.

³ Ремпель Л.И. Цепь времен... С.67.

минг йиллик тарих бизнинг кўз олдимизда гавдаланади” деб айнан мана шундай рамзий образлар тўғрисида фикр юритган эди¹. Шу ўрнида бронза кўзадаги ҳайвонлар образи ҳақида.

Маълумки, антик даврлардаёқ арслон билан боғлиқ мавзулар тавирий санъат ва ҳунармандчиликда кенг тарқалган эди². Хусусан ҳар бир осмон ёритқичисининг ҳам ўз рамзий белгиси бўлган. Масалан, шер қуёшнинг рамзий белгиси сифатида куч-қудратни ифодалаб келган. Чунончи қадимги Шарқда шер ва қуёш ҳам жангчи Митра культига хос белгилардан бири тариқасида қаралганлиги маълум. IX-XII асрларда яратилган бадиий асрларда ҳам қуёш ва шер образи паҳлавонинг куч-қудратини ифодалашда бадиий восита сифатида қўлланилиб келинди. Бу ҳақда Абулқосим Фирдавсийнинг “Шохнома” асарида келтирилган қуйидаги мисраларда ўзининг ёрқин ифодасини топган:

Бу сўзни эшитиб, кулиб дер Пирон:
“Қолмас экан асли, ҳунари пинхон!”

Отга миндию йулга тушди у,
Қуёш юзли шерга бўлди рў-барў³. (Шохнома. 1975. 699-бет).

Меъморчилик обидаларида шер тасвирини қўлланиши ҳам қадимги қарашлар замирида юзага чиққан. А.А. Ромаскеевич ғарбий Эрондаги қабр устига қуйилган шерсимон қабртошлари ғайрат ва енгилмас куч қудратни ато этувчи илоҳ сифатида талқин этилишини таъкидлаб ўтган эди⁴. Шу боис ҳам илк ўрта асрларга оид Хитой ёзма манбаларида Кучи (Қошғар) ҳукмдорининг тахти олтиндан ясалган шер кўринишида бўлганлиги қайд этилади⁵.

Малумки, Фарғона водийсининг қадимги шаҳарларидан бири бўлган Қубо шаҳристони харобаларид олиб борилган археологик қазилмалар чоғида қадимшунослар томонидан VII асрга оид шер тасвири туширилган сопол идиш қолдиғи ҳам топилган эди⁶. Бизнингча, Ислонга қадар маҳаллий халқ орасида шер культини мавжудлиги бу ердаги ҳунармандчиликда ҳам ўз аксини топган кўринади.

Айтиш жоизки, туркий халқларда тулки ҳам қадимдан муқаддас ҳайвон сифатида эъзозлаб келинган⁷. Шу боис XII-XIII асрларга мансуб Марказий Осиё халқлари ҳунармандчилигида тулки образи ҳам тасвирий сифатида қўлланиб

¹ Афзалов М.И. Ўзбек эртаклари ҳақида. Т.: Фан, 1964. – Б. 3.

² Воробева. М.Г. Изображение львов на ручках сосудов из Хорезма // ИЭ. XXX. 1958. С.47-53.

³ Абулқосим Фирдавсий. Шохнома. Форсийдан Шоислом Шомухамедов таржимаси. Биринчи китоб. Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975. – Б. 699.

⁴ Дунина Б.А. Зооморфные сюжеты...С.92.

⁵ Бичурин. Н.Я Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена .II. М.-Л.,1950. С.256.

⁶ Булатова В.А. Древня Кува. Т.:Фан, 1972. С.44.

⁷ Алексеев Н.А. Ранние формы религии тюрко-язычных народов Сибири. Новосибирск.: Наука 1980. С.96-97.

келинган. Туркменистоннинг қадимги Марв шаҳри ҳудудларидан топилган сопол идишлардаги тулки тасвирлари ҳам фикримизни яққол далилидир¹.

Маълумки, тулки жаҳоннинг бошқа халқлари эртақларидаги каби ўзбек халқ эртақларида ҳам айёр, олғир, ёлғончи ҳайвон билан бирга инсонларга ёрдам берувчи сеҳрли кучга эга хомий жонзот сифатида тасвирланади. У донолиги туфайли доим мушкул вазиятда ҳам йул топа билувчи ақлли ҳайвон ҳисобланган. Унинг бу жиҳатлари “Тулкининг тақсимоти” эртагида ҳам акс этган.

“Кунларнинг бирида эшак, арслон ва тулки бирга қуён, қирговул ва бир кийик овлаб, ўзаро бўлишмоқчи бўлибдилар. Бу вазифани эшак ўз зиммасига олиб кийикни арслонга, қуённи ўзига, қирговулни тулкига қўйибди. Шу пайт арслон бир ҳамла қилиб, эшакни еб қўйибди. Тақсимотни у тулкига топширган экан, тулки бутун ўлжаларни арслон олдига суриб қўйиб, “қирговул нонуштангизга, кийик тушки овқатингизга, қуён эса кечки таомингизга бўлсин”, депти Арслон: “Бундай бўлишни кимдан ўргандинг”, деб сўраса, тулки: “Тақсир эшакдан”, деб жавоб берибди”².

“Ҳайвонлар пойгаси”даги асосий образлардан бир бу ит образидир. Археологик қазишмалар чоғида топилган қабрлардаги ит суюклари шуни кўрсатмоқдаки, Марказий Осиё халқлари марҳумларга нариги дунёда яқин ёрдамчи бўлиши учун итларни ҳам бирга кўмганлар. Бу ўринда ит марҳумнинг нариги дунёга кузатувчи ҳамроҳи ва қўриқчиси вазифасини бажарган³.

Зардуштийлик динининг муқаддас китоби “Авесто”да айтилишича, ит эзгулик худоси Ахурамазданинг сийланган жонзоти бўлиб, агар ит ўлса уни худди инсонларга кўрсатилган эҳтиром сингари дафн этилиш лозим бўлган. Чунки Ер юзидаги итлар нариги дунёда Чинвот кўпригидан ўтаётган марҳумлар руҳига ёрдам берадилар. Улар Чинвот кўпригидан ўтаётган вақт ёвуз руҳлар ва девлар марҳумларнинг руҳларига эгалик қилмоқчи бўладилар. Шундай пайтда итлар вовулаб ёвуз руҳларни кўрқитиб турадилар⁴. Шу сабабдан Марказий Осиё халқлари орасида ёвуз руҳларга қарши кучукни чақириб афсунлар қилиш одати сақланиб қолган⁵. Гарчанд IX-XII асрларга келиб, ортодоксал Ислом ит билан боғлиқ айрим қарашларни қораланган бўлсада, тасаввуф тариқати вакиллари дунёқарашида ит билан боғлиқ тушучалар муҳим аҳамият касб этди. Бу ҳолатни Кубровия тариқатининг асосчиси Нажмиддин Кубро ҳаёти мисолида кўрса бўлади: “Бир кун муридлари билан суҳбат асносида гап асҳоби Каҳф билан ғорга кириб жаннатий бўлган ит ҳақида борарди. Саъдиддин Ҳамавий дедик: “Оё бу замонда андоқ киши бўлгайким суҳбати итга асар қилгай? Шайх Нажмиддин Кубро бу сўзни эшитгандан кейин каромат нури била маълум қилдилар ва қўпиб хонақоҳ эшигига бориб турдилар. Шу пайт бир ит кириб келди. Шайхнинг назари ул итга тушди. Ит ўзга итлардан ажралиб мутахаййир ва

¹ Лунина Б.А. Зооморфные сюжеты...С.90.

² Афзалов М.И. Ўзбек эртақлари ҳафида. Т.: Фан, 1964.–Б.29.

³ Литвинский Б.А. Седов А.В. Культы и ритуалы Кушанской Бактрии. М.:Наука, 1984.С.164.

⁴ Мэри Бойс. Зооастрийцы (верования и обычаи). М.:Наука, 1987. С.165.

⁵ Брагинский И.С. Из истории Таджикской народной поэзии. М.:Наука, 1956.57.

бехуд бўлиб бошини ерга суртар эди. Бошқа итлар уни тавоф қилгандай атрофида юрардилар. Ит хонақоҳдан кетмади ва охири шу ерда ўлди. Ҳазрати шайх уни одамлардай ювиб, дафн этдилар”¹.

Риштондан топилган бронза кўзадаги ит тасвири кўпроқ туркман овчи този итларига ўхшаб кетади. Чунки ўрта асрларга оид хунармандчиқ буюмларида тасвирланган ит образи кўпроқ туркман тозиларга ўхшашлигини академик М.Е.Массон ҳам таъкидлаб ўтган эди².

“Ҳайвонлар пойгаси”даги қуён образига алоҳида тўхталиб ўтиш лозим. Зеро, қуён образини тасвирлаш қадимги скифлар тасвирий санъатида ҳам кенг ўрин олган эди. Қадимги Юнон тарихчиси Ҳеродот қуён скифлар ҳаётида муқаддас саналганлиги айтиб бу ҳақда қуйидаги воқеани баён қилади: “Пиёда ва отлиқ скифлар форсларга қарши жанга жанговар ҳолатда тизилишган вақт уларнинг орасидан қуён чопиб ўтди. Уни сезишиб қолгач, ўша онда қувишга тушдилар. Уларда қий-чув бақирриқлар бошлангач, Доро душман орасида кўтарилган тўс-тўполоннинг сабабини сўради. Уларни қуён ортидан қувишаётганлигини билгач, у “Бу одамлар бизни умуман назарига илмаяптилар ва энди менга барчаси тушунарли. Гобрий скифлар совғасини маъносини тўғри тушунтирган экан. Вазият шундай бўлмоқдаки, қайтишимизни таъминлашни бизга чуқур ўйлаб кўришни тақозо этади”³.

Скифлар маданиятида қуён билан боғлиқ мотивларни кўплаб учрашини қадимшунос Е.Е. Кузьмина қуйидагича талқин этади. Унга кўра Амударё хазинасидаги кумуш буюмда тасвирланган қуён ови сюжети осетинларнинг Нарт эпосида ҳам ўз аксини топган. Ушбу эпоснинг бош қаҳрамони Ҳамиц овида учраган оқ қуён қиёфасидаги сув худосининг қизини Ер юзининг чеккасига қадар қувиб боради. Е.Е. Кузьмина ушбу сюжетни скифлар мифологияси билан боғлайди. Ушбу мифга кўра скифларнинг илк аждоди сув худосининг қизи бўлган. Агар Осетин достони ва скиф мифологиясини келиб чиқиши умумий генезисни ташқил этса, у ҳолда қуён чиндан ҳам сув стихияси билан боғлиқ бўлган. Қолаверса, Фарғонанинг антик даврига оид қабрларидан бирида топилан бронза узукдаги қуён тасвири ҳам бежиз ишланмаган эди. Бинобарин, қуён тасвири нафават зийнат сифатида балки шу узукнинг эгаси учун маълум бир илоҳий хусусият ҳам касб этганлиги эҳтимолдан холи эмас. Шунингдек, қадимги Хитойда Ойда Ой қуёни яшashi ҳақида тасаввурлар бўлиб, бу кейинчалик буддавийликка хос афсоналарда ҳам ўз ифодасини топган. Унга кўра ростгўйлиги туфайли қуён Будда томонидан Ойга юборилган экан. Шу боис хитойликлар қуённи фаровонлик ва ҳайвонлар худосининг йулдоши деб қараб келганлар⁴.

Ушбу маълумотлар бизга ЕвроОсиё халқлари дунёқарашида қадимдан бошлаб қуённи ардоқланиши ва бу қарашлар ўз навбатида тасвирий санъат ва

¹ Комилов Н. Нажмиддин Кубро. Т., 1995.– Б.25-26.

² Хакимов А.А. Изобразительно-орнаментальные образы... С. 107.

³ Раевский Д.С. Модель мира скифской культуры. М.: Наука, 1985.С.62.

⁴ Ильясова С.Р., Ильясов Дж.Я. Находка из Ахсикета // Вехи времен. Альманах -89. Т., 1989. С. 26.

миллий ҳунармандчиликда кенг ўрин топганлигини кўрсатади¹. Масалан, XII асрга оид Марказий Осиёдан топилган осори – атиқаларда қуён тасвири туширилган сопол ва металл буюмларга дуч келинган². Қолаверса, Ахсикентдан топилган чироғдондаги қуён тасвири ҳам буни тасдиқлайди³.

Қадимшунос А.А.Ивановнинг фикрига кўра, Марказий Осиёнинг турли ерларидан шу вақтга қадар топилган XI-XII асрларга оид бронза буюмларнинг асосий қисми Мовароуннаҳрнинг шимоли-шарқий қисмида ишланган бўлиб, бу ҳозирги Фарғона водийси ҳудудларига тўғри келади⁴. Қува, Риштон ҳамда Ахсикент сингари Фарғона водийсининг қадимги шаҳарларидан топилган ўрта асрларга оид бронза буюмлардан кўриш мумкинки, фарғоналик ҳунармандлар томонидан ишлаб чиқарган мазкур идишлар, ўзининг ихчамлиги ва кўркемлиги билан Хоразм, Самарқанд, Бухоро буюмлари билан рақобатбардошлик даражасида бўлган. Бу эса ўз навбатида Фарғона ҳунармандларининг мискарлик борасида тараққий этганлигидан далолат беради.

Шу сабабдан Риштондан топилган бронза кўза бизга шу вақтга қадар кам ўрганилган Бурҳониддин Марғиноний давридаги Фарғона ҳунармандчилиги тўғрисидаги тушунча ва тасаввурларимизни бойитишда муҳим ўрин тутади.

Санаб ўтилган ҳунарлардан ташқари бошқа ҳунар турлари ҳам мавжуд эканлиги табиий, албатта. Тўқимачилик, ёғоч ўймакорлик, темирчилик, ипакчилик, кўнчилик, қоғозгарлик, каштачилик ва бошқа ҳунарлар бу даврнинг кенг тарқалган ва тараққий этган соҳаларидан эди. Уларнинг айримлари кейинчалик ривожланди, айримлари эса янги даврга қадар ҳам ибтидоий шаклни сақлаб қолди. Масалан, қоғоз ишлаб чиқариш XIX аср охирларига қадар шу давр усулидаги ҳолатда тайёрланган.

“Абу Муслим” қиссасида ўша даврда 25 дан ортиқ муҳим ҳунар турлари мавжуд эканлиги айтилган. Булардан ташқари, юқоридаги соҳаларнинг ичидаги майда ҳунар турлари ҳам бор эдики, уларнинг аҳамияти у қадар муҳим деб қаралмаган ва бошқа ҳунарлар қаторида саналмаган эди. Йирик ҳунарларни эгаллаган уста, бошқа “майда ҳунар” турларини ҳам билиши оддий ҳол ҳисобланган. Кейинги даврларда, айниқса, Темурийлар ва сўнги хонликлар даврида майда ҳунарларга ҳам алоҳида ҳунар тури сифатида қараладиган бўлиб қолди. Яъни, ихтисослаштирилган ҳунар турлари пайдо бўлди ва алоҳида мактаблар асосида тараққий этди. Айнан темирчилик соҳасида бу ҳолат янада яққол кўзга ташланади. Таниқли элшунос олим Исо Жабборовнинг таъкидлашича, XIX аср охирлари – XX аср бошларида ўзбек темирчилиги шунчалик ривожланганки, унинг ичида меҳнат тақсимооти

¹ Кызласов Л.Р., Короголь Г.Г. Декоративное искусство средневековых хакассов как исторический источник. М.: Наука, 1990. С. 133.

² Лунина Б.А. Зооморфные сюжеты... С.94.

³ Ильясова С.Р., Ильясов Дж.Я. Находка из Ахсикета... С. 26.

⁴ Иванов А.А. О производстве бронзовых изделий в Мавераннахре в домонгольское время // КСИМК. М.: Наука, 1970. №122. С.104.

асосида мустақил соҳалар юзага келган. Бу вақтларда металл ишлаб чиқариш 19 та касбга бўлинган эди¹.

БУРҲОНИДДИН МАРҒИНОНИЙ ДАВРИДАГИ БОЛАЛАР ҲИЙИНЛАРИ

Бундан бир неча йил олдин Фарғона мактабларнинг бирида ўтказилган тадбирда ўқувчилар томонидан “Бурҳониддин Марғинонийнинг болалик давридаги қандай ҲИЙИНЛАР бўлган?” деган саволга дабдурустдан жавоб бера олмаган эдик. Бундан ташқари ўқувчиларни Бурҳониддин Марғиноний даврига доир кийимлар ва таомлар тўғрисида берган саволларига қайтарган жавобларимиз ҳам ўзимизни қониқтирмаган эди. Китобимизнинг “Бурҳониддин Марғиноний давридаги болалар ҲИЙИНЛАРИ” деб номланувчи мазкур бобида айнан шу саволларга имкон қадар жавоб беришга ҳаракат қилдик.

Ҳар бир инсон умри ўтиб борган сари болалигини қўмсар экан, қўз олдига болалик даврида машғул бўлган ҲИЙИНЛАРНИ келтиради. “Бўлали бола бошидан маълум” деганларидек, келгусида улўғлик даражасига эришган буюк зотларнинг аксарияти болалик давридаги ҲИЙИНЛАРДАёқ ўзининг истеъдоди ва ўзига хослиги билан ажралиб турган. Кўп ҳолларда улар тенгдошлари орасида барча ҲИЙИНЛАРГА бош-қош бўлганлар. Бундай пайтларда ҲИЙИНЛАР УЛАРНИ ақлий ва жисмоний жиҳатдан етук бўлиб улғайишларида муҳим аҳамият касб этган. Бу ҳақда Маҳмуд Саттор шундай ёзади: *“Ўзингизга маълумки, болаларни катталар, ерга урса кўкка сапчийдиган коптокка ўхшатишади. Чунки Сиз бирор дақиқа ҳам ҳаракатсиз, жим ўтира олмайсиз. ҲИЙИН ИШҚИБОЗИ, ҲИЙИНҚАРОҚСИЗЛАР. ҲАЁТИНГИЗНИ КЎЧАСИЗ, ҲИЙИНЛАРСИЗ ТАСАВВУР ҚИЛОЛМАЙСИЗ. Аслида болаликнинг энг азиз, ўзига хос томонлари ҳам шунда-да! Жамиятга, одамларга фойдаси тегадиган, дуёнга машҳур олиму ёзувчиларнинг, шоирларнинг болаликда ерга урса кўкка сапчийдиган ҲИЙИНҚАРОҚ бўлганликлари бежиз эмас. Бу ҳол уларда ижодий тафаккурнинг ўсиши учун бениҳоя катта аҳамиятга эга”*².

Дарҳақиқат болалар ҲИЙИНЛАРИНИНГ жисмоний жиҳатдан берган озуқасидан ташқари унинг маънавий озуқлиги ҳам мавжуд бўлиб, булар ўзбек болаларининг энг ёш пайтларидан эътиборан болаларда мустақиллик, ўзига бўлган ишончни, мустақил фикрлашни ва ўз кучига, уқувига ишончнинг ортиб боришига қўмаклашган. Ана шулар ичида, таъсирида ўсган болаларда куч-қувват, бардамлик, саломатлик анча юқори бўлганлиги барчага аён³.

Болалар ҲИЙИНЛАРИ қайси шакл, мавзу, йўналишга эга бўлмасин, лой-тупроқ биланми, ёғочу калтакми, ипу арқон биланми, қайсиниси бўлса ҳам болани турмуш икир-чикирлари, уй-рўзғор ва хўжалик ишлари, умуман катта

¹ Жабборов И. Ўзбеклар. Т.: Шарқ, 2008. –Б.58-59.

² Маҳмуд Саттор. Ўзбек удумлари. Т.: Фан, 1993. – Б. 23-24.

³ Исмоилов Ҳ. Ўзбек тўйлари. Т.: Ўзбекистон, 1992. – Б.66.

ҳаётга тайёрлашда ўзига хос ҳунар мактаби ролини ўйнаган¹. Чунки, болалар ҳам ўз ота-оналари қаторида туриб, ижтимоий-маиший ҳаётда, хусусан, ишлаб чиқаришнинг талай жабҳаларида ўз имкониятлари ва иқтидорлари доирасида қадим замонлардан бериб қатнашиб келадилар. Катталар иморат қурса, улар гишт, лой етказиб турганлар, катталар хирмон янчса, улр хўп ҳайдалганлар. Хуллас, катталар уюштирган турли-туман маросимда қатнашганлар, улар қўшиқ куйласа, жўр бўлганлар, биргаликда рақс тушганлар. Бундай аралашув болаларнинг ҳаёт воқеаларига ўз муносабатларини ифодалаш йўсинини ҳам ола бошлаган. Бу жараён болалар учун гоҳ ўйин тарзида кечса, гоҳ мажбурий меҳнат шаклида кечган: ўйин тарзида кечганида болалар эҳтиросларга тўлиб-тошиб, ўз завқларини жўшқин ва самимий оҳангларда куйлаганлар; мажбурий меҳнат тарзида кечганида эса, оғир меҳнат туфайли ҳорғин ва аламли туйғуларини ғамгин шаклда ифода этганлар².

Абу Наср Форобий, Маҳмуд Қошғарий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Алишер Навоий, Бобур, Зайниддин Восифий, Кайковус сингари улур алломалар асарларида ҳам болалар ҳамда фольклор ўйинларига доир жуда кўп маълумотлар учрайди³. Бироқ Бурҳониддин Марғинович яшаб ўтган XII асрга таллуқли болалар ўйинлари қандай бўлганлигини билиш учун биз шу даврга яқин замонда яшаб ўтган Маҳмуд Қошғарий асарида келтирилган маълумотлардан фойдаланишни лозим кўрдик. Зеро, улар яшаган давр нари борса бир асрга фарқ қилган ҳолда болалар ўйинлари ҳам бир-биридан деярли фарқ қилмаган бўлса керак. Чунончи, туркий халқлардаги болалар ўйинларига доир тадқиқотлар шуни кўрсатмоқдаки, асрлар ўтса-да, ўйинларнинг айримлари деярли ўзгаришга учрамай сақланиб қолган⁴.

Фольклоршунос олим Ғ.Жаҳонгировнинг таъкидлашича, “Девону луғотит турк” асарида 150 га яқин миллий ўйинлар ҳақида маълумот келтирилган бўлиб, 20 дан ортиқ болалар ўйини тавсиф қилинган⁵.

Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луғотит турк” асарида келтирилган болалар ўйинини ижро услуби, вақти ундаги ўйин ашёларининг турига кўра қуйидагича таснифлаш мумкин.

1. Ёғоч билан боғлиқ ўйинлар:

¹ Исҳоқов Б.Б. Болалар ўйинларининг этнографик хусусиятлари // Ўзбекистон этнологиясининг долзарб муаммолари. Тошкент-Наманган, 2007. – Б. 249.

² Сафаров О., Жаҳонгиров Ғ. Болалар фольклори // Ўзбек фольклори очерклари. Т.: Фан, 1988. –Б.272-273.

³ Исҳоқов Б.Б. Болалар ўйинларининг этнографик хусусиятлари... – Б. 249.

⁴ Бу ҳақда қаранг: Пещерева Е.М. Игрушки и детские игры у таджиков и узбеков (по материалам 1924-1935 гг.) // Музей антропологии и этнографии, XVII. М.–Л., 1957; Шаниязов К. К этнической истории узбекского народа (историко-этнографическое исследование на материалах кипчакского компонента). Т.:Фан, 1974; Кубаков К.К. Детские игры и увеселия узбеков (по материалам Самаркандской и Джизакской областей) // Вопросы археологии, древней истории и этнографии. Самарканд, 1981; Симаков Г.Н. Общественные функции киргизских народных развлечений в конце XIX- начале XX в. Л.: Наука, 1984.

⁵ Джаҳонгиров Ғ. Узбекский детский игровой фольклор // Фольклор, литература и история Востока. Материалы III всесоюзной тюркологической конференции. Т., 1984.

Bandal – бош қисми чўмоқдан ёғоч. Унинг учини ёндириб, кечаси болалар бир-бирларига ўқталиб ўйнайдилар. Буни “ot bandal” дейдилар. Човган ўйинда ўйналади.

2.Копток билан боғлиқ ўйинлар:

Маҳмуд Қошғарийга кўра, пишитилган ип коптоги арғучада tushrum деб аталган¹. Копток билан боғлиқ ўйин тўғрисида у шундай ёзади: “Tuldi – урди, ўйнади. Er tobiqni azgi bila tuldi – эр коптокни айри билан урди. Бу туркларга хос ўйиннинг бир тури бўлиб, ўйинчилар ўйиннинг олдин ўзидан бошлашини истаса, у коптокни шундай айри билан уради. Коптокни ким қаттиқ урса, ўйин ўша кишидан бошланади”².

3. Ёнғоқ ва тош билан боғлиқ ўйинлар:

Маҳмуд Қошғарийга кўра, туркий халқларда ёнғоқ ва тош билан боғлиқ болалар ўйини кенг тарқалган бўлиб, у бу ҳақда шундай ёзади “Kochurta oïun – “ўн тўр деган ўйиндир”. Ерга кўрғонга ўхшатиб тўрт чизик чизиб, унга ўнта эшик қилинади-да, юмалоқ тош, ёнғоқ ташлаб ўйналади” Унга кўра, болалар ёнғоқ ўйнайдиган чуқур жой – atich деб аталган³.

4. Кеч тушганда ўйналадиган ўйинлар:

Болалар ўйинлари орасида кундузгидан ташқари кечаси ўйналадиган ўйинлар ҳам бўлганлигини Маҳмуд Қошғарий қуйидагича изоҳлайди: “Qaranguni – болаларнинг кечаси ўйнайдиган бир хил ўйиннинг номи”⁴.

5. Суяк билан боғлиқ ўйинлар:

Маҳмуд Қошғарийга кўра, болалар ўйинлари орасида суяк билан боғлиқ ўйинлар кенг тарқалган. Бу ўринда тўпиқ ўйини ҳақида ёзар экан “У мен билан осишда баҳслашди” деган мисолни келтиради. Бундай тўпиқ ўйини кейинги даврларда ҳам бўлган. Маълумотларга кўра, тўпиқ ўйналганда суяк беркитувчи киши тўпиқни ҳамма вақт ёнида олиб юриши шарт бўлиб, бир неча ойдан кейин бўлса ҳам, ҳамомга ўхшаш гозик жойда бўлса ҳам сўралган ҳамон мана деб кўрсатиб бериши лозим бўлган. Шунинг учун тўпиқ осиб юриш одат бўлган бўлиши мумкин⁵. Тўпиқ ўйини хусусида ўзбек тилини изоҳли луғатида қуйидагича изоҳ берилган: “Тўпиқ ўйини тўпиқ суягини ўйновчилардан

¹ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. I том...– Б. 445, 447.

² Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. II том...– Б. 31.

³ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. I том...– Б. 72, 452.

⁴ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. III том...– Б. 261.

⁵ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. I том...– Б. 198.

сўралганда дарҳол кўрсатиш шарти билан, бериб ўйналадиган писандалари ўйин. Тўпик ўйнаб битта ўтиришга тушдим”¹.

Шунингдек Маҳмуд Қошғарий одатда қўй ошиғи воситасида ўйналадиган ошиқ отиш ўйини ҳақида ҳам маълумот келтиради: “Пўк – ўйинда ошиқнинг орқаси билан тутиши. Буни чик-пўк дейилали”². Қизиғи шундаки Маҳмуд Қошғарий давридаги мазкур сўз ҳам ва ошиқ отиш ҳам ўзгаришга учрамаган. Ўзбек тилини изоҳли луғатида бу ҳақда қуйидагича изоҳ берилган: “Чикка – ошиқнинг ичи чуқур томони сиртига қараган вазияти; пукканинг акси. Ошиқ думалайди пукками, чикка. С.Ақбарий”³.

Умуман олганда Марказий Осиё халқларида қадимдан ошиқ билан боғлиқ ўйинлар кенг тарқалганлаги илмий адабиётларда ҳам кўп бор таъкидлаб ўтилган⁴.

Таъкидлаб ўтиш жоизки, қадимги Фарғона водийсининг қадимги пойтахт шаҳарларидан бири бўлган Қубо (Қува) шаҳристонида 1996-2008 йилларда олиб борилган археологик қазишмаларимиз чоғида IX-XII асрга мансуб маданий қатламларда турли хил сопол буюмлар билан бир қаторда қўй суюқларидан ўйнаш учун ишланган ошиқлар ҳам кўп топилган эди. Албатта бундай топилмалар сополлардек тарихий аҳамиятга эга бўлмасада, бироқ элшунослик нуқтаи назаридан қарайдиган бўлсак, ўша даврларда болалар ўйинлари орасида ошиқ билан боғлиқ ўйинларни кенг тарқалганлигини кўрсатади.

7. Сув билан боғлиқ ўйинлар:

Монуз-монуз – мўнгуз-мўнгуз дейилган бир хил болалар ўйини. Бу шундай: болалар тиз чўкиб, денгиз лабида (сув бўйида) ўтирадилар. Сонлари орасига хўл қум солиб тўлдирадилар. Сўнг қўллари билан қумни урадилар. Улардан бири (она бошиси) монўз-монўз, дейди. Қолганлари на монўз – ниманинг мўнгузи (шохи) деб сўрайдилар. У бирин-кетин шохли ҳайвонларни санаб кетади. Унинг кетидан улар ҳам такрорлайдилар. Сўнг она боши шу номлар орасига туя, эшак каби шохли йўқ ҳайвонларни исмини айтиб чалғитади. Болалардан бирортаси унинг кетидан шохсиз ҳайвон номини айтиб юборса, уни сувга итариб юборилади⁵. Маҳмуд Қошғарийга кўра, сув билан боғлиқ мўнгуз-мўнгуз ўйинидан ташқари сувга шўнғишда баҳслашиш ҳам бўлган⁶.

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. II том. М.: Рус тили нашриёти, 1981. – Б. 251.

² Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. III том...– Б. 144.

³ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. I том. М.: Рус тили нашриёти, 1981. – Б. 367.

⁴ Бу ҳақда қаранг: Шаниязов К. Ш. Узбеки-карлуки. Историко-этнографический очерк, Т., 1964; Шаниязов К.Ш. К Этнической истории узбекского народа. Т.: Фан, 1974; Кубаков К.К. Детские игры и увеселения узбеков (на материалах Самаркандской и Джизакской областей) // Вопросы археологии, древней истории и этнографии. Самарканд, 1981.

⁵ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. III том...– Б. 375.

⁶ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. II том...– Б.241.

Фольклоршунос Ғ.Жаҳонгиров “мўнгуз-мўнгуз” ўйини шу кунларга қадар сақланиб қолган “қушим боши” ўйинига қиёслайди¹. Шунингдек у Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луғотит турк” асарида тилга олинган “ўтуш-ўтуш” ўйинини ҳозирги “мушт кетди” ўйини ўхшаш эканлигини таъкидлайди².

8. Ғилдирак билан боғлиқ ўйинлари:

Маҳмуд Қошғарий бу ўйини қуйидагича изоҳлайди “Тебук – қўрғошин эритилиб ғилдирак, ғалтак шаклига келтирилади, сўнг унга болалар ип шаклидаги эчки юнгини айлангириб боғлаб тепиб ўйнайди”.

9. Қиз болалар ўйинлари:

Маҳмуд Қошғарийга кўра болалар ўйинлари орасида қизларларга хос ўйинлар бўлган. Шу ўринда у қиз болаларнинг севимли қўғирчоқ ўйинлари ҳақида қуйидагиларни келтиради: “*Qizurchiq – қўғирчоқ. Қиз болаларнинг одамга ўхшатиб ясатиб ўйнайдиган ўйинчоқлари*”³.

Маҳмуд Қошғарий Қиз болалар ўйинлари хусусида маълумот берар экан ҳозиргача дунё халқларида кенг тарқалган арғимчоқ ўйини ҳақида тўхталиб ўтади: “*Jalpi – жориялар ўйнайдиган бир хил ўйин номи. Шундайки, арқоннинг икки учи бир дарахта ёки устунга боғланади, сўнг уларнинг бири арқон ўртасига ўлтиради оёқларини сакратиб, баъзан юқори, баъзан қуйи тушиб учади (арғимчоқ)*”⁴.

Маҳмуд Қошғарий қизлар билан боғлиқ ўйинлар ҳақида маълумот келтирар экан, туркий халқлари орасида қизларнинг ҳар соҳада йигитлардан қолишмас эканлигини таъкидлаб ўтади. Чунончи бу ҳақда қуйидаги мисолларни келтиради:

“Қиз билан ўйнашма, чунки улар кучли ва сени енгади, ёш қисир биялар билан пойга қилишма, у айгирдан кучли кучлидир, у ҳам сенинг устингдан галаб қилади (сени енгади). Бу мақол Хоқония қизларидан бири Султон Маъсуднинг никоҳ кечаси ўз эрини оёғи билан чалиб йиқитганидан кейин хоқонийларда юзага келгандир”⁵.

У мен билан марварид тизишда ва шеър тузишда баҳслашди.

Қизлар уд созини чалишда бир-бири билан баҳслашди.

Улар иккови сут соғишда баҳслашди⁶.

Этибор берган бўлсангиз бундан минг йил аввал муқаддам қизлар тарбиясида улар ўртасидаги шеър тузиш, уд чолиш бўйича баҳсли беллашувлар алоҳида ўрин тутган. Улар бундай баҳслар орқали ўз истеъдодларини намоён этишга қодир бўлганлар.

¹ Джахангиров Г. Узбекский детский игровой фольклор...С.293.

² Жаҳонгиров Ғ. Ўзбек болалар фольклори. Т.: Ўқитувчи, 1978.

³ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. I том...– Б. 367, 460.

⁴ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. III том...– Б. 390.

⁵ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. I том...– Б. 439.

⁶ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. II том...– Б. 108, 111, 256,

Бизнингча, Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луғотит турк” асарида қайд этилган болалар ўйинлари Бурҳониддин Марғиноний даврида ҳам мавжуд бўлган. Қолаверса, ўйинлар тури ҳам бундан кўпроқ бўлганлиги эҳтимолдан холи эмас. Нима бўлганда ҳам Бурҳониддин Марғинонийнинг болалик давридаги ўйинлар уни жисмоний ва ақлий кучини ҳамда унинг тафаккурини такомиллаштириб, иродасини тарбиялашда муҳим аҳамият касб этган кўринади.

Биз Бурҳониддин Марғиноний яшаган давр тўғрисида сўз юритишда айнан ўша вақтларга доир болалар ўйинлари хусусида бежиз сўз очмадик. Чунки ўқувчиларимизга ўша даврнинг маданиятини ва тарихини яқиндан таништиришда, уларнинг тафаккурини бойитишда ушбу маълумотлар муҳим аҳамият касб этади. Зеро, М. Маҳмудов таъкидлаганидек:

“Болаларимиз – гўзал эртаимиздир. Эртага улар бизнинг ўрнимизни эгаллайдилар. Болаларимиз қадимги тарих, қадим маданиятга эга бўлган халқимизнинг муносиб авлодлари бўлиб етишлари керак. Зеро, миллат шунчаки сонига қараб эмас, етук фарзандларининг кўплигига қараб қадрланади. Ўз миллатини, ўз юртини севган ҳар бир ўғил-қиз бу йўлда бутун куч-ғайрати билан курашмоғи зарур. Миллат қанча маънавий бой бўлса, у шунча улуғ қудратли бўлади”¹.

¹ Маҳмудов М. Ўзлигини унутма элим // Фитна санъати. 2-китоб. Т.: Фан, 1993. – Б. 117.

БУРҲОНИДДИН МАРҒИНОНИЙ ДАВРИДАГИ ТАОМЛАР

Барча инсонларга хос одатлардан бири қаерга борса, ўша юртнинг таомларидан баҳраманд бўлаётиб, ўзининг миллий таомларидан сўз очади. Одамлар бегона ўлкаларда қанчалик узоқроқ қолиб кетса, ўз юртининг таомларини шу қадар қўмсай бошлайди. Айниқса, мусофирчиликни бошидан кечираётганлар учун меҳрибон оналарининг таомлари тушларига ҳам кириб чиқади. Зеро, инсон боласи учун онаси пиширган таомдан тотлироқ ва маззали таом бўлмайди. Қолаверса, оилада неча фарзанд бўлса, уларнинг ҳар бирининг суйган таомлари бошқа-бошқа бўлишини фақат оналаргина хабардор бўлади.

Табиийки дунёда неча минг хил миллат ва эллатлар бўлса, барчасининг ўзи севган миллий таомлари ҳам бор. Бу ҳам албатта шароит-табиий муҳит тақозосидан келиб чиқади.

Кузатишларимиздан шу нарса маълум бўлмоқдаки, археологик қазилмалар чоғида топилган сопол идишларга кўзи тушган ёки уларни дафъатан қўлга олган кишиларни ўз-ўзига берган саволлари аксарият бир хил бўлади, яъни “Бу идишда олдин яшаб ўтганлар қандай таомларни тановул қилганлар?”.

Шу ўринда Бурҳониддин Марғиноний давридаги таомлар қандай бўлган? деган саволни берган ўқувчини ҳам илк бор қадимий сопол идишни кўрган кишиларнинг ҳолатига қиёслагимиз келади. Чиндан ҳам буюк олим кундалик ҳаётида қандай таомлар истеъмол қилган бўлиши мумкин? Бурҳониддин Марғиноний даврида суйиб истеъмол қилинган таомлар тури қандай бўлган?

Албатта бу саволга тўғридан тўғри жавоб бериш ҳар қандай кишини мушкул аҳволга солиб қўйиши мумкин. Ахир тўққиз аср аввалги давр таомлари билиш учун оз мунча адабиётларни кўриб чиқишга тўғри келади-да. Қолаверса, Бурҳониддин Марғиноний даврига мансуб таомлар рўйхатини ҳозирги миллий таомлар тўғрисида китобларда учратмайсиз ҳам.

Шу сабабдан биз бу борада ҳам яна улуғ олим Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луғотит турк” китобига мурожат қиламиз. Юқорида айтиб ўтганимиздек бу икки буюк олим яшаган даврлар кетма-кет бўлганлиги боис яшаш тарзи ва таомлар турида ҳам фарқлар деярли бўлмаган дейиш мумкин.

Айтиш жоизки, Маҳмуд Қошғарийнинг умумжаҳон маданиятига қўшган қимматли тухфаси “Девону луғотит турк” асари тилшуносликка доир ўлмас асар бўлиши билан бир вақтда, тарих, этнография, фольклоршунослик, география бўйича ўқувчиларга атрофлича маълумот берадиган мукамал қомусий асар ҳисобланади. Чунончи уйғур олими Хўжа Аҳмад Юнус таъкидлаганидек: “*Х асрдан XII асргача бўлган оралиқда ўтган Қорахонийлар сулоласининг гуллаган иқтисодий ва юксак маданий ҳаётини маҳсули бўлган бу асар*

(туркий халқларнинг) шу вақтдаги ва ундан илгариги ейиш-ичиш маданиятини тадқиқ қилишга асосланадиган муҳим манба саналади”¹.

“Девону луғотит турк” да озиқ – овқатлар ва таомларнинг манбаси, таом турлари, озиқ-овақат хом ашёсининг ҳозирлаш жараёни, таом тайёрлаш ва истемол қилишга кераклик ошхона қуролларига доир жуда муҳим маълумот ўз ифодасини топган.

Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луғотит турк” асарида келтирилган маълумотларга кўра, туркий халқларнинг таомлари ранг-баранг бўлиши билан бирга улардаги таомларини умумий, ўхшаш жиҳатлар мавжуд бўлиб улар таомлар тайёрланадиган маҳсулотлардагина эмас, балки таом тайёрлаш усулларида ҳам ўз ифодасини топган. Маҳмуд Қошғарийнинг таомлар юзасидан келтирган маълумотларидан ўтроқлашган туркий халқларнинг анъанавий таомлари асосан деҳқончилик маҳсулотларидан, чунончи дон маҳсулотлари, сабзавот ва мевалардан иборат бўлган бўлса, кўчманчилик турмуш тарзи билан ҳаёт кечирувчи туркий халқлар таомларида кўпроқ сут ва гўшт маҳсулотларидан фойдаланганликларини англаш мумкин бўлади.

Бурҳониддин Марғиноний даври таомлари тўғрисида сўз юритишдан олдин ўша даврларда таомларни тайёрлаш учун ишланган махсус мослама ўчоқ ва қозонлар ҳақида тўхталиб ўтсак. Маҳмуд Қошғарийга кўра, устига қозон ёки идиш қўйиб таом пишириладиган учоёқ, дала ўчоғи – *okuch* деб аталган². Бундай ўчоқлар асосан кўчманчи чорвадорлар учун фойдаланишга жуда қулай бўлган. Бундан ташқари Маҳмуд Қошғарий қозон осиладиган уч оёқли темир асбоб (темир ўчоқ) баландлиги, яъни ярим газ баландлигидаги ҳар нарсага – *tenoch* деб аталишини айтиб ўтади³. Унга кўра, туркий халқларда темирчи ўчоғининг қўрасига ўхшатиб қурилиб, нон пишириладиган ер тандир – *avran* деб аталган.

Албатта ўқувчилар қадимда таомлар ҳозиргидек чўян қозонларда пиширилган деб ўйлашлари мумкин. Бироқ аслида бундай эмас. Чунончи, Бурҳониддин Марғиноний даврида таомлар сопол қозонлардан пиширилган. Маҳмуд Қошғарийга кўра сопол қозон–*buqach* деб аталган⁴.

Юртимиздаги мавжуд қадимги археологик ёдгорликлардан топилган X-XII асрларга мансуб сопол ўчоқ қолдиқларидан шу нарса маълум бўлмоқдаки, ўчоқлар алоҳида меъморий шакллар асосида ишланган. Ўчоқларда турли хил геометрик ва эпиграфик ҳамда нақшинкор тасвирлар туширилган. Ўчоқларга бу тарзда дид билан ишлов берилиши аجدодларимизнинг юксак маданият соҳиблари бўлганлигидан далолат беради⁵. Бундан ташқари сопол қозонларни

¹ Хўжа Аҳмад Юнус. “Туркий тиллар девони” даги баёнлардан уйғурларнинг 11- асрдаги емак-ичмак маданиятига назар // Шинжонг таъкирачилиги. Урумчи, 2005. № 4, – Б. 21.

² Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. I том...– Б. 121.

³ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. III том...– Б. 391.

⁴ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. I том...– Б. 133, 339.

⁵ Бу ҳақда қаранг: Массон М.Е. К вопросу о происхождении памятников древней деревянной архитектуры, открытых М.С. Андреев в горах Самаркандской области Ташкент, 1927; Пугаченкова Г.А. Элементы согдийской архитектуры на среднеазиатских терракотах // Материалы по археологии и этнографии Узбекистана, т. II, Ташкент, 1950; Ремпель Л.И. Архитектурный орнамент Узбекистана, Ташкент, 1961; Пугаченкова Г.А. Ремпель Л.И.

олайлик. Археологик қазилмалар чоғида топилган X-XII асрларга оид сопол қозонлар ўтга чидамли бўлиши учун яхши гилмоядан тайёрланган лой қоришмага майда қилиб туюлган сопол парчалари ёки қум солинган. Бу нарса идишни яшаш, айниқса қуйдириш даврида ёрилиб кетишдан асраган, иссиқликни ўтказиш қобилиятини оширган¹.

Айтиб ўтиш жоизки, Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луғотит турк” асарида туркий халқларининг анъанавий таомлари ҳақида сўз юритилганда нон ҳақида кўпроқ маълумотлар келтирилган. Шу сабабдан дунё халқларининг қадимдан ризқи-рўзи бўлиб келган нон ҳақида бир оз тўхталиб ўтсак.

Донишмандлар айтганидек, башарият тарихи бир бурда нондан, унинг атрофидаги саргардонликдан бошланади. Одатда мўйсафидлар “Ноннинг бурдасини ёки ҳатто, ушоғини ерда кўриб қолганда, уни “увола” деб дарҳол ердан олиб ўпадилар, сўнгра оёқ остидан бирор четга, масалан деворнинг ковагига олиб қўядилар. Бундай пайтларда улар “Ноннинг ушоғи ҳам нон, уни босган нонкўр бўлади”, дея ёшларга танбеҳ берадилар. Болалигимизда биз ҳам ушбу танбеҳларни эшитиб ўсиб-улғайдик. Фақат ёшимиз бир жойга етиб, сочимизга оқ оралаган дамлардагина ўша пурмаъно сўзларнинг қанчалик ҳақиқат эканлигини тушиниб етдик. Ажабо, кексаларимиз нақадар доно, ақлли бўлишган экан. Шу ўринда Э.Юсупов ҳамда Ф.Исмоиловларни “Нон-азиз” мақоласидан қуйидагиларни келтириб ўтсак:

“Нон деган сўзнинг замиримида ҳаёт мазмуни бор. Бинобарин, нон – тирикчилигимиз манбаи, ҳаётимиз зийнати, фаровонлигимиз манбаи, ҳаётимиз зийнати, фаровонлигимиз, қувончимиз асоси. Барча халқларнинг мақол ва маталларида, эртақ ва афсоналарида нон беқийс улуғланади. Қаҳрамонлар, табаррук одамлар, меҳмон-изломлар нон-туз билан қутиб олинади, “Нон урсин” деб қасам ичган одамга унинг ашё – далили бўлмаса ҳам ишонганлар; нонни оёқ ости қилган хору-зор ва кўр бўлади дейишади; меҳмонга борганда нон олиб борилади; уйга меҳмон келса, дастурхонга энг аввало нон қўйилади. Нонни тескари қўйиб бўлмайди, тескарасидан тишланмайди. Нондек азиз бўлсинлар, бир-бирларига нондек иссиқ кўринсинлар, деган ниятда келин-куёвларга нон-туз тутадилар; турмушга чиқмаган қизларга бахти очилсин деб деб, тўй нонидан едирадилар. Нон билан боглиқ яна қанчадан-қанча удумлар бор. Уларнинг ҳаммасида ҳам инсон ҳаётининг безағи – нон улуғланади. Одамзод бугдойни кашф қилиб ундан нон тайёрлаб ейишни ўрганганига неча минг йиллар бўлди. Қадимий даврларда одамлар табиатда тайёр ўтларни, мевачеваларни еб умр кечирганларю Кўп йиллар ўтиб, тўйимли ва таъмли бўлган бугдой нони пайдо бўлгандан бошлаб нон одам боласининг ризқу-рўзига айланган. Ўша даврлардаёқ нон юқори баҳоланган, қадрланган. Қадимги Мисрда нон қуёш ва олтин билан бир қаторда турган. Уни “қуёш”га, “олтин”га таққослаганлар. Ҳозирги кунда ҳам ҳиндулар нонни барча “барча таомларнинг онаси” деб улуғлайдилар.

Ўзбек халқи қадимдан нонга беқийс ҳурмат билан қараган. Фарзандларини нонга бўлган ҳурмат руҳида тарбиялаган. Ривоятларга кўра Мирзо Улуғбек

Самарқандские очажки // Из истории искусства великого города. Т.: Издательство литературы и искусства Гафур Гуляма, 1972.

¹ Исомиддинов М. Сополга битилган тарих. Т.: Фан, 1993.– Б.34.

Самарқанд атрофида юрганда йўл ёқасида ётган бир бурда нонни кўриб қолади-да, отдан тушиб, уни қўйнига солади. Унинг ёнидагилардан бири: “Султоним, нега бизга буюрмай, ўзингиз отдан тушингиз?” деб сўраганида Улугбек: “Нонни дастлаб мен кўрдим, уни ердан олишни бировга буюриш нонга нисбатан ҳурматсизлик бўларди. Нон олдида менинг султонлигим, мартабам ҳечдир” – деб жавоб берган экан”¹.

Дарҳақиқат нон тўғрисида қанча сўз айтсак оз шундай экан мавзудан четга чиқмаслик учун Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луғотит турк” асарида нон тўғрисида келтирилган маълумотларга эътиборимизни қаратсак.

1. Нон маҳсулотлари:

Маҳмуд Қошғарийнинг ёзишича, туркий қабилаларнинг айримлари нон – “etmak” – дейилиб, яхши хамирдан қилинган нон – “kavshak” деб аталган.

Маҳмуд Қошғарий “Девону луғотит турк” асарида нонни пишириш усулларига қараб қуйидаги номлар билан келтиради:

Bushkal – лочира, юпқа нон. Хоқонияликларнинг сўзи.

Isbiri – иссиқ қулда пиширилиб, ёқа тўғраб, устига шакар сепиб ейиладиган нон².

Komuch – кўмоч. Ўчоқда чўққа кўмиб пишириладиган нон³.

Нонни бу тарзда пиширилиши хусусида элшунос олим У. Абдуллаев қуйидаги фикрни келтиради:

“Хамирдан нон тайёрлаш усуллари ҳақида тўхталганда, ўтмишда аҳоли орасида хамирни ўчоқ деворларига ёпиштириб пишириб олиш ва ҳатто уни қўрга кўмиб пишириб олиш усуллари ҳам қзлланилганлигини таъкидлаш лозим бўлади. Нон пиширишнинг кейинги усули қуйидагича амалга оширилган; нон учун тайёрланган хамир таги яхши тозаланган ўчоққа қўйилган ва усти даставвал қовоқ ёки бошқа барглари билан ёпилган, сўнгра унинг устига қўр тортилган. Бу усулда пишириб олинган нон аҳоли орасида “кўмма нон” атамаси билан маълум бўлган. Нон пиширишнинг бундай усули XIX асрда кўпроқ чўпонларда учрайди. “Кўмма нон” пишириш усули бизнинг фикримизча, ўзининг тарихий илдизи билан илк аجدодларимизнинг турмуш тарзига бориб тақалади”⁴.

Sincho – лочирадек жада юпқа ҳам, қалин ҳам бўлмаган бир турли нон⁵.

Qara etmak – бу бир хил нондир. Шундайки гўшт хил-хил пишиб, сўнграқлари айрилиб кетгунча қайнатилади. Сўнг устига ун, ёғ, шакар солинади, бир-бирига аралаштирилиб қуйилгунча қайнатилади. Бу қара қура тарзида ҳам қўлланилади.

Qijma – бир хил ёғли нон номи. Уни шарбат билан қорилган хамирдан юпқа қилиб кесилади. Сўнг қозонда қайнаётган ёққа солиб, аралаштирилади, кейин устига шакар сепиб ейилади¹.

¹ Юсупов Э., Исмоилов Ф. Инсон баркамоллиги. Т.: Ўзбекистон, 1990. – Б. 215-216.

² Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. I том...– Б. 126, 159, 444, 445.

³ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. I том...– Б. 341.

⁴ Абдуллаев У. Фарғона водийсида этнослараро жараёнлар. Т.: Янги аср авлоди, 2005.– Б.

⁵ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. I том...– Б. 394.

Boskach – юқа нон².

Iuŕga – қат-қат нон³.

Qatma: qatma iuga – ёғда пишириладиган қат-қат нон [қатлама].

Chuqmi – лочирага ўхшаш бир нон. Уни қозонда сув буғи билан пиширилади. Бу осон сингийдиган нон.

Kozman – қўрда пишириладиган нон.

Sincho – лочирадек жуда юпқа ҳам, қалин ҳам бўмаган бир турли нон⁴.

Эътибор берган бўлсангиз Маҳмуд Қошғарий тилга олган нонларни пишириш усули ва таркиби ҳам турлича. Демак, Бурҳониддин Марғиноний яшаган даврларда ҳам турли хил ва турли ўлчамдаги нонлар пиширилган.

Таъкидлаб ўтиш жоизки, Бурҳониддин Марғиноний яшаган даврдан бир неча асрлар илгариёқ фарғоналик нонвойлар ва ошпазларнинг таомлари довуғи узоқ юртларгача бориб етган эди. Айниқса, седанали нон ва гўштли сомсаларнинг таърифи шоирлар ижодида ҳам ўз ифодасини топган. Масалан, бу ҳақда шарқшунос олим А.Хўжаев ўзининг “Фарғона водийсининг Хитой билан савдо билан алоқалари” мақоласида баён этади:

“Тандир нони ва сомсанинг Хитойга тарқалиши ҳам қадим замонларга бориб тақалади. Нон ҳам Хитойга Марказий Осиёдан Хитойга тарқалган озиқ-овқат маҳсулотлари таркибига киради. Ноннинг хитойча “нонг” ёки “хубинг” деб аталиши ва шу сўзларнинг хитой тилида пайдо бўлишини ўзи бунни аниқ кўрсатиб туради. Бинобарин, юқорида айганимиздек, “хубинг” сўзидаги “ху” туркистонликларнинг умумий номидир. Илмий адабиётда мавжуд фикр-мулоҳазаларга кўра, “ху” сўзи “ўғуз”, “ғуз”, “хўр” каби атамаларнинг хитойча талаффузидир. “Бинг” сўзи “нон”нинг хитойча таржимаси ҳисобланади.

Хитой манбларида мавжуд бўлган маълумотларга кўра, Тан сулоласи даврида (618-907) Хитой пойтахти Чангъан халқаро савдо марказига айланганлиги сабабли, бу ерда туркистонликлар кўп тўпланган эдилар. Улар, асосан, шаҳарнинг гарбий дарвозаси яқинида жойлашган “сиши” (гарбий бозор) атрофида жойлашган эдилар. Ана шу бозорда ва бозорга олиб келадиган асосий йўллар бўйида сон-саноқсиз катта-кичик ошхоналар, нонвойхоналар очилган. Чангъанда бир туркистонлик бой кишининг ошхонаси “хужи жюси” (“Хўр маликаси ресторани”) деб номланган. Ресторларда ном қўйишида кўпинча аёллар исмидан фойдаланилган.

Туркистонликлар ошхонаси ва таомлари шу қадар оммавий бўлган эканки, кўзга кўринган хитой зиёлилари ҳам шу ресторларга бориб овқатланиш ва меҳмон кутишни маъқул кўрган. Бу ҳақда йирик Хитой шоирлари шеърлар ҳам тўқшишган. Тан сулоласи кўҳна тарихининг (Жю Танг Шу) “Юйфу жи” (Маъиший хизмат маъносини англатади) бобида Чангъан шаҳрида “Хулар таомлари” севимли таомлар бўлиб қолган “бойлар зиёфати хулар таомидан иборат бўлар эди”, деб зикр этилади. Шимолий сулолар (386-550) даврига оид “Чимин яошу” (Халқ ҳунарлари маъносини билдиради) номли бир асарда Хитойнинг гарбий томонидаги мамлакатлардан

¹ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. III том...– Б. 188, 241-242.

² Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. I том...– Б. 423.

³ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. III том...– Б. 34

⁴ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. I том...– Б. 394, 407, 415.

келтирилган таомларни тайёрлаш ва меваларни сақлаш услублари баён этилган. Ана шу асарда “Хулар таомларини тайёрлаш услуби”, “Хулар қовунини сақлаш услуби”, “Хулар шўрваларини тайёрлаш услуби” каби боблар мавжуд. Хан сулоласи тарихида (Хан Шу) “ху бинг” (хулар нони) сўзининг кўп учраши ва “нон” сўзини ифода қилиш учун “нонг” деб ўқиладиган махсус иероглиф яратилиши ноннинг Хитойга тарқалган вақти милоддан аввалги асрларга бориб тақалади. Шу даврга оид манбаларда “нонг” ёки “хубинг” ачитилган бир бўлак хамир (хитойча “мантоу”) олов ёқилган ўчоқларда пиширилар эди, деб кўрсатилган. Нонга седона сеилиши ва нонвойхоналар олдидан тонг саҳарда ўтилса атрофни иштаҳа очадиган хушбўй хид қамраб олиши ва бундай нонлар “хумабинг” деб аталиши айtilган. Бундай нон ҳангомаси машҳур Хитой шоири Бай Жюйи (Бо Жюйи деб ҳам айтилади 772-846 йй. яшаган) шеърларида ҳам ўз аксини топган.

“Чимин яошу” номли асарда ёзилишича, “хубинг” турлари кўп бўлиб, айримларига қийма солинган. Қийма солинган “хубинг бир бўлак хамир ичига икки қадоқ гўшт, оқ пиёз, доривор, туз кабилардан қилнган қийма солиб, оловда пиширилади, хамирнинг юз томони дарҳол шишиб чиқади”, деб кўрсатилган. Мазкур “гўшти нон”нинг таърифланишидан кўриниб турибдики, у сомсанинг худди ўзи.

Келтирилган маълумотлар Хитойга Марказий Осиёдан таомлар фақатгина Танг сулоласи даврида эмас, балки ундан бир неча аср аввал борганлигидан далолат беради¹.

Маҳмуд Қошғарийда таърифланган бундай нонларнинг хиллари нафақат Бурҳониддин Марғиноний давригача балки бизнинг қунимизгача ҳам етиб келган. Фикримизнинг исботи тариқасида элшунос олим Улуғбек Абдуллаевнинг ушбу маълумотларини келтириб ўтамиз:

“Ўтроқ халқларнинг таомларида хамир овқатлар алоҳида ўрин тутган. Бугдой, арпа, маккажўхори, жўхори унларидан тайёрланган хамир кўплаб анъанавий таомлар пиширишда асосий маҳсулот ҳисобланган. Кўптирилган хамирдан турли хилдаги ва ўлчамдаги нонлар пиширилган. Хамир ачитқиси сифатида одатда олдинги кўпиртирилган хамирдан қолдирилган бир бўлак хамир ишлатилган. Ўтроқ аҳоли томонидан тайёрланган нонлар ичида диаметри 20-25 см. бўлган нон кенг тарқалган ва бундай нон “уйнони”, “обинон” деб юритилган. Турли маҳсулотлар қўшиб тайёрладиган қаймоқли нон (ёки ёғлинон), “жиззалинон”, “пиёзлинон”, “қовоқлинон”лар аҳоли томонидан мазали нонлар сифатида севиб истеъмол қилинган. Фарғоналиклар кичикроқ кўринишдаги кулча-нонларни ҳам тайёрлаганлар. Бундай кулча-нонларни, ҳар нон ёпилганда, болалар учун махсус тайёрлаш одат тусини олган.

Байрам ва оилавий маросимлар учун аксарият ҳолларда махсус “патир нон”лар ҳам ёпилган. Водий ўтроқ аҳолиси орасида патирнинг икки хилини тайёрлаш кенг тарқалган эди. Биринчиси 30-40 см. диаметри, иккинчиси эса 25-30 см. диаметр ўлчамдаги қатма-қат қилиб ясалган қатлама-патир. қатлама-патир хамирига, одатда, қўй ёки мол ёғи қўшилган.

¹ Хўжаев А. Фарғона водийсининг Хитой билан савдо билан алоқалари // Moziydan sado. 1(25). 2005. – Б. 48.

Шаҳар ва унга туташ катта қишлоқларда махсус нонвойлар томонидан “ширмой нон”, “ширмой кулча” ёпиб бозорларда сотилган. Умуман, шаҳар бозорларида сотиш учун махсус нонлар - бозор нонлари ҳам тайёрланган. Бундай нонларнинг юзига зиравор ўсимлик донларидан (кунжут, седана) сепилган ва ўзига хос тарзда безак берилган.

XIX-XX аср бошларида Фарғона водийсидаги турли этник жамоаларда, айниқса қишлоқ жойларида маккажўхори унидан пиширилган “зогора нон” кенг тарқалган эди. У кўпроқ аҳолининг камбағал қатламининг асосий нон маҳсулотларидан бири сифатида истеъмол қилинган.

Юқорида кўрсатиб ўтилган нонлар асосан тандирда ёпилган. Тандир ўз шаклига кўра водийнинг барча этник жамоаларида деярли бир хил кўринишга эга бўлиб, фақат катта-кичиклиги ва ўрнатилиш (қурилиш) усули билан фарқ қилган. Водий аҳолиси биз ўрганаётган даврда тандирни асосан киши белидан юқорироқ баландликда қурилган махсус супа устига ётқизилган ҳолда ўрнатганлар.

Бундан ташқари, вертикал ҳолда қурилган “ер тандир” деб номланувчи тандирларни ҳам учратиш мумкин эди. Шарқий Туркистондан водий ҳудудига кўчиб келган уйғурларда XX асрнинг 20-йилларига қадар шундай усулда қурилган тандирларни учратиш мумкин бўлган. Бу усулда ерга қурилган ер тандирлардан водийнинг чорвадор халқлари ҳам фойдаланганлар.

Нон тайёрлаш билан асосан аёллар шугулланганлар. Шаҳар бозориде сотиш учун тайёрладиган нонлар эса аксинча аксарият ҳолларда эркак нонвойлар томонидан ёпилган.

Нон қадимдан инсонлар учун асосий озиқ-овқат маҳсулоти бўлганлиги боис, унга бўлган ҳурмат, уни қадрлаш аҳоли орасида, айниқса Марказий Осиёнинг ўтроқ халқларида одоб-ахлоқ нормаси даражасига кўтарилган. Оилада фарзандлар болалик давриданоқ нонни эъозлаш, уни исроф қилмаслик руҳида тарбияланган. Дастурхонга тортилган нон оила бошлиги томонидан синдирилган. Нонни пичоқ ёки бошқа кесувчи буюмлар билан ушатиш нонга бўлган ҳурматсизлик сифатида баҳоланган. Нон ўтроқ аҳолида алоҳида нон сандиқларда, яримкўчманчи ва яримўтроқ аҳолида эса жундан тўқилган махсус нон халталарда сақланган.

Ўтмишда аҳоли орасида, айниқса чорвадор халқларда, хусусан фарғоналик турк, юз, қурама, қипчоқ ва қирғизларда турли хилдаги нонларни қозонда пишириш кенг тарқалган бўлиб, бу кўчманчилик турмуш тарзи билан узвий боғлиқ бўлган.

“Чевати”, “қотирма”, “чалпак”, “чўзма”, “юпқа”, “қатлама-патир”, “қатлама”, “гилминди” каби номлар билан аталувчи қозонда пишириб олинган нонлар биз кўриб чиқаётган даврда водийликларда анча оммалашган эди. Ушбу нонларни тайёрлаш усули барча этник жамоаларда ўхшаш бўлиб, уларнинг айримлари қуруқ қозонда қотириб олинса, бошқалари эса қозонга ёғ суртилиб ёки қуйилиб унда пишириб олинган. Масалан, водийлик турклар ҳамирдан катта ва юпқа қилиб, айлана шаклда ясалган нонни қозонда ёғ солмасдан, қотириб олганлар. Бу нонни улар “чевати” деб атаганлар. Худди шундай усулда қозонда тайёрланган нон фарғоналик қурамадарда “юқма”, қипчоқларда эса “юпқа” деб аталган.

Ҳамирни бундан ҳам нафис қилиб ёйиб, қозонни озроқ ёглаб пишириб олинган бошқа таом эса “чўзма” деб аталган. Чўзма нон чевати нонга нисбатан анча юмшоқ

бўлган. “Қатлама”, “бўғирсоқ”, “сомса” каби хамирдан тайёрланган пишириқлар эса қозонга ёғ солиб пишириб олинган. Тўғри, сомсанинг баъзи хиллари тандирда ҳам пиширилган”¹.

2. Хамирли таомлар:

Маҳмуд Қошғарий “Девону луғотит турк” асарида умоч, угра сингари таомлар ҳақида қуйидаги маълумотлар келтирилган:

Qijma ogra – бир хил хамир номи; уни чумчуқлар тили каби юпка ва кинғир қилиб кесилади сўнг qijma ogra деб аталади.

Sarmachiq – уғра ошнинг бир туридир. Хамирни нўхатдай майдалаб, кесиб тайёрланади, Буни касал ва касалга ўхшашлар ичишади².

Tutmach – туркларнинг машҳур овқати. Бу овқат Искандар Зулқарнайнга нисбатли овқатдир. Шундайки, Искандар зулматдан чиққач, озиқлари камайиб қолган одамлар очликдан кўрқиб, унга: бизни оч қўйма, оч тутма мазмунида бизни тутма оч, қўйиб юбор, бизлар юртимизга кетайлик деганлар. Искандар билимдонлар билан кенгашган ва улар шу оватни тайёрлаганлар. Бу овқат гавдага қувват бериб, юзни қизартирар, тезда ҳазм бўлмас экан. Бу овқат ейилгач, сувидан ҳам ичилар эди. Турклар бу овқатни кўргач “тутмач” деб атадилар. Асли тутма ач, яъни “оч тутма” демақдир”³.

Маҳмуд Қошғарий таърифлаган тутмач, яъни уваланган хамир солиниб пиширилган суюқ умоч ошни халқимиз қадимдан суйиб истеъмол қилганлиги ҳақида ҳозир кексалардан кўп марта эшитамиз. Жумладан, 1928 йили Наманган вилоятининг Косонсой туманига этнографик экспедиция ташкил этган элшунос олим М.Андреев маҳаллий аҳолининг сеvimли таомларидан бири “Тутмоч” эканлигини таъкидлаб ўтган⁴. Қизиғи шундаки, Фарғона вилоятининг Олтиариқ тумани Повулғон қишлоғида “Умоч ота” номи билан боғлиқ зиёратгоҳ ҳам мавжуд. Ушбу зиёратгоҳ ҳақида сеvimли ёзувчимиз Анвар Обиджон шундай фикр билдиради:

“Умоч отани “Омоччи ота” сўзи билан боғлашга ҳам уринишди. Бундай кимсалар яқин ўтмишида “умоч” деган таом бўлганини, баъзи бир кампирлар ҳозирда ҳам пишириб туришларини билмасликларига гувоҳи бўлдим. Бу шундай овқатки, аёллар намланган кафтларида унни уқалаб, хамир шаклиги келтиришади. Кафтидан пилта-пилта бўлиб тўкилган хамир бўлакчаларини галвирдан ўтказишади. Галвирда қолган каттароқ бўлакчаларни яна кафтда ишқалаб майдалашади. Бармоқдан қайчилаб ташлаган тирноқ бўлакчаларини эслатувчи бу майда хамирчалар сутга солиб қайнатилса, умоч деган ўта мазали таом пайдо бўлади.

Айтишларича, қадим замонда Повулғон қишлоғидан анча четдаги овлоқ жойда туну кун саждадан бош кўтармайдиган авлиёсифат бир кимса пайдо бўлиб, ўзига

¹ Абдуллаев У. Фарғона водийсида этнослараро жараёнлар...– Б. 122-124.

² Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. I том...– Б. 480.

³ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. I том...– Б. 422.

⁴ Андреев М. Поездка летом 1928 г. в Касансайский район (Север Ферганы) // Известия общества для изучения Таджикистана и Иранских народностей за его пределами. Том I. Ташкент, 1928. С. 122.

кана тикибди. Тошлоқ ердан кичик булоқ чиқиб, атрофига экилган ниҳоллар барқ уриб ўсаётгани кишиларни ҳайратга солибди. Бу художўй кимсанинг бир-икки таноб бугдойзори ҳам бўлар экан. Шу бугдойларни ўзи қўлтегирмонда унга айлантириб, ҳамирчаларни сизирнинг сутига қўшиб қайнатиб, нуқул умоч билан тамаддиланар экан. Шу боисдан уни Умоч ота деб атаган эканлар”¹.

Айтиб ўтиш жоизки, Бурҳониддин Марғиноний яшаган даврдан бу кунга қадар бўлган деярли тўққиз аср давомида ҳамирли таомларнинг тури ҳам кўпайиб борди. Бунинг сабаби шундаки фарғоналиклар асрлар мобайнида водий ҳудудига кўчиб келган бошқа халқларнинг миллий таомларни ҳам ўзаро маданий алоқалар натижасида ўзлаштирдилар. Элшунос олим Улуғбек Абдуллаев бу ҳолатни қуйидагича изоҳлайди:

“Фаргона водийси аҳолиси ушбу ҳудудга кўчиб келган халқлар учун анъанавий ҳисобланган бир неча турдаги таомларни этномаданий алоқалар натижасида ўзлаштириб олганлар. Хусусан, Шарқий Туркистондан водийга кўчиб ўтган уйғур ва дўнгонлардан манти ва лагмон каби ҳамир овқатларни тайёрлаш усулларини ўрганиб олганлар. Бу таомлар ўша даврлардаёқ Марказий Осиёнинг деярли барча халқлари орасида тарқалиб улгурган эди. Бироқ, шунинг ҳам таъкидлаш керакки, манти ва лагмон каби уйғур-дўнгон анъанавий таомлари Ўзбекистоннинг бошқа ҳудудларига нисбатан Фаргона водийси аҳолиси орасида анча оммалашган эди. Бунинг сабаби, биринчидан, фарғоналикларнинг Шарқий Туркистон аҳолиси билан қадимий мустаҳкам алоқалари бўлса, иккинчидан, Марказий Осиё ҳудудига Шарқий Туркистондан кўчиб ўтган уйғур ва дўнгон халқларининг водий ҳудудида нисбатан кўпсонлилиги ҳамда гуж жойлашганлигидир.

“Манти” асли хитойча сўз бўлиб, “юмалоқ ҳамир” (ман-ҳамир, ту-юмалоқ) маъносини беради². Таом номининг этимологиясидан кўриниб турибдики, масаллиқ ҳамирга юмалоқ ҳолда ўралиб махсус идишда, бугда пишириб олинади.

“Лагмон” дўнгонча “лёнъян”, яъни совутилган ёки чўзилган ҳамир сўзларининг бузилган шаклидир³. Бу таомни тайёрлашда узун қилиб чўзилган ҳамир қаламчалари даставвал сувда пишириб олинган. Сўнгга турли масаллиқ аралашмасидан иборат қайла қўшиб истеъмол қилинади”⁴.

Юқорида келтирилган маълумотлардан кўриниб турибдики, Бурҳониддин Марғиноний яшаган даврда ҳамирли таомлар халқимизнинг кундалик турмушида кўп истеъмол қилинган. Айниқса, дардман кишиларни дармонга кириб тузалиб кетишларида бундай таомларнинг аҳамияти катта бўлган кўринади.

2. Сут билан боғлиқ маҳсулотлар:

Халқимизнинг “Оқлиқ бўлса, очлик йўқ” деган қадимги ҳикматида сут бор жойда очлик бўмаслиги таъкидланади. Чиндан ҳам сутдан қатиқ, пишлоқ,

¹ Абдулаҳатов Н., Азимов В. Олтиариқ зиёратгоҳлари. Т.: Шарқ, 2005. –Б. 36.

² Бу ҳақда қаранг: И.Жабборов. Ўзбек халқи этнографияси.Т., 1994. –Б.166.

³ Бу ҳақда қаранг: М.Савуров. Дўнгон таомлари. Т., 1989. – Б.9.

⁴ Абдуллаев У. Фарғона водийсида этнослараро жараёнлар...– Б. 126.

қаймоқ, сузма, чалоб, айрон, қимрон, қимиз, курт сингари егуликлар тайёрланади. Демак, ўтмишда кимнинг хонадонида сигири бўлса, уларни дахшатлик очлик балоси қўрқувга сола олмаган. Чунончи, Маҳмуд Қошғарий “Девону луғотит турк” асарида сут билан боғлиқ таом ва маҳсулотлар номи зикр қилинади:

Uzitma – пишлоқ.

Ikduk – сут ва қаттиқдан ишланган, сузмага ўхшаш, ейиладиган нарса¹.

Suvuq jogurt – суюқ қаттиқ.

Qajaq – қаймоқ².

Ikduk – сут ва қаттиқдан ишланган, сузмага ўхшаш, ейиладиган нарса³.

3. Гуруч ва дон маҳсулотлари билан боғлиқ таомлар:

Маҳмуд Қошғарийнинг туркий халқларнинг анъанавий таомлари орасида гуруч ва дон маҳсулотлари билан боғлиқ таомлар алоҳида ўрин эгаллаган бўлиб, “Девону луғотит турк” асарида жумладан қуйидаги маълумотлар келтирилган

Tuturqan – гуруч⁴.

Qogurmach – қўғирмоч, қовурилган буғдой.

Uva – бир таом оти. Гуручни қайнатиб, сўнг совуқ сувга солинади, кейин сувини тўкилиб, шакар солинади, совуқлик учун ейилади⁵.

Qavut – қағут шакли ҳам бор. Янги туққан хотинлар овқати. Қовурилган тарик; уни ёғ ва шакарга қориб ейилади⁶.

Korshak – тарик, қўноқларнинг мағзини айириб, сув ёки сутга қайнатиб, сўнг устига ёғ қўйиб ейиладиган овқатнинг номи.

Qagut – сўқдан қилинадиган бир хил овқат. У шундайки: сўкни қайнатиб, кейин қуриптиб, тегирмонда тортилади, сўнг ёғ ва шакар билан қорилади (яъни ҳолва толқон қилинади). Бу севимли таомлардандир.

Buxsi – бир хил овқат: буғдойни қайнатилади, кейин уни бодом мағизи билан қўшиб хумчага солинади, устига арпа суви қуйилади ва шу ҳолда қўйиб ачитилади. Буғдойини ейилади, сувини ичилади.

Surush – дони қотмасдан бурун олиб, қовириб янчиб ейиладиган буғдой қисми⁷.

Келтирилган маълумотлардан кўриниб турибдики, Бурҳониддин Марғиноний даврида ҳам гуруч ва дон маҳсулотлари билан боғлиқ таомлар тури турлича бўлиб, ҳозирга қадар аҳолининг кундалик турмушида асосий таомлар бўлиб қолмоқда. Бу ҳақда элшунос олим Улуғбек Абдуллаев шундай ёзади:

¹ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. I том...– Б. 130, 215.

² Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. III том...– Б. 179, 181.

³ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. I том...– Б. 130.

⁴ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. I том...– Б. 116, 475, 454.

⁵ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. I том...– Б.

⁶ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. III том...– Б. 178.

⁷ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. I том...– Б. . 349, 385, 399, 443.

“Аҳоли нафақат бугдой, балки бошқа бошоқли экинлар (маккажўхори, жўхори ва тариқ) донидан ҳам ун тайёрлаб, ундан турли хилдаги иссиқ таомлар пиширганлар. XIX аср охирларига келиб водийда жўхори етиштиришига алоҳида эътибор қаратилган ва аҳоли орасида айнан ушбу бошоқли экин донидан тайёрланган ун ва ёрмасидан таом тайёрлаш сезиларли даражада ошди. Хусусан, жўхори ёрмасидан пишириладиган “гўжа”, (“гўжа ош”) нафақат ўтроқ балки яримўтроқ ва яримкўчманчи аҳоли орасида ҳам оммалашди.

Гуручдан тайёрланган турли хилдаги овқатлар ўтроқ аҳоли таомномасида алоҳида ўрин эгаллаган. Мастава, хўрда, сутли ош, ширгуруч, шовла, палов каби суюқ ва қуюқ таомларни тайёрлашда гуруч асосий масаллиқ ҳисобланган. Гуручдан ўзбек ва тожик халқларининг энг сеvimли таоми-палов тайёрланган.

Фаргоналиклар орасида “ош” атамаси билан кенг тарқалган ушбу лаззатли таомнинг бир неча хили тайёрланган¹. Айниқса, маҳаллий девзира навли гуручдан қўйнинг ёг-гўштига тайёрланган қовурма палов аҳоли орасида севиб истеъмол қилинган.

Тўғри, ўтмишда кўпроқ бадавлат хонадонларгина паловни мунтазам тайёрлаш ва истеъмол қилиш имкониятига эга бўлганлар. Зеро, ушбу тўйимли, шифобахш, айни вақтда қимматга тушадиган таомни доимо тайёрлаб истеъмол қилишга аҳолининг камбагал қатламида имконият бўлмаган, албатта. Бироқ барча хонадон соҳибалари палов тайёрлашни яхши билганлар.

Экин майдонларида етиштирилган мош ва ловияларни гуруч овқатларга қўшиб, ўзига хос лаззат берувчи “мошкичир”, “мошхўрда” каби таомлар ҳам тайёрланилган.

Дарвоқе, фаргоналик яримўтроқ аҳоли вакиллариининг ўтроқ турмуш тарзига ўтиб, деҳқончилик билан шуғулланаётган гуруҳлари таомларида ҳам жиддий ўзгаришлар юз бера бошлади. Бу, аввало, улар таомномасида ўсимликдан тайёрланадиган озиқ-овқатлар таркибининг кенгайиб боришида ўз аксини топди. Хусусан, ўтроқ аҳоли томонидан мунтазам тайёрланадиган хамир ва гуруч овқатлар ўтроқлашган қирғиз, қипчоқ, турк, юз, қурама каби этник жамоалар таомномасида ҳам мустаҳкам жой ола бошлади. Бу гуруҳлар учун атала, гўжа, угра, чучвара каби таомлар деярли тез-тез тайёрланиб истеъмол қилинадиган озиқ-овқатларга айланиб борди. Хўрда, мастава, шовла ва ҳатто палов каби гуручдан тайёрланадиган таомларни ҳам аста-секин ушбу этник гуруҳлар ўз миллий таомлари сифатида эъозлайдиган бўлдилар.

Шубҳасиз, кўрсатиб ўтилган хамир ва гуручдан тайёрланадиган таомларнинг ўтмишда чорвадор бўлган этник жамоаларда тарқалиши уларнинг тургун ўзбек, тожик ва уйгур халқлари билан олиб борган изчил хўжалик-маданий алоқаларининг маҳсулидир”².

4. Гўшт билан боғлиқ таомлар:

¹ Палов, унинг хиллари ва тайёрлаш усуллари ҳақида батафсил маълумот олиш учун қаранг: Махмудов К. Узбекский плов. Т., 1979; Ўша муаллиф. Пловы на любой вкус. Т., 1989; Ўша муаллиф. Блюда узбекской кухни. Т., 1985 ва бошқалар.

² Абдуллаев У. Фарғона водийсида этнослараро жараёнлар...– Б. 126-128.

Барчамизга маълумки ўзбек миллий таомларининг барчаси гўшти, гўштсиз таом йўқ дейиш мумкин. Зеро, бундан анъанавий гўшти таомлар қадимдан туркий халқларга хос эканлигини Маҳмуд Қошғарий “Девону луғотит турк” асарида ҳам ўз ифодасини топган.

Sugut – ичак ичига гурунч, гўшт ва хушбўй дориворлар солиб, пишириб ейиладиган ҳасип.

Tobiq – тўпиқ сўнгаларидан қилинадиган овқат.

Tormak – тухум ва гўшдан тайрланадиган овқат¹.

Sim-simraq – бир хил овқат. Калла қайнатилиб пиширилгач, майда қилиб тўғралади, сўнг дориворлар билан бирга идишга солинади ва устига аччиган қаттиқ солиниб, у сингигач, ейилади (чигиллар сўзи).

Qazi jag - от қорнининг ёғи (қазии ёғи). Туркларнинг энг ёқимли гўшти шудир.

Sokloncho – қовурма². Маълумотлар кўра қовурма Марказий Осиёнинг кўплаб халқларида, айниқса хўжалиги чорвачиликка ихтисослашган этносларда кенг тарқалган эди. Уни тайёрлаш йўли анча содда бўлиб, сўйилган ҳайвоннинг гўшти ҳамда баъзи бир истеъмол учун яроқли бўлган ички аъзолари (буйрак, жигар, юрак ва бошқа) қозонда қўйининг думба ёғига қовурилган. М.Т.Айтбоев қирғизларда икки хил “қовурма” тайёрланганлигини ёзади. Биринчисида, яримўтроқ ўзбеклардагига ўхшаш тарзда, яъни майдаланган гўшт фақат ёғда қовуриб олинган, иккинчисида эса озроқ миқдорда сув ҳам қўшилган. Сув қўшмасдан тайёрланган қовурма “қора қовурдоқ” (“қора куурдак”) деб аталган³.

Jun – жигарга яқин ерда жойлашган, унга улашган безли гўшт. Уни эркалар емайдилар, хотинлар ейдилар.

Meniladi: er meniladi: – одам мия (димоғ)ни еди. Асли тўғриси шудир...Бу мия учун қўй сўйиш керак деган маънодадир. Бу қўйининг энг қимматли аъзосидир. Биров ҳурмати учун қўй сўйилиб, мия тақдим қилиш энг буюк ҳурматдир. Сўнг бу сўз олдида яхши таоми бор ҳар бир одам учун ҳам аталадиган бўлган⁴.

Таъкидлаб ўтиш жозики, ҳайвон гўштини энг яхши қисмини меҳмонга бериш одати туркий халқларга хос одат бўлиб, бу ҳақда илмий адабиётларда кўплаб маълумотлар учрайди. Мазкур одат тўғрисида Улуғбек Абдуллаев жумладан шундай ёзади:

“Маълумки, Марказий Осиё халқларининг энг буюк фазилятларидан бири бу - меҳмондўстлигидир. Ўзбек, тожик, қирғиз, туркман, уйгур каби халқларда азалдан меҳмон кутиш ва уни ҳурматлашнинг ўзига хос анъаналари шаклланган. Ушбу анъаналар ўзбеклар орасида кенг тарқалган “меҳмон отангдан улуг”, “меҳмон келар эшикдан, ризқи келар тешикдан” каби халқ мақолларида ўз ифодасини ёрқин топган. Хонадонга ташириф буюрган меҳмонга катта ҳурмат-эҳтиром кўрсатилиб, имкон

¹ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. I том...– Б. 338, 361, 441.

² Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. III том...– Б. 150, 243, 260.

³ Абдуллаев У. Фарғона водийсида этнослараро жараёнлар...– Б. 133.

⁴ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. III том...– Б. 373, 413.

қадар энг яхши таом тайёрланган. Бу борада ҳам ўтроқ ва яримўтроқ ва яримкўчманчи халқларда ўзига хос удумлар таркиб топганки, бу удумлар ҳам азалий турмуш тарзи билан боғлиқ. Чунончи, ўтроқ аҳоли меҳмон учун имкон қадар палов тайёрлашга ҳаракат қилганлар. Ўтмишда чорвачилик билан машгул бўлган этник жамоаларда эса, хусусан фарғоналик қирғиз, қипчоқ, қурама, турк, юзларда меҳмон ҳурматиға қўй сўйиш одати бўлган. Хонадон эгалари даставвал сўйилган қўйнинг жигари ва ёгидан қовуриб, меҳмон дастурхониға тортганлар. Сўнгра қўй гўштидан шўрва тайёрлаган. Ушбу чорвадор халқларда мавжуд бўлган меҳмон учун пишган гўштнинг энг “ҳурматли” қисмини улашиш одати эътиборға лойиқдир. Бу одатни деярли барча чорвадор халқларда учратиш мумкин¹. Хусусан биз сўз юритаётган фарғоналик қирғиз, қипчоқ, турк, юз, қурама каби яримўтроқ ва яримкўчманчи этник жамоалар ҳам бу одатға амал қилганлар.

Шуни ҳам айтиш керакки, пиширилган гўштнинг қайси қисми “ҳурматли” ёки “фахрли” ҳисобланиши борасида этник жамоалар турлича тушунчаларға эга бўлганлар. Масалан, яримўтроқ ва яримкўчманчи ўзбекларда, хусусан қипчоқ ва қарлуқларда қўйнинг орқа оёқ қисмидаги иликли суяги (“тўқмолоқ”) ҳамда тўши ва гўштли қовурғаси энг “фахрли” қисмлари ҳисобланган². Аксарият қирғиз уругларида эса қўйнинг думгаза (уча)си энг “фахрли” қисм ҳисобланган³.

Ушбу одатнинг барча чорвадор туркий қабилаларда мавжуд бўлганлигининг ўзи, шубҳасиз яна бир бор бу этник жамоаларнинг этногенези бир асосда эканлигини ҳамда бу халқлар узоқ давр мобайнида ўзаро этномаданий алоқаларда бўлганликларидан далолат беради⁴.

Otmak tormanladi – овқатға тухум, гўшт, нон ва бошқалар солиниб қовурма қилинди⁵.

Туркий халқларининг анъанавий таомлари юзасидан тадқиқот олиб борган мутахассислар Маҳмуд Қошғарий давридаги таомлар шу кунга истеъмол қилинишини таъкидлайдилар. Масалан, бу ҳақда элшунос олим Улуғбек Абдуллаев қуйидаги маълумотларни келтиради:

“XIX-XX аср бошларида аҳоли гўшти турли усулда пиширганлар: гўшт қайнатилган, қовурилган, димланган ва ҳатто қуритиб ҳам қўйилган. Гўшти қай ҳолатда истеъмол қилиш кўп жиҳатдан этнос турмуш тарзи, хўжалик фаолияти ва албатта маҳаллий шарт-шароитға ҳам боғлиқ бўлган.

Ўтмишда кўчманчи ва яримкўчманчи чорвадор қабилаларда қадимдан қўй ёки эчки гўштини бутунлигича - нимталанмаган ҳолда пишириб олиш усули тарқалган эди. Айниқса, яйловда қўй ва эчки боқаётган чўпонлар шу тарзда гўшти пишириб истеъмол қилганлар. Бутунлигича қўй ёки эчки

¹ Бу ҳақда қаранг: Патапов Л.П. Пицца алтайцев / СМАЭ. Т. XIV. Л., 1953; Ильминский И.Н. Древний обычай распределения мяса сохранившийся у киргизов // Изв. Археолог. Об-во. Т. II. Вып.3. 1861; Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи... С. 158-161.

² Бу ҳақда қаранг: К.Шаниязов. Узбеки-карлуки... С. 127-128; Ўша муаллиф. О традиционной пище узбеков ... С. 107.

³ Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи... С. 161.

⁴ Абдуллаев У. Фарғона водийсида этнослараро жараёнлар...– Б. 129-132.

⁵ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. II том...– Б. 321.

гўштидан “кўмма” ёки “тандир кабоб” деб номланувчи ўта лаззатли таом тайёрланган. Ўзига хос тарзда пишириб олинадиган бу таомни тайёрлаш усули кўплаб адабиётларда баён этилган. Масалан, яримўтроқ ўзбекларда бу таомнинг тайёрланиши ҳақида академик Карим Шониёзов шундай ёзади: “Сўйилган қўй ёки эчки териси шилиниб олингач, яхлит ҳолда ички аъзоларидан тозаланади. Истеъмом учун яроқли аъзолари яна қоринга жойлаштирилиб, у қайта тикилади. 60-70 см чуқурликдаги ўзига хос ўчоқ (тандир) ковланиб, у яхшилаб қиздирилган ва шу ўчоққа гўшт туширилган. Гўшт ҳайвоннинг бел томони билан, ўчоқ тубидаги чўгга тегмайдиган ҳолда жойланган. Бунда сўйилган ҳайвон оёқларига қўшиб богланган темир хивич ўчоқ четларига қадалиб, унинг чўгга тегиб қолишидан сақлаб турган. Нимталанмаган гўштнинг устига даставвал сўйилган ҳайвоннинг жундан тозаланган териси ёпилган. Сўнгга ўчоқ усти беркитилган. Буг чиқиб туриши учун эса ҳайвоннинг киндик қисмига қамишдан махсус тайёрланган найча ўрнатилган. Найчанинг бир учи тандир ўчоқдан ташқарида қолган”¹.

Бу усулда гўштни пишириб олиш қирғизларда, хусусан водийлик қирғиз уруғларида ҳам мавжуд бўлган. Бу ҳақда этнографлардан М.Т.Айтбоев ва С.М.Абрамзонлар ўз асарларида маълумот берадилар². Шунинг таъкидлаш жоизки, Ўзбекистоннинг Самарқанд, Бухоро вилоятидаги баъзи туманларда, Сурхондарё ва Қашқадарё вилоятининг деярли барча туманларида ҳамда Тожикистон ва Афғонистон ҳудудида гўштан яхлит ҳолда таом тайёрлаш, хусусан “тандир кабоб” пишириш ўтмишда кенг тарқалган эди.

Бизнинг дала материалларимиз XIX-XX аср бошларида Фарғона водийси тоғолди ҳудудларида яшаётган яримкўчманчи аҳолида, айниқса водий ҳудудидаги тоғ яйловларида чорва боқаётган чўпонлар орасида ҳам гўштни нимталамасдан, яхлит ҳолда ўзига хос “ер ўчоқ”ларда пишириб олиш усули мавжуд бўлганлигини кўрсатмоқда. Ҳар ҳолда ўтмишда, чорвачилик билан шуғулланган водийлик кекса ахборотчилар гўшт пиширишнинг бу усули ҳақида ёрқин хотираларга эгалар.

Фикримизча, гўштни “ер тандир”, “ер ўчоқ”ларда яхлит ҳолда пишириб олиш усули узоқ тарихга эга бўлиб, бундай таом тайёрлаш усули илк бор қадимий овчи қабилаларда қўлланилган бўлса керак.

Баъзи этник жамоаларда сўйилган ҳайвон гўшти катта бўлакларга (2 ёки 4 қисмга) ажратилган ҳолда ҳам “ер тандир”ларда пишириб олинган.

Йирик қисмларга ажратилган гўшт бўлаклари чорвадор халқларда асосан қайнатилиб истеъмом қилинган. Гўшти алоҳида, шўрваси алоҳида дастурхонга тортилган.

Маҳмуд Қошғарий “Девону луғотит турк” асарида келтирилган маълумотлардан кўриниб турибдики аجدодларимиз учун қўй, мол, от сингари уй ҳайвонларининг гўштлиридан тайёрланган қазӣ, ҳасиб, гўшт қовурма, суяк шўрва, калла гўшти энг ёқимли таомлардан бири ҳисобланган. Айниқса, азиз

¹ Бу ҳақда қаранг: К.Шаниязов. О традиционной пище узбеков // Этнографическое изучение быта и культуры узбеков. Т., 1972. С. 106.

² Бу ҳақда қаранг: Айтбоев М.Т. Пицца киргизов XIX и начало XX веков // Известия АН Кирг. ССР. Сер. Общест. наук. Том. V. Вып. I. Ф., 1963. С. 19; Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. Ф., 1990. С. 157-158.

меҳмонлар учун қўй сўйиб, қўйнинг энг қимматли аъзоси бўлган қисмларини меҳмонга илинишдек ажойиб одатлари туркий халқларни ниҳоятда меҳмондўст эканлигидан далолат беради. Мазкур маълумотлар бизга Бурҳониддин Марғиноний яшаган даврда гўшти таомлар ҳақидаги тасаввуримизни бойитишда ёрдам беради.

5. Суюқ таомлар:

Маҳмуд Қошғарий “Девону луғотит турк” асарида гуруч ва гўшт билан боғлиқ таомлар билан бирга суюқ овқатлар, яъни шўрва ва бошқа овқатлар тўғрисида ҳам маълумотлар мавжуд.

Bulgama – ёғи ҳам йўқ, мазаси ҳам йўқ ёвғон ош.

Bulduni – ичига узум ёки майиз солиб тайёрланадиган овқат (канжочка).

Oz – ёғ, ўзлук мўн– ёғлиқ шўрва.

Mon – шўрва. Яғмоларда эшитдим, мўн келдур деганларида увралик шўрва ҳозирлаганларини кўрдим¹.

Lantu – бир хил таом. Сув, қор, муз каби нарсалар қўйиб совитилади. Сўнг ичига қўкатлар солинади. Совуқлик ўрнида ейилади.

Samduj – иссиқ, совуқликда ўртача бўлган, табиатга ёқадиган таом номи².

6. Ичимликлар:

Маҳмуд Қошғарий “Девону луғотит турк” асарида бўза, шарбат, қимиз сингари ичимликлар тўғрисида маълумот келтириб ўтган.

Buxsum – тарик, сўқлардан қилинган ичимлик, бўза³.

Туркий халқларнинг бўза ичимлиги ҳақида элшунос У.Абдуллаев шундай ёзади “Аҳоли томонидан ўтмишда қимиздан ташқари кишини маст қилувчи ичимликлардан яна “бўза” ва “мусаллас” ҳам тайёрланган. Гарчи ушбу ичимликлар аҳоли орасида кенг истеъмолда бўлмаса-да, ҳар ҳолда аҳоли ушбу ичимликларни тайёрлаш билан шуғулланганлар. Бўза тарик ва арпани ачитиш йўли билан тайёрланган. У айниқса ярим ўтроқ ва ярим кўчманчи ўзбеклар орасида кенг тарқалган эди”⁴.

Ухак – ўрик– туршакдан сиқиб олинандиган сув уни ичилади”⁵.

XIV асрда яшаб ўтган араб олими Ибн Баттутанинг Марказий Осиёга қилган саёҳатида маҳаллий аҳолини мева шарбатини истеъмол қилиши ҳақида маълумотлар учрайди: “Вобкент – чиройли шаҳарча, унда ариқлар, боглар сероб. Шаҳар аҳолиси йил бўйи уйида узум сақлайди. Уларни олу деб аталадиган меваси бор. Шу меваларни қуришиб, қоқи қилиб Ҳиндистон ва Хитойга олиб боришади. Шу меванинг устидан сув қўйиб шарбатини ичишади. Янгилигида ширин

¹ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. I том...– Б. 72, 327, 453.

² Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. III том...– Б. 255, . 258.

³ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. I том...– Б. 447.

⁴ Бу ҳақда қаранг: Наливкин В.П., Наливкина М.В. Очерк быта женщины оседлого ... С. 126-127.

⁵ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. I том...– Б. 144.

бу мева қуририлганда тахирроқ бўлиб қолади. Меванинг асосий қисми гўштидан иборат бўлиб на Андалусияда, на Сурияда шунга ўхшаш мевани ҳеч кўрмаганман”¹.

Chagir – шарбат.

Chagir – ичкилик, май. Бу сўз икки қарама-қарши маъно билдирувчи сўзлардандир”.

Qimiz – қимиз бу йилқи сути бўлиб, уни саноч-мешларга солиб ачитилади”².

Таъкидлаб ўтиш жоизки, Маҳмуд Қошғарийдан бир неча аср бурун ҳам туркий халқларларнинг анъанавий ичимлиги қимиз ҳақида маълумотлар мавжуд. Жумладан, милоддан аввалги биринчи асрга оид Хитой ёзма манбаларида Осиёлик кўчманчиларнинг қимиз истеъмол қилиши қайд этилган.

Бу ҳақда У. Абдуллаев қуйидагиларни келтиради:

“Фарғоналиклар нафақат мол, қўй ва эчки, балки имкон қадар от (бия) сутидан ҳам фойдаланганлар. Чорвадор халқларнинг энг қадимий ичимликларидан бири ҳисобланган “қимиз” асосан бия сутидан тайёрланган”³.

Биз кўриб чиқаётган даврда чорвачилик хўжалигида йилқичилик асосий ўринни эгаллаб турган бир қатор этник жамоаларда, хусусан қозоқ, қирғиз ҳамда яримкўчманчи ва яримўтроқ ўзбек уруғларидан лоқай, қипчоқ, юзларнинг айрим гуруҳларида одамни сархуш этувчи ушбу ичимликни, яъни қимизни тайёрлаш анъанаси давом этмоқда эди⁴. Ўзининг тотлилиги ва кишини сархуш қилиши билан водийлик қирғизлар томонидан тайёрланган қимиз ажралиб турган. Қимиз тайёрлашда асосан қуйидаги усул қўлланилган. Бия сути чаримдан тайёрланган махсус идиш (“саба”)га қуйилгач, ачитқи солиниб ҳар 10-15 минутда кўпиртирилган. Бунда қирғизлар “бешкек” деб номланган махсус таёқчадан фойдаланганлар. Ҳақиқий қимиз бир кечаю бир кундузда тайёр бўлган. Қирғизларда, хусусан фарғоналик қирғизларда “уй қимиз” деб номланган қимиз ҳам тайёрланган. Уни тайёрлаш учун озроқ илитилган мол сути алоҳида идишга олиниб, бия сути қўшилган. Усти ёпиқ ҳолатда идиш вақти-вақти билан аралаштирилиб турилган. 3-4 соат ўтгач, қимиз тайёр бўлган. Ушбу усулда тайёрланган қимиз асосан чанқоқ қолдирувчи ичимлик сифатида истеъмол қилинган.

Қимиз асосан ёз фаслида тайёрланган. Чорвадор халқларда, жумладан водийлик қирғизларда ҳам қимиз ичиш билан боғлиқ турли одатлар бўлган. Шулардан бири қимизни кўпчилик бўлиб ичишдир. Одатда, қимиз тайёрлаган киши яқинларини меҳмон қилган ва барча йиғилганларга бир текисда қимиз

¹ Иброҳимов Н. Ибн Баттута ва унинг Марказий Осиёга саёҳати. Т.: Шарқ машъали, 1993. – Б.64.

² Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. I том...– Б. 343, 346.

³ Бу ҳақда қаранг: Н.Я.Бичурин (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. М.-Л., 1950. С. 58, 142).

⁴ Бу ҳақда қаранг: Фиельструп. Ф.А. Малочные продукты турков-кочевников. Сб. «Казаки». Матер. Комиссии экспед. Исследований. Сер. Казахстанская. Вып.15. 1930; Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи... С. 153; Айтбоев М.Т. Пицца киргизов XIX и начала XX веков. С.16; Кармышева Б.Х. Узбеки-дойкацы... С. 142; Шаниязов К.Ш., Исмоилов Х.И. Этнографические очерки материальной культуры... С. 117.

қуйиб берган. Рус этнографи Л.П.Патапов чорвадор қабилаларнинг турмуш тарзини ўрганар экан, ушбу одат ўз илдизи билан чорвадор жамоаларнинг ўтмишда умумий бир хўжалик юритганлиги, биргаликда умумий бир қозонда (ёки идишда) таом тайёрлаб (хусусан, қимизни ҳам умумий бир идишда биргаликда тайёрлаб) баробар тақсимлаб истеъмол қилган даврга бориб тақалади деб ҳисоблайди¹.

Маҳмуд Қошғарий “Девону луғотит турк” асарида келтирилган маълумотлар бизга Бурҳониддин Марғинович давридаги таомлар тўғрисида бир оз бўлсада, тасаввурга эга бўлшимизга ёрдам беради. Албатта бу маълумотларда XI-XII асрдаги Мовароуннаҳрнинг ўтроқ халқларининг таомларидан кўра, кўчманчи чорвадор туркий халқларга хос таомлар ҳақида сўз юритилган бўлиши мумкин. Бироқ ўша даврларда икки хил турмуш тарзига мансуб аҳолининг анъанавий таомларида катта тафовут бўлмаган дейиш мумкин.

БУРҲОНИДДИН МАРҒИНОВИЙ ДАВРИДАГИ УСТ-БОШ КИЙИМЛАРИ ҲАҚИДА

“Кийиниш ҳар бир халқнинг қадим замонлардан буён яшаб келаётган минтақаси, шарт-шароити”, турмуш тарзи, удум, урф-одатлари, табиати билан ҳам чамбарачас боғлиқ бўлган”, дейди Маҳмуд Саттор ўзининг “Ўзбек удумлари” китобида². Дарҳақиқат халқимизнинг миллий кийимлари ҳам тарихий ва иқлим шароитидан келиб чиққан ҳолда тикилган³. Бинобарин,

¹Бу ҳақда қаранг: Л.П.Патапов. Древний обычай, отражающий быт кочевников // Тюркологический сборник. Т. I. 1951. С. 168, 174.

² Маҳмуд Саттор. Ўзбек удумлари... – Б. 90.

³ Бу ҳақда қаранг: Пугаченкова Г.А. Некоторые изобразительные сюжеты на памятниках искусства древнего Согда // ИООН АН Таджикистана. 1952. Вып. 2; Пугаченкова Г.А. К истории костюма Средней Азии и Ирана XV первой половины XVI в. по данным миниатюр // Труды САГУ. LXXXI. Т., 1956; Сухарева О.А. Древние черты в формах головных уборов народов Средней Азии. // ТИЭАН. Новая серия. Т. XXI. М.-Л., 1954; Бикжанова М.А. Мурсақ-старинная верхняя одежда узбеков г.Ташкента // Памяти М.С.Андреева. ТИИАЭ. Анд. Тадж. Т. СХХ. С., 1960; Лобачева Н.П. Среднеазиатский костюм раннесредневековой эпохи. 2. Костюм народов Средней Азии. М. Наука, 1970; Горелик М.В. Среднеазиатский мужской костюм на миниатюрах XV-XIX вв. // Костюм народов Средней Азии. М. Наука, 1970 // Бикжанова М.А. Одежда узбеков Ташкента XIX - нач. XX вв. Костюм народов Средней Азии. М. Наука, 1970; Сухарева О.А. Вопросы: изучения костюма народов Средней Азии // Костюм народов Средней Азии. М. Наука, 1970; Немцева Н.Б. К истории тканей и одажды населения Средней Азии XV в // Из истории искусства великого города. Т., 1972; Люшкевич Ф.Д. Одежда таджикского населения Бухарского оазиса в первой половине XX в. // Материальная культура и хозяйство народов Кавказа, Средней Азии и Казакстана. Л.: Наука, 1978; Рассудова Р.Я. К истории одежды оседлого населения Ферганского, ташкентского и Зарафшанского регионов // Материальная культура и хозяйство народов Кавказа, Средней Азии и Казакстана. Л.: Наука, 1978; Абдуллаев Т.А., Хасанова С.А. Одежда узбеков XIX-XX вв. Т.:Фан, 1978; Сухарева О.А. Опыт анализа покровов традиционной «туникообразной» среднеазиатской одежды в плане их истории и эволюции // Костюм народов Средней Азии. М. 1979; Махкамова С.М. К истории ткачества в Средней Азии // Художественная культура Средней Азии IX-XIII веков. Т., 1983; Рассудова Р.Я. Сравнительная характеристика мужской одежде населения Ферганско-Ташкентского региона (XIX-XX вв.) // Традиционная одежда народов Средней Азии и Казакстана. М. 1989; Содикова Н. Ўзбек миллий кийимлари.

тарихий воқеийлик, яшаш шароити туфайли инсонлар ўзларига яшаш учун мос ва энг қулай бўлган либосларни кийишга одатланганлар. Бурҳониддин Марғиноний даври тўғрисида сўз юритганимизда бир вақтлар айрим ўқувчиларимиз ўша даврнинг кийимларидан маълумотлар беришимизни сўраган эдилар. Энди ўйлаб кўрсак нафақат кийинишга ўч бўлганлар, балки оддий кишиларга ҳам бу мавзу худди таомлар каби жуда қизиқдир.

Академик Карим Шониёзов Қорахонийлар давлатининг асосий таянч кучи бўлган қарлуқлар кийимларига доир қуйидаги маълумотларни келтиради: *“Қарлуқлар даврида кийим ва безакларга ҳам катта эътибор берилган. Устки кийимлар асосан жун иплардан тўқилган матолардан тикилган. Туркий халқларда қадимдан қўлланиб келинган дастгоҳларда (дўконларда) иплардан мато тўқилган. Тўқималарнинг ишланганлари бозорга ҳам чиқарилган, албатта. Юқори табақадаги (хоқон, хон, бек ва б.) кишиларнинг кийимлари кўпинча ипакли матолардан тикилган. Инак матолар Мовароуннаҳрдан ва Шарқий Туркистон орқали Хитойдан келтирилган.*

Устки кийимлар ихчам танага ёпишиб турадиган қилиб бичилган, бел чарм ёки махсус (ипдан, ип аралаш ипадан) тўқилган камар билан безатиланган. Авом халқ кўпинча жунли тўқималардан тикилган уст кийимлар кийиб белларини жун ипдан ингичка тўқилган қур ёки чибчилган (қиррали қилиб тўқилган ип) билан боғлаб юрган. Камарга гилофга солинган шамшир (юқори табақадаги кишиларда, ҳарбий саркардаларда), қинига солинган пичоқ, коса ёки пиёла солиб юрадиган чарм қутти чиниқоп ёки таркаш, игна, бигиз, қайроқ, паки, чақмоқ ва чақмоқ тош солинадиган, чармдан тикилган махсус буюм — гудор ёки мусвог тақиб юрилган; ёйўқ солинган садоқни (кўпинча жангчилар, безбаччалар, овчилар) елкада олиб юрганлар.

Совуқ пайтларда жун ипдан чакмон, астарин юпқа кигиздан қилинган чайдам ва пўстин, ошланган теридан тикилган иссиқ иштон (дамбал) ва бошқалар кийилган.

Туркийларнинг оёқ кийими, (этиги) чармдан, таги унча қалин бўлмаган, (тикиши юзига чиқарилган) ағдарилмасдан (устдан тикилган) учи тепага қайрилган бўлган.

Келтирилган маълумотлардан аниқ бўладики, қарлуқлар даврида матолар (асосан жун ипдан) тўқиш, кийим тикиш ва уларни безаш чармгарлик ва ҳунармандчиликнинг бошқа турлари бирмунча ривожланган. Шунинг ҳам уқдириб ўтиш жоизки, жун матоларни тўқиш, кийимбош тикиш, уларни йўрма нақшидалар билан безаш ва бошқалар кўпинча уй ҳунармандчилиги даражасида қолган эди. Оиладан, қишлоқ аҳолисининг талабидан ортиб қолган қўл ҳунармандчилик маҳсулотлари бозорга ҳам чиқарилган, албатта.

Кийимларни безашда кўпинча турли хилдаги ва рангдаги мунчоқ, юпқа ва ясси қилиб олтиндан, кумушдан ясалган баргаклар билан ишланган зирак, сирга, узук, билакузук, кўкрак ва бўйин тақинчоклари ҳам мавжуд бўлган. Тақинчоклар мовий, зангори, мунчоқлар, қимматбаҳо (нефрит, фируза, лал ва бошқа) тошлар билан безатилган”¹.

Тошкент. 2004.

¹ Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни...—Б. 280-181

Академик Карим Шониёзовнинг мазкур маълумотлари Қорахонийлар даврида терига ишлов бериш тараққий этганлигидан далолат беради. Қолаверса, Фарғона водийсидаги қадимги шаҳарларда олиб борилган археологик тадқиқотлар ҳам буни тасдиқламоқда. Масалан, қадим Қува шаҳристонидagi топилмаларни олайлик. Бу ҳақда қадимшунос Г.П.Иванов қуйидагиларни баён этади:

“Чарм ишлаш бўйича устахона ҳам шаҳристоннинг жануби-шарқий бурчагида қовлаб ўрганилди. Бу ердага уй хўжалигининг бир хонасида унинг бажарган вазифасини далиловчи топилмалар қайд этилди. Хона поли яхшилаб қотирилган. Унда учта тўртбурчакли қурилма тозалаб очилди. Бу қурилма деворлари ва ичкари томони алебастр (ганч) билан 3 см. гача қалинликда сувалган. Гипсни қадимдан гидроизоляция хусусияти маълум ва шунинг учун ушбу иншоотлар суюқлик сақлайдиган катта идиш сифатида фойдаланилган. Пол устида тошдан ясалган тери текислагич топилди. Бу хонани ҳайвон терисини қайта ишлаб чарм тайёрлаш учун мослаштирилган хона дейиш мумкин”¹.

Юқорида келтирилган маълумотлар қанчалик қизиқарли бўлмасин XI-XII асрдаги Мовароунаҳрда яшовчи ўтроқ халқларнинг кийиниш маданиятига доир тўлиқ маълумот бера олмайди. Шу сабабдан биз Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луғотит турк” асарида келтирилган туркий ҳақларнинг кийимларига доир маълумотларни эътиборингизга ҳавола этамиз. Зеро, маданий меросимизнинг сарчашмаларидан бири бўлган “Девону луғотит-турк” буюк қомусий асар бўлиши билан бирга айна вақтда ижтимоий турмушнинг ҳар қайси томонларини, аждодларимиз яратган юксак маданиятнинг турли қатлам категорияларига оид кўп қимматлик маълумотларини ўзида мужассам этганлиги билан ҳам бебаҳо асар ҳисобланади. Ушбу маълумотларда ўз навбатида нафақат тарихий асарларга ўхшаш, ҳатто улардан ҳам батафсилроқ ўша даврдаги бир бутун ижтимоий сиёсий ҳаётни асил қиёфасини акс эттириб берган. Уларни атрофлича билиб ўрганиш учун даставвал мазкур маълумотларни айрим соҳалар бўйича чуқур тадқиқ қилишга ҳамда ўша даврнинг моддий, маънавий турмуши билан ҳам бевосита боғлаган ҳолда таҳлил қилишга тўғри келади. Шу нуқтаи назардан келиб чиққан ҳолда “Девону луғотит-турк”даги кийим-кечакка доир маълумотлардан айримларини ҳавола этишни лозим топдик ва сўзимиз аввалида уйғур олим Эркин Идриснинг қуйидаги фикрларини келтириб ўтмоқчимиз:

“Миллий маданиятнинг муҳим таркибий қисми шунингдек миллий хосликнинг аниқ ифодаланиш шакллардан бири бўлган кийим-кечак маданияти – моддий ва маънавий турмушнинг кўплаб тарафларини ниҳоятда образлик қилиб кўрсатиб бера олади. “Туркий тиллар девони”ни тафсили кўриб чиқилганлиги кишида “тўн” сўзи жуда чуқур таъсир қолдиради. Мазкур асарнинг уйғурча нашрининг 1-тўм 188-бетида “тўн, кийим” изоҳланган. Бу сўз Маҳмуд Қошғарийнинг тарафидан бошқа сўзлар ёки ёки фонетика ёки лексика қоидалар учун келтирилган масалаларда кам деганда 142 ўринда учрайди.

¹ Иванов Г.П. Қадимги Қува шаҳри // Фарғона водийсининг қадимий шаҳарлари... –Б.90.

“Туркий тиллар девони”да кўп учрайдиган сўзларнинг яна бири “товар” (товар, мол) бўлиб, у 80 ўринда учрайди. “Товар” сўзининг кўп қаламга олиниши савдо ишларининг ижтимоий ҳаётда зўр салмоқни эгалаганлигидандир. Қорахонийлар сулоласи даврида савдо-сотиқ ишларининг ниҳоятда ривожланганлигидан дарак берганига ўхшаш, “тўн” сўзининг шунча кўп қаламга олиниши ҳам кийим-кечак зўр эътибор берилиганлигидан дарак беради. Ҳолбуки, кийим-кечакка берилган бундоқ эътибор муайян иқтисодий қудрат ва маънавий бойликни намоён қилган бўлади.

“Туркий тиллар девони”да кийим-кечак маданиятига доир маълумотлар ниҳоятда мўл бўлиб унда бош кийим, устки кийим, ички кийим, зийнат ва пардоз буюмлари, газлама, юнг-тери, тўқимачилик ва тикувчиликка оид ҳунар, санъат, асбоб ва жабдуқ, газ – ўлчам шу билан бирга кийиниш, ясениш одати фаолиятлари жиҳатидаги маълумотларнинг ҳаммаси ифодаланади”¹.

Дарҳақиқат мазкур асарда туркий халқларининг кийиниш маданиятига оид бўлган атамалар 225 та сўздан ташкил топган².

Ҳ.Назирова “Девону луғотит-турк” асарида кийим-кечаклар тавсифи” номли мақоласида мазкур атамалардан келиб чиқиб, фаслбоп кийимлар, аёллар кийимлари, эркаклар кийимлари, маросим кийимлари, касб кийимлари сингари турларга таснифлайди. Бироқ биз ушбу китобимизда дастлаб “Девону луғотит турк” асарида келтирилган қолиб ва дазмол ҳақида маълумотлардан бошласак.

Жан – қолип, андаза. Бу – бирор нарсанинг шакли олиниб, сўнгра унга ўхшатиб ясалган қолипдир. Чунончи *bork jani* — кулоҳ андазаси. Бунда қоғоздан чўзиқ ёки юмалоқ шаклларда бир нарсалар кесилади ёки ўйилади. Ёки лойдан қувур шаклида бир нарса ясаиб, қалпоқ шоҳичи унга ўлчаниб, унга мослаб кесилади. Ҳар нарсанинг қолипи ҳам шундайдир³.

Эътибор берган бўлсангиз бундан минг йил аввал бош кийимларни тайёрлашдаги қолип, яъни андаза олиш усули ҳозирги кунда ҳам сақланиб қолган.

Otuk – дазмол; андавага ўхшаш темир [асбоб] бўлиб, уни қиздирадлар ва кийимнинг чок ҳамда бахяларини ва тукларини бостириб силлиқлайдилар. Марказий Осиёлик туркий халқларни кийимларни дазмоллашлари ҳақидаги ушбу ўз навбатида Бурҳониддин Марғинович яшаган даврдаги аждодларимизни нақадар юксак маданиятга эга бўлганликларидан далолат беради.

Юқорида таъкидланганидек “Девону луғотит турк” асаридаги кийим ва матоларнинг номигина келтирилмасдан уларнинг маросимларга хослар ҳақида ҳам сўз юритилади. Масалан, тўй билан боғлиқ кийим, тақинчоқларни олайлик.

¹ Эркин Идрис. “Туркий тиллар девони”даги кийим-кечак маданиятимизга доир атағулар устида дастлабки изданиш // Шинжонг тазкирачилиги. Урумчи. 2006. № 2, – Б. 51-52.

² Назирова Ҳ. Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луғотит-турк” асарида кийим-кечаклар тавсифи // Марказий Осиёда анъанавий ва замонавий этномаданий жараёнлар. 2–қисм. Тошкент, 2005. – Б.81.

³ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. III том...– Б. 373.

“Девону луғотит турк” асарида келтирилган маълумотларга кўра келин билан куёв иштирокида кечаси йиғилиб, уларнинг устларидан пул сочадиган мажлисни, чигилчасига – mendiri деб атаганлар. Тўйда келин ва куёвга яқинларига хурмат юзасидан кийдириладиган тўн бўлса – kezut дейилган.

Didak – келин кўчганда, юрганда бегоналардан яшириниш учун ёпинадиган нарса.

Didim – никоҳ кечаси келинга кийдириладиган тож (Қимматбаҳо тошлар ўрнатилган бош кийими)¹.

Матолар.

Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луғотит турк” асарида матоларга доир ўнлаб атамаларнинг номи тилга олинган бўлиб, биз фақат айримларини келтириб ўтамыз:

Ay – тўқ сариқ рангдаги бир ипак кийимлик.

Taxtu – йигирилмаган хом ипак.

Chuz – қизил рангли зар тикилган Чир ипак газмоли.

Zonom – Чин ипак газмолларидан бир хили.

Mindatu – ипак газлама².

Jalma – пахтали тўн.

Chit – ола-була гуллари бор газлама³.

Eshkurati – нақшли (гулли) хитойча ипак кийимлик.

Turqu – ипак кийимлик⁴.

Xulin – Чиндан келтирилган, ҳар турли ранглари бўлган бир хил ипак кийимлик.

Jengsho – калта пахталик тўн.

Qafgar – заъфар рангидаги ипак кўйлак.

Loxtaj – Чиннинг бир хил қизил ипак кийимлиги, устида сариқ холлари бўлади⁵

Kerim – гулли парда, гул чойшаб. Там кэрім – зийнат учун деворларга тутиладиган нарса.

Chikin – ипак, чикін ипи – ипак ип.

Chikin – атласни зар қуббали қилиб тикиш.

Turqu – ипак кийимлик⁶.

Cheknadi – qiz chekin cheknadi – қиз олтин иплар билан ипак кийимлик устига расмлар солди⁷.

Аёллар кийими ва тақинчоқлари.

¹ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. I том...– Б. 99, 337, 339, 378, 454.

² Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. I том...– Б. 75, 314, 393, 448, 452.

³ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. III том...– Б. 41, 131.

⁴ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. I том...– Б. 162, 402.

⁵ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. III том...– Б. 382, 258, 388.

⁶ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. I том...– Б. 378, 392, 402.

⁷ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. III том...– Б. 316.

Kidok – патдан қилинадиган бош кийим.

Uzuk – хотинлар лақаби; соф, олтин, каби тоза, пок хотин мазмунида олтин узук дейилади¹.

Boz munchuq – хотинлар тақадиган бир хил мунчок.

Кора – зирак исирға.

Sata – маржон (тақиладиган зийнат асбоби).

But – катталарнинг ўғил қизлари- пешаналарига тақиладиган ҳар бир қимматбаҳо тош. Қиз бут уриді – қиз фируза тақди².

Burunchuk – пешонабоғ, хотинлар рўмоли.

Terinchak – хотинларнинг енги йўқ устки кийими

Artig – хотинлар киядиган нимча³.

Vokom – vokom etuk – хотинлар киядиган этик, махси (ўғузча). Ўғузлардан бошқалар муким, мукин дейдилар.

Ulatu – бурун артадиган дастрўмол.

Okmak – Хотинларнинг кўйлаklarига тақиладиган олтин ёки кумашдан қилинган халқа, зирак.

Enlik – хотинлар юзларига (ёночларига) сртадиган пушти қизил ранг, упа –элик.

Qur – қуршовчи, белбоғ камар. Ичқур хотинларнинг қўлтиқ остига тақдаган зийнат асбоби.

Kiz – мушк қутичаси.

Kezlik – хотинларнинг кийимларига тақиб ўзлари билан олиб юрадиган кичкина пичоқча.

Suwluq – дастрўмол.

Хотинлар эри билан суҳбат истаганда қизил ипакли кияди, ялиниш ва хушомадгўйлик вақтида яшил кийим кияди. Хотинлар ҳақидаги бу мақол мақсадга эришиш, ёқимли муомалада бўлишни эслатиш мақсадида ишлатилади⁴.

Qilnu bilsa qizil kizar,
Jaranu bilsa jashil kizar.

Айтиб ўтиш жоизки, Маҳмуд Қошғарийдан кейинги бир неча асрлар мобайнида ҳам туркий аёллари кийиниш маданияти борасида нафис кийим ва тақинчоқларининг ўзига хос ранг-баранглигини сақланиб қолди⁵. Бу ҳақда

¹ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. I том...– Б. 101, 371.

² Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. III том...– Б. 131, 133, 236, 237.

³ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. I том...– Б. 123, 467.

⁴ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. I том...– Б. 130, 138, 155, 314, 316, 375, 377, 432, 443.

⁵Бу ҳақда қаранг: Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И. Выдающиеся памятники изобразительного искусства Узбекистана, Т., 1960; Вархотова Д.П. Два серебряных браслета X-XI вв. из Чиназа // ИМКУ. вып.4 Т., 1963; Азизова Н.К. Ювелирные изделия Узбекистана. Т., 1968; Борозна Н.Г. Виды женских ювелирных украшений у народов Средней Азии и Казахстана // СЭ, 1974, № 1; Даркевич В.П. Художественный металл Востока VIII–XIII вв. М., 1976; Фахретдинова Д.А. Ювелирное Искусство Узбекистана. Т., 1988.

Н.Содиқова “Ўзбек миллий кийимлари” китобида қуйидагиларни келтириб ўтади:

“Айниқса янги турмуш қурган келинлар, ёш жувонлар меҳмон кутган ёки меҳмондорчиликка борган кезларида қуйидаги зеб-зийнатларни кўз-кўз қилишган, улар аёллар кийимининг таркибий қисми ҳисобланган.

Тиллақош - юпқа тилла ҳал юритилган кумуш пластинкадан ясалиб, феруза ва бошқа қимматбаҳо тошлар билан безатилган. Айниқса, Бухоро, Тошкент ва Фарғона водийсида расм бўлган.

Осмадўзи - қошга ўхшатиб ишланиб, пешонага тақилади, шокилалар, нодир тошлар билан зийнатланади, кўпроқ Хоразм воҳасида расм бўлган.

Баргак - бу ҳам пешонага боғланиб, ўртасида ноёб тошлар жойлаштирилган, унинг атрофи майда феруза тошлар, баҳзан шокилдалар билан безатилган. Асосий қисми -тўғри тўрт бурчак шаклидаги пластинкалари ошиқ-мошиқчалар билан бир-бирига маҳкамлаб қўйилган. Бухоро, Самарқанд, Тошкент ва Фарғона водийсида энг кўп тарқалган.

Зебигардон - бўйинга тақилиб, кўкракка тушириб қўйилади, ҳалқача, садаф. мунчоқ маржонлар бир-бирига бириктириб ясалишидан Хосил бўлади, қуббалари қимматли тошлар билан безатилган. Юқорида саналган вилоятларда кенг расм бўлган.

Узук - учинчи бармоқдан ташқари (бу бармоққа фақат ғассоллар тақишади) барча бармоқларга тақса бўладиган зийнат белгиси бўлиб, ўртасидаги кўзига нодир тошлар ўрнатилган, ўзи олтин, кумуш, мисдан ясалган.

Билакузук, дастпона - тилла, кумуш, мисдан, мунчоқ, маржон шодаларидан ҳам ясалиб, бодомча, япалок, илонбоши, бақабоши, росмана, кичик билакузук каби турлари мавжуд. Бухоро ва Самарқандда шабака, Хоразмда - залворли билакузук, Тошкент ва Фарғона водийсида - вазни енгил, ўйма нақшли қора кумуш суви юритилган билакузуклар кўпроқ учрайди. Бухорода шибирмак деб аталадиган хили ҳам бўлиб. кўзига ёқуттош, атрофига дурлар ўрнатилган, гултожибарг шаклида ишланиб, шокила ва баргаклари бўлади.

Исирға, зирак - аёллар айниқса ёқтирган бу зийнат буюмининг кўзида ноёб тош ўрнатилиб, майда шиша тошчалардан иборат шокилалари ҳам бўлади, қашқар - балдоқ, ойбалдоқ, халқа кабилар ҳам қулоққа тақилиб, олтин ва кумушдан ишланади, кўпроқ Фарғона водийсида учрайди.

Булоқи, холбинни - бурунга тақиладиган исирғалардир.

Октябрь тўнтаришидан аввал ўзбек қиз-жувонларининг зеб-зийнатлари жуда хилма-хил бўлиб, юқорида қайд қилганимиздек, бош, пешона, гардон, чекка, соч, қулоқ, кўкрак, бармоқ, билак, бўйин, бурун, қўлтиқ, белга тақилган.

Биз таърифлаб ўтганларимиздан ташқари кўкракка-мурғак, нозигардон, бўйинга - тумор, маржон, бозбанд, бошга олтин тумор, қўлтиқ остига - қўлтиқ тумор, белга-камарбанд, сочга - сочпопуклар, туф, зулфи тилло, осма безак, бутундирноқ. яримдирноқ кабилар тақиб юрилган. Маҳаллий аҳоли турмушида заргарлик буюмларининг аҳамияти катта бўлиб, шу зеб-зийнатлар

соҳибалари ва уларнинг оила аъзоларининг ижтимоий ўрни, ҳамда мавқеи қай даражада эканлиги кўриниб турган. Бундан ташқари, бадиий жиҳатдан қандай қимматбаҳо тошлар билан безатилгани, қайси моҳир усталар томонидан ясалганлига қараб ҳам баҳоланган. Марварид ва ноёб тошлар билан безатилган зеб-зийнатлар асосан аслзодалар, хон ва амирлар саройи аҳёнлари учун ишланган. Ўртаҳол аҳоли табақалари орасида кўпроқ кумуш суви юритилган, ранго-ранг тош ва шишачалар билан безатиладиган тақинчоқлар расм бўлган. Камбағаллар кумуш, мис, биринж ва шишалардан ишланган заргарлик буюмларини тақишган. Энг оммавий равишда тарқалган зийнатлар асосан кумушдан ясалган.

Зеб-зийнатлар турли техник усуллар қўлланилиб ясалган: олтин, кумуш, мис, қалайи, жез каби хом ашё маҳданларни эритиш ва қуйиш (табанак), хойис болға билан болғалаш (хоискори), қолиплаш (қолипаки), (шабака), майда - нозик ишларни бажариш (раҳкори), зигирак ва ҳоказо.

Заргарлик буюмларини жимжимадор ўйма нақшлар (кандакори), шакллар (чизма) билан безаганлар. Гул-нақшлар ва улар атрофига қора кумуш суви ёки мийно эмалини бир текис суртиб, жило берганлар. Узук, зирак, тиллақош, зебигардон ва бошқаларга феруза, маржон, садаф, ёқут, зумрад, дур кабилардан кўз солганлар бундай кўзлар урнига кўпинча шиша ва маржон, рангдор ойна ҳамда майда мунчоқларни ҳам ўрнатишган.

Бухоро, Хива, Қўқон, Самарқанд, Шаҳрисабз, Қарши, Марғилон, Тошкент, Наманган, Андижон каби шаҳарларда яшаб, ижод этган моҳир заргарлар ўз нафис буюмларини ўша даврларда расм бўлган намуна – андазалар асосида, истехмолчиларнинг буюртмаларидан келиб чиқиб ясаганлар. Маҳаллий халқ усталари ижодида қўшни мамлакатлар билан маданий-иқтисодий алоқалар ва мазкур ўлкаларда яшаган усталарнинг тажрибаси акс этган. Улар нафақат аёллар учун, балки бу нафис хунармандчилик қадрига етадиган юксак дидли кишилар учун тинимсиз меҳнат қилиб, чинакам санъат асарларини яратганлар”¹.

Эркаклар кийими.

Маҳмуд Қошгарийнинг “Девону луғотит турк” асарида эркаклар кийимига доир қуйидаги маълумотлар кештирилган.

Eliklik – қўлқоп.

Kork – мўйна, пўстин.

Ishuk – уст кийими.

Ichmak – қўзи терисидан қилинган пўстин.

Kemak – пахта ипидан тўқилган узун-узун оқ йўлли юпқа кийимлик, ундан уст кийимлар қилинади. Қипчоқлар ундан ёмғирда кийиладиган (ёпинчиқ қиладилар).

Partu – яхтак, бир қаватли устки тўн.

Samda – оёққа кийиладиган сандал (чигилча).

¹ Бу ҳақда қаранг: Содикова Н. Ўзбек миллий кийимлари. Т., 2004.

Qaftan – тўн, устки кийим¹.

Jalma – пахтали тўн.

Jengsho – калта пахталик тўн².

Izlik – туркий халқларнинг ҳайвон терисидан ясалган чориғи.

“Чориқ бўлса, одамнинг оёғи оғримади, тўқим бўлса, от яғир бўлмайди”³.

Хулоса қилиб айтганда “Девону луғотит турк”даги кийим-кечаклар ва кийиш маданиятига доир маълумотлар бизни нафақат Маҳмуд Қошғарий балки ундан бир аср кейин яшаб ўтган Бурҳониддин Марғиноний давридаги кийимлар ҳамда кийимлар билан боғлиқ ижтимоий-иқисодий, ахлоқий, диний эътиқод ҳамда урф-одатлар ҳақида ҳам муҳим тушунча эга бўлишимизда катта ёрдам беради.

¹ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. I том...– Б. 102, 127, 168, 336, 373, 393, 395, 408.

² Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. III том...– Б. 41,388.

³ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. I том...– Б. 129.

БУРХАН АД-ДИН АЛ-МАРГИНАНИ

Интерес к личности Бурхан ад-дин ал-Маргинани был всегда высок. Это объясняется величию его вклада в развитие мировой науки. В результате такой заслуженной популярности, истории о нем обрастали новыми подробностями, к его исторической биографии прибавлялись черты, почитавшиеся среди народа в качестве идеалов, стандартов для почитания и подражания. Немалый научный интерес представляет эволюция его образа от исторического к идеализированному. Еще одной причиной столь продолжительной славы имени великого ученого стали его многочисленные потомки, которые в течение жизни нескольких поколений занимали должность шейх ал-ислама города Самарканда и его округи.

ИСТОРИЧЕСКИЙ ОБРАЗ БУРХАН АД-ДИНА АЛ-МАРГИНАНИ

Его исторический образ нашел свое отражение в письменных памятниках историко-биографической литературы на арабском языке. Эти источники прекрасно проанализированы в публикациях доктора А.А. Кариева¹.

Согласно сведениям этих средневековых источников, Бурхан ад-дин 'Али ибн Аби Бакр ибн 'Абд ал-Джалил ар-Ришдани ал-Маргинани ал-Фаргани родился в городе Ришдане/Риштане, расположенном в Ферганской долине. Этот город в административном отношении входил в состав исторической провинции Маргинан. 'Али ибн Аби Бакр воспитывался и вырос в просвещенной семье. Начальное образование в области исламских наук он получил в своей семье своего деда. Его дед 'Умар ибн Хабиб был незаурядным правоведом (факих).

Позже, переехав в научно-культурный центр Мавараннахра того времени – Самарканд, он продолжил свое обучение у местных правоведов. В своем сочинении «Китаб ал-маша'их» (Книга о наставниках) ал-Маргинани упомянул имена более сорока своих учителей – известных ученых того времени. Среди них корифеи науки – Наджм ад-дин Абу Хафс 'Умар ибн Ахмад ан-Насафи (1069-1142), Мухаммад ибн ал-Хусайн ибн Насир ал-Банданиджи (ум. после 1140 г.), 'Умар ибн 'Абд ал-'Азиз ибн 'Умар ал-Бухари, известный под прозвищем «ас-Садр аш-Шахид» (1090-1142) и др.

Ал-Маргинани вел свою деятельность в столице государстве Караханидов. Он прожил всю свою жизнь в Самарканде, покидая его только для совершения

¹ Об этом см: Қориев О.А. Бурхониддин ал-Марғиноний – ҳуқуқшунос // Шарқшунослик. 1993. № 4; Қориев О.А. Ислои ҳуқуқшунослиги ва Бурхониддин ал-Марғиноний // Ҳаёт ва қонун. 1994. № 2; Қориев О.А. «Ҳидоя»дан «Никоҳ китоби». Араб тилидан таржима // Ҳаёт ва қонун. 1994. № 3; Қориев О.А. Ал-Марғиноний – машхур фикҳшунос. Т.: Мерос, 2000; Қориев О.А. Ҳидоятга бошлаган «Ҳидоя» // Мозийдан садо. 2000; Қориев О.А. Бурхониддин ал-Марғинонийнинг «Ҳидоя» асаридан. Шерикчилик ҳақида китоб // Имом ал-Бухорий сабоқлари. 2000. № 2; Қориев О.А. Бурхан-ад-дин ал-Маргинани и его место в истории фикха. Автореферат диссертации кандидата исторических наук. Т., 2001; Қориев О.А. «Ал-Ҳидоя» асарининг қадимий нусхаси // Имом ал-Бухорий сабоқлари. 2005. № 2-3.

паломничества в Мекку в 1149 г. и поездок в центр исламского мира того времени – Багдад, хотя возможно, что там он побывал по пути в Мекку.

Кроме своей деятельности в качестве шейх ал-ислама, Ал-Маргинани занимался плодотворным творчеством. Он – автор многих сочинений, среди которых можно назвать «Манасик ал-хаджж» (Обряды хаджжа), «Маджму’ ан-навазил» (Собрание редких фетв), «Китаб ат-таджнис ва-л-мазид» (Книга разделения на главы и увеличения), «Китаб ал-фара’ид» (Книга о долях в наследстве), «Нашр ал-мазхаб» (Распространение учения богословско-правовой школы), «Китаб ал-мунтака» (Очищенная книга), «Бидайат ал-мубтади» (Начало для начинающего [обучение]), «Кифайат ал-мунтахи» (Достаточное для завершающего [обучение]) и т.д. Большинство его сборников (некоторые из них не сохранились до наших дней) посвящены мусульманскому праву (фикх). Наибольшую популярность приобрело дошедшее до нас сочинение ал-Маргинани – «ал-Хидайа» (Ведение по правильному пути), посвященное практическим вопросам права (фуру’). Оно было составлено в форме комментариев к следующим трудам таких известных ханафитов, как «ал-Джами’ ас-сагир» (Малый сборник) имама Мухаммада ибн ал-Хасана аш-Шайбани (749-805) и «Мухтасар ал-Кудури» (Компендиум ал-Кудури) Ахмада ибн Мухаммада ал-Кудури ал-Багдади (ум. в 1037 г.).

Ал-Маргинани скончался в 1197 г. в г. Самарканде и был похоронен на кладбище «Чакардиза», где покоятся многие знаменитости средневекового Мавараннахра. В годы советской власти это кладбище было уничтожено¹.

Учениками и последователями ал-Маргинани были его сыновья ‘Имад ад-дин Абу Бакр, Низам ад-дин ‘Умар, Джалал ад-дин Мухаммад, а также Бурхан ал-ислам аз-Зарнуджи (ум. после 1203 г.), Шамс ал-А’имма ал-Кардари (ум. в 1244 г.), Джалал ад-дин Махмуд ибн ал-Хусайн ал-Уструшани (ум. в XIII в.), его сын Мухаммад ибн Махмуд ал-Уструшани (ум. после 1232 г.) и другие. Многие из его воспитанников достигли больших высот в науке, стали авторами уникальных трудов и наставниками известных ученых последующего поколения.

Изучение известных источников показало, что вопросы происхождения Бурхан ад-дина ал-Маргинани, сведения о его потомках, их месте и значении в истории Мавараннахра все еще остаются мало исследованной темой. Мы считаем, что изучение вопросов биографии ал-Маргинани общего характера заслонило эту, одну из узловых, на наш взгляд, проблем, в которой отражаются многие важнейшие составляющие средневековой истории Центральной Азии.

В поздней агиографической литературе приводятся некоторые сведения о предках Бурхан ад-дина ал-Маргинани. В них отмечается, что Бурхан ад-дин происходит по прямой линии от первого праведного халифа Абу Бакра ас-Сиддика (632-634). Об этом сообщается в произведении «Кандийа»: «Передают, что среди богоизбранных святых особо дороги и известны трое. Первый – султан Бурхан ад-дин ибн Шейх ‘Ала’ ад-дин Сагарджи. Второй – Саййид Бурхан ад-дин

¹ Кариев Ад. ал-Маргинани // Ислам на территории бывшей Российской империи. Энциклопедический словарь. Вып. 4 / Составитель и ответственный редактор С.М. Прозоров. М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2003. С. 47.

Килич, который был из числа потомков Имама 'Абдаллаха и от него берет начало род ходжей Дахбеда. Третий – автор «Хидаи» Имам Бурхан ад-дин (Маргинани) Сиддики, могила которого на кладбище Чакардиза и, по мнению которого, Хулагу был мусульманином»¹. Подобные сведения также приводятся у Давлат-шаха Самарканди в «Чахар макала»². Другой автор 'Абд ал-Хайй ибн 'Абд ал-Фатх ал-Хусайни, автор «Родословной Ходжа Ахрара» (Насаб-нама-йи Ходжа Ахрар), перечисляя предков Бурхан ад-дина ал-Маргинани, отмечает, что он происходил по прямой линии от первого праведного халифа Абу Бакра ас-Сиддика: «Бурхан ад-дин 'Али, автор «ал-Хидаи», был известен под прозвищем «Сахиб-и Хидаи». Родословие Сахиб-и Хидаи таково: Бурхан ад-дин ибн Аби Бакр ибн 'Абд ал-Джалил ибн Халил ибн Аби Бакр ибн Мухаммад ибн 'Абд ар-Рахим ибн 'Умар ибн Аби Бакр ибн 'Абдаллах ибн Касим ибн Мухаммад ибн Амир ал-му'минин Аби Бакр ас-Сиддик»³.

Действительно, в настоящее время в городе Маргилане в махалле Йурмадуз сохранилось святое место (мазар) под названием «Пур-и Сиддик», в котором, по местным поверьям, похоронен один из предков Бурхан ад-дина ал-Маргинани. Мазар «Пур-и Сиддик» известен также под другим названием – «Каптарлик мазар» (Голубиный мазар). По преданиям, записанным нами у местных жителей, Пур-и Сиддик жил при язычниках и подвергался их преследованиям. Его жизнь спасли голуби, когда он прятался от врагов в пещере. Голуби чудесным образом построили свои гнезда у входа в пещеру. Увидев гнездо голубей, враги вернулись назад. Этот сюжет маргиланского предания напоминает события 622 года (год совершения хиджры пророком Мухаммадом), когда в пещере на горе Саур (Тавр) пророк Мухаммад в сопровождении своего спутника Абу Бакра в течение нескольких дней прятался от преследований язычников-мекканцев.

В настоящее время внутри мавзолея Пур-и Сиддик находятся и два почитаемых погребения. По преданиям, они – могилы Пур-и Сиддика и его сестры.

По другим сведениям, комплекс святого места «Пур-и Сиддик» включал в себя мечеть и медресе под тем же названием. К мазару «Пур-и Сиддик» была пристроена чилла-хана. Рассказывают, что в этой чилла-хане находился Бурхан ад-дин ал-Маргинани, когда проходил обучение в медресе «Пур-и Сиддик». По этой причине в наши дни чилла-хана называется «Чилла-хана-йи Бурхан ад-дин ал-Маргинани».

Наши беседы с местным населением по поводу личности Пур-и Сиддика не дали точных результатов. Можно предположить, что название Пур-и Сиддик связано с одним потомков Абу Бакра ас-Сиддика. Существует мнение, что слово

¹ Абу Хафс Нажмиддин Умар ан-Насафи ас-Самарканди. Кандия или история древнего Самарканда / Авторы перевода с узбекского на русский язык: Комилхон Каттаев и Акмалиддин Ахмедов. Самарканд, 2007. С. 59.

² Давлатшоҳ Самарканди. Шоирлар бўстони / Форс-тожик тилидан Бўрибой Аҳмедов таржимаси. Т., 1981. С.131 (на узбекском языке).

³ Хожа Убайдуллоҳ Ахрор. Табаррук рисолалар / Нашрга тайёрловчилар: Маҳмуд Ҳасаний, Баҳриддин Умрзоқ, Ҳамидуллоҳ Амин. Т.: Адолат, 2004. С. 278 (на узбекском языке).

«Пур» на фарси имеет значение «сын». Тогда «Пур-и Сиддик» можно перевести как «Сын Сиддика».

Во время наших исследований в Центральном Государственном архиве Республики Узбекистан (ЦГА РУз) удалось обнаружить вакуфный документ, выданный в начале XIX века святому месту (мазар) Пур-и Сиддик от имени кокандского хана Амира 'Умар-хана (1810-1822). В этом документе указывается, что «святейший Абу Бакр, погребенный на этой голубятне, прославился под именем Пур-и Сиддик»¹. На основании этого можно предположить, что на этом мазаре был похоронен один из потомков Абу Бакра ас-Сиддика с таким же именем – Абу Бакр. Вполне возможно, что это был его правнук, которого также звали Абу Бакр.

Известно, что мазару Пур-и Сиддик выделялось много вакуфного имущества. Так, один из последних аштарханидов Субхан-кули-хан (1680-1702) передал в собственность (вакф) мазару участок земли. Кокандские ханы, а именно, Амир 'Умар-хан, Мухаммад-'Али-хан (Мадали-хан), Худайар-хан специально покупали земельные наделы, водные артерии, лавки с целью их передачи в собственность (вакф) мазару. Количество таких документов достигает десяти².

Все вновь обнаруженные материалы позволяют утверждать, что на территории современного мазара Пур-и Сиддик в средние века первоначально возник мазар, который в караханидский период превратился в крупный комплекс, включающий в себя мечеть и медресе.

Таким образом, в результате проведенного исследования, путем сопоставления сведений письменных источников с данными фольклорных материалов, удалось установить некоторые факты, касающиеся предков Бурхан ад-дина ал-Маргинани.

Семья Бурхан ад-дина ал-Маргинани

Другой важный вопрос – фамильные традиции в семье Бурхан ад-дина ал-Маргинани. Согласно данным письменных источников, у великого правоведа было трое сыновей: 'Имад ад-дин Абу Бакр, Низам ад-дин 'Умар и Джалал ад-дин Мухаммад. Все они были учениками и последователями Бурхан ад-дина ал-Маргинани. На протяжении столетий потомкам Бурхан ад-дина принадлежали ведущие позиции среди духовной элиты в Самарканде, они занимали должности шейх ал-ислама – высшего религиозного авторитета. 'Абд ал-Хайй ал-Лакнави (ум. в 1886 г.) в «Фава'id ал-бахийа фи таражим ал-ханафийа» в отношении Джалал ад-дина Мухаммада отмечал следующее: «Мухаммад, сын Бурхан ад-дина ал-Маргинани, автора книги «ал-Хидайа», жил у своего отца. Он отличался знанием

¹ ЦГА РУз, Фонд № И-19, Оп. № 1, Д. № 34739. № 12.

² По этой проблеме см: Валидов З. А. Некоторые данные по истории Ферганы XVIII- столетия // Протоколы заседаний и сообщения членов Туркестанского кружка любителей археологии. Вып. 2-й. Т., 1916; ЦГА РУз, Фонд № И-19, Оп. № 1, Д. № 34739. № 3; ЦГА РУз, Фонд № И-19, Оп. № 1, Д. № 34746, № 7; ЦГА РУз, Фонд № И-19, Оп. № 1, Д. № 34746, № 2; ЦГА РУз, Фонд № И-19, Оп. № 1, Д. № 34739, № 2; ЦГА РУз, Фонд № И-19, Оп. № 1, Д. № 34739, № 6; ЦГА РУз, Фонд № И-19, Оп. № 1, Д. № 34739, № 8; ЦГА РУз, Фонд № И-19, Оп. № 1, Д. № 34739, № 4; ЦГА РУз, Фонд № И-19, Оп. № 1, Д. № 34739, № 11; ЦГА РУз, Фонд № И-19, Оп. № 1, Д. № 34739, № 13.

наук и приличным поведением. В свое время он удостоился чести быть предводителем в мазхабе, и люди признавали его достоинства».

Историк Шихаб ад-дин Мухаммад ан-Насави упоминает имя самаркандского шейх ал-ислама Джалал-ад-дина. Согласно историческим сведениям, правитель Хорезма Султан Мухаммад (1200-1220) собрался в поход на Ирак в 1217 году. Прежде чем отправиться в поход, он предпринял превентивные меры по удалению из Мавараннахра лиц, угрожавших безопасности его правления. В числе тех, кто был переселен в Нису, были самаркандский шейх ал-ислам Джалал-ад-дин, его сын Шамс ад-дин и его брат Авхад ад-дин, а также другие лица (бывший отрарский правитель и вассал кара-китайского гурхана, двоюродный брат самаркандского караханида Османа, Тадж ад-дин Бильге-хан). Вскоре Авхад ад-дин умер в изгнании. Билга-хан прожил там больше года, снискав популярность среди горожан, однако был убит в Нисе по распоряжению хорезмшаха, должно быть, видевшего в нем слишком опасного врага»¹.

Шихаб ад-дин Мухаммад ан-Насави, близко знавший самаркандских шейхов ал-ислама отмечал, что Джалал ад-дин, его сын Шамс ад-дин и его брат Авхад ад-дин были благородными людьми, внесшими крупный вклад в развитие многих наук. Авхад ад-дин всегда выходил победителем в научных дискуссиях, а в искусстве полемики не имел себе равных. Он смело спорил с ал-'Амиди и доказывал, что его выводы необоснованны². Об ал-'Амиди 'Абд ар-Рашид ал-Бакуви отзывался так: «Отсюда происходит высокочтимый имам Рукн ад-дин ал-'Амиди – чудо своего времени. Слава о нем распространилась повсюду. Он скончался в 615/1218 году»³.

По сведениям ан-Насави, после смерти Авхад-дина его брат Джалал ад-дин по приглашению везира 'Амид ад-дина переселился в Мазандаран. Находясь там, он заслужил достойное уважение. Во время нашествия монголов на Мазандаран Джалал ад-дин находился там. Как отмечает ан-Насави, дальнейшая судьба Джалал ад-дина неизвестна⁴.

На основании данных источников можно предположить, что за Бурхан ад-дином ал-Маргинани пост шейх ал-ислама унаследовал его сын 'Имад ад-дин Абу Бакр. По-видимому, именно потомки 'Имад ад-дина оказывали значительное влияние в эпоху Амира Тимура и Тимуридов (1370-1506). Известно, что сын 'Имад ад-дина – Зайн ад-дин 'Абд ар-Рахим стал шейх ал-исламом после своего отца. Он прославился как крупный ханафитский факих. Большинство его сочинений посвящено области мусульманского права. Среди них наиболее популярна книга под названием «Ал-Фусул ал-'имадийа».

Жизнь и деятельность потомков Бурхан ад-дина в эпоху монгольских ханов до сих пор остаются неизвестными. Единственное упоминание имени Баха' ад-

¹ Массон М. Е. Городища Нисы в селении Багир и их изучение // Труды Южно-Туркменистанской археологической комплексной экспедиции. Том I. Ашхабад, 1949. С. 70.

² Шихобиддин Мухаммад ан-Насавий. Султон Жалолиддин Мангуберди ҳаёти тафсилоти. Т., 1999. С. 59 (на узбекском языке).

³ Абд ар-Рашид ал-Бакуви. Китаб талхис ал-асрар ва-'аджа'иб ал-малик ал-каххар. М.: Наука, 1971. С. 93.

⁴ Шихобиддин Мухаммад ан-Насавий. Султон Жалолиддин Мангуберди... С. 59-60.

дина ал-Маргинани находим у академика В.В. Бартольда: «Хабаш-Амид еще при жизни Чагатая приставил к каждому из сыновей хана одного из своих сыновей, очевидно для того, чтобы таким образом обеспечить сохранение власти за собой и всем родом. К Есу-Мункэ он приставил усыновленного им Беха ад-дина Маргинани, сына наследственного шейх ал-ислама ферганского; по материнской линии он происходил от Караханидов. Есу-Мункэ ненавидел Хабаш-Амида как сторонника Хара-Хулагу и на его место назначил везиром Беха ад-дина; тот принял назначение, но постарался смягчить ненависть хана к Хабаш-Амиду и спас ему жизнь. Джувейни, лично видевший Беха ад-дина, писал, что он соединил в себе знание духовных и светских наук, что дом его был средоточием всех еще оставшихся в живых выдающихся ученых, и что при нем мусульманская наука вернула себе свое значение...

...Падение Есу-Мункэ имело следствием возвращение к власти Хабаш-Амида, которому Хара-Хулагу велел выдать Беха ад-дина со всем его семейством и имуществом; Хабаш-Амид подверг своего соперника варварской казни¹».

Но все же у нас нет веских доказательств и достаточных оснований полагать, что Баха' ад-дин ал-Маргинани принадлежал к семейству Бурхан ад-дина ал-Маргинани.

Самаркандские шейх ал-исламы

Во время проведения нашего исследования мы наткнулись на интересные данные о вакуфном документе, принадлежавшем потомкам Бурхан ад-дина ал-Маргинани. Этот документ в свое время был подробно описан О.Д. Чехович. Она посвятила этому вопросу специальную статью под названием «Вакуфный документ времени Тимура из коллекции Самаркандского музея». В этой статье О.Д. Чехович приводит некоторые интересные сведения о родословной Бурхан ад-дина ал-Маргинани:

«Публикуемый документ № 1087 Самаркандского музея истории культуры представляет свиток из плотной, сильно пожелтевшей бумаги размером около 40 x 250 см. Текст состоит из неполных восьмидесяти строк, написанных на персидском языке, крупно, убористо и изящно красивым почерком *дивани*.

Начало и конец документа утрачены, но в сохранившейся части содержится дата; он относится ко времени Тимура (1370-1405) потому что составлен был, как это видно из самого текста, в присутствии известного по другим источникам современника Тимура – самаркандского сановника шейх ал-ислама 'Абд ал-Малика. В акте перечисляются предки 'Абд ал-Малика, доказывающего факт о том, что он происходил по прямой линии от Бурхан ад-дина Маргинани, автора знаменитого юридического трактата «Ал-Хидая», умершего в 1197 г.

Даты рождения и смерти шейх ал-ислама 'Абд ал-Малика нам неизвестны; в «Зафар-наме» Шараф ад-дина Йазди он упомянут в разделе событий 1383 года как

¹ Бартольд В.В. Очерк истории Семиречья // Бартольд В.В. Сочинения. Т. II, ч. 1: Общие работы по истории Средней Азии. Работы по истории Кавказа и Восточной Европы. М.: Издательство восточной литературы, 1963. С. 64-65.

весьма близкая ко двору Тимура особа на посту шейх ал-ислама. Так как в 1404 г. этот пост уже занимал 'Абд ал-Аввал, преемник 'Абд ад-Малика, то документ мог быть составлен во второй половине XIV или самом начале XV в.; но так как слова «шейх ал-ислам» в подлинном тексте представляют более позднюю вставку, то можно предположить, что в момент составления документа 'Абд ал-Малик еще не был шейх ал-исламом; с другой стороны, оформление вакуфного документа могло состояться, скорее всего, в канцелярии верховного казия, а это пост, предшествующий по иерархии посту шейх ал-ислама. Эти соображения позволяют сузить рамки возможностей датировки и сделать вывод, что документ Самаркандского музея был написан, по всей вероятности, ранее 1383 года. Более точные данные для датировки могло бы дать содержание надписей на круглой печати, приложенной в нескольких местах, но, к сожалению, ввиду крайней неясности оттисков, прочитать надписи не представляется возможным. Общий вид документа, особенности почерка и некоторые архаические элементы формуляра делают допустимым предположение, что это – подлинный акт эпохи Тимура и, стало быть, древнейший из сохранившихся в подлиннике вакуфных документов Средней Азии.

Документ интересен не только как памятник дипломатики, но и содержащимися в нем сведениями об оросительной системе и исторической географии.

Здесь приводится фрагмент из этого документа, факсимильный текст с переводом на русский язык и некоторыми примечаниями.

Перевод:

[1] ... эти памятники и увековечатся эти святые могилы...[2]... милости; и будут непрерывно следовать друг за другом посетители и гости, и не прекратится благодать, источаемая пребыванием благородных. [3] Засим, обратил в вакф и пожертвовал в высоком собрании господина нашего, ученого и премудрого, нанизывающего бесподобные перлы, [4] опережающего цели в искании истины в творящего чудеса углубления в подробности, превосходнейшего из мудрецов эпохи по части решения юридических вопросов, являющегося [образцом] века в отношении благородства [5], характера и добродетельности врожденных качеств, срывающего завесы с тайн хакиката и разрешающего трудности в тонких вопросах ...[6] и истинах тариката, шейх ал-ислама Абу Ахмада 'Абд ал-Малика, сына шейха, имама благородного, храброго, обладающего божественным величием [7] в человеческом облике, воплощающего тайну Аллаха в странах, веяние божественной души в рабах [божьих], султана учнейших из ученых, образца совершенства [8] среди шейхов ислама, и мусульман Абу-с-Сафа', воплощения чистоты истины и религии 'Абд ал-Халиля, сына шейха ал-имама, [9] основоположника благочестия, знатока, деятеля, подвижника, мученика за веру, свидетельствующего [перед Аллахом], пишущего тростинками опережения в деле ревностного служения Аллаху и совершающего чудеса [10] правильности в составлении юридических заключений, шейха ислама и мусульман, господина нашего, опоры истины и веры Абу Бакра, сына шейх ал-ислама Джалал ад-дина [11] Мухаммада, сына шейх ал-ислама Зайн ад-дина 'Абд ар-Рахима, сына шейх ал-ислама 'Имад ад-дина Абу Бакра, сына шейх ал-ислама и мусульман Бурхан ад-

дина...[12] в обоих мирах, автора «Хидайти», постигшего тайны речения и разумения – продлит Аллах вечное пребывание [13] потомка его в почете неизменном, как столпы веры...»¹. тоже

‘Абд ал-Хайй ибн ‘Абд ал-Фатх ал-Хусайни в своем сочинении «Родословная Ходжа Ахрара» («Насабнама-йи Ходжа Ахрар») также приводит древо предков Низам ад-дина по линии его отца ‘Абд ал-Малика, доказывающее, что они происходили по прямой линии от Бурхан ад-дина ал-Маргинани: «Ходжа Низам ад-дин ибн Ходжа ‘Абд ал-Малик ибн Ходжа Маулана ибн ‘Имад ад-дин ибн Ходжа Джамал ад-дин ибн Маулана Зайн ад-дин ибн Маулана Бурхан ад-дин ‘Али»².

Сравнительное изучение сведений вакуфного документа с данными «Родословной Ходжа Ахрара» показало, что у позднего автора ‘Абд ал-Хайя ибн ‘Абд ал-Фатха ал-Хусайни наличествуют некоторые неточности: в нем среди потомков Бурхан ад-дина ал-Маргинани назван в качестве его сына Зайн ад-дин, тогда как этот Зайн ад-дин был внуком Бурхан ад-дина.

На основе вышеизложенного можно сделать такой вывод: потомки Бурхан ад-дина достигли значительного положения и влияния при Амуре Тимуре и Тимуридах (1370-1506). Почти во всех источниках того времени сообщается о том, что представители этого дома активно участвовали в общественно-политической жизни страны.

Самаркандский шейх ал-ислам ‘Абд ал-Малик (двоюродный брат и предшественник ‘Абд ал-Авваля) упоминается в рассказе о событиях 1383 г. Тогда он вместе с другими духовными деятелями старался утешить Амира Тимура. Тот тяжело перенес смерть своей сестры Кутлуг-Туркан-ага³.

Историк Ибн ‘Арабшах дает высокую оценку шейху ал-ислам ‘Абд ал-Малике. По сообщениям историка, шейх ал-ислам ‘Абд ал-Малик, потомок автора «Хидайти», не только преподавал религиозные дисциплины, но вместе с этим, он искусно играл в шахматы, в кости и слагал хорошие стихи⁴. Такую же информацию приводит Давлатшах Самарканди:

«Ходжа ‘Абд ал-Малик Самарканди был из числа великих людей Самарканда ..., в науке он был бесподобный. В нынешнее время, по прежнему обычаю, эта должность (должность шейх ал-ислама) находится в руках его потомков, выходцев из благословенной семьи. Ходжа (‘Абд ал-Малик), наряду с ученостью, писал изящные стихи. Маулана Бисати (Самарканди) также из числа тех, кто получил воспитание у ‘Абд ал-Малика»⁵.

Близость к потомкам Бурхан ад-дина ал-Маргинани всегда имела большое значение в судьбе любого человека, оказывала влияние на его успех, и обеспечивала поддержку во всех делах, в которых он принимал участие. Так, род

¹ Чехович О. Д. Вакуфный документ времени Тимура из коллекции Самаркандского музея // Эпиграфика Востока. IV. М.-Л., 1951. С. 56-61.

² Хожа Убайдуллох Ахрор. Табаррук рисолалар... С. 278.

³ Шарафуддин Али Яздий. Зафарнома. Т.: Шарқ, 1997. С. 98 (на узбекском языке).

⁴ Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи. 2-китоб. Т.: Меҳнат, 1992. С. 85 (на узбекском языке).

⁵ Давлатшоҳ Самарканди... 1981. С. 131.

Бурхан ад-дина ал-Маргинани, будучи вовлечен в различные интриги, дворцовые игры, играл в них ключевую роль.

Например, шейх ал-ислам Ходжа 'Абд ал-Аввал, двоюродный племянник 'Абд ал-Малика, занимал видное место при Амуре Тимуре и Тимуридах. В рассказе о прибытии к Амиру Тимур в Карабаг термезских худавад-заде отдельно названы самаркандский шейх ал-ислам Ходжа 'Абд ал-Аввал, его двоюродный племянник Ходжа 'Исам ад-дин, кешский шейх ал-ислам 'Абд ал-Хамид и 'Абд ар-Рахман. Здесь говорится и о присутствии бухарских шейхов, но при этом не называется ни одно имя. Несмотря на то, что современником Амира Тимура был ставший впоследствии знаменитым Баха' ад-дин, основатель братства Накшбандийа, источники ничего не говорят об этом шейхе или о каких-либо его связях с двором Амира Тимура.

'Абд ал-Аввал верой и правдой служил Шахруху (1377-1447), младшему сыну Амира Тимура, и старшему сыну Шахруха – Улугбеку (1394-1449). В свое время эти отношения были отмечены академиком В.В. Бартольдом:

«Шахрух выступил с войском 7 апреля, но только 22 апреля достиг Аму-Дарьи. Во время переправы через реку к нему прибыл посол Худайдада, который соглашался послать к Шахруху Халиль-Султана и Шад-Мульк, если Шахрух уступит Мавераннахр Мухаммед-Джехангиру. Неизвестно, какой ответ был передан послу. С берега Аму-Дарьи был послан отряд на Хисар; сам Шахрух с остальной частью войска направился к Хузару. Еще в Ку-и Тене в его лагерь была привезена Шад-Мульк; в Хузаре было получено известие, что Худайдад покинул Самарканд, взяв с собой Халиля. Аллахдад, Аргуншах и Баба-Турмуш оставались в самаркандской цитадели, но власть взял в свои руки шейх ал-ислам Абд ал-Эввел; повинувшись ему, Аллахдад и другие отказались от борьбы с Шахрухом»¹.

Впоследствии Шахрух и Улугбек стали проявлять к потомкам Бурхан ад-дина ал-Маргинани знаки высокого внимания и почтения. Это ярко выражено в отцовских наставлениях Шахруха к Улугбеку: «Оказывай почтение по отношению к известной и высочайшей семье шейх ал-ислама Ибн 'Абд ал-Джалила ал-Маргинани, аргумента нации и веры, ставшего знаменитым, составив «ал-Хидаю». Начиная с предков и потомков его и, поставив выше всех его сыновей, являющихся шейх ал-исламами и предводителями нашего времени, прислушивайся к их благородному мнению»².

Имя шейх ал-ислама 'Абд ал-Малика упоминается в агиографическом произведении «Рисала-йи кутб-и чахардахум». В нем упоминается о том, что в Самарканде к числу почитателей «султана ученых и полюса полюсов» Хазрата шейх Нур ад-дина Басира³ принадлежали шейх ал-ислам 'Абд ал-Малик, потомок

¹ Бартольд В.В. Улугбек и его время // Бартольд В.В. Сочинения. Т. II, часть 2: Работы по отдельным проблемам истории Средней Азии. М.: Издательство «Наука», 1964. С. 88.

² Абдураззоқ Самарқандий. Маглаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн. II жилд, биринчи қисм / Форс тилидан таржима, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Асомиддин Ўринбоев. Т.: Ўзбекистон, 2008. С. 162 (на узбекском языке).

³ Шайх Нур ад-дин Басир (Кутби Чахордахум—«Четырнадцатый полюс») – умер в 1242 году, один из крупных представителей направления Сухравардийа в суфизме. Как известно, учитель Нур ад-дин Басира – шайх Зайн ад-дин Куи-'Арифани был сыном Шихаб ад-дина Сухраварди,

автора «Хидаи» и шейх-зада Абу Са'ид Сагарджи. По словам биографа шейха, самаркандский шейх ал-ислам 'Абд ал-Малик и другие ученые и благочестивые люди всегда проходили мимо мазара пешком и при этом даже снимали обувь¹. Биограф прибавляет, что Абу Са'ид, вступивший в родственные отношения с «родом автора Хидаи», т.е. с семьей самаркандского шейх ал-ислама, превратил самого Амира Тимура в почитатели Нур ад-дина. Об этом в «Кандийа» приводится такой рассказ:

«Повествуется, что когда Амир Тимур Кураган утвердился на Самаркандском престоле, он совершил паломничество (зийарат) к живым и ушедшим в вечный мир святым и великим мужам. Так, он просил благословения шейх-зада Абу Са'ида ибн Бурхан ад-дина Сагарджи. Шейх-зада Абу Са'ид сказал ему: «Наш достопочтенный отец всем, кто приходил с просьбами и мольбой, говорил, что могила Хазрата кутб ал-актаба Шейха Нур ад-дина Басира – единственное место, где сбываются чаяния паломников и, посылал всех паломников к его могиле».

И посему, вняв совету шейх-зада, Амир Тимур часто посещал могилу Хазрата Нур ад-дина Басира и, все трудности отступали, а его желания исполнялись, и стал он Сахиб-и Кираном.

Повествуется, что во время похода в Ирак войска Сахиб-и Кирана Амира Тимура понесли от врагов ощутимый урон и нависла угроза поражения. Встревоженные везири и полководцы посоветовали повернуть назад. Не вняв их советам, Амир Тимур обратился за помощью к душам святых. И тогда пришла Божественная помощь, и войска Амира Тимура нанесли врагам поражение и одержали победу. Среди горожан, вышедших навстречу возвращающемуся с победой в Самарканд Амиру Тимуру, находился внук Хазрата Нур ад-дина Басира – шейх-зада Низам ад-дин. Заметив его, Амир Тимур тотчас подошел к нему и с почтением вытер глаза его подолом. Затем преподнес ему много даров. Увидев это, везири и придворные спросили Амира Тимура: «О, Амир! Раньше вы менее почтительно относились к шейх-зада. В чем причина того, что в этот раз вы выказали ему большее уважение?!» Амир Тимур сказал: «Когда моим войскам был нанесен большой урон, вы мне дали совет повернуть назад. Но я попросил поддержки у душ мудрых предков. Вдруг откуда-то появилось большое войско,

потомка халифа Абу Бакра. Несмотря на свою природную слепоту, благодаря своей святости «видел» лучше зрячих и поэтому получил прозвище «Басир». По совету Шайха Абу Са'ида ибн Бурхан ад-дина Сагарджи, Амир Тимур рядом с арыком Навадан (рядом с нынешним Узбекском драматическим театром на площади Куксарай) воздвиг мавзолей Шайху Нур ад-дину Басиру. В августе 1880 г. по распоряжению русской администрации мощи Шайха Нур ад-дина Басира были перенесены на кладбище мечети Ходжа Хызр, а мавзолей был взорван при помощи 10 пудов пороха, заложенных в нем. По словам казы Ходжа Низам ад-дина, перенёсшего мощи Шайха Нур ад-дина, на черепе Шайха отсутствовало глазное отверстие. Об этом см: Абу Хафс Нажмиддин Умар ан-Насафи ас-Самарканди. Кандия или история древнего Самарканда / Авторы перевода с узбекского на русский язык: Комилхон Каттаев и Акмалиддин Ахмедов. Самарканд, 2007.

¹ Бартольд В.В. О погребении Тимура // Бартольд В.В. Сочинения. Работы по отдельным проблемам истории Средней Азии... С. 446.

предводителем которого был Хазрат шейх-зада. И с их помощью мы одержали победу над врагом»¹.

Как известно, начиная с древнейших времен, у тюркских народов существовали отдельные церемонии, связанные с погребальными обрядами. Многие современные авторы, изучавшие эту сторону религиозной жизни, приходят к выводу о том, что из цикла семейно-бытовой обрядности наиболее консервативными, дольше сохраняющими свои традиционные черты, являются погребальные и поминальные обряды. Обычай разрывания платья, посыпание себя пылью или золой – всё это нашло отражение в фольклоре².

Обряд разрывания одежды происходил во время погребения Амира Тимура, в погребальной церемонии участвовали такие видные представители ислама, как шейх ал-ислам 'Абд ал-Аввал и его племянник 'Исам ад-дин. Этот факт стал объектом исследований академика В.В. Бартольда:

«Ко времени прибытия цариц факт смерти Тимура был уже всем известен; после некоторых переговоров жены Тимура были впущены в город; царевичам и военачальникам было отказано в этом до решения вопроса о престолонаследии. Царицы и немногие сопровождавшие их царевичи остановились в ханке Мухаммед-Султана, где был погребен Тимур. Вместе с царевнами и другими знатными женщинами они выполнили обычные у кочевников траурные обряды: обнажили головы и расцарапали и почернили лица; рвали на себе волосы, бросались на землю и посыпали головы прахом, покрывали шею войлоком. При этом присутствовали бывшие в городе царевичи и вельможи в траурных одеждах, и даже такие представители ислама, как шейх ал-имамы Абд ал-Эввелль и Исам ад-дин; все базарные лавки были закрыты»³.

Примечательно, что в свите Улугбека находился самаркандский шейх ал-ислам 'Исам ад-дин, сын 'Абд ал-Малика и преемник 'Абд ал-Аввала⁴. Он несколько раз сопровождал Улугбека во время его поездок. Одну из таких поездок упоминает историк Фасих-и Хавафи: «Прибыли махдумзаде Улугбек кураган, величайший шейх ал-ислам ходжа 'Асам ад-дин ('Исам ад-дин), ходжа Абу-л-Фазл

¹ Абу Хафс Нажмиддин Умар ан-Насафи ас-Самарканди. Кандия или история древнего Самарканда...С. 67.

² Об этом см: Диваев А. Киргизия. Причитания по покойнику // Известия Общества археологии, истории и этнографии. Том XIV. Вып. 4-6. Казань, 1898; Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Том II. М., 1950; Абу Райхон Беруний. I том. Т.: Фан, 1957; Гумилев Л.Н. Алтайская вера тюрков-тюгу // Советская археология. М.: Наука, 1959; Радциг С.И. История древне-греческой литературы. М.: Высшая школа, 1963; Никитин В. Курды. М.: Наука, 1964; Андреев М.С. Материалы по этнографии Ягноба (записи 1927-1923 гг.). Д.: Дониш, 1970; Геродот. История. Л.: Наука, 1972; Писарчик А.К. Смерть и похороны. Таджики Каратегина и Дарвоза. М., 1976; Алексеев Н.А. Формы религии тюрко-язычных народов Сибири. Новосибирск: Наука, 1980; Фрэзер Дж.Дж. Золотая ветвь. М.: Политиздат, 1980; Акишев К.А., Акишев А.К. К интерпретации символики Иссыкского погребального обряда // Культура и искусство древнего Хорезма М.: Наука, 1981; Абулқосим Фирдавсий. Рустам ва Сухроб. Т.: Шарк, 1984; История ат-Табари. Т.: Фан, 1987; Гомер. Илиада Т., 1988; Пьер Монте. Египет Рамсесов. М.: Наука, 1989; Фрэзер Дж.Дж. Фольклор в Ветхом завете. М.: Политиздат, 1989; Карамзин Н.М. Предания веков. М.: Правда, 1989.

³ Бартольд В.В. О погребении Тимура, С. 444.

⁴ Бартольд В.В. Улугбек и его время, С. 121.

и ходжа Абу-л-Лайс с другими имамами Мавараннахра и его вельможами, их остановка – восьмого раби' II в Герате (25 марта–23 апреля 1422 г.), они гордились тем, что удостоились внимания его Величества (Шахруха) и вскоре вернулись. За одну неделю прибыли в Самарканд»¹.

Противоречивые отношения между суфиями и 'улама' характерны для Самарканда во время правления Улугбека. Это противостояние отражено в агиографических сочинениях. Анализу этих сведений посвящены труды академика В.В. Бартольда:

«Составленная в начале XVI в. история среднеазиатского дервишизма (Рашихат 'айн ал-хайат) полна рассказов, свидетельствующих о враждебном отношении дервишей к Улугбеку и шейх ал-исламу. Даже глава бухарских дервишей, шейх Мухаммед Парса, один из виновников падения Халиля и, следовательно, воцарения Улугбека, не пользовался расположением государя и шейх ал-ислама. Когда для проверки иснадов, с которыми передавались хадисы, в Самарканд прибыл Шемс ад-дин Мухаммед ибн Мухаммед ал-Джезери, Мухаммед Парса по распоряжению Улугбека был вызван в Самарканд, чтобы дать отчет о том, с чьих слов им распространяются хадисы. Испытание было произведено в присутствии шейх ал-ислама 'Исам ад-дина и других ученых; когда некоторые из иснадов, приведенных Мухаммедом Парса, показались Шемс ад-дину сомнительными, Мухаммед Парса попросил принести из библиотеки шейх ал-ислама том одного из достоверных, по мнению самого Шемс ад-дина, муснадов, причем, будто бы точно указал, на какой полке находится книга и на какой странице находится хадис с соответствующим иснадом, хотя раньше он никогда не бывал в библиотеке шейх ал-ислама. Один из известных шейхов Низам ад-дин Хамуш, за проступки своего сына подвергся преследованию со стороны шейх ал-ислама и государя. Сын шейха, обвиненный в незаконных сношениях с некоторыми из женщин гарема (неясно, имеется ли в виду гарем самого Улугбека), бежал; шейх был обвинен в потворстве сыну и приведен к Улугбеку, причем, гонцы посадили его с обнаженной головой на круп лошади. Улугбек находился в «саду площади» (Баг-и Майдан); он принял шейха грубо и стал осыпать его упреками. Шейх ответил: «На все эти слова я могу ответить только одним словом: я мусульманин. Если ты мне веришь, хорошо; если нет, то делай все, что велит тебе твое сердце». Эти слова так подействовали на Улугбека, что он велел отпустить шейха. Автор приводит слова ходжи Ахрара, что за оскорбление шейха Улугбека стали преследовать неудачи, а вскоре он был убит своим сыном. По этому случаю рассказывают еще, что перед этим Низам ад-дин по просьбе сыновей шейх ал-ислама пришел к их тяжело больному отцу и принял на себя его болезнь, после чего шейх ал-ислам выздоровел. Теперь, когда шейх ал-ислам не помог ему в беде, он взял назад свое решение о самопожертвовании, и шейх ал-ислам тотчас пал мертвым»².

¹ Фасих Ахмад ибн Джалал ад-дин Мухаммад ал-Хавафи. Муджмал-и Фасихи / Перевод, предисловие, примечания и указатели Д.Ю. Юсуповой. Т.: Фан, 1980. С. 192.

² Бартольд В.В. Улугбек и его время, С. 122-123.

Как показывает вышеприведенный рассказ о Низам ад-дине Хамуше, шейх ал-ислам 'Исам ад-дин умер в конце правления Улугбека. В 1434 г. он еще сопровождал Улугбека во время его поездки в Герат¹.

Как известно, после убийства Улугбека в 1449 году, отцеубийца 'Абд ал-Латиф не продержался дольше шести месяцев. Заговорщики освободили из тюрьмы и возвели на престол мирзу 'Абдаллаха, зятя Улугбека. Активным сторонником этого царевича был шейх ал-ислам Бурхан ад-дин, сын и преемник 'Исам ад-дина².

Начало правления Абу Са'ида (1424-1469) означало победу суфизма над его противниками в местном обществе, среди которых оказались наследственные шейх ал-исламы, потомки автора «Хидайи». Вопреки утверждениям 'Абд ар-Раззак Самарканди о безусловном подчинении Абу Са'ида влиянию Ходжи Ахрара, эта победа была достигнута не сразу. О шейх ал-исламе Бурхан ад-дине, сыне и преемнике 'Исам ад-дина имеются противоречивые сведения. В основном, авторы агиографических сочинений проявляют критическое отношение к шейх ал-исламу Бурхан ад-дину. В то же время, 'Абд ар-Раззак Самарканди именуется Бурхан ад-дина «повелителем ученых мира»³.

Независимо от позиций авторов, их сведения дают возможность историкам выявить оппозицию главе «официального духовенства» Бурхан ад-дину в лице представителей суфизма XV века. Как отметила американская исследовательница Джо-Анн Гросс, действительно, эти данные дают ценный материал для глубокого исследования отношений между суфиями и 'улама', характерных для социально-политической жизни Самарканда во второй половине XV-го столетия, в частности, для понимания глубины этих разногласий и остроты соперничества⁴.

В 1455 г. Султану Абу Са'иду пришлось подавить мятеж в Отраре. Мятежники получили помощь от бывшего союзника Абу Са'ида, узбекского хана. По-видимому, мятежники имели связи с бухарским духовенством, так как один из них был помилован благодаря заступничеству Абу Нарса Парсы, сына Мухаммада Парсы. Может быть, с этим событием связано возвращение в Самарканд шейх ал-ислама Бурхан ад-дина в том же году, по разрешению Абу Са'ида. Как его отъезд из Герата, где Бабур подарил ему свои собственные носилки, так и его прибытие в Самарканд были обставлены с необычайной торжественностью; по словам 'Абд ар-Раззак Самарканди, при прежних государях он даже не мечтал о таких милостях, какие были оказаны ему Абу Са'идом. 'Абд ар-Раззак приводит стихи поэта 'Арифа, посвященные уезжавшему шейху, в которых поэт советовал шейху взять эти стихи с собой, так как «такой сладости трудно найти в Самарканде и Бухаре».

Шейх ал-ислам Бурхан ад-дин упоминается в рассказе об осаде Шахрухийи в 1462 г., где укрепился Мухаммад-Джуки, сын 'Абд ал-Латифа, восставший против Абу Са'ида. Тогда по распоряжению султана из Самарканда был отправлен шейх

¹ Бартольд В.В. Улугбек и его время, С. 162.

² Абдураззоқ Самарқандий... С. 45.

³ Абдураззоқ Самарқандий... С. 321.

⁴ Джо-Анн Гросс. Мусульманская Центральная Азия: Религиозность и общество. Д., 2004. С.

ал-ислам Бурхан ад-дин для ведения переговоров. Он объявил, что самаркандцы будут продолжать осаду многие годы, если потребуется, и не уйдут, пока не возьмут город. Для этого они могут пожертвовать своим родным городом и основать новый Самарканд близ Шахрухийи. Такая речь шейх ал-ислама пришлась по душе султану.

Шейх ал-ислам Бурхан ад-дин вновь упоминается в связи с рассказом о том, как Абу Са'ид еще раз завоевал Хорасан в 863/1458-59 г. Тогда шейх ал-ислам Бурхан ад-дин вместе с Абу Са'идом прибыл в Герат, однако в том же году он вернулся в Самарканд.

Заслуживают отдельного внимания сведения агиографических сочинений по части противоречий, разногласий и разлада, существовавшего между шейх ал-исламом Бурхан ад-дином и Ходжа Ахраром. Они были проанализированы В.В. Бартольдом в его труде «Улутбек и его время»: антагонизм

«По словам автора «Рашахат», известие о смерти Абу Са'ида сначала резко изменило отношение к ишану в Самарканде. Шейх ал-ислам Бурхан ад-дин, всегда интриговавший против Ходжа Ахрара, вместе с несколькими эмирами, во главе которых стоял шуриин Абу Са'ида Дервиш-Мухаммед-тархан, сговорились между собой больше не ходить в дом ишана и не слушать его слов; только родственник Дервиш-Мухаммеда Абд ал-Али-тархан отказался присоединиться к договоренности и предсказал его полную неудачу. Ишан находился в то время в Матуриде (к северу от города); шейх ал-ислам отправился к нему, чтобы насладиться своим торжеством, и взял с собой пришедшего к нему гостя, сказав ему: «Посмотрите, что я сегодня сделаю с этим деревенским шейхом». В Матуриде гости были встречены ишаном, который собственноручно поднес угощение шейх ал-исламу. Во время еды к ишану пришел человек с известием о неожиданном прибытии мирзы (Султан-Ахмеда, сына Абу Са'ида) с эмирами. Должно быть, шейх ал-ислам опасался, что его присутствие у ишана покажется эмирам нарушением договора, и поспешил скрыться в то время, когда ишан вышел встречать мирзу. После этого ишан принимал у себя мирзу и эмиров еще чаще, чем в царствование Абу Са'ида, тогда как шейх ал-ислам утратил всякое влияние и был вынужден удалиться в Герат, где прожил последние годы своей жизни в медресе Амира Чакмака, всеми покинутый. Автор присоединяет к этому некоторые подробности о последней болезни шейх ал-ислама и его смерти; перед смертью он якобы просил передать ишану просьбу о прощении.

В других источниках мы не находим сведений о причинах и подробностях отъезда шейх ал-ислама из Самарканда; из описания Абд ар-Раззак явствует, что во время составления его труда шейх ал-ислам был еще жив, но о приезде его в Герат после смерти Абу Са'ида Абд ар-Раззак не упоминает»¹.

Противостояние Ходжа Ахрара и шейх ал-ислама Бурхан ад-дина рассматривается в работе Джо-Анн Гросса:

«Вероятно, наиболее сильная оппозиция х'аджи Ахрару, на которую чаще всего ссылаются все исследователи тимуридского периода, связана с личностью шейх ал-ислама Самарканда Бурхан ад-дина; он был одним из главных

¹ Бартольд В.В. Улутбек и его время, С. 172-173.

соперников х^ваджи Ахрара. Сюжеты в житиях, повествующие об этом соперничестве, отмечают, что Бурхан ад-дин заявил о своем неприятии х^ваджи Ахрара, а также содержат намеки на то, что, х^ваджи Ахрар был вынужден ответить ему на это весьма жестко.

Представляется, что символическое наказание Бурхан ад-дина так, как оно описано в агиографических источниках, было ответом на его обвинение, выдвинутое против х^ваджи Ахрара и его недостойного, с точки зрения шейх ал-ислама, поведения. Во-первых, Бурхан ад-дин оскорбил х^ваджу Ахрара после смерти тимуридского султана Абу Са'ида в 1469 г., намекая на то, что в смерти Абу Са'ида повинен х^ваджа Ахрар. Как сообщается, в поход на туркмен, во время которого он был убит в 1469 г., с ним ходил великий шейх.

Приведем другую историю, описывающую поведение Бурхан ад-дина и реакцию х^ваджи Ахрара на это. Хазрат-и ишан рассказывал:

«После того, как новость о смерти Абу Са'ида достигла меня, х^ваджа Маулана выехал на дорогу, и, не глядя на нас, сказал: «Салам алейкум!», не останавливая свою лошадь. Он совсем не останавливался. Я узнал, что х^ваджа Маулана [Бурхан ад-дин] пришел к соглашению с эмирами в том, что они могут больше не приезжать сюда, и что они могут больше не повиноваться мне».

Бурхан ад-дин также обвинял Ходжа Ахрара в накоплении мирских вещей и богатства. В «Манакиб-и Ахрар» некий дервиш, один из старейшин, присутствовавших на маджлисе х^ваджи Маулана, сообщает, что на одном из маджлисов х^ваджи Маулана добродетели его Святейшества [х^ваджи Ахрара] были удостоены всяческих похвал. Х^ваджа Маулана сказал: «Оставьте свои похвалы этому джуалу (верблюжий навоз), все устремления которого связаны с накоплением мирских ценностей». Эти слова были переданы его Святейшеству. Он сказал: «Он умрет смертью джуала».

Согласно х^вадже Мавлане, автору «Манакиб-и Ахрар», здоровье Бурхан ад-дина неуклонно ухудшалось. Он потерял рассудок, казалось, что жизненные функции организма угасают. В конце этой истории читатель находит шейх ал-ислама в Герате (где он жил в мадраса Амир Чакмак), скитающимся по улицам и «несущим чепуху». Всякий, кто приходил к нему и видел его, замечал:

«Воспринимай это как чудо Ходжа Ахрара». Однажды некто заметил: «О, ходжа! Ты – шейх ал-ислам который был «Сахиб-и хатт» в Самарканде, согласно наследственному праву ты – шейх ал-ислам, нет стоящей причины, почему ты в конце жизни, сознательно и по своей воле должен скитаться в чужом городе, [испытывая] такое неуважение и бедность. Как иначе, кроме [как проявление] чуда Ходжа Ахрара можем мы истолковать это».

Вскоре после этого, как сообщает Маулана Шейх, состояние здоровья Бурхан ад-дина ухудшилось, и он умер. Рассказ о вражде Бурхан ад-дина с Ходжа Ахраром представляет уникальный пример чудодейственной власти Ходжа Ахрара, и в этом случае сам рассказ весьма выразительно показывает благочестие Ходжа Ахрара»¹.

¹ Джо-Анн Гросс. Мусульманская Центральная Азия: Религиозность и общество. Д., 2004. С. 108-110.

Однако даже после ухода шейх ал-ислама Бурхан ад-дина, шейх ал-исламом в Самарканде оставался один из потомков автора «Хидаи» – Низам ад-дин Маудуд. По-видимому, это тот же самый человек, которого Мас'уд Кухистани называет Низам ад-дином Фатхаллахом и который, по словам того же автора, встретил Абу-л-Хайра и Абу Са'ида в Самарканде во время войны между Абу Са'идом и Абу-л-Касим Бабуrom (1422-1457). Во время похода Абу-л-Касим Бабура на Самарканд этот шейх ал-ислам сначала ездил к Бабуру в Хисар, а после окончания неудачной осады Самарканда Абу-л-Касим Бабуrom он принимал участие в заключении мирного договора; оба раза рядом с ним находился ученый Джамал ад-дин Фатхаллах Табризи, который занимал при Улугбеке должность садра. Очевидно, эти лица были признаны наиболее подходящими для ведения дипломатических переговоров¹.

Как видно из вышеприведенного родословия, Ходжа Низам ад-дин упомянут как сын 'Абд ал-Малика. В агиографических сочинениях сообщается, что потомки Бурхан ад-дина ал-Маргинани отличались в жизни и поведении. Например, как сообщает 'Абд ал-Хайй ал-Хусайни в «Родословной Ходжа Ахрара», в отличие от 'Исам ад-дина, Ходжа Низам ад-дин был щедрым: «Весьма состоятельный и благотворительный святейший Ходжа Низам ад-дин был очень милосердным и добрым к мусульманам. Каждый год зимой, никого не поставив в известность, он в одну ночь дарил бедным и больным по шестьсот-семьсот шуб. Подобные благодеяния он совершал много раз»².

По сведениям 'Абд ал-Хайй ал-Хусайни, Ходжа Низам ад-дин вступил в родственные отношения с Ходжа Ахраром: он выдал замуж свою дочь за Ходжа-йи Калана,³ старшего сына Ходжа Ахрара. От этого брака Ходжа-йи Калан имел троих сыновей, которых звали Абу-л-Алим, 'Абд аш-Шахид и 'Абд ал-Файз, и двух дочерей: Бегим-ага и Ханзада-бегим.

Как сообщает 'Абд ал-Хайй ал-Хусайни, Абу-л-Алим занимался земледелием. Во время правления Шайбани-хана Абу-л-Алим бежал в Кашгар, где и скончался.

'Абд аш-Шахид родился 1487 году. Он проявлял интерес к занятиям наукой, все свое время проводил в библиотеках. Рассказывают, что в 1558 г. он уехал в Индию. Там, благодаря его стараниям и благочестивому примеру, 12 тысяч человек приняли ислам. Передают, что Акбар, правитель Индии из династии Бабуридов, уважал 'Абд аш-Шахида и считал его своим наставником. В 1574 г. он вернулся в Самарканд. По сведениям 'Абд ал-Хайй ал-Хусайни, 'Абд аш-Шахид умер в 1578 г. и был похоронен в Самарканде⁴.

¹ Бартольд В.В. Работы по отдельным проблемам истории Средней Азии... С. 168.

² Хожа Убайдуллох Ахрор. Табаррук рисолаар... С.278.

³ Полное имя Ходжа-йи Калана – Шамс ад-дин Мухаммад 'Абдаллах. Он скончался в 1502 г. в Андижане и был похоронен при святом месте под названием Баба Са'дин. Могила Ходжа-йи Калана сохранилась.

⁴ Умрзаков Б. Хожа Ахрор Валий в авлодлари // Фахруддин Али Сафий. Рашахоту айнил-хаёт / Нашрга тайёрловчилар, сўзбоши ва изоҳлар муаллифлари: Маҳмуд Ҳасаний, Баҳриддин Умрзоқ. Т.: Абу Али ибн Сино, 2004. С. 479-480 (на узбекском языке).

Из вышерассмотренного можно заключить, что Ходжа Ахрар, вступивший в родственные отношения с семейством автора «ал-Хидаи» в лице семьи самаркандского шейх ал-ислама Низам ад-дина, вероятно, хотел смягчить натянутые отношения между представителями суфизма и традиционалистского ислама.

Как известно, в конце XV в. пост самаркандского шейх ал-ислама занимали сыновья и внуки 'Абд ал-Малика. Логично предположить, что следующим шейх ал-исламом должен был стать кто-либо из семьи 'Абд ал-Малика. Однако этого не случилось. Шейх ал-исламом стал Ходжа Абу-л-Макарим, также потомок Бурхан ад-дина ал-Маргинани, однако по другой линии¹. Во время взятия Самарканда в 1500 г. самаркандский шейх ал-ислам Ходжа Абу-л-Макарим был на стороне Бабура (1483-1530). Хаджи Халифа в «Кашф аз-зунун» сообщает о том, что отцом Ходжа Абу-л-Макарима был 'Абдаллах, сын Мухаммада².

По словам историка Мухаммад-Салиха, автора «Шайбани-наме», Абу-л-Макарим непрерывно посылал письма Бабуру, призывая его прибыть в Самарканд³.

О ходжа Абу-л-Макариме сам Бабур приводит следующие сведения: «Спустя день или два, мы перешли из крепости Исфудук в крепость Васменд. Хотя мы уже один раз ходили в окрестности Самарканда и дали [его жителям] о себе узнать и вернулись, мы все же, уповая на Аллаха, после полуденной молитвы вышли из Васменда к Самарканду с намерением [захватить] город. Ходжа Абу-л-Макарим тоже сопутствовал нам»⁴.

Стремление Ходжа Абу-л-Макарима усилить власть Тимуридов и укрепить политическую централизацию в стране в тот период в условиях междоусобной борьбы Тимуридов против Шайбани-хана (1500-1510), не могло привести к успеху. Ходжа Абу-л-Макарим вместе с Тимуридами в этой борьбе потерпел поражение, хотя сохранил свой личный авторитет еще на некоторое время.

Подробности биографии Ходжа Абу-л-Макарима приводит автор «Мусаххир ал-билад» (Колдующий страны) Мухаммад-йар ибн 'Араб Катаган (XVII в.). Из его рассказов становится ясно, что при завоевании Самарканда Шайбани-хан пригласил к себе Ходжа Абу-л-Макарима, отступившего из Самарканда в Кеш. Когда Ходжа Абу-л-Макарим прибыл из Кеша в Самарканд, Шайбани-хан сам встречал его. Вскоре Ходжа Абу-л-Макарим стал приближенным Шайбани-хана. Однако после поддержки Ходжа Абу-л-Макаримом Бабура при завоевании Самарканда отношение Шайбани-хана к нему резко изменилось⁵.

¹ Херман Вамбери. Бухоро ёхуд Мовароуннахр тарихи. Т., 1990. С. 79 (на узбекском языке).

² Абдулҳаким Шаръий Жўзжоний. Марғиноний ва унинг издошлари. Т., 2000. С. 37 (на узбекском языке).

³ Мухаммад Солих. Шайбонийнома / Нашрга тайёрловчи: Насрулло Даврон. Т., 1961. С. 87 (на узбекском языке).

⁴ Бабур. Бабур-наме. Книга 2. Т., 1982. С. 67.

⁵ Мухаммадёр ибн Араб Қатаган. Мусаххир ал-билод / Форс тилидан таржима, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифлари Исмоил Бекжонов, Дилором Сангирова. Т.: Янги аср авлоди, 2009. С. 72-74 (на узбекском языке).

По сведениям Мухаммад-йар ибн Араб Катагана, до 1503 г. Ходжа Абу-л-Макарим находился вместе с Бабуром. При завоевании Ферганы Шайбани-ханом в 1503 г., Бабуру и его дяде Ходже Абу-л-Макариму пришлось скрываться от преследований Шайбани-хана. В целях быть неузнанным Ходжа Абу-л-Макарим даже сбрил свою бороду. Когда Ходжа Абу-л-Макарим ночевал в доме одного из местных сановников, его хозяин известил об этом людей Шайбани-хана. Они схватили Ходжа Абу-л-Макарима и привели его к Шайбани-хану, который его тотчас казнил¹.

О судьбе Ходжа Абу-л-Макарима упоминает также Абу Тахир-ходжа в «Самарийя»: «Могила Маулана Ходжа Абу-л-Макарима находится примерно в 200 шагах на запад от медресе Тилла-кари. Абу-л-Макарим – один из тех, кто составлял комментарий (шарх) на «Мухтасар ал-викайа». Во время правления Мухаммада Шайбани-хана, сына Будака-Султана он был ведущим ученым в области исламского права (фикх). Когда Шайбани-хан попросил его дать фетву, тот отказался выполнить его просьбу. Тогда он был коварно убит по распоряжению Шайбани-хана. Божьей карой за это преступление было то, что сам Шайбани-хан вскоре был убит в Мерве в битве с Исма'илом Сафави и его голова была отрублена»².

Более правдоподобным кажется рассказ Мухаммад-йара ибн 'Араб Катагана, который считает, что причиной убийства этого потомка Бурхан ад-дина ал-Маргинани, была личная неприязнь Шайбани-хана по отношению к Ходже Абу-л-Макариму. Известно, что Ходжа Абу-л-Макарим, как и его предшественники, был на стороне Тимуридов.

Таким образом, в результате смены династий на рубеже веков, потомки Бурхан ад-дина ал-Маргинани потеряли свои позиции в обществе и среде улемов Самарканда.

Мы отдаем себе полный отчет в том, что еще не исчерпаны все существующие материалы по истории этой фамилии. Уверены, что исследования в этом направлении, несомненно, будут продолжены.

Легенды о Бурхан ад-дине ал-Маргинани

Как известно, замена имени почетным прозвищем означала особое уважение; в Средней Азии этикет требовал не называть человека, особенно почетного, по имени. Вместо него употреблялось либо название степени родства, либо титул, либо прозвище³. Прозвищами ал-Маргинани были «Бурхан ад-дин» (Аргумент веры) и «Сахиб-и Хидайа» (автор сочинения «Ал-Хидайа»). Полное имя ученого – 'Али ибн Аби Бакр ибн 'Абд ал-Джалил ал-Фаргани ар-Ришдани.

Почему великий ученый был назван именем четвертого халифа 'Али ибн Аби Талиб ибн 'Абд ал-Мутталиба (656-661)? Как известно, 'Али ибн Аби Талиб приходился пророку Мухаммаду (ум. в 632 г.) одновременно и двоюродным

¹ Мухаммадёр ибн Араб Қатаған. Мусаххир ал-билод. С. 90-91.

² Абу Тоҳирхўжа. Самария. 1991. Т.: Камалак, 1991. С. 42 (на узбекском языке).

³ Сухарева О.А. Потомки Ходжа Ахрара // Духовенство и политическая жизнь на Ближнем и Среднем Востоке в период феодализма. М.: Наука, 1985. С. 158.

братом и зятем. Со временем он был канонизирован в качестве четвертого из «праведных халифов» (*ал-хулафа' ар-рашидун*; правили в 632-661 гг.). Хазрат 'Али в суннитской литературе представлен в качестве верного сподвижника (*сахаба*) пророка Мухаммада, великого и отважного воина, последовательного распространителя ислама (*фатих*), ставшего известным под прозвищами «Асад Аллах» (арабск. «Лев Аллаха») и «Шах-и мардан» (персидск. «Царь мужей»).

Когда произносится имя Хазрата 'Али, то обязательно, выказывая почтение, прибавляют слова «Карам Аллаху ваджжаху» (Да облагородит Аллах его лик!))¹. Формула «Карам Аллаху ваджжаху» имеет значение «да сохранит Аллах его от поклонения чему-либо, кроме Аллаха». Источники сообщают, что Хазрат 'Али никогда не поклонялся идолам, так как принял Ислам ещё в детстве. Это отмечал сам 'Али в своих стихотворных изречениях².

Таким образом, 'Али стал известным в качестве двоюродного брата, затем приемного сына и зятя, сподвижника и преемника Пророка, а еще позже – личности, удостоенной чести называться другом и братом Пророка и на том свете (вали). До последних дней жизни пророка Мухаммада он был его секретарем³. По этой причине Абу-л-Касим Фирдауси (прим. 940-1020) в своей поэме «Шах-наме» дал такое описание: «если Мухаммад подобен солнцу, то 'Али – его звезда»⁴. Слова Фирдауси о Хазрате 'Али позже нашли свое отражение также и в полустихиях суннитского ученого Бурхан ад-дина аз-Зарнуджи (ум. после 1203 г.), известного под почетным прозвищем «Шейх ал-ислам»⁵. Любовь пророка Мухаммада к Хазрату 'Али нашла отражение в следующих хадисах: «'Али любит Аллаха и Посланника, Аллах и Посланник также любят его. Любящий 'Али любит меня, любящий меня любит Аллаха. Я от 'Али, 'Али же от меня. Кто любит 'Али, тот любит и меня»⁶.

В мусульманском мире 'Али прославился в качестве набожного, открытого и простодушного человека⁷. В вопросах нравственности он выделялся редко встречающейся степенью деликатности, не знал тщеславия и корыстолюбия⁸. В связи с этим Хишам ибн ал-Калби (ум. в 820 г.) дал ему такую характеристику «... после Посланника Аллаха из людей самый благородный ... это 'Али ибн Аби Талиб»⁹.

Повествования о Хазрате 'Али широко бытовали в Центральной Азии. Их исполняли сказители в чайханах, на свадьбах, празднествах и собраниях (маджлис). Богатые люди организовывали специальные вечеринки, на которых до

¹ Osmanlıca ansiklopedik büyük luğat. Ankara, 1993. С. 55.

² Хазрат Али ибни Абу Толиб. Девон / Жамол Камол таржимаси. Т.: Мовароуннахр, 2005. С. 52 (на узбекском языке).

³ Абу Мансур ас-Саолибий. Йатимат ад-дахр. Т.: Фан, 1977. С. 36 (на узбекском языке).

⁴ Фирдоуси. Шахнаме. Том первый. М., 1957. С. 13.

⁵ Махмуд Хасаний. Устод ва шоғирд. Т., 2000. С. 26 (на узбекском языке).

⁶ Абдусодиқ Ирис. Указ. соч. С. 42.

⁷ Юсуф Товаслий. Ҳикматлар хазинаси. Т.: Қатортол-Камолот, 1998. С. 5 (на узбекском языке).

⁸ Имом Зарнужий. Илм олиш сирлари / Таржимон: Зокиржон Шарифов. Т.: Мовароуннахр, 2004. С. 60 (на узбекском языке).

⁹ Абу Мансур ас-Саолибий. Ажойиб маълумотлар. Т., 1995. С. 49 (на узбекском языке).

утра слушали рассказы о битвах 'Али¹. Люди получали от них огромное удовольствие и удовлетворяли свои духовные запросы². В узбекских свадебных песнях также часто встречаются упоминания об 'Али³.

Наряду с тем, что Хазрата 'Али описывают беспримерным богатырем, он являлся также и талантливой творческой личностью⁴. Известны написанные им научные трактаты, произведения по вопросам нравственности и этики. Среди них следует отметить сборник стихов Хазрата 'Али, в котором нашли свое отражение его научные и религиозные воззрения⁵. По преданиям, он обладал способностью предвидеть все события, которые произойдут до конца света (ахират). Об этом он написал в своей книге под названием «Джафр-и джами'». Эта книга послужила основой для возникновения «'Илм-и хуруф», науки, в которой путем анализа цифровых значений арабских букв (абджад) люди предсказывали будущее⁶. Пророк Мухаммад так охарактеризовал высокую ученость Хазрата 'Али: «Если я – город науки, то 'Али – его врата, те, кто хотят изучить науку, пусть приходят через его врата».

Хазрат 'Али был знатоком Корана и *хадисов*, блестящим оратором⁷. Пророк Мухаммад чрезвычайно высоко ценил своего зятя и двоюродного брата, сделав его своим побратимом (васи) в Медине (он сказал 'Али: «Ты – мой брат в мире этом и последующем»). Среди множества преданий о любви Пророка к 'Али можно привести следующий *хадис*, приведенный в достоверном сборнике ат-Тирмизи: «Воистину, Аллах приказал мне любить четырех, и известил меня о том, что Он любит их – из них 'Али (и назвал его три раза), Абу Зарр, ал-Микдад (ал-Кинди) и Салман (ал-Фариси)»⁸.

В среде суфиев 'Али почитали в качестве наставника⁹. Как писал шейх 'Али ибн 'Усман ал-Джуллаби ал-Худжвири: «для суфиев 'Али – образец точности внешнего выражения и тонкостей внутренних смыслов, избавления своего «я» от

¹ Саримсоқов Б. Ўрта асрларнинг нодир инжулари / Иброҳим Адҳам қиссаси. Т.: Ёзувчи, 1991. С. 3 (на узбекском языке).

² Сайфиддин Рафиддин. Ҳазрат Али ҳақида қиссалар. Т.: Ёзувчи, 1992. С. 4 (на узбекском языке).

³ Ой олдида бир юлдуз. Ўзбек халқ маросим кўшиқлари / Тўплаб нашрга тайёрловчи, кириш сўзи ва изоҳлар муаллифи М. Жўраев. Т.: Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2000. С. 43 (на узбекском языке).

⁴ Об этом см.: Халидов А.Б. Арабские рукописи и арабская рукописная традиция. М.: Наука, 1985; Давыдов А.С. Некоторые представления таджиков, связанные с животным миром // Этнография Таджикистана. Д.: Дониш, 1985; Полосин В. В. Фихрист Ибн ан-Надима как историко-культурный памятник X века. М.: Наука, 1989; Мирзо Салимбек. Кашкўли Салимий таворихи муттақадимин ва муттаахирин. Бухоро, 2003; Мухаммад Хусайн Обидиний. Ҳазрати Али – Ражаб ойининг фарзанди, Рамазон ойининг шаҳиди // Сино. 2007. №26; Мирзо Мухаммад Ҳайдар Кўрагон. Тарих-и Рашидий. Урумчи: Шинжонг халқ нашриёти, 2008.

⁵ Сарвар Очил. Ҳазрат Али – шеър ва илм сарвари. Т.: Минҳож, 2004. С. 17 (на узбекском языке).

⁶ Шараф-хан ибн Шамсаддин Бидлиси. Шараф-наме. Том I. Перевод, предисловие, примечания и приложения Е. И. Васильевой. М.: Наука, 1967. С. 535.

⁷ Гольдцигер И. Ислом ҳақида маърузалар. Т.: Академия, 2001. С. 18 (на узбекском языке).

⁸ Раҳман. Указ. соч. С. 37.

⁹ Махмуд Мухаммади Ираки. Исламский мистицизм // Суфизм в Иране и Центральной Азии. Алматы: Дайк-Пресс, 2007. С. 48.

любви к собственности в этом мире и в следующем, и внимания Божественному промыслу»¹.

С давних времен жители Центральной Азии, желая, чтобы их дети росли отважными и мужественными как Хазрат 'Али, называли их его именами-эпитетами: Муртаза, Асадаллах, Шах-и Мардан, Хайдар-'Али, 'Али-Шер, 'Али-джан, 'Али-Мардан и другие². Эти имена широко распространены в Центральной Азии и связаны с понятием об особом отношении к личности Хазрата 'Али³. В основе традиции добавлять к многосоставному имени ребенка компонент «'Али» заложены представления о том, что 'Али должен в таком случае стать его защитником⁴. Например, имена 'Али-Шер, Шер-'Али имели значение «мужественного, храброго, как лев, сына, да защитит 'Али!» Люди верили, что такие имена оберегали их детей и помогали им выстоять в первые трудные годы их жизни⁵. Например, видная фигура в культурной жизни XV в. Низам ад-дин Мир 'Али-Шер Нава'и (1441-1501) считал Хазрата 'Али своим невидимым духовным наставником. Это подтверждает тот факт, что свой сборник стихов «Назм ал-джавахир» 'Али-Шер Нава'и написал, вдохновленный произведением Хазрата 'Али «Наср ал-ла'али»⁶.

Думается, что родители Бурхан ад-дина тоже считали, что наречение ребенка именем 'Али окажет большое влияние на его дальнейшую жизнь, судьбу и счастье. Вероятно, они верили, что прозвище с компонентом 'Али может привести к появлению у ребенка добродетелей, присущих легендарному герою. В действительности, 'Али, родом из Риштана, стал известным факихом-ханафитом, тем самым, оправдав надежды родителей.

ИДЕАЛИЗИРОВАННЫЙ ОБРАЗ БУРХАН АД-ДИНА АЛ-МАРГИНАНИ

1. Риштанские предания

Для всестороннего изучения и адекватного понимания явлений культурной жизни важны все ее составляющие, не только те, которые нашли отражение в

¹ Аль-Худжвири, Али ибн Усман аль-Джуллаби аль-Худжвири. Раскрытие скрытого за завесой для сведущих в тайнах сердец (Кашф аль-махдуб ли-арбаб аль-кулуб). Старейший персидский трактат по суфизму. Перевод с английского А. Орлова. Издание первое. М.: Единство, 2004. С. 74.

² Маллицкий Н.Г. Система наименования у коренного населения (гор Т) // Известия Средне-Азиатского комитета. Выпуск третий. Т.: Средазкомстарис, 1928. С. 243.

³ Сухарева О.А. Ислам в Узбекистане. Т.: Издательство АН УзССР, 1960. С. 25.

⁴ Бегматов Э.А. Ўзбек исмлари. Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 1998. С. 27 (на узбекском языке).

⁵ Гафуров А. Имя и история. М.: Наука, 1987. С. 40.

⁶ Об этом см.: Фильштинский И. М. Арабская классическая литература. М., 1965. Хасанхожа Нисорий. Музакири ахбоб. Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993; Алишер Навоий. Махбуб ул-кулуб. Т.: Гафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983; Алишер Навоий. Назм ул-жавоҳир // Мукамал асарлар тўплами. Ўн бешинчи том. Т.: Фан, 1999.

⁶ Ганиева С. Ҳар нуқтага бир тарона // Имом ал-Бухорий сабоқлари, 2002. № 3; Ражабова М. «Наср ул-лаолий»нинг яратилиши ва унинг қўлёзма манбалари // Ўзбек тили ва адабиёти. №5. 2005 (на узбекском языке).

письменных источниках, но и содержащиеся в устных материалах, в преданиях. Не умаляя важности и ценности письменных памятников, тем не менее, можно допустить, что в них отражены не все стороны жизни и деятельности человека. В этом контексте предания о жизни и деятельности Бурхан ад-дина ал-Маргинани приобретают особый научный интерес.

В ходе наших изысканий, проведенных в 1998-2008 гг. в Ферганской области, была записана серия таких преданий. Часть из них носит легендарный характер. Другая часть дает иное изложение исторической действительности. Самое ценное состоит в том, что они передаются из века в век, из поколения в поколение. В то же время, они составляют неотъемлемую часть духовного наследия народа. В них тема назидания превалирует. Их функциональные стороны имеют большое значение для народа в познании своей сущности и национальных ценностей.

В 1998-99 гг. во время проведения разведочных раскопок на северной окраине современного города Риштан, в махалле Чинигарон, рядом с кладбищем «Сахиб-и Хидаи» мы записали несколько преданий, связанных с Бурхан ад-дином ал-Маргинани. Одно из них имеет название «Бурхан ад-дин и Султан Санджар».

Это предание повествует, что во время своего военного похода в Ферганскую долину сельджукид Султан Санджар (1097-1157) остановился в Риштане. Когда же наступила пора полуденной молитвы, Султан Санджар захотел, чтобы кто-либо из среды местных улемов стал предстоятелем (имам) на полуденной молитве. Риштанцы выдвинули молодого ученого Бурхан ад-дина. Бурхан ад-дин заметил, что Султан Санджар и его люди сильно устали от дороги и с трудом стоят на ногах. По этой причине он провел полуденную молитву кратко, процитировав несколько коротких сур из Корана. Люди султана, присутствовавшие на этой полуденной молитве, выразили свое недовольство. Они стали обвинять Бурхан ад-дина в неуважении к султану, всем мусульманам, что проявилось в его легкомысленном отношении к полуденной молитве. Тогда молодой Бурхан ад-дин ответил: «Вы проехали длинный путь и выглядите очень усталыми. За молитву, произнесенную в утомленном состоянии, мусульманину будет мало воздаяния». Такой ответ молодого риштанского ученого Бурхан ад-дина пришелся по душе султану, и он забрал его с собой в Самарканд¹.

Второе предание повествует о возникновении мазара Бурхан ад-дина ал-Маргинани в Риштане. Рассказывают, что Бурхан ад-дин ал-Маргинани, почувствовав близость своей кончины, решил навестить свой родной город Риштан. Его ученики изготовили для него специальную арбу для его поездки в Риштан. Он приехал в Риштан в ночное время. По дороге к своему отчому дому он разбрасывал золотые монеты. Когда наступило утро, люди нашли много драгоценных монет. В память об этом событии, эта местность получила название «Заррин арик» (золоченая канава). Через несколько дней после этого события, Бурхан ад-дин вернулся в Самарканд и там скончался. Когда весть о смерти Бурхан

¹ Полевые материалы автора. 1998 год. Ферганская область, Риштанский район, кишлак Задиян.

ад-дина достигла его родного города, риштанцы решили воздвигнуть кадамджай (место, где ступила нога, след) в память о нем¹.

Другая версия этого предания записана в дневнике коллектора-наблюдателя по археологии Алимджана Абдувахидова:

«20 / VIII-1939 г. После этого товарищ М.Е. Массон предложил идти в Риштан, и там обнаружить памятник шейх Бурхан ад-дин ибни 'Абдуджалила... В тот же день я пошел в сторону Риштана, чтобы найти памятник шейха Бурхан ад-дина ибни 'Абдуджалила. В Риштане я говорил об этом в чайхане с несколькими стариками. Они не могли точно сказать, где находится памятник шейх Бурхан ад-дина. Но они сообщили, что в Риштане имеется памятник шейха Бурхан ад-дина ибн 'Абдуджалила.

Затем я ушел и встретил одного сапожника лет примерно 50. С ним я побеседовал о шейх Бурхан ад-дине. Он также сказал, что слышал, но не знает, где находится этот памятник. Потом он позвал к себе одного старика, лет примерно 90. Я стал спрашивать у него. Он также ответил, что слышал о памятнике Бурхан ад-дину здесь, в Задияне, но не знает, где (именно).

Он сказал, что раньше Риштан был крупным городом, потом в Риштане появились в большом количестве змеи и скорпионы. Они не давали людям покоя. Старцы во главе с Сахиб-и Хидайа (Бурхан ад-дин ибни 'Абдуджалилом) посоветовали людям переехать в другое место. Они переехали на новое место, которое было названо «Риштан». Слово «риштан» на фарси означает «пошли».

Люди предложили мне обратиться к Мирзахатаму Мирзакаримову, который умел читать по-старому, за что его называли «ученый». Он так мне рассказал:

«Шейх Бурхан ад-дин ибни Абдуджалил родился в XI веке в Риштане. Он учился в Маргилане у Имам Захиретдина. После окончания этой старой школы (медресе) он написал 80 тетрадей. Через несколько лет он решил из этих 80 тетрадей составить две книги. Переработку этих книг он осуществил в самом Риштане. Потом в Риштане появились скорпионы и змеи. Жить в Риштане стало невозможно. По этой причине Бурхан ад-дин уехал в Самарканд и там закончил второй том «Хидайи». Он скончался в Самарканде, его похоронили на улице «Шакаржизза» (Чакардиза). Его похоронили рядом с приехавшим из Медрида (Мотурида) Имам Мансуром. Памятники над их могилами были не большими, а простыми».

Из Риштана я вернулся домой в Задиян в 10 часов вечера.

«21/VIII-1939 г. Утром я шел 7 часов в южном направлении к новому памятнику в честь Сахиб-и Хидайа. Там я обнаружил разнообразную глиняную посуду на поверхности земли. Памятник оказался новым, не изученным. Это – памятник шейху Бурхан ад-дину ибни Абдуджалилу. Люди называют местность «Сахиб-и Хидайа». Символический мавзолей сооружен людьми в честь Бурхан ад-дина. На самом деле Бурхан ад-дин умер в Самарканде²».

¹ Полевые материалы автора. 1998 год. Ферганская область, Риштанский район, кишлак Заррин Арик.

² Дневник коллектор-наблюдателя по археологии Абдувахидова Алимджана в период с 28.07. по 28.08.1939 года. Ўзбекистон Республикаси Маданият ва спорт ишлари вазирлиги Маданий мерос

Легенду о Бурхан ад-дине ал-Маргинани и о змеях также упоминает академик М.Е. Массон в своих воспоминаниях: «Специальные же розыски могилы известного уроженца Риштана и автора юридического труда «Хидайи» XII века приводят к не менее интересным данным. Сам современный мазар «Сахиб-и Хидайа» – сооружение молодое. Но около него и на прилежащем кладбище немало продолговатых и квадратных кирпичей XI в. и позднее. Встречаем и фрагменты средневековой керамики. Местное предание утверждает, что именно здесь, в 1,5 км к северо-востоку от центра современного Риштана, за кварталом кулялей находился одноименный городок. Его упоминают арабские авторы X в. В XII столетии он считался уже селением в окрестностях Маргилана. По легенде, записанной экспедицией со слов стариков, старый Риштан погиб от падавшего с неба дождя змей»¹.

2. Маргиланские предания Мазар Гур-и аввал

Мазар «Гур-и Аввал» находится в городе Маргилане в махалле Гур-и Аввал. Название «Гур-и Аввал» в переводе обозначает «прежняя могила», то есть, как гласят предания, здесь первоначально и был похоронен Бурхан ад-дин ал-Маргинани.

Как рассказывают старожилы, Бурхан ад-дин ал-Маргинани тяжело заболел и находился при смерти. Ученики, заметив наступившую смерть, похоронили его в центре Маргилана. Один из родственников Бурхан ад-дина ал-Маргинани, услышав о его кончине, поспешно приехал в Маргилан. Он стал задавать вопросы его ученикам: «Почтеннейший Бурхан ад-дин начал новую книгу? Он ее закончил? Я хотел бы увидеть эту книгу».

Эта книга была «ал-Хидайа». На титульном листе «ал-Хидайа» был записан хадис со следующим текстом (матн): «Во имя Аллаха Милостивого, Милосердного! Кто начнет работу в день среды, то его работа не останется не завершенной».

Родственник изрек: «Значит, почтеннейший Бурхан ад-дин еще жив! Потому что он дошел до середины работы. Пойдем, навестим его могилу!»

Все пошли на кладбище. Вскрыв могилу, они увидели, что Бурхан ад-дина жив. Как и записано в хадисе, «работа не осталась завершенной». Таким образом, после чудесного воскрешения из мертвых и возвращения к жизни, Бурхан ад-дин закончил свою работу над книгой, и умер в Самарканде. Но так как первоначально его похоронили в Маргилане, люди сохранили и ту могилу, дав ей название «Гур-и Аввал»².

объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш илмий ишлаб чиқариш Бош бошқармаси архиви. Ф. 1487/0–21. С. 15-16.

¹ Массон М.Е. Из воспоминаний Среднеазиатского археолога. Т.: Издательство литературы и искусства имени Гафур Гуляма, 1976. С. 150.

² Полевые материалы автора. 2005 год. Ферганская область, город Маргилан, квартал Гур-и Аввал.

По этим же преданиям, возле мазара «Гур-и Аввал» находилось медресе под тем же названием¹. При Кокандских ханах для медресе «Гур-и Аввал» были выделены вакфные земли на территории селений Заркенд и Рамадан².

Бурхан ад-дин и его завистники

Слава ал-Маргинани в качестве автора сочинения «ал-Хидайа» еще при жизни ученого вызывали зависть недоброжелателей. Однако, безупречный авторитет ал-Маргинани и поддержка великих ученых-современников не давали шансов завистникам запятнать его высокую репутацию³.

И сегодня маргиланцы хранят предания, повествующие о Бурхан ад-дине и о его завистниках.

В один из дней Бурхан ад-дин ал-Маргинани представил свое только что составленное произведение «ал-Хидайа» местному правителю для ознакомления. На этом приеме присутствовали учёные, которые всегда завидовали Бурхан ад-дину. Улучив момент, они наговорили правителю много плохого о Бурхан ад-дине и его книге. Их план удался, и правитель не принял от Бурхан ад-дина его книги «ал-Хидайа». Проницательный Бурхан ад-дин, догадавшись, какие люди стоят за этими кознями, покинул дворец правителя и направился в Мекку для совершения паломничества. Во время молитвы в Мекке Бурхан ад-дин, обратившись к Аллаху, сказал: «О Аллах, пусть колонны в мечети ответят мне, прав я или нет». Тогда он услышал слова «Ты прав, Бурхан ад-дин». Эти же слова услышали во сне и завистники и правитель. Все стало очевидным⁴.

Такое ж предание мы записали в Учкуприкском районе Ферганской области: «После многолетнего изнурительного труда Бурхан ад-дин, закончив «ал-Хидайу», преподнес свою книгу группе учёных, состоящей из сорока мулл. Он хотел узнать их мнение о своей книге. Эти ученые, с давних времен питавшие ненависть к Бурхан ад-дину, в один голос умышленно признали «ал-Хидайу» непригодной книгой. Не вынеся такой несправедливости, Бурхан ад-дин крикнул, покидая помещение, «О Боже, кто прав, кто не прав – одному Тебе ведомо!» По божьей воле в тот же момент здание рухнуло, и все сорок завистливых мулл, оказавшиеся под развалинами, погибли⁵.

3. Самаркандские предания.

Бурхан ад-дин ал-Маргинани и великий Амир Тимур

¹ Троицкая А.Л. Каталог архива Кокандских ханов XIX века. М.: Наука, 1968. С. 178.

² Вакф – религиозный благотворительный фонд; экономическая система в исламе, которая представляет собой неотчуждаемое имущество, предназначенное для религиозных целей.

³ Кариев Ад. Ал-Маргинани, С. 47.

⁴ Полевые материалы автора. 2006 год. Ферганская область, город Маргилан, квартал Йурмадоз.

⁵ Полевые материалы автора. 2008 год. Ферганская область, Учкуприкский район, кишлак Катта-Кенагас.

В «Тимур-наме» Муллы Салах ад-дина Ташканди приводится мифическая история о битве Амир Тимура и помощи Бурхан ад-дина Сахиб-и Хидайат (Бурхан ад-дин ал-Маргинани), оказанной Амир Тимуру в его борьбе против лжепророка Насир-и Хусрава:

«Когда Амиру Тимуру исполнилось 14 лет, появился Насир-и Хусрав, объявивший себя пророком. Он начал истреблять всех улемов, которые не признавали его пророчества. Бурхан ад-дин Сахиб-и Хидайат, проживавший в Самарканде, объявил Насир-и Хусрава «кафиром» (безбожником). Узнав об этом, Насир-и Хусрав отправил в Самарканд своего человека, выдававшего себя за лекаря. В это время Сахиб-и Хидайат от старости стал плохо видеть. К нему явился человек Насир-и Хусрава и ослепил его. Ослепленный Сахиб-и Хидайат все же продолжал обучать учеников в подвале своего дома, так как опасался дальнейших козней Насир-и Хусрава.

В это же время лжепророк Насир-и Хусрав вынуждал молодого Амир Тимура и его отца признать его пророком. Амир Тимур предпринял попытку найти ученого, способного вести дискуссии против Насир-и Хусрава. Он отправился в Самарканд на десять дней. Амир Тимур встретился с ослепленным Сахиб-и Хидайат и попросил помочь ему. Однако жители Самарканда, заподозрили, что Амир Тимур подослан Насир-и Хусравом, задержали его и содержали под стражей, не поверив его клятве, что человеком Насир-и Хусрава он не является. В тот же вечер Сахиб-и Хидайат во сне увидел пророка, который сказал ему: «Бурхан ад-дин, вставай! Тот юноша говорит правду. Найди его и иди вместе с ним к безбожникам. Вы обязательно одержите победу над ними». Бурхан ад-дин проснулся, и у него тотчас же восстановилось зрение, он стал видеть все. Мир для него снова стал ярким, красочным и благостным.

В дальнейшем Бурхан ад-дин помог Амиру Тимуру полностью одолеть Насир-и Хусрава и безбожников».

Возникает вопрос: как Насир-и Хусрав (1004 г.– ок. 1088 г.), Бурхан ад-дин ал-Маргинани (ум. в 1197 г.) и Амир Тимур (1336-1405) оказались в одном месте в произведении автора XIX века?

Как известно, великий ученый Насир-и Хусрав родился в городе Кубадийан на территории нынешнего Таджикистана. В юношеском возрасте он начал изучать различные науки, и особенно интересовался литературой, религиозно-философскими вопросами.

В молодости Насир-и Хусрав познакомился с жизнью двора газневидских султанов Махмуда и Мас'уда и некоторое время был крупным чиновником по финансово-податным делам при дворе Селжукидов, после чего отправился путешествовать. Еще в юности он совершил поездки в Индию, в земли Туркестана и современного Афганистана. На протяжении семилетнего путешествия поэт побывал в Хиджазе, Малой Азии, Сирии и Египте, познакомился с нравами и обычаями местного населения. Существует даже предположение, что Насир-и Хусрав отправился в Египет, уже будучи тайным исма'илитом. Встретившись в

Египте со сторонниками фатимидского халифа, главой исма'илитской секты, Насир-и Хусрав стал ревностным последователем исма'илизма¹.

Вернувшись в Хорасан и остановившись в Балхе, Насир-и Хусрав начал открыто проповедовать исма'илитское учение и набирать своих последователей. Это вызвало недовольство сельджукидских правителей, и его начали преследовать. Скрываясь от преследований, он вел скитальческий образ жизни, переходя из города в город. Гонения не прекращались, Насир-и Хусраву так и не удалось освободиться от преследований до конца своих дней. После нескольких лет нелегальной деятельности в Хорасане, Табаристане и Мазандаране он уехал на Памир, в Бадахшан, где в горном селении провел в уединении свои последние годы.

Повествования о Насир-и Хусраве были широко распространены в Центральной Азии. Со временем в Центрально-Азиатском фольклоре образ Насир-и Хусрава превратился в образ безбожника. Этот факт подтверждается вышеприведенным преданием.

Как установили американские исследователи Р. Села и С. Левай, появление легендарных биографий Амира Тимура в XVIII-XIX вв. было вызвано кризисом в Центральной Азии. Это было своеобразным ответом среды, которая производила эти сочинения, на вызовы времени.²

Как показало исследование исторической и легендарной биографий Бурхан ад-дина ал-Маргинани, эта личность занимает свое особое место в истории интеллектуальной жизни Центральной Азии. Оно определяется величию творений великого ученого, ролью его потомков, которую они играли в истории края в течение трех веков. Считаю наше скромное изыскание одним из первых работ в череде будущих основательных, глубоких исследований жизни и творчества Бурхан ад-дина ал-Маргинани и его великого рода.

¹ Об этом см: Брагинский И.С. Из истории таджикской народной поэзии. М.: Издательство АН, 1956; Бертельс А.Е. Насир-и Хусров и исмаилизм. М., 1959; Ашуров Г. Философские взгляды Носири Хусрава (на основе анализа трактата Зад ал-мусафирин). Д., 1965; Додихудоев Х. Очерки философии исмаилизма (общая характеристика философской доктрины X-XIV вв.) Д.: Дониш, 1976; Саидчалолли Бадахший. Бахр ул-асрор. Хоруғ: Помир, 1992; Носир Хисрав. Сафарнома. Т.: Шарк, 2003.

² Islamic Central Asia. An Anthology of Historical Sources / Edited by Scott C. Levi and Ron Sela. Indiana University Press, 2010, p. 247-254.

BURKHAN AD-DIN AL-MARGINANI

The interest to Burkhan ad-din al-Marginani has always been immense. It accounts for greatness of his contribution to development of world science. As a result of such deserved popularity the stories about him accreted with new details; human traits that people esteemed as ideals, standards for reverence and models to imitate were added to his historical biography. Considerable scientific interest is represented in evolution of his image from historical to idealistic one. One more reason of so long recognition of the great scholar's name became his many descendants who during the life span of several generations held the post of the *sheikh of al-Islam* of the city of Samarkand and its vicinities.

HISTORICAL IMAGE OF BURKHAN AD-DIN AL-MARGINANI

His historical image has found its reflection in written monuments of historical chronicles and biographic literature in the Arabic language. These sources are perfectly analyzed in Doctor A.A.Kariev's publications.¹

According to accounts of these medieval sources, Burkhan ad-din 'Ali ibn Abi Bakr ibn 'Abd al-Djalil ar-Rishdani al-Marginani al-Fargani was born in the city of Rishdan/Rishtan located in the Fergana Valley. As to the administrative division, this city was part of a historical province of Marginan. 'Ali ibn Abi Bakr was brought up and had grown in the educated family. He received elementary education in the field of Islamic sciences in his grandfather's family. His grandfather 'Umar ibn Habib was an excellent jurist (*faqih*).

Later, having moved to Samarkand, the Mawaraunnahr scientific-cultural center of the time, he continued studies at the foot of local jurists. In his book "*Kitab al-masha'ih*" (Book about Instructors) al-Marginani mentioned the names of more than forty his teachers - renowned scholars of that time. Among them, there are luminaries in science - Najm ad-din Abu Hafs 'Umar ibn Ahmad an-Nasafi (1069-1142), Muhammad ibn al-Husayn ibn Nasir al-Bandaniji (died after 1140), 'Umar ibn 'Abd al-'Aziz ibn 'Umar al-Bukhari, known under the epithet "*as-Sadr ash-Shahid*" (1090-1142), and others.

Al-Marginani carried on his activity in the capital-city of the Karahanid state. He lived all his life in Samarkand, leaving it only for performing pilgrimage to Mecca in 1149 and travels to Baghdad, the center of the Islamic world of that time, though it is quite possible that he visited Baghdad on his way to Mecca.

¹ On this issue see: Qoriyev O.A. BurHoniddin al-Marginoniy – Huquqshunos // Sharqshunoslik. 1993. № 4; Qoriyev O.A. Islom Huquqshunosligi va Burhoniddin al-Marginoniy // Hayot va qonun. 1994. № 2; Qoriyev O.A. «Hidoya» dan «Nikoh kitobi». Arab tilidan tarjima // Hayot va qonun. 1994. № 3; Qoriyev O.A. Al-Marginoniy – mashhur fiqhshunos. T.: Meros, 2000; Qoriyev O.A. Hidoyatga boshlagan «Hidoya» // Moziydan sado. 2000; Qoriyev O.A. Burhoniddin al-Marginoniyning «Hidoya» asaridan. Sherikchilik haqida kitob // Imom al-Buxoriy saboqlari. 2000. № 2; Kariyev A.A. Burxan-ad-din al-Marginanii i yego mesto v istori fikxa. (PhD thesis in History). T., 2001; Qoriyev O.A. «Al-Hidoya» asarining qadimiy nusxasi // Imom al-Buxoriy saboqlari. 2005. № 2-3.

Except for his activity in capacity of a *sheikh al-Islam*, Al-Marginani was engaged in fruitful creative work. He is the author of many writings, among them it is possible to mention "*Manasik al-hajj*" (Ritual Ceremonies of Hajj), "*Majmu' an-navazil*" (Collection of rare *fetwas*), "*Kitab at-tajnis va-l-mazid*" (The Book of Division into Chapters and Enhancement), "*Kitab al-fara'id*" (The Book on Shares in Inheritance), "*Nashr al-madhhab*" (Dissemination of the Doctrine of Theological-Legal School), "*Kitab al-muntaka*" (The Book of Purification), "*Bidayat al-mubtadi*" (The Beginning Course for Beginners [in studies]), "*Kifayat al-muntahi*" (Sufficient Course for Those, Finishing [training]), etc. The majority of his collections (some of them have not survived until now) deals with the Muslim law (*fiqh*). The most popular book was al-Marginani's extant treatise "*Al-Hidayah*" (Conducting along the Right Way) devoted to practical issues of law (a waggon'). It was arranged in the format of comments to the following works of such well-known Hanafites as "*al-Jami' as-sagir*" (The Small Collection) by imam Muhammad ibn al-Hasan ash-Shaybani (749-805) and "*Mukhtasar al-Kuduri*" (Compendium by al-Kuduri) by Ahmad ibn Muhammad al-Kuduri al-Bagdadi (d. 1037).

Al-Marginani died in 1197 in Samarkand and was buried in the cemetery "Chakardiza", where many celebrities of medieval Mawaraunnahr were laid to rest. Within the Soviet period, this cemetery had been destroyed.¹

The disciples and followers of al-Marginani were his sons 'Imad ad-din Abu Bakr, Nizam ad-din 'Umar, Jalal ad-din Muhammad, as well as Burkhan al-Islam az-Zarnudji (died after 1203), Shams al-A'imma al-Kardari (d. 1244), Jalal ad-din Mahmud ibn al-Husayn al-Ustrushani (died in the 13th century), his son Muhammad ibn Mahmud al-Ustrushani (died after 1232) and others. Many of his disciples achieved significant heights in science, became the authors of unique works and instructors of renowned scholars of the posterior generation.

Studying of the available sources has shown that the issues of the origin of Burkhan al-din al-Marginani, data on his descendants, their place and importance in the history of Mawaraunnahr have still remained a little-investigated theme. We think that studying the questions of the biography of al-Marginani of a general character had overshadowed this, in our opinion, one of central problems, in which many major components of medieval history of Central Asia are reflected.

The late hagiographic literature contains some data on ancestors of Burkhan al-din al-Marginan. They marked that Burkhan ad-din in the direct line originates from the first righteous caliph Abu Bakr As-Siddiq (632-634). It is reported in the work "*Kandiya*": "By words of mouth, they relate that among the God-chosen saints, there are three persons that are especially cherished and well-known. The first one is the sultan Burkhan ad-din ibn Sheikh 'Ala' ad-din Sagardj. The second is Sayyid Burkhan ad-din Kilich that was from among the descendants of Imam 'Abdallah and from him the family clan of khoja Dakhbed originates. The third person is the author of the "*Al-Hidayah*" - Imam Burkhan ad-din (Marginani) Siddiqi, whose tomb is in the cemetery

¹ Kariyev Ad. al-Marginani // Islam na territorii bivshey Rossiyskoy imperii. Ensiklopedicheskiy slovar. Vip. 4 / Sostavitel i otvetstvenniy redaktor S.M. Prozorov. M.: Izdatelskaya firma «Vostochnaya literatura» RAN, 2003. p. 47.

Chakardiza and whose opinion was that Hulagu had been a Muslim".¹ The similar accounts are also contained in the "*Chakhar makala*" by Davlat-shah Samarkandi.² Another author 'Abd al-Hayyi ibn 'Abd al-Fatkh al-Husayn, the author of the "*Nasab-nama-yi Khoja Akhrar*" (The Family Tree of Khoja Akhrar), in listing Burkhan al-din al-Marginani's ancestors stated that he originated in the direct line from the first righteous caliph Abu Bakr As-Siddiq, "Burkhan ad-din 'Ali, the author of the "*Al-Hidayah*", was known under the nickname "Sahib-i Hidayah". Sahib-i Hidayah's genealogy is as follows : Burkhan ad-din ibn Abi Bakr ibn 'Abd al-Jalil ibn Halil ibn Abi Bakr ibn Muhammad ibn 'Abd ar-Rahim ibn 'Umar ibn Abi Bakr ibn 'Abdallah ibn Qasim ibn Muhammad ibn Amir al-mu'minin Abi Bakr As-Siddiq".³

Actually, at present in the city of Margelan in the makhalla Yurmaduz there is a survived sacred place (*mazar*) under the name "Pur-i Siddiq" in which, by local popular beliefs, one of the ancestors of Burkhan al-din al-Marginani had been buried. The *mazar* "Pur-i Siddiq" is also known under another name – "*Kaptarlik mazar*" (Pigeon cemetery). According to the legends written by us from the local residents, Pur-i Siddiq lived at times of pagans and was exposed to their prosecutions. His life was rescued by pigeons, when he was hiding from enemies in a cave. Pigeons in the wonderful way constructed their nests at entrance to the cave. Having seen a pigeons' nest, the enemies had returned back. This fable of the Margilan legend reminds the events of 622 (the year of Hegira, the Prophet Muhammad's migration from Mecca to Medina in order to escape persecution), when in a cave on mountain Saur (Tavr) the Prophet Muhammad accompanied by his companion Abu Bakr within several days was hiding from prosecutions of heathen citizens of Mecca.

Now inside Pur-i Siddiq mausoleum there are also two esteemed burials. Under legends, they - tombs Pur-i Siddiq and his sisters.

According to other data, the complex of a sacred place "Pur-i Siddiq" included a mosque and madrasah under the same name. A chilla-khana had been built to the *mazar* "Pur-i Siddiq". They say that Burkhan ad-din al-Marginani lived in this chilla-khana when he was trained in madrasah "Pur-i Siddiq". For this reason, today chilla-khana is referred to as "*Chilla-khana-yi Burkhan ad-din al-Marginani*".

Our conversations with local population concerning the figure of Pur-i Siddiq did not bring exact results. It is possible to assume that the name Pur-i Siddiq is related to one of Abu Bakr as-Siddiq's descendants. There exists such an opinion that word "Pur" in Farsi means "a son". Then, it is possible to translate "Pur-i Siddiq" as "Siddiq's Son".

During our research in the Central State Archives of the Republic of Uzbekistan (TsGA RUz), it was possible to find a *waqf* document issued in the beginning of the 19th century to the sacred place (*mazar*) Pur-i Siddiq (also called As-siddiq (Arabic, "The

¹ Abu Xafs Najmiddin Umar an-Nasafi as-Samarkandi. *Kandiya ili istoriya drevnego Samarkanda / Avtori perevoda s uzbekskogo na russkiy yazik: Komilxon Kattayev i Akmaliddin Axmedov*. Samarkand, 2007. p. 59.

² Davlatshox Samarkandi. *Shoirilar bostoni / Fors-tojik tilidan Boriboy Ahmedov tarjimasi*. T., 1981. p.131 (in Uzbek).

³ Xoja Ubaydulloh Ahror. *Tabarruk risolalar / Nashrga tayyorlovchilar: Mahmud Hasaniy, Bahridin Umrzoq, Hamidulloh Amin*. T.: Adolat, 2004. p. 278 (in Uzbek).

Upright") on behalf of the Kokand khan Amir 'Umar-khan (1810-1822). It is underlined in this document that "the holiest Abu Bakr buried at this dovecot had become famous under the name of Pur-i Siddiq".¹ On this basis, it is possible to assume that one of Abu Bakr as-Siddiq's descendants, having the same name - Abu Bakr, had been buried at this *mazar*. It is quite possible that it was his great-grandson also called Abu Bakr.

As is known, much of *waqf* property was allotted to the *mazar* Pur-i Siddiq. Thus, one of the last Ashtarkhanids - Subkhan-kuli-khan (1680-1702) transferred into ownership (*waqf*) of the *mazar* a plot of land. The Kokand khans, namely, Amir 'Umar-khan, Muhammad-'Ali-khan (Mad'Ali-khan), and Hudayar-khan specially bought land allotments, waterways, merchant's stores with the purpose of their subsequent transfer to possession (*waqf* property) of the *mazar*. The quantity of such documents accounts for ten pieces.²

All newly discovered materials allow up to claim that in the territory of the present-day *mazar* Pur-i Siddiq in the Middle Ages a *mazar* was originally erected, which in the Karakhanid period turned into a large complex including the mosque and *madrasah*.

Thus, as a result of the carried out research, by comparison of data of written sources with the data of folklore material, it was possible to establish some facts concerning Burkhan al-din al-Marginani's ancestors.

Burkhan al-din al-Marginani's Family

Another important subject is family traditions in Burkhan al-din al-Marginani's family. According to the data of written sources, the great jurist had three sons: 'Imad ad-din Abu Bakr, Nizam ad-din 'Umar and Jalal ad-din Muhammad. All of them were disciples and followers of Burkhan al-din al-Marginani. Over the centuries, the descendants of Burkhan al-din possessed leading positions among the religious elite in Samarkand, they occupied posts of *sheikh al-Islam* - the supreme religious authority. 'Abd al-Hayy al-Laknavi (d. 1886) in his "*Fava'id al-bahiya fi tarajim al-Hanafiyah*" in respect of Jalal ad-din Muhammad stated the following, "Muhammad, the son of Burkhan al-din al-Marginani, the author of the book "*Al-Hidayah*", lived at his father's house. He was noted distinction in knowledge of sciences and in decent behavior. In due time, he received the honor of becoming a leader in *madhhab* (legal school), and people recognized his merits".

The historian Shihab ad-din Muhammad an-Nasavi mentions the name of Jalal-ad-din, the Samarkand sheikh al-Islam. According to historical sources, in 1217, the ruler of

¹ TsGA RUz (Central State Archives of the Republic of Uzbekistan), Fund № I-19, Op. № 1, d. № 34739. № 12.

² On this issue see: Validov Z. A. Nekotorye dannye po istorii Fergany XVIII- stoletiya // Protokoly zasedaniy i soobshcheniy chlenov Turkestanskogo kruzha lyubiteley arkheologii. Issue. 2. T., 1916; TsGA RUz, Fund № I-19, Op. № 1, d. № 34739. № 3; TsGA RUz, Fund № I-19, Op. № 1, d. № 34746, № 7; TsGA RUz, Fund № I-19, Op. № 1, d. № 34746, № 2; TsGA RUz, Fund № I-19, Op. № 1, d. № 34739, № 2; TsGA RUz, Fund № I-19, Op. № 1, d. № 34739, № 6; TsGA RUz, Fund № I-19, Op. № 1, d. № 34739, № 8; TsGA RUz, Fund № I-19, Op. № 1, d. № 34739, № 4; TsGA RUz, Fund № I-19, Op. № 1, d. № 34739, № 11; TsGA RUz, Fund № I-19, Op. № 1, d. № 34739, № 13.

Khoresm Sultan Muhammad (1200-1220) was preparing to start a military campaign and to march to Iraq. Before making a move, he had assumed preventive measures on removal from Mawaraunnahr those persons, who threatened safety of his reign. Among those who had been deported to Nisa were the Samarkand *sheikh al-Islam* Jalal-ad-din, his son Shams ad-din and his brother Avhad ad-din, as well as other persons (Taj ad-din Bilge-khan, the former Otrar ruler, and the vassal to the Kara-Kitay gurkhan, the cousin of the Samarkand Karakhanid Osman). After a little while, Avhad ad-din died in exile. Bilga-khan lived there for one more year, having obtained popularity among the townspeople; nonetheless, he was killed in Nisa by the order of Khorezm-Shah, who presumably regarded him as a very dangerous enemy".¹

Shihab ad-din Muhammad an-Nasavi, having been in close relations with Samarkand *sheikhs al-Islam* stated that Jalal ad-din, his son Shams ad-din and his brother Avhad ad-din were noble people that greatly contributed to development of different sciences. Avhad ad-din always was a winner in scientific discussions, had nobody to match in art of polemic. He boldly argued with al-'Amidi and proved that his conclusions are unreasonable.² 'Abd ar-Rashid al-Bakuvi reported upon al-'Amidi in such a way, "From here comes an excellent imam Rukn ad-din al-'Amidi being a Splendor of the time. His deeds rang through the world over. He died in 615/1218".³

According to an-Nasavi, after Avhad-din's death his brother Jalal ad-din under the invitation of the vizier 'Amid al-din had moved to live in Mazandaran. Being there, he deserved worthy respect. During the Mongols invasion on Mazandaran, Jalal ad-din was there. As an-Nasavi wrote, the subsequent destiny of Jalal al-din was unknown.⁴

On the basis of the given sources, it is possible to assume that after Burkhan ad-din al-Marginani the post of the *sheikh al-Islam* was inherited by his son 'Imad ad-din Abu Bakr. Evidently, namely the descendants of 'Imad al-din exercised significant influence during the epoch of Amir Timur and the Timurids (1370-1506). It is known that 'Imad al-din's son - Zayn ad-din 'Abd ar-Rakhim - became a *sheikh al-Islam* following his father. He became famous as a great Hanafi *faqih*. The majority of his writings is devoted to the matters of the Muslim law. Among them, the most popular is the book under the title "Al-Fusul al-'imadiya".

Life and work of Burkhan al-din's descendants during the era of Mongol khans' reign have remained unknown until now. The only mention of the name of Baha' al-din al-Marginani may be found in academician V.V.Bartold's writing, "Even during Chagatai's life, Habash-Amid appointed every of his sons to look after each of khan's sons, obviously in order to provide the retention of power for himself and for his family clan. To look after Esu-Mungke, he had appointed his adopted son Beha ad-din Marginani, the son of hereditary *sheikh al-Islam* of Fergana; on his mother's side he originated from the Karakhanids (Qarakhanids). Esu-Mungke hated Habash-Amid as

¹ Masson M. Ye. Gorodisha Nisi v selenii Bagir i ix izucheniye // Trudi Yujno-Turkmenistanskoy arxeologicheskoy kompleksnoy ekspeditsii. Tom I. Ashxabad, 1949. p. 70.

² Shihobiddin Muhammad an-Nasaviy. Sulton Jaloliddin Manguberdi hayoti tafsiloti. T., 1999. p. 59 (in Uzbek).

³ Abd ar-Rashid al-Bakuvi. Kitab talxis al-asrar va-'adja'ib al-malik al-kaxxar. M.: Nauka, 1971. p. 93.

⁴ Shihobiddin Muhammad an-Nasaviy. Sulton Jaloliddin Manguberdi... p. 59-60.

Hara-Hulagu's supporter and instead of him appointed Beha al-din to his place of vizier; the latter accepted the assignment, but tried to mitigate khan's hatred to Habash-Amid and rescued his life. Joveyni, having seen Beha ad-din personally, says that he possessed scholastic attainments of religious knowledge combined with secular sciences that the house of him was the center of all still remained alive outstanding scholars, and that under him the Muslim science had returned its significance ...

... Esu-Mungke's downfall resulted in returning to power of Habash-Amid, whom Jara-Hulagu ordered to give out Beha al-din with all his family members and property; Habash-Amid subjected his contender to barbarous execution".¹

Nevertheless, we do not have weighty proofs and the sufficient grounds to believe that Baha' ad-din al-Marginani belonged to the family of Burkhan al-din al-Marginani.

Samarkand *sheikhs al-Islam*

Carrying out our research, we have come across some interesting account about a *waqf* document belonging to Burkhan al-din al-Marginani's descendants. This document in due time was described in detail by O.D.Chekhovich. She devoted to this question a special article under the title "The *waqf* document dated the Timur's times from the collection of the Samarkand museum". In this article, O.D.Chehovich presents some interesting data on the family tree of Burkhan the ad-din al-Marginani:

"Published document № 1087 from the Samarkand Museum of History of Culture represents a roll from the compacted, intense-yellowed paper with the size of about 40 x 250 cm. The text consists of the incomplete eighty lines written in the Persian language, in large-size, closely-arranged and gracefully written letters in beautiful handwriting *divani*.

The beginning and the end of the document have been lost, the date contains in the survived part; it be attributed to the Timur's time (1370-1405) because it had been made, as it is visible from the text, in the presence of a Timur's contemporary known from other sources - the Samarkand dignitary *sheikh al-Islam* 'Abd al-Malik. The ancestors of 'Abd al-Malik are listed in the act, thereby proving the fact that he originated in the direct line from Burkhan ad-din Marginani, the author of the well-known legal treatise "*Al-Hidayah*", died in 1197.

The *sheikh al-Islam* 'Abd al-Malik's dates of birth and death are unknown to us; in the "Zafar-nameh" by Sharaf ad-din Yazdi he is mentioned within the 1383 affairs described as a person being rather close to the Timur's court and occupying a post of the *sheikh of al-Islam*. As in 1404 this post was already occupied by 'Abd al - Avval, the successor 'Abd al-Malika, the document could be made in the second half of the 14th or the beginning of the 15th century; but by virtue of the fact that the words "*sheikh al-Islam*" represent the latest insert in the original text, it is possible to assume that at the moment of drawing up of the document 'Abd al-Malik had not been a *sheikh al-Islam*

¹Bartold V.V. Ocherk istorii Semirechya // Bartold V.V. Sochineniya. T. II, ch. 1: Obshnye raboti po istorii Sredney Azii. Raboti po istorii Kavkaza i Vostochnoy Yevropi. M.: Izdatelstvo vostochnoy literaturi, 1963. pp. 64-65.

yet. On the other hand, registration the *waqf* document could take place, most likely, in the clerical office of a Supreme *qadi*, and that was a post previous in hierarchy to the post of *sheikh of al-Islam*. These reasons allow us to narrow the framework of opportunities for dating and to draw up such a conclusion that the document of the Samarkand Museum had been written, in all probability, before 1383. More precise information for dating could be derived from the content of inscriptions inscribed on the round seal stamped in several places, but, unfortunately, the imprints are completely unreadable. The overall view of the document, features of handwriting, and some archaic elements of the official list allow the assumption that it is an original act from the epoch of Timur and, consequently, the most ancient of the *waqf* documents of Central Asia survived in the original.

The document is interesting not only as a written monument of diplomatics, but also in regard of data contained in it on irrigating system and historical geography.

Below are presented the fragment from this document, the facsimile text with translation into Russian and some notes.

Translation:

[1] ... these monuments and these sacred tombs will be immortalized ... [2] ... favor; visitors and guests will continuously follow one after, and the good fortune exhaled by stay noble will not be stopped. [3] Hereby, has turned in *waqf* and has offered in high assembly of our mister, being learned and wise, stringing matchless pearls, [4] outstripping the purposes in searching the truth in working wonders deepening in a detail, splendiferous of wise men of the epoch regarding the decision of legal issues, being [the pattern] of the century concerning nobleness [5], character and virtue of innate traits, tearing veils off the secrets of *haqiqat* and resolving difficulties in delicate questions ... [6] and truths of *tariqa*, *sheikh al-Islam* Abu Ahmad 'Abd al-Malik, the son of a sheikh, the noble imam, brave and having divine greatness [7] in human shape, embodying the enigma of Allah in the countries, waft of a divine soul in servants [of God], the sultan of the most learned of all learned, a model of perfection [8] among the sheikhs of Islam, and of Muslims Abu-s-Safa', the embodiment of cleanness and purity of truth and religion 'Abd al-Halil, the son of sheikh al-imam, [9] the founder of piety, the connoisseur, the personality, the devotee, the martyr for faith, bearing witness of [before Allah], writing with the reed of advance in the course of zealous service to Allah and making miracles [10] of correctness in drawing up the legal conclusions, the sheikh of Islam and Muslims, our mister, the support of truth and belief Abu Bakr, the son of the *sheikh al-Islam* Jalal al-din [11] Muhammad, the son of the *sheikh al-Islam* Zayn ad-din 'Abd ar-Rakhim, the son of the *sheikh al-Islam* 'Imad ad-din Abu Bakr, the son of the *sheikh al-Islam* and Muslims Burkhan ad-din ... [12] in both worlds, the author of the "*Hidayah*", who fathom a mystery of speaking and understanding - let Allah prolong the eternal stay [13] of his descendants in unchangeable honor, as pillars of belief ..."¹ **as well.**

'Abd al-Hayy ibn 'Abd al-Fatkh al-Husayn in his writing "The family tree of Khoja Akhrar" ("Nasabnama-yi Khoja Akhrar") also presents the family tree of the ancestors

¹ Chexovich O. D. Vakufniy dokument vremeni Timura iz koleksii Samarkandskogo muzeya // Epigrafika Vostoka. IV. M.-L., 1951. pp. 56-61.

of Nizam ad-din, proving in the line of his father 'Abd al-Malik that they originated in the direct line from Burkhan ad-din al-Marginani: "Khoja Nizam ad-din ibn Khoja 'Abd al-Malik ibn Khoja Mawlana ibn 'Imad ad-din ibn Khoja Jamal ad-din ibn Mawlana Zayn ad-din ibn Mawlana Burkhan ad-din 'Ali".¹

Comparative studying of data of the *waqf* document with the data of the "Family tree of Khoja Akhrar" has shown that the later author 'Abd al-Haya ibn 'Abd al-Fatkha al-Husayn's work there are some discrepancies: among the Burkhan al-din al-Marginani's descendants Zayn ad-din is named as his son, whereas this Zayn ad-din was the grandson of Burkhan al-din.

On the basis of the above-stated, it is possible to draw the following conclusion: the descendants of Burkhan al-din have achieved a significant status and influence at the period of rule of Amir Timur and Timurids (1370-1506). Almost all sources of that time reported that representatives of that house actively participated in political life of the country.

Samarkand *sheikh al-Islam* 'Abd al-Malik (the cousin and the predecessor of 'Abd al-Avval) is mentioned in the story of 1383 events. Then he together with other religious figures tried to console Amir Timur. The latter was inconsolable for loss of his sister Kutlug-Turkan-aga.²

The historian Ibn 'Arabshah expressed high appreciation in the regard of the *sheikh al-Islam* 'Abd al-Malik. According to the historian, the *sheikh al-Islam* 'Abd al-Malik, the descendant of the author of the "*Al-Hidayah*", not only taught religious disciplines, but together with it, he skillfully played chess and dice and composed good verses.³ Davlatshah Samarkandi presents the same information:

"Khoja 'Abd al-Malik Samarkandi was from among the great people of Samarkand ..., he was matchless in science. During the present time, in accordance with a former custom, this post (the post of the *sheikh al-Islam*) is in hands of his descendants, coming from the blessed family. Together with being learned, Khoja ('Abd al-Malik) wrote graceful verses. Mawlana Bisati (Samarkandi) is also from among those, who obtained education from 'Abd al-Malik".⁴

The affinity to Burkhan al-din al-Marginani's descendants always was of great importance in fortune of any person, influenced his success, provided support in all affairs in which he took part whatsoever. Thus, the family clan of Burkhan al-din al-Marginani, being involved in various intrigues, palace court maneuvers and plays, performed a key role in them.

For example, the *sheikh al-Islam* Khoja 'Abd al-Avval, 'Abd al-Malik's first cousin at one remove, took an outstanding place under Amir Timur and Temurids. The story narrating about arrival in Karabag to Amir Timur of several Termez *khudavand-zade* persons presents individually named Samarkand *sheikh al-Islam* Khoja 'Abd al-Avval, his first cousin at one remove Hodzha 'Isam ad-din, the Kesh *sheikh al-Islam* 'Abd al-Khamid and 'Abd ar-Rakhman. Here it is also mentioned the attendance of Bukhara

¹ Khoja Ubaydulloh Ahror. Tabarruk risolalar...p. 278.

² Sharafuddin Ali Yazdiy. Zafarnoma. T.: Sharq, 1997. p. 98 (In Uzbek).

³ Ibn Arabshoh. Amir Temur tarixi. 2-kitob. T.: Mehnat, 1992. p. 85 (In Uzbek).

⁴ Davlatshox Samarkandi... 1981. p. 131.

sheikhs, at that, no name is designated. In spite of the fact that Amir Timur's contemporary was Bakha 'ad-din, having become subsequently a well-known figure, the founder of Naqshbandiya brotherhood, the sources inform nothing about this sheikh or about any of his links with Amir Timur's royal court.

'Abd al-Avval served hand and foot to Shahrukh (1377-1447), the younger son of Amir Timur, and to Shahrukh's senior son - Ulugh Beg (1394-1449). These relations were stated in due time by Academician V.V. Bartold:

"Shahrukh marched with an army on 7 April, but only on 22 April, he reached the Amu-Darya. When his army was crossing the river, the envoy arrived to him from Hudaydad, the latter was agreed to send Halil'-sultan and Shad-Mul'k to Shahrukh, if Shahrukh would relinquish Mawaraunnahr to Mohammed-Djekhangir. It is not known, what answer had been given to the envoy. From the banks of Amu-Darya the squadron to Hissar had been sent; Shahrukh himself with the rest part of the army set forward to Khuzar. During his stay in Ku-i Ten, Shad-Mul'k was brought to his camp; in Khuzar the news was received that Hudaydad had abandoned Samarkand together with Halil'. Allahdad, Argunshah and Baba-Turmush remained in the Samarkand citadel, but the *sheikh al-Islam* Abd al-Evvel took power in his hands; obeying him, Allahdad and others had refused to struggle against Shahrukh".¹

Subsequently, Shahrukh and Ulugh Beg began to show the signs of high attention and respect to Burkhan al-din al-Marginani's descendants. It is pronouncedly expressed in Shahrukh's fatherly instructions to Ulugh Beg, "Render homage and treat with respect in relation to the renowned and highest-ranked family of the *sheikh al-Islam* Ibn 'Abd al-Djalil al-Marginani, the argument of the nation and faith, who became glorified after having made the "*al-Hidayah*". Beginning from ancestors and descendants of his and, having put at uppermost level his sons being the *sheikhs al-Islam* and the leaders of our time, always listen to their noble opinion".²

The name of the *sheikh al-Islam* 'Abd al-Malik is mentioned in hagiographical work "*Risala-yi kutb-i chakhardakhum*". It is reported there that in Samarkand the number of admirers of 'the Sultan of scholars and the Pole of poles' Khazrat sheikh Nur ad-din Basir³ included the *sheikh al-Islam* 'Abd al-Malik, the descendant of the author of the

¹ Bartold V.V. Ulugbek i yego vremya // Bartold V.V. Sochineniya. T. II, chast 2: Raboti po otdelnim problemam istorii Sredney Azii. M.: Izdatelstvo «Nauka», 1964. p. 88.

² Abdurazzoq Samarqandiy. Matlai sa'dayn va majmai bahrayn. II jild, birinchi qism / Fors tilidan tarjima, sozboshi va izohlar muallifi Asomiddin Orinboyev. T.: Ozbekiston, 2008. p. 162 (In Uzbek).

³ Shaykh Nur ad-din Basir (Kutbi Chakhordakhum-«Fourteenth Pole») – died in 1242, one of the great members of the Sukhravardiyya tariqa in Sufism. As is known, the teacher of Nur ad-din Basir – shaykh Zayn ad-din Kui-'Arifani was the son of Shihab ad-din Suhrawardi, the descendant of the caliph Abu Bakr. Despite his congenital blindness, due to his sainthood he "had a sight" better than the sighted had, therefore he obtained the nickname of "Basir". On the advice of the Shaykh Abu Sa'id ibn Burkhan ad-din Sagarji, Amir Timur near the Navadan aryk (canal) (near the present-day Uzbek Drama Theatre on Kuksaray Square) erected the mausoleum to the Shaykh Nur ad-din Basir. In August 1880, under the order of the Russian administration, the hallows of Shaykh Nur ad-din Basir were carried to place on the cemetery of the Khoja Khyzr, and the mausoleum was blown-out having applied 10 puds of gunpowder. As explained by the *qadi* Khoja Nizam ad-din, who carried the hallows of Shaykh Nur ad-din Basir, the Shaykh's scull lacked eye holes. On this issue see: Abu Xafs Najmiddin Umar an-Nasafi as-Samarkandi. Kandiyali ili istoriya drevnego Samarkanda / Avtori perevoda s uzbekskogo na ruskiy yazyk: Komilxon Kattayev i Akmaliddin Axmedov. Samarkand, 2007.

“Al-Hidayah” and the sheikh-zada Abu Sa’id Sagardji. According to the sheikh’s biographer, the Samarkand *sheikh al-Islam* ‘Abd al-Malik and other learned and pious people always passed by the *mazar* on foot, and thus, they even took off their shoes.¹ The biographer adds that Abu Sa’id, having become relatives with “the family of the author of Hidayah”, i.e. with the family of the Samarkand *sheikh al-Islam*, had transformed Amir Timur himself in an admirer of Nur al-din. The “Kandiya” presents such a story about that:

“The story goes that when Amir Timur Kuragan gained a strong foothold on the Samarkand throne, he made pilgrimage (*ziyarat*) to great saints and grand men those, still alive and gone to the eternal rest. Thus, he asked blessing from the sheikh-zada Abu Sa’id ibn Burkhan ad-din Sagarji. Sheikh-zada Abu Sa’id told him, “Our honorable father to everyone who came with requests and complaints, said that the tomb of Khazrat kutb al-aktab Sheikh Nur ad-din Basir was a unique place where expectations of pilgrims did come true and sent all pilgrims to visit his tomb”.

Therefore, having taken the sheikh-zada’s advice, Amir Timur used to make frequent visits to the Khazrat Nur ad-din Basir tomb, and, all difficulties receded, and his desires were fulfilled, and eventually he became the Sahib-i Qiron.

It is reported that during the campaign to Iraq Sahib-i Qiron Amir Timur's armies had suffered appreciable losses from enemies and the threat of defeat hang over. The overanxious viziers and commanders advised to turn back. Unwilling to heed their warning, Amir Timur appealed for help to souls of the saints. Then, the Divine help had come, and Amir Timur's armies defeated enemies and won a victory. Among the townspeople who came out to bid welcome to Amir Timur victoriously coming back to Samarkand, there was the grandson of Hazrat Nur ad-din Basir - sheikh-zada Nizam ad-din. Having noticed him, Amir Timur immediately approached to him and respectfully wiped his eyes with *sheikh-zada's* dress hem. Then, he presented him many gifts. Having seen that, the viziers and courtiers asked Amir Timur, “Oh, Amir! Earlier you treated the *sheikh-zada* less respectfully. What is the reason of that this time you have showed to him the greater respect?!” Amir Timur said, “When the great losses have been caused to my armies, you gave me advice to turn back. But I asked support from the spirits of wise ancestors. All of a sudden, the large army commanded by the leader Khazrat *sheikh-zada* has appeared from somewhere. And with their help we have won the enemy”.²

As is known, since the most ancient times, Turkic peoples had specific ceremonies related to funeral rites. Many modern writers engaged in studying this aspect of religious life, come to the conclusion that of the cycle of family and daily-life ceremonialism the most conservative and longer keeping the traditional features, are burial-and-funeral and funeral-commemoration ceremonial rites. Custom of tearing clothes, sprinkling dust or ashes upon one’s head - all this had found reflection in

¹ Бартольд В.В. О погребении Тимура // Bartold V.V. Collected works. Works on particular problems of history of Central Asia ... p. 446.

² Abu Xafs Najmiddin Umar an-Nasafi as-Samarkandi. Kandiya ili istoriya drevnego Samarkanda...S. 67.

folklore.¹

The ceremony of tearing clothes took place during Amir Timur's burial, such prominent representatives of Islam as the *sheikh al-Islam* 'Abd al-Avval and his nephew 'Isam ad-din participated in the funeral ceremony. This fact became the object of research of Academician V.V.Bartold:

"By the time of tsarinas's arrival the fact of Timur's death had already been known for all; after some talks Timur's wives were let into city; but the princes and military leaders were refused in that up to settling a question on succession to the throne. Tsarinas and few princes accompanied them stopped in the Muhammed-sultan's *hanaka*, where Timur had been buried. Together with princesses and other noble women, they performed usual for nomads mourning ceremonies: bore their heads and scratched and blackened their faces; tore their hair, rushed on the ground and sprinkled ashes upon their heads, and covered their necks with felt. At that, there were princes and grandees dressed in mourning clothes, even such representatives of Islam as *sheikh al-imams* Abd al-Evvel and Isam ad-din; all the market shops have been closed".²

It is noteworthy that Ulugh Beg's retinue included Samarkand *sheikh al-Islam* 'Isam ad-din, the son of 'Abd al-Malik and the successor to 'Abd al-Avval.³ He accompanied Ulugh Beg during his travels several times. One of such travels is mentioned by the historian Fasih-i Havafi, "The *makhdum-zade* Ulugh Beg kuragan, the greatest *sheikh al-Islam* khoja 'Asam ad-din ('Isam ad-din), khoja Abu-l-Fazl and khoja Abu-l-Lays with others imams of Mawaraunnahr and his grandees, their stopover – on the eighth of *Rabi'* II in Herat (on 25 March - 23 April 1422), they were proud of that they were graced with noticing of His Majesty (Shahrukh) and soon returned. After one week they arrived to Samarkand".⁴

Contradictory relations between Sufis and '*ulama*' are characteristic of Samarkand during the rule of Ulugh Beg. This opposition is reflected in hagiographic writings. Works of Academician V.V.Bartold are devoted to the analysis of these data:

"Compiled in the beginning of the 16th century, the history of Central Asian dervishism (*Rashkhat 'Ayn al-Hayat*) is full of the stories testifying to the hostile attitude of dervishes to Ulugh Beg and to the *sheikh al-Islam*. Even the head of Bukhara

¹ On this issue see: Divayev A. Kirgiziya. Prichitaniya po pokoyniku // Izvestiya Obshestva arxeologii, istorii i etnografii. Tom XIV. Vip. 4-6. Kazan, 1898; Bichurin N.Ya. Sobraniye svedeniy o narodax, obitavshix v Sredney Azii v drevniye vremena. Tom II. M., 1950; Abu Rayhon Beruniy. I tom. T.: Fan, 1957; Gumilev L.N. Altayskaya vera tyurok-tyugu // Sovetskaya arxeologiya. M.: Nauka, 1959; Radsig S.I. Istoriya drevne-grecheskoy literaturi. M.: Visshaya shkola, 1963; Nikitin V. Kurdi. M.: Nauka, 1964; Andryetv M.S. Materiali po etnografii Yagnoba (zapisi 1927-1923 gg.). D.: Donish, 1970; Gerodot. Istoriya. L.: Nauka, 1972; Pisarchik A.K. Smert i poxoroni. Tadjiki Karategina i Darvoza. M., 1976; Alekseev N.A. Formi religii tyurko-yazichnix narodov Sibiri. Novosibirsk: Nauka, 1980; Frezer Dj.Dj. Zolotaya vetv. M.: Politizdat, 1980; Akishev K.A., Akishev A.K. K interpretatsii simvoliki Issikskogo pogrebnogo obryada // Kultura i iskusstvo drevnego Xorezma M.: Nauka, 1981; Abulqosim Firdavsiy. Rustam va Suhrob. T.: Sharq, 1984; Istoriya at-Tabari. T.: Fan, 1987; Gomer. Iliada T., 1988; Per Monte. Yegipet Ramsesov. M.: Nauka, 1989; Frezer Dj.Dj. Folklor v Vetxom zavete. M.: Politizdat, 1989; Karamzin N.M. Predaniya vekov. M.: Pravda, 1989.

² Bartold V.V. O pogrebenii Timura, p. 444.

³ Bartold V.V. Ulugbek i yego vremya, p. 121.

⁴ Fasix Axmad ibn Djalal ad-din Muxammad al-Xavafi. Mudjmal-i Fasixi / Perevod, predisloviye, primechaniya i ukazateli D.Yu. Yusupovoy. T.: Fan, 1980. p. 192.

dervishes, sheikh Mohammed Parsa, one of instigators of Khalil's downfall and, hence, accession of Ulugh Beg, did not enjoy favor from the sovereign and *sheikh al-Islam*. When Shems ad-din Mohammed ibn Mohammed al - Djezeri arrived to Samarkand for control of *isnads* (in Islam, a list of authorities who have transmitted a report of a statement, action, or approbation of Muhammed, one of his Companions, or of a later authority) with whom the *hadithes* were transmitted, Mohammed Parsa under the order of Ulugh Beg had been summoned to Samarkand to give the report on names of persons from whose words he transmitted the *hadithes*. The inspection control test had been made at presence of the *sheikh al-Islam* 'Isam al-din and other scholars. When some of *isnads*, presented by Mohammed Parsa, seemed doubtful to Shems al-din, Mohammed Parsa asked to bring from the *sheikh of al-Islam's* library the volume of one of the authentic *musnads*, in Shems al-din's opinion, and at that, Mohammed Parsa allegedly precisely specified, on what shelf the book stood and on what page the *hadith* with corresponding *isnad* was presented, though earlier he had never been to the library of the *sheikh al-Islam*. Nizam ad-din Khamush, one of famous sheikhs, for his son's fault was subjected to prosecution from the party of the *sheikh of al-Islam* and the ruler. The son of the sheikh accused of the illegal relations with some of women of the harem (it is not clear, whether the Ulugh Beg's harem itself is meant), had to flee; the sheikh was accused of his son's condonation and indulgence and was brought to Ulugh Beg. Moreover, the messengers set him bareheaded on a horse croup. Ulugh Beg was in "a garden of the square" (Bag-i Maydan); he accepted the sheikh roughly and began to hurl his reproaches. The sheikh answered, "I can answer all these words only in a word: I am a Muslim. If you believe me, it is good; if not, do everything that your heart orders you". These words so touched Ulugh Beg that he ordered to release the sheikh. The author cites the Khoja Akhrar's words that for the insult produced to the sheikh, failures began to pursue Ulugh Beg, and soon he had been killed by his son. In addition to the details of that story, they also say that before that case, at the request of the *sheikh of al-Islam's* sons Nizam ad-din came to their father being severely ill and took up father's illness upon himself, from whence the *sheikh al-Islam* had recovered. Now, when the *sheikh al-Islam* had not helped him with his trouble, he withdrawn his self-sacrifice decision, and the *sheikh al-Islam* had immediately fallen dead".¹

As the above-stated story about Nizam ad-din Khamush shows, the *sheikh al-Islam* 'Isam ad-din died at the end of Ulugh Beg's reign. In 1434, he did accompany Ulugh Beg during his travel to Herat.²

As is known, after the murder of Ulugh Beg in 1449, the patricide 'Abd al-Latif held out less than or equal to six months. The plotters released from prison and enthroned the *mirza* 'Abdallah, the Ulugh Beg's son-in-law. The active supporter of this prince was the *sheikh al-Islam* Burkhan ad-din, the son and the successor of 'Isam al-din.

³

The beginning of rule of Abu Sa'id (1424-1469) meant the victory of Sufism over his opponents in the local society, in their midst there appeared hereditary *sheikh al-*

¹ Bartold V.V. Ulugbek i yego vremya, pp. 122-123.

² Bartold V.V. Ulugbek i yego vremya, p. 162.

³ Abdurazzoq Samarqandiy... p. 45.

Islam, descendants of the author of the "Al-Hidayah". Contrary to 'Abd ar-Razzak Samarkandi statements about unconditional submission of Abu Sa'id to Khodja Akhrar's influence, this victory had been achieved not at once. There are contradictory data about the *sheikh al-Islam* Burkhan al-din, the son, and the successor of 'Isam al-din. In the main, the authors of hagiographical writings show critical attitude to the *sheikh al-Islam* Burkhan al-din. At the same time, 'Abd ar-Razzak Samarkandi calls Burkhan ad-din "the master of the scientific world".¹

Irrespective of the authors' positions, their data enable the historians to reveal the opposition to the head of "official clergy" Burkhan al-din on behalf of the representatives of the 15th century Sufism. As the American researcher Jo-Ann Gross stated, these data do give a valuable material for in-depth study of relations between the Sufi and 'ulama', characteristic of sociopolitical life of Samarkand in the second half of the 15th century, in particular, for understanding the depth of these disagreements and the acuteness of rivalry and antagonism.²

In 1455, Sultan Abu Sa'id had to suppress the mutiny in Otrar. The rebels received help from the former Abu Sa'id's ally, the Uzbek khan. Apparently, the rebels were in communications with Bukhara clergy as one of them had been given a pardon due to protection of Abu Narsa Parsa, the son of Muhammad Parsa. Probably, this event is related to returning sheikh al-Islam Burkhan al-din to Samarkand in the same year, under the permission of Abu Sa'id. Both his departure from Heart, where Babur presented him with his own palanquin, and his arrival in Samarkand were arranged with extraordinary solemnity; quoted 'Abd ar-Razzak Samarkandi as saying that under the former rulers he could not dream of such favors that had been rendered to him by Abu Sa'id. 'Abd ar-Razzak quotes the verses of the poet 'Arif devoted to the outgoing sheikh, in which the poet advised sheikh to take these verses along as "it is difficult for to find such sweet delight in Samarkand and Burkhart".

The *sheikh al-Islam* Burkhan ad-din is mentioned in the story about the siege of Shahrukhiya in 1462, where Muhammad-Djuki, the son 'Abd al-Latif consolidated the defense when rose in revolt against Abu Sa'id. Then at the order of the sultan sheikh al-Islam Burkhan ad-din had been sent from Samarkand for negotiating. He declared that Samarkand citizens were decisive in continuous besiegement for many years, if required, and would not withdraw until they took the city. For this purpose, they could sacrifice the native city and found a new Samarkand near Shahrukhiya. Such speech of the *sheikh al-Islam* pleased the sultan.

The *sheikh al-Islam* Burkhan ad-din is mentioned once more in connection with the story of how Abu Sa'id re-conquered Khurasan in 863/1458-59. Then, the *sheikh al-Islam* Burkhan ad-din together with Abu Sa'id arrived in Herat, however, the same year he returned to Samarkand.

Of particular attention are the data of hagiographical writings in connection with contradictions, disagreements and dissonance existed between the *sheikh al-Islam* Burkhan al-din and Khoja Akhrar. They had been analyzed by V.V.Bartold in his work "Ulugh Beg and his time: antagonism"

¹ Abdurazzoq Samarqandiy... p. 321.

² Djo-Ann Gross. Musulmanskaya Sentralnaya Aziya: Religioznost i obshestvo. D., 2004. p. 110.

“According to the author of the *“Rashahat”*, the news of Abu Sa’id’s death at first sharply changed the attitude to the *ishan* in Samarkand. The *sheikh al-Islam* Burkhan ad-din, always intriguing against Khoja Akhrar, together with several emirs headed by Abu Sa’id’s brother-in-law Dervish-Muhammed-tarhan, agreed among themselves not to go to the house of the *ishan* any more and not to listen to his words; only Dervish-Mohammed’s relative Abd al-Ali-Tarkhan refused to join the agreement and predicted its full failure. At that time, the *ishan* was in Maturid (located to the north from the city); the *sheikh al-Islam* set forward his place to relish his triumph, and he was accompanied by his guest who came to visit him, having said, “Look at what I am going to do with this rural sheikh today”. In Maturid the visitors were met by the *ishan*, who with his own hand served food to the *sheikh al-Islam*. During their meal, a messenger came to the *ishan* with the news of unexpected arrival of the *mirza* (Sultan-Ahmed, the son of Abu Sa’id) with emirs. Probably, the *sheikh al-Islam* was afraid for his presence at the *ishan’s* house would seem to the emirs as infringement of the agreement, and hastened to disappear while the *ishan* was coming out to welcome the *mirza*. After that, the *ishan* played host for the *mirza* and emirs even more often, than he did under the reign of Abu Sa’id, whereas, the *sheikh al-Islam* had lost any influence of his and was compelled to leave for Herat, where he lived the last years of his life in the madrasah of Amir Chakmak, in utter desertion. The author adds to this some details about the last illness of the *sheikh of al-Islam* and his death; before his death he ostensibly asked to give the *ishan* his request for a pardon.

In other sources we do not find data on the motivation and details of the *sheikh of al-Islam* departure from Samarkand; from Abd ar-Razzak’s description it is clearly seen that during the period of drawing up of his work the *sheikh al-Islam* was still alive, but Abd ar-Razzak does not mention his arrival in Herat after Abu Sa’id’s death”.¹

Opposition between Khoja Akhrar and the *sheikh al-Islam* Burkhan al-din is examined in Jo-Ann Gross’s work:

“Presumably, the strongest opposition to Khoja Akhrar, to which all researchers of the Timurid period refer most often, is associated with Burkhan al-din, the *sheikh al-Islam* of Samarkand; he was one of the main contenders of Khoja Akhrar. Histories in hagiographies relating about this rivalry mark that Burkhan ad-din declared his antagonism against khoja Akhrar, as well as contain suggestions that Khoja Akhrar had been compelled to response him rather brutally.

Symbolical punishment of Burkhan al-din is represented, according to how it is described in hagiographical sources, as being the response to his accusations that were brought against Khoja Akhrar and his disgraceful behavior, from the point of view of the *sheikh al-Islam*. First, Burkhan ad-din offended Khoja Akhrar after the death of the Timurid sultan Abu Sa’id in 1469, hinting that Khoja Akhrar was in fault of Abu Sa’id’s death. As it is reported, the great sheikh accompanied him in the campaign against the Turkmen during which he was killed in 1469.

Here is another story describing Burkhan al-din’s behavior and Khoja Akhrar reaction to it. Khazrat-i ishan said the following,

“After the news about Abu Sa’id’s death reached me, the khoja Mawlana has rode

¹ Bartold V.V. *Ulugbek i yego vremya*, pp. 172-173.

onto the road, and, not looking at us, uttered the usual greeting: “*Salam aleykum!*”, without stopping his horse. He did not stop at all. I came to know that khoja Mawlana [Burkhan ad-din] entered into the agreement with emirs regarding that they could avoid coming and that they were able not to render obedience to me any more”.

Burkhan ad-din also accused Khoja Akhrar of accumulation of worldly things and riches. In the “*Manakib-i Akhrar*”, a certain dervish, one of the elders, attending the *majlis* (assembly) of the khoja Mawlana, informs that at one of the khoja Mawlana’s *majlises*, the virtues of His Holiness [khoja Akhrar] had been awarded all praises. Khoja Mawlana said, “Leave your praises to this *dzhual* (the camel manure) whose all aspirations are associated with accumulation of worldly values”. These words were reported to His Holiness. He said, “He will die a *dzhual*’s death”.

According to the khoja Mawlana, the author of the “*Manakib-i Akhrar*”, Burkhan al-din’s health steadily worsened. He lost his mind, it seemed that vital functions of his organism were dying away. At the end of this story, the reader finds the *sheikh al-Islam* in Heart (where he lived in madrasah Amir Chakmak), wandering along the streets, and “speaking through his neck”. Everyone, who came to him and saw him, remarked:

“Perceive it as a miracle by Khoja Akhrar”. Once, a certain man said to him, “Oh, khoja! You are a *sheikh al-Islam* who was “*Sahib-i hatt*” in Samarkand according to the inheritance law you are a *sheikh al-Islam*, and there is not a worth reason for why at the end of your life, you should consciously and of your own volition wander in the alien city, [experiencing] such disrespect and poverty. How differently, other than except for [the display of] Khoja Akhrar’s miracle we can interpret it”.

Soon after that, as Mawlana Sheikh informs, Burkhan al-din’s state of health had worsened, and he died. The story about the antagonism between Burkhan ad-din and Khoja Akhrar represents a unique example of miracle-working power of Khoja Ahrar, and in this case, the very story rather expressively shows Khoja Akhrar’s piety”.¹

However, in Samarkand even after *sheikh al-Islam* Burkhan al-din had gone, the post of *sheikh al-Islam* was held by one of the descendants of the author of “*Hidayah*” - Nizam ad-din Maudud. Apparently, it is the same individual whom Mas’ud Kuhistani names Nizam ad-din Fathallah and who, according to the same author, met Abu-l-Hayr and Abu Sa’id in Samarkand during the war between Abu Sa’id and Abu-l-Qasim Babur (1422-1457). During the campaign initiated by Abu-l-Qasim Babur to Samarkand, first, this *sheikh al-Islam* went to Babur in Hisar, and after the termination of unsuccessful besiegement of Samarkand by Abu-l-Qasim Babur, he took part in the conclusion of the peace treaty; both times near him was the scholar Jamal ad-din Fathallah Tabrizi, who occupied a post of *sadr* under Ulugh Beg’s rule. Obviously, these persons were recognized as the best to serve the purpose of conducting diplomatic negotiations.²

As is seen from the above-stated genealogy, Khoja Nizam ad-din was mentioned as the son of ‘Abd al-Malik. The hagiographical writings inform that descendants of Burkhan al-din al-Marginani differed in their way of life and behavior. For example, as

¹ Djo-Ann Gross. *Musulmanskaya Sentralnaya Aziya: Religioznost i obshestvo*. D., 2004. pp. 108-110.

² Bartold V.V. *Raboti po otelnim problemam istorii Sredney Azii...* p. 168.

'Abd al-Hayy al-Husayni informs in the "Family tree of Khoja Akhrar", as against 'Isam ad-din, Khoja Nizam ad-din was generous, "rather wealthy and charitable the most holy Khoja Nizam ad-din was very merciful and kind to Muslims. Every year in winter, having informed nobody, he in one night gave the poor and sick six hundred or seven hundred fur coats. He made similar blessings a great many times".¹

According to 'Abd al-Hayy al-Husayni, Khoja Nizam ad-din entered kinship relations with Khoja Akhrar: he gave his daughter in marriage to Khoja-yi Kalan², the elder son of Khoja Akhrar. From this marriage Khoja-yi Kalan had three sons named Abu-l-'Alim, 'Abd ash-Shahid and 'Abd al-Fayz, and two daughters named Begim-aga and Khanzada-begim.

As 'Abd al- Хайй al-Husayni informs, Abu-l-Alim was engaged in farming. During Shaybani-khan's rule, Abu-l-Alim fled to Kashgar, where he died.

'Abd ash-Shahid was born in 1487. He showed interest to studying sciences, all his time he spent in libraries. They say that in 1558 he left for India. There, thanking to his diligence and a pious example, 12 thousand people accepted Islam. People say that Akbar, the ruler of India from the Baburid dynasty, respected 'Abd ash-Shahid and regarded him as his instructor. In 1574, he returned to Samarkand. According to 'Abd al-Hayy al-Husayn, 'Abd ash-Shahid died in 1578, and was buried in Samarkand.³

From the above stated it is possible to conclude that Khoja Akhrar, having become relatives with the family of the author of "Al-Hidayah" in the name of the family of the Samarkand *sheikh al-Islam* Nizam al-din, probably, wanted to mitigate the tense interrelations between the representatives of Sufism and traditionalist Islam.

As is known, at the end of the 15th century, the post of the Samarkand *sheikh al-Islam* was held by 'Abd al-Malik's sons and grandsons. Logically assumed, the following *sheikh al-Islam* should become someone from the family of 'Abd al-Malik. However, it did not happen. Khoja Abu-l- Makarim became the *sheikh al-Islam*, also the descendant Burkhan al- din al- Marginani, however, in other line.⁴ During the conquest of Samarkand in 1500, the Samarkand *sheikh al-Islam* Khoja Abu-l-Makarim was (1483-1530) on the side of Babur. Khaji Calipha in the "*Kashf az-zunun*" informs that Khoja Abu-l-Makarim's father was 'Abdallah, the son of Muhammad.⁵

As explained by the historian Muhammad-Salih, the author of the "*Shaybani-nameh*", Abu-l-Makarim repeatedly sent letters to Babur calling him to arrive to Samarkand.⁶

Himself Babur presents the following data about khoja Abu-l-Makarim, "After a day or two, we went from the fortress of Isfuduk to the fortress of Vasmend. Though once we have already made a raid to the vicinities of Samarkand and let [its inhabitants]

¹ Xoja Ubaydulloh Ahror. Tabarruk risolalar... p.278.

² The full name of Khoja-yi Kalan – Shams ad-din Muhammad 'Abdallah. He died in 1502 in Andizhan and was buried at the sacred place of Baba Sa'din. The grave Khoja-yi Kalan has survived.

³ Umrzakov B. Xoja Ahror Valiy v avlodlari // Faxruddin Ali Safiy. Rashahotu aynil-hayot / Nashrga tayyorlovchilar, sozboshi va izohlar mualliflari: Mahmud Hasaniy, Bahridin Umrzoq. T.: Abu Ali ibn Sino, 2004. pp. 479-480 (in Uzbek).

⁴ Herman Vamberi. Buxoro yoxud Movarounnahr tarixi. T., 1990. p. 79 (in Uzbek).

⁵ Abdulhakim Shar'iy Juzjoni. Marginoniy va uning izdoshlari. T., 2000. p. 37 (in Uzbek).

⁶ Muhammad Solih. Shayboniyoma / Nashrga tayyorlovchi: Nasrullo Davron. T., 1961. p. 87 (in Uzbek).

know about us and returned, all of us, hoping for Allah, after a midday prayer left from Vasmend for Samarkand with intention [to conquer] the city. Khoja Abu-l-Makarim accompanied us too".¹

Khoja Abu-l-Makarim's urge to enhance the Timurids' power and to strengthen political centralization in the country during this period in terms of intestine fight of the Timurids against Shaybani-khan (1500-1510), could not lead to success. Khoja Abu-l-Makarim together with the Timurids in this struggle had suffered defeat, though he had managed to retain his personal authority for some time.

Details of Khoja Abu-l-Makarim's biography are presented in the "*Musahhir al-bilad*" (Conjuring person of the country) by its author Muhammad-yar ibn 'Arab Katagan (17th century). It becomes clear from his stories that during the conquest of Samarkand, Shaybani-khan invited Khoja Abu-l-Makarim, who withdrew from Samarkand to Kesh. When Khoja Abu-l-Makarim arrived from Kesh to Samarkand, Shaybani-khan personally met him. Soon after, Khoja Abu-l-Makarim became a Shaybani-khan's confidant. Nevertheless, after Khoja Abu-l-Makarim supported Babur during the conquest of Samarkand, the attitude of Shaybani-khan toward him had sharply changed.²

According to Muhammad-yar ibn Arab Katagan, until 1503, Khoja Abu-l-Makarim was together with Babur. During the conquest of Fergana by Shaybani-khan in 1503, Babur and his uncle Khoja Abu-l-Makarim had to be in hiding from prosecutions of Shaybani-khan. With a view of becoming unrecognizable, Khoja Abu-l-Makarim even shaved his beard. When Khoja Abu-l-Makarim was spending the night in the house of one of local dignitaries, his host notified of that Shaybani-khan's people. They seized Khoja Abu-l-Makarim and brought him to Shaybani-khan, who immediately put him to death.³

Abu Tahir-khoja in the "*Samariya*" also mentions about Khoja Abu-l-Makarim's fate, "The grave of Mawlana Khoja Abu-l-Makarim is approximately in 200 steps to the west from the Tilla-kari madrasah. Abu-l-Makarim was one of those who made the comment (*sharkh*) to the "*Mukhtasar al-vikaya*". During the rule of Muhammad of Shaybani-khan, the son of the Budak-sultan, he was the leading scholar in the field of Islamic law (*fiqh*). When Shaybani-khan asked Abu-l-Makarim to give *fetwa*, the latter refused to satisfy his request. Then, he was been wickedly killed under the order of Shaybani-khan. The divine scourge for this crime was that Shaybani-khan had been soon killed in Merv in fight with Isma'il Safavi and his head was cut off".⁴

More plausible seems to be the story of Muhammad-yar ibn 'Arab Katagan who thought that the murder of this descendant of Burkhan with al-din al-Marginani was motivated by the Shaybani-khan private distaste toward Khoja Abu-l-Makarim. It is known that Khoja Abu-l-Makarim, as well as his predecessors, were side with the Timurids.

¹ Babur. Babur-name. Kniga 2. T., 1982. p. 67.

² Muhammadyor ibn Arab Qatagan. Musaxxir al-bilod / Fors tilidan tarjima, izohlar va korsatkichlar mualliflari Ismoil Bekjonov, Dilorom Sangirova. T.: Yangi asr avlodi, 2009. pp. 72-74 (in Uzbek).

³ Muhammadyor ibn Arab Qatagan. Musaxxir al-bilod. p. 90-91.

⁴ Abu Tohirjoja. Samariya. 1991. T.: Kamalak, 1991. p. 42 (in Uzbek).

Thus, as a result of change of dynasties at the turn of centuries, Burkhan al-din al-Marginani's descendants had lost their positions in society and in the midst of the Samarkand *Ulemas*.

We are aware of that all existing material on the history of this cognomen (family name) has not been exhausted yet. We are confident that pursuing research in this trend, undoubtedly, will be continued.

Legends about Burkhan al-din al-Marginani

As is known, the substitution of a name for an honorable nickname implied a particular respect; in Central Asia courtesy instructed not to call the individual, especially an honorable person, by his name. Instead of that, they used whether the designation of a degree of relationship, or a title, or a nickname.¹ Nicknames of al-Marginani were "Burkhan ad-din" (the Argument of Belief) and "Sahib-i Hidayah" (the author of the composition "Al-Hidayah"). The full name of the scholar is 'Ali ibn Abi Bakr ibn 'Abd al-Jalil al-Farghani ar-Rishdani.

Why was the great scholar named by a name of the fourth caliph 'Ali ibn Abi Talib ibn 'Abd al-Muttalib (656-661)? As is known, 'Ali ibn Abi Talib was simultaneously both the cousin and the son-in-law to the Prophet Muhammad (d. 632). In due course, he was canonized as the fourth of "righteous caliphs"; (*al-khulafa' ar-rashidun*) that ruled in 632-661). In the Sunni literature, Khazrat 'Ali is presented as a true Companion and fellow-fighter (*sahabah*, Arabic SAHABAH, OR ASHAB) of the Prophet Muhammad, the great and brave warrior, the devoted propagator of Islam (*fatih*), having become known under the nicknames of "Asad Allah" (Arabic "The Lion of Allah") and "Shahi mardan" (Persian "The King of Men").

When Khazrat 'Ali's name is uttered it is necessary, for showing respect, to add the words "Karram Allahu wajhahu" (God's Favor upon his face! or May Allah honor him!).² The meaning of this honorific formula is "Allah save him of worshipping any other object, except Allah!" They say of 'Ali that his face is honored – that is, it was never sullied by prostrations before idols. The accounts report that Khazrat 'Ali had never worshipped idols 'Ali himself stated that in his versified sayings.³

Thus, 'Ali became known first, as a cousin, then as an adopted son and the son-in-law of the Prophet, and even later as the person who was awarded the standing of the friend and the sworn brother of the Prophet even in the next world (*wali*). Until the last days of the Prophet Muhammad he was his secretary.⁴ For this reason Abu-l-Qasem Firdawsi, or Firdousi, pseudonym of Abu Ol-qasem Mansur (ca. 940-1020) in his poem "Shah-nameh" gave such description, "if Muhammad is similar to the sun, 'Ali is his star".⁵ Words by Firdawsi about Khazrat 'Ali later found reflection also in the

¹ Suxareva O.A. Potomki Xodja Axrara // Duxovenstvo i politicheskaya jizn na Blijnem i Srednem Vostoke v period feodalizma. M.: Nauka, 1985. p. 158.

² Osmanlıca ansiklopedik buyuk luğat. Ankara, 1993. p. 55.

³ Hazrat Ali ibni Abu Tolib. Devon / Jamol Kamol tarjiması. T.: Movarounnahr, 2005. S. 52 (in Uzbek).

⁴ Abu Mansur as-Saolibiy. Yatimat ad-dahr. T.: Fan, 1977. p. 36 (in Uzbek).

⁵ Firdawsi. Shah-nameh. Vol. I. M., 1957. p. 13.

hemistiches by the Sunni scholar *Burkhan al-din az-Zarnuji* (died after 1203), known under the honorable epithet "*Sheikh al-Islam*".¹ The love of the Prophet Muhammad to Khazrat 'Ali was reflected in the following *hadith*, "'Ali loves Allah and the Messenger of God, Allah and the Messenger also love him. He, who loves 'Ali, loves me, he, who loves me, loves Allah. I am from 'Ali, and 'Ali is from me. He, who is in love with 'Ali, that is in love with me, too".²

In the Muslim world, 'Ali became famous as a pious, open-hearted and simple-soul man.³ In matters of morals he was distinguished for high level of delicacy of rare occurrence, he did not know or show vanity and avarice.⁴ In this connection, Khisham ibn al-Kalbi (d. 820) gave him such a characteristic, "... After the Messenger of Allah (*rasul Allah*) the soul of honor among all the people... is 'Ali ibn Abi Talib".⁵

Narrative stories about Khazrat 'Ali were widely spread through Central Asia. They were recited by storytellers in *chaykhanas*, at wedding-ceremonies celebrations, festivals, and assemblies (*majlis*). Rich people arranged special parties, at which they were listening to stories about 'Ali's fights up to the morning.⁶ People took great enjoyment in them and satisfied their spiritual needs.⁷ The Uzbek wedding songs have also frequent mentions of 'Ali.⁸

Alongside with that Khazrat 'Ali is described as an unprecedented hero and fighter, he was also a talented creative personality.⁹ There are known scientific treatises composed by him, as well as written works on issues of morals and ethics. Among them it is necessary to note the collection of verses Khazrat 'Ali in which his scientific and religious views have found the reflection.¹⁰ According to legends, he had the ability to foresee all events, which would take place up to the Doomsday (*ahirat*). About that he wrote in his book entitled "*Jafr-i jami*". This book formed the basis for occurrence of "*Ilm-i huruf*", the science, in which by analyzing the digital values (numerical rating) of the Arabic letters (*abjad*) people predicted the future.¹¹ The Prophet Muhammad

¹ Mahmud Hasaniy. *Ustod va shogird*. T., 2000. p. 26 (in Uzbek).

² Abdusodiq Iris. *Op. cit.* p. 42.

³ Yusuf Tovasliy. *Hikmatlar xazinasi*. T.: Qatortol-Kamolot, 1998. p. 5 (in Uzbek).

⁴ Imom Zarnujiy. *Ilm olish sirlari / Tarjimon: Zokirjon Sharifov*. T.: Movarounnahr, 2004. p. 60 (in Uzbek).

⁵ Abu Mansur as-Saolibiy. *Ajoyib ma'lumotlar*. T., 1995. p. 49 (in Uzbek).

⁶ Sarimsoqov B. *Orta asrlarning nodir injulari / Ibrohim Adham qissasi*. T.: Yozuvchi, 1991. p. 3 (in Uzbek).

⁷ Sayfiddin Rafiddin. *Hazrat Ali haqida qissalar*. T.: Yozuvchi, 1992. p. 4 (in Uzbek).

⁸ Oy oldida bir yulduz. *Ozbek xalq marosim qoshiqlari / Toplab nashrga tayyorlovchi, kirish sozi va izohlar muallifi M. Jorayev*. T.: Gafur Gulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 2000. p. 43 (in Uzbek).

⁹ On this issue see: Xalidov A.B. *Arabskiye rukopisi i arabskaya rukopisnaya traditsiya*. M.: Nauka, 1985; Davidov A.S. *Nekotoriye predstavleniya tadjikov, svyazanniye s jivotnim mirom // Etnografiya Tadjikistana*. D.: Donish, 1985; Polosin V. V. *Fixrist Ibn an-Nadima kak istoriko-kulturniy pamyatnik X veka*. M.: Nauka, 1989; Mirzo Salimbek. *Kashkoli Salimiy tavorixi muttaqadimin va muttaaxirin*. Buxoro, 2003; Muhammad Husayn Obidiniy. *Hazrati Ali – Rajab oyining farzandi, Ramazon oyining shahidi // Sino*. 2007. №26; Mirzo Muhammad Haydar Koragon. *Tarix-i Rashidiy*. Urumchi: Shinjong xalq nashriyoti, 2008.

¹⁰ Sarvar Ochil. *Hazrat Ali – she'r va ilm sarvari*. T.: Minhoj, 2004. p. 17 (in Uzbek).

¹¹ Sharaf-xan ibn Shamsaddin Bidlisi. *Sharaf-name*. Tom I. *Perevod, predisloviye, primechaniya i prilozheniya* Ye. I. Vasilevoy. M.: Nauka, 1967. p. 535.

characterized wisdom and erudition of Khazrat 'Ali, "If I am a city of science, 'Ali is its gates, those who want to study the science, let him come through its gates".

Khazrat 'Ali was an expert on the Koran and *hadiths*, and a brilliant orator.¹ The Prophet Muhammad too highly regarded his son-in-law and the cousin, having made him as his sworn brother and his religious heir (*wasi*) in Medina (he said to 'Ali, "You are my brother in this world and in the other world"). Among the numerous legendary stories about the Prophet's love to 'Ali, it is possible to cite the following *hadith*, included in the authentic collection compiled by At-Tirmizi (At Tirmidhi): "Truly, Allah ordered me to love the four (persons), and let me know that He loves them - among them is 'Ali (and named him three times), Abu Zarr, al-Mikdad (al-Kindi) and Salman (al-Farisi)".²

In Sufi environment, 'Ali was esteemed as the Master (instructor).³ As the sheikh 'Ali ibn 'Usman al-Jullabi al-Hujviri wrote, "for Sufis 'Ali is the pattern of accuracy of external expression and subtleties of internal senses, the redemption of "alter ego" from love to the property in this world and in the after world, and giving heed to a disposition of Providence".⁴

From the earliest times people of Central Asia, longing for their children to grow brave and courageous like Khazrat 'Ali, named them by his names-epithets: Murtaza, Asadallah, Shah-i Mardan, Haydar-'Ali, 'Ali-Sher, 'Ali-jan, 'Ali-Mardan and others.⁵ These names are widely spread in Central Asia and associated with the concept of a specific attitude to the personality of Hazrat 'Ali.⁶ In the basis of tradition to add to the child's multi-compound name the component "'Ali" such beliefs are laid that 'Ali should become the child's defender in that case.⁷ For example, the names 'Ali-Sher, Sher-'Ali meant the following: "May 'Ali protect my son, courageous and brave as the lion!" People believed that such names protected their children and helped them to withstand in the first difficult years of life.⁸ For instance, an outstanding figure in cultural life of the 15th century. Nizam ad-din Mir 'Ali-Sher Nava'i (1441-1501) regarded Khazrat 'Ali as his invisible religious instructor. It is confirmed by the fact that his collection of verses "Nazm al-javahir" 'Ali-Sher Nava'i wrote inspired with the Khazrat 'Ali's work "*Nasr al-la'Ali*".⁹

¹ Goldsiger I. *Islom haqida ma'ruzalar*. T.: Akademiya, 2001. p. 18 (in Uzbek).

² Raxman. *Ibid.* p. 37.

³ Maxmud Muxammadi Iraki. *Islamskiy mistitsizm // Sufizm v Irane i Sentralnoy Azii*. Almati: Dayk-Press, 2007. p. 48.

⁴ Al-Xudjviri, Ali ibn Usman al-Djullabi al-Xudjviri. *Raskritiye skritogo za zavesoy dlya svedushix v taynax serdtss (Kashf al-maxdjub li-arbab al-kulub)*. Stareyshiyy persidskiy traktat po sufizmu. Perevod s angliyskogo A. Orlova. Izdaniye pervoye. M.: Yedinstvo, 2004. p. 74.

⁵ Mallitskiy N.G. *Sistema naimenovaniya u koren'nogo naseleniya (gor T) // Izvestiya Sredne-Aziatskogo komiteta. Vipusk tretiy*. T.: Sredazkomstaris, 1928. p. 243.

⁶ Suxareva O.A. *Islam v Uzbekistane*. T.: Izdatelstvo AN UzSSR, 1960. p. 25.

⁷ Begmatov E.A. *Ўzbek ismlari*. T.: Ozbekiston milliy ensiklopediyasi, 1998. p. 27 (in Uzbek).

⁸ Gafurov A. *Imya i istoriya*. M.: Nauka, 1987. S. 40.

⁹ On this issue see: Filshtinskiy I. M. *Arabskaya klassicheskaya literatura*. M., 1965. Hasanxoja Nisoriy. *Muzakkiri ahbob*. T.: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1993; Alisher Navoiy. *Mahbub ul-qulub*. T.: Gafur Gulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1983; Alisher Navoiy. *Nazm ul-javohir // Mukammal asarlar toplami. On beshinchi tom*. T.: Fan, 1999.

It is assumed that Burkhan al-din's parents also thought that giving the name of 'Ali to a child would greatly influence on his further life, destiny, and happiness. Probably, they thought that the nickname with a component 'Ali may provide that a child would have the virtues inherent in that legendary hero. Actually, 'Ali, hailing from Rishtan, became a renowned Hanafi *faqih*, thereby having justified his parents' expectations.

THE IDEALIZED IMAGE OF BURKHAN AD-DIN AL-MARGINANI

1. Rishtan legendary stories

For comprehensive studying and adequate understanding of the cultural life phenomena all its constituents are important, not only those, reflected in written sources, but also those, contained in word-of-mouth material, in legends. Whatever important and valuable the written monuments, it is possible to admit that they cover not all the aspects of human life and activity. In this context, the legendary tales concerning Burkhan al-din al-Marginani's life and work arouse a particular scientific interest.

During our field research carried out in the period of 1998-2008 in the Fergana oblast, a series of such legends, stories, and folk tales was written down. A certain part of them has a legendary nature. The other part gives another exposition of historical reality. The most valuable is that they are transmitted from a century to century, from generation to another. At the same time, they make an integral part of the religious heritage of the people. The theme of edification prevails in them. Their functional aspects are of immense importance for people in cognition of their identity and national values.

In 1998-99, during the prospecting excavation carried out on the northern suburb of the contemporary city of Rishtan, in the makhalla Chinigaron, near the cemetery "*Sahib-i Hidayah*" we wrote down some legends, associated with Burkhan al-din al-Marginani. One of them is entitled "Burkhan ad-din and Sultan Sanjar".

This legend narrates that during the military campaign to the Fergana valley, the Seljuqid Sultan Sanjar (1097-1157) made a stop in Rishtan. When the hour has struck for a midday prayer, Sultan Sanjar wanted that someone of the local *Ulemas* environment became the head (imam) preaching a midday prayer. The Rishtanians proposed a young scholar Burkhan al-din. Burkhan ad-din noticed that Sultan Sanjar and his people got tired of road and hardly stood on their legs. For this reason, he conducted the midday prayer briefly, having recited several short *suras* from the Koran. People of the sultan, who were present at this midday prayer, expressed their discontent. They began to accuse Burkhan al-din of his disrespect to the sultan and to all Muslims that was showed in his thoughtless attitude to the midday prayer. Then, young Burkhan ad-din answered, "You have passed a long way and look very tired. A Muslim will not have appropriate requital for the prayer said in the state of tiredness". Such answer of

⁹ Ganiyeva S. Har nuqtaga bir tarona // Imom al-Buxoriy saboqlari, 2002. № 3; Rajabova M. «Nasr ul-laoliy»ning yaratilishi va uning qolyozma manbalari // Ozbek tili va adabiyoti. №5. 2005 (in Uzbek).

young Rishtan scholar Burkhan al-din pleased the sultan, and he took him away to Samarkand.¹

The second legend narrates about the occurrence of the *mazar* Burkhan al-din al-Marginani in Rishtan. The story goes that Burkhan ad-din al-Marginani, having felt the approaching death, decided to visit his native city of Rishtan. His disciples made for him a special *araba* (cart) for his trip to Rishtan. He arrived in Rishtan at night. On the way to his paternal house, he scattered gold coins. In the morning, people found many precious coins. In memory of this event, this district received the name of "Zarrin arik" (gilded canal). Some days after those events, Burkhan ad-din returned to Samarkand and died there. When the news of Burkhan al-din's death reached his native city, the Rishtan dwellers decided to erect a *kadamjay* (a place where the foot stepped, a trace) in memory of him.²

Another version of this legend is written down in a diary of 'Alimdjani Abduvakhidov, the collector-observer on archeology:

"20 August, 1939. After that, comrade M.E. Masson suggested to go to Rishtan, and there to find out a monument to sheikh Burkhan ad-din ibn 'Abdujalil ... That very day I went toward Rishtan to find a monument to sheikh Burkhan al-din ibn 'Abdujalil. In Rishtan, I said about it in the *chaikhana* (tea house) with several old men. They could not tell precisely where there is a monument sheikh Burkhan al-din. But they informed that there is a monument to the sheikh Burkhan al-din ibni 'Abdujalil in Rishtan.

Then I left and met one shoemaker approximately of 50 years of age. I had a talk with him about sheikh Burkhan to al-din. He also has told that he heard, but did not know, where this monument was. Then he has invited one old man, approximately of 90 years of age. I began to ask him. He also answered that heard about the monument to Burkhan al-din here, in Zadiyan, but did not know, where (exactly it was situated).

He told that earlier Rishtan was a large city, then a plenty of the snake and scorpions appeared in Rishtan. They gave no piece to people. The old men led by *Sahib-i Hidayah* (Burkhan ad-din ibni 'Abdujalil) advised people to move to another place. They moved to a new place, which they named "Rishtan". The word "rishtan" in Farsi means "go".

People suggested me to address Mirzahatam Mirzakarimov that was skilful in reading in an old style, for what they named him "the learned". He told me the following:

"The Sheikh Burkhan ad-din ibni Abdudjalil was born in the 11th century in Rishtan. He studied in Margelan at Imam Zakhireddin. After finishing this old school (madrasah) he wrote 80 notebooks. Some years later, he decided to compile two books of those 80 notebooks. He carried out remaking of these books directly in Rishtan. Then scorpions and snakes appeared in Rishtan. To live in Rishtan became impossible. For this reason, Burkhan ad-din left for Samarkand and there he finished the second volume of the "*Hidayah*". He died in Samarkand, and he was buried in the street named "Shakarjizza" (Chakardiza). He was buried near the Imam Mansur arrived from Medrid (Moturid). Monuments above their tombs were not big, but simple".

¹ Author's field research. 1998. Fergana oblast, Rishtan district, Zadiyan kishlak.

² Author's field research. 1998. Fergana oblast, Rishtan district, Zarrin Arik kishlak.

From Rishtan I came back home in Zadiyan at 10 o'clock in the evening.

"21 August, 1939. In the morning, I went 7 hours in the southern direction to a new monument in honor of Sahib-i Hidayah. There I found out various pottery items on the surface of the ground. The monument appeared to be a new, not investigated one. It was a monument to the sheikh Burkhan al-din ibni Abdujalil. People name this location "*Sahib-i Hidayah*". The symbolical mausoleum was constructed by people in honor of Burkhan al-din. In point of fact, Burkhan ad-din died in Samarkand".¹

The legend about Burkhan al-din al-Marginani and about snakes also is mentioned by Academician M.E.Masson in his memoirs: "Special-purpose activities to search a grave of a renowned native of Rishtan and the author of the legal work "*Al-Hidayah*" from the 12th century resulted in not less interesting data. The present-day *mazar* "*Sahib-i Hidayah*" itself is a recent construction. However, around it and on the adjoining cemetery there are many oblong and square bricks from the 11th century and later. We meet also fragments of medieval ceramics. The local legend asserts that exactly here, 1.5 km northeast from the center of modern Rishtan, beyond the quarter of *kulyals* there was situated a same-name small town. It is mentioned by the Arab authors of the 10th century. In the 12th century, it was already considered as a settlement in the vicinities of Margilan. According to the legend, written down by the expedition from words of old men, the old Rishtan perished from the rain of snakes falling down from the sky".²

2. Margilan legends Mazar Gur-i Avval

The Mazar "*Gur-i Avval*" is located in the city of Margilan in the makhalla Gur-i Avval. The name "*Gur-i Avval*" in translation means with "a former tomb" that is, as legends say, at first, Burkhan ad-din al-Marginani was buried here.

As old residents tell, Burkhan ad-din al-Marginani fell ill seriously and was at the point of death. His disciples, having noticed his death buried him in the center of Margilan. One of Burkhan al-din al-Marginani's relatives heard about his death and made haste to arrive in Margilan. He started asking questions to the disciples, "Did the most respectable Burkhan ad-din begin to write a new book? Has he finished it, yet? I would like to see this book".

This book was the "*Al-Hidayah*". On the title page of the "*Al-Hidayah*" it was written a *hadith* with the following text (*matn*), "In the name of Allah, Gracious and Merciful! He, who will begin the work on the day of Wednesday, his work would not remain incomplete and unaccomplished".

The relative has uttered, "Hence, it means that the most respectable Burkhan ad-din is still alive! Because he has reached merely the middle of his work. Let us go and see his grave!"

¹ Dnevnik kollektor-nablyudatelya po arxeologii Abduvaxidova Alimdjana v period s 28.07. po 28.08.1939 goda. Ozbekiston Respublikasi Madaniyat va sport ishlari vazirligi Madaniy meros ob'yektlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish ilmiy ishlab chiqarish Bosh boshqarmasi arxivi. F. 1487/0-21. pp. 15-16.

² Masson M.Ye. Iz vospominaniy Sredneaziatskogo arxeologa. T.: Izdatelstvo literaturi i iskusstva imeni Gafur Gulyama, 1976. p. 150.

All of them went to the cemetery. They opened the grave and saw that Burkhan al-din was alive. As it was written in the predictable *hadith*, "his work did not remain incomplete and unaccomplished". Thus, after his miraculous resurrection of the dead and rising again to life, Burkhan ad-din had finished his work at the book, and died in Samarkand. But by virtue of the fact that initially he was buried in Margilan, people had preserved that tomb, having given it the name of "Gur-i Avval".¹

According to the same legends, near the mazar "Gur-i Avval" there was situated a madrasah, which bore the same name.² Under the Kokand khans, for the madrasah "Gur-i Avval" the *waqf* lands were allocated in the territory of Zarkend and Ramadan settlements.³

Burkhan ad-din and his enviers

The high reputation of al-Marginani as the author of the work "*Al-Hidayah*" even during the life of the scholar caused envy of ill-wishers. However, the faultless authority of al-Marginani and support of great scholars-contemporaries did not give chances to envious persons to sully his high reputation.⁴

Present-day Margilan citizens keep the legends about Burkhan al-din and his enviers.

One day, Burkhan ad-din al-Marginani submitted his just made work "*Al-Hidayah*" to the local ruler for examination. This reception was attended by the scholars who always envied Burkhan al-din. Having found the moment, they told the ruler a lot of bad things about Burkhan al-din and his book. Their plan turned out well, and the ruler did not accept from Burkhan al-din his book "*Al-Hidayah*". Insightful Burkhan ad-din guessed of which people stand behind those intrigues and left the ruler's palace and made his way to Mecca for fulfillment of pilgrimage. During the prayer in Mecca, Burkhan ad-din appealed to Allah and said, "Oh, Allah, let the columns in the mosque will answer me, whether I am rights or not". Then he heard the words "You are right, Burkhan ad-din". The same words were heard by his enviers and by the ruler in their sleep. Everything had become obvious".⁵

We have written down the similar legend in the Uchkuprik district of the Fergana oblast: "After long-term wearisome work, having completed the "*Al-Hidayah*", Burkhan ad-din presented the book to the group of scholars consisting of forty mullahs. He wanted to know their opinion on the book. These scholars, for a long time nourished hatred to Burkhan al-din and unanimously they deliberately recognized the "*Al-Hidayah*" as the improper book. Not withstanding such unfairness, Burkhan ad-din leaving the room shouted, "Oh, My God, it is in your power to know who is right and who is not right!". By the will of God, at the same time the building had crashed down,

¹ Author's field research. 2005. Fergana oblast, Margilan city, Gur-i Avval quarter.

² Troitskaya A.L. Katalog arxiva Kokandskix xanov XIX veka. M.: Nauka, 1968. p. 178.

³ Waqf is the religious charitable foundation; economic system in Islam, which represents unalienable property intended for religious purposes.

⁴ Kariyev Ad. Al-Marginani, S. 47.

⁵ Author's field research. 2006. Fergana oblast, Margilan city, Yurmadoz quarter.

and all forty envious mullahs, found themselves under the ruins and perished.¹

3. Samarkand traditional tales. Burkhan ad-din al-Marginani and Great Amir Timur

The “Timur-nameh” by Mullah Salah ad-din Tashkandi comprises a mythical history of the Amir Timur’s fight and support of Burkhan ad-din Sahib-i Hidayah (Burkhan ad-din al-Marginani) rendered to Amir Timur in his struggle against the false Prophet Nasir-i Khusraw:

“When Amir Timur reached the age of 14 years old, Nasir-i Khusraw appeared and declared himself to be a Prophet. He began to exterminate all the Ulemas who did not recognize his prophecy. Burkhan ad-din Sahib-i Hidayah, residing in Samarkand, declared Nasir-i Khusraw to be a “*kafir*” (infidel). Having heard about that, Nasir-i Khusraw sent to Samarkand one of his men in the guise of a healer. At that time, Sahib-i Hidayah had a bad sight due to his old age. Nasir-i Khusraw’s man came to his house and blinded him. The blinded Sahib-i Hidayah, nevertheless, continued to train disciples going down into the cellar of his house, as he was afraid of further intrigues of Nasir-i Khusraw.

During the same period, the false Prophet Nasir-i Khusraw compelled young Amir Timur and his father to recognize him to be a Prophet. Amir Timur made an attempt to find a scholar capable to conduct discussions against Nasir-i Khusraw. He went to Samarkand for ten days. Amir Timur met with blinded Sahib-i Hidayah and asked him to help. However, the citizens of Samarkand, having suspected that Amir Timur was sent by Nasir-i Khusraw, detained him and held in custody, not having believed his oath that he was not Nasir-i Khusraw’s agent. In the same evening, Sahib-i Hidayah had a dream that the Prophet told him, “Burkhan ad-din, get up! That young man says the truth. Find him and go together with him to the infidels. You will inevitably win the victory”. Burkhan ad-din woke up, and his sight had been immediately restored, he began to see everything. The world for him again became bright, colorful, and kind.

Later, Burkhan ad-din helped Amir Timur to defeat completely Nasir-i Khusraw and infidels”.

This brings up the question: how Nasir-i Khusraw (1004 – ca. 1088), Burkhan ad-din al-Marginani (d. 1197) and Amir Timur (1336-1405) appeared in one place in the writing of the author of the 19th century?

As is known, the great scholar Nasir-i Khusraw was born in the city of Kubadijan in the territory of present-day Tajikistan. In adolescence, he started to study various sciences, and especially he was interested in literature and religious-philosophical subjects.

In his youth, Nasir-i Khusraw got acquainted with life of the royal court of the Gaznevid sultans Mahmud and Mas’ud and for some time was a high-ranking official on financial and taxation affairs at the Seljuq court, then he set out on travels. In his youth, he made travels to India, to lands of Turkestan and modern Afghanistan. During

¹ Author’s field research. 2008. Fergana oblast, Uch-Kuprik district, kishlak Katta-Kenagas.

his seven-year-long travel, the poet visited Hejaz, Asia Minor, Syria and Egypt, got wise to customs and traditions of local people. There is even an assumption that Nasir-i Khusraw went to Egypt, already being a secret Isma'ili. Having met in Egypt with supporters of the Fatimid caliph, the leader of the Isma'ili sect, Nasir-i Khusraw became the zealous follower of Isma'ilism.¹

Returned to Khurasan and stayed in Balkh, Nasir-i Khusraw started openly to preach the Isma'ili doctrine and to gather the followers. It engendered discontent of the Seljuq rulers, and they started to pursue him. In hiding from prosecutions, he conducted a vagabond way of life, wandering from one city to another. Persecutions never ceased, Nasir-i Khusraw had not managed to escape from prosecutions down to the end of his days. After several years of illegal activity in Khurasan, Tabaristan and Mazandaran he left for Pamir, for Badakhshan where in a mountain village he lived in seclusion the remainder of his life.

Traditional tales about Nasir-i Khusraw were widely spread in Central Asia. With the lapse of time, the image of Nasir-i Khusraw in Central Asian folklore has turned into the image of an infidel. This fact is proved to be true by the above-stated legend.

As the American researchers Ron Sela and Scott C. Levi have established, the occurrence of legendary biographies of Amir Timur in the 18th-19th centuries was caused by the crisis in Central Asia. It represented an original response of the milieu that composed these narrations to the challenges of time.²

As has been shown by the research of historical and legendary biographies of Burkhan al-din al-Marginani, this figure takes a special place in the history of intellectual life of Central Asia. It is determined by greatness of the great scholar's creations, by the role of his descendants, which they played in the history of this region over the length of three centuries. We think that our modest research is one of the first works in series of the ensuing thorough and in-depth studies of life and creative work of Burkhan al-din al-Marginani and his great family clan.

¹ On this issue see: Braginskiy I.S. *Iz istorii tadzhikskoy narodnoy poezii*. M.: Izdatelstvo AN, 1956; Bertels A.Ye. *Nasir-i Xusrov i ismailizm*. M., 1959; Ashurov G. *Filosofskiy vzglyad Nosiri Xusrava (na osnove analiza traktata Zad al-musafirin)*. D., 1965; Dodixudoyev X. *Ocherki filosofii ismailizma (obshaya xarakteristika filosofskoy doktrini X-XIV vv.)*. D.: Donish, 1976; Saidchaloli Badaxshiy. *Bahr ul-asror. Xorug: Pomir*, 1992; Nosir Xisrav. *Safarnoma*. T.: Sharq, 2003.

² *Islamic Central Asia. An Anthology of Historical Sources* / Edited by Scott C. Levi and Ron Sela. Indiana University Press, 2010, pp. 247-254.

МУНДАРИЖА

ҲИДОЯТ СОҲИБИ

**БУРҲОНИДДИН МАРҒИНОНИЙ ИСМИ, УНВОНИ ВА
КУНЯСИ ХУСУСИДА**

БУРҲОНИДДИН МАРҒИНОНИЙ ҲАҚИДАГИ АСОТИР ВА РИВОЯТЛАР

БУРҲОНИДДИН АЛ-МАРҒИНОНИЙНИНГ ҚАБРИ МАСАЛАСИ

БУРҲОНИДДИН МАРҒИНОНИЙ ХОНАДОНИ

САМАРҚАНД ШАЙХУЛ ИСЛОМЛАРИ

**БУРҲОНИДДИН МАРҒИНОНИЙ ДАВРИДА МОВАРОУННАХРДАГИ
ИЖТИМОИЙ-СИЁСИЙ АҲВОЛ**

**БУРҲОНИДДИН МАРҒИНОНИЙ ДАВРИДАГИ
МОВАРОУННАХР ШАҲАРЛАРИ**

БУРҲОНИДДИН АЛ МАРҒИНОНИЙ ДАВРИДАГИ БОЛАЛАР ҲАЙАТЛАРИ

**БУРҲОНИДДИН АЛ МАРҒИНОНИЙ ДАВРИДАГИ МИЛЛИЙ
ТАОМЛАР**

**БУРҲОНИДДИН АЛ МАРҒИНОНИЙ ДАВРИДАГИ УСТ-БОШ КИЙИМЛАРИ
ҲАҚИДА**

350

БУРХАН АД-ДИН АЛ-МАРГИНАНИ

BURKHAN AD-DIN AL-MARGINANI